

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
DOCTORAT EN HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA
Programa de Doctorat 03128

**BATALLONS DE TREBALLADORS A LA PROVÍNCIA DE
VALÈNCIA, 1936-1948. TREBALL FORÇAT I CONTROL SOCIAL.
UNA APROXIMACIÓ A PARTIR DELS CAPS DE PARTIT
JUDICIAL**

DOCTORAND: JOSEP MÀRIUS CLIMENT I PRATS

**Directors: Dr. Marc Baldó Lacomba
Dr. Antonio Calzado Aldaria**

Octubre de 2022

Índex General, de Quadres, Gràfics i Imatges. Acrònims i Sigles

1.-Organització i Arxius consultats.....	11
2.- Polítiques de la memòria i memòries dividides sobre el passat traumàtic.....	14
3.- Historiografia, fonts i metodologia.....	27
3.1.- Els batallons de treballadors en la dictadura franquista. Un balanç historiogràfic.....	27
3.1.1.- El treball forçat en la historiografia valenciana.....	41
3.- Historiografia, fonts i metodologia.....	47
3.2.1.- Les fonts militars.....	54
3.2.1.1.- Un fons singular: La Causa General.....	62
3.2.2.- Fonts locals.....	65
3.2.2.1.- Egodocuments i testimoniatges directes i indirectes del treball forçat.....	72
3.2.2.1.1.- Testimoniatges orals.....	77
3.2.2.1.2.- Memòries i autobiografies de víctimes valencianes del treball forçat i la repressió franquista.....	78
3.2.2.1.3.- Memòries i egodocuments d'altres víctimes i perpetradors de la repressió.....	79
3.3.- Sistematització i plasmació comptable en la identificació dels internats en el treball forçat segons la font.....	79
4.- La província de València durant la Segona República.....	83
4.1.- Els anys Trenta: entre la Gran Depressió i la mobilització social.....	83
5.- Una aproximació palinogenèsica del treball forçat.....	94
5.1.- El treball forçat en la construcció de l'Estat liberal.....	94
5.1.1.- Els precedents colonials.....	94
5.1.2.- Les arrels militars del treball forçat.....	98
5.1.3.- La Primera Guerra mundial i l'acció del Feixisme.....	104
5.2.- Estat d'Excepció i Estat de Guerra.....	111
5.3.- El treball forçat en la rereguarda republicana.....	115
6.- Colp d'Estat, guerra i treball forçat. 1936-1939.....	127
6. 1.- Assalt al poder i violència: la pedagogia de la por.....	127
6.2.- Camps de concentració i treball forçat.....	136
6. 3.- Institucionalització de l'Estat rebel. Franco, la guerra llarga i els batallons de presoners-treballadors: 1937-1938.....	141
6.3.1.- Presoners de guerra. Classificació i aprofitament bèl·lic i civil.....	144

6.3.2.- La tasca de l'ICCP: la redempció a través de la propaganda i del treball.....	155
6. 4.- La Classificació dels presoners i la depuració social. Fitxes de presoners i fitxes de població.....	166
6. 4. 1.- La classificació en els camps de concentració i els batallons de treballadors.....	166
6.4.2.- Fonts d'informació i agències de repressió franquistes.....	178
6.4.3.- De soldats a treballadors forçats.....	186
7.- La derrota. Persecució i treball forçat des d'abril de 1939.....	196
7.1.- La fi de la guerra i la imposició de la dictadura: qüestions metodològiques.....	217
7.2.- L'ocupació militar franquista de la província de València.....	224
7.3.- Agències d'informació per a la repressió. El SIMP, la DIDREM i la Fitxa declarativa.....	240
7.4.-El treball forçat a la província de València a partir d'abril de 1939.....	247
7.5.-L'allistament d'agost de 1939.....	253
8.-La sistematització de la depuració. L'expedient de quintes de 1940.....	264
8.1. Depuració política i treball forçat: el poder local en la repressió militar. Una relació complexa.....	264
8.2.- Els actors i el procés de depuració militar.....	272
8.2.1.- Sentència provisional i definitiva.....	293
8.2.2.- Les Comissions de Classificació.....	299
8.3.- Els allistaments de 1940 i l'impacte de la guerra.....	318
8.4.-Repressió militar i control social.....	322
8.4.1.-Un sistema de castic i també d'integració? Els canvis de classificació, 1940-1942.....	341
8.4.2.-Rectificacions de classificacions i dissensions en el bloc de poder franquista.....	359
8.5.-Un estudi de cas. El BDST núm. 12.....	380
8.6.-La dissolució dels batallons disciplinaris. Octubre - desembre de 1942.....	390
9.-Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats (1941-1948).....	399
9.1.-El vessant penal del treball captiu: Redempció de Penes i Batallons de penats.....	401
9.2.- Encartats i condemnats al treball forçat militar: BDST i BDSTP.....	418
9.2.1.- Els Consells de Guerra: l'aplicació del dret penal de l'enemic.....	433
10.- Impacte humà del treball forçat.....	456
10.1.- Una font històrica singular: La Inspecció de 1942.....	457
10.1.1.- Les condicions de vida durant el treball forçat segons els executors de la violència.....	459
10.2.- Experiències, percepcions pròpies i transmeses de les víctimes. Memòria i testimonis del treball forçat.....	482

10.2.1.1.- Suport material i suport moral. El paper de la correspondència.....	523
10.2.2.- Resiliències i Resistències.....	528
11.- Conclusions.....	541
12.- Bibliografia i fonts.....	565
12.1.- Bibliografia.....	565
12.2.- Hemerografia.....	602
12.3.- Audiovisuals.....	603
12.4.- Arxius consultats.....	604
12.5.- Fonts orals.....	605
13.- Annexos.....	606

Índex de Quadres.

Quadre núm. 1. Població de Fet dels 17 Caps de Partit Judicial. Cens de 1930.....	48
Quadre núm. 2. Internats en CC i en treball forçat identificats a partir de la Causa General, 1940-1944. Província de València, excepte la capital.....	64
Quadre núm.3. Informació d´antecedents polítics i militars de les quintes de 1933 a 1942.....	67
Quadre núm. 4. Nombre d´Internats en unitats de treball forçat per municipi i font. CPJ, 1936-1948.....	80
Quadre núm. 5. Resultats de les eleccions de febrer de 1936. Caps de Partit Judicial.....	87
Quadre núm. 6. Impacte de la revolució i la violència en la rereguarda republicana dels CPJ. 7-1936/ 3-1939.....	90
Quadre núm.7. Informe Comandància General de Fortificacions sobre rendiment dels Batallons de Treballadors. Línia Immediata Puig-Carassols (València).....	123
Quadre núm. 8. Protocol d´actuació sobre els soldats i oficials republicans capturats pels rebels, anys 1937-39.....	181
Quadre núm. 9. Nombre de presoners i presentats per municipis CPJ durant la guerra internats en el treball forçat (1936-1939).....	186
Quadre núm.10. Presoners i presentats dels CPJ durant la Guerra Civil víctimes del treball forçat.....	195
Quadre núm. 11. Llicenciaments de postguerra i alliberament de captius en BBTT per reemplaçaments.....	209
Quadre núm. 12. Captius valencians procedents dels CPJ en BBTT-BDT. 1939-1940.....	211
Quadre núm. 13. Demanda de presoners de guerra l´agost de 1939.....	215

Quadre núm. 14. Camp de Concentració de Porta Coeli, altes i baixes en 1939.....	217
Quadre núm. 15. Forces de l'Exèrcit d'ocupació desplegades a la província de València el 19 d'abril de 1939.....	-226-227
Quadre núm. 16. Camps de concentració a la província de València, 1939.....	228
Quadre núm. 17. Fitxes de presoners i presentats de Sagunt, abril-juny de 1939.....	234
Quadre núm. 18. Batallons de treballadors a la província de València. Juliol de 1939.....	252
Quadre núm. 19. Localització de BBTT a la Província de València. Agost de 1939.....	253
Quadre núm. 20. Classificació reemplaçaments 1939-1941 de Carlet. Agost de 1939.....	257
Quadre núm. 21. Carlet. Classificació d'agost de 1939.....	258
Quadre núm. 22. Gandia. Classificació d'agost de 1939.....	258
Quadre núm. 23. Alzira. Classificació d'agost de 1939.....	259
Quadre núm. 24. Albaida. Classificació d'agost de 1939.....	260
Quadre núm. 25. Villar. Classificació d'agost de 1939.....	261
Quadre núm. 26. Caps de Partit Judicial, percepció de suport i d'oposició al règim. Agost 1939.....	262
Quadre núm. 27. Incidència del treball forçat en 1940 en els 17 Caps de partit judicial.....	266-67
Quadre núm. 28. Classificació d'Alcaldia, Guàrdia Civil i FET de presoners en BBTT d'Ontinyent. 1940.....	309
Quadre núm. 29. Acreditació antecedents per a la classificació. Ordre 20-12-1939.....	316
Quadre núm. 30. Nombre de classificats i declarats pròfugs. Sueca, 1940.....	322
Quadre núm. 31. Ontinyent, revisió i classificació política provisional de les quintes de 1936 a 1940.....	326
Quadre núm. 32. Classificació dels soldats voluntaris d'Ontinyent. Quintes 1936-40.....	326
Quadre núm. 33. Classificació política i pròfugs a Xàtiva en 1940. Reemplaçaments 1936-41	330
Quadre núm. 34. Desafectes internats en el treball forçat. Xàtiva, R. 1936-41.....	332
Quadre núm. 35. Classificació política dels reemplaçaments de 1936 a 1941, CPJ.....	333
Quadre núm. 36. Resultats d'altres estudis sobre la classificació de 1940.....	337
Quadre núm. 37. Resultats eleccions de febrer de 1936, morts per repressió durant la guerra i la postguerra i impacte del treball forçat.....	338
Quadre núm. 38. Classificació Política en 1940 de les quintes de 1933 a 1941 i nombre d'internats en batallons disciplinaris d'Alberic.....	354
Quadre núm. 39. Tràfec de fulls declaratius per a informar entre Alcaldia, FET i Guàrdia Civil. Torrent, 1940.....	356

Quadre núm. 40. Nombre de fitxes informades enviades al TC 2. Torrent, Octubre de 1940..	357
Quadre 41. Rectificació de la classificació D-I a Ontinyent per quintes. Juny 1940.....	360
Quadre núm. 42. Desafectes i treball forçat en BDT/ BDST. 7-1940/12-1942.....	373
Quadre núm. 43. Desafectes internats en Batallons Disciplinaris durant els anys 1941-42. Quintes 1938-1942.....	376
Quadre núm.44. Incidència del treball forçat penat en els municipis Caps de Partit Judicial...	426
Quadre núm. 45. Processos sumaríssims i treball forçat.....	429
Quadre núm.46. Comparació de condemnes entre penats de La Vall d´Albaida i els CPJ.....	444
Quadre núm. 47. Temps d´internament en el treball forçat penat.....	447
Quadre núm. 48. Distribució per reemplaçaments del treball forçat penat.....	452
Quadre núm. 49. Distribució dels internats per períodes i unitats de treball forçat. CPJ.....	458
Quadre núm. 50. Data d´Alta i Baixa coneguda dels presoners penats dels CPJ.....	459
Quadre núm. 51. Balanç sanitari de la Inspecció al BDSTP 91. Canàries, novembre de 1942..	467
Quadre núm. 52. Causes d´exclusió de l´allistament. Reemplaçaments 1937-1941. Sagunt 1940	496
Quadre núm. 53. Baixes per hospitalització, incapacitat i mort entre els internats en el treball forçat.....	498
Quadre núm. 54. Causes de baixes i incapacitats permanents identificades entre els treballadors forçats.....	500
Quadre núm. 55. Accidents durant el captiveri identificats entre els presoners dels BD.....	506
Quadre núm. 56. Morts identificats en Batallons de treballadors. Gener - Octubre de 1942...	508
Quadre núm. 57. Presoners morts a causa del treball forçat procedents de municipis CPJ, 1938-1942.....	509
Quadre núm. 58. Impacte en l´entorn familiar del treball forçat.....	520
Quadre núm. 59. Fugides dels batallons identificades durant la guerra i la postguerra.....	536
Quadre núm. 60. Víctimes possibles del Treball Forçat. CPJ, 1936-1948.....	609-10
Quadre núm. 61. Presoners valencians internats al BDST 14 de Lesaka (Navarra), 1940, segons les fonts consultades.....	611

Índex de Gràfics

Gràfic núm. 1. Participació en números absoluts de les fonts locals, militars i altres en la identificació de víctimes del treball forçat.....	82
Gràfic núm. 2. Representació en percentatges de cada font en la identificació de les víctimes del treball forçat.....	82

Gràfic núm. 3. Percepció franquista en percentatges de suport i oposició local al nou règim. Alzira, R. 1939-41. Estiu de 1939.....	260
Gràfic núm. 4. Classificació política a Albaida. R. 1933-1941. Estiu de 1939.....	261
Gràfic núm. 5. Classificació política a Xàtiva, març 1940. Reemplaçaments 1936-41.....	331
Gràfic núm. 6. Classificació política en 1940 i treball forçat dels reemplaçaments de 1936-41	335
Gràfic núm. 7. Distribució de la classificació total identificada en %. Reemplaçaments 1936-41	336
Gràfic núm. 8. Canvis de classificació durant 1940. Reemplaçaments 1936-1941.....	361
Gràfic núm. 9. Canvis de classificació a cada CPJ. 1940-1942.....	362
Gràfic núm. 10. Canvis de classificació identificats D-I de presoners per municipis. 7-1940/ 9-1942.....	369
Gràfic núm. 11. BDST 12. Baixes en percentatges per canvi de classificació.....	383

Índex d'imatges.

Imatge núm.1. Fitxa d'un presoner del camp de concentració de Dachau, internat per conducta antisocial i antimoral per “anar amb homes” 1938	163
Imatge núm. 2. Fitxa d'interrogatori a presoners i presentats, Talavera de la Reina (Toledo) Sobre d'identificació de presoners de guerra.....	169
Imatge núm. 3. Sobre d'identificació de presoners de guerra.....	171
Imatges núms. 4 i 5. Anvers i revers de fitxa dactilogràfica d'un presoner de BBTT. 1939....	183
Imatges núm. 6 i 7. Fitxa informada de presoner de guerra alliberat provisional del CC de Deusto. 15-5-1939. Anvers i Revers.....	222-223
Imatge núm. 8. Fitxa de la Comissió Classificació de Sagunt. Juny de 1939.....	237
Imatge núm. 9. “Orden Circular Reservada del Ministerio del Ejército”, 15-1-1940.....	288
Imatge num.10. Ofici CRA a Alcalde de Beniopa (La Safor).....	294
Imatge núm 11. Formulari per a Afectes i Indiferents.....	295
Imatge núm. 12. Anvers de l'acta de classificació política local per al TC 1 de València d'un depurat de la Pobla Llarga (La Ribera Alta).....	349
Imatge núm 13. Revers de l'acta de classificació política amb expressió de la sentència del TC 1	350
Imatge núm. 14. Fitxa del TC núm. 2 de València sobre un un veí de Villar.....	358
Imatge núm. 15. Fitxa de llicenciament del BD 12. 1942, anvers.....	397
Imatge núm.16. Fitxa de llicenciament del BD 12. 1942, revers.....	398
Imatge núm. 17. Rebut de Nòmina d'un treballador llibert del pantà de Benaixeve.1946.....	412

Acrònims i Sigles.

ABDSTP:	Agrupació de Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats.
ATC:	Arxiu del Tribunal de Comptes (CDMHS).
BBTT:	Batalló de Treballadors.
BD:	Batalló Disciplinari.
BDST:	Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors.
BDSTP:	Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors Penats,
BDT:	Batalló Disciplinari de Treballadors.
BOE:	Butlletí Oficial de l'Estat.
BOPV:	Butlletí Oficial de la Província de València.
BGDM:	Brigada Mixta (EPR).
BTP:	Batallo de Treballadors Penats.
C:	Caixa.
CAPGELEV:	Capitania General de Levante.
CC:	Camp de Concentració.
CCPP:	Comisión de Clasificación de Prisioneros y Presentados.
CG:	Causa General.
CGG:	Cuartel General del Generalísimo.
CLC:	Comissió Local de Classificació.
CEDA:	Confederación Española de Derechas Autónomas.
CNT:	Confederació Nacional del Treball.
CPJ:	Caps de Partit Judicial.
CR(A) (X) (V):	Caixa de Reclutes (Alzira), (Xàtiva) (València).
CRIM:	Centre de Recuperació i Instrucció Militar (EPR).
DO:	Diari Oficial.
DP:	Dipòsit de Concentració.
DRV:	Dreta Regional Valenciana.
EF:	Exèrcit Franquista.
EPR:	Exèrcit Popular de la República.
FAI:	Federació Anarquista Ibérica.
Expt:	Expedient.

FET-JONS:	Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista.
FP:	Front Popular.
GESTAPO:	Geheime Staatspolizei (Policía secreta de l'Estat nacionalsocialista alemany).
ICCP:	Inspección de Campos de Concentración.
IR:	Izquierda Republicana.
JCCBD:	Jefatura de Campos de Concentración y Batallones Disciplinarios.
JCRCR (J):	Junta de Clasificación y Revisión de la Caja de Reclutas (Játiva).
JSU:	Juventudes Socialistas Unificadas.
LC:	Llibertat Condicional.
ME:	Ministerio del Ejército.
MBK:	Memoriaren Bideak (Collectiu Camins de la Memòria).
MPA:	Milícies Populares Antifeixistes.
OME:	Orden del Ministerio del Ejército.
OC:	Orden Circular.
OCR:	Orden Circular Reservada.
PA:	Preso Atenuada.
PCE:	Partido Comunista de España.
PRPT:	Patronato de Redención de Penas por el Trabajo.
PSOE:	Partido Socialista Obrero Español.
PSU:	Procedimiento Sumarísimo de Urgencia (Consell de Guerra).
PURA:	Partit Unió Republicana Autonomista.
R:	Reemplaçament.
RM:	Regió Militar.
DGRD:	Dirección General de Regiones Devastadas.
S:	Sumari.
S/C:	Sense Catalogar.
S/N:	Sense Número.
SB:	Sobreseïment.
SIM:	Servicio de Información Militar (EPR).
SIMP:	Servicio de Información y Policía Militar (EF).
SS:	Schutzstaffel (Esquadra de protecció).
TC:	Tribunal Classificador.
TMT:	Tribunal Militar Territorial.
TO:	Testimoniatge Oral.

TP:	Telegrama Postal.
TRMC:	Tribunal para la Represión de la Masoneria y el Comunismo.
TRP:	Tribunal de Responsabilidades Políticas.
UGT:	Unió General de Treballadors.
ZOMR:	Zona de Reclutament i Mobilització.
ZORV:	Zona de Reclutament de València (AGMG).

PARTITS JUDICIALS DE LA PROVÍNCIA DE VALÈNCIA EN 1930

Font: Juan Piqueras i Carmen Sanchis: *La organización histórica del territorio valenciano*, València, Generalitat Valenciana, 1992, p.56.

1.-Organització i Arxius consultats

La present tesi doctoral està organitzada en tretze capítols que hem distribuït de la següent forma: en aquest primer exposem i expliquem com hem organitzat la informació i els arxius consultats. En el segon hi abordem les actituds i polítiques de la memòria centrades sobretot al País Valencià durant els últims anys en relació amb les víctimes valencianes del treball forçat. En el capítol tercer es planteja una revisió dels estudis que s'han realitzat, incidint-hi en les aportacions i els debats suscitats al voltant del treball forçat com a aresta singular de la violència franquista, així com les metodologies per abordar la seua investigació, incloent-hi una anàlisi crítica de les fonts emprades en la nostra. Al capítol quart realitzem una aproximació al context socioeconòmic i polític del marc territorial d'estudi de la tesi, centrant-nos-hi en la configuració jurídica-administrativa dels partits judicials que fem servir per a delimitar la present recerca durant els anys trenta, que ens aporte una visió general, no obstant versemblantment precisa, de l'espai humà que analitzem quan va esclatar la guerra civil. Al capítol cinquè ens ocupem dels orígens i precedents diversos del treball forçat a Espanya des de la seua constitució com a estat nacional-liberal, relacionant-los amb el context europeu en la seua articulació com a sistema punitiu i de control social durant el primer terç del segle XX. En el capítol sisè abordem la configuració del treball forçat a partir del colp d'Estat i l'esclat de la guerra, així com el seu procés d'institucionalització durant el conflicte, tractant de quantificar els presoners amb

residència als municipis estudiats. En el seté ens centrem en el procés d'ocupació i control de la província de València i l'establiment del sistema de depuració militar franquista com a forma de control territorial i social.

En el huité tractem de reconstruir la implementació i l'impacte de l'expedient de quintes de 1940 sobre els Caps de Partit Judicial, com una via d'arrelament social del nou règim a la província de València, parant atenció sobre la problemàtica local de la seua aplicació, així com les diferents respostes que hi va provocar en el difícil context socioeconòmic de la immediata postguerra. Per això dediquem el capítol nové a tractar de delimitar i diferenciar la diversitat de formes que va presentar el treball forçat a la província de València, entrant a analitzar el seu vessant penal a través de la delimitació del seu impacte local. En el capítol desé abordem les conseqüències i seqüeles que va deixar el treball forçat, tant en el nivell quantitatiu com qualitatiu, quant a permanència en el temps i la memòria d'aquest vessant militar de la violència política franquista. Plantegem unes conclusions finals en el capítol onzé, en el qual hi aportem una bibliografia específica i una recapitulació de fonts en el dotzé. Tanquem la tesi amb uns annexos en el tretzé, que complementen aquesta modesta aproximació al paper del treball forçat en el procés de destrucció violenta de la democràcia republicana a través d'una guerra i la seua substitució per una dictadura militar, durant els primers anys quaranta del passat segle.

Arxius consultats.

Arxius Estatals

AGA:	Arxiu General de l'Administració. Alcalà d'Henares.
AHD:	Arxiu General i Històric de Defensa. Madrid.
AIMC:	Arxiu Intermedi Militar Centre. València.
AGMAV:	Arxiu General Militar d'Àvila.
AGMG:	Arxiu General Militar de Guadalajara.
AGMS:	Arxiu General Militar de Segòvia.
AHMI:	Arxiu Històric del Ministeri de l'Interior.
CDMHS:	Centre Documental de la Memòria Històrica. Salamanca.
IHCM:	Instituto de Historia y Cultura Militar.

Arxius Provincials

ADP:	Arxiu de la Diputació de València.
------	------------------------------------

Arxius Municipals.

AMAD:	Arxiu Municipal d'Ademús.
AMAI:	Arxiu Municipal d'Aiora.
AMALBA:	Arxiu Municipal d'Albaida.
AMALBE:	Arxiu Municipal d'Alberic.
AMALZ:	Arxiu Municipal d'Alzira.
AMB:	Arxiu Municipal de Benigànim.
AMC:	Arxiu Municipal de Carlet.
AMCA:	Arxiu Municipal de Carcaixent.
AME:	Arxiu Municipal d'Énguera.
AMG:	Arxiu Municipal de Gandia.
AML:	Arxiu Municipal de Lliria.
AMO:	Arxiu Municipal d'Ontinyent.
AMR	Arxiu Municipal de Requena.
AMSA:	Arxiu Municipal Sagunt.
AMSU:	Arxiu Municipal de Sueca.
AMT:	Arxiu Municipal de Torrent.
AMV:	Arxiu Municipal de Villar.
AMX:	Arxiu Municipal de Xàtiva.
AMXE:	Arxiu Municipal de Xelva.

2.- Polítiques de la memòria i memòries dividides sobre el passat traumàtic

Saben que la memoria colectiva constituye una forma de aprendizaje y representa una amenaza para la impunidad. La verdadera superación del pasado solo llegará después de la memoria (verdad subjetiva), después de la historia (verdad objetiva) y después de la justicia (verdad jurídica).

Francisco Espinosa. *Lucha de historias, lucha de memorias*. 2015.

En la seua anàlisi sobre sistemes concentracionaris del segle XX, Dan Stone apunta que hi ha una competència entre els estats per la commemoració de l'Holocaust que conviu amb el refús als refugiats de camps de concentració i de treball forçat de països en guerra i dictadures de tota mena. Durant els anys trenta del passat segle Dachau es va voler escoltar mentre, enmig de la Segona Guerra Mundial, tres milions d'hindús, sota administració britànica moriren de fam a Bengala perquè els enviaments i subministraments es necessitaven en altres llocs.¹ Els reis Espanya, Joan Carles I i Felip VI, han visitat llocs de la memòria de l'Holocaust. El primer, com a rei encara no constitucional ni democràtic, va retre homenatge en 1977 a les víctimes republicanes del nazisme a Mauthausen, tot inaugurant-hi un monument erigit amb les aportacions dels supervivents, on s'hi pot llegir la inscripció: «A los 7.000 republicanos españoles muertos por la libertad». Un any abans, hereu dels poders atorgats per Franco i amb un govern heretat de la dictadura, va participar en el

¹ Dan Stone: *Campos de Concentración, una breve introducción*, Granada, Comares, Historia, 2019. p. 85; BBC, 17-2-2019 «Winston Churchill ¿héroe o villano? Reino Unido sopesa el legado de su líder en tiempos de guerra», <https://www.bbc.com/mundo/noticias-47255429>.

reconeixement de la Dictadura argentina el mateix dia del colp d'Estat, el 24 de març de 1976. S'hi va sumar, així, a legitimar el sistema imposat per la violència amb una visita d'Estat, enviat pel Govern de l'UCD, al general Videla, al novembre de 1978, mentre obviava la desaparició de ciutadans espanyols a mans d'un règim que va fer assassinar i desaparèixer més de 30.000 persones.² Des de llavors, cap altre cap d'Estat espanyol ha tornat a aquell camp. Felip VI ha retut homenatge a les víctimes jueves de l'Holocaust a Israel i Auschwitz al gener de 2020, recordant a Polònia els crims nazis comesos contra la comunitat sefardita, jueus amb orígens espanyols, allà exterminats. Tanmateix, cap record per als espanyols assassinats a Mauthausen i altres camps. L'única referència que trobem sobre les víctimes republicanes del franquisme per part de l'actual rei és de juny de 2015, quan va inaugurar un jardí a París dedicat a la "Nueve" (Novena Companyia de La II Divisió aliada comandada pel general Leclerc, que encapçalà l'alliberament de la capital francesa a l'agost de 1944). El rei va no fer cap esment a la seua condició d'exiliats republicans, perseguits per la dictadura franquista i sotmesos prèviament a camps de concentració i treballs forçats a França, cosa que cal atribuir a què el govern de torn ho va obviar.³

Fets i situacions com aquestes són la prova de què a Espanya continuem en el pla polític i també social amb memòries dividides quant a la visió i interpretació de la II

² *Elpaís.com*, 3-2-1978: «Este simbólico acto se ha interpretado como un deseo de la Corona de asumir el papel de conciliadora entre antiguas posiciones enfrentadas, cuya aproximación no se estimuló durante el régimen franquista», https://elpais.com/diario/1978/02/03/espana/255308420_850215.html; *publico.es*, 23-3-2021, <https://www.publico.es/politica/45-anos-dictadura-argentina-juan-carlos-i-ordeno-espana-fuese-primer-pais-reconocer-regimen-videla.html>.

³ *elnacional.cat*, 28-1-2020, https://www.elnacional.cat/enblau/es/casa-real/rey-felipe-vi-discurso-holocausto-olvida-republicanos-espanoles_464454_102.html; *infolibre.es*, Maria D. Valderrama, 5-6-2015: «El rey Felipe agradece en su discurso el papel jugado por los republicanos en París pero omite a Franco y los 40 años de dictadura y exilio obligado que vivieron muchos de ellos», www.infolibre.es/politica/homenaje-felipe-vi-nueve-llega-tarde_1_1114005.html; Alberto Marín Valencia: *Espanoles en la resistencia francesa 1940-1945*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2019, pp. 127-158, <https://www.ub.edu/.../espanoles-en-la-resistencia-francesa-1940-1945.pdf>.

República, la Guerra Civil, la Dictadura i la Transició (1931-1978/82).⁴ Situació sobre la visió i la gestió del passat que en absolut n'és pròpia ni singular. La relació de les societats amb el seu passat “incòmode” afecta bona part dels països que van viure fets i processos traumàtics de guerres internes i dictadures, i no només durant el segle XX. Des de França a Rússia afecta actualment països amb un marcat protagonisme colonial com els Estats Units d'Amèrica, amb els debats sobre el paper del seu passat esclavista i els enfrontaments sobre la memòria dividida respecte dels generals i altres perpetradors confederats durant la seua guerra civil (1861-65) i després. O a la Gran Bretanya, amb l'aportació del comerç i el treball dels africans esclavitzats a la transformació econòmica del país durant el segle XVIII. Per la seua part, el Govern autoritari de Vladímir Putin fa dècades que va escampant i tractant d'imposar una visió imperial de Rússia, reivindicant i commemorant l'esforç i el patiment rus (més que no soviètic) durant la Segona Guerra Mundial que també utilitza per a justificar l'atac i la invasió d'Ucraïna, per a “desnazificar-la”.⁵ La historiografia acadèmica de països com Bielorrússia arriba a manifestar públicament la censura imposada pel seu Govern davant fets com les matances de civils per part dels partisans durant l'ocupació nazi, tot excusant-se en «motius propagandístics»; o no saben ni en volen parlar per

⁴ Lourenço Fernández, Antonio Míguez i Dolores Vilavedra (eds.): *1936, Un nuevo relato*, Saragoça, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2020, pp.21-49 i 157-179.

⁵ Rachel Kushner: Entrevista a la xarxa, 10-10-2021 <https://www./rachel-kushner-para-entender-nuestra-historia-con-los-conquistadores-no-necesitamos-una-estatua-de-ellos/ar-AAPE3HZ>; La Vanguardia: “Norte y sur: las guerras de la memoria en Estados Unidos, 16-6-2020; El País: “Doblan las campanas por la memoria rusa”, 6-12-2021, <https://elpais.com/.../doblan-las-campanas-por-la-memoria-rusa.html>; per al protagonisme de la guerra de memòries en aquesta guerra: Xosé Manoel Núñez Seixas, “Putin y su nueva Gran Guerra Patria”, El País, 28-2-2022; *nuevatribuna.es*, Cristina Calandre Hoenigsfeld: “Dos países europeos sin resolver sus problemas de memoria histórica: España y Polonia. Polonia planea en pocas semanas aprobar una ley que pondrá el límite de 30 años a los procesos legales sobre propiedades confiscadas.”, <https://www.nuevatribuna.es/articulo/sociedad/paises-europeos-memoriahistorica-espana-polonia-franquismo-vox/20210813191347190277.html>; *La Guerra de Adolf Hitler*”, capítol 5: “¡Y ahora pueblo, levántate!”, i 6: “Esto ha pasado”. Director, Kenneally Mike, Australia, 2019, <https://www.youtube.com/channel/UCNJ1j-KwsIFZPASTruEGXew>.

«principis» - almenys davant les càmeres - quan es tracta d'explicar la col.laboració nacional amb aquella ocupació.

En el debat sobre la recuperació de la memòria al País Valencià, el canvi de govern en la Generalitat i la Diputació de València que es va produir a conseqüència de les eleccions de 2015, va marcar una fita quant al procés de reconeixement i dignificació de les víctimes de la Guerra, la Dictadura i la Transició per tal de restituir els seus drets conculcats pel règim franquista. Des de conselleries com Justícia i Transparència o Delegació de Memòria Històrica de la Diputació s'han impulsat accions dirigides a fomentar la investigació acadèmica, l'exhumació de fosses on van ser llançats els afusellats pel franquisme en la immediata postguerra. S'hi han anat implementant accions en diferents direccions, amb ajudes i subvencions als ajuntaments i associacions memorialistes, per fomentar la recerca en l'àmbit local i social. Tot plegat, amb l'impuls i sota l'aixopluc jurídic que va significar la promulgació de la llei de Memòria Democràtica Valenciana, al novembre de 2017, que contempla un tractament específic per a les víctimes del treball forçat.⁶ En aquesta llei es defineix qui reuneix les característiques de Víctima:

«Són víctimes directes, de conformitat amb la Resolució 60/147, aprovada per l'Assemblea General de Nacions Unides de 16 de desembre de 2005, totes les persones que, en el territori de l'actual Comunitat Valenciana, hagen patit danys individuals o col·lectivament, incloent-hi lesions físiques o mentals, patiment emocional, pèrdues financeres o menyscabament substancial dels seus drets fonamentals i llibertats públiques, com a conseqüència d'accions o omissions que violen les normes internacionalment reconegudes relatives als drets humans durant el període que comprén

⁶ *DOGV* núm. 8.168 13-11-2017: «La Generalitat promourà mesures de reparació a les víctimes, com també a les organitzacions que van contribuir a la defensa de la democràcia, mitjançant l'elaboració d'estudis i publicacions, la celebració de jornades i homenatges o la construcció de monuments o elements anàlegs en record i reconeixement seus. Així mateix, promourà totes les actuacions necessàries per a restituir la dignitat de les víctimes. Article 35-1», p. 40.555.

la guerra civil i la dictadura franquista fins a l'entrada en vigor de la Constitució espanyola de 1978».⁷

Dins d'aquest apartat es defineix el que es considera treball forçós, objecte de la present tesi doctoral.

«c) Treball forçós: d'acord amb el Conveni de l'Organització Internacional del Treball, de 28 de juny de 1930, relatiu al treball forçós, es defineix com a tal tot treball o servei exigít, durant el període que comprén la guerra civil i la dictadura franquista fins a l'entrada en vigor de la Constitució espanyola de 1978, a un individu sota l'amenaça d'una pena qualsevol i per al qual l'individu esmentat no s'ofereix voluntàriament».

Tenint present aquestes definicions i el fet que bona part del dany causat es va produir fora de la geografia valenciana, afectant totes i cadascuna de les víctimes del treball forçat que hem identificat, totes elles passaran a formar part del cens de víctimes i, per tant, a ser titulars de tot un seguit de drets que fins a 2017 no existien:

«Article 4. Mesures i actuacions dirigides a les víctimes 1. La Generalitat adoptarà les mesures i les actuacions següents: a) Les d'identificació de les víctimes directes de l'article 3.b, a l'efecte del cens previst en l'article següent. B) La identificació de les víctimes directes desaparegudes a la Comunitat Valenciana de l'article 3.b.1, a l'efecte del que disposa el capítol II del títol I d'aquesta llei. C) La posada a disposició de recursos i mitjans d'assistència i accés a la justícia de les víctimes previstes en aquesta llei. D) Les conduents a conèixer la veritat i a preservar la memòria democràtica de què són titulars tots els valencians i les valencianes. E) Les mesures de reparació i reconeixement a les víctimes».⁸

Per tirar endavant recerques sobre les formes i l'impacte de la repressió franquista, com la present, cal seguir esforçant-se molt per a accedir a documentació dispersa (amb els entrebancs afegits de la pandèmia que patim des de març de 2020) en arxius públics i privats. Per la qual cosa, la llei contempla un apartat fonamental si es volen complir els objectius marcats en ella:

⁷ *Idem*, article 3.b.1.

⁸ *Idem*, «article 3.2. Ahora, es consideren víctimas directas els valencians i les valencianes que hagen patit les mateixes circumstàncies fora del territori de l'actual Comunitat Valenciana».

«Article 18.1. Protecció i recuperació de documents de la memòria democràtica valenciana. 1. Els poders públics adoptaran les mesures necessàries per a la protecció, la integritat, la descripció, la identificació i la difusió dels documents de la memòria democràtica valenciana, en particular, en els casos de major deteriorament o risc de degradació, per a protegir-los especialment front a la sostracció, la destrucció o l'ocultació.

18.2. La Generalitat aprovarà, amb caràcter anual, d'acord amb les disponibilitats pressupostàries i tenint en compte el pla d'actuació previst en l'article 42, un programa per a l'adquisició, la còpia o la subscripció de convenis sobre els documents referits a la memòria democràtica valenciana que es troben en arxius públics o privats, nacionals o estrangers, siguen originals o a través de qualsevol reproducció fidel a l'original. I establirà els mecanismes oportuns amb vista a la coordinació, la col.laboració i la cooperació amb el Centre Documental de la Memòria Històrica i Arxiu General de la Guerra Civil, previstos en l'article 20 de l'esmentada Llei estatal 52/2007, de 26 de desembre.

Article 19. Dret d'accés als documents. Pel seu interès general i la transcendència col.lectiva i democràtica, es garanteix el dret d'accés als documents de la memòria democràtica valenciana, de conformitat amb la normativa vigent que s'hi aplique».⁹

Objectius que difícilment es poden dur endavant des del Govern de la Generalitat per qüestions de competències i capacitat jurisdiccional, començant per la mateixa definició de víctima que la llei estatal vigent des de 2007 no aclareix, en la mesura que no contempla l'existència de perpetradors o la punibilitat de les seues accions

⁹ *Idem*, «Disposició Addicional Tercera. Reconeixement i restitució personal com a conseqüència de la il.legitimitat dels tribunals i altres òrgans. El Consell instarà el govern de l'Estat a estudiar la qüestió de la nul.litat de les condemnes dictades pels tribunals penals franquistes contra aquells que van defensar la legalitat republicana i a adoptar mesures escaients de tota mena per a fer efectiva la reparació i el reconeixement personal als qui van patir condemnes o sancions de caràcter personal per tribunals, jurats i qualssevol altres òrgans penals o administratius, civils o militars, com ara les sentències dels consells de guerra, els tribunals de responsabilitats polítiques, el Tribunal Especial de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme o el Tribunal de l'Ordre Públic (TOP), per causa de la lluita en defensa dels drets i les llibertats del poble valencià durant la guerra civil, la dictadura franquista o la transició fins a l'entrada en vigor de la Constitució espanyola de 1978.

Per a la seua consecució, la Llei contempla la identificació i la creació d'un cens de víctimes (article 4.1.a) [...]. Quarta. Inscripció en el Registre Civil de la defunció de víctimes La Generalitat impulsarà la inscripció de defunció de les víctimes desaparegudes, de conformitat amb el que hi ha disposat en la disposició addicional vuitena de la Llei 20/2011, de 21 de juliol, del Registre Civil».

criminals.¹⁰ No obstant això, és realment important i transcendent que el Govern valencià s'hi sume a l'esforç d'altres comunitats de l'Estat en el camí d'una reivindicació llargament reclamada per víctimes i descendents amb l'objectiu d'aconseguir una autèntica restitució en els seus drets conculcats per la repressió durant la guerra i el franquisme per tal d'exterminar qualsevol esclatxa del sistema democràtic republicà.¹¹ Aquesta nova Llei de Memòria Democràtica, que ha estat promulgada el 19 d'octubre de 2022, contempla de forma genèrica «el reconocimiento y reparación de las víctimas que realizaron Trabajos forzados durante la Guerra y la Dictadura».¹² Mentrestant, la Llei valenciana ha fet el seu camí. Tant per part de Diputació com de la Generalitat van incrementant-se en cada pressupost presentat les partides dedicades, sobretot, a la memorialització de llocs d'internament i execució de les víctimes, així com a seguir amb l'exhumació de fosses, activitats divulgatives i d'incorporació de les accions i estudis sobre la memòria democràtica als currículums docents en l'ensenyament secundari.

Respecte a la nova Llei de Memòria Democràtica estatal «establece la actualización de los contenidos educativos en Secundaria, Bachillerato y Formación Profesional».

Tal com també assenyala la Llei valenciana esmentada, en el seu article 33.1,1 i 3 i que

¹⁰ *BOE*, 310, 27-12-2007; *Levante-emv.es*, 21-01-2022: «Devuelven a López Ibor (seguidor de les teories eugenèsiques d'Antonio Vallejo-Nájera) la plaza que le habían retirado por su supuesta vinculación franquista, El juez contradice los informes de la Universitat de València y da a la razón a un familiar que asegura que el psiquiatra también fue un represaliado de la dictadura tras la Guerra Civil». <https://www.levante-emv.com/valencia/2022/01/21/devuelven-lopez-ibor-plaza-le-61789393.html>.

¹¹ *elpais.com*, 18-10-2018: «Los hijos heredan el sufrimiento de los padres. Los descendientes de prisioneros de la Guerra de Secesión americana vivieron menos que los del resto de soldados», https://elpais.com/elpais/2018/10/21/ciencia/1540148116_181772.html.

¹² Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática, *BOE* núm 252, 20 d'octubre de 2022, pp. 142.376. Actuacions dirigides a la realització d'inventaris per a la memorialització de les obres bastides amb treballadors forçats. Tanmateix, la llei sembla defugir cap exigència d'indemnització o compensació pel treball no pagat als presoners-treballadors: "impulsar iniciativas por parte de las organizaciones o empresas respecto de las que se constate, a través de la realización de un censo, que utilizaron los trabajos forzados en su beneficio para que adopten medidas en este sentido"? Cens que hauria de començar pel de les víctimes que es poden trobar per desenes de milers a arxius militars i civils com l'AGMG o l'ATC, Capítol III, article 32.1 i 2, p.142.393.

sembla realment necessari abordar, ja que en 2014 el relator de Nacions Unides Pablo de Greiff «lamentaba en su informe sobre España que "algunos libros de texto continuaban refiriéndose a la Guerra Civil en términos genéricos, perpetuando la idea de una responsabilidad simétrica"». ¹³

El desplegament de la llei valenciana ha fet, per exemple, que s'identifiquen centenars de vestigis que encara commemoren la dictadura, cosa que entra en contradicció directa amb la lletra i l'esperit de la mateixa, que en els seus articles 39 i 40 especifiquen que:

1. L'exhibició pública d'escuts, insígnies, plaques i altres objectes o mencions, com ara el nomenclàtor de carrers, inscripcions i altres elements adossats a edificis públics o situats a la via pública, realitzats en commemoració, exaltació o enaltiment individual o col·lectiu de la revolta militar de 1936 i del franquisme, dels seus dirigents o de les organitzacions que van sustentar el règim dictatorial es considera contrària a la memòria democràtica i a la dignitat de les víctimes.

2. Les administracions públiques de la Comunitat Valenciana, en l'exercici de les seues competències i de conformitat amb el que estableix l'apartat primer, adoptaran les mesures necessàries per a retirar o eliminar els elements contraris a la memòria democràtica, sense perjudici de les actuacions que les víctimes, els seus familiars o les entitats memorialistes puguen dur a terme en defensa del seu dret a l'honor i la dignitat. ¹⁴

¹³https://cadenaser.com/ser/2021/07/19/sociedad/1626672907_099756.html.

Lucas Marco, *eldiari.es*, 6-11-2021: «El pressupost de memòria democràtica de la Generalitat Valenciana: mausoleu de Paterna, un museu en el camp d'Albatera i exhumació de fosses. Els comptes inclouen subvencions a associacions i universitats, realització de produccions audiovisuals i beques de formació», https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/val/pressupost-memoria-democratica-generalitat-valenciana-mausoleu-paterna-museu-camp-d-albatera-i-exhumacio-fosses_1_8466692.html; Idem, 3-2-2022. La Generalitat inclourà El Terror de Paterna al 'Catàleg de llocs de la Memòria de la Comunitat Valenciana', https://www.gva.es/va/inicio/area_de_prensa/not_detalle_area_prensa?id=989672, 28-2-2022. Per a l'acció en el camp de la investigació i recuperació de la memòria de les víctimes per part de la Delegació de Memòria Històrica de Diputació de València: <http://memoriahistorica.dival.es/val/becas-y-subvenciones/subvenciones/>.

¹⁴ *DOGV*, Idem. p. 40557; *elpais.es comunidad valenciana*, 16-9-2022: "Más de 500 vestigios franquistas están pendientes de retirar del espacio público en la Comunidad Valenciana. La Consejería de Calidad Democrática dará un plazo a los ayuntamientos para que los supriman y si no actuará de oficio" <https://elpais.com/espana/comunidad-valenciana/2021-09-16/mas-de-500-vestigios-franquistas-estan-pendientes-de-retirar-del-espacio-publico-en-la-comunidad-valenciana.html>.

Qüestió que, per altra banda, ha començat a suscitar debat social sobre qui i en quina mesura ha estat un col.laborador de la dictadura i un agent de la repressió i si es troba, per tant, afectat per la llei: «Hijos de un preso republicano exigen que se deje de homenajear a su delator Pascual Peralt, que da nombre al premio de teatro de Carcaixent, que inculpó a Pascual Pérez de “rojo” ante las autoridades franquistas. El ayuntamiento denegó la petición en primera instancia».¹⁵

Va ser durant els anys noranta, en el context de la caiguda del mur de Berlí, de la crisi i l'enfonsament dels règims comunistes de l'Europa de l'est, que va culminar en l'estiu de 1991 amb la desaparició de la Unió Soviètica, quan van començar a sorgir a Espanya les iniciatives per a reivindicar la recuperació de la memòria de les víctimes oblidades provocades en el territori controlat pels rebels durant la guerra i la dictadura franquista que la va seguir. Víctimes de la dictadura, fins llavors anorreades per la democràcia espanyola tutelada per un exèrcit que mantenia els estats majors i el relat oficial franquista de la guerra civil, veien com durant el període de la Transició seguia la idea de guerra fratricida que perseverava en la culpabilitat de tots dos bàndols quant a la responsabilitat de la guerra civil i els crims que s'hi cometeren. Així, es creava una memòria col.lectiva oficial per tal de facilitar el camí d'una pretesa reconciliació que no significava altra cosa que mantenir la legitimitat de fet del règim franquista quan es van aprovar les lleis d'amnistia de 1976 i 1977 en igualar, quant a consideració i tractament jurídic, a les víctimes del franquisme i als victimaris. Cap responsabilitat per a ningú pels crims comesos durant la Guerra Civil i el règim franquista. S'imposava el que s'ha definit com a «impunitat equitativa», que implicava una

¹⁵ Adrián Gisbert, Levante-emv.es, 6-4-2019, <https://www.levante-emv.com/ribera/2019/04/06/hijos-presos-republicanos-exigen-dejar-homenajes-a-su-delator-pascual-peralt-que-da-nombre-al-premio-de-teatro-de-carcaixent-que-incipo-a-pascual-perez-de-rojo-ante-las-autoridades-franquistas-el-ayuntamiento-denego-la-peticion-en-primera-instancia>.

política oficial d'amnèsia col·lectiva.¹⁶ Les associacions i entitats que durant la dècada dels anys noranta van començar a actuar i reivindicar el rescat i dignificació de les víctimes oblidades per la democràcia tingueren com a fita fundacional i punt de partida els homenatges als brigadistes internacionals i guerrillers antifranquistes dels anys 1996-97. Amb aquests actes conflueixen la investigació històrica basada en la documentació disponible a què s'ha de sumar, en el cas de l'estudi de la repressió, el concurs essencial dels testimoniatges orals, de la memòria viva d'aquells temps i d'aquells fets; ja que, com diu Francisco Espinosa: «el fin del pacto del silencio de la transición llegó con la impactante visión del interior de una fosa común». Mentre eren els testimonis que ho van viure o descobrir els qui assenyalaven a familiars i investigadors on se situaven les fosses que contenien els cossos dels assassinats - del crim impune -, era la investigació, la historiografia incipient sobre la repressió que ajudava i donava informació als familiars per a poder incriure'ls en el Registre Civil davant la deixadesa de l'Estat.¹⁷

De fet, l'origen llunyà d'aquesta tesi, possiblement, cal buscar-lo als anys vuitanta del passat segle quan vaig saber de l'existència de camps de concentració a Espanya per l'entorn familiar i social que en va ser testimoniatge o víctima, cosa que em va portar a enregistrar la primera entrevista a una d'elles, precisament l'any 2000.¹⁸ Així,

¹⁶ Paloma Aguilar Fernández: *Memoria y olvido de la Guerra Civil Española*, Alianza Editorial, Madrid, 1996; VVAA: *Generaciones y memoria de la represión franquista: un balance de los movimientos por la memoria*, Julio Aróstegui, Sergio Gálvez Biesca (Eds.), PUV, València, 2010; Ricard Vinyes: *Asalto a la Memoria*, Los libros del Lince, Barcelona, 2011.

¹⁷ Francisco Espinosa Maestre: *Lucha de historias, Lucha de memorias. España 2002-2015*, Aconcagua libros, Sevilla, 2015, p. 394.

¹⁸ Sobre l'impacte de la memòria traumàtica transmesa als nets i les generacions de la postmemòria: Josefina Cuesta Bustillo: «Las capas de la memoria. Contemporaneidad, sucesión y transmisión generacionales en España (1931-2006)», *Hispania Nova, Separata*, 2007, pp. 2-33, <https://studylib.es/doc/8493929/%E2%80%9Cclas-capas-de-la-memoria%E2%80%9D---hispania-nova>; Marianne Hirsch: «The generation of Postmemory», *Poetics Today* 29 (1), 2008, 103-128, https://warwick.ac.uk/.../memory/poetics_today-2008-hirsch-103. Archivo PDF; Laia Quilez: «Hacia una teoría de la postmemoria. Reflexiones en torno a las representaciones de la memoria generacional», *Historiografías*, 8 (Julio-Diciembre, 2014): pp.57-75. *Historiografías; revista de historia y teoría*, 8, 57-75, <https://unizar.es/historiografias/numeros/8/quilez.pdf>; per a un exemple d'interés antropològic,

entre la curiositat historiogràfica i l'interés personal, vaig iniciar la recerca sobre el treball forçat, que van anar creixent per la consciència tant del desconeixement que socialment existia sobre el tema, com per la necessitat angoixosa d'alguns descendents per saber que havia passat amb els familiars quan van ser cridats en la postguerra a files i, en alguns casos, ja no van tornar a saber res més d'ells.¹⁹

A l'octubre de 2002, amb un Govern del Partit Popular, el Parlament va aprovar per unanimitat una proposició d'Esquerra Unida per a honorar la memòria i reconèixer l'explotació de les víctimes del treball forçat sota el franquisme. Tanmateix, el partit en el Govern es va negar a què reberen cap compensació, com sí que s'ha fet a altres països.²⁰

La necessitat d'una nova llei estatal de memòria democràtica ha esdevingut una necessitat política i social quan veiem les mancances i buits que presenta la que estava vigent d'ampliació de drets del 2007, que deixa a iniciativa social i a la interpretació dels tribunals de justícia la seua aplicació, atribuint de fet al poder judicial un protagonisme creixent que arriba fins i tot a tractar "d'orientar" l'executiu en la redacció del seu articulat.²¹ La manca d'acord sobre l'abast de la mateixa en el si de la

sociològic i humà: Mª José García Hernandorena i Isabel Gadea i Peiró: *Etnografía d'una exhumació. El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna*, València, Diputació de València, 2021, especialment pp. 103-118.

¹⁹ Josep Màrius Climent Prats: «La memòria recobrada. Benicolet: soldats de la república, falangistes i esclaus del franquisme», *Almaig, Estudis i Documents*, núm. XXVII, Ontinyent, La Nostra Terra, 2011, pp. 76-96; ídem: «Recialles de guerra a la Vall d'Albaida», *Almaig, Estudis i Documents*, núm. XXXI, Ontinyent, La Nostra Terra, 2015, pp. 65-78.

²⁰ Isaías Lafuente: *Esclavos por la Patria*, Planeta, Barcelona, 2018, p. 30.

²¹ *BOE* núm. 310, de 27/12/2007; «Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura»; *elconfidencial.com*, 7-6-2021: «El CGPJ pone trabas a que la Ley de Memoria Democrática prohíba exaltaciones franquistas», https://www.elconfidencial.com/espana/2021-06-07/cgpj-ley-de-memoria-democratica_3119755/; *publico.es*, 21-5-2022: «La Ley de Memoria Democrática valenciana, en la cuerda floja. Una sentencia anula las sanciones impuestas por la Generalitat por exhibición de símbolos franquistas y complica la persecución de la apología del franquismo»; *publico.es*, 20-7-202: «Asociaciones memorialistas califican de "tibia, tímida y tímida la Ley de Memoria Democrática. La ARMH, el Foro por la Memoria y la Coordinadora Estatal de Apoyo a la Querrela Argentina defienden que en España hay unas víctimas de primera y otras de tercera, condenan que el Estado no se haga cargo de

coalició del Govern estatal, conformada a principis de 2020 i entre els partits que li donen suport parlamentari, s'ha plasmat en una llarga tramitació parlamentària, que ha culminat en la seua aprovació el 19 d'octubre de 2022.²² La consideració de víctima s'hi estableix en termes semblants a la llei autonòmica valenciana, incloent-hi les persones detingudes o retingudes per causes polítiques conseqüència de la Guerra Civil i patiren la tortura del treball forçat en qualsevol de les seues modalitats:

C) Las personas que padecieron deportación, trabajos forzosos o internamientos en campos de concentración, colonias penitenciarias militarizadas, dentro y fuera de España, y padecieron torturas, malos tratos o incluso fallecieron como consecuencia de la Guerra y la Dictadura, especialmente los españoles y españolas deportados en los campos de concentración nazis.

Directament relacionat amb l'altra gran novetat i aportació de la llei, com és la «declaración de ilegalidad e ilegitimidad de órganos y la nulidad de sus resoluciones», que anul·la totes les sentències i resolucions dels tribunals classificadors militars i civils que afecta directament les víctimes que hem identificat en la present tesi doctoral.²³

Alhora, aquesta llei compta amb el refús del principal partit de l'oposició el líder del qual, fins a abril de 2022, va proclamar que quan arribara al poder el PP seria derogada (abans de conèixer el contingut, ni en quins termes s'aprovaria). Línia de pensament i actuació que promet seguir el seu successor en el lideratge del partit conservador quan guanye les eleccions: «La Memoria Democrática tampoco cabe en

forma directa de las exhumaciones y reclaman que la Ley debería estar orientada a reconocer la tutela judicial efectiva de los represaliados»,

<https://www.bing.com/search?q=asociaciones+memorialistas+alifican+de+%22tibia%22%2C+timorata...&cvid=dd960b777398421d9b56d2bea66d7c8e&aqs=edge.0.69i59i450i8.143087j0j4&FORM=ANAB01&PC=HCTS>.

²² BOE núm. 252, 20 d'octubre de 2022: «Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática», pp. 142.367-142.421.

²³ *Ídem*, Article 3, p. 142.381.

el PP de Feijóo. El líder de la derecha ha prometido derogar la ley que elimina los títulos nobiliarios otorgados por el Franquismo, condecoraciones como la Orden del Yugo y las Flechas [...]».²⁴ En realitat, la dreta i l'extrema dreta, representada al parlament per Vox (una escissió del PP, tercer partit del parlament espanyol en 2022), continuen defensant els postulats de l'etapa final del franquisme quant a la negació del colp d'Estat i la interpretació simètrica de les causes de la Guerra Civil, com una guerra fratricida. Amb aquesta premissa, s'acaba justificant el conflicte armat i es contribueix a legitimar la dictadura posterior, tot diluint les responsabilitats individuals i grupals defensant que la guerra i les seues conseqüències van ser cosa de tots i, per tant, tots tenen i comparteixen les culpes i responsabilitats en aquella tragèdia, que va començar a gestar-se amb la caiguda de la Monarquia i la proclamació de la República. És el que pot inferir-se del que l'exlíder Pablo Casado va sentenciar en el Congrés dels Diputats quan proclamava: «La Guerra Civil fue un enfrentamiento entre quienes querían la democracia sin ley y quienes querían la ley sin democràcia».²⁵ Sense importar-los les víctimes de la violència política de la Dictadura ni la Transició, esbiaixant i meyspreant el que ha demostrat la historiografia en els últims 40 anys de complexes i dificultoses recerques sobre les causes i el desenvolupament del fet més estudiat de la nostra història, amb desenes de milers de títols publicats a l'Estat i arreu.

Después de presumir de sus hazañas, reivindicarlas y contarlas, los victimarios iniciaron un proceso de ocultación que terminó en difuminación. Su responsabilidad individual quedó camuflada en una supuesta responsabilidad colectiva [...]. Parece que estamos

²⁴ *eldiario.es*, 16-10-2022, https://www.eldiario.es/politica/memoria-democratica-pp-feijoo_1_9623199.html.

²⁵ *elpais.com*, 30-6-2021, <https://elpais.com/espana/2021-06-30/pablo-casado-la-guerra-civil-fue-un-enfrentamiento-entre-quienes-querian-la-democracia-sin-ley-y-quienes-querian-la-ley-sin-democracia.html>; Natalia Junquera, *elpais.com*, 30-6-2021: «Los historiadores desmienten a Pablo Casado: La Guerra Civil la provocó un golpe de Estado».

entrando en un nuevo tiempo viejo: el de la justificación pública de los golpistas y sus asesinatos.²⁶

Sens dubte, estem davant el conflicte que més conseqüències ha tingut fins al present, a causa, precisament, de la consideració i el tracte desigual que s'ha tingut per les víctimes republicanes provocades per aquella guerra i que continuaren perseguides i silenciades durant la Dictadura posterior, anorreades de l'espai públic en els anys de l'anomenada Transició a la democràcia i, en alguns casos, com els treballadors forçats, pràcticament, fins ara:

Abascal acusa a Sánchez de atacar al rey y justifica el golpe contra la II República. El líder de Vox critica al presidente del Gobierno por mencionar la II República desde la tribuna del Congreso en el 90 aniversario de su proclamación, y la califica de régimen criminal controlado por socialistas y comunistas que llevó a España a la guerra civil.²⁷

Justificació de la dictadura a què s'hi afigen altres beneficiaris de protagonisme principal posterior: «Juan Carlos I afirma que gracias a que Franco creó la clase media en España él pudo hacer la Transición. Se publica en Francia un libro sobre la figura del emérito titulado 'Mi rey caído' en el que su autora, amiga del monarca, narra el día a día de Juan Carlos I».²⁸ Precisament, el restabliment de la dignitat de les víctimes és una tasca i un dels objectius cívics a què també volem contribuir amb aquesta recerca aportant noms, dades, llocs, debats historiogràfics i testimoniatges que recuperen la

²⁶ Lourenço Fernández, Antonio Míguez i Dolores Vilavedra (eds.): *1936, Un nuevo relato...*, p.53.

²⁷ eldiario.es, 14-4-2019, https://www.eldiario.es/politica/abascal-acusa-sanchez-atacar-rey-justifica-guerra-civil-ii-republica_1_7803612.html.

²⁸ publico.es, 7-10-2021, <https://www.publico.es/politica/juan-carlos-i-afirma-gracias-franco-creo-clase-media-espana-pudo-transicion.html>; Natalia Junquera, *el País*, 9-1-2022: «Las huellas del horror franquista: 10.000 esqueletos recuperados en 20 años. El forense Francisco Exteberria calcula que podrán exhumarse otras 20.000 víctimas. Muchas fosas comunes son ya irrecuperables», elpais.com/espana/2022-01-09/las-huellas-del-horror-franquista-10000-esqueletos-recuperados-en-20-anos.html.

veu dels valencians que veieren els seus drets conculcats pel franquisme en ser sotmesos al treball forçat.

3.- Historiografia, fonts i metodologia

3.1.- Els batallons de treballadors en la dictadura franquista. Un balanç historiogràfic

Aquell moviment ciutadà dels anys noranta es va estendre alhora que els esforços de la historiografia, que des dels anys vuitanta «ha construït una informació real i objectiva dels fets de la República, la Guerra, la Postguerra, la llarga Dictadura i la Transició [...]».²⁹

Els estudis sobre la repressió franquista a Espanya - dels quals en forma part el treball forçat -, segons els últims reculls historiogràfics, s'iniciarien a principis dels anys vuitanta del passat segle amb la defensa de les tesis doctorals d'Alberto Reig Tapia i Josep Maria Solé i Sabaté, que partien de la base prèvia de les aportacions dels hispanistes i historiadors espanyols de l'exili com Pierre Brué, Gerald Brenan, Stanley J. Payne, Herbert Shoutworth, Gabriel Jackson o Manuel Tuñón de Lara, entre d'altres, publicades a l'estranger durant les dues dècades anteriors.

Referent a la nostra recerca, la primera aportació sobre el treball forçat va ser anterior, amb la publicació del llibre de Joan Llarch: *Batallones de Trabajadores*, l'any 1978. De gran valor per ser una obra primerenca i autobiogràfica d'un treballador forçat que contempla la comparació amb els camps de treball de la rereguarda

²⁹ Marc Baldó Lacomba: «De les memòries dividides a una memòria democràtica», Josep Vicent Frechina (coord.): *La memòria històrica i democràtica. Experiències i propostes en el territori valencià*, Trobada 2016 Universitat de València-Institut d'Estudis Comarcals, València, Universitat de València, p.19.

republicana. No serà fins als anys noranta del segle passat que començaran a publicar-se els primers estudis locals i regionals que inclouran els espais d'internament del treball forçat, precisament allà on es va imposar, des de la seua manifestació, la rebel·lió militar de 1936, com una de les formes d'acabar amb la resistència i de sotmetre i prevenir la possible dissidència. A la recerca de David Guinard, cal afegir les aportacions de Josep Massot i Muntaner com essencials per a comprendre les claus del colp d'Estat de 1936 a Mallorca, descrivint i analitzant a bastament el sistema repressiu carcerari i concentracionari que els militars colpistes escamparen arreu de l'illa.³⁰

Impuls que va tenir una fita important amb l'obertura dels arxius militars als investigadors a partir de 1996 i l'inici del moviment ciutadà de reivindicació i recuperació de la memòria dels vençuts i desapareguts de la guerra i les víctimes de la repressió franquista protagonitzada, sobretot, pels seus nets. En l'àmbit historiogràfic, cal destacar, a punt d'acabar-se el segle, un primer llibre referit a les víctimes del conflicte, en el qual ja hi trobem referències dels presos i presoners de guerra internats en camps concentració i unitats de treball forçat.

Cal recordar que bona part de la recerca sobre la repressió/violència en aquestes dècades, en general, va estar més en mans d'iniciatives individuals i socials que de l'impuls acadèmic a causa de la política oficial de la desmemòria, compartida pels dos partits majoritaris que governaren des de la Transició, ja que podia "entrebançar" consensos que complicaren la convivència del model democràtic aconseguit en 1978. En el món acadèmic, es va produir un impuls creixent des de principi de segle en

³⁰ David Guinard: «Centres de Reclusió a Mallorca en Guerra (1936-1939)», *Randa*, 28 (1991), pp.19-67; Josep Massot i Muntaner: *El primer franquisme a Mallorca*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

relació a la recerca sobre la repressió franquista. Malgrat tot, la feina feta ha estat enorme i significativa quant a l'establiment de les xifres i dels períodes històrics en què es van produir, així com en la identificació dels perpetradors. Tanmateix, però, el treball de tants historiadors i investigadors continua sense acabar d'arribar a la societat, el que vol dir que en perviu i s'hi utilitza políticament el relat fals del franquisme. Investigacions primerenques, que no veurem referenciades fins anys després, obriren vies de coneixement i noves metodologies per a la investigació del procés d'imposició violenta del règim franquista.

Amb el canvi de segle, alhora que el moviment ciutadà per a la recuperació de la Memòria Històrica prenia volada, estenent la reivindicació de coneixement, veritat i reparació per a totes les víctimes de la guerra i la postguerra, se celebrava a Barcelona, l'any 2002, el Congrés Internacional "Los campos de Concentración y el Mundo Penitenciario durante la guerra civil i el franquismo", que va representar una fita i un punt d'inflexió en la mesura que va impulsar tan l'interés com els estudis al voltant del món concentracionari i del treball forçat, donant a conèixer les investigacions que es duïen a terme sobre aquestes noves vies de recerca. Quan les fonts militars s'obriren als investigadors es presentaren recerques al voltant de la repressió política i militar franquista a Catalunya, Navarra, Extremadura o Andalusia, en ser l'Exèrcit el protagonista principal de la creació, organització i gestió dels camps de concentració i els batallons de presoners-treballadors. El llibre *Una inmensa prisión* de Sobrequés, Sala i Molinero el 2003, sobre les actes del Congrés de l'any anterior, ja recollia dos estudis sobre treball forçat: un centrat en la seua utilització en les excavacions d'Empúries (Girona) en la postguerra i l'altre sobre colònies penitenciàries

militaritzades.³¹ Calia, per tant, aprofundir en la tasca de delimitar cronològicament i geogràfica, individualitzar i explicar els diversos espais punitius que va articular gradualment el franquisme per tal de consolidar-se en el poder, cosa que, en bona part, es va aconseguir amb la publicació del llibre *Cautivos*, el 2005, d'un jove historiador, Javier Rodrigo, que també havia participat en el Congrés de Barcelona. Aquesta obra va esdevenir d'obligada referència en assolir sistematitzar en l'àmbit conceptual i cronològic el sorgiment i evolució dels camps de concentració franquistes i la seua relació amb el treball forçat que s'en va derivar durant la Guerra Civil.³² Fites historiogràfiques a partir de les quals s'han multiplicat els estudis i les aportacions des de diferents perspectives i enfocaments metodològics, a mesura que hom anava tenint accés als arxius militars i apareixien nous fons documentals, que permetrien avançar en la delimitació i conceptualització del fet concentracionari i del treball forçat que es veuran reflectits en monografies sobre el sistema de redempció de penes pel treball.

En 2006 es va publicar la primera monografia dedicada als batallons de presoners i el treball forçat centrat al Pirineu de Navarra amb el suggeridor llibre de Fernando Mendiola i Edurne Beaumont, a partir de fonts orals i militars, en la qual s'integren la història i la memòria dels presoners que participaren en la construcció de carreteres al Pirineu navarrés, així com les primeres aportacions sobre el treball forçat al Camp de Gibraltar (Cadis). En 2007 apareixen les investigacions de Josep Clarà i Oriol Dueñas sobre l'orige i l'impacte del treball forçat centrat, sobretot, a la Catalunya de postguerra, seguit, el 2008, per més aportacions per a Cadis, seguida, en 2009, per l'estudi d'Aram Monfort sobre el camp de concentració d'Horta a Barcelona, en el

³¹ Carmen Molinero, Margarida Sala i Jaume Sobrequés: *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*, Barcelona, Crítica, 2003.

³² Javier Rodrigo: *Cautivos*, Barcelona, Crítica, Contrastes, 2005.

qual sistematitzava el procés de classificació dels presoners de guerra.³³ A partir de la segona dècada del present segle ha hi hagut una proliferació d'estudis plasmats en comunicacions a congressos i llibres col·lectius sobre la repressió franquista en el seu vessant de l'internament, en què es tractaven diversos aspectes del treball forçat amb diversitat d'estudis territorials i cronologies, però que tenien en comú una nova font militar, tot i que situada en un arxiu civil: l'Arxiu del Tribunal de Comptes, que ha permès ampliar la visió quantitativa i d'impacte econòmic i humà del treball forçat. En 2012 tenim dos estudis interessant de Mirta Núñez Díaz-Balart sobre les diverses modalitats de treball forçat articulats en la postguerra, així com la relació entre atur i treball forçat. D'altra banda, hi aporta un estudi de cas sobre el paper i el poder de FET en el control i humiliació dels vençuts centrat en el camp de presoners de Portaceli, a Serra (València).³⁴ A través de Congressos i Jornades es van presentar diverses comunicacions sobre la qüestió com el «I Congreso sobre la Prisión y las Instituciones Punitivas», a Ciutat Reial (2013); «Posguerras», a Madrid (2014). En aquesta línia cal remarcar les investigacions de Fernando Mendiola quant al rescat de la memòria dels captius, especialment en la línia de tractar de quantificar l'impacte econòmic del treball forçat. Obrint, així, noves vies de recerca quant a l'enfocament i la metodologia de treball, aclaridores en relació a la delimitació del marc conceptual i taxonòmic per a

³³ José Manuel Albargani Rodríguez (2006): «La represión de posguerra en el Sur de España. Los batallones de trabajadores», *Almajar: Revista de Historia, Arqueología y Patrimonio de Villamartín y la Sierra de Cádiz*, Villamartín, Museo Histórico de Villamartín, n° 3, pp. 183-191; Josep Clarà (2007): *Esclaus i peons de la Nueva España. Els Batallons de Treballadors a Catalunya (1939-1942)*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, IDSIA, 2007; Oriol Dueñas: *Els esclaus de Franco*, Badalona, Ara Llibres, 2007; Aram Monfort i Coll: «Los campos de concentración franquista y su funcionamiento en Catalunya», *Hispania*, vol. LXIX, n° 231, 2009, enero-abril, pp147-178. Disponible en línia <<https://doi.org/10.3989/hispania.v69.i231.102>>.

³⁴ Mirta Núñez Díaz-Balart: «Forzados y forzosos. El trabajo de los prisioneros al servicio de la “victoria franquista”», Julio Aróstegui (coord.): *Franco: la represión como sistema*. Barcelona, 2012, pp. 269-331; «La doma de los cuerpos y las conciencias, 1939-1941. El campo de concentración de Porta Coeli (Valencia)», *Hispania Nova* n° 10, (2012), Separata, *HISPANIA NOVA, Revista de Historia Contemporánea*. Número 10. Disponible en línia, <<http://hispanianova.rediris.es/10/dossier/10d001.pdf>>.

abordar l'anàlisi d'aquesta modalitat repressiva, organitzada durant la guerra i que es va mantenir durant els anys quaranta.

D'especial interès heurístic i conceptual va ser el "Congreso Posguerras" que va permetre contrastar i debatre sobre les últimes aportacions que els investigadors que estudien la Guerra Civil i el Franquisme han realitzat sobre la violència política com a via d'accés al poder i com a recurs essencial, com a sistema, per a retenir-lo. Com es va articular aquesta violència en una repressió multiforme com a mitjà per a implantar o reimplantar, en molts casos, les estructures de poder polític que la República i, sobretot, la Guerra, havia qüestionat, alterat o remogut. Els rebels, anomenats franquistes a partir d'octubre de 1936, aplicaren una violència per a aconseguir els seus objectius que va anar sistematitzant-se i institucionalitzant-se en forma de repressió política, social i econòmica amb la finalitat d'aconseguir la destrucció de l'adversari polític, a qui categoritzaren i assenyalaren com a enemic abans del mateix colp d'Estat. Perquè, com es va plantejar al Congrés, dins la categoria d'enemics dels conspiradors, conjurats i adherits en la rebel·lió militar, que ideològicament es nodria del conservadorisme catòlic-monàrquic, del tradicionalisme carlí i del feixisme, caigueren, fins i tot, els considerats indiferents, «els tebis», per sospitosos de desafecció. El discurs legitimador franquista partia del fet que la intervenció de l'aparell militar era necessari per a anul·lar una república entesa com a «caòtica» des de la seua proclamació, destructora dels valors tradicionals, revolucionària des del seu inici i que encoratjava i emparava la violència anticlerical. Aquesta legitimació es veurà reforçada en l'aprofitament de la violència desenvolupada a la rereguarda republicana en aquells pobles i ciutats en què fracassarà, en un primer moment, el colp militar, sublimada de forma pejorativa sota la categoria de «terror rojo», al remat base legitimadora emprada en la construcció del discurs justificador de la seua tasca

exterminadora. Identificat l'enemic, planifica el seu aniquilament, que pot ser físic, polític, social, identitari i psicològic (por). En aquest sentit, l'objectiu dels batallons de treballadors seria rematar la neteja de l'espai públic de qualsevol tret o adherència ideològica republicana, eliminant, així, tots els elements considerats perillosos per al nou règim.

Aquestes pràctiques de violència impliquen, porten implícites, una forma de control social. Ens trobem davant una violència cada vegada menys comptable, menys física i més d'un altre tipus: econòmica o psicològica, intimidatòria. L'estudi de la violència aplicada a través del treball forçat ens obliga a centrar-nos més en la dimensió qualitativa del castic perquè difícilment podrem conèixer els morts que hi hagué en la presó, els camps de concentració o els batallons de treballadors. L'estudi del castic, la identificació de la seua plasmació, ens porta, indefectiblement, al control social com a objectiu de la violència política franquista. Per això, els actors locals personifiquen la repressió; s'ha de situar la lent local dels actors de la història, on podem entendre que la violència franquista no només va ser «reactiva» -com així es justificava- davant l'atac republicà. Observant les actituds i els comportaments dels actors locals, aquesta violència s'hi articula i objectiva com a instrument de construcció d'un nou ordre. Perquè, què havien fet les víctimes per a patir la repressió? Només ho podrem saber si comencem a focalitzar la recerca, sobretot, en l'impacte social de la repressió. Es pretenia aconseguir el control total de la societat a través de la coerció i la intimidació que provocaven des dels assassinats extrajudicials impunes, passant pels Processos Sumaríssims d'Urgència, fins a altres mecanismes repressius com les diferents formes d'internament o les depuracions, conformant el procés que es coneix com la generalització de la por. Un control social relacionat amb el castic a l'enemic en guerra i als vençuts en la postguerra on s'interrelacionen pràctiques i instruments de violència

i control social. És a dir, el que José Luís Ledesma i Daniel Oviedo defineixen com la disciplinarització de la societat a través de la continuïtat de pràctiques i de polítiques dirigides als ciutadans, enemics o no, que anirien des de les més explícites i obertament coactives fins a les vinculades a un control social difús.³⁵

El concepte repressió s'empra per a definir l'ús de la violència exercida des de dalt, des del poder, o com a resposta d'aquest en defensa d'un determinat ordre social i polític, per això hem de parlar de violència política si no es vol, segons Ledesma i Oviedo, esbiaixar aquella que s'hi va exercir al marge de l'Estat o enfront d'ell. Amb la violència hom volia crear un ordre nou, si no ho tenim en compte traiem importància a allò que el franquisme buscava.

Cal baixar, per tant, a la història local, cal estudiar la quantificació de morts i mutilats, depuracions professionals, repressió, espoli, internaments; per a entendre l'impacte, quantificable i no quantificable, sobre les famílies de les denúncies, així com la participació des de baix en el castic o les actituds enfront de la seua extensió que inclouen tota mena de possibles resistències. Entre donar-hi suport actiu, col.laborant i participant en la repressió que promovia la dictadura i patir-la hi hauria un ventall de situacions intermèdies que anirien des de la conformitat passiva, el silenci per inhibició o la paràlització per la por.³⁶ Aquest és un debat conceptual obert que arriba a provocar debats i crítiques davant a l'assimilació/ integració de la repressió dins del més ample de violència política més propi de models d'anàlisi que cauen dins d'altres camps de coneixement com les Ciències Polítiques. Qüestió derivada de les conseqüències hermenèutiques que pot comportar assimilar, per exemple, la

³⁵ Jose Luís Ledesma i Daniel Oviedo: «Resistencias, represión y control social», Gutmaro Gómez Bravo, i Ramón Palloll, (ed.): *Actas del Congreso Posguerras*, Pablo Iglesias, Madrid, 2015, pp. 29-50.

³⁶ Jordi Font i Agulló: *¡Arriba el Campo! Primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, Girona, Diputació de Girona, 2001.

implementació de la repressió franquista que va adquirir formes derivades dels objectius propis i específics per a construir un nou règim respecte d'altres fets i processos històrics, que inclourien des de la vaga de 1917 al terrorisme finisecular.³⁷ Els instruments de repressió articulats pel franquisme tenien la finalitat d'aconseguir un control social total que va tenir com a conseqüència que «[...] en España se había implantado un régimen de terror, con el que se pretendía eliminar física o, al menos, políticamente a todas aquellas personas que no se habían adherido, primero, a la rebelión militar y, después, a la dictadura franquista».³⁸

El primer estudi sobre treball forçós essencialment suportat en fonts locals és el de Ángel Organero, que indaga en les trajectòries vitals i de captiveri dels toledans integrats en dos batallons, el 13 i el 14 destinats a Lesaka (Navarra), a partir de l'estiu de 1940, remarcant i incidint-hi en el potencial dels arxius municipals a l'hora conèixer l'impacte local del treball forçat, així com el nivell de desafecció al nou règim que pot haver en cada municipi. El llibre d'Organero està directament relacionat amb el que constitueix la present tesi centrada en la província de València, de fet ens hem trobat amb una problemàtica semblant quant a les possibilitats d'accés a la documentació local. La seua investigació abraça la província de Toledo i la proposta metodològica és semblant a aquella que anem seguint des de 2010 en el nivell local i comarcal (padrons d'allistament i correspondència); és a dir identificar, a partir de la classificació política local, els possibles desafectes per a buscar informació en l'arxiu municipal, contrastar-la i completar-la amb els expedients de l'arxiu militar de Guadalajara. No obstant, Organero reconeix que, tot i la pretensió d'investigar en la

³⁷ Francisco Espinosa Maestre: «La investigación de la represión franquista 40 años después (1979-2020)», VV.AA., Vicent Gabarda Cebellán (dir.), Francisco J. Sanchis Moreno (coord.): *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones*, València, Diputació de València, 2020, p.98.

³⁸ Glicerio Sánchez Recio: "Posguerra: control social y político", Julián Chaves Palacios (coord.): *Mecanismos de control social y político en el primer franquismo*, Barcelona, Anthropos, 2019, p.23.

majoria dels municipis de la província, on hi va identificar presoners internats als batallons destinats a Lesaka (Navarra), només ha treballat en cinc arxius municipals i l'anàlisi de la classificació política a un d'ells. Aquesta és, probablement, la raó per la qual no hi entra a fons en qüestions com els canvis de classificació i altres problemàtiques historiogràfiques com el de l'existència "d'afectes al règim" en batallons de treballadors durant l'any següent a la finalització de la guerra que si incloem en la present tesi.

Quant a la consulta dels expedients personals dels presoners se centra en el full de proposta per a llicenciament, així com la classificació que arribava de la Caixa de Reclutes. Per a la resta de municipis trau una estimació del percentatge de desafectes de cada municipi a partir dels expedients existents a Guadalajara, mètode arriscat a l'hora de quantificar la desafecció local si partim de la hipòtesi que a cada municipi trobem una situació i una documentació que possibilita, també, una explicació local - no només estatal - del treball forçat. Essent aquesta una de les qüestions a demostrar en la present tesi. D'altra banda, planteja el nombre de víctimes del treball forçat en una única província o territori determinat a partir dels expedients consultables a l'Arxiu General Militar de Guadalajara. Si tenim en compte la informació real, quant a la identificació dels presoners - certament irregular - que aquest arxiu aporta, sense contrastar amb altres fonts, pot ser metodològicament arriscat en relació als possibles resultats finals. Caldria, per a poder realitzar cap projecció del nombre de desafectes en un àmbit ample com el provincial, partir de resultats obtinguts en un marc municipal més representatiu amb varietat d'exemples. En tot cas, recórrer als expedients de Guadalajara li permet fer un mapa comarcal i local del treball forçat a la província d'estudi, ja que hi pot identificar les destinacions, resseguir la cronologia de l'internament dels desafectes en els batallons de treball forçat entre 1940 i 1942;

reconstruir el perfil polític dels desafectes o explicar els moviments dels presoners dins dels batallons, sempre de forma parcial - o molt parcial, en alguns casos -. Malgrat tot, la principal aportació d'Organero rau en el fet que obre un camí suggeridor, historiogràficament nou i realment vàlid que hem aprofitat per a tractar de determinar l'impacte real del treball forçat en el nivell local, dins un espai més ample i complex, com el que representa el provincial, específicament el valencià.

En la línia d'investigació de la classificació política dels reemplaçaments i la potencialitat dels arxius municipals tenim dos estudis complementaris sobre Hellín (Albacete) de Beatriz Esteban i, a partir de les seues propostes, de José Cañabate (2016).³⁹ Recerques que se centren en l'expedient de quintes de 1940 en què es van revisar i classificar els reemplaçaments cridats durant la guerra, així com altres fonts arxivístiques municipals com bans i plens de l'ajuntament de cara a entendre des d'una perspectiva local els instruments implementats pel Nou Estat per al control social que pivotaria sobre la divisió social d'amics/enemics (afectes/desafectes). Treballs que cauen dins dels corrents historiogràfics que prioritzen la història des de baix incidint en propostes analítiques que tracten de determinar el grau de col.laboració/resistència davant les polítiques d'exclusió i atracció que plantejava el règim militar sorgit de la guerra civil, com a fórmula explicativa adient per a comprendre el procés d'arrelament social i local del franquisme.

³⁹ Beatriz Esteban Muñecas (2014): «¿Y tú, de quién eres? La Clasificación de soldados para el reclutamiento de 1940 en Hellín (Albacete)». Exposición: La Mili. Levas, quintas y milicias en la provincia de Albacete, Archivo Municipal de Hellín, Diputación de Albacete, Hellín. Disponible en línea. <elarchivodelamemoria.com/index.php/publicaciones/articulos/item/la.. pdf>. José Cañabate Cabezeolos: «Control social y represión a partir del reclutamiento militar: el caso de Hellín (Albacete)». *La Historia, lost in translation, Actas del XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Damian A. Gonzáz Madrid, Manuel Ortiz Heras y, Juan Sisinio Pérez Garzón (eds.), Cuenca, Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha), 2017 pp 271-290. Disponible en línea, file:///C:/Users/Usuario/Downloads/Dialnet-LaHistoria-711899%20(2).pdf >.

Dins les darreres propostes i noves línies d'investigació per a la comprensió de l'impacte econòmic i humà del treball forçat cal tenir molt presents les recerques de Juan Carlos García Funes. En 2016 va publicar un documentat estudi regional centrat en l'impacte econòmic de la mà d'obra presonera a Castella i Lleó, que inclou aspectes com l'anàlisi de la seua productivitat o una detallada recerca de les obres i treballs realitzats pels presoners que integraven els batallons de treballadors. Un interessant i suggeridor precedent del que hui és l'aportació imprescindible de caràcter global per a conèixer la geografia i el significat polièdric dels treballs forçats durant el franquisme. Efectivament, la tesi doctoral defensada en la Universitat de Navarra en 2017 representa una fita essencial en els estudis sobre l'internament i les polítiques de la violència a l'Estat espanyol. En primer lloc, per la mateixa font principal en què es recolza la seua anàlisi: el buidatge dels expedients de l'Arxiu del Tribunal de Comptes per al control de la despesa de les unitats d'internament i castic de presoners de l'exèrcit franquista. En segon lloc, pel caràcter multidisciplinari que defineix la tesi, que li permet tractar des de la quantificació dels presoners en els batallons de treball a l'impacte econòmic i humà els mateixos, sense oblidar als protagonistes de qualsevol estudi sobre el treball forçat: les víctimes, a qui ens apropa a través del testimoniatge que ens deixaren en les seues memòries. Amb aquest singular estudi accedim al mapa més complet que fins ara s'ha realitzat del treball forçat a Espanya entre 1937 i 1945; a partir del qual som més conscients, si cal, de les dificultats per a abordar la recerca a causa dels buits del fons consultats a l'hora de plantejar, per exemple, conclusions més o menys definitives sobre l'impacte real i total de la violència desfermada pels colpistes-franquistes per a prendre el poder i mantenir-se en ell fins a 1977. En la seua tesi, García Funes va constatar els buits existents en la documentació emprada, disponible al Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca. Les

mancances documentals en les sèries de quadres-resum mensuals conservats per al control de la despesa de manteniment dels Batallons de Treball (BBTT) constitueixen un entrebanc insuperable per tal d'arribar a cap conclusió comptable definitiva. Ara bé, és aquesta una font important i necessària per tal d'estudiar l'impacte d'aquest vessant de la repressió franquista sobre els internats.

Durant els últims anys s'han realitzat altres tesis doctorals i estudis sobre altres territoris de l'Estat que, sense centrar-se específicament en els treballs forçats els han integrat en les seues respectives recerques sobre una temàtica diversa però directament relacionada amb la violència política desplegada pel nou règim durant la guerra i la postguerra. D'entre elles, destacar les propostes conceptuals i interpretatives de Candela Chaves (2017) sobre la repressió a la província de Càceres; les aportacions de Peter Anderson (2017) que emfatitza la importància de la classificació, per tant, el paper dels col·laboradors a l'hora de comprendre tant la natura política-ideològica, com la pervivència del règim franquista. Incidint en aquesta línia metodològica d'anàlisi de les denúncies i el seu paper en la depuració i classificació, dins d'un marc de tractament multidisciplinari de les fonts militars i municipals, tenim l'important estudi de Francisco Navarro López (2018) sobre la repressió a la província de Còrdova. Empra la documentació de l'Arxiu del Tribunal de Comptes que li permeten nous enfocaments i propostes interpretatives en el tractament de l'impacte econòmic i social del treball forçat, en contrastar aquesta documentació amb els expedients de l'arxiu de Guadalajara, relacionant repressió estatal i violència social.

Durant l'última dècada, s'han publicat o reeditat algunes obres de divulgació referents al treball forçat que estan apropant aquest fenomen repressiu - cada vegada més conegut al gran públic que també inclouen audiovisuals -, però que encara no atrauen l'interés que conciten les propostes audiovisuals o bibliogràfiques referides a

les víctimes dels camps de concentració i treball nazis, o que, en tot cas, la seua edició o reedició també està relacionada amb l'actualitat mediàtica, com el trasllat de les despulles del dictador Franco del "Valle de los Caídos" en 2019.⁴⁰

La publicació a Espanya de l'opuscle-estudi de Dan Stone sobre el concepte d'internament, significats, objectius i debats al voltant dels camps de concentració i de treball forçat des d'una perspectiva mundial, obre vies interpretatives per a comprendre i contextualitzar el fenomen que es va desenvolupar a Espanya a partir dels anys trenta del passat segle. Integrant-lo dins el debat sobre la naturalesa i relació dels estats comunistes i feixistes, així com les actituds i actuacions de les democràcies, davant aquesta forma tan estesa de castic, sotmetiment i control social que va significar l'internament en camps de concentració, i el sotmetiment al treball forçat, des d'una perspectiva comparada, en un diàleg constant entre passat i present.

3.1.1.- El treball forçat en la historiografia valenciana

Quan resseguim les grans línies d'investigació de la historiografia sobre la repressió franquista al País Valencià de les últimes tres dècades observem que aquesta transita des de l'anàlisi i l'impacte de la repressió militar, en estudis d'àmbit general i comarcal,⁴¹ a l'aplicació de jurisdiccions específiques, com la Llei de Responsabilitats Polítiques o la de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, centrades en determinats grups i segments socials o en aspectes específics d'aquesta.⁴² Des de les investigacions

⁴⁰ Chesus Calvo Sanz : *Esclavos de Franco*, Saragossa, GP Ediciones, 2019; Alberto Pasqual: Estos muros, *Documentos TV*, TVE, 2022.

⁴¹ Per a un estat de la qüestió recent: Melanie Ibáñez Domingo i Vicenta Verdugo Martí: «Investigar la repressió franquista de postguerra a la província de València, Les fonts documentals», Drets núm. 2, 2018, pp. 67-82; Vicent Gabarda: El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956), València, PUV, 2020; Pedro Payà López: *Violencia y responsabilidad. La represión judicial franquista en el ámbito local*. València, PUV, 2017.

⁴² Mélanie Ibáñez Domingo: *Seguimos siendo culpables. La Ley de Responsabilidades Políticas contra las mujeres en Valencia (1939 - c.1948)*, València, PUV, 2021; Vicent Sampetro: «La repressió franquista de

focalitzades sobre les depuracions, com les del Magisteri, la Universitat o la Judicatura⁴³ fins a la resistència guerrillera antifranquista o l'exili.⁴⁴ Sense oblidar la repressió exercida sobre el món del treball i el sindicalisme,⁴⁵ contra les dones, amb propostes que han renovat la metodologia d'anàlisi i han l'estés l'interés social sobre el tema.⁴⁶ Encara que, sens dubte, si volem descriure una panoràmica general dels estudis sobre la repressió, les aportacions provenen sobretot de les recerques que tracten d'abraçar les diverses formes de la repressió i la violència política durant la postguerra centrades en l'àmbit municipal i comarcal, cosa que li atorga la primacia als enfocaments locals sobre la repressió dins la historiografia valenciana.⁴⁷

la maçoneria en el País Valencià: una aproximació als seus orígens», Ricard Camil Torres-Fabra i Javier Navarro Navarro (Ed.): *Temps de por al País Valencià (1938-1975)*, Castelló de la Plana, UJI, 2012.

⁴³ Carme Agulló i Juan Manuel Fernández: *Maestros valencianos bajo el franquismo: la depuración del magisterio, 1939-1944*, València, Alfons el Magnànim, 1999; Maria Fernanda Mancebo: «Consecuencias de la Guerra Civil en la Universidad valenciana: depuraciones y exilios», *CIAN*, núm. 4, 2001; ídem: «Depuración de profesores en la Universidad de Valencia», J. Cuesta (coord.): *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1939-1975)*, Madrid, Fundación Largo Caballero, 2009; Marc Baldó: «Represión franquista del profesorado universitario», *CIAN*, vol. 14, núm. 1, 2011, pp.31-51; ídem: «Aterrados, desterrados y enterrados. La represión franquista del profesorado universitario», *Saitabi*, núm. 59, 2009, pp.191-210; ídem: «*La Diputación en camisa azul (1939-1959)*», Manuel Chust (dir.), *Historia de la Diputación de Valencia*, València, Diputació de Valencia, 1995, pp. 359-402; Maria Isabel Doménech Jiménez: *Las maestras de la Guerra Civil y el primer franquismo en la provincia de Alicante*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 2019; Glicerio Sánchez Recio: *El estigma republicano de la magistratura. La depuración franquista de los jueces*, Alacant, PUA, 2020.

⁴⁴ Fernanda Romeu: *Más allá de la utopía: Perfil histórico de la Agrupación Guerrillera de Levante*, València, IVEI, 1987; Jose Antonio Vidal Castaño: *La España del Maquis (1936-1965)*, @puntodevistaed, Punto de vista editores, 2016; Teófilo Gallega: *La guerrilla antifranquista en la comarca de Requena-Utiel (desde sus orígenes hasta 1947)*, Crónica rural de la posguerra, València, Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim, Estudis Comarcals 8, 2018; Maria Fernanda Mancebo: «La cultura del exilio», *Aula de Historia Social*, nº. 13, 2004, pp.49-64; ídem: *La España de los exilios. Un mensaje para el siglo XXI*, València, PUV, 2008; José Ignacio Cruz: «Los colegios del exilio en México», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 61, 2006, pp.27-34.

⁴⁵ Ramir Reig: «Estratègies de supervivència i estratègies de millora. Els treballadors al País Valencià durant el franquisme (1939-1975)», *Afers*, vol. 10, núm. 22, 1995, pp. 459-591; Jose Alberto Gómez Roda: *Comisiones Obreras y represión franquista*, Valencia, 1958-1972, València, PUV, 2004.

⁴⁶ Fernanda Romeu: *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, Madrid/Oviedo: Gráficas Summa, 1994; Anna Aguado i Vicenta Verdugo: «Las cárceles franquistas de mujeres en Valencia: castigar, purificar y reeducar», *Studia Historica*, núm. 29, 2011, pp.55-85; Vicenta Verdugo: «Franquismo y represión penitenciaria femenina: las presas de Franco en Valencia», *Arenal*, vol., 15, núm.1, 2008. pp. 67-82, <http://revistes.gva.es/ojs/index.php/drets/article/view/100/104.pdf>.

⁴⁷ Per al País Valencià: Ricard Camil Torres Fabra: *Alambradas muros y corrientes de aire*, Ulleye, Xàtiva, 2013; Teresa Armengot, Joan Lluís Porcar i Ricard Camil Torres-Fabra: *La repressió franquista al País Valencià: Borriana i Manises*. València, Tres i Quatre, 2008; Andreu Ginés Sánchez: *La instauració del franquisme al País Valencià. Castelló de la Plana i València*, València, PUV, 2010. Per a la província d'Alacant: José Daniel Simeón Riera: *Impasible el Ademán. Franquisme i Societat a una comunitat rural: Xàbia 1939-1953*, Xàbia, Ajuntament de Xàbia, 1998; César López Hurtado: *Villena roja 1936-1939, represión de guerra y posguerra*, Villena, M&C Publicidad, 2010; Francisco Moreno Sáiz: «Lista dels

En relació amb el tema de la present tesi, la primera referència sobre l'impacte del treball forçat al País Valencià és una recerca sobre el servei militar de postguerra i la persecució dels excombatents republicans. Tot i que no s'hi distingeix entre les diverses modalitats de treball forçat, el seu valor historiogràfic és creixent per estar basat en entrevistes a expresoners de camps de concentració, així com a exsoldats republicans internats en batallons de treballadors arreu de l'Estat amb domicili en la comarca del Camp de Morvedre. En el nivell heurístic són de gran importància per tractar-se de la primera recerca històrica sobre la qüestió a casa nostra a partir de documentació d'arxius municipals i de l'ús de fonts orals de víctimes, que hui ja no tenim a l'abast però que també, i per això mateix, integrarem en la nostra recerca.⁴⁸

represaliats de postguerra a la Marina Alta», *Aguaites: Revista d'investigació i assaig*, núm. 37-38 (exemplar dedicat a: Repressió de guerra i postguerra a la Marina Alta I), Benissa, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 2017, pp. 63-358; Robert Llopis i Sendra: «Repressió política en guerra i postguerra a Benissa sobre els combatents de l'exèrcit popular de la República. 1936-1945», *Aguaites*, 2018, núm. 39, p. 15-28, <<https://www.raco.cat/index.php/Aguaites/article/view/350809.pdf>>; Vicente Sanjuán Sanjuán: «Violència política en la Marina Baixa. 1936-1945», *Sarrià: Revista d'investigació i assaig de la Marina Baixa*, 2016, núm. 12, pp. 101-108, <<https://www.raco.cat/index.php/Sarria/article/view/338623.pdf>>; Vicent Galiana i Cano: «Travessar la (des)memòria: una aproximació a la repressió franquista de postguerra a Callosa d'en Sarrià», *Sarrià: Revista d'investigació...*, pp.153-156; Glicerio Sánchez Recio: *Operación quirúrgica en el cuerpo social. La represión política en Monóvar (1936-1943)*, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2014. Per a la província de València: Jose Alberto Gómez Roda: *Política y poder local. Catarroja: un municipio valencià durant el primer franquisme*, Afers, Catarroja, 1999; Ricard Camil Torres-Fabra: «Por el imperio hacia el campo». *El franquisme a una comunitat rural. La Ribera Baixa 1939-1975*, tesi doctoral, València, Universitat de València, 2003; Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit i el marasme: La Vall d'Albaida, 1939-1952*, Alzira, Germania, 2005; Antonio Calzado Aldaria i Mélanie Ibáñez Domingo: *Repressió econòmica i control social: la Llei de Responsabilitats Polítiques i la seua aplicació a Gandia, Beniopa i Benipeixcar (1939-1966)*, Catarroja Afers, 2021; Buenaventura Navarro: *Historia del Puerto de Sagunto III. La Dictadura Franquista*, col.lecció "La Memoria Necesaria", audioedició, Sagunt, 2017; Maria Jesús Pérez Espí: *La repressió franquista a Llutxent, 1939-1944*, Ajuntament de Llutxent, Generalitat Valenciana, 2019; Juan Vicente Pià García: *El Recuerdo del Olvido*, Bétera, Ajuntament de Bétera, 2018; per a la província de Castelló: Ramón Marín: *La represión franquista en el Alto Palancia. Violencia de estado contra la memoria republicana (1939-1952)*, València, Damián, Biblioteca Valenciana, 2010; Juan Luís Porcar Escorihuela: *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2013; idem: *Els Ports: franquisme i repressió, ciutadana i memòria*, Benicarló (Castelló), Onada Edición, 2022; Iván Medall Chiva: *Les polítiques repressives franquistes a Vila-Real (1938-1950)*, *Causa general, judicis sumaríssims, responsabilitats polítiques i maçoneria*, tesi doctoral, Universitat Jaume I, 2016; Vicent Sanz Arnau: «Documents de la Guerra Civil i la repressió a Traiguera», *CEM*, 97 (2017), pp. 110-136; Leopoldo Peñarroja Torrejón: «Segunda República y Guerra Civil en La Vall d'Uixó (con un epílogo sobre la represión en territorio valenciano)», *Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana*, 91, 2016, pp. 133-185, <clubjaimепrimero.org/sites/default/files/inline-images/Republica...pdf>.

⁴⁸ Francisco Alacreu García i David Julià Navarro: «La integración de exsoldados republicanos en el nuevo ejército vencedor y sus contradicciones (represión, ideología), julio-agosto 1986», *AMSA*, signatura 7026.

Un altre estudi local centrat en fonts municipals i orals va ser la tesi de Joan Josep Adrià que aporta dades sobre internament de presoners de guerra i durant la postguerra a Lliria. La importància de la qual rau en el fet que singularitza el treball forçat dins del marc general de la repressió franquista, cosa que no tornarem a veure en altres recerques de caràcter general o local focalitzades en la violència política de postguerra fins ben entrat el segle XXI.⁴⁹

Seguint en la línia de Lliria, se sumen altres treballs a la historiografia local i comarcal a través de la publicació de llistats elaborats a partir dels arxius municipals o integrant testimoniatges orals de víctimes del treball forçat. En el primer cas trobem monografies i articles sobre història local i comarcal referents a Alcoi, Algemés, Ontinyent, Quart de les Valls, Sinarques, Simat de la Valldigna o la sots comarca saforenca de la Valldigna.⁵⁰ En un estudi local (Calzado: 2015), s'hi inclouen un apartat i un recull nominal de víctimes del treball forçat de la Valldigna durant la postguerra, aportant el testimoni d'un presoner desafecte enviat a Marroc. La dispersió de les fonts militars potser és el que explique en part eixe «erm» historiogràfic sobre aquest vessant de la repressió i que haja estat fins avui la que ha atret menys interès de

⁴⁹ Joan J. Adrià i Montolio: *La postguerra en un poble valencià, Lliria 1939-1953*, tesi doctoral, València, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, 1990.

⁵⁰ Raúl Francisco Vidal Porta: «Se acaba la guerra y nace la represión. Batallones de Trabajo con albaidenses y la prisión militar de Albaida», *Almaig XXXV Ontinyent, La nostra Terra*, 2019, 49-64. Article que presenta la quantificació de presoners que van passar per camps de concentració i batallons de treballadors barrejada, tant pel que fa al nombre com en la identificació de les unitats punitives, cosa que ens alerta de la necessitat d'establir una metodologia adient per abordar qualsevol anàlisi útil sobre aquesta forma de repressió; Josep Antoni Domingo Borrás: *Algemés Victoria i repressió, 1939-1945*, Algemés, Grupvisual, 2017, pp. 147-161 (d'especial interès quan a la conformació i actituds de les comissions de classificació i el sistema dels avals, així com per a aproximar-nos a l'impacte humà del treball forçat); Àngel Beneito, Francisco Moreno y Josep Lluís Santonja: *Tiempo de sombras. La represión en Alcoi. Desde la guerra civil a los años 70*. Alcoi, Ajuntament d'Alcoi, 2017, pp.191-211; José Sevilla Aragonés: «Els allistaments a Quart de les Valls en la Guerra Civil, 1936-1939», revista *Braçal*, 54, Sagunt, Centre d'estudis del Camp de Morvedre, (2016), pp. 49-104; Guillem Llin Llopis: *Mort i repressió a Ontinyent (1936-1944)*, Ontinyent, Segona edició corregida i augmentada. Associació de Veïns el Llombo; 2016, pp. 137-189 i 215-224; Pascual Iranzo Viana: *II República y Franquismo en Sinarcas (1931-1961)*, Sinarcas, Ajuntament de Sinarcas, Utiel, 2009, pp. 148-165; Antonio Calzado Aldaria: *Simat, cent anys d'història*, Sueca, Ajuntament de Simat de la Valldigna, 2010, pp. 126-127; ídem: *La Valldigna, un món en conflicte (1931-1979)*, Tavernes de la Valldigna, Mancomunitat de la Valldigna, 2015, pp. 196-199.

la historiografia valenciana. A l'inrevés d'allò que hi trobem a la resta de l'Estat, on les aportacions han estat, en canvi, creixents, com hem vist, durant l'última dècada. I això que, com tractarem de demostrar, va ser una repressió de les més extenses quant a persones afectades directament, estant, probablement, la de major abast aplicada pel franquisme de forma indirecta, especialment en aquelles àrees geogràfiques que romangueren com a territori lleial a la República, fins al final de la guerra.

L'impuls de la recerca des de 2015 sobre la història i la memòria democràtica valenciana s'ha plasmat en la província de València en significatius estudis locals i comarcals que abracen les víctimes sotmeses a espais d'internament i treball forçat en monografies publicades durant els últims anys. En aquest sentit, tenim la realitzada sobre el camp de concentració de Portaceli, en la qual s'estudien algunes fases del procés de depuració de l'Exèrcit republicà captiu al final de la guerra a València, les actituds dels vencedors amb els presoners i també s'inclouen testimoniatges de presoners destinats a batallons de treballadors. Tanmateix, no hi trobem cap xifra concloent sobre el nombre de presoners que hi van ser internats mentre va ser un camp de concentració, que poden consultar-se al fons de l'ATC en el CDMH de Salamanca. El que cal és més investigació de camp que complete les llacunes, sobretot estadístiques, i d'impacte real que encara hi ha sobre els espais d'internament durant la postguerra.⁵¹

Destacar un estudi sobre la repressió franquista a Llutxent, que representa el que podríem considerar el més complet i fonamentat capítol sobre el treball forçat en l'àmbit local de la província de València en integrar estudis previs basats en fons militars i municipals als quals s'hi han afegit testimoniatges orals que, a hores d'ara,

⁵¹ VVAA: *El Camp de Concentració de Portaceli (1939-1942)*, Rafael V. Arnal Torres (Coord.), Tavernes Blanques, L'Eixam, 2017, pp. 41- 47, 97, 98 i 135-157.

singularitzen aquest municipi de la Vall d'Albaida quant al nombre i impacte social del treball forçat dins la comarca.⁵² En 2020 es va publicar a la xarxa la investigació sobre la repressió/violència de postguerra a les comarques de La Costera i l'Horta Nord, amb el suport de les beques d'investigació de la Diputació de València, que inclou referències al treball forçat a través dels avals i informes polítics en alguns municipis.⁵³ D'altra banda, cal esmentar una recerca que per única i singular esdevé força interessant com a font secundària d'informació per entendre l'impacte real de la guerra i, en grau considerable, de la repressió en una comunitat rural com Benissa (Alacant) a través del minucios treball amb fonts orals i arxivístiques tant municipals com militars. Centra el seu interès a conèixer l'abast de la repressió sobre els combatents locals pertanyents a l'Exèrcit Popular de la República durant la Guerra Civil i els primers anys de la Dictadura franquista: el procés d'ocupació militar, les resistències que provocà al final del conflicte i la seua relació amb l'articulació local dels mecanismes de repressió sobre els combatents. Destacar l'intent de realitzar, sobre estes bases documentals una estimació quantitativa de les víctimes totals de la guerra, qüestió que, a hores d'ara, a penes hem vist plantejada per la historiografia per la complexitat metodològica que comporta, i que entenem que només podria ser abordable a partir de les fonts locals.⁵⁴

⁵² Maria Jesús Pérez Espí: *La repressió franquista...*, pp. 85-105.

⁵³ Àlex Gutiérrez Taengua i Pau Pérez Duato: *La postguerra a les comarques valencianes. L'Horta Nord i la partida judicial de Xàtiva*, Diputació de València, Delegació de Memòria Històrica, 2020, pp. 117-178. <file:///C:/Users/Usuario/Downloads/postguerra_comarques_valencianes.pdf>. Altres iniciatives de la Delegació de Memòria de la Diputació de València; VVAA, Francisco J. Sanchis Moreno (coord.), *Violència, conceptualització, memòria, repressió, estudis, monumentalització, exhumacions*, València, Diputació de València, 2020; Mª José García Hernandorena i Isabel Gadea i Peiró: *Etnografia d'una exhumació...*

⁵⁴ Robert Llopis i Sendra i Lluís Botella Ivars: *Fer la guerra: diccionari i testimonis dels combatents de Benissa, 1936-1939*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil Albert, 2015; Guillem Llin Llopis: *Mort i repressió...*

3.2.- Fonts i metodologia

El marc territorial del nostre estudi el constitueix la província de València. Per tal d'abordar la població amb què comptava ens hem decidit per extreure les dades del cens de 1930, a causa de la problemàtica que presenten, tant el cens de 1940 com el padró municipal, per l'impacte de la guerra, com veurem i explicarem en el capítol corresponent. Tanmateix, l'alteració i corrupció dels censos i padrons de població a causa de la política autàrquica i la necessitat de cada municipi d'accedir al major nombre d'abastiments, en un moment en què la fam i el mercat negre recorria camps i ciutats, no ho considerem tan fiable com el de 1930.⁵⁵ D'altra banda, no hem trobat el padró municipal de 1935 a tots els arxius, no s'hi conserva o no hi és accessible en algun dels caps de partit judicial (Xelva i Xiva). Entenem, doncs, que el cens de 1930 representa l'aproximació més adient a la població existent de tots els municipis cap de partit. En ell es comptabilitza dos tipus de població censada en cada municipi: la població de "Fet" i la població de "Dret". La població de fet s'ajusta més al nombre real d'habitants d'un determinat municipi perquè el seu nombre no depén, com la de dret, de si està empadronada en el municipi de referència.

Exposem la població de fet de 17 dels 21 partits judicials de què es componia la província de València que emprarem en la nostra recerca.

⁵⁵ Ricard Camil Torres Fabra: *Autarquia i Estraperlo. L'Economia en un espai rural del País Valencià*, València, PUV, 2005, pp. 29-78; Alejandro Pérez-Olivares, «Abastecer, racionar... y pasar hambre. Franquismo y control social en la posguerra», *Los «años del hambre»*, Miguel Ángel Del Arco Blanco (ed.), Madrid, Marcial Pons, 2020, pp. 99, 202 i 173-191.

Quadre núm. 1. Població de Fet dels 17 Caps de Partit Judicial. Cens de 1930

Municipi	Nombre d'habitants
Albaida	4.027
Alberic	6.732
Alzira	21.262
Aiora	6.552
Carlet	6.852
Énguera	5.673
Gandia	14.009
Llíria	8.226
Ontinyent	12.342
Requena	17.650
Sagunt	20.235
Sueca	17.571
Villar	3.962
Torrent	10.443
Xàtiva	15.087
Xelva/Chelva	4.172
Xiva/Chiva	4.542
Total	179.337

INE, cens de la província de València. Ajuntaments i partits judicials, 1930, pdfDispacher.do (ine.es), pp. 288-296. Elaboració pròpia.

Els quatre partits judicials restants pertanyien a la ciutat de València que abraça la població de la capital i de les pedanies i municipis de l'àrea periurbana d'aquesta. La ciutat de València tenia una població de fet de 320.195 habitants en 1930, que suposava el 31% del total dels habitants de la província (1.042.154), mentre que els caps de partit judicial objecte de la present tesi representarien el 18% del total de la província. Hem optat per aquests municipis a causa de la desaparició, fins ara, de la documentació de quintes de la ciutat i capital provincial de València, però també la de les Caixes de Recluta de qui només es poden consultar alguns expedients al fons de ZOR (Zona de Reclutament) de l'arxiu militar de Guadalajara, agrupats per quintes de tot l'Estat, però no per toponímia. Malgrat que només abraça prop del 18% de la població de la província, entenem que la seua fesomia econòmica i social, agrícola i

rural majoritària respon més a l'estructura econòmica general del País Valencià de l'època que no la mateixa capital. No obstant, el fet de designar aquests municipis Caps de Partit Judicial els hi va donar tot un seguit d'avantatges respecte de les poblacions de l'entorn que va anar alterant l'estatu quo i la jerarquització municipal dins cada província durant el segle XIX, unitat administrativa bàsica de l'estat liberal centralitzat. Per al govern intern de les províncies es van crear els partits judicials i els municipis designats en centres que anaven més enllà de l'administració de la justícia, esdevenint autèntics centres comarcals que concentraven serveis administratius que derivaven en activitat econòmica comercial, industrial i serveis, com l'educació, la sanitat o els legals. De forma que durant més d'un segle i fins a 1950

para controlar mejor a estas Cabezas de partido, la administración ordenó que en los futuros planes de caminos, carreteras y ferrocarriles tuvieran en cuenta el acceso a las mismas [...] se convirtieron en elementos ordenadores de la planificación y al mismo tiempo resultaron ser los pueblos más beneficiados por las obras públicas.⁵⁶

Hem considerat, per això, integrar els enfocaments que venen de l'estudi del nazisme a Alemanya, ja que trobem interessant i necessari analitzar els mecanismes socials que feren possible una violència estatal, però també social, diversa i molt complexa, així com els autors que nodriren amb les seues motivacions canviants i els seus beneficis, amb la interrupció en la cadena repressiva que suposaren les complexes relacions d'àmplia tipologia presents en els pobles que incidiren, de vegades de forma determinant, en la sort final dels vençuts. Durant els últims anys la historiografia ha aprofundit en aquests aspectes tant locals com socials que han possibilitat identificar els actors i la interrelació entre les persones, els seus conflictes que passen

⁵⁶ Juan Piqueras y Carmen Sanchis: *La organización histórica del territorio valenciano*, València, Generalitat Valenciana, 1992, p.54.

desapercebuts a escala més alta en la línia que apunta Bartov quant a la materialització de la violència política i Kalivas sobre la relació entre violència selectiva i la dimensió local de la guerra civil.⁵⁷ La història local ens permet estudiar i determinar els actors i perpetradors, així com el grau de responsabilitat compartida entre agents i agències estatals i locals, responsabilitats individuals i col·lectives en la denúncia.⁵⁸ Qüestions que ens porten a replantejar-nos i redefinir conceptes com els de control social, col·laboració i consens a l'hora d'explicar el procés d'arrelament i pervivència de la dictadura franquista el que ens ateny com un dels objectius a tractar en la present tesi.⁵⁹ D'altra banda, els estudis provincials i locals permeten comprendre la lògica interna del procés d'ocupació i "neteja" política realitzada pels rebels sobre les poblacions ocupades durant la guerra i a la fi d'aquesta, mecanismes on s'hi implicaren una part de la societat que «si bien fue implementándose de arriba abajo, también se retroalimentó con la exigencia de justicia que desde la base se hacía llegar a las instancias directoras».⁶⁰ Com diu Jorge Marco: «apostamos por la necesidad de seguir

⁵⁷ Omer Bartov: «Seeking the Roots of Modern Genocide: On the macro-and Microhistory of Mass Murder», Robert Gellately and Ben Kiernan: *The Spectre of Genocide, Mass Murder in History Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, pp. 75-96; Stathis Kavilas: *La lógica de la violencia en la guerra civil*, Madrid, Akal, 2010; Nikolas Waschmann: *KL, Historia de los campos de concentración Nazis*, Barcelona, Planeta, 2015; Gutmaro Gómez Bravo i Diego Martínez López: *Esclavos del Tercer Reich: Los españoles en el campo de Mauthausen*, Madrid, Cátedra, 2022.

⁵⁸ Pedro Payá López: *Violencia y responsabilidad. La represión judicial franquista en el ámbito local*, València, PUV, 2017; Gutmaro Gómez Bravo: *Geografía humana de la represión franquista. Del Golpe a la Guerra de ocupación (1936-1941)*, Madrid, Cátedra, 2017; Gutmaro Gómez Bravo i Aurora Martín Nájera (coords.): *A vida o muerte: persecución a los republicanos españoles*, Madrid, FCE, 2018.

⁵⁹ Joan J. Adrià: «Los factores de producción del consentimiento político en el primer franquismo: consideraciones apoyadas en los testimonios de algunos liranos corrientes», Isamel Saz i Alberto Gómez Roda (edts.): *El Franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*. València, Episteme, 1999, pp. 117-158; Óscar Rodríguez Barreira: «Vivir y narrar el franquismo desde los márgenes», VVAA, Óscar Rodríguez Barreira (ed.): *El franquismo desde los márgenes*, Espai Temps núm. 62, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, 2013, pp. 11-28; Daniel Oviedo Silva: «Porteros, inquilinos y fomento de la denuncia en el Madrid ocupado», *Studia histórica. Historia Contemporánea*, 34. Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 2016, pp. 301-331, <http://campus.usal.es/~revistas_trabajo/index.php/0213-2087/article/view/16169/166.pdf>.

⁶⁰ Julio Prada González: «Geografía humana de la represión franquista. Del Golpe a la Guerra de ocupación (1936-1941)», Asociación de historiadores del Presente, *Historia del presente*, nº 32, 2018, recensió, pp.176-177, <<http://historiadelpresente.es/sites/default/files/revista/articulos//historiadelpresentenumero32.pdf>>.

integrando las lógicas comunes de la violencia en guerra y posguerra. Conviene seguir explorando los ejes de la violencia en horizontal y vertical para comprender como interactúan y los actores que la perpetran». ⁶¹ Encara més, si parlem de la violència plasmada en l'utilitarisme punitiu que, pel seu caràcter anòmic, possibilitava en el seu exercici i en el seu protagonisme locals, almenys a primera vista, un grau d'arbitrarietat que semblava superar amb escreix altres formes de repressió "legals".

Des que es van publicar les primeres recerques, a partir de l'últim decenni del segle XX i, sobretot, en el primer del XXI, estudis més profunds i específics han estat la base de les investigacions sobre el treball forçat que han aconseguit establir les línies fonamentals quant a la cronologia, extensió geogràfica de l'internament i castic dels presoners de guerra durant la contesa, així com dels exsoldats de l'Exèrcit republicà considerats *desafectes* durant la immediata postguerra. ⁶²

La present tesi s'emmarca, doncs, dins els estudis que tracten d'establir el grau a interacció entre repressió estatal i violència social, però també els suports socials que concità el règim franquista durant la postguerra tant el tipus com el grau que hi arribà a assolir i que en part expliquen el seu arrelament i la seua perdurabilitat durant quatre llargues dècades. En aquesta línia, ens hem fet ressò dels debats conceptuals que, seguint les aportacions dels corrents historiogràfics europeus de l'*Alltageschichte* o

⁶¹ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 257.

⁶² David Guinard i Feron: «Centres de reclusió a Mallorca en Guerra (1936-1939)», *Randa*, 1991, Palma de Mallorca, Curial Editors, 1991, pp.19-67; Isaías Lafuente: *Esclavos por la patria*, Barcelona, Planeta, 2002; Carmen Molinero, Margarida Sala i Jaume Sobrequés: *Una inmensa prisió: los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona, Crítica. 2003; Javier Rodrigo: *Cautivos*, Barcelona, Crítica, Contrastes, 2005; Mirta Núñez Díaz-Ballart: *Los años del terror*. Madrid, La esfera de los libros, 2004; Fernando Mendiola y Edurne Beaumont: *Esclavos del franquismo en el Pirineo*, Tafalla (Navarra), Txalaparta, 2006; Fernando Olmeda: *El Valle de los caídos*, Barcelona, Península, 2009; Fernando Mendiola: «La consideración de ser explotado: trabajo forzado y trabajo en cautividad en la España del siglo XX», Pedro Oliver Olmo (ed.): *El siglo de los castigos. Prisión y formas carcelarias en la España del siglo XX*, Barcelona, Anthropos, 2013, pp. 189-232; Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*

història de vida quotidiana alemanya, la *History from below* o la *microhistoria* italiana, on es remarca el paper protagonista d'amplis sectors socials en el procés de legitimació dels règims feixistes durant els anys vint i trenta del segle XX.⁶³ Els debats han anat girant sobre conceptes com Consens/Consentiment, Resistència/Passivitat i els seus graus que han influït en el de Control Social a l'hora d'intensificar i establir els tipus de relacions entre el poder franquista i la societat espanyola dels anys quaranta del segle XX. D'especial interès són les aportacions metodològiques-conceptuals d'Ismael Saz sobre la categorització com a «consentiment», més que no consens, per explicar actituds d'amplis segments de la societat valenciana davant el nou règim franquista, que desenvolupa amb una extensa i suggeridora classificació Ana Cabana per a Galícia rural o les aportacions de Carlos Fuertes amb la seua proposta de “consentiment passiu” per a explicar i definir la societat valenciana de postguerra, sense oblidar la problematització de la relació entre l'estat franquista i la societat sobre la qual es va imposar, emfasitzant i remarcant les possibilitats de resistència i autonomia, de capacitat d'agència de sectors concrets d'aquesta, segons les propostes metodològiques de Gloria Román.

Plantegem, doncs, una recerca amb un triple objectiu: tractar d'esbrinar qui i perquè va passar per l'experiència del treball forçat; quina relació va tenir aquesta forma de violència amb la consolidació del poder polític sorgit de la Guerra Civil i quines conseqüències, quin impacte social se'n va derivar a un àmbit geogràfic concret. Altres formes d'explotació laboral de presos polítics, com les colònies penitenciàries militaritzades, només s'hi han contemplat per clarificar i diferenciar-les del treball

⁶³ Alf Lüdtke: «De los héroes de la Resistencia a los coautores, “Altageschichte” en Alemania», *Ayer*, 19 (1995), pp. 49-69; Ian Kershaw: *la dictadura nazi. Problemas y perspectivas de investigación*. Buenos Aires, Siglo XXI, 2004; Giovanni Levi: «Sobre microhistoria», Peter Burke (ed.): *Formas de hacer historia*. Madrid, Alianza Editorial, 2003, pp. 119-145.

forçat enquadrat en batallons disciplinaris de l'Exèrcit, a partir de la descripció d'un exemple concret.

Qüestions que ens duen a revisar conceptes com el de Control Social, directament relacionat amb la pressió que deixava sentir el franquisme en el nivell local, sobretot; però, també les polítiques d'atracció al règim a través dels avals, el favor o els incentius, especialment econòmics en l'època de la fam i "l'estraperlo", sense oblidar el paper de la propaganda i l'adoctrinament en la creació de subjectivitats favorables al règim.⁶⁴ Conceptes que en la nostra investigació ens porten a buscar i problematitzar els comportaments que ultrapassen la classificació d'*afecte*, *indiferent* i *desafecte* amb què el franquisme va segmentar políticament la societat.⁶⁵ Altres conceptes a tenir en compte i contrastar en la recerca sobre el treball forçat són els de «cultura de guerra»

⁶⁴ Per a una reflexió interdisciplinària del concepte: Pedro Oliver Olmo: «El concepto de Control social en la historia social: estructuración del orden y respuesta al desorden», *Historia Social*, 51, (2005), pp.73-91. D'èspecial valor epistemològic: "[...] los controles sociales organizados seguirán siendo una realidad poliédrica y dinámica con un alto nivel de informalidad (dependiendo de cada caso) donde interactúan los controladores, los controlados, los mediadores, los observadores y algunos otros sujetos de la acción social [...]" p. 90. Per a una actualització dels debats sobre el concepte: José Luis Ledesma i Daniel Oviedo: «Resistencias, represión y control social». L'anàlisi de les comunicacions presentades: Gutmaro Gómez Bravo i Rubén. Pallol (ed.): *Actas del Congreso...*, pp. 29-50. Per a una actualització crítica i concreta del concepte relacionat amb l'entorn econòmic: Alejandro Pérez-Olivares: Recensiones, *Hispania Nova*, 18 (2020), pp- 689-692 <<https://revistas.uc3m.es/index.php/HISPNOV/article/view/5125/3622>>; Julián Chaves Palacios (coord.): *Mecanismos de control social y político en el primer franquismo*, Barcelona, Anthropos, 2019; Óscar Rodríguez Barreira: «Auxilio Social y actitudes cotidianas en los años del hambre, 1937-1943», *Historia del Presente*, 17, (2011), pp. 127-14; per al paper "d'Auxilio Social" com a instrument d'imposició i control ideològic: Salvador Cayuela Sánchez: *Por la grandeza de la patria: la biopolítica en la España de Franco*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2014: «uno de los mecanismos más importantes de la biopolítica franquista, al menos durante estos primeros años, esto es, españoles y españolas tuvieron que amoldar sus comportamientos a los criterios fascistas para acceder a cierta protección social», p.119; VV.AA. Miguel Angel del Arco Blanco (ed.): *Los «años del...»*; per a la propaganda franquista, Zira Box: *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*, Madrid, Alianza Editorial, 2010; per a conceptes com el de *punitivisme* per caracteritzar la violència política durant el franquisme: Pedro Oliver Olmo, pròleg al llibre de Juan Carlos García Funes: *Desafectos*, Comares, Historia, Granada, 2022, pp. XVII-XXIII.

⁶⁵ Miguel Ángel Melero Vargas: «Alineamiento, indiferencia y formas de resistencia ciudadana ante el Nuevo Estado franquista en los primeros años del Terror, 1936-1945», *Contenciosa*, 3 (2014), pp. 1-18, <<https://www.academia.edu/11366332/pdf>>; Carlos Fuertes, *Viviendo en Dictadura...* p.10; Pedro Oliver Olmo y María Carmen Cubero Izquierdo (coords.): *De los controles disciplinarios a los controles securitarios*, prólogo, Cuenca, E-book, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2020, <http://publicaciones.uclm.es/de-los-controles-disciplinarios-a-los-controles-securitarios-actas-del-ii-congreso-internacional-sobre-la-historia-de-la-prision-y-las-instituciones-punitivas/> E-book.

i «brutalització» que, com planteja Juan Carlos García Funes, s'han incorporat a la historiografia per tal d'explicar les arrels profundes, tant militars com socials de la Guerra Civil, dins d'una perspectiva europea determinada, a causa de la commoció que va suposar en aquest sentit la Primera Guerra Mundial i les seues conseqüències.⁶⁶

3.2.1.- Les fonts militars

Tot i la considerable bibliografia existent, desconeguem el nombre real de captius, militars i civils, que passaren per la dura experiència del treball forçat entre els anys que es considera que oficialment hi va existir (1937-1948). Els especialistes no aventuren una xifra de captius del treball forçat, tot i haver confirmat l'existència de més de 300 batallons i unitats de treball militars o militaritzades. Altres qüestions, com els índexs de mortalitat i morbiditat en moltes de les unitats punitives es podrien abordar, ja que podem trobar sèries completes o quasi completes en el Tribunal de Comptes, així com baixes per hospitalització i incapacitat total o temporal. Baixes per desercions i fugides que ens ofereixen una visió des de dins del tracte que es dispensava als presoners per part dels perpetradors de la repressió, les represàlies, així com algunes respostes i estratègies a què recorrien les víctimes davant de l'agressió a les seues persones i famílies que va constituir el treball forçat.⁶⁷ En la mesura que el nostre objectiu és arribar a aproximar-nos a l'impacte social real del treball forçat, incloent-hi les seues conseqüències extenses i duradores en l'entorn familiar i social de les

⁶⁶ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 60.

⁶⁷ Josep Màrius Climent Prats: «Individuos que estan cumpliendo un correctivo o cuantificar las víctimas del franquismo. Enfermedad, muerte y resistencia en los batallones de trabajadores según el Tribunal de Cuentas. Una aproximación», Pedro Oliver Olmo i Jesús Carlos Urda Lozano (coords.): *Actas del I Congreso Internacional sobre Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, E-book, pp. 545-550; ídem: «El 27 Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores, 1940-1942. Violencia política y control social sobre los vencidos de la guerra civil española», *Hispania Nova*, 14 (2016), <file:///C:/Users/Usuario/Downloads/2970-3125-1-PB.pdf>, pp. 174-175.

víctimes, hem de recórrer a altres fonts apuntades i valorades en altres recerques imprescindibles sobre el tema:

[...] se podría obtener más información con un vaciado intensivo de los listados de personas encuadradas en las unidades de Trabajo presentes en el Archivo del Tribunal de Cuentas en el CDMH, así como del vaciado sistemático de los fondos del Archivo General Militar de Guadalajara, que conserva decenas de miles de expedientes de personas que pasaron por los batallones de trabajo forzado. De hecho, su abordaje masivo permitiría conocer los datos personales de todas esas personas, así como los avales que presentaron, y aportaría importantísima información sobre las depuraciones políticas de los desafectos al nuevo régimen.⁶⁸

De fet, considerem que la font essencial per a la identificació dels captius és el fons de Batallons de Treballadors de l'Arxiu General Militar de Guadalajara, en aportar-nos dades de filiació i antecedents militars i polítics dels integrats en el treball forçat de qui es conserva l'expedient. No obstant, en estar organitzat de forma alfabètica, sense descripció toponímica, només ens permet identificar la procedència dels captius si es revisen les més de 2.700 caixes que contenen els més de 147.000 expedients de presoners i personal d'escorta dels BBTT. La sistematització i organització del treball forçat per l'Exèrcit franquista amb presoners de guerra es va articular a partir de 1937, any a partir del qual trobem expedients de presoners. Els militars colpistes no van poder aconseguir l'objectiu marcat en les Instruccions Reservades del general Mola de prendre Madrid el 1936, com a pas previ i necessari per a assolir el poder a l'Estat. A principis de 1937, a Espanya hi havia una guerra amb dos exèrcits posicionats sobre un territori i decidits a defensar-lo, la qual cosa va determinar el canvi d'estratègia dels sollevats quant al tractament dels presoners en un conflicte armat que ara s'albirava llarg i de desgast. En aquest nou context, el març de 1937, els rebels van crear la

⁶⁸ Juan Carlos Garcia Funes: *Espacios de castigo...*, p. 218.

“Jefatura de Movilización Instrucción y Recuperación” (MIR), organisme militar a qui es va assignar la regulació i classificació dels presoners i evadits republicans. El Decret número 281 de 28 de maig de 1937 (BOE de l'1 de juny) establia el dret-obligació al treball dels presos per delictes no comuns, «en atención a su edad, eficacia y buen comportamiento y se anuncia la creación de un organismo central que se encargará de regular lo concerniente a los prisioneros de guerra».

L'ofensiva desfermada sobre els territoris lleials del Nord peninsular va provocar milers de presoners que va portar a la creació de la “Inspección de Campos de Concentración” (ICCP), que s'encarrega de la gestió dels Batallons de Treballadors organitzats en els camps de concentració. Aquells presoners no inculpats per possibles “delictes” derivats de la seua actuació militar i política prèvia, però que no podien demostrar la seua afecció al bàndol revoltat eren classificats com “desafectos” o “afectos dudosos” i acabaren integrant la base humana dels Batallons de Treballadors. Per aquesta raó seran utilitzats per l'Exèrcit que els rebutjava com a soldats en treballs tant en el front com en la rereguarda en obres i tasques que els convertien en un mitjà bèl·lic més. Tanmateix, el treball forçat va tenir continuïtat en la postguerra. Al desembre de 1939 es va ordenar la revisió dels reemplaçaments de 1936 a 1941. Els mossos cridats novament a files que no van poder evitar la classificació política de “desafectos” van ser internats en Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors (BDST), mentrestant, els Batallons Disciplinaris de Treball (BDT) van substituir els Batallons de Treballadors dissolts amb la fi de la guerra, dinàmica repressiva que només podem abordar a partir de l'anàlisi de les dades que ens ofereix aquest fons.

L'Arxiu General Militar de Guadalajara constitueix una de les fonts primàries fonamentals d'aquesta tesi, centrada en la província de València a partir de l'estudi de dèsset caps de partit judicial. Presenta una problemàtica específica que cal comprendre

i explicar de cara a plantejar els objectius i possibles conclusions de la recerca. En primer lloc, pel que fa a la identificació o domicili del presoner no existeixen en alguns casos o presenten dubtes derivats de la mateixa documentació que ens ha arribat. Qüestions que s'han de tenir presents a l'hora d'establir una quantificació real a partir d'aquest fons, a partir del qual tractarem el volum de presoners en percentatges reals que pot representar per a la província de València, contrastant-lo amb la documentació existent sobre els reemplaçaments dels arxius municipals. Per tant, el pas previ obligatori per a abordar la identificació ha consistit a revisar el conjunt del fons de Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors, així com de les dues agrupacions de Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats (798 caixes). Seguint el criteri de considerar els presoners-treballadors objecte del nostre estudi aquells que mantenien l'última residència coneguda en la província de València, en alguns casos no ha estat possible la identificació a causa de la manca de dades i a altres situacions que trobem als expedients i tot seguit exposem:

1. Quant a la toponímia local. Els noms dels municipis, en alguns casos es presten a confusió tal com estan escrits (Quatretonda, a la Vall d'Albaida, el trobem escrit com *Catronda* o *Cuatrolanda*) o resulta complicat identificar realment el municipi davant la mancança d'altres referències (*Retonza, Hedestre, Lueguer, Membrillo, Pueblo Bai*, toponímia inexistent al País Valencià). Això és deu a probables errades del redactor del full de filiació dels presoners o d'una redacció errònia del mateix (com sovint es donava amb la toponímia no castellana) perquè, sovint, qui omplia les fitxes i elaborava els llistats als batallons de treball eren presoners empleats en oficines ("destinos") que, com diu un d'ells, procedent del País Basc i internat a Girona: «casi

todos eran catalanes y teníamos bastantes dificultades para escribir sus nombres, pues ellos los pronunciaban de forma diferente a como nosotros los escribíamos». ⁶⁹

2. Hi ha noms repetits en un mateix fons o que podem trobar en més d'un. Això es deu al fet que hi ha presoners que tenen més d'un expedient (fins a tres, en algun cas) i, per tant, constitueixen fonts d'informació complementàries i diferents d'una mateixa persona que cal recuperar.
3. Ens hi hem trobat, també, amb el cas contrari: dins d'un expedient no pertanyent a municipis valencians, existeix el senyalament o identificació de la província de València d'alguns presoners dels qui només hi consta el nom en un llistat, per la qual cosa i per les raons esmentades, hem afegit al llistat del municipi de residència del/s presoner/s, així com la identificació de l'expedient del qual en formen part.
4. Cal tenir present que aquest fons també conté els expedients del personal de vigilància que abraça fins als sotsoficials. Si no hem trobat documentació identificativa que aclarisca aquest punt, no hem inclòs la persona en qüestió amb residència en el municipi de la Província de València, tot i que sabem de l'existència de presoners de guerra republicans que van ser internats en camps de concentració i batallons de treball forçat i van arribar a ser destinats durant el servei militar, en la immediata postguerra, a la vigilància d'aquests, com hem comprovat en algun cas.

Context arxivístic que ens ha de previndre davant el fet que continuen apareixent i identificant-se per altres vies treballadors forçats de les comarques de la província de València entre els expedients dels fons revisats. Podem aportar exemples de valencians que apareixen en altres investigacions i que hem comparat amb el fons de batallons disciplinaris de Guadalajara amb els següents resultats: En el Batalló núm. 14 destinat a fortificar en 1940 a Bera de Bidasoa i a Lesaka (Navarra) s'hi assenyalen, a partir

⁶⁹ Eduardo Uribe Gallejones: *Memorias de un miliciano de la UGT*. Monografías de la guerra civil en Euzkadi, nº 4, Bilbao, Asociación Sancho de Beurko Elkarte, Ediciones Beta, 2007, p.146.

del padró municipal, nou presoners amb residència a la província de València, que es pot consultar en l'annex documental. No obstant, només dos amb expedient confirmat a l'AGMG que, no obstant, en un dels casos indica un domicili diferent del marcat a la llista.⁷⁰ En un altre cas, altres quinze apareixen en un llistat de components del batalló núm. 153, existent l'arxiu municipal de Sa Pobla, destinat a construir el ferrocarril de Sa Pobla a Alcúdia, a l'illa de Mallorca, a partir de 1939, dels qui només tenim constància d'un expedient a l'arxiu de Guadalajara.⁷¹

Conscients de la situació del fons, a través d'aquests expedients podem accedir a tot un seguit de dades que ens permeten conèixer i comprendre millor el que va significar el treball forçat per als valencians internats en batallons de treballadors i que ens duu a preguntar-nos per qüestions relacionades que d'altra forma seria impossible esbrinar. Per exemple, hem marcat com a dada important la data de llicenciament perquè ens indica la de la seua eixida i, en bona part, les circumstàncies de la mateixa (per haver-hi complit el temps de servei; passar a un regiment per canvi de classificació; trasllat, serveis auxiliars per incapacitat temporal o total adquirida, fugida, mort). Malgrat tot, entenem que és possible, des de les fonts militars i, específicament, des de la informació que trobem en els expedients personals dels presoners, aproximar-nos als mecanismes d'intimidació i coacció personals que van suposar el seu sotmetiment a la classificació política i el treball forçat, sumant-se aquestes formes repressives als mitjans coercitius que va articular el franquisme per a aconseguir un aferrissat control

⁷⁰ Aurelio Gutiérrez Martín: "Batallón de trabajadores nº 14, reclutamiento de 1936 a 1941 (Bera, Navarra)", Bidasoa Ikerketa Zentroa, Blog *Cinturón de Hierro de Bilbao* entrada 11-11-2016. <<https://www.cinturondehierro.net/es-es/Comunidad-Fortinera/Blog/ID/102/Batallon-de-Trabajadores-n-14-reclutamiento-de-1936-a-1941-Bera-Navarra>>.

⁷¹ Miquel Josep Crespi Cifre: *Esclaus a l'illa de la calma. La repressió a Sa Pobla durant la Guerra Civil i els primers anys de franquisme (1936-1941)*, premi Josep Obrador d'investigació 2017, <<https://esrafaldesapobla.files.wordpress.com/2019/05/libre-esclaus-ppobrador.pdf>>, pp. 132-144. El batalló 153 enviat des de la Península al juliol de 1939, hi apareix reintegrat en el 159 a primer de maig de 1940, i tots dos en el BDST 92 a primer d'octubre del mateix any. AIMIC, CAPGELEV, E-2114/37 ICCP, «Relaciones de campos, batallones de prisioneros, hospitales disciplinarios... », 1940, abril, 1 - diciembre, 1.

social en la immediata postguerra. Els elements d'anàlisi que podem trobar en aquesta documentació se centren en la fitxa-resum de cada presoner que permet la identificació personal i militar de cada internat, així com la seua destinació mentre va ser presoner del Batalló. En segon lloc, l'anàlisi dels informes polítics-socials ens permet, a causa del volum existent, establir pautes d'interrelació entre els diversos agents i agències participants de la política desplegada pel franquisme a través del reclutament militar per assolir la depuració massiva, amb la qual es pretenia identificar, excloure i "redimir" amb el treball als enemics polítics en edat militar, assenyalats com "Desafectos". L'existència d'avals, cartes peticionàries al comandant enviades per familiars i particulars; documentació interna, com alguns justificants d'altres i baixes hospitalàries; informes sobre fugides i morts ocorregudes en el batalló, expedients judicials, causes, diligències prèvies o informació sobre reorganització dels mateixos BBTT constitueixen en el seu conjunt fonts del major interès per a endinsar-nos en qüestions de plena actualitat i debat historiogràfics, com el pes i el grau de la participació social i institucional en el procés d'implantació del franquisme. Específicament, la implicació ciutadana en tots els processos violents desfermats en el món urbà espanyol de postguerra, així com l'impacte extens d'aquesta forma de violència en la societat sobre la qual es va exercir, o les respostes identificables que en ella va provocar (col·laboració, adaptació, submissió i resistència).⁷²

Per la seua part, l'Arxiu Militar de Segòvia custodia els expedients dels militars que van tenir un paper protagonista durant la República, la Guerra Civil i el Franquisme, on hi podem trobar el full de serveis dels comandants que dirigiren els Camps de Concentració i els Batallons de Treballadors, qüestió interessant per poder saber qui i perquè va ser nomenat per a executar la repressió contra els soldats

⁷² Gutmaro Gómez Bravo: *Geografía humana de...* pp. 346-347; Daniel Oviedo Silva: «Porteros, inquietos y...», pp. 301-305.

republicans classificats desafectes. Conèixer qui era el responsable principal de cadascuna d'aquestes unitats punitives ens pot aclarir com, i amb quines conseqüències per a les seues víctimes, es va aplicar esta repressió. A més, en aquest arxiu hi ha una part del fons de justícia de la "Inspección de Campos de Concentración" que abraça els anys 1939 a 1942; cosa que sorprén, ja que el gruix de la documentació generada per la Inspección es troba a l'Arxiu General Militar d'Àvila i els expedients personals, dels que formarien part aquests a l'AGMG. En el fons de l'Arxiu Militar de Segòvia trobem incidències i fets ocorreguts als batallons, com desercions, morts, accidents de tota mena, robatoris..., que contenen informació que ens permet apropar-nos a aspectes de funcionament dels batallons, com la relació dels comandaments amb els presoners, represàlies aplicades, formes de disciplinarització i control sobre els presoners, nivells de corrupció o formes de resistència dels presoners.

Per la seua part, a l'Arxiu General Militar d'Àvila (AGMAV), la documentació sobre camps de concentració i batallons de treballadors no la tenen agrupada ni organitzada en un fons propi i cal capbussar-se en el catàleg i en el fons de la "Dirección General de Servicios del Ministerio del Ejército", on s'hi va integrar l'organisme que substituï l'ICCP en la postguerra: la "Jefatura de Campos de Concentración y Batallones Disciplinarios"(JCCB), per a buscar documents que tinguen relació o que en facen referència, com la documentació administrativa i la correspondència de la institució. Si la consulta del BOE o del DOME (Diari oficial de Ministeri de l'Exèrcit) es imprescindible que tal de resseguir la legislació referent al sistema concentracionari des de la seua creació al març de 1937, cal no perdre de vista els expedients repartits en diferents lligalls sobre les relacions del "Cuartel General del Generalísimo" i l'ICCP, i d'aquesta amb les unitats militars i altres organismes repressors dependents del Ministeri d'Ordre Públic i el de Justícia. L'anàlisi de la

correspondència en forma d'ordres circulars, oficis i peticions d'informes de situació de les unitats punitives han fet possible determinar objectius i actituds dels qui les crearen, així com a dibuixar i endinsar-nos en el marc burocràtic i polític on es van implementar el sistema de treballs forçats en el context d'una guerra que va determinar la seua creació i manteniment més enllà de la seua fi, en la fase militar. L'existència dels expedients de petició de presoners per treballs de caràcter militar o civil ha possibilitat estudiar la distribució dels batallons i els tipus de treball que realitzaren, especialment durant la guerra.⁷³ Finalment, s'han consultat els consells de guerra de quatre caps de partit judicial per estudiar la dinàmica de les denúncies, així com les sentències que predominaven entre els internats en batallons de penats, copsant les enormes dificultats d'aquesta consulta en temps de pandèmia, també, a causa dels horaris de consulta, però, sobretot, a la quantitat d'expedients procedents de la província de València que no és possible consultar conseqüència del seu estat de conservació pels efectes destructors de la riuada de 1957, i l'abandonament institucional que patiren fins al 2009, quan van ser traslladats a Madrid.

3.2.1.1.- Un fons singular: La Causa General

En l'apartat de fonts, s'hi ha revisat i s'hi han comparat les dades de la Causa General que podem consultar a l'Arxiu Històric Nacional i està disponible a la xarxa a través del portal PARES. La Causa General es va engegar el 1940 amb la finalitat de mostrar al món els crims de la “subversión roja” a Espanya que justificaria el “Alzamiento Nacional” i la necessària política repressiva de guerra i de postguerra, segons els seus promotors. Identificar els protagonistes i acumular “proves” dels delictes comesos «durante el periodo rojo» o la «dominación marxista» era la tasca a

⁷³ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, pp. 300-323 i 411-500.

què havien d'aplicar-se una vegada més, els poders locals. Si hi acudim, hem de tenir ben clar que la seua creació va tenir «el inequívoco leitmotiv de buscar, reconstruir, pero también fabricar pruebas documentales sobre la Guerra Civil y el denominado “terror rojo”». ⁷⁴

En la Causa General hi ha una investigació prospectiva per a incidir en la divisió i l'exclusió amb la participació directa dels agents locals de la delació i la denúncia. No hi ha res de semblant com “La Causa General”, ni tan sols durant el III Reich o a l'URSS. El gruix de la informació es va recollir entre 1940-1944, mentre hi actuaven altres jurisdiccions i agències repressives, com els consells de guerra, el TRP, el TERMC, les Comissions de Classificació militar o el mateix Treball Forçat.

A través d'aquesta font hem localitzat desenes de denunciats i acusats de tota mena de suposats delictes com incendis, robatoris, assassinats... Per l'experiència prèvia en l'ús d'aquesta font sabem que ens aporta una informació indirecta, en molts casos secundària, que cal contrastar amb d'altres, ja que d'alguns municipis no hi ha més que llistats de denunciats, a partir dels quals no s'hi poden determinar a qui es va considerar desafecte i a qui no, ni el perquè. Per tant, dependrà del municipi on ens situem que aquesta font serà més o menys profitosa per a la nostra recerca, encara que la seua revisió és necessària per a esbrinar on hi eren o en quina situació s'hi trobaven alguns dels considerats desafectes quan es van recollir les dades de la Causa General

⁷⁴ José Luís Ledesma: “La «Causa General»: fuente sobre la «represión», la Guerra Civil (y el Franquismo).” *Spagna Contemporanea*, Edizioni dell’Orso, nº 28, (2005), pp, 203-2020, cites p. 203 i 207; José Miguel Santacreu Soler: «'La Causa General'», VV.AA.: *La repressió franquista a Xàtiva 1936-1976*, Xàtiva, Ulleye, Xàtiva, 2012, pp. 25-54; Maria Jesús Pérez Espí: «La Causa General de Llutxent», Col.lecció *El cau de la Rabosa*, capítol 10, Col.lectiu Cultural “El Surar”, Llutxent, Cooperativa de Llutxent, 2013; Isidro Sánchez, Manuel Ortiz i David Ruiz (coords.): *España franquista. Causa General y actitudes sociales ante la Dictadura*, Ciudad Real: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 1993; Glicerio Sánchez Recio: «La Causa General: sistematización de la represión franquista», María Dolores de la Calle Velasco y Manuel Redero San Román (coords.): *Guerra Civil: documentos y memoria*. Salamanca, Universidad de Salamanca, 2006, pp.131-144.

entre 1940 i 1946 (presó, casa, BBTT, exili, mort...), cosa que, al seu torn, s'ha de contrastar amb altres fonts, com els consells de guerra o amb els expedients dels batallons de treballadors, com es va fer en algun estudi previ amb resultats realment escassos quant a la identificació de desafectes i presoners-treballadors.⁷⁵

En tot cas, hem considerat aportar una aproximació-demostració real a la seua utilitat per la recerca del treball forçat per a la Província de València i hem buscat referències de cada un dels municipis del seu territori, amb els següents resultats:

Quadre núm. 2. Internats en CC i treball forçat identificats a partir de la Causa General, 1940-1944. Província de València, excepte la capital

CC*	BDST 1940-42	BDSTP 1941-1944	RPT**	AGMG
12	35	17	91	25

Font, Causa General, AHN, Província de Valencia, 2.2.D. Elaboració pròpia.
<http://censoarchivos.mcu.es/CensoGuia/inventariodinamico.htm>. *Camp de Concentració,
 **Redempció de Penes pel Treball.

Cal remarcar que només hem trobat un internat en un batalló de treballadors amb residència a un dels municipis cap de partit judicial que analitzem, de qui no tenim constància de l'internament en la resta de la documentació consultada. La resta d'identificats de la província s'assenyalaven com internats en batallons de disciplinaris i en batallons de penats. Si afegim el nombre d'identificats en camps de concentració la consulta aboca un total de 64 presoners per al conjunt de municipis del territori provincial, dels quals hi hem constatat expedient de 25 (39%) a l'arxiu militar de Guadalajara. Entenem, doncs, que, a pesar de l'escassa informació que arriba a aportar - només ha contribuït amb un cas en aquesta investigació (0,06%) - la Causa General és una font a tenir present a l'hora de mamprendre la recerca sobre el treball forçat en

⁷⁵ Josep Màrius Climent Prats: *El treball esclau...*, pp. 59-60.

qualsevol de les modalitats que articulà el franquisme, incloent-hi la redempció de penes, dins i fora de la presó, en colònies penitenciàries militaritzades o destacaments penals, de presos-treballadors de qui hem trobat major quantitat de víctimes, que s'haurien de contrastar amb altres fonts.⁷⁶

3.2.2.- Fonts locals

Quan abordem els efectes de la repressió sobre els membres de l'Exèrcit republicà, el primer que s'evidencia és que ens trobem davant d'un procés massiu, inèdit a Espanya, de depuració polític-social, conseqüència de la consideració de "delinqüents" per part dels vencedors de la guerra de tots aquells que se'ls hi oposaren, incloent-hi, el "tebis" o els qui no donaren suport explícit a la causa rebel.⁷⁷ Tal com es registra en l'ambigua i interpretable Llei de Responsabilitats Polítiques, compendi - sinó epítom - de la ideologia repressiva i violenta, que el febrer de 1939 hi havia d'institucionalitzar el delictes polític, implementant, així, jurídicament el "dret penal de l'enemic" - implícit en les Instruccions Reservades de Mola -. Amb la qual els sollevats pretenien "netejar" políticament la totalitat del país, davant la fi de la fase armada del conflicte, com a resposta repressiva a la resistència republicana: «que sirva para liquidar las culpas de este orden contraídas por quienes contribuyeron *con actos u omisiones graves* a forjar la subversión roja, a mantenerla viva durante más de dos años y a entorpecer el triunfo providencial e históricamente ineludible, del Movimiento Nacional».⁷⁸ Una llei que donava continuïtat i ampliava la cobertura legal de la violència que es desfermaria

⁷⁶ Fernando Mendiola i Edurne Beaumont: «Propuestas teóricas y metodológicas para el estudio de los batallones de trabajos forzados (BB.TT. y BDST) en la posguerra a partir del caso Navarro», *Memoria e historia del franquismo: V Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Manuel Ortiz Heras (coord.), Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005, pp. 262-270.

⁷⁷ Gutmaro Gómez Bravo: *Geografía humana de...*, p.48.

⁷⁸ *BOE*, 1.451, 13 de febrer de 1939. La cursiva és nostra.

sobre els territoris conquerits amb la fi de la resistència militar republicana i que enllaçava amb els objectius i les intencions dels qui provocaren la guerra: extermini selectiu dels dirigents republicans, acompanyada d'un "politicidi" que destruïra la democràcia i instaurara una dictadura militar d'inspiració corporativista.⁷⁹ Per tant, l'eliminació, persecució i depuració de l'enemic, prèviament identificat, era immanent en el sistema que els conspiradors havien ideat per a assaltar el poder i fer-se amb ell. Després dels anys de guerra i la forta resistència presentada pels lluitadors antifeixistes, aquella depuració hi hauria de ser total, impulsada per l'ànim de castic i revenja sobre la gran massa de Desafectes, d'enemics, ara vençuts.

Un terç del territori de l'Estat espanyol va caure en mans franquistes entre el 28 de març i l'1 d'abril de 1939; el sud de la província de Castelló i les de València i Alacant en formaven part. Als consells de guerra i empresonaments massius es va sumar la depuració del funcionariat estatal, provincial i local.⁸⁰ Sobre la documentació civil que va generar aquesta depuració és on hem centrat la nostra investigació. A pesar dels buits documentals de l'arxiu de la Diputació de València hem tractat de reconstruir les fonts locals centrades en la resta de caps de partit judicial de la tercera província en nombre d'habitants de l'Estat en 1940. Amb prou faenes trobem cap investigació que haja seguit aquesta metodologia. Només hem vist algun exemple semblant a Castella-La Manxa. No obstant, entenem que, com en algun altre cas, pot aportar tendències quant a la classificació política, varietat d'actituds tant dels agents perpetradors de la repressió, com en les respostes de les víctimes que provocaren.⁸¹

⁷⁹ Angel Viñas et al. (coords.): *Los mitos del 18 de julio*, Barcelona, Crítica, 2013, pp. 330-355.

⁸⁰ Vicent Gabarda Cebellán: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, València, PUV, 2021.

⁸¹ Damián A. González Madrid: «Violencia republicana y violencia franquista en La Mancha de Ciudad Real. Primeros papeles sobre los casos de Alcázar de San Juan y Campo de Criptana (1936-1943)», Universidad de Castilla-La Mancha, S/N, <https://previa.uclm.es/Ab/humanidades/seft/pdf/textos/damian/violencia_rep.pdf>.

La consulta de la bibliografia, de la legislació franquista, així com els arxius militars relacionats, ens han decidit a dirigir la recerca sobre els reemplaçaments de 1933 a 1942, (19-28 anys en 1940) en dirigir-se sobre ells les classificacions polítiques requerides i existents a la documentació local. Doncs, va ser sobre els seus membres sobre els qui va recaure majoritàriament el castic del treball forçat d'entre els reemplaçaments cridats durant la guerra (1915-1943) pels governs republicans; documentació consultada que s'ha complementat amb el rastreig en la bibliografia i la documentació primària localitzada de totes les víctimes del treball forçat. Realitzada la consegüent prospecció en els arxius dels Caps de Partit Judicial (CPJ) de la província de València, els resultats que podem presentar els hem resumit en el quadre següent:

Quadre núm. 3. Informació d'antecedents polítics i militars de les quintes de 1933 a 1942

Municipi	Accés sense arxiver	Classificació	Trajectòria	Correspondència
Aiora	X	X	X	X
Albaida		X	X	X
Alberic		X	X	X
Alzira		X	X	X
Carlet		X	X	
Énguera		X		
Gandia		X	X	X
Llíria		X		X
Ontinyent		X	X	X
Requena		X	X	X
Sagunt			X	X
Sueca				
Torrent				
Torrent				X
Villar	X	X	X	
Xàtiva		X	X	
Xelva	X	X		X
Xiva	X			X

FONT: Arxius dels municipis Caps de Partit Judicial en 1939 de la Província València. Elaboració pròpia.

En relació a l'accés, notar la complicació afegida a tota recerca que significa que no hi haja cap responsable directe que es faça càrrec de la gestió de l'arxiu històric municipal, que no sempre hi ha o s'hi pot considerar, com en els casos de Xelva o Xiva, municipis on la documentació històrica s'amuntega en magatzems en una dependència municipal insalubre en el primer cas i no accessible per a l'investigador en el segon cas, en 2019, cosa que no compleix la legislació en matèria de gestió d'arxius locals.⁸² Situació de la qual es deriva que podem passar mesos carregats de trucades, instàncies i tràmits burocràtics (casos d'Aiora, Xelva i Xiva) davant la figura del secretari municipal per a poder accedir-hi (Xelva i Xiva). Aconseguir l'objectiu, comprovem que la documentació no s'hi troba catalogada (Xelva i Xiva), o ni tan sols aquella s'hi troba ordenada i es manté en un estat de conservació certament lamentable, resultant realment complicat -fins i tot arriscat- tractar de trobar-la en el mateix magatzem que fa d'arxiu i dipòsit municipal (Xelva). Situació, d'altra banda, que es repeteix entre els investigadors d'història local, específicament dedicats al treball forçat.⁸³

Quant a les possibilitats que ofereix la documentació localitzada, hem pogut accedir a les classificacions polítiques d'alguns municipis per a algunes quintes que es van realitzar el 1939 i a la majoria de les que es van realitzar en 1940, que venen a representar, en aquest últim cas, el 76% respecte del total; amb la qual cosa entenem abordable una recerca l'objectiu de la qual és resseguir l'impacte del treball forçat en aplicació de la legislació repressiva estatal, tenint en compte els paràmetres com el

⁸² *Decret 50/2018*, 27 d'abril del Consell pel qual es regula la gestió documental, organització i el funcionament dels arxius de la Generalitat (2018/405).

⁸³ Àngel Organero: *Batallón de Pico...*, p.61.

marc local, el temporal o l'institucional, així com els agents que van participar en la seua implementació.

Els primers dies d'abril de 1939 es va fer una crida per la Comandància militar de cada ciutat ocupada perquè tots els qui hi havien format part de l'Exèrcit republicà foren depurats en els camps de concentració que s'obriren arreu del País Valencià (d'un total de 41, 20 identificats a la província de València, segons Carlos Hernández, 2019). Davant d'una comissió formada per militars, un capellà i addictes locals, on els qui hi acudien només podien eixir amb els avals corresponents. Es tractava de completar el procés que s'estava duent a terme amb els presoners i presentats cobrats per l'Exèrcit franquista durant la guerra i, sobretot, amb l'apressament massiu que va suposar la rendició republicana sense condicions. Les normes de classificació dels CC per als soldats i oficials de l'Exèrcit republicà es plasmaven en una fitxa que també s'havia d'emplenar per a legalitzar la situació en el lloc de residència i on, a més dels antecedents polítics i militars, es demanava que es denunciaren als qui es destacaren «por su desafección a la Causa Nacional o por la realización de hechos delictivos» comesos en el front i al municipi de residència dels declarants, cosa que permet observar, allà on existeix, qui denunciava i a qui en un context de coerció, intimidació i persecució sobre els vençuts per a identificar i castigar els desafectes considerats perillosos.

Tan prompte com al maig de 1939, les Caixes de Recluta van demanar als nous ajuntaments llistats amb els membres de les diferents quintes mobilitzades durant la guerra a causa de, segons les autoritats militars franquistes, la destrucció de la documentació administrativa dels membres d'aquests reemplaçaments.

Durant l'estiu de 1939 les Caixes de Recluta, aprofitant que havien de refer els llistats, van demanar a les Juntas Gestores dels nous ajuntaments relacions de les

quintes de 1936 a 1941, començant per aquelles que romanien en files (1939 a 1941), reclamant-los-les per a setembre, i la resta, per a octubre. En aquests fulls de filiació hem localitzat una classificació d'antecedents polítics i militars, que constitueix la primera font d'informació que es troba en alguns dels fons de quintes consultats més o menys completa. Entenem que representa la primera classificació sistemàtica realitzada des dels poders locals que hi ha al nostre abast per a estudiar, per exemple, la situació de cada mosso, com els qui eren captius en camps de concentració i batallons de treball forçat, alhora que permet una aproximació al grau de suport que en l'àmbit local podia esperar el nou règim, segons les autoritats imposades, en un temps en què la maquinària repressiva franquista s'estava aplicant amb tota la seua intensitat i cruessa sobre la població vençuda.⁸⁴

A finals del mateix any, l'Ordre del Ministeri de l'Exèrcit de 20 de desembre de 1939 (BOE del 22) per a l'allistament i classificació de les quintes de la guerra va significar una sistematització i burocratització del procés de depuració dels soldats republicans en donar forma legal a les operacions de classificació política, que anaven realitzant des de la fi del conflicte, «verificando simultáneamente una clasificación de antecedentes personales en relación con nuestro Glorioso Movimiento». En els bans que publicaran els ajuntaments per a la crida dels reemplaçaments s'especificava que s'hi anava a classificar tots els mossos en relació amb la seua actuació durant el període bèl·lic i prebèl·lic. Seguint l'esperit de la Llei de Responsabilitats Polítiques, la revisió abraçaria l'actuació de cada classificat aplicant-hi els criteris que de forma reservada l'ICCP va enviar als ajuntaments a través de les Caixes de Recluta al gener de 1940. No hem trobat en cap dels arxius municipals consultats els documents que acreditaven

⁸⁴ AMV, correspondència, quintes: Ofici de la Caixa de Reclutes núm. 20 de València a l'alcalde de Villar, 31 de juliol de 1939, caixa 2.79/ 1915-1917, 1939-40.

els antecedents polítics-militars, juntament amb els avals i informes que els classificats hi devien d'aportar:

Ante la Comisión de Clasificación, el mozo acudía con su formulario cumplimentado y debía responder a un interrogatorio donde la única pregunta era a qué partido perteneció antes del Movimiento y durante el mismo. Terminada la declaración, el mozo volvía a su casa o a la prisión, si ya era prisionero, a esperar la clasificación. Las dos personas designadas para avalar la declaración del mozo también tenían que responder a un cuestionario para informar sobre su conducta político-social. Con los cuatro documentos generados: fichas de clasificación, interrogatorio, informante 1 e informante 2, la Comisión asignaba al mozo una categoría de las recogidas en la Tabla 2 y se escribía al pie de la ficha junto a la firma del alcalde, que actuaba como presidente de la Comisión.⁸⁵

En algun arxiu municipal existeix la fitxa de classificació provisional (Carlet i Sagunt, 11,76% del total de CPJ), per a algunes quintes. El que vol dir que hem de recórrer a la classificació política provisional que les comissions de classificació local constituïdes en els ajuntaments enviaren a les Caixes de Recluta per a la classificació definitiva.

Respecte dels arxius municipals que no compten amb aquesta documentació, el restant 24% dels municipis Caps de Partit Judicial (CPJ), per a poder abordar la incidència local del treball forçat hem hagut de recórrer a fonts alternatives, com la correspondència i els llibres-registre d'entrada i eixida de documents. Fonts essencials quan no es disposa de les classificacions com a via d'aproximació al treball forçat de postguerra i, en qualsevol cas, per aportar-hi informació sobre internats que no hem trobat en altres fons municipals ni militars. En haver ocupat l'Exèrcit franquista tot el territori de l'Estat, des dels camps de concentració i els BBTT es van requerir els informes de conducta política i social dels captius als nous ajuntaments, condició essencial per a permetre l'eixida en llibertat provisional dels qui es considerava que no

⁸⁵ José Cañabate Cabezuelos: «Control social... », p. 281.

constituïen un perill per al nou règim, començant pels majors de 32 anys. Durant l'any que seguirà a la finalització de la guerra, resseguint el rastre deixat per aquesta documentació podem identificar una part dels captius, sempre que l'estat de conservació i disponibilitat de la mateixa ho permeta, ja que ens hem trobat amb aquesta i altra documentació inaccessible per raons burocràtiques a Xiva o feta desaparèixer a Lliria per als mesos d'abril i maig de 1939 en el Llibre-registre d'entrades; parcialment accessible a Xelva per manca de catalogació de l'arxiu. Cal afegir, l'expurgue general que va significar l'ordre del ministre de Governació dirigit per Rodolfo Martín Villa en 1977 de destrucció de la documentació de la repressió local, confirmada en les declaracions autobiogràfiques de Salvador Sánchez Terán, governador civil de Barcelona en 1977.⁸⁶

3.2.2.1.- Egodocuments i testimoniats directes i indirectes del treball forçat.

Per completar la fase local de la recerca cal tenir en compte les fonts orals que podem buscar, una vegada identificades les víctimes, entre els seus descendents; qüestió generalment complicada si tenim present que alguns d'ells no saben que els seus avantpassats havien passat per Batallons de Treballadors a causa de la guerra per culpa del silenci que la violència i les diferents formes d'intimidació institucional i social exerciren sobre elles durant la llarga dictadura. Altres descendents no en volen parlar conseqüència de les polítiques de l'oblit i la desmemòria impulsades per les institucions públiques valencianes fins l'any 2015 o perquè, precisament, a causa de l'absència de cap reconeixement fins avui, recordar significa rememorar el patiment o, encara pitjor, la "taca" familiar de la humiliació del pare en el treball forçat. Alguns

⁸⁶ Buenaventura Navarro: *Historia del Puerto de Sagunto III, La dictadura franquista*, col.lecció La Memoria Necesaria, Sagunt, Martínez impresores, 2017, p. 99.

que encara pensen que alguna causa devia tenir aquell castic, l'única resposta davant la petició de testimoniatge és el silenci o que «això ja va passar».

Ha estat realment complicat trobar alguna víctima que sobrevisca i que s'hi trobe en disposició i capacitat de recordar la seua experiència de l'internament en camps de concentració i batallons de treballadors. Per aquesta mateixa raó també hem incorporat testimoniatsges que van viure directament o indirectament aquesta experiència que afortunadament han volgut compartir-la perquè no quede en l'oblit. D'altra banda, la mateixa investigació ens ha dut a trobar en l'Arxiu de la Paraula de la Diputació de València testimonis que van viure de prop el treball forçat: un com a víctima i l'altre com a soldat d'un regiment del qui depenien alguns batallons disciplinaris. Finalment, considerem fonamental, en 2021-2022, el testimoniatge dels descendents (filles i fills) de les víctimes del treball forçat, que són grans. Ells han esdevingut els dipositaris de la memòria dels qui ja no estan, que volen que els patiments i les injustícies que entenen van ser víctimes els seus pares, les seues famílies i ells mateixos siga conegut per la societat actual. Afegim que amb la seua col.laboració la historiografia s'enriqueix en obrir-nos una finestra a un món doblement subjectiu, si, com és el de les vivències i els records transmesos, però també a l'impacte intrageneracional extens, real i de tota mena de la guerra civil i de la repressió franquista que no consta en cap paper ni document. Podríem, en aquest sentit, aportar exemples com la informació sobre seqüeles físiques (malalties cròniques, morts prematures), però també polítiques (silenci, por, vergonya...) i socials: integració o exclusió de la víctima i els seus descendents després del treball forçat en les seues comunitats rurals i municipis, situació econòmica a causa de la condició de desafecte o relació amb els poders locals durant la Dictadura. Tot plegat, obre una via més per aproximar-nos i entendre millor els mitjans coactius, així com els mètodes d'integració/exclusió que el franquisme va

articular per a arrelar socialment. Hem buscat i integrat diaris, llibres de records, autobiografies, i també correspondència privada, memòries escrites de protagonistes del treball forçat que hi hem trobat, tant en l'àmbit valencià com estatal per considerar-les interessants científicament i humana en la present tesi, ja que en alguns casos les podem considerar fonts primàries perquè no es van escriure per a ser publicades; en altres, perquè ajuden a contextualitzar cronològicament i territorialment la recerca i, finalment, perquè també humanitzen amb noms i cognoms situacions, patiments o les interaccions entre víctimes i agents de la repressió. I, sobretot, perquè aquesta i altres recerques citades no hagueren estat possibles sense la memòria persistent del drama que va suposar per a milers de famílies l'internament del pare, fill, nuvi, marit, germà en un batalló de treball forçat durant la postguerra. La pràctica desaparició de les víctimes del treball forçat quan es van buscar en els municipis valencians explica que només haja pogut localitzar a una d'elles al llarg dels últims cinc anys.

Només vaig trobar tres persones que van patir la repressió en carn pròpia o n'eren familiars directes que mantenien viu el record i la memòria del patiment familiar que van viure durant la guerra civil i la postguerra. Quasi centenàries, quan les vaig entrevistar, van voler deixar testimoniatge dels seus records. A causa de l'edat, s'ha anat amb molta precaució sobre allò que es recordava del seu pas pel batalló disciplinari, les víctimes directes o les vivències familiars de la repressió, ja que la seua memòria i visió del passat ha estat exposada a dècades de propaganda franquista sumada a la mateixa experiència viscuda pel testimoni des de la postguerra.⁸⁷

⁸⁷ Ronald Grele: «La historia y sus lenguajes en la entrevista de historia oral: quién contesta a las preguntas de quién y por qué», *Historia y Fuente Oral*, 5, 1991, pp. 111-129; Ronald Fraser: «La historia oral como historia desde abajo», *Ayer*, 12, 1993, pp. 79-92; Cristina Borderías: «La historia oral en España a mediados de los noventa», *Historia y Fuente Oral*, 13, 1995, pp. 113-129; Carmen García-Rodeja Aribí: «Los testimonios orales. Cómo trabajar con las Fuentes», en José Manuel Trujillano Sánchez, Pilar Díaz Sánchez: «Testimonios orales y escritos. España 1936-1996», *Actas V Jornadas Historia y Fuentes Orales*, Ávila: Fundación Cultural Santa Teresa, 1996, pp. 427-430; Pilar Folguera: *¿Cómo se hace historia oral?* Madrid,

Qüestions que també hem de tenir en compte amb les entrevistes trobades en l'Arxiu de la Paraula, de dos excombatents republicans que, presoners de guerra durant la contesa o en finalitzar aquesta van passar pel captiveri dels camps de concentració i el treball forçat en un cas, o en va ser testimoni de la situació en què els tenien mentre ell tornava a fer el servei militar durant la postguerra, en un altre.⁸⁸

Finalment, un tercer grup de testimonis són els descendents dels internats, que s'hi han posat en contacte per tal d'esbrinar sobre el captiveri en treballs forçats dels seus pares, circumstància que he aprofitat per a indagar sobre la transmissió generacional i la memòria familiar de la repressió que ha arribat fins avui. A tots ells vull expressar el meu agraïment i reconeixement pel seu interès a deixar-me la seua memòria i records familiars, trencant un silenci que cal exterioritzar per a assumir el dolor, «para que sea público, para que quede constancia de él, de la injusticia que lo provocó».⁸⁹

D'altra banda, hem accedit a memòries escrites per les víctimes i d'algun perpetrador de la violència política contra elles, que suposa el punt de vista d'un comandament responsable d'organitzar unitats de treball forçat. En elles, ens hi han deixat els seus records i reflexions per escrit, que hem anat trobant, tant en la bibliografia com en els arxius municipals, o en alguna biblioteca pública i fins i tot privada. "Egodocuments" que abracen les que es van publicar, autoedicions o dipositar en biblioteques i arxius públics. De gran valor heurístic i epistemològic en la mesura que els testimonis supervivents ja no hi són, aquestes autobiografies constitueixen hui les úniques referències directes dels qui van viure el treball forçat que tenim al nostre

Eudema, 1997; Paul Thompson: *La voz del pasado. Historia oral*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1998.

⁸⁸ Especialment suggerents sobre com abordar i interpretar les fonts orals segons àmbits geogràfics, socials i culturals: Jordi Font i Agulló: *Arriba el campo. El primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, Girona, Diputació de Girona, 2001, pp.30-43; Carlos Fuertes: *Viviendo en Dictadura...*, pp. 16-22; Francisco J. Leira Castiñeira: *Soldados de Franco, reclutamiento forzoso, experiencia de guerra y desmovilización militar*, Madrid, Siglo XXI, 2020, pp. 36-38.

⁸⁹ Fernando Mendiola y Edurne Beaumont: *Esclavos del franquismo...*, pp. 378-379.

abast. Escrites, unes a partir de 1975, i algunes abans, a l'exili exterior o interior, constitueixen la memòria escrita dels qui van patir el treball forçat i l'època que el va crear, que cal contrastar amb la historiografia i la documentació però que representen en si mateix una font insubstituïble, doncs

Los libros de memorias son en sustancia problemáticos [...] en realidad se construyen tanto desde los olvidos y las omisiones cuanto desde los alineamientos de acontecimientos, que unos al dado de los otros y tejidos desde un relato que los hace coherentes [...] las convierte en Fuentes fundamentales para comprender las complejidades del pasado.⁹⁰

A aquestes fonts cal afegir-ne d'altres, que hem de considerar primàries i primordials, per a la nostra recerca com són els diaris de guerra i captiveri, o la correspondència familiar.⁹¹ Seguint la línia que apunta la historiografia europea que incideix en la importància d'incloure en els llibres d'història els relats, les experiències personals, que no es poden prendre com una dada estadísticament representativa però que poden ser vistos com un indicador, un reflex d'actituds i mentalitats. Com apunta Pedro Ruiz (2018) en contemplar aquest tipus d'experiències, els historiadors proporcionem relats, imatges vívides deslligades de qualsevol abstracció i d'anàlisis impersonals als quals estem obligats, però que poden ser completats amb aquest tipus de narracions, d'experiències personals en forma de llibre. Més encara, quan ens referim a autors que reuneixen la doble condició de testimoni i de víctima, en aquest cas de la Guerra Civil i de la postguerra franquista i a qui, per aquesta última raó, al

⁹⁰ Javier Rodrigo: *La guerra fascista. Italia en la guerra Civil Española, 1936-1939*, Madrid, Alianza Editorial, 2016, pp. 220-221; Oriol Riart Arnalot: «Diaris personals de combatients com a font per a l'estudi de la Guerra Civil espanyola», *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 20 (2020) pp. 213-233, < <https://doi.org/10.14198/PASADO2020.20.09> pdf >.

⁹¹ Verónica Sierra Blas: *La correspondencia carcelaria en la Guerra Civil y el Franquismo*, Marcial Pons, Madrid, 2016, pp. 67-76.

seu testimoniatge se li atorga un caràcter de veracitat i d'autenticitat, tant des del punt de vista epistemològic apuntat, com, principalment, ètic.⁹²

3.2.2.1.1.- Testimoniatsges orals

Emilio Oltra Sentandreu, presoner de BBTT. Entrevistat a Quatretonda (València), gener de 2017.

Rosa Martí Ramón, germana de José Martí Ramón, presoner de BBTT, nascut a Beniopa. Entrevistada a València, setembre de 2019.

V.C.M., pres a Gandia i València. Entrevistat a València, desembre de 2017 i abril de 2019.

Pedro Alberola Albert, fill de Salvador Alberola Benavent, presoner de BDST, de Quatretonda. Entrevistat a Benicolet (València), juny de 2019.

Rafael Buforn Valero, fill de Rafael Buforn Vidal, presoner de BBTT. Entrevistat a Xàtiva, febrer de 2019.

Natividad Castellote Valero, filla de Miguel Castellote Martínez, presoner de BDST. Entrevistada a Pedralba (València), abril de 2016.

José Luís López Soler, fill de Pascual López Segura, presoner de BDST. Entrevistat a València, setembre de 2019.

Rafael Belda, fill de Rafael Belda Raussell, pres a Ontinyent i València, gendre de José Albert Penadés, presoner de BBTT. Entrevistat a l'Olleria, (València), juliol de 2017.

Juan Canet Miquel, fill de Justo Canet Benavent, presoner de BDST. Entrevistat a Llutxent (València), febrer de 2017.

Pep Mollà Doria, fill de José Mollà Vidal (Ontinyent), presoner de BBTT. Entrevistat a través del correu electrònic, maig de 2017.

José Antonio Gurrea Molina, fill de Juan Antonio Gurrea Llatas, presoner de BBTT. Entrevistat a Villar de l'Arquebisbe, juliol de 2019.

Vicent Muñoz, fill de Vicent Muñoz Pons, presoner de BDST. Entrevistat a Sumacàrcer (València), febrer de 2018.

José María Canet Martí, nebot de Leopoldo Canet Pérez, presoner de BDST. Entrevistat a Llutxent (València), gener de 2019.

⁹² François Hartog: «El testigo y el historiador». *Historia y grafía*, Nº 18, 2002, pp. 39-62.
Paul Riqueur: «Memòria, història i oblit», *IDEES. Revista de temes contemporanis*, [en línia], 2006, Núm. 28-29, p. 89-96, <<https://raco.cat/index.php/Idees/article/view/290470>>; Beatriz Santamaría Campos (dir.): *Llàgrimes vora mar: guerra, postguerra i riuada al Cabanyal (1936-1957) a través de la memòria*, València, PUV, 2009.

Anna Maria Prats Benavent, filla de Ricardo Prats Canet, presoner de BDST. Entrevistada a Llutxent, gener de 2019.⁹³

José Daniel Calduch, fill de José María Calduch Barceló (Villar de l'Arquebisbe), presoner de BDST. Entrevista telefònica, abril de 2019.

Família de Salvador Montagut Peris, presoner de Destacament Penal. Testimoni recollit a través de qüestionari i de Rafael Oriola Martínez. Correu electrònic, juliol-setembre de 2018.

Familiar de Joaquín Navarro Ferre. (Ontinyent) Presoner de BDSTP i de camp de treball nazi. Entrevista a Ontinyent, gener de 2019.

3.2.2.1.2.- Memòries i autobiografies de víctimes valencianes del treball forçat i la repressió franquista

Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de una guerra», presentació a cura Juan Antonio Millón: “Egodocumentos del Camp de Morvedre (II). Memoria personal y memoria colectiva”, *Braçal*, núm. 38, Sagunt, Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, 2008, pp. 127-177. Presoner del BDST i de BDSTP.

José Cuquerella Marrades: *Memorias*. Benigànim, Autoedició, 1996. Presoner de BDST.

Marc Torres: *Hechos y anécdotas del Frente de Teruel. Mis tres años de prisionero*. València, Martí Montañana, 1982. Presoner de BBTT i BDST.

José Ferrando Ferrando: *Memorias*. Presoner de BBTT i BDST, arxiu municipal de Gandia.

Gonçal Castelló: *Final de viatge. Memòries d'un Gandià*. Gandia, Publicacions del Centre d'Estudis i Investigacions Comarcals Alfons el Vell, 2011. Pres a Gandia i València.

Rafael Reig Silvage: *Orgia de pasiones. Vivencias de la guerra y de la represión*, Ontinyent, Associació de veïns el Llombo, 2010. Pres a Ontinyent i València.

José Martí Samper: *Recuerdo de la guerra i de la posguerra*. Arxiu Municipal de Gandia. Presoner de BDSTP.

Francisco Mezquita Broch: *Memoria dels Vençuts*. Benicarló, Onadaedicions.com, 2019. Fill de Francisco Mezquita Peris, presoner de BDSTP.

Àngel Ballester Escalera: *La última aurora boreal*, Villar del Arzobispo, autoedició, 2017. Fill de Joaquín Ballester Sancho, de Canals (València), presoner de BDST.

⁹³ El meu agraïment a Maria Jesús Pérez Espí per facilitar-me l'accés a familiars de les víctimes del treball forçat del municipi de Llutxent i a César Salvo per la mateixa raó, de Villar.

Joan Forner Segarra: *Records i vivències de la guerra civil i la postguerra*. Net de Ricardo Forner, presoner de BBTT i BDST. Treball d'història de 4rt d'ESO, curs 2000-2001, Escola Pla de Terrassa (Barcelona), Algemesí, 2000.

- José Barajas: *Batallones Disciplinarios (Esclavos del franquismo)*, Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat, 2007. Presoner de BDST.

3.2.2.1.3.- Memòries i egodocuments d'altres víctimes i perpetradors de la repressió

- Jose María Horcajada: *La Mancha nos dio un Gudari. Mis memorias*, Aretxabaleta, Ayuntamiento de Aretxabaleta (Gipúscoa), 2008. Presoner en BBTT.

- Felix Padín Gallo: *Memorias*, Edición Digital, 2009, Memoriaren Bideak, Gerónimo de Uztariz, felixpadinmemorias.pdf (memoriarenbideak.eus). Presoner BBTT i BDSTP.

- Francesc Grau i Viader: *Rua de captius*, Barcelona, Club Editor, 2014. Presoner en CC.

- Anònim: *Testimonio número 1*. Memòries d'un presoner de BBTT, de BDSTP i a diferents presons, CDMH de Salamanca, Incorporados.

- Jaume Claret: *Ganar la Guerra, perder la paz. Memorias del General Latorre Roca*, Barcelona, Crítica, 2019, Inspector de BBTT.

- Antonio Grande: *Number one Spanish Company*, Alacant, Club univesitario, 2002. Presoner en BBTT.

-Paco Barreña: *Maizales bajo la Lluvia. Testimonio de los últimos gudarís y milicianos de la guerra civil*, Irún, Aitor Azurki, Aberdani, 2011. Presoner de BBTT.

- Marcelino Camacho: *Confieso que he luchado*, Temas de hoy 1990, 2a edició. Presoner a BDSTP.

3.3.- Sistematització i plasmació comptable en la identificació dels internats en el treball forçat segons la font

Tot seguit expressem, tant numèricament com gràficament, els resultats de la recerca en funció de l'aportació de cada font, en la determinació del nombre de víctimes

identificades a cadascun dels municipis analitzats, en números absoluts i percentatges relatius i totals.

Quadre núm.4. Nombre d'Internats en unitats de treball forçat per municipi i font. CPJ, 1936-1948

Municipi	Total internats	AM i AGMG	%	Només AM	%	Només AGMG	%	Altres fonts	%
AIORA	96	17	17,07	36	37,5	43	44,8		
ALBAIDA	32	6	18,75	13	40,62	13	40,62		
ALBERIC	88	17	19,31	21	23,86	47	53,50	3	3,4
ALZIRA	182	7	3,84	65	35,71	110	60,43		
CARLET	67	10	14,92	15	22,1	42	62,68		
ÉNGUERA	52	2	3,84	16	30,76	34	65,38		
GANDIA	126	30	23,80	56	44,44	39	30,95	1	0,79
LLÍRIA	56	11	19,64	21	37,5	23	41,07	1	1,78
ONTINYENT	136	25	18,38	51	37,5	55	40,44	5	3,67
REQUENA	134	21	15,67	40	29,85	73	54,5		3,6
SAGUNT	227	33	14,53	83	36,55	110	48,45	1	0,44
SUECA	111	14	12,61	40	36,03	57	51,35		
TORRENT	80	9	11,25	31	38,8	40	50		
VILLAR	44	4	9,09	15	34,1	23	52,27	2	4,54
XÀTIVA	123	9	7,31	46	37,39	68	55,28		
XELVA	34	6	17,64	18	52,94	10	29,41		
XIVA	21	1	4,67	5	23,8	15	71,4		
TOTAL	1609	222	13,79	572	35,55	802	49,84	13	0,81

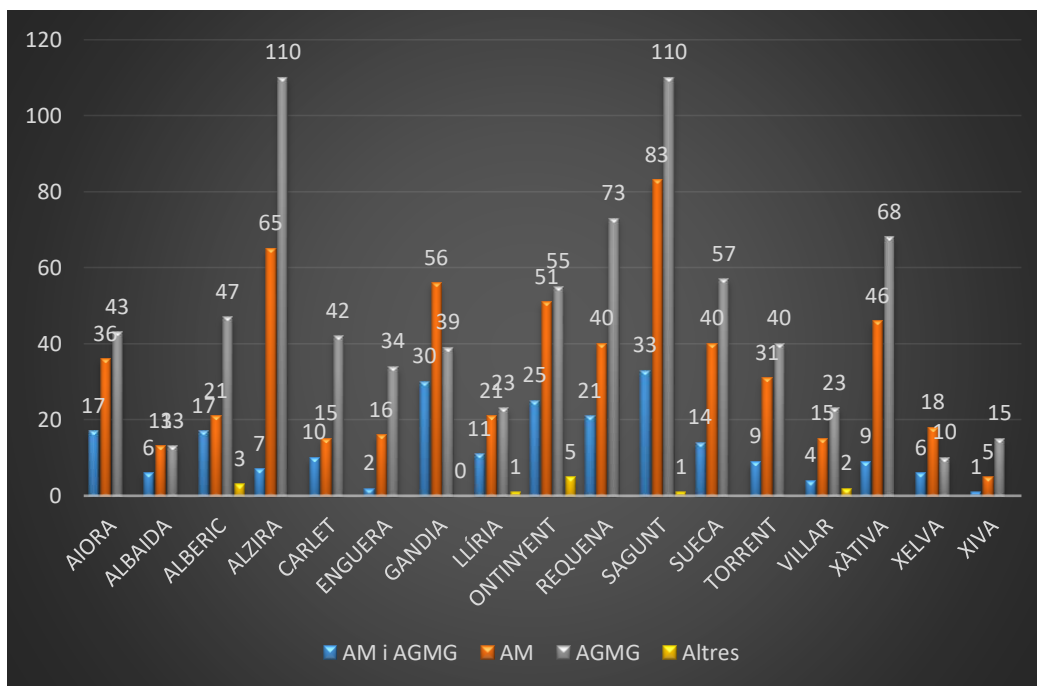
Font: Elaboració pròpia. AM: Arxius Municipals; AGMG: Arxiu General Militar de Guadalajara. Altres fonts: Associació Memoriaren Bideak (MBK): Alberic, Lliria, Villar (1) i Ontinyent (4): Causa General (Ontinyent, 1); testimoniatges orals: Villar (2), Gandia (1), egodocuments: Sagunt (1).

El quadre núm. 4 expressa les fonts on hem identificat amb seguretat el total d'internats en unitats de treball forçat dependents de l'Exèrcit entre 1936 i 1948. Hem decidit desglossar les fonts principals per a remarcar la importància real de cadascuna en aquesta investigació, ja que de forma aclaparadora conformen, amb més del 99% de les identifications, la base numèrica, estadística i documental de la present tesi

doctoral: Els arxius municipals (AM) i l'Arxiu General Militar de Guadalajara (AGMG). En la primera columna numèrica hem situat el nombre total d'internats en el treball forçat d'identificats a partir de les fonts consultades (AM, AGMG, CG, MBK⁹⁴, Testimoniatsges). En la columna d'arxius municipals (cinquena del quadre), expressem el total de presoners identificats en cada arxiu local i en la tercera el nombre dels qui també consten a l'AGMG. És a dir, coincideixen AM i AGMG només en el 13,79 % del total d'internats. Per la seua part, l'aportació en exclusiva de les fonts municipals, amb tots els buits documentals comprovats, suposa quasi un 36 % del total d'identificats, cosa que ens duu a determinar que la principal font per a l'estudi del treball forçat en els CPJ és l'arxiu militar de Guadalajara en aportar només per ell, pràcticament, el 50% del total d'identificats (columnes setena i huitena). Per tant, seguint la metodologia establerta, totes dues fonts: la local i la militar les considerem complementàries i indestriables a l'hora d'abordar l'impacte real del treball forçat als CPJ que ací estudiem.

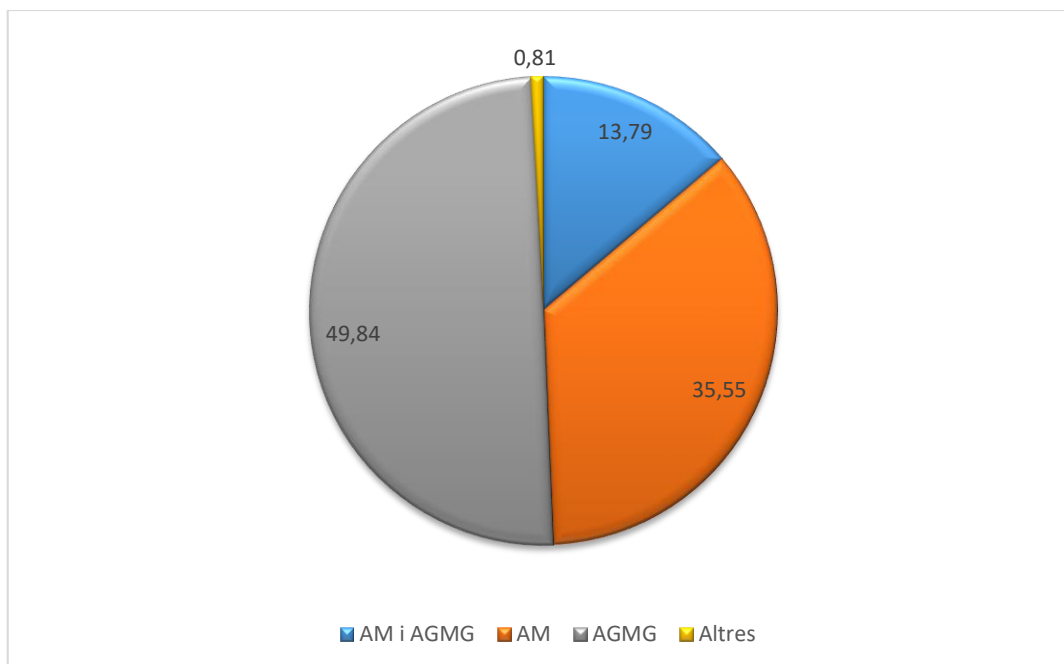
⁹⁴ Associació Camins de la Memòria. Aporten el Padró d'habitants del municipi de Baztan (Navarra) a 31 de desembre de 1940, on hi estava residenciat el BSDT 12.

Gràfic núm.1.Participació en números absoluts de les fonts locals, militars i altres en la identificació de víctimes del treball forçat

Font: Bibliogràfiques, arxius estatals i municipals. Elaboració pròpia.

Gràfic núm. 2. Representació en percentatges de cada font en la identificació de les víctimes del treball forçat

Font: AM, AGMG, Bibliografia i Associacions Memorialístiques. Elaboració pròpia.

4.- La província de València durant la Segona República

4.1.- Els anys Trenta: entre la Gran Depressió i la mobilització social

L'economia i la societat valencianes dels anys trenta del segle XX encara era, sobretot, agrícola i rural. Aquesta fesomia va anar conformant-se des de mitjan segle XIX i el primer terç com una agricultura intensiva d'exportació de la producció de vi, fruita dolça i seca - taronja, sobretot - i productes d'horta, destacant l'arròs, coincidint amb el procés massiu de fragmentació de la propietat, tant al regadiu costaner com a l'interior de secà, sí, però també de concentració que estructuraria la convivència de la gran propietat amb la mitjana i petita, característica de bona part dels municipis Caps de partit judicial. Així, a Alzira, Alberic, Carlet, Gandia, Ontinyent, Sueca, Requena o Torrent, hi trobarem la presència d'un grup ben diferenciat de grans i mitjans propietaris locals que conreaven les terres a través de l'arrendament a mitjans o petits llauradors amb escassa o cap propietat.⁹⁵

Des de 1910, l'augment de població de les grans ciutats a causa de l'emigració procedent del camp, que va portar a doblar el nombre d'habitants, també va afectar les ciutats mitjanes que van superar en molts casos els 10.000 habitants caracteritzats, majoritàriament, per l'agricultura d'exportació (arròs, taronja i vi), excepte Ontinyent

⁹⁵ Juan Romero González: *Propiedad agraria y Sociedad rural en la Espanya Mediterrania. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX i XX*. Madrid, Ministerio de Agricultura, Secretaria General Técnica, Servicio de publicaciones agrarias, 1983, pp 314-342; Vicent Soler: "L'economia valenciana, dins el model «nacionalista» espanyol (1914-1959)», Pedro Ruiz (ed.): *Història del País Valencià, Època Contemporània, Volum V*, Barcelona, Edicions 62, 1990, pp. 235-239.

i Sagunt on predominava el sector secundari, i Gandia amb un destacat sector terciari.⁹⁶

Encara que no cal perdre de vista el fet que

[...] en casi todos ellos las actividades no agrarias tenían un peso importante. Al mismo tiempo, la transferencia de fuerza de trabajo desde el sector primario adoptó aquí un ritmo peculiar. Si bien hubo flujos regionales importantes, complementados con una fuerte inmigración, los límites para el abandono de una actividad agraria todavía rentable e intensiva en trabajo proporcionaron una reserva de mano de obra - a tiempo parcial y no movilizable espacialmente - que la industria aprovechó mediante el trabajo a domicilio. Esta economía informal, caracterizada por condiciones laborales precarias, contribuyó a la flexibilidad de estos núcleos industriales.⁹⁷

Això no era alié a què l'agricultura valenciana tenia els índexs de rendibilitat més alts de l'Estat a causa de l'extensió del regadiu i el valor creixent d'aquesta producció, de forma que en 1930, el PIB valencià superava en huit punts la mitjana estatal; la renda familiar disponible en sis, i aportava el 8% del total.⁹⁸ La indústria, en canvi, s'estenia de forma difusa basada en la petita empresa i en grau considerable fruit de la demanda del dinàmic sector primari, de forma que a penes representava el 8% del secundari estatal.⁹⁹

Dels dèssset municipis CPJ, excepte Ontinyent i Sagunt (indústria tèxtil i siderúrgica), amb importants o majoritari - cas del Port de Sagunt - sectors secundari, els altres quinze són municipis amb activitat principalment agrícola, estant el sector terciari el que concentra més activitat que el secundari, configurant-se un sistema urbà d'"agrociutats" i, d'entre elles, en el nostre estudi, només en tenim huit que ultrapassen

⁹⁶ Aurora Bosch Sánchez: «Agrociutats i anticlericalisme a la II República», *L' Avenç: Revista d'història i cultura*, núm. 204, 1996, p. 6; Antonio Calzado Aldaria i Luís Sevilla Parra: *La II República a Gandia. 1931-1936*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 2000, pp 7-10 i 32-33.

⁹⁷ Antonio Calzado Aldaria i Luís Sevilla Parra: *La II República...*, p.130.

⁹⁸ Salvador Calatayud Giner: «Desarrollo agrario e industrialización. Crecimiento y crisis en la economía valenciana del siglo XX», *Historia Contemporánea* 42 (2010), pp. 105-147.

⁹⁹ Idem, p.107.

els 10.000 habitants, que són el 48% del total, però que arriben a concentrar-hi el 60% de la població. Aquestes “agrociutats” són una bona mostra de nuclis agrícoles, punts del comerç comarcal i centres administratius que concentren serveis educatius, sanitaris i legals. Serien els casos de Gandia i Xàtiva; amb un sector secundari superior al terciari a Ontinyent i Sagunt; conseqüència d’un creixement netament agrari d’exportació, Alzira, o centre administratiu d’una important població dispersa, en els casos de Sueca o Requena. La resta formaria part de nuclis d’interior i secà més pobres, combinarien agricultura de secà amb ramaderia i explotació forestal (Xelva, Xiva o Aiora), amb la singularitat de Lliria que comptava amb un notable sector secundari que arribava al 27 % de la població activa.¹⁰⁰ Una economia exportadora com ho era bona part de l’agricultura valenciana es va veure fortament colpejada a causa de la Gran Depressió que va seguir a la crisi de 1929, amb la consegüent contracció de la demanda i la política proteccionista que la va acompanyar. La trilogia vi, taronja i arròs es varen veure greument afectats amb el consegüent augment de l’atur en una etapa com la II República marcada per la mobilització social, la lluita sindical i l’enfrontament polític entre un món obrer - camperol i industrial - que s’organitzava en societats obreres dels sindicats majoritaris CNT i UGT i adscripció política republicana, enfront del món del petit i mitjà llaurador agrupat en cooperatives de productors impulsades pel sindicalisme catòlic que nodria la militància i constituïa la base electoral de la Dreta Regional Valenciana integrada en la CEDA, en les conteses electorals de 1933 i 1936.

[...] Al lado de estas oportunidades de movilidad social, en otras especializaciones de la agricultura regional, los propietarios acomodados practicaban el cultivo directo mediante trabajo asalariado. Es el caso del naranjo y el arroz, que movilizaban en las épocas de

¹⁰⁰ Aurora Bosch Sánchez: «Agrociutats i anticlericalisme...», pp. 6-11; José Daniel Simeón Riera: *Entre la rebel·lia i la tradició. Lliria durant la república i la Guerra Civil. 1931-1939*, València, Diputació de València, 1993, pp. 47-48.

cosecha grandes contingentes de jornaleros sin tierras o con superficies insuficientes. A pesar de que los salarios evolucionaron más favorablemente que en las regiones latifundistas (entre 8 i 13 pessetes en la recollida de la taronja i l'arròs front a les 7, com a màxim que es pagava a Còrdova). Esta elevada concentración de trabajadores generó una conflictividad social que fue especialmente aguda en coyunturas como las de 1919-20 o la II República. La extendida sindicalización de estos trabajadores se veía reforzada por su convivencia, en el ámbito local, con obreros empleados en los abundantes establecimientos agroindustriales dedicados a los cítricos. Así pues, esta cara de la sociedad rural valenciana, que daría lugar durante la Guerra Civil a una poderosa difusión de las colectividades del campo [...] convivía con el elevado número de pequeños propietarios y arrendatarios cuya adscripción a la derecha católica permitió a ésta alcanzar en la región una importante implantación y desarrollar una política de masas. La Valencia republicana, reforzada por las sociedades obreras y el socialismo, se encontró, pues, frente a una poderosa implantación de la Derecha Regional.¹⁰¹

En el Quadre següent hi ha els resultats de les eleccions a Corts dels municipis caps de partit judicial a què hem tingut accés.

¹⁰¹ Salvador Calatayud Giner: "Desarrollo agrario ...", p. 116; Pilar Rovira Granero: *Mobilització social, canvi polític i revolució. Associacionisme, Segona República i Guerra Civil, Alzira 1900-1939*, Alzira. Quaderns d'estudis local 5, Germania, 1996, pp. 143-225; Antonio Calzado Aldaria i Lluís Sevilla Parra: *La II República...* pp. 68-226; Antonio Calzado Aldaria: *Segunda República y Guerra Civil: La Vall d'Albaida, 1931-1939*, Associació de veïns El Llombo, Ontinyent, 2012. pp. 67-123; Jose Daniel Simeón Riera: *Entre la Rebel.lia...*, pp 99-183; Guillem Cortés: *Un estiu devastador (Sueca en la guerra civil)*, Afers, Catarroja segona edició, 2019, pp.72-76.

Quadre núm. 5. Resultats de les eleccions de febrer de 1936. Caps de Partit Judicial

Municipi	Població	PURA %	DRV %	FP %
Albaida	4.027	1	71	27
Alberic	6.732	8´4	31´3	60´3
Alzira	21.262	3´21	29´4	59´4
Aiora	6.552	19´5	36´7	43.8
Carlet	6.852	12´3	33´5	54,2
Énguera	5.673	23´1	50´3	26´6
Gandia	14.009	6´4	45´7	47,9
Llíria	8.226	16	26	48
Ontinyent	12.342	2	55	42
Requena	17.650	14	36	59´6
Sagunt	20.235	26´5	28	45´5
Sueca	17.571	18	28	44
Torrent	10.443	3´3	62´5	34
Villar	3.962	6%	50	42
Xàtiva	15.087	11´8	40´6	50´5
Xelva	4.172	34´5	45,1	20´4
Xiva	4.542	46´1	17	36´9
Total	179.337			

Fonts: Vicente Arrue Asensi: *Las elecciones del Frente Popular en el País Valenciano*, Tesi de llicenciatura, Universitat de València, 1969; BOPV del 22 al 27 de febrer de 1936, Hemeroteca Municipal de València.

En el conjunt de la província els resultats foren molts més igualats, amb una victòria ajustadíssima per 400 vots del Front Popular sobre la Dreta Regional Valenciana i amb un 16% per al PURA, segons les dades de la investigació de Vicent Arrue.¹⁰² Podem dir que l'existència de col·lectius nombrosos d'obrers industrials com a Sagunt; agrícoles, com a Alzira o Sueca, o amb forta presència com a Lliria o Xàtiva va decantar el vot cap a l'esquerra a aquests municipis. Entre les causes: el fet de trobar-nos en espais on arribaven els discursos i les tradicions republicanes, la influència dels

¹⁰² Fonts: Vicente Arrue Asensi: *Las elecciones del Frente Popular en el País Valenciano*, tesi de llicenciatura, Universitat de València, 1969; BOPV del 22 al 27 de febrer de 1936, Hemeroteca Municipal de València.

partits de l'esquerra obrera, amb una implantació dels sindicats de classe, explicarien en part el sentit del vot en aquests comicis, l'altra, precisament, el desenvolupament urbà que a aquestes agrociutats va significar una «progressiva evolució que havia anat dissolvent les xarxes de la política caciquil a la majoria d'elles» sense les quals no s'explicaria el triomf de les candidatures republicanes a l'abril de 1931.¹⁰³

Al mismo tiempo, ello implicaba la existencia de una nutrida clase obrera en el ámbito urbano y en algunos pueblos cercanos a la capital, que convivía con la fuerte ruralidad de este espacio densamente poblado que era el área de influencia de la ciudad de Valencia. Una dualidad que dejaría su huella en las relaciones políticas de la zona durante el primer tercio del siglo, en las que se enfrentaron las sociedades obreras y el republicanismo de un lado y, del otro, un conservadurismo católico también con amplia base social en la agricultura [...].¹⁰⁴

El colp militar i civil iniciat el 17 de juliol de 1936 va provocar, entre d'altres, una guerra de classe que es va manifestar en forma de revolució social en la rereguarda republicana palesa amb la formació de nous i alternatius poders populars com van ser els comitès locals liderats pels sindicats i els partits polítics representants de les classes treballadores que dirigiren la defensa local contra els colpistes-franquistes i posaren en marxa mesures econòmiques que transformaren, en major o menor mesura, l'estructura econòmica i social de cada municipi. Com que el règim franquista es va conformar a través d'una guerra que dividia la societat entre els qui s'hi van manifestar afectes i els qui no, havia de classificar políticament eixa societat per a destriar els suports que s'hi uniren a la lluita contra els considerats enemics. Aquest procés de classificació consistia a reunir informació d'antecedents de cada classificat que aportarien els suports franquistes locals perjudicats durant la guerra per l'acció dels

¹⁰³ Aurora Bosch Sánchez: «Agrociutats i anticlericalisme...», p. 6.

¹⁰⁴ Salvador Calatayud Giner: «Desarrollo agrario e...», p. 126.

comitès i la revolució que impulsaren i lideraren. Creiem adient resumir l'impacte que van significar en cada municipi l'obertura del procés revolucionari i la seua implementació a través de les milícies locals i qui el protagonitzà en la mesura que serà assenyalat i formarà part essencial dels antecedents que determinaran la classificació, i la sort, dels sotmesos a ella.

A més dels assassinats, les detencions i empresonament dels considerats enemics culturals o de classe, durant els primers mesos del conflicte, es van implementar els ideals anticapitalistes de les sindicals CNT i UGT on militava la immensa majoria dels treballadors, milicians i soldats durant la guerra, en confiscacions i col·lectivitzacions en l'agricultura així com la intervenció i el control obrer d'empreses industrials i comercials. Al conjunt del País Valencià, durant la guerra, va ser expropiada el 13,19% de la superfície útil, arribant-se a col·lectivitzar entorn d'un terç d'aquesta. En canvi, al voltant del 50% del total de comerços i indústries hi van ser intervinguts o hi van romandre sota control obrer.¹⁰⁵ No obstant, depèn del municipi on ens situem que trobem un major o menor impacte d'aquestes conseqüències de la guerra i la revolució que hem de relacionar amb la presència i la força sindical local; l'estructura de la propietat agrícola i de classes derivada, així com la conflictivitat prèvia a l'esclat de la guerra.

Disposem de les dades sobre confiscacions que ens aporten els estudis locals de 7 dels 17 CPJ que suposen el 41,17%, i que representen el 51,59 % de la població total. Només en un cas, Xàtiva (amb 628 cases confiscades - 15 % del total), hi hem trobat

¹⁰⁵ Aurora Bosch Sánchez: «La economía revolucionaria», Albert Girona Albuixech i José Miguel Santacreu Soler: *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol.4. València, Editorial prensa valenciana, 2007, pp. 31-70.

dades sobre l'impacte de les confiscacions d'habitatges que referencien els estudis consultats que, no obstant, no quantifiquen.

Quadre núm. 6. Impacte de la revolució i la violència en la rereguarda republicana dels CPJ. 7-1936/ 3-1939

CPJ	Comité 1936	Confiscacions superfície agrària %	Col·lectivitzacions i control obrer sobre indústria i serveis %	Assassinats 18-7 1936/ 31-3- 1939	%
Albaida	Ugt	75	S/D	6	1,49
Alzira	Ugt-Cnt	27,4	< 90	154	7,25
Gandia	Ugt-Cnt	28,8	< 50	54	3,85
Llíria	Ir-Cnt-Ugt	21	< 50	28	3,4
Ontinyent	Cnt-Fai	48	< 90	74	6
Sueca	Cnt-Ugt	21,5	S/D	40	2,28
Xàtiva	Ugt-Cnt	34,4	< 50	44	2,92

Font: Bibliografia consultada.¹⁰⁶ Elaboració pròpia.

D'entre els municipis que tenim dades, cal destacar Ontinyent. Quan es va produir el colp d'Estat, la poderosa trama rebel local, que comptava amb l'element militar (Guàrdia Civil), el civil (empresariat) i el clerical que li donava suport, es va enfrontar a l'antifeixisme socialista-uguetista i anarquista liderat per la CNT-FAI que la va detenir i derrotar formant comitès i milícies, prenent el control de la ciutat en desaparèixer les forces d'ordre públic. Aquests Comitès hi van organitzar les columnes confederals i, sobretot, la *Columna Iberia*, que va actuar al front de Terol. L'alternativa revolucionària cenetista davant d'altres, la fragmentació de poders que s'hi va plasmar en la duplicitat dels comitès (fins a sis es van succeir o van simultaniejar durant el

¹⁰⁶ Antonio Calzado Aldaria: *Segunda República y ...*, pp. 212-225; Pilar Rovira Granero: *Mobilització social, canvi...*, pp. 256-266; Antonio Calzado i Bernat Martí: *Revolució i guerra...*, pp.251-266; José Daniel Simeón Riera: *Entre la rebel·lia...*, pp. 210-226; Albert Girona Albuixec: «La política municipal de Sueca durant la guerra civil», *Quaderns de Sueca*, 8, Sueca, Ajuntament de Sueca, 2008, pp. 11-36; Aurora Bosch: «La reforma agrària durant la guerra civil», *Quaderns de Sueca*, 8, Sueca, Ajuntament de Sueca, 1986, 117-134; Vicent Gabarda Cebellán: *El cost humà...*, pp.139-163.

segon semestre de 1936), els enfrontaments laborals i polítics de preguerra, més els comptes personals estan darrere dels 64 assassinats ocorreguts a la seua immensa majoria durant els mesos de setembre a desembre de 1936. Pel nombre de víctimes destaquen els considerats enemics culturals -Església catòlica-, de classe, -empresariat, “burgesos”- i els contrarevolucionaris -dretes-, que, en conjunt, constitueix, proporcionalment, un dels més alts alt de la província: 5'25 ‰ de la població - juntament amb Alzira, 7,25‰ - i el que més percentatge de víctimes femenines hi concentra - 27% del total (Gandia, 2013, 153-162). La revolució que es va produir a Ontinyent va significar un atac demolidor a l'ordre econòmic secular. En aquest municipi es va confiscar el 48% de la terra cultivable, unida a la col·lectivització gairebé total de la indústria i els serveis a les mans dels sindicats.¹⁰⁷ De proporcions superiors van ser les confiscacions de terra a la veïna Albaida, on el comité, liderat pel sindicat majoritari de l'UGT local, va decomissar, gairebé, les ¾ parts de la terra cultivable del terme municipal, fet que es relaciona amb la distribució local de la propietat, on només 38 contribuents de rústica del total de 750 en 1936 acaparaven el 46% de la propietat cultivada del terme. En aquest municipi, algun gran propietari no va perdre la seua finca perquè, entre altres raons i «excepcionalment, “trataba muy bien a sus obreros”».¹⁰⁸ Aquesta sembla la tònica general allà on predomina la gran propietat en poques mans i la desposseïció majoritària, com a Sueca, terme dedicat al monocultiu de l'arròs i on el 21,5% de les 84.000 fanecades (1 hectàrea equival a 12 fanecades, aproximadament) cultivades pertanyien a 26 propietaris de cinc famílies, mentre amb 25 fanecades (2,1 hectàrees era suficient per a viure bé una família), mentre el 50 % de la població activa (mal) vivia del jornal o l'afegia a la petita propietat

¹⁰⁷ Josep Gandía Calabuig: «notas para el estudio de las Colectividades (1936-1939)», Ontinyent, *Almaig, estudis i documents*, 7,1991, pp.16-25.

¹⁰⁸ Abel Soler : *Albaida, 1931-1939. República, revolució social i repressió franquista*, Albaida, Ajuntament d'Albaida, 2020, p. 111.

- predominant a la Ribera - que proporcionava la sembra i la sega de l'arròs durant tres mesos a l'any. Quan va esclatar la guerra es va formar a Sueca un petit exèrcit milicià pel qual està comprovat que passaren més de 1.100 veïns, xifra que, dalt o baix, ve a coincidir amb el nombre d'aturats al juliol de 1936.¹⁰⁹ A Alzira, ciutat de llarga tradició associativa i forta implantació socialista, el comitè d'unificació UGT/CNT va iniciar les expropiacions i legalitzar les ocupacions de terra protagonitzades per nombrosos jornalers que arribaren a les 4.000 fanecades en 1936, però que no s'hi aturaren fins a la fi de la guerra. A la capital de la Ribera Alta, el 5,3% de la població activa acumulava abans de la guerra el 50,9% de la propietat, mentre el 64,5% de petits propietaris es repartien el 15,2% de la terra. En conjunt els sindicats van gestionar la totalitat de la terra confiscada, el 27,4% de la cultivada, pertanyent majoritàriament als grans propietaris, que, com a la resta de CPJ, va ser repartida en lots individuals més que no col·lectivitzada, seguint els ideals dels jornalers, parcers i mitgers que aspiraven a afegir-se al grup majoritari de petits i mitjans propietaris existents en el camp valencià. A qui es va respectar la propietat i la continuïtat en la producció, que a la "petita Rússia" (com es va denominar popularment a la capital de la Ribera Alta) representaven prop de ¾ parts dels llauradors que consideraven que la superació de l'explotació capitalista del treball assalariat consistia a treballar per un mateix en explotacions suficients per a mantenir la família, mentre la resta formava part de col·lectivitats o de cooperatives de producció. Alhora que les grans indústries, però també petits tallers i tota mena de comerços, així com els habitatges dels més rics passaren a control o intervenció sindical, primer, o del consell municipal, després.¹¹⁰ A Gandia, s'hi hauria d'afegir, a més de la intervenció sobre la propietat immobiliària, la dels actius bancaris per part d'un comitè conformat per UGT/CNT i més tard pel

¹⁰⁹ Guillem Cortés: *un estiu devastador...*, pp. 90-91.

¹¹⁰ Pilar Rovira Granero: *Mobilització social, canvi...*, pp. 256-266.

consell municipal amb presència creixent del PC. Quant a la propietat agrària decomissada la investigació aboca xifres semblants a les d'Alzira, 28,84% de la superfície cultivable que baixaria al 21% al terme d'un municipi de secà com Lliria, amb un Comité Executiu Popular conformat per IR, UGT i CNT, afectant l'expropiació al 61% de les terres dels propietaris de més de 100 Ha (1.200 fanecades) per a repartir o col·lectivitzar (on va acabar entrant el 8,2% de la població), a què se sumava l'expropiació per part de les dues sindicals de les principals indústries i que no sembla assolir l'extensió que hem vist en altres municipis com Alzira, Ontinyent o Sueca.¹¹¹ Aquesta proporció de confiscacions agrícoles puja a Xàtiva fins al 34,5% de la terra útil del terme gestionada per les sindicals CNT i UGT entre 1937 i 1939, a què se sumava la col·lectivització per aquestes sindicals de les indústries i el comerç versemblantment notable i que podria assolir nivells com a la propera Ontinyent.¹¹² Al Port de Sagunt, un comité revolucionari amb representants de tots els partits del Front Popular del qual va eixir el "Comité de Control Obrero," constituït per delegats dels sindicats UGT i CNT que es va fer càrrec del funcionament d'*Altos Hornos de Vizcaya*, tot i que, pel seu caràcter altament estratègic, va estar dirigida pel Govern republicà.¹¹³ Mentre que a la ciutat de Requena foren expropiades no menys de 373 habitatges pel comité de l'UGT-CNT.¹¹⁴

¹¹¹ Antonio Calzado i Bernat Martí: *Revolució i guerra...*, pp. 251-266.

¹¹² Germà Ramírez, Isabel Martínez, Sebastià Garrido i Josep Lluís Cebrián: *República i Guerra Civil a Xàtiva (1931-1939)*, volum 2, Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1991, pp.338-359.

¹¹³ Buenaventura Navarro: *Historia del Puerto de Sagunto. II. La República y La Guerra Civil*, col·lecció La Memoria Necesaria, autoedició, 2008, pp. 297-305.

¹¹⁴ Teófilo Gallega Ortega: «Colectivismo y cooperativismo en tiempos de guerra. El caso de la comarca de Requena-Utiel», *Oleana*, Cuadernos de Cultura Comarcal, 31, Requena, Centro de estudios requenenses, 2017, pp. 289-340.

5.- Una aproximació palingenèsica del treball forçat

5.1.- El treball forçat en la construcció de l'Estat liberal

5.1.1.- Els precedents colonials

El treball forçat que va articular el franquisme durant la Guerra Civil i la postguerra no va ser una creació ni franquista ni espanyola encara que, per la dimensió que entre 1936 i 1948 va adquirir aquesta forma de castic col·lectiu i explotació econòmica per causes polítiques-ideològiques, adquireix entitat historiogràfica i característiques pròpies i úniques que la singularitzen entre els sistemes d'exclusió i internament dels règims totalitaris de l'Europa d'entreguerres i després. Cal mirar els precedents històrics del treball forçat a Espanya, així com les ideologies que el fonamentaren i justificaren amb l'objectiu d'entendre el sistema d'explotació de la mà d'obra vençuda durant la guerra civil i la postguerra com una forma de control social i, objectivament, d'arrelament del Nou Règim.

Els precedents més llunyans cal buscar-los en el que s'ha denominat la reinvençió de l'utilitarisme punitiu en què incideix Pedro Oliver (2007) quan parla del rescat franquista d'aquesta modalitat de castic generalitzat durant el segle XVI, quan els jutges sentenciaven els reus a servir forçosament en els vaixells del Rei o a treballar en obres públiques en el segle XVIII.¹¹⁵ El franquisme fonamentava el nou utilitarisme punitiu en el dret de conquesta sobre un enemic que en caure presoner passava a ser considerat com a part del botí de guerra i com a tal se'n feia un ús discrecional pels seus captors. Aquest procés de dominació a través del treball forçós s'embolcallava:

¹¹⁵ Per a diferenciar el treball forçat de l'esclavitud durant l'Edat Moderna dins la Monarquia hispànica. Veure: Rafael Pérez García y Manuel Francisco Fernández Chaves (coords.): *La esclavitud en el sur de la península Ibérica siglos XV al XVII: demografía e historia social*, Madrid, Libros de La Catarata, 2001.

De una vehemente penologia a la vez retribucionista y correccionalista, y de una retórica humanizadora y pietista que trazaba como fines de la pena la expiación y la redención del condenado [...] El retribucionismo casaba bien con el militarismo de los vencedores [...], los vencidos debían pagar con su esfuerzo la destrucción que supuestamente habrían ocasionado durante la contienda, y porque a fin de cuentas el castigo penoso formaba parte de la larga tradición disciplinaria del ejército. El correccionalismo ejercido contra rojos y separatistas retroalimentaba aquel ensueño falangista de una acción eficaz y decisiva sobre el cuerpo enfermo de la patria.

Ens trobaríem, doncs, seguint Oliver, davant un sistema penal que tindria el seu precedent en l'Antic Règim en la mesura que també havia proporcionat mà d'obra convicta a l'aparell militar i civil de la monarquia absoluta. Si bé formes de servitud i dependència personal pròpies de l'Antic Règim van anar desapareixent entre finals del segle XVIII i principis del XIX, el treball forçat i la mateixa esclavitud eren ben presents al llarg d'aquest últim segle. Qüestió que ens introdueix de ple en el debat sobre el paper de la persistència de les formes de treball no lliures en el desenvolupament del capitalisme, com l'esclavitud colonial o el treball forçat de convictes, concretament en l'espanyol dels segles XIX i XX, tant en la fase d'acumulació com la conformació i desenvolupament del mateix:

[...] al mismo tiempo, en los últimos años asistimos también a una renovación historiográfica que nos lleva a rastrear la presencia lógica de diferentes formas de trabajo forzado en el desarrollo histórico del capitalismo contemporáneo así como la difícil frontera que encontramos en muchas situaciones entre el trabajo asalariado “libre” y el forzado.¹¹⁶

No s'explica el desenvolupament industrial a la Gran Bretanya sense l'acumulació de capital disponible aportada pel tràfec d'africans esclavitzats i l'economia triangular

¹¹⁶ Fernando Mendiola: «Reclutamiento forzado de mano de obra en la España contemporánea (1815 - 2014): análisis de sus condicionantes económicos», *XI Congreso Internacional de la Asociación Española de Historia Económica*. Madrid, Septiembre 2014, p. 2.
<<http://www.aehe.es/wpcontent/uploads/2015/04/dt-aehe-1405.pdf>.

que sostenia entre Europa, Àfrica i Amèrica, però tampoc sense la coacció als usuaris del sistema benèfic britànic - majoritàriament dones i menors - de l'últim terç del segle XVIII, amb la finalitat que entraren en el "Factory System", a canvi, pràcticament, del menjar, dificultant, així, el seu abandonament.

L'esclavitud persistent a Cuba durant la construcció del règim liberal espanyol, que no la va abolir fins a 1887, va conviure amb altres formes de treball forçat o quasi forçat pels deutes, com els dels xinesos o altres llatinoamericans portats per cobrir la necessitat de mà d'obra que requerien els enginys cubans dedicats a la producció i exportació del sucre. Situació que es reproduïx a la immediata experiència colonial espanyola (i no espanyola) a l'Àfrica en el treball en les plantacions de cacau o construcció de carreteres durant les tres primeres dècades del segle XX, com en el cas de la colonització i explotació dels indígenes de Fernando Poo al Golf de Guinea, dels "Bubis", consistent a gastar el mínim en la seua manutenció, aprofitant-se que, en no pocs casos, era «completada» per les famílies dels presoners. Com ha remarcat Mendiola, els espanyols que estaven colonitzant Río Muni, el territori continental de l'actual Guinea Equatorial, ho feren per a buscar mà d'obra, reclutant a la força milers de persones del poble "Fang" que foren obligats a treballar durant la dècada dels anys vint del segle XX mitjançant el sistema de prestacions d'impost-treball, aplacant les resistències amb violència: «sin pago ni alimento».¹¹⁷

Els treballs forçats sobre la població autòctona sembla que es repetia al Protectorat de Marroc, des de l'inici de l'ocupació. Com diu Sebastian Balfour, fent-se ressò de l'informe de l'encarregat de negocis de l'ambaixada britànica a Tanger:

¹¹⁷ Fernando Mendiola: «La consideración de... », p. 196.

«Muchos de los proyectos de obras públicas tenían objetivos militares [...] bajo el mando del general Barrera [...] los hombres de las tribus fueron obligados trabajar sin sueldo y usando sus propios animales de carga».¹¹⁸

Aquesta experiència consentida i/o avalada per les autoritats metropolitanes que deixaven als comandaments militars al Marroc, seria l'experiència i el bagatge de violència de bona part dels militars rebels que van contraposar durant la guerra a la resistència popular republicana.

En el marc dels debats internacionals iniciats en el 2013 per C. Vito i A. Lichtenstein al voltant del treball lliure i no lliure, aquests autors establiren una categorització taxonòmica que seguim en aquesta tesi.¹¹⁹ La historiografia que més s'ha ocupat o preocupat en la seua definició i conceptualització entén que el treball forçat dels presoners de guerra durant la Guerra Civil i el franquisme entraria en la categoria núm. 8 de «Obligatory labourers», en la qual inclouríem el treball de presos i preses i de soldats obligats a realitzar el servei militar; i l'11, de «Tributary slaves», en la qual s'inclourien el treball forçós dels presoners dels camps de concentració.¹²⁰

És a dir, d'alguna forma s'assimila el treball forçat amb el propi dels esclaus o dels serfs, sense capacitat de poder acceptar el treball imposat a través de la coacció, ni de poder-lo abandonar. Estem, per tant, davant de treball no lliure sense que siga treball esclau (una persona sotmesa a deshumanització i reduïda a la categoria de mercaderia).

A més, Mendiola es fa ressò de les aportacions de Moulier-Boutang (2006) que parla

¹¹⁸ *Abrazo Mortal, De la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*. Barcelona, Península, 2002, p. 124.

¹¹⁹ De Vito, Christian G. and Alex Lichtenstein: «Writing a Global History of Convict Labour», *International Review of Social History*, 58, 02, 285-325. Hi ha una tipificació de relacions laborals per a l'anàlisi històric establert per l'International Institute of Social History (IISH), anomenat *A Global Collaboratory on the History of Labour Relations (1500-2000)*. Dins d'aquesta taxonomia proposada des de l'IISH entraria en la categoria núm. 11. La referència a la taxonomia del ISSH pp. 278 y 288.

¹²⁰ Fernando Mendiola: «Reeducation through work? Mountain roads in the Spanish concentration univers (Western Pyrenees, 1939-1942)», *Labour History*, 55, 1, 2014, pp. 97-116.

de «trabajo asalariado embridado», entre les quals integra el treball forçat, l'esclavatge per deutes o el dels immigrants clandestins. En definitiu, treball no lliure, on no hi ha per part del treballador la capacitat de venda de la seua força de treball i aquest és forçat a «entrar en un trabajo donde sufren una coacción que les impide abandonarlo, ya sea de manera definitiva o temporal».¹²¹

5.1.2.- Les arrels militars del treball forçat

Durant el segle XIX, tot i la construcció de l'Estat liberal que se sostenia sobre la teòrica “igualtat” jurídica dels ciutadans davant la llei, es van mantenir el treball forçat dins el sistema penal. El Codi de 1822 (vigent la constitució de Cadis) manté els treballs forçats i es contemplava com a pena corporal, seguint encara dins del sistema de castics de l'Antic Règim: «Con El Código penal de 1822 se incluye como pena corporal principal la de trabajos perpetuos y la de obras públicas. Representan la continuidad del Código con la línea utilitarista del Reglamento de 1807, pues son penas de corte utilitario. El trabajo en sí mismo es la penalidad».¹²²

Tanmateix, la seua presència va anar perdent importància i protagonisme penal, com podem comprovar en els codis de 1848-1850 i 1870, sense arribar a desaparèixer; situant-se, a mesura que avançava el segle, cap a l'interior dels establiments penitenciaris.¹²³ Tot i això, va quedar regulat en 1843 quan al seu ús en obres públiques, en una addició a la «Ordenanza General de los Presidios del Reino» de 14 d'abril de 1834, quan els presidis passaven a tenir normativa civil, acabant amb la dependència militar precedent. Veurem treball forçat en obres públiques durant bona

¹²¹ Ibidem.

¹²² Iris Barceló Ferré: «La pena de trabajos forzados en los códigos penales decimonónicos», *Actualidad Jurídica Iberoamericana*, 9 (agost, 2018), p. 542, <<http://www.revista-aji.com/articulos/2018/9/538-585.pdf>>.

¹²³ Justo Serna: *Presos y pobres en la España del XIX. La determinación social de la marginación*, Promociones y Publicaciones Universitarias, PPU, Barcelona, 1988, pp.170-185.

part del segle XIX, com les del Canal d'Isabel II, construcció de carreteres en Castella i Andalusia, fortificacions militars de Tarifa (Cadis), a Figueres (Girona); en desmunt de terrenys i neteja urbana per als ajuntaments. Ara bé, el règim polític liberal va introduir en l'àmbit penal la idea del valor correccional i reeducador del treball, del seu valor retributiu, entés com un mitjà per a la reinserció dels presos en la societat.

La explotación del trabajo productivo de los penados ya no se justifica cuando se implanta un sistema penitenciario con regímenes progresivos de cumplimiento de condenas que defienden (al menos, en el plano de las declaraciones formales) el valor corrector del trabajo ocupacional [...], se cambia así el sentido desfavorable del trabajo (finalidad de expiación, disciplinaria, prevención del ocio) por un sentido beneficioso (tratamiento) para el penado.¹²⁴

Hi ha una desaparició progressiva del treball forçat penal excepte a Cuba, on hi conviu amb el final de l'esclavitud i la colònia; de forma que quan arriba el segle XX, en la metròpoli, ja només formarà part del sistema punitiu de l'Exèrcit. Com diu Iris Barceló, una de les causes que van propiciar la desaparició del treball forçat era el seu caràcter infamant per mantenir-se directament unit a l'execució de la cadena, és a dir a arrossegar una cadena mentre es treballava a l'aire lliure, que es manté en el Codi de 1870.¹²⁵ Castic que d'alguna manera va ser recuperat pel treball forçat franquista, quan es castigava com a represàlia i escarment per no complir la tasca encomanada o desobediència dels presoners dels batallons disciplinaris a treballar amb un sac lligat a l'esquena o la cintura. D'altra banda, relacionat amb els orígens normatius i reguladors

¹²⁴ Iris Barceló Ferré: «La pena de...», p. 576; Pedro Oliver Olmo, «Historia y reinención del utilitarismo punitivo», *Los Trabajos Forzados en la dictadura franquista*, José Miguel Gastón i Fernando Mendiola (coord.), Instituto Gerónimo de Uztáriz-Memoriaren Bideak, Pamplona, 2007, pp.20-26.

¹²⁵ Iris Barceló Ferré: «La pena de... », p.543; Antonio Carmona Portillo: «Peculiaridades socioeconómicas de los presidios españoles norteafricanos. Desterrados, soldados y confinados. Siglos XVIII i XIX», *Actas del primer congreso internacional sobre la prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica*, Pedro Oliver Olmo Carlos Urda Lozano (coords.), Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2014, p. 259. Com recorda aquest investigador, en 1869 es van crear "las Colonias Penitenciarias".

dels batallons de treballadors de 1938, com veurem en el capítol corresponent, en l'article 105 del Codi de 1848 - que es manté en el 114 del de 1870 - es concreta i justifica a què s'havia de destinar el producte del treball forçat dels presos:

1º) Para hacer efectiva la responsabilidad civil proveniente del delito; 2º) Para indemnizar al establecimiento de los gastos que ocasionen; 3º) Para proporcionarles alguna ventaja o alivio durante su detención, si lo merecieren; y para formarles un fondo de reserva que se les entregará a su salida de presidio, o a sus herederos, si fallecieren en él.¹²⁶

En definitiva, tot i la pèrdua de pes en el sistema penitenciari, la utilització de la població penal com a treballadors forçosos no va deixar de produir-se ni en la realitat ni en les idees de reforma. Tant l'estructura organitzativa dels batallons de treballadors com la persistència del treball forçat són una constant, formen part institucional i punitiva de l'Exèrcit espanyol durant les primeres dècades del segle XX. De fet, els batallons disciplinaris de l'Exèrcit es van establir amb el reial Decret de 22 de febrer de 1880, quan es va organitzar el Regiment Disciplinari de Ceuta i el Batalló Disciplinari de Melilla dependents de l'Arma d'infanteria.¹²⁷ En el seu articulat trobem la base organitzativa dels Batallons de Treballadors durant la guerra civil encara que els objectius militars i polítics, per les causes i tipus de guerra que va esclatar a Espanya en 1936, s'adaptaran als interessos dels seus creadors i rebran la influència de les ideologies aliades en la rebel·lio militar: des del tradicionalisme carlí al feixisme, passant per les propostes de la dreta monàrquica antidemocràtica.

Investigar el Ejército y el militarismo siguen siendo imprescindible para comprender el s. XX de España. Los análisis del cuerpo castrense en épocas pretéritas de la historia de España, su papel en diferentes regímenes políticos, estudios de caso o generales, miradas comparadas internacionalmente, la aplicación de enfoques sociales, económicos, etc.,

¹²⁶Iris Barceló Ferré: «La pena de...», p. 567.

¹²⁷ *Gaceta de Madrid*, 54, 23 de febrer de 1880.

constituyen aportaciones que progresivamente han ido alejando la historia del Ejército de los esquemas más clásicos de la historia militar o de la estricta historia política [...].¹²⁸

Amb l'objectiu de corregir i moralitzar a qui havia estat condemnat en consell de guerra, també era el lloc on hi penaven «soldados de malos antecedentes separados del Cuerpo respectivo», es van organitzar tres batallons de soldats-presos, amb quatre companyies cadascun; dos a Ceuta i un a Melilla, estant aquest el més dur i amb pitjor tracte, del qual es podia eixir i tornar als de Ceuta si hi havia una “millora” en la conducta, segons el criteri del comandant que el dirigia. Articles com el 20, 21 i 31 i 32 sobre la penúria del servei, la manca de permisos, recàrrecs, arrossegament de la pena després de llicenciat o l'alliberament per bona conducta són alguns exemples que veurem reflectits en normatives establertes durant la guerra; com també ho és que s'hi internés per sentència ferma o providència executiva.¹²⁹D'altra banda, hi havien d'estar constantment ocupats, ja fos amb activitats físiques com rebent un adoctrinament constant sobre les obligacions que havien oblidat, que es combinava amb el treball forçós en tasques agrícoles i obres públiques, on els oficials es quedaven els diners que els haurien de pagar als soldats-presos-treballadors. Aquesta combinació de treballs forçats com a castic, abusos constants i represàlies extrajudicials que practicava l'Exèrcit de principis de segle XX, podria relacionar-se amb el tracte que rebien els “soldats-treballadors” dels batallons disciplinaris franquistes, on seguiran presents aquests tipus de castics per aconseguir el seu sotmetiment. «Estos hombres habían recibido castigos máximos que probaban su imposibilidad de redención y solo

¹²⁸ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p.70.

¹²⁹ *Gaceta de Madrid*, 54, 23 de febrer de 1880, article 39; Ana I. Simón Alegre: «Condenados a batallones disciplinairos y a presidios: del hombre redimido al hombre perdido (1890-1915)», *Relatos Infames. Breves historias de crimen y castigo*, Ignacio Mendiola i Daniel Oviedo (coord.), Anthropos, Barcelons, 2017, pp. 155-184.

podían expiar sus actos trabajando para el estado, del que no podían formar parte como ciudadanos pero al cual podían servir como fuerza de trabajo».¹³⁰

El paper de l'Exèrcit durant La Restauració borbònica (1975-1923) fou, sobretot, el de garant de l'ordre social liberal-burgés corromput. El control reial de la institució militar no tindrà, en canvi, l'efecte que Cánovas del Castillo esperava per a allunyar l'Exèrcit de la política participant els seus membres en la repressió de les protestes i reivindicacions que mostraven una societat cada vegada més polititzada i mobilitzada, a partir del 1900.

Si ahora se coloca a las Fuerzas Armadas bajo el foco de esta Constitución de 1876, se puede decir que el Rey podía ejercer sobre ellas un poder absoluto teñido de constitucionalidad. Esta tibieza de la Constitución en materia castrense, será aprovechada por D.Alfonso XIII para, en algunos momentos, gestionar al Ejército de espaldas al Gobierno de España.¹³¹

Així ho podem comprovar en el full de servei dels comandants dels batallons de treballadors de la postguerra que hem consultat. El seu paper i protagonisme polític es va reforçar amb la “Ley de Jurisdicciones” de 1906, que va possibilitar i legalitzar que la justícia militar envaís espais reservats a la civil en un règim parlamentari, desvirtuant, encara més, el teòric *estat de dret* que proclamava la Constitució de 1876, que lliscava cap a un pretorianisme que es feia més visible en la mesura que el poder polític es mostrava creixentment dependent del militar «otorgaba amplios poderes a los militares para juzgar las ofensas tanto orales como escritas a la unidad de la patria, la

¹³⁰ Ana I. Simón Alegre: «Condenados a batallones...», p. 182.

¹³¹ Universidad Complutense de Madrid *Seminario de investigación*, Departamento de Historia Contemporánea Universidad Complutense de Madrid, 2016, p.7, < PaperM³Luz%20Refor%20Reclutamirnto%20y%20reemplazo.pdf>.

bandera y el honor del ejército, suponiendo una merma considerable a las libertades públicas, sobre todo en los referente a la libertad de expresión».¹³²

Per a explicar la relació entre poder militar i polític durant aquest període, Boyd introdueix i diferencia els conceptes de militarisme, militarització i pretorianisme segons el grau d'influència, penetració de valors militar i violència que s'execute contra la societat civil i l'Estat.¹³³

Situació que la II República havia de tallar en la mesura que aquestes jurisdiccions militars envaïen l'àmbit d'actuació i les competències de la jurisdicció civil incompatibles amb un estat de dret d'un règim democràtic com establia l'article 95 de la Constitució, que els Decrets d'11 de maig i 18 d'agost 1931 havien prèviament abordat, en reduir la jurisdicció militar a l'àmbit del qual es considerava el delictes essencialment i estrictament militar; alhora que es buscava establir majors garanties als seus procediments vinculant la justícia militar a l'ordinària.

L'esperit de cos i la seua inclinació política es van veure quan la immensa majoria dels oficials que hem arribat a identificar en el comandament dels batallons de treballadors es van acollir a la Llei de Retirs d'Azaña d'abril de 1931. Havien realitzat bona part de la seua carrera militar sota la Monarquia, que els havia atorgat honors, privilegis i ascensos com recompensa pel seu protagonisme actiu en el sosteniment polític del sistema caciquil-corrupcte de la Restauració. Honors que van ser qüestionats o abolits per la naixent II República, règim que va arribar després d'unes eleccions i per aclamació, que va ser ratificada al juny de 1931 per la voluntat popular a la qual

¹³² Francisco Manuel Megías Díaz: «El papel del Ejército en la represión tras la guerra civil. Una visión legislativa», Gutmaro Gómez Bravo i Rubén Pallo! (eds.) *Actas Congreso Posguerras...*, Edició CD; Paul Preston: *Un pueblo traicionado*, Barcelona, Penguin Random House, 2019, pp. 88-90.

¹³³ Carolyn P. Boyd: «“Violencia pretoriana. Del ¡Cu-Cut! al 23-F», Santos Julià (dir.), *Violencia política en la España del siglo XX*, Taurus, Madrid, 2000 pp. 291.

aquests oficials havien tractat de contenir i silenciar, a través de colps d'estat i aldarulls o moviments militars, demostrant així que no el reconeixien com a subjecte polític legítim.¹³⁴

5.1.3.- La Primera Guerra mundial i l'acció del Feixisme

Per apropar-nos a l'abast, la complexitat, el significat i l'impacte del treball forçat com a realitat històrica, així com a la dimensió repressiva de l'internament, no hem de perdre la perspectiva del context europeu en què es va desenvolupar durant els anys trenta del passat segle; un període marcat per les conseqüències de llarg abast de la Primera Guerra Mundial. Durant aquest conflicte va ser quan, pel seu caràcter total quant a la mobilització de recursos econòmics, bèl·lics-tecnològics i, sobretot, humans, es va establir el model concentracionari com a solució a l'apresament massiu de soldats enemics, així com la seua utilització, també massiva, com a mà d'obra forçada durant el conflicte per part dels capturadors.¹³⁵ Sobre els nou milions de presoners cobrats als diversos fronts de guerra entre 1914 i 1918, la mortalitat se situa entre el 10 i el 20%, a causa de les mancances de tota mena que hi patiren i al seu sotmetiment massiu a treballs forçats, tant al front com a la rereguarda, fets que trencaven les normes de la Convenció de La Haia de 1899 - ratificades en 1907- quant al tracte als presoners de

¹³⁴ Per al protagonisme de l'Exèrcit durant la Restauració i la seua problematització historiogràfica, la referència de Juan Carlos García Funes (2017) a la visió de Rafael Cruz (2010) sobre el fet que apunta «[...] se produce un elemento circular de interpretación cuando asumimos que la intervención se da por motivo de los bajos niveles de institucionalización civil (interpretación que asienta sus bases en las teorías de la modernización política y social), sin cuestionarnos las claves de dicha debilidad. Si nos adentramos en ellas, topáramos con que el propio intervencionismo militar podría ser no la consecuencia, sino la causa de la misma. [...], como un rasgo semipermanente en el camino de maduración institucional política, y no una etapa del mismo)»», *Espacios de castigo...* p.75.

¹³⁵Javier Rodrigo: «Espejos Deformantes. Explotación y limpieza social: hacia un modelo concentracionario fascista», *Historia Social*, núm. 66, 2010, pp. 81-90. «La Gran Guerra vino así a maximizar el uso funcionalista del campo de concentración como unidad bélico-administrativa [...], y para la reconversión de los internos en agentes explotados», p. 86.

guerra (articles 6 i 7 sobre la regulació del treball i la seua manutenció) amb una finalitat, sobretot, militar. Conseqüència, en molts casos, de les polítiques seguides a les colònies o als processos colonitzadors, com la deportació i extermini de pobles indígenes a partir de 1830, el seu internament en reserves als Estats Units d'Amèrica o al mateix origen dels camps de concentració. La consideració d'inferior de l'indígena, per això conquerit i colonitzat, portava a la seua deshumanització i a la cosificació de la persona que es justificava a través de la ciència biològica amb què es legitimaven les idees polítiques colonials que actuaven sobre una classificació de la gent que agrupava els pobles establint una relació entre característiques físiques i desenvolupament cultural. Així va néixer el racisme "científic" que buscava la legitimació de l'opressió i l'explotació dels pobles i les nacions inferioritzades amb conseqüències de llarg abast.¹³⁶

[...]suele situarse en Cuba durante la guerra hispano-estadounidense, en Sudáfrica, durante la guerra anglo-boer y en Filipinas durante la intervención norteamericana. En cada uno de estos casos, ejércitos profesionales occidentales que creían estar luchando contra un enemigo primitivo e inferior, llevaron a cabo una política de tierra quemada para expulsar a una población rural sospechosa de apoyar a la guerrilla.¹³⁷

¹³⁶ Angela Saini: *Superior: El retorno del racismo científico*, Madrid, Círculo de Tiza, 2020, pp. 68-71; Miguel Jiménez: «El horror de los internados para niños nativos en Estados Unidos. Una investigación oficial calcula que "miles o decenas de miles" de niños murieron en escuelas públicas para indios desde el siglo XIX. Les arrebataban de los brazos de sus padres, les cambiaban el nombre, les cortaban el pelo, les impedían hablar su idioma o practicar su religión y costumbres, les imponían disciplina marcial. Muchos no sobrevivieron y fueron enterrados al lado de los colegios en que estaban internados», *elpais.com*, 12-5-2022, <https://elpais.com/internacional/2022-05-12/el-horror-de-los-internados-para-ninos-nativos-en-estados-unidos.html>.

¹³⁷ Dan Stone: *Campos de Concentración...*, p. 11. El sistema de *Konzentrationslager* nazi, segons Stone, té un precedent a Namíbia en les guerres colonials entre 1904 i 1907, on el poble Herer, reduït al treball forçat per l'Exèrcit alemany, va esdevenir víctima del primer genocidi del segle XX, pp. 9-18; *lavanguardia.es*, 1-6-2021: "Alemania reconoce el genocidio cometido en Namibia. El gobierno alemán admite su responsabilidad durante la colonización del país africano y anuncia indemnizaciones millonarias", <https://www.lavanguardia.com/vida/junior-report/20210601/7493888/alemania-reconoce-genocidio-cometido-namibia.html>.

Altres historiadors assenyalen La Gran Guerra com l'origen real dels camps de concentració, identificant diverses tipologies que van més enllà de la retenció dels soldats-presoners, com els camps de treball forçat, de refugiats i d'internament de civils conseqüència de «la doctrina de la movilizació global, del nacionalismo radical y la higiene social [...]». A finales de la I Guerra mundial Europa estaba plagada de campos y su recuerdo perduraría hasta mucho tiempo después de su clausura».¹³⁸

Espanya no va participar en la Primera Guerra Mundial, però si va experimentar els enfrontaments socials i la violència política que als països bel·ligerants europeus eren seqüela d'aquella. En uns moments que empitjorava la situació sociopolítica arran de la crisi de 1917 a tot l'Estat, així com de la guerra al Marroc, que culminaria en la derrota i matança d'Annual de 1921; estant aquest fet una de les causes objectives - quan es va tractar de delimitar les responsabilitats - del colp d'Estat del general Miguel Primo de Rivera. Així, Espanya passava a formar part dels estats, les elits dels quals adoptaren una solució antiliberal i antidemocràtica com a eixida de la crisi de la primera postguerra mundial a Europa, davant la mobilització creixent i massiva de les classes obreres. Durant la Gran Guerra, els països bel·ligerants vivien en un estat d'excepció permanent on es governava per decret i els parlaments es van dedicar a convalidar-los; com diu Dan Stone, es van experimentar noves formes de reclusió massiva, de treballs forçats i hi ha una normalització dels camps de concentració per a defensar-se de l'estranger enemic.¹³⁹ Per la seua banda, l'Exèrcit espanyol estava implicat en una guerra colonial al Nord d'Àfrica que va afectar una generació de ciutadans en allargar-se de 1909 a 1927, provocant una resposta popular contrària a la

¹³⁸ Nikolaus Wachsmann: *KL. Historia de...*, p.16.

¹³⁹ Dan Stone: *Campos de Concentración...*, p. 19, 291. Per a la relació entre l'expansió i l'experiència colonial amb l'origen dels camps de concentració i amb la utilització de mà d'obra esclava amb finalitat militar i de producció, que veurem durant els anys trenta i quaranta del segle XX a Europa, Siniša Malešević: *El auge de la brutalidad organizada. Una sociología histórica de la violencia*. València, PUV, 2020, pp. 290-297.

intervenció pel sistema corrupte i injust de recluta, ja que la destinació al Rif era per als reclutes pobres; i a les mateixes característiques de la intervenció, perquè no es tractava de defensar les fronteres de cap amenaça estrangera, com establien les lleis militars i de reclutament vigents.

La brutalització de la política i la banalització de la violència com a estratègia per arribar al poder, com s'havia produït a Itàlia en 1922 i es pretenia repetir, seguint aquesta experiència, a Alemanya en 1923, seria defensada pels diversos grupuscles i partits d'extrema dreta i feixistes que apareixeran en proclamar-se la II República.¹⁴⁰ La dreta monàrquica, procedent de la Unió Patriòtica de la Dictadura i de la seua reconstitució en els primers anys trenta, abraçarà un ideari i un programa de destrucció de la democràcia en el qual la violència, l'exclusió i la reeducació adquirien un protagonisme central, ja que es pretenia acabar amb l'enemic que filosòficament i ideològicament comença a identificar-se i conformar el que José María Pemán havia definit i categoritzat durant la Dictadura anterior com l'"anti-Espanya". Segons aquest escriptor, aquest concepte «comprendía todo lo heterodoxo y extranjero», enfront de l'autèntica, la dels valors religiosos i monàrquics tradicionals.¹⁴¹ Sobre aquestes bases doctrinals es configura el programa feixista de JONS d'Onésimo Redondo i Ramiro Ledesma, que en el punt 7é del seu programa polític es considera necessari l'extermini i la dissolució dels partits marxistes a qui es considera antinacionals i traïdors. En aquest punt s'inclou qualsevol doctrina i organització que amenaçara la unitat nacional, política i social que pivotava sobre la concepció de la nació espanyola com

¹⁴⁰ Joan Maria Thomàs: *Los Fascismos españoles*. Barcelona Ariel, 2019, pp. 31-122; Julián Sanz: «A Fascism that came to stay? On spanish Falange's political culture», Ismael Saz, Zira Box, Toni Morant, Julián Sanz (eds.): *Reactionary Nationalists, Fascists and Dictatorships in the Twentieth Century Against Democracy*, Cham, Suïssa, Palgrave Macmillan, 2019, pp. 183-202.

¹⁴¹ Paul Preston: *Un pueblo traicionado...*, p. 282.

una creació i assimilació, confusió política i cultural de Castella.¹⁴² La participació popular en la política, la mobilització i organització obrera, el caràcter reivindicatiu de llibertat, drets econòmics i laborals de la protesta obrera i camperola, amb episodis revolucionaris d'alguns sectors - anarquistes sobretot -; en definitiva, l'establiment de la democràcia a Espanya era considerada una malaltia social d'orige gairebé mental per Antonio Vallejo-Nájera i la seua visió d'arrel i influència nacionalsocialista de la societat, que era possible "curar" a través de l'eugenesia social i "la higiene racial".¹⁴³ Visions socials pseudocientífiques importades de l'Alemanya de Hitler i que s'estenien entre els partits de dreta com les JAP, Joventuts d'Acció Popular, aglutinador de la CEDA que liderava José María Gil Robles i defensava la *reeduació* de les masses dins la seua alternativa política, ja que es tractava: «no solo de vencer a los de fuera, sino de eliminar - convirtiéndolo, a ser posible - a los de dentro, tras purificarlos del virus separatista, masónico y marxista que los corroe».¹⁴⁴

Pla que s'implementava, segons Gil Robles, en la consecució d'un objectiu polític: «Hay que fundar un nuevo Estado, una nación nueva, dejar la patria depurada de masones judaizantes [...]».¹⁴⁵ En el mateix discurs, durant la campanya electoral de

¹⁴² Joan Maria Thomàs: *Los fascismos españoles...*, p.76; Eduardo González Calleja, Francisco Cobo Romero, Ana Martínez Rus i Francisco Sánchez Pérez: *La Segunda República española*, Barcelona, 2015, pp. 520-598. Maximiliano Fuente Cordera: «The Intellectual Roots and Political Foundations of Reactionary Spanish Nationalism in an International Context», Ismael Saz, Zira Box, Toni Morant, Julián Sanz (edts.): *Reactionary Nationalists, Fascists...*, pp. 67-84.

¹⁴³ Eduardo González Calleja et al.: *La Segunda República...*, p. 563.

¹⁴⁴ "Juventud de Acción Popular Agraria", diari *La ciudad y los Campos*, 22 de setembre de 1934, p. 2, citat en Amara Gómez Rubio: «En torno a los orígenes culturales del fascismo español. Las derechas castellano y leonesas durante la Segunda República española (1931-1939). Una perspectiva comparada», Ismael Saz (dir.), José Alberto Gómez Roda (dir.), *X Trobada Internacional d'investigadores i Investigadors del franquisme*, Facultat d'Història de València, València 13-15 de novembre de 2019, / encuentrofranquismo2019.blogs.ccoo.es/2de7a13d23bee53956782f1b38fc9573000053.pdf, 2021. pp 125-139. "Además de que tenían una visión superadora del parlamentarismo, en que la división entre derechas e izquierdas había dejado de tener importancia en beneficio de la idea de una nueva dialéctica: «España y Antiespaña»", p.136.

¹⁴⁵ Paul Preston: *Un pueblo traicionado...*, «¿Qué importa si nos cuesta derramar sangre! [...] Llegado el momento, el Parlamento o se somete o lo hacemos desaparecer» p. 282; del mateix autor, per a una revisió en profunditat sobre la relació i conseqüències entre la construcció conceptual de la "anti-Espanya" i

novembre de 1933, afirmava que la via per a aconseguir-ho era un colp d'estat. En el mateix sentit s'expressava qui estava cridat a ser el líder polític d'eixe Nou Estat, recolzat per Mussolini, José Calvo Sotelo: l'objectiu era disciplinar la classe obrera, i els mitjans la confrontació definitiva i violenta amb l'enemic antiespanyol a què s'afegia la reeducació política i social amb la perspectiva de superar el sistema parlamentari i crear un "Estat Modern", com a Itàlia.¹⁴⁶ Tenim, doncs, els dos components essencials sobre el que se sosté i legitima per al feixisme i la dreta feixistitzada el treball forçat: violència i reeducació com a fórmula o manera d'eliminació-depuració-transformació de la "anti-Espanya", identificada com l'enemic roig durant la guerra. Dins aquesta alternativa, els mitjans feixistes que s'instrumentalitzaran, com l'internament dels desafectes-enemics en camps de concentració i la seua utilització com mà d'obra forçada a través dels batallons de treballadors, formen part de l'essència mateixa d'aquesta ideologia i sistema polític incorporats pels colpistes espanyols de 1936, com a mitjans coactius intimidatoris i repressors contra els qui consideraven *l'enemic*.

Els nazis van introduir a Alemanya, a partir de març de 1933, els camps de detenció i concentració per a eliminar els enemics polítics a través de la figura pseudojurídica de la custòdia preventiva, amb la justificació d'atacar i tallar el perill comunista que, segons la propaganda de Joseph Goebbels, havia provocat l'incendi del Reichstag i preparava una revolució a Alemanya. Els camps alemanys tindran un ús diferent segons les necessitats de l'Estat nazi: des de l'internament de presoners de guerra, passant pel treball forçat fins a l'Holocaust. Per la seua banda, la Itàlia feixista va establir camps de treball agrícoles que representava una manera de disciplinar el poble italià que no

l'antisemitisme conspiratiu de la dreta monàrquica i els militars rebels: *Arquitectos del Terror. Franco y los artífices del odio*, Barcelona, Debate, 2021, pp. 18-39, 252-259, 333-349, 361-367.

¹⁴⁶ Idem, p. 289; Ángel viñas: *¿Quién quiso la Guerra Civil?*, Barcelona, Crítica, 2019, p. 87.

combregava amb el feixisme amb el seu internament o amb l'amença de la seua existència, com a Alemanya i a Espanya.¹⁴⁷

El franquisme, com els règims dictatorials de la Unió Soviètica i l'Alemanya nazi, farien un ús constant i massiu dels camps i del treball forçat amb objectius en molts aspectes semblants: com a camps de detenció i de reeducació política a través del treball. Darrere dels sistemes punitius soviètic i nazi hi havia la voluntat de crear un nou model, un paradigma polític i social nou, en la mesura que entre els seus propòsits hi havia la creació d'un home "nou" a través de la reeducació punitiva dels considerats «asocials» o dissidents, tant per a construir el socialisme soviètic com el nacionalsocialisme alemany. Sembla clara la inspiració dels ideòlegs franquistes quan titllaven de "Laboratorios de la Nueva España" el sistema concentracionari i de treball forçat que va estendre el nou règim com una de les formes d'imposar-se per la violència.¹⁴⁸ Una altra qüestió serien els mitjans implicats i l'impacte social que va provocar, o si, realment, a diferència del nazisme abans de la guerra mundial, no era més que un eslògan per a justificar l'explotació laboral dels vençuts, com també va fer el nazisme en guerra o el leninisme i l'estalinisme a L'URSS. És a dir, si durant el temps de la seua existència, el treball forçat articulat pel franquisme presentava uns objectius polítics propis a causa d'unes circumstàncies històriques singulars o, en realitat, hi va prevaldre la perspectiva d'un aprofitament laboral i econòmic dels captius de guerra i presos polítics, com en els camps soviètics, que prompte van adquirir «[...] una dirección más orientada hacia la productividad económica, sentando así las bases para la economía de trabajos forzados de la Unión Soviética».¹⁴⁹

¹⁴⁷ Dan Stone: *Campos de Concentración...*, «[...] pero estar allí mató a muchos de ellos y dejó a otros muchos gravemente enfermos de forma crónica», p.54.

¹⁴⁸ Idem, pp. 87-88; Javier Rodrigo: *Cautivos. Campos de...*, pp. 1-34.

¹⁴⁹ Dan Stone: *ibídem*, p. 42.

Tot i que des de la seua creació, els camps nazis contemplaren i utilitzaren el treball forçat dels internats alemanys, no fou fins l'arribada massiva dels jueus als camps, a partir de la campanya de persecució que es va obrir amb «La Nit dels Cristalls Trencats», al novembre de 1938, quan el treball forçat comença a estendre's pels camps d'internament nazis.¹⁵⁰ Ara bé, quan aquests feren esclatar la guerra - que acabaria esdevenint mundial - la realitat i la finalitat era purament econòmica, exterminadora, o totes dues, sense cap altra consideració de tipus reeducatiu a través del treball, a conseqüència de les urgències i necessitats bèl·liques, així com del manteniment de l'estat de benestar nacionalsocialista a Alemanya, nodrit amb l'espoli dels jueus alemanys, primer, i de la l'Europa conquerida, després.¹⁵¹ A la Unió Soviètica, amb la justificació revolucionària de crear eixe home nou, hi va tenir una finalitat economicista, amb tot un programa de grans obres públiques dissenyat pel règim estalinista que s'executaria amb mà d'obra presa, fos o no política.¹⁵²

5.2.- Estat d'Excepció i Estat de Guerra

Purificar Espanya i convertir espanyols "dolents", desviats o equivocats per la influència de les doctrines dissolvents liberals i marxistes; aquest és el programa i l'acció a enfrontar per tractar amb eixa anti-Espanya que sorgia del discurs excloent de la dreta antirepublicana-antidemocràtica. I com es purifica i se saneja? Com es converteix i es reeduca? Doncs només calia mirar el que s'estava fent a Alemanya: violència arbitrària, castic alligador i exclusió contra l'enemic i l'equivocat des de març de 1933, quan s'inicia la persecució i destrucció de la democràcia de Weimar

¹⁵⁰ Nikolaus Wachsmann: *KL. Historia de...*, pp.183-185; W. Grune: *Jewish Forced Labor Under the Nazis. Economic Needs an Racial Aims, 1938-1944*, Nueva York: Cambridge University Press, Nova York, p. IX.

¹⁵¹ Götz Aly: *La utopía nazi: como Hitler compró a los alemanes*, Barcelona, Crítica, 2006.

¹⁵² Gloria Sanz: «Trabajos forzados, economía de guerra y empresa durante el Nacionalsocialismo. Un breve balance de recientes investigaciones en Alemania», José Miguel Gastón y Fernando Mendiola (coords.), *Los trabajos forzados...*, pp. 30-45; Javier Rodrigo: «Espejos deformantes...», pp. 87-88.

estant la detenció preventiva, “la custòdia de protecció”, la fórmula antijurídica per a detenir, excloure de la comunitat nacional i concentrar els enemics perillosos en camps de reeducació política i social. En tot aquest procés, el treball forçat constituïa una component inherent als camps, des del moment de la seua fundació, com un instrument més d’humiliació i sotmetiment dels detinguts pels cossos paramilitars nazis.¹⁵³ La inseguretat jurídica que caracteritza els centres de detenció i concentració seria exportable als camps i batallons disciplinaris franquistes en la mesura que els seus efectes i conseqüències es van traslladar a una societat entre la qual es va escampar la por i el terror a les detencions arbitràries. Molt més, quan constatem que la majoria de denúncies eren causades per factors personals o suprapolítics com han demostrat estudis per a Alemanya, primer i Àustria després de l’annexió, a partir de març de 1938.¹⁵⁴ Idees i programa de què beuran els conspiradors civils i militars quan parlen d’ús contundent de la violència, detencions massives i eliminació sistemàtica dels representants i assenyalats més perillosos. És a dir, de tots els qui no s’uniren al moviment colpista, amb la finalitat d’escampar la por i el temor entre ells i prevenir qualsevol acció contrària o de resistència a la rebel·lió. El 17 i el 18 de juliol de 1936, els militars colpistes la iniciaren imposant l’estat de Guerra en el territori marroquí, Protectorat de sobirania espanyola, i estenent-lo a la resta de comandàncies rebels, culminant el dia 28, amb la proclamació per a tot el territori de l’Estat per part de l’autoproclamada “Junta de Defensa Nacional” a Burgos. Estem, doncs, davant de la creació d’un estat d’excepció que permet actuar dins d’una nova «legalitat» il·legal i il·legítima respecte de l’ordenament jurídic vigent a l’Estat espanyol, amb el pretext del suposat i escampat perill en què es troba la “pàtria”.

¹⁵³ Nikolaus Wachsmann: *KL. Historia de...*, p. 65.

¹⁵⁴ Francisco Miguel de Toro Muñoz: «Policía, denuncia y control social: Alemania y Austria durante el Tercer Reich», *Historia Social*, n.º. 34, 1999 (II), pp. 117-134.

Des de la celebració de les eleccions de febrer, Espanya es trobava en estat d'Excepció o Prevenció que no va servir per a desarticular la trama civil i militar que començava a articular-se per a organitzar el Colp, a conseqüència, precisament, dels resultats d'aquelles. L'organització i les xarxes conspiradores es van perfilar seguint les directives de Mola, perquè l'acció conjunta militar i dretana, integrada per feixistes de falange, tradicionalistes i els socialcatòlics de la DRV al País Valencià, assaltaren el poder.¹⁵⁵

La justificació era semblant a aquella a què adduïren els nazis, des del poder, per a destruir la República de Weimar tres anys abans. Es tractava d'un moviment preventiu per a evitar un "mal" major que, tant a Alemanya com a Espanya, sobretot, era el teòric, suposat, creat i escampat perill revolucionari comunista.¹⁵⁶ S'hi apel·lava, així, de forma implícita, a la teoria política de Carl Schmitt, que partia del fet que «la guerra total» que s'havia viscut a Europa per tal de no sucumbir contra l'enemic extern, era aplicable i traslladable als temps de pau i al mode de governar, quan la lluita era per la supervivència social, on es contemplava la mobilització de masses contra els qui es

¹⁵⁵ Fernando Puell de la Villa: «La trama militar de la Conspiración», Ángel Viñas, Fernando Puell de la Villa, Julio Aróstegui, Eduardo González Calleja, Fernando Sánchez, José Luís Ledesma y Francisco Sánchez Pérez (coords.): *Los mitos del 18 de julio*, Crítica, Barcelona, 2013, pp 71-79; per a un estudi sobre les implicacions jurídiques i polítiques de la conspiració i el colp d'Estat: Rubén Pérez Trujillano: *Creación de Constitución, destrucción de Estado: la defensa extraordinaria de la II República española (1931-1936)*, pp. 298-336, <https://e-archivo.uc3m.es/bitstream/handle/10016/27108/creacion_perez_hd64_2018.pdf?sequence=4&isAllowed=pdf>; per a la implicació civil a València: Eladi Mainar: *L'Alçament militar de juliol de 1936 a València*, Simat de la Vallidigna (València), La Xara, 1997; ídem: «El fracaso de la sublevación militar», pp-31-75; «Castellón y Alicante, los fracasos de la sublevación», pp. 116-122; Albert Girona Albuxech i José Miguel Santacreu Soler: *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol.2. València, editorial prensa valenciana, 2007; Toni Morant i Ariño: «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys Trenta», Aurelio Martí Bataller (ed.): *Historia de la Segunda República al País Valencià*, Diputació de València, Adés i Ara/ 13, Institució Alfons el Magnànim, 2022, pp. 47-80; Antonio Calzado Aldaria: «La Guerra Civil al País Valencià. Una síntesi des de la història política», Aurelio Martí Bataller (ed.): *Història de la...*, pp. 341-373; per a Alacant: Jose Luís Pitarch: «El golpe de Estado de julio del 36 en Alicante», Alacant, *Canelobre*, 6-7, 1986, pp, 18-26. Per a Xàtiva, Germà Ramírez et al.: *República i Guerra Civil a Xàtiva (1931-1939)*, 3 vols., Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1991, pp 69-73; per a Gandia, Antonio Calzado i Bernat Martí: *Revolució i guerra a Gandia*, Autoedició, Gandia, 2017, pp 36-49; per a Alcoi José Miguel Santacreu: «Alcoi 17 días en la encrucijada», Albert Girona Albuxech i José Miguel Santacreu Soler: *La guerra civil...*, pp. 98-105.

¹⁵⁶ Ángel Viñas, *¿Quién quiso la...*, pp. 390-403.

considerava l'enemic, justificant la destrucció de la vida humana com afirmació de la mateixa forma d'existència, reduint la política a la divisió «amic-enemic» amb l'objectiu de purificar i enfortir el que es considerava el “cos sa” de la comunitat.¹⁵⁷ Es tractava, doncs, de fer la guerra a l'enemic i seguir amb ella una vegada vençut, perquè no reviscolara mai més. Heinrich Himmler, cap de les SS als anys trenta, a diferència d'altres jerarques i responsables nazis, pensava que la lluita contra els enemics de la comunitat nacional alemanya no tenia fi, per això s'havia de mantenir un combat constant i un odi sense treva contra comunistes, socialistes, jueus, maçons i “delinqüents” a través de les SS - un cos militaritzat de policia política -, la policia estatal i els camps de concentració.¹⁵⁸ Una comunitat nacional a qui s'havia de mantenir pura i forta aplicant-hi la màxima mussoliniana de què no es pot fer la guerra sense odiar l'enemic. Per tant, i com en el cas de Hitler a Alemanya, que havia promès en 1926 que no viuria un moment de pau fins que «el último de los marxistas se hubiera convertido o hubiera sido eliminado»,¹⁵⁹ hi havia aquesta mateixa voluntat i finalitat entre els colpistes, els seus ideòlegs i els suports socials a Espanya. I el mitjà per aconseguir-ho, d'una forma sistemàtica i completa, segons la historiografia especialitzada recent:

La guerra fue necesaria para imponer el cuerpo moral y político, para redimir España [...] y el trabajo forzoso para reparar el daño causado y realizar una depuración masiva total de la Sociedad. *La osadía del bando vencido* en su lucha contra el Ejército Nacional fue lo que justificó entre otras muchos aspectos el castigo necesario y ejemplarizante, sin

¹⁵⁷ Carl Schmitt: *El concepto de lo político. Texto de 1932 con un Prólogo y tres colorarios*, Alianza, Madrid, 2014, pp. 141-147; Ignacio Tébar Rubio-Manzanares: «No solo “justicia al revés”. El juicio al enemigo en la postguerra alicantina», Glicerio Sánchez Recio y Roque Moreno Fonseret (eds.): *Aniquilación de la República y castigo a la lealtad*, Alacant, 2015, PUA, pp. 295-299.

¹⁵⁸ Nikolaus Wachsmann: «La dinámica de...», pp. 124-125; Dan Stone: *campos de concentración...*, Hitler, apel·lant a l'article 25 de la Constitució de Weimar passava a governar per decret com a conseqüència-justificació de l'incendi del Reichstag, el 28 de febrer de 1933, creant llocs anòmics de detenció com els camps de concentració, p.75.

¹⁵⁹ Nikolaus Wachsmann : *KL, los campos...*, p. 38.

cabida para el perdón, que debía aplicarse dentro de la necesidad de restaurar el orden político, social, moral destruido por los desafectos. Las penas han de cumplirse por su carácter reparador, reparar el daño causado y después del Batallón de trabajadores, sobrevigilancia de las autoridades.¹⁶⁰

Es buscava la confrontació, el trencament de la legalitat democràtica vigent per a poder

excluir masivamente a los vencidos fue un paradigma fundamental y fundacional del régimen franquista [...] Internamiento, hacinamiento, clasificación, depuración, reeducación y reevangelización se dieron la mano en los campos franquistas para hacer saber a los prisioneros, a los disidentes reales o potenciales, su verdadero lugar en la Nueva España de Franco.¹⁶¹

Entenem que els espais d'exclusió i internament dins del sistema repressiu colpista no semblaven improvisats, ni van ser exclusivament conseqüència de les circumstàncies sinó que, com a mínim, formarien part del pla de contingència previst pels colpistes davant l'acció violenta que planificaren per a asaltar el poder (Rodrigo, 2019).

«Los Campos de Concentración obedecían a la planificación dentro de un plan diseñado para exterminar de raíz todo vestigio republicano viviente. [...] El entramado concentracionario franquista aparte de explotación y aprovechamiento fue de depuración y humillación. Aunque improvisada en su ejecución, fue planificada y sistemática de antemano».¹⁶²

5.3.- El treball forçat en la rereguarda republicana

Cal remarcar, abans de res, que no hem trobat cap estudi genèric ni mínimament profund que ens presente un marc general de què van ser i significar els treballs forçats

¹⁶⁰ Candela Chaves Rodríguez: *Los reclusos de Franco. El sistema penitenciario y concentracionario en la provincia de Cáceres (1938-1950)*, Cáceres, Ediciones del Ambroz, 2017, p. 45, la cursiva és nostra.

¹⁶¹ Javier Rodrigo: «Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco», *Hispania Nova*, UCLM, 2006, p.12, hispanianova.rediris.es/6/dossier/6d027.pdf.

¹⁶² Francisco Navarro López: *Cautivos en Córdoba...*, pp. 323 i 325. De fet, el model dels teòrics i impulsors ideològics del colp d'Estat de juliol de 1936 era Dachau «para enseñarnos lo que teníamos que hacer en España», segons Juan Tusquets, citat en Paul Preston: *Arquitectos del terror...*, p. 96.

de presos i presoners en camps de treball, batallons i unitats disciplinàries en la rereguarda republicana durant la guerra. El que hi ha són articles, llibres i opuscles que recullen testimonis orals i memòries d'alguns dels presoners que narren les penúries de l'experiència del treball forçat a què s'ha sumat la consulta de la Causa General.

En aquest cas, sí que podem afirmar que res hi havia previst ni teoritzat sobre internament o treball forçós, més enllà del que hem vist quant a l'existència a l'Exèrcit dels Batallons Disciplinàries de Ceuta i Melilla, dalt analitzats, i d'uns preàmbuls de decret que esmentarem tot seguit. La guerra va obrir la persecució i reclusió dels adherits a la rebel·lió militar de cada poble i ciutat o sospitosos de connivència amb l'enemic sollevat per part dels nous poders populars i revolucionaris constituïts a partir del 19 de juliol de 1936.

Seguint Glicerio Sánchez, la sobresaturació de les presons va portar a habilitar locals i establiments per a retenir els presos preventius a l'espera que se'ls instruïra causa pels diversos tribunals populars i d'excepció que es van anar articulant a partir d'agost de 1936 per tal d'evitar i esbiaixar les arbitrarietats derivades de les justícies particulars o revolucionàries que s'havien multiplicat arreu del territori lleial a causa de la descomposició del poder de l'Estat republicà.

En aquest sentit, la República en guerra va organitzar camps de treball forçat a partir del decret de Presidència de 26 de desembre de 1936 (Gasetta del 30) per tal, segons el preàmbul d'aquest, de destriar i distingir els presos que complien sentència dels qui hi esperaven judici, amb la finalitat d'emprar aquells en treballs d'utilitat social (públics) i personal en la mesura que aquest tenia un caràcter formatiu que es considerava un valor positiu per l'hàbit del treball que s'hi adquiria. Des del Ministeri de Justícia, dirigit des de novembre per l'anarquista Joan García Oliver i fins a maig de 1937, es va contemplar el treball dels presos condemnats en camps de treball dins d'un projecte

de reforma del règim de penes fins aleshores vigent. La llei establia que amb el treball a què estaven obligats els condemnats a pena de més de sis mesos i un dia es podia assolir el doble objectiu de compensar la societat del dany causat pel reu amb la seua regeneració moral, amb la finalitat que tornés, complida la pena, reformat a la societat. La humanització de les penes a què s'aspirava s'implementava amb l'existència de la tutela legal de «los sancionados por los Tribunales Populares, que serían conducidos a los campos de trabajo».¹⁶³ En ells, el condemnat podia redimir pena, en contemplar-se aquest supost penitenciari, eliminat en l'ordenament jurídic penitenciari espanyol des de 1913 i mantingut durant la II República. El treball a l'aire lliure responia al propòsit d'acabar amb «l'ociositat, el vici i l'ambient tancat i enrarit que regnava a les presons».¹⁶⁴

Sembla, així, que es va acudir als precedents i la legislació vigent durant la II República per tal d'afrontar l'allau de detinguts que omplien les presons a causa de les detencions de sospitosos que va provocar el colp d'Estat i que, en principi formava part o era fruit d'un sistema judicial d'excepció a causa de la guerra que, a més, mantenia la tutela judicial dels detinguts. Cosa que volia dir que no es va plantejar com un sistema de castic anòmic o que tractava d'evitar-se, a diferència del sistema de treball forçat franquista. Una altra qüestió és com es va implementar i amb quines conseqüències, cosa que ací i ara no podem abordar més enllà d'un recull valorat de la bibliografia existent, afegint una aportació sobre la gestió de batallons on hi havia presoners de guerra dedicats a fortificar en “La Inmediata”.

¹⁶³ Glicerio Sánchez Recio: *Justicia y guerra en España. Los Tribunales Populares (1936-1939)*, Alacant, Diputació d'Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1991, p.179.

¹⁶⁴ Jordí Nistal i Refart: *El camp de treball de la falç i el martell. De l'Hospitalet de l'Infant a Montferrer: març de 1938 - febrer de 1939*, La Seu d'Urgell (Lleida), edicions Saloria, 2016, p.16.

Des de la primera aproximació de Joan Llach (1978), haurem d'esperar al llibre de Francesc Badia sobre els camps de treball catalans per a tornar a trobar una obra que, a hores d'ara, i a causa de l'escàs interès historiogràfic, ha esdevingut la referència dels pocs estudis que des de llavors s'han publicat. La pràctica totalitat se centren en els camps catalans i com a font principal testimoniatges dels presoners que hi van ser internats que explicaren les seues vivències als investigadors o les deixaren en forma de llibres de records i memòries, inèdits o de publicacions de difícil accés. Tots coincideixen en la duresa de les condicions a què es va sotmetre els presoners en els camps controlats pel SIM (Servicio de Investigación Militar), creat en agost de 1937, com a servei de contraespionatge, manteniment de la disciplina de les tropes en el front i persecució de les activitats de la cinquena columna que va acabar controlant l'organització del treball forçat de presos polítics i presoners de guerra enviats a fortificar els fronts catalans a partir d'abril de 1938. En aquest context de guerra defensiva, amb la necessitat militar urgent per construir les defenses que entrebancaren l'avanç enemic, es produirà la mobilització total de la societat i es multiplicaran les crides a les armes de les quintes de 1915 fins a 1942 durant els mesos següents, sumant-se a aquest esforç de guerra presos polítics i comuns, així com presoners de guerra. Fou precisament en el Campament dels Omells de Na Gaia (Lleida, L1), on sembla que s'hi van produir els majors abusos i la victimització més extensa sobre els presos polítics obligats a treballar en les fortificacions, arribant els autors que han tractat el tema a comparar-lo amb els camps d'extermini nazi i el Gulag soviètic, on l'actuació del SIM seria fruit del seu «sadisme prosoviètic», o la persecució del POUM és una

mena d'Holocaust afavorit pel govern comunista prosoviètic de Negrín.¹⁶⁵ El problema del recull oral i memorial és que no es contrasta amb altra documentació primària; en un mateix capítol del llibre de Badia es parla d'assassinats continus, dels que es dubta en altres capítols del mateix perquè els fonaments dels quals són rumors que no tenen cap reflex en els registres documentals que, en altres casos, ni tan sols s'han consultat. O es considera el SIM i la seua acció fruit de la influència soviètica en el Govern republicà. S'incideix en alguns relats hiperbòlics, que no es qüestionen ni es contrasten, tendents a "lageritzar" o "gulagitzar", més si cap, el relat, com les catorze hores de treball que s'hi feien a l'estiu en uns ritmes a destall que imposaven els guàrdies, quasi sense menjar i amb dues hores de camí, cada dia, entre les obres i el campament; o, també, a l'hivern, els presoners dormien al ras mentre nevava.¹⁶⁶ Cosa que tampoc vol dir que la crítica a l'ús d'aquestes fonts orals signifiqui desacreditar o desestimar la totalitat dels testimoniatges aportats.

Tanmateix, quan s'intenta recórrer a la base documental, la gran protagonista és la Causa General que se cita, pràcticament, de forma literal. Amb la qual cosa s'aconsegueix visualitzar un cert equilibri entre objectius, mitjans i nivells de repressió emprats en els camps de treball forçats franquistes i republicans, encara que es reconega que hi havia un cert descontrol en les accions del SIM o que hi actuava amb un marge d'autonomia. Cosa que trenca el relat inicial d'una rereguarda republicana on el Govern mai va perdre del tot el control sobre les forces armades ni de l'aparell repressiu, que dirigia i ordenava, i que, segons xifres estimades, és responsable de

¹⁶⁵ Francesc Badia: *Els camps de treball a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, pp. 93 -111; Jordi Cardona: *Camí de l'infern. Presoners en temps de guerra al camp de treball d'Ogern*, Lleida, Pagès Editors, 2009, pp. 18-19; Jordi Oliva i Llorens: «Els 661 dels Omells de Na Gaia, presoners al camp de treball núm. 3», *Murtx: Revista cultural de l'Urgell* núm. 27, 2013, pp. 51-64.

¹⁶⁶ Jord Nistal i Refart: *El camp de...*, pp. 68 i 125.

60.000 execucions, només en 1936.¹⁶⁷ Manquen, doncs, estudis específics sobre fonts primàries que contextualitzen, contrasten i complementen els testimoniatges sobre el paper del SIM i ens aproximem d'una forma molt més argumentada i documentada a la realitat diversa del que foren els camps de treball i el treball forçat en la rereguarda republicana.¹⁶⁸ Molt més si acudim a la Causa General per a extreure informació sobre organismes repressors i punitius republicans a partir de declaracions personals de víctimes o possibles víctimes perquè, com recorda algun especialista, quan es va elaborar aquest document:

Para entonces, ya se había moldeado todo un universo de referencias y marcos interpretativos en torno al funcionamiento y prácticas en las checas que inevitablemente debe ser tomada en cuenta a la hora de acercarnos a estos testimonios. Antonio Manzanero y Marina Nieto, especialistas en psicología del testimonio, reflexionan sobre las falsas declaraciones y las distorsiones que pueden producirse en la memoria en el tiempo que transcurre entre los hechos y el relato del propio testimonio posteriormente ante las autoridades judiciales, apuntando a que en este proceso la contaminación externa - comentarios entre testigos, presentación de información engañosa, etc.- afecta a la información que los sujetos aportan sobre un suceso visto anteriormente, especialmente si existe cierta congruencia de la información sugerida con el propio recuerdo [...] (MANZANERO y NIETO, 2017: 30-33).¹⁶⁹

¹⁶⁷ Julius Ruiz: «'Work and don't lose the hope': 'Work and Don't Lose Hope': Republican Forced Labour Camps during the Spanish Civil War», *Contemporary european history*, 18, 4 (2009), Cambridge University press, 419-441, p. 427. Per a una visió crítica i de conjunt de l'esquema explicatiu de Julius Ruiz a partir de la Causa General, la ressenya «Julius Ruiz: *El terror rojo. Madrid 1936*, Espasa Calpe, 2012, 459 pàgines, per Gutmaro Gómez Bravo (Universidad Complutense de Madrid)», *Hispania Nova*, 10 (2012), pp 1- 4.

¹⁶⁸ Antonio Calzado i Bernat Martí: *Revolució i guerra...*, pp. 218-219, testimoni en nota 2.

¹⁶⁹ Juan Carlos Martín Sánchez: «Contra el espía enemigo. Los espacios de reclusión del Servicio de Investigación Militar Republicano durante la Guerra Civil española (1937-1939)», *De los controles disciplinarios a los controles securitarios. Actas del II Congreso Internacional sobre la Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas*, Pedro Oliver Olmo y María Carmen Cubero Izquierdo (coords.), Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2020, p.762. Doncs, no tindre-ho en compte condueix a què, com recorda l'investigador: «han visto la luz distintas obras que se caracterizan por asumir la veracidad de lo recogido en la Causa General, manteniendo una actitud acrítica y, en última instancia, reproduciendo el discurso legitimador del 18 de julio y de la propia dictadura a través de esa fuente [...]», p.763.

Només amb el contrast amb noves fonts podem apropar-nos a un sistema de treball forçat i punitiu que classificava els presoners segons la seua procedència (desafectes al règim, presos polítics, presoners de guerra...), que mai va ser pensant ni planificat per part de les autoritats republicanes en temps de pau, sinó que, davant del colp d'Estat i la guerra, es va haver d'actuar davant l'enemic de la rereguarda i els presoners del front. Tot i que sembla que els rebels actuaren també a partir d'unes circumstàncies que es trobaren fruit de la guerra que provocaren, no podem deixar de pensar que els camps i centres de reeducació política i social de l'enemic antiespanyol les hem vistes i tornarem a veure implícites o plantejades en les idees polítiques i la planificació de la insurrecció militar, formaven part dels mètodes i sistemes de destrucció de la democràcia republicana. En el següent exemple s'apunta al fet que es va tractar de tenir cura quant a despesa en alimentació com a forma d'atreure i dissuadir els presoners rebels. Una altra cosa és que a causa de les circumstàncies adverses en el front, reflectides a la rereguarda, fora possible el seu assoliment.¹⁷⁰

En plena ofensiva sobre València des de la posició "Pekin", l'Estat Major de l'Exèrcit de Llevant demanava a la Comandància General d'Enginyers, a finals de juliol de 1938, que s'inclogués el personal civil mobilitzat per a fortificar en les proximitats de València en batallons de treballadors, alhora que elaborara un informe de situació dels defectes d'organització i vida dels batallons. A través del qual hauria d'explicar i justificar el seu baix rendiment, l'estat de les obres i quines mesures correctores caldria mamprendre.¹⁷¹

¹⁷⁰ Francisco Navarro: *Cautivos en Córdoba...*, p. 322.

¹⁷¹AGMAV, 31-7-1038, C 344, 13, 1/1.

Al juny de 1938 es va crear L'Exèrcit de Llevant sota el comandament del general Leopoldo Menéndez López. Al País Valencià lleial, com hem vist a Catalunya, s'organitzarà la defensa sobre la base d'unes línies discontinües fortificades aprofitant la topografia del terreny

La XYZ, la línea Intermedia o del Palancia y la línea Inmediata a Valencia o Línea Puig-Los Carasoles. [...]. Toda esta estrategia defensiva contará en lo sucesivo con una intensa y extensa participación popular [...]. Junto a ellos, presos políticos y comunes, así como levas de soldados de las llamadas quintas del saco.¹⁷²

La Comandància General d'Enginyers del Grup d'Exèrcits de Llevant en el seu informe de contestació apunta algunes claus de com estaven organitzats els Batallons de Treballadors republicans així com el tracte que rebien els presoners de guerra portats a treballar des d'altres camps d'internament i de treball.¹⁷³ En ell s'exposa en quins casos es poden utilitzar Batallons de Treballadors que es consideren mà d'obra auxiliar de l'Exèrcit adscrita als enginyers, intendència o artilleria

para la fortificación, comunicaciones, construcción, comunicaciones, carga y descarga, etc. trabajando en retaguardia o no expuestos a fuego de infantería y artillería ni sujetos a la influencia directa del combate [...] organización de compañías de trabajadores: un capitán, dos tenientes, siete sargentos , 14 cabos y 300 soldados.¹⁷⁴

¹⁷² José Durbán Aparisi: «Tipologías y estrategias en la defensa de Valencia (1938-39). Estudio del punto de apoyo de San Antonio de Benagéber en el Centro de Resistencia de La Vallesa de Mandor», *La Linde, Revista Digital de Arqueología profesional*, 3 (2014), 07 Trincheras.pdf (lalindearqueologia.com), p.67.

¹⁷³ A l'octubre de 1938 l'Exèrcit republicà va ser reorganitzat i dividit en dos grups d'exèrcits (l'Oriental i el Central), on l'arma d'Enginyers va acabar reorganitzada en dos batallons de Ponts, huit batallons d'Obres i Fortificacions, sis companyies de Carreteres, quatre Unitats de Treballadors, un batalló d'Obres i Vies de Ferrocarrils i nou companyies d'Explotació de Ferrocarrils, Oriol Dueñas: *La gran destrucció...*, pp. 191-192.

¹⁷⁴ AGMAV, 31-7-1038 , C 344, 13, 1/2.

Remarcar la interdicció de ser emprats en el front, cosa que no sempre passarà. Tanmateix, però, s'apunta la voluntat d'anar en una direcció diferent de l'ús constant i "legal" en els fronts de combat, com veurem, per part de l'Exèrcit franquista. Tot seguit el tinent coronel, responsable dels treballs de construcció de les fortificacions de la *Immediata*, repassa la situació de cada sector a 2 d'agost de 1938, que hem volgut resumir en el següent quadre:

Quadre núm.7. Informe Comandància General de Fortificacions sobre rendiment dels Batallons de Treballadors. Línia Immediata Puig-Carassols (València)

Tipus de Batalló	Localització	Rendiment treball	Causas	Solucions
recluta civil	Germanets (Ribarroja)	deficient baixes treball	organització, comandaments elegits	serveis mèdics controlar visites.
recluta civil	Km. 11 carretera Lliria. (Paterna i Bétera)	deficient	organització, comandaments elegits	serveis mèdics controlar visites
presoners de guerra	Jonquera (Bétera)	regular	alimentació deficient	subministraments
presos polítics i comuns	Jonquera (Bétera)	deficient	comandaments	subministraments
presoners de guerra	El Puig	baix > 50%	abusos autoritat	tallar abusos
BT F, civils	El Puig	baix	alimentació, calcer	esmenar
BT D, presoners i reclusos	Vallesa de Mandor (Paterna)	no treballen	desorganització i cel deficient guàrdia	
BT D i reclusos	Manises	lentitud		

AGMAV, Exèrcit republicà, C 344, 13, 1/2. Elaboració pròpia.

La Comandància reconeix el desgavell existent perquè, o no es treballa o el rendiment és realment baix en tots els sectors on hi ha obres. Calia, doncs, una revisió completa de l'organització del treball que exigia proporcionar serveis mèdics (en unes obres on van arribar a treballar-hi 9.000 persones) que tingueren cura i destriaren, en primer lloc, els incapacitats dels sans. Després, calia constituir unitats de treball segons la procedència, per a no barrejar presos i presoners amb els altres, i sobre una classificació fisiotècnica del personal que permetés nomenar capatassos d'obra que puguin manar i dirigir la feina. Finalment, establir atribucions a la vigilància i comandaments també capaços que, això si, per l'enorme dèficit que en patia l'EPR, s'haurien de buscar entre mutilats de guerra. No obstant, el tinent coronel responsable emfatitza i remarca que la possible millora en el rendiment dels treballadors es troba en superar els dèficits intolerables quant a l'abastiment, que veiem en el quadre superior, perquè si es vol que hi treballen 10 hores cada dia han de tenir forces per a fer-ho i, de fet, esdevé la premissa necessària per a la solució de la resta dels problemes que se'n deriven. Com a solució organitzativa proposa la militarització dels BBTT per a evitar influències sindicals i polítiques que provoquen favoritismes i greuges comparatius entre els diversos col·lectius que en formen part, ja que venien constantment a visitar els seus afiliats i a subministrar-los menjar. Per això recomana que a cada batalló se li proporcione un camió i que es puguin preparar els menjars en els talls, que facilite millorar la ració, assegurant-la; evitant queixes quant al vestuari, calcer i sabó, sense oblidar repartir tabac en forma periòdica.¹⁷⁵

No sabem si les recomanacions de la Comandància es van poder atendre. Les obres de la «Línia Immediata» no van ser acabades ni lliurades a l'Exèrcit perquè la guerra es va acabar abans. Tanmateix, sí que coneixem que s'hi va estar treballant fins a

¹⁷⁵ AGMAV, 31-7-1038, C 344, 13.

l'últim dia que es va poder, atenint-nos als vestigis que hi romanen, ja que bona part de les fortificacions i trinxeres de la línia defensiva van ser bastides.¹⁷⁶

Gonçal Castelló va estar destinat com a oficial a la 54 Divisió, va formar part dels dos batallons de fortificació que bastiren l'XYZ (o línia Matallana) entre Viver, Xèrica i Altura (Castelló): «[...] treballarem a marxes forçades, manejant el pic i la pala a tota hora i de veritat que assolirem una obra de fortificació a tota prova: havíem construït fortins i casamates i pous de tirador a dojo esperant l'arribada dels “nacionals”».¹⁷⁷

Sens dubte, cal aprofundir en la investigació, consultar els llibres-registre de control de les despeses, d'altres i baixes del sistema d'internament de presoners dels camps de la rereguarda republicana dipositats en el Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca, que entenem que ha començat a fer-se en estudis que pot ser ens aproximaran més a la incidència i l'impacte real dels treballs forçats.¹⁷⁸

El campo de las cifras, 12 muertos en los campos de trabajo creados por García Oliver, los datos de personas juzgadas por los tribunales populares de Madrid entre agosto y diciembre de 1936 (389), su condición de civil (17) o militar (372) o las penas de muerte impuestas en este período (44) tampoco invitan a comparación alguna [...] la documentación de la Dirección General de Seguridad republicana y de otros cuerpos de

¹⁷⁶ José Durbán: «Tipologías y estrategias...», p. 67; Juansa Alcácer, José Aleixandre i Esteban Clemente: *La Línea de Defensa Inmediata en Riba-roja de Túria*, Riba-roja de Túria (València), Ajuntament de Riba-roja de Túria, 2017. Per a una visió general dels vestigis, intervencions i estat de conservació a Bétera consultar els pdf allotjats en *El Centre d'Estudis Locals de Bétera: Línea Defensiva Puig-Carassols* (jorge-alonso-berzosa.es); Pere Miquel Calvet: «Les trinxeres oblidades de la guerra del 36», 2000; Jesús Huguet i Vicent Muñoz Puelles: «Informe sobre la Línia defensiva Puig-Carassols», 2009; Josep Màrius Climent Prats: «Mas Camarena en la Línia defensiva de València», 2013; Jose Vicente Durbán (Data inspecció: 10/01/2008), «Centres de resistència de Bétera (2013)», Generalitat Valenciana. Servei de Patrimoni Arqueològic, Etnològic i Històric. Josep Maria Burriel Alberich i Miquel Rosselló Mesquida: «El patrimoni cultural de caràcter arqueològic i ensenyament. La línia fortificada de la guerra civil espanyola. El Puig-Carassols. Un exemple de ruta històrica», 2007, <<https://www.centredeestudislocalsdebetera.es/category/patrimoni-artistica-cultural/la-linia-defensiva-puig-carassols/pdf>> .

¹⁷⁷ Gonçal Caselló: *Final de viatge. Memòries d'un Gandià: amics, coneguts i saludats*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 2010. p. 80.

¹⁷⁸ Felipe Mejías López: «Historia y arqueología del campo de concentración de Albaterra. Un espacio de represión en el contexto de la guerra civil (1937-1940)», *El feixisme a les aules. III Jornades d'Historia Contemporània*, 28 de abril 10 de maig de 2022, Cefire d'Elx, Conselleria d'Educació de la Generalitat Valenciana.

orden público está conservada o bien en el AGA o dentro de la propia Causa General, como ha podido constatar el propio autor. Sin embargo, acceder a la documentación de su homóloga franquista sigue siendo hoy misión imposible.¹⁷⁹

El que ara sabem és que les xifres que aboca la mortalitat registrada dels camps de treball republicans no són comparables amb les que tenim per als batallons de treball franquistes ni amb els altres vessants de la repressió.¹⁸⁰ Altres testimoniatges apunten que les situacions descrites per als camps catalans durant la guerra van ser més aviat una qüestió excepcional - possiblement minoritària - atés el nombre d'afectats. Joan Llarc recull el testimoni d'un empresoner dretà del camp de treball d'Albatera del que va eixir en acabar la guerra que explicava als nous presoners que s'hi amuntegaven que durant la guerra es van dedicar a construir els serveis que hi havia al camp (barracots, farmaciola, infermeria, lavabos, pistes d'accés), i s'hi dedicaven a fer embalatges de fusta per a material de guerra. «Se les permitía que sus familiares o caso de visitarles algunas amistades, se les toleraba que comieran con ellos fuera del Campo e incluso pernoctar en el exterior, bajo la condición de presentarse al trabajo sin falta al día siguiente».¹⁸¹

El seu testimoniatge el podem contrastar amb les imatges que s'ha pogut recollir i que informen del caràcter més obert, com a mínim, d'aquestes instal·lacions, així com de la major voluntat de transparència de les autoritats i responsables dels camps de treball republicans en sotmetre'ls a escrutini públic i internacional. Almenys a Albatera. En altres talls, representants polítics i dels sindicats hi acudien i hi aportaven mengívols a les obres de les fortificacions de la Immediata, on hi havia presoners de

¹⁷⁹ Gutmaro Gómez: «“El terror rojo...”», p. 3 i 4.

¹⁸¹ Joan Llarch: *Batallones de Trabajadores...*, p. 165.

guerra, en repetides ocasions. Contràriament, a penes hi ha imatges dels batallons de treballadors franquistes, ni en guerra ni després, més enllà de les fotografies que enviaven els presoners a les famílies per a tranquil·litzar-les sobre la seua situació o estat de salut.¹⁸²

A Gandia, a finals de març de 1938 hi havia vora 2.000 presoners de guerra, presos polítics i de tota mena que van ser utilitzats en la reparació de carreteres, refugis o tasques del camp, on tot i passar les mateixes privacions que la població de la rereguarda durant aquest any quant a alimentació i sanitat, rebien constant atenció mèdica; sense que tampoc els mataren a treballar atenent a la relaxació existent en el sistema de vigilància i repressió de les manifestacions contràries a la República per part de determinats col·lectius de presos i contraris al règim republicà. «La relaxada disciplina carcerària afavoria demostracions impensables en una presó franquista. El 30 de novembre es va organitzar, fins al toc de queda, una “juerga sorda” amb cobles, buleries, fandanguillos, serranes, etc. En altres ocasions, es tracta de mostres públiques de suport al bàndol franquista».¹⁸³

6.- Colp d’Estat, guerra i treball forçat. 1936-1939

6. 1.- Assalt al poder i violència: la pedagogia de la por

Durant l’última dècada, la investigació sobre les causes immediates i profundes de la Guerra Civil Espanyola ha anat confirmant o replantejant hipòtesis i línies de recerca fins al punt que podem dir que ens trobem davant un canvi de paradigma historiogràfic fruit de la tasca i dels esforços de professors i investigadors des de dins de la Universitat i el seu entorn, tant de l’Estat com de fora, interessats en els períodes

¹⁸²Felipe Mejías López: «Arqueología de la represión, entre el silencio y la memoria: las fosas comunes del campo de concentración de Albaterra (San Isidro, Alicante)», *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, p 74. (10). <https://doi.org/10.1344/e38.v0i10.33674>.

¹⁸³ Antonio Calzado i Bernat Martí: *Revolució i guerra...*, p. 385.

històrics que abracen des de la II República fins al final del franquisme i la Transició. L'escomesa del revisionisme neofranquista, començat i fomentat des de la primera legislatura de José María Aznar (1996-2000), va prendre nou impuls i caràcter des de la *Real Academia de la Historia* amb la Publicació del “Diccionario Biográfico Español” en 2011, que volia ser i semblava un contrapunt “acadèmic” -percebut per l'opinió pública com versemblantment científic- a la coneguda com Llei de Memòria Històrica aprovada al desembre de 2007 pel primer Govern socialista de José Luís Rodríguez Zapatero. En aquest diccionari es constataren “oblits” palmaris tendents a legitimar la figura de Franco, així com perfils semblants en biografies d'altres membres de la trama colpista i la sedició que va provocar la guerra civil.¹⁸⁴ Aquesta obra va gaudir de gran publicitat escampada a través dels mitjans proclius a “sus ideológicas reconstrucciones”, cosa que va portar a la historiografia universitària a l'elaborar un llibre en 2012 que constituïa la resposta sintètica dels més reconeguts investigadors i especialistes a les manipulacions provocadores dels autors d'aquella “Real” institució que es dedicaven a tergiversar i desvirtuar al voltant de determinats personatges, fets, i protagonistes d'aquests períodes.¹⁸⁵ A aquest estudi col·lectiu li va seguir la publicació en 2013 d'un altre en un format semblant, que desmuntava tots i cadascun dels relats que anaven arrossegant-se i mantenint-se pels cercles acadèmics, mediàtics, militars i polítics a partir de la seua construcció i propagació durant l'últim franquisme i el postfranquisme, durant els anys setanta i vuitanta del passat segle. Una presència social i política que ha reviscolat amb la conformació del primer Govern de coalició esquerrana des de la guerra civil, al gener de 2020, destapant sectors nostàlgics del franquisme i del colpisme exterminador provinent de l'Exèrcit, que reconeixen la

¹⁸⁴ Federico Martínez Roda: Varela. *El general antifascista de Franco*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2012.

¹⁸⁵ Ángel Viñas et al.: «Presentación», *El Combate por la Historia*, Ángel Viñas, (ed.), Barcelona, Pasado y Presente, 2012, p.15.

dificultat de tornar a repetir “las maniobras del 36” en un entorn democràtic com el de la Unió Europea, mentre al Congrés dels diputats, el PP i Vox representen l’atac constant a les iniciatives passades i presents de reconeixement de les víctimes de la guerra civil i el franquisme.¹⁸⁶

El paradigma establert en aquests dos llibres, que ningú ha pogut refutar fins ara, ha deixat demostrat que les forces polítiques contràries a la democratització de l’Estat espanyol aglutinades en els partits de la dreta catòlica, monàrquica i feixista van conspirar i es van conjurar per a derrocar per la força el règim republicà amb la intenció d’establir per la violència una dictadura amb el concurs de l’exèrcit, en no aconseguir accedir al poder per via legal, com van fer els nazis a Alemanya el 1933, combinant la pressió als carrers amb els suports dels partits conservadors per a destruir aquella democràcia.¹⁸⁷ A Espanya, la via legal per assolir el poder considerada “accidentalista” va quedar descartada per la dreta catòlica a partir de febrer de 1936, quan es van celebrar els comicis que, si fa no fa, repetien els resultats electorals de juny de 1931, que no estaven disposats a acceptar, unint-se a l’extrema dreta monàrquica que venia pensant i preparant la conspiració antidemocràtica, pràcticament, des que es va proclamar la II República.

Esquemàticament, les conclusions a què ha arribat la historiografia les podríem resumir en:

1) Aquesta conspiració, com hem dit, es va iniciar a l’hora que s’hi establia el règim democràtic i va culminar, quinze mesos després en el colp d’Estat del general Sanjurjo.

¹⁸⁶ Ángel Viñas et al., Francisco Sánchez Pérez (coord.): *Los mitos del...*, Crítica, 2013; *publico.es*, Madrid, 6-12-2020, <https://www.publico.es/politica/respaldo-presupuestos-del-gobierno-aviva.html>.

¹⁸⁷ Michael Grüttner: «National Socialists and Conservative Nationalists in Germany 1933-1938», *Reactionary nationalists, fascists...*, pp. 259-277.

2) El fracàs del qual en absolut va fer decaure les intencions polítiques dels conspiradors que tractaren d'ampliar la base social dels seus suports, així com buscar ajuda exterior per a assegurar l'èxit de la mampresa, on confluïren amb els interessos estratègics i imperialistes del feixisme italià que, a partir d'aquest moment, va esdevenir el major i més poderós aliat per a aconseguir els seus objectius a través de la violència.

3) Conseqüentment, la conspiració monàrquica, militar i feixista de 1936 només es va fer avant quan van tenir la seguretat del suport militar italià, perquè ara no es tractava tant, ni només, d'un colp d'Estat, sinó d'obrir una possible guerra - que d'esclatar consideraven que seria curta - que, com a conseqüència d'aquell, es desfermaria i per a la qual calia armament i mitjans pròpiament bèl·lics, com l'aviació proporcionada per Mussolini, una vegada establert i iniciat el pla militar de presa del poder.

4) La insurrecció militar contemplava i havia traçat un pla per a la destrucció i anul·lació política de tots aquells que s'hi oposaren i que prèviament havien estat assenyalats i identificats com enemics (l'"Antiespanya"). El consideraven necessari perquè era l'única manera de prendre el poder a qui legalment i legítimament l'exercia en 1936. Amb aquest "Pla" es pretenia paraitzar qualsevol resistència amb la tàctica del terror i el seu indiscriminat i arbitrari ús per a fer-lo el més eficaç possible, alhora que s'empraria per a escapar i destruir els partits i sindicats que constituïen els suports de la democràcia i els organismes i institucions socials i polítiques de representació popular i social d'aquesta. L'instrument i justificació de l'acció es va fer a través de la declaració il·legal i unilateral dels colpistes de l'Estat de Guerra, a partir del 18 de juliol de 1936.

5) En el procés d'assalt al poder, els factors exògens van tenir un pes determinant respecte als endògens a l'hora d'explicar la insurrecció militar i civil de juliol 1936 i

la guerra que va provocar. Sense el suport polític i el concurs militar feixista italià, que venia contemplant-se i negociant-se des de, almenys, 1932, a què s'hi va afegir el determinant - tant a curt, com a llarg termini - del nazisme alemany, quan no es va completar en temps ni forma la insurrecció militar planejada en 1936, i que, de no rebre l's'haguera vist realment compromesa, sinó directament abocada al fracàs.

6) Aquestes intervencions militars i polítiques del feixisme sobre territori sobirà espanyol van ser conscientment consentides per Gran Bretanya i França, que esdevingueren actors internacionals indirectes - no obstant, essencials - en l'esclat i desenvolupament d'una guerra civil a Espanya, en deixar actuar els feixismes al seu territori (per tant, a territori d'Europa). Qüestió que cal recordar quan es vol determinar tant la duració com les conseqüències que aquella guerra va tenir per a Espanya i per al món, en esdevenir preludi bèl·lic necessari de la Segona Guerra Mundial, que arriben fins avui.¹⁸⁸

El pla d'extermini esmentat en el punt quatre no es referia únicament a l'eliminació física dels enemics considerats més perillosos per als seus interessos i per a la construcció de la seua Espanya, sinó que constituïa un element principal, que no únic, per a l'erradicació de qualsevol vestigi del sistema liberal-democràtic, objectiu primordial i principal del Colp, cosa que significava l'ús de tots els instruments de repressió al seu abast. Es tractava, doncs, d'aconseguir la submissió i sotmetiment, la reeducació per la violència i la por dels contraris: des de les detencions massives, l'empresonament arbitrari, l'espoli econòmic, les depuracions laborals, als camps de concentració i el treball forçat constituïren els mitjans que explícitament o implícita es

¹⁸⁸ Ismael Saz: *Mussolini contra la II República*, València, Alfons el Magnànim, 1985; Paul Preston: *El Holocausto Español*, Barcelona, Randon House-Mondadori, 2011; Ángel Viñas: *¿Quién quiso la...?*; Javier Rodrigo: *Generalísimo: las vidas de Francisco Franco, 1892-2020*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2022, pp. 174-179.

contemplava en el pla de contingència traçat pels militars insurrectes i les forces polítiques i civils que se'ls uniren i s'implicaren en la consecució del poder a través del seu assalt. Finalment, per a justificar i legitimar tota aquesta acció criminal, atribuïren i acusaren els defensors del règim democràtic i constitucional republicà de tot allò que en realitat els colpistes i conspiradors de juliol de 1936 pensaren, organitzaren i executaren per a assolir el poder.¹⁸⁹

Si més no, cal rellegir les Instruccions Reservades del general Mola, «Director» i responsable d'organització i coordinació del moviment insurreccional militar i civil que venia preparant-se des del mes de març de 1936, com a conseqüència de la victòria electoral del Front Popular, per a comprovar-ho. Les seues instruccions al moviment catòlic-monàrquic-militar que concorria en la conspiració tindran com a agència de transmissió l'UME (Unión Militar Española, fundada al maig de 1934, per aglutinar, canalitzar i escampar els moviments colpistes antirepublicans dins l'Exèrcit). Aquesta organització coordinava el Colp amb Mussolini des que l'havia informat que no deixarien tornar l'esquerra al poder, i està darrere dels preparatius del colp de la primavera de 1936.¹⁹⁰ Les Instruccions Reservades de Mola beuen, respecte del llenguatge i justificació de la rebel·lió militar, de l'UME, organització “semiclandestina” que al gener de 1936 havia escampat el relat dramàtic, per a ells, de la situació d'Espanya davant les eleccions de febrer considerant, de forma preventiva, que si guanyava el Front Popular, es formaria un govern il·legítim que imposaria una revolució comunista, cosa que justificava la intervenció de l'Exèrcit per a salvar la pàtria de perir. Assenyalant les organitzacions polítiques democràtiques a qui s'ha de

¹⁸⁹ Julio Aróstegui: “Coerción, violencia, exclusión. La dictadura de Franco como sistema represivo”, Julio Aróstegui (coord.): *Franco: la represión como sistema*. Barcelona, Flor del Viento, Barcelona, 2012, pp. 41-51; Angel Viñas, Francisco Espinosa y Guillermo Portilla: *Castigar a los rojos*, Barcelona, Crítica, 2022, pp. 49-95.

¹⁹⁰ Àngel Viñas: *¿Quién quiso la...?*, p. 424-430.

combatre i amenaçant amb l'extermini dels seus dirigents, a qui consideren «escoria del crimèn, que ya ha costado a España millones de sus hijos [...]». ¹⁹¹ Advertint, alhora, de les conseqüències que tindria per als militars col·laborar amb els qui «No saldrán de nuestras manos sin pagar sus tremendas culpas. No les salvarán indultos ni amnistías, que solo sirven para seguir su loca carrera de crímenes y de sangre». ¹⁹²

A les directrius de Mola als conspiradors, entre abril i juny de 1936, veiem una concreció i implementació extensa d'aquestes idees. Des del caràcter preventiu de la insurrecció fins a la necessitat que la rebel·lió (sic) que dirigeix comporte obrir una guerra davant l'actitud de la classe obrera (militant, mobilitzada, més combativa i revolucionària - tot recordant Astúries l'octubre de 1934): «para lograr unos efectivos capaces de poderlos enfrentar con las fuerzas, tanto organizadas como irregulares, que pueda presentar la capital se necesita que la rebeldía (sic), desde el primer momento, alcance una extensión considerable» (IR, 25 de maig de 1936).

La tàctica contemplava el sotmetiment per les armes i un programa de transformació ideològica i social, ja que des del feixisme italià s'anava a col·laborar en l'ensorrament de la República per qüestions estratègiques, si, però també ideològiques que incloïen expandir les idees del règim italià a Espanya on començava a considerar-se a José Calvo Sotelo, ja en 1934, l'home per a liderar «esa obra de reeducación social i política del pueblo español»; o com un possible dictador, pel mateix Govern britànic al gener de 1936, sabedor del moviment insurreccional mentre aquest s'organitzava. ¹⁹³ Amples

¹⁹¹ Ídem: p. 428.

¹⁹² Ídem: “la «Declaración de Guerra» de la UME ante las elecciones de 1936”, pp. 426-430.

¹⁹³ Emilio Mola: «Instrucción Reservada nº 1: El objetivo, los medios y los itinerarios», Ángel Viñas, Fernando Puell de al Villa et al: *Los mitos del...*, pp. 87, 102, 185 i 347. Vist amb perspectiva, els temors dels partits i sindicats d'esquerres que impulsaren l'anomenada “Revolució Obrera” d'Astúries, l'octubre de 1934, eren versemblantment certs i compartits pels informes britànics de l'època, que veien la política de la coalició radical-cedista com una «agressió ultraconservadora» que culminava amb la participació de Gil Robles en el poder «como un decidido avance en el camino hacia el poder total», p. 103. Sobre la provocació a les esquerres per part de Gil Robles amb l'objectiu de destruir-les a través d'una acció

capes dels sectors obrers constituïen per als conspiradors el gruix on es concentraven els desafectes al “movimiento nacional” (sic) que Mola assenyala organitzats, seguint les directrius del pamflet de l'UME, en tots els partits i sindicats d'inspiració internacional i maçònica (és a dir liberal-democràtica); els dirigents dels quals han de ser eliminats o empresonats, junt amb els militars que no se sumen al moviment, als qui ell considera traïdors: «ha de advertirse a los tímidos y vacilantes que aquel que no está con nosotros está contra nosotros, y como enemigo será tratado. Para los compañeros que no sean compañeros, el movimiento triunfante será inexorable».¹⁹⁴ Quant a la tàctica, com que “el movimiento” s'organitza com una resposta preventiva a un suposat pla revolucionari, s'hi ha de buscar el moment propici, que si no es troba, es provoca, per tal de justificar la declaració de l'Estat de Guerra. Això inclou la unió de l'Exèrcit en suport de los «buenos españoles», disposats a rebel·lar-se contra el Govern.

L'extensió necessària i els suports militars i socials que implicava la insurrecció va portar durant els mesos que es preparava el colp a què s'observaren moviments i accions militars en la línia de sollevar l'Exèrcit o estendre el malestar dins les forces armades. En el full de serveis d'algun comandant de batalló de la postguerra es poden rastrejar actituds i accions que poden explicar-se en aquest context. És el cas d'un capità de cavalleria que es va sollevar el 19 de maig de 1936 a Alcalà d'Henares, fou empresonat i enviat com a castic a Balears on es va posar a les ordres del general rebel Goded.¹⁹⁵ Aquest pla de contingència incloïa, en cas de fracàs inicial, àrees de resistència en espera de l'ajut extern-estranger que se sap arribarà per a continuar la

preventiva, ahora que a la democracia, en 1934, tot seguint un camí semblant al de Dollfus a Àustria, Paul Preston: *Un pueblo traicionado...*, p. 299.

¹⁹⁴ Ibid., base 5a IR núm. 1 i IR núm. 5, Madrid, 20 de juny, p. 361, com efectivament va ocórrer.

¹⁹⁵ AGMS, Full de Servei [Jover Badia, Luís. CG: J-83/8].

guerra.¹⁹⁶ Quan s'aconsegueixca el poder s'instaurarà una dictadura militar que demanarà responsabilitats polítiques amb caràcter retroactiu, anticipant la futura llei que s'aprovarà al febrer de 1939, a punt d'aconseguir, definitivament, l'ansiat poder total a causa de la rendició incondicional de les forces armades republicanes.

En les últimes instruccions conegudes, de l'1 de juliol de 1936, el dia que se signaven els anomenats "Contractes Italians", en el punt tercer, s'insisteix a incitar i buscar la provocació violenta dels grups d'esquerra que, en respondre, serà el senyal i el moment per a declarar l'Estat de Guerra, «para proceder», just quan se sap que hi ha accés als mitjans econòmics, humans i, sobretot, bèl·lics, ja que Mola adverteix que «todo esta ya en marcha [...] aunque sean inutilizadas las personas que llevan la dirección [...]».¹⁹⁷ En realitat, es continuava amb la tàctica que l'extrema dreta - tradicionalista i falangista - seguia, pagats i dirigits pels monàrquics i sectors econòmics i polítics compromesos en la insurrecció, dins una estratègia de desestabilització que incloïa l'alteració constant de l'ordre públic coordinada amb la dreta monàrquica i catòlica representada a les Corts pel "Bloque Nacional" de Calvo Sotelo i la CEDA de Gil Robles. Aquests clamaven contra el caos i l'anarquia que regnava als carrers mentre els seus periòdics s'encarregaven d'estendre la sensació que tot plegat era un símptoma de la imminent revolució comunista, ahora que animaven i empenyien els ànims dels militars proclius a intervindre.¹⁹⁸ La tàctica de provocar desordres amb la violència al carrer era ben coneguda entre els feixistes europeus dels anys vint i trenta com a fórmula per a arribar al poder, i per a destruir la democràcia des del dins, una vegada aconseguit aquest. És el que van fer els nazis a Alemanya per

¹⁹⁶ Ídem, punt 14 IR a la 5a Dvisió, 31-5-1936, p. 357.

¹⁹⁷ Ídem, p. 367.

¹⁹⁸ Ángel Viñas: *¿Quién quiso la...*, pp. 317- 320 i 404.

a reclamar i imposar l'Estat d'Emergència; demanar i obtenir Hitler poders especials del president Hindenburg per a governar per decret, amb el pretext que els comunistes havien incendiat el Reichstag, preludi de la revolució que els comunistes alemanys preparaven en connivència i suport d'Stalin. És en aquest ambient que es produeixen al març de 1933 les detencions massives i s'obren establiments especials, com els "Búnquers" o centres de detenció de les Seccions d'Assalt (SA) i els Camps de Concentració, a través de la figura jurídica introduïda pels nazis de la «custòdia de prevenció», mitjà essencial per a suspendre els drets i garanties constitucionals de la llei democràtica alemanya i practicar execucions sumàries extrajudicials, així com detencions massives al·legals. A Espanya, els sollevats seguiran una acció semblant, adaptada al fet que ací havien de recórrer a la violència planificada per a prendre el poder polític, eliminant a qui legítimament l'exercia.

6.2.- Camps de concentració i treball forçat

A partir de la historiografia especialitzada i de la present tesi tractarem de demostrar que el treball forçat forma part de la resposta alternativa que la dreta catòlica i monàrquica, alfonsina o carlina; la dreta antirepublicana feixistitzada i la minoritària organització feixista FE-JONS van articular per a destruir el "perill revolucionari" que la democràcia republicana representava. En la mesura que aquest nou règim havia qüestionat des de la seua proclamació i per primera vegada, en 1931, els seus privilegis de classe assegurats en un statu quo secular, però també altres qüestions culturals com la seua concepció unitarista i centralista de l'Estat o el protagonisme social i polític de l'Església, el seu l'objectiu principal seria sotmetre les classes treballadores, atreure petits propietaris que s'uniran al moviment antidemocràtic que tindrà com a objectiu

abolir la legislació laboral republicana i destruir les organitzacions sindicals i polítiques.

S'implementava d'aquesta manera una acció més del *Pla de Contingència* que preveia Mola en la seua Primera Instrucció Reservada davant un possible fracàs del colp d'Estat per l'existència de resistència armada i organitzada, que havia de ser neutralitzada. Es tenia, així, molt present el fracàs a Sevilla, en agost de 1932, del Colp de Sanjurjo; la molt probable resistència havia de ser aturada preventivament, cosa que també explicaria l'onada d'assassinats i terror que es desfermaren contra dirigents i militants de partits polítics i sindicats, accions de què formarien part, també, l'empresonament massiu i l'internament forçós de sospitosos de tebiesa i vacil·lació. La insurrecció militar, efectivament, tal com preveia Mola, podia derivar en una guerra amb la divisió de les forces armades davant del colp a què s'hi va afegir la resposta violenta dels sectors populars militants «[...] de resultas de un golpe contrarevolucionario preventivo que desencadenó un revolución reactiva i, en última instancia, una guerra total».¹⁹⁹

Si fem una ullada sobre l'impacte local de la implementació del colp d'Estat, s'hi apunta que el treball forçat formava part, implícitament, del conjunt d'accions i violències previstes amb la finalitat de prendre el poder així com a paralitzar la més que probable resistència popular a través de l'estratègia centrada en la por i el terror consubstancial a la seua aplicació: en la base cinquena de la Instrucció Reservada núm. 1, de 25 d'abril, ja es divideix la societat en "Afectos" i "Desafectos" al moviment cívic-militar: premissa política per a justificar l'assassinat, la detenció preventiva i l'exclusió dins del pla de sotmetiment al nou subjecte polític que constituïa l'Espanya

¹⁹⁹ Javier Rodrigo i David Alegre: *Comunidades rotas. Una historia global de las guerras civiles, 1917-2017*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2019, p.175.

democràtica i polititzada de sindicats i partits polítics de masses que representava la II República.²⁰⁰

Els primers camps de concentració s'obriran sota l'empareda de la imposició del "Bando de Guerra", i el treball forçat formarà part des d'un primer moment de l'estratègia de depuració, eliminació i reeducació dels considerats desafectes per les seues idees abans de la guerra o les seues accions i omissions davant la consumació de la rebel·lió els dies 17 i 18 de juliol de 1936; amb la publicació del Ban de Guerra del general Mola a Burgos, o de Goded a Balears, s'hi incitava els suports socials del Colp a l'assassinat i l'extermini dels prèviament assenyalats com a enemics:

Entre les Ordres d'urgència de Mola hi preveia la declaració de l'estat de guerra [...], l'empresonament de «determinadas personalidades, con arreglo a listas previamente elaboradas y que deben obrar en poder de cada uno de los Gobernadores militares», i l'armament provisional dels civils addictes [...]. En el mateix sentit, Mola aclaria que «en el primer momento y antes de que empiecen a hacerse efectivas las sanciones a que de lugar el bando del Estado de Guerra, deben consentirse ciertos tumultos a cargo de civiles armados para que se eliminen determinadas personalidades, se destruyan centros y organismos revolucionarios».²⁰¹

L'orde de Franco als seus generals del 20 de juliol de l'obertura del camp de Zeluán en Nador (Marroc) sembla anar en aquesta direcció que, amb aquestes premisses, no sembla improvisada: «Organitzaran camps de concentració amb els elements

²⁰⁰ Ángel Viñas: *¿Quién quiso la...?*, pp. 343-344.

²⁰¹ Josep Massot i Muntaner: *El primer franquisme a Mallorca*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p.222, la cursiva és nostra. Quan a l'existència de llistats elaborats d'enemics a detenir i exterminar, Paul Preston: *Arquitectos del Terror...*, pp. 97, que en algun cas anaven elaborant-se des de 1930 per un dels influents propagandistes de la conspiració jueva-maçònica que representava la II República, impulsor i justificador del colp d'Estat, el sacerdot Juan Tusquets Terrat, p. 113-114. El subratllat i la cursiva són nostres. Si fa no fa, tota una inspiració per als planificadors nazis de l'ocupació de Polònia en 1939, que va incloure l'extermini d'uns 60.000 membres de la intelligència militar, política, social i cultural del país, prèviament seleccionada per prevenir qualsevol intent de resistència social o de sobirania nacional. Stephan Lehnstaedt: *La guerra de Adolf Hitler*, episodi 1: «Guerra de exterminio», Kenneally Mike, Australia, 2019, Canal de Historia, 23 de gener de 2022, <https://canalhistoria.es/programas/la-guerra-de-adolf-hitler/>.

perturbadors, que empraran en treballs públics, separats de la població».²⁰² La detenció, la reclusió i l'exclusió es contemplava on es va imposar el colp perquè, ni que fos per a determinats col·lectius, considerats prèviament enemics, eixe era el primer pas per a depurar la societat dels seus enemics interns.²⁰³

Qui eren els detinguts? Per qui anaven? Doncs els qui no se'ls van unir, no col·laboraven, i sobretot, els qui havien sigut identificats i formaven part de l'“anti-Espanya”:

No cabe duda que mucho antes de producirse el golpe de Estado media España estaba sometida a la vigilancia de la otra media. Desde su fase de preparación quien estaba comprometido, por secundario que fuese su papel, no desconocía que la elaboración de listas de simpatizantes del Frente Popular resultaba esencial para asegurar su triunfo, identificación del enemigo que pudiera oponer resistencia, requisito para encarcelarlos tras la declaración del estado de guerra y aplicarles los castigos previstos en la base 5 de la Instrucciones Reservadas de Mola nº 1. La rapidez en desbordarse los centros de reclusión allí donde este triunfó, demuestra hasta que punto fue eficaz dicha prevención.²⁰⁴

A l'espera d'estudis i investigacions que determinen si es tractava d'una acció sistematitzada, trobem casos d'enemics detinguts i obligats a treballar, com a Navarra durant les primeres setmanes de la guerra, en una acció que transitava entre el castic humiliant i la necessitat de mà d'obra causada pel conflicte armat provocat pels rebels, estant en alguns casos assassinats acabada la tasca. Així ho reflecteixen testimoniats recollits en la investigació realitzada durant els anys vuitanta del segle passat pel grup

²⁰² José Emilio Díez: *Colección de proclamas y arengas del Excelentísimo Señor General Don Francisco Franco, Salvador de España (Sevilla 1937)*, citat en David Guinard: «Centres de Reclusió a Mallorca en Guerra (1936-1939)», *Randa*, 28 (1991), p.49.

²⁰³ El diari *El Sol* publicava l'1 d'agost de 1936 que en els plans dels conspiradors de Barcelona per al 18 de juliol es contemplava “confinar a los judeomasones y sectores Internacionales”, cfr. Viñas: *Quién quiso la...*, p. 265.

²⁰⁴ Juio Prada: recensió del llibre de Gutmaro Gómez: *Geografía humana de...*, p.176.

Altaffaylla Kultur Taldea sobre la repressió durant la guerra i la postguerra a Navarra. Qüestió que també veiem en el llibre de memòries d'Alfonso Camín sobre el primer any de guerra que va viure entre els rebels, on explica que en el front d'Astúries presos del Llatzaret de Redondela (Pontevedra) eren enviats a cavar trinxeres i altres que reconstruïen ponts prop de Cangas eren assassinats pels falangistes que els custodiaven, en acabar la feina.²⁰⁵

En els camps de concentració de Mallorca de 1936 s'imposa l'obligació del treball, segons David Guinard (1991). Aquesta Ordre de crear camps de concentració i treballar en la construcció d'emplaçaments de bateries costaneres al litoral illenc es va produir després del desembarcament de Bayo l'agost de 1936, per a fortificar la costa a partir de setembre. Aquests primers camps es nodrien d'unitats de treballadors "y soldados rojos" presoners, grups de mariners civils enviats des d'Itàlia, tripulants de vaixells russos capturats pels rebels i tancats a Campos o Felanitx, que s'hi dedicaran a construir la carretera de la colònia de Sant Jordi a Ses Salines, a partir de novembre de 1936. Guinard referencia el cas dels vaixells mercants que el 18 de juliol van ser retinguts a ports italians i com no es van voler unir a la rebel·lió van ser empresonats per Mussolini i traslladats a Mallorca; fet del qual se'n va ser ressò la premsa i testimoniatges orals quan van ser internats al camp de concentració de Campos en 1937.²⁰⁶ Tot plegat conseqüència del procés de classificació i depuració de responsabilitats de tota mena que es posa en marxa el mateix dia del colp perquè

²⁰⁵ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, «Un ejemplo de esta represalia es el caso de Agustín Blanco, médico y exalcalde nacionalista de Sangüesa, quien, además de sufrir continuas requisas, fue obligado a trabajar gratuitamente en las eras. Puede citarse también a los 28 hombres que en Olite fueron forzados a labrar el campo de sus paisanos que eran de derechas (20 de los 28 serían asesinados unos pocos días después de las tareas de recolección); o el caso del caminero Clemente Osés en Urbiola, a quien tras ser despedido se le impuso trabajar gratuitamente para otros Vecinos. [...], (2008, pp. 552, 468 y 542, respectivamente)», p.117; Alfonso Camín: *España a Hierro y Fuego. Diez meses con los sublevados*, Mèxic, Editorial Norte, 1938, edició consultada, Alto Nalón (Astúries), 2012, p.255.

²⁰⁶ David Guinard: «Centres de Reclusió...», pp 48 - 53. Els testimoniatges orals que s'hi recullen parlen d'uns 280 mariners i que eren «gent de Llevant». A Mallorca es van obrir CC per a internar mariners dels

[...] el enemigo ya esta marcado y definido en un proceso de depuración social total. La actuación del 18 de julio se extiende y repetirá allá donde se imponga el golpe y en cada uno de los municipios y localidades que conquisten los golpistas durante la guerra que provocan, lo que veremos es una organización administrativa y burocrática militarizada del proceso durante los casi tres años que duró independientemente de lo que la guerra durase, 3 días, 3 meses o 3 años.²⁰⁷

6. 3.- Institucionalització de l'Estat rebel. Franco, la guerra llarga i els batallons de presoners-treballadors: 1937-1938

Amb la creació a Burgos de la Junta Tècnica d'Estat, a l'octubre de 1936, una de les set comissions que es van crear en aquell embrió de govern rebel va ser la de Justícia, començant així la centralització del primer entramat “normativitzat” del sistema penitenciari franquista. L'organització i sistematització del treball forçat amb els presoners de guerra, s'articularà a partir de 1937. Els revoltats no van poder aconseguir l'objectiu de prendre Madrid, marcat en les Instruccions per Mola, com a pas previ i necessari per a aconseguir el poder a tot l'Estat. A principis de 1937, la guerra que s'albirava llarga i de desgast, amb dos exèrcits posicionats sobre cada territori del seu control i disposats a defensar-lo, marca el canvi d'estratègia dels revoltats quant al tractament del creixent nombre de presoners que aquella provocava. Així, l'11 de març de 1937 es va dictar «l'Ordre General de Classificació» que regulava el grau d'adhesió al Règim, que haurien de decidir les Auditories de Guerra sobre els presentats

vaixells soviètics apressats que es dirigien al port de València al desembre de 1936, nota 183; David Guinard: «Centros de reclusión en las Baleares. 1939-1942. Los campos de concentración de Mallorca y la colonia penitenciaria de Formentera», Pedro Oliver Olmo i Jesús Carlos Urda Lozano (coords.): *I Congreso sobre ...*, pp. 580-58, Correo de Mallorca, 1-12-36, p. 2, citat, p. 581; Maria Eugènia Jaume i Esteva: *Esclaus oblidats. Els camps de concentració a Mallorca (1936-1942)*, edicions Documenta Balear, 2019, pp. 84-85. La primera obra militar referenciada bastida amb mà d'obra presonera forçada, al setembre de 1936, va ser una bateria costanera al terme d'Alcúdia (Mallorca).

²⁰⁷ Candela Chaves Rodríguez: *La represión franquista...*, p.105, «Quien no era fusilado era detenido a la espera de depuración y obligado a trabajar en no pocas ocasiones», p.123.

(desertors de l'Exèrcit republicà) i els presoners capturats en accions militars en els fronts de combat. Els podien classificar en quatre graus d'adhesió:

A) Prisioneros o presentados [voluntariament] que justifiquen su afeción al Movimiento Nacional o no sean hostiles al mismo, y que hayan formado en las filas republicanas obligados a ello.

B) Prisioneros incorporados de manera voluntaria a las filas enemigas y que no estén afectados de responsabilidades de índole social, política o común.

C) Jefes y Oficiales del Ejército republicano, individuos capturados o presentados que se hubiesen destacado por actos de hostilidad ante las tropas sublevadas, dirigentes en partidos y organizaciones o actividades políticas o sociales, enemigos de la Patria y del Movimiento Nacional y posibles responsables del delito de rebelión militar, cometidos antes o después de producirse el Movimiento Nacional liberador.

D) Individuos capturados o presentados que aparezcan, más o menos claramente, presuntos responsables de delitos comunes o contra el derecho de gentes, realizados antes o después de producirse el Movimiento Nacional.²⁰⁸

La regulació i “legalització” del treball forçat es materialitzava amb el Decret número 281, de 28 de maig de 1937, quan Franco proclamava el dret-obligació al treball dels presos per delictes no comuns, en atenció a la seua edat, eficàcia i bon comportament i s'hi anuncia la creació d'un organisme central que s'encarregarà de regular tot allò que es refereix als presoners de guerra, que pel seu volum i situació havien de tenir un tractament específic, que començava amb la classificació.²⁰⁹ A partir de l'estiu de 1937, en el marc d'una guerra de conquesta gradual i sistemàtica del territori, amb desenes de milers de presoners cobrats en l'ofensiva franquista sobre el

²⁰⁸ AGMAV, CGG, Asuntos Generales, Documento nº 5: «Orden General para la Clasificación de prisioneros y presentados dictada por S.E. el General del VI Cuerpo del Ejército, con fecha 11 de marzo de 1937 y aprobada por S. E. el Generalísimo en orden de la misma fecha», Documento nº 29; Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 133, notes 162 i 163.

²⁰⁹ Francisco Navarro Lopez: *Cautivos en Córdoba...*, p. 61, «Decreto del Nuevo Estado concediendo el derecho al trabajo a los prisioneros y presos políticos y fijando la justa remuneración a ese trabajo y su adecuada distribución, de 28 de mayo de 1937», *BOE*, 224, 1 de juny de 1937.

nord peninsular republicà (engegada l'abril i finalitzada l'octubre), es va crear la Inspecció de Camps de Concentració, que s'encarregà de la gestió dels batallons de treballadors organitzats pel MIR (Mobilització i Reclutament) amb els presoners de guerra que es classificaven en els camps de concentració. Aquells presoners no inculpats per possibles “delictes” derivats de la seua actuació militar i política prèvia, però que no podien demostrar la seua afecció als rebels franquistes eren classificats com “Desafectes” o “Afectes Dubtosos” i podien ser internats en Batallons de Treballadors. És a dir, exclosos del seu Exèrcit i de la Nova Espanya i sotmesos a la condició de treballadors forçats al seu servei, com un mitjà més per a guanyar la guerra. Per aquesta raó seran enquadrats i utilitzats en treballs, tant en el front com en la rereguarda, en obres i tasques de caràcter militar i civil.²¹⁰

Estem davant la plasmació de la política desenvolupada amb els presoners des de l'esclat de la guerra, que esdevingué total en no poder derrotar l'enemic durant els mesos següents a la seua provocació. Per tant, necessitaven classificar per a reutilitzar els presoners afectes com a soldats i els qui no ho podien demostrar, també, com a mà d'obra forçada en el front i la rereguarda. Presoners sobre qui s'implementaria una política de persecució a través de l'aparell judicial-militar amb llargues condemnes de presó i l'extermini, en el cas dels qui queien en els apartats C i D, i de reeducació política i social a través del treball forçat amb els classificats en l'apartat B. En aquest cas, s'hi combinava la necessitat de guanyar la guerra amb l'objectiu del sotmetiment i submissió a través de la coacció que significava la pena del treball per causa política, sempre sota la cobertura “legal” del Ban de Guerra, estenent als presoners de guerra el

²¹⁰ Decret de creació de l'ICCP, *BOE*, 258, 5-7- 1937; *AGMAV*, C.2324, L, 46BIS, Cp.1/89: «Memoria. Parte documental. Marzo, mayo, agosto, septiembre, octubre, noviembre y diciembre de 1937. Enero y febrero de 1938», document núm. 29, «Reglamento de la Comisión Técnica Asesora de Campos de Concentración de Prisioneros».

Dret Penal de l'Enemic que amb la publicació d'aquell al juliol de 1936 entrava en vigor en tot el territori de l'Estat, el que significava plantejar una depuració de facto de la societat segons les premisses ideològiques i polítiques dels sollevats.²¹¹ L'acció es complementava amb la dissuasió i atracció a les idees franquistes a través de l'adoctrinament i la propaganda sobre els presoners dels camps de concentració i dels batallons de treballadors per a dur endavant la tasca de transformació personal, de «saneamiento ideológico» que havien de patir els presoners que venien «infectats» per la democràcia «liberaloide» per a poder ser admésos, això si, tacats d'orige amb l'oprobri d'haver estat enemics fixats de la “Nueva Espanya” que estaven construint els sollevats. Tant pels seus fonaments ideològics esmentats, com per la forma en què es va dur a terme el procés de classificació, per a l'exclusió i reutilització subordinada dels presos polítics i els presoners de guerra, cauen de ple en l'etiologia de les dictadures feixistes i de l'estalinisme d'entreguerres.²¹²

6.3.1.- Presoners de guerra. Classificació i aprofitament bèl·lic i civil

L'Ordre de classificació va precedir la campanya del Nord engegada el mes següent i es decretava després de la caiguda de Màlaga; quatre dies després, el 15 de març, s'establia un qüestionari sobre «información retrospectiva» dels presoners de guerra on es volia establir una biografia política de cada presoner i que aquest informara del front i la rereguarda republicana esdevenint un agent de la denúncia i la delació de companys d'armes i veïns. El presoner era interrogat sobre l'impacte del colp d'Estat en el municipi de residència: actuacions, fets i protagonistes en aquest. Aquest qüestionari adaptat s'utilitzarà per a recollir informació sobre les poblacions que

²¹¹ Carl Schmitt: *El concepto de...*, pp. 141-147.

²¹² Javier Rodrigo: «Espejos deformantes. Explotación...», p. 83.

l'Exèrcit franquista anava a ocupar i que Gutmaro Gómez veu com el primer precedent de la Causa General «que introducía una cuestión central para la justicia militar i la construcción posterior del orden jurídico franquista: enjuiciar la conducta del individuo y la de su entorno».²¹³ Tot seguit, a causa de la rigidesa del mateix sistema de classificació, als objectius militars i polítics amb què es va plantejar des del principi, van sorgir dubtes davant la complexa casuística amb què es van trobar que requeria, segons el moment i la situació, matisar o explicar a les comissions de classificació com s'havia d'aplicar l'esmentada ordre. Cosa que va arribar a produir situacions contradictòries per als interessos dels propis sollevats en el seu afany per identificar i controlar tots i cadascun dels possibles enemics que s'amagaven entre la munió de presoners cobrats en els fronts de guerra. En la proposta de classificació de l'Exèrcit del Nord, de 23 de juliol de 1937, apareix una de les qüestions que més debat i controvèrsia provocarà entre els responsables de l'Exèrcit sollevant i que esdevindrà objecte de discussió constant entre l'ICCP i el CGG, com és el tractament dels qui no està clara l'adhesió, perquè no s'ha pogut demostrar, a les forces rebels. L'Exèrcit del Nord considera que no deuen romandre detinguts sinó «residenciados» en la seua localitat d'origen per tal que siguen «diligenciados» per l'alcalde, FET-JONS i el capellà local que decidiran si tenen antecedents desfavorables o no. En el primer cas el presoner hi haurà d'estar vigilat, però, si està en edat militar, hi haurà d'ingressar en un batalló de treballadors. Siga com siga, haurà d'estar vigilat i controlat en el sentit foucaultian del concepte, alhora que es posaven les bases amb què es tractaria la població presonera a causa de la derrota militar i la conquesta territorial durant la

²¹³ Gutmaro Gómez: *Geografía de la...* p. 119. L'ocupació de Bilbao "era una ventana administrativa a la delación, a la denuncia, a la colaboración, organizada por primera vez en grandes núcleos de población industrial", p. 122.

guerra i a la fi d'aquesta, col.locant en el centre del procés de classificació i control, les noves autoritats locals imposades pels rebels.²¹⁴

La creació de la Inspecció de Camps de Concentració es va produir en el context de la campanya del Nord amb l'encàrrec immediat per part del CGG, a causa de l'increment constant del nombre de presoners, de formar batallons de treballadors, sense que la normativització del seu ús i règim intern no començarà mesos després:

La segunda mitad del año 1937 fueron unos meses de frenética generación de normativas que dieron soporte práctico a las primeras andanzas de la Inspección. Desde la creación de la ICCP en julio, estas medidas estuvieron relacionadas con la creación de los Batallones de Trabajadores, la regulación de sus plantillas, las asignaciones económicas para los gastos generados en los campos, los haberes de los prisioneros, las normativas internas de campos y batallones, etc..., pero también con solventar las problemáticas de salud que proliferaban entre los concentrados [...], así como los conflictos de dependencias de autoridad que generaban [...]. La ICCP debía vigilar escrupulosamente que los prisioneros capturados o evadidos del Sur operaran en batallones en el Norte, y que en el Norte trabajaran los aprehendidos en el Sur. Igualmente, había orden de renovar el personal de los BB.TT. en un tercio de sus efectivos cada dos meses, para que cada seis meses la composición fuera distinta de la inicial. Junto a estas órdenes, se debía crear un "Servicio de confidencia o Información" que iba a permitir a la Inspección conocer en todo momento el "estado de mejoramiento" de los encuadrados o la "existencia en ellos de individuos clasificados indebidamente". El Estado Mayor quería ser informado de las noticias que este Servicio le reportara. Conviene apuntar el criterio seguido para poner en duda la afección al golpe militar. [...] Según el artículo 8 del anteriormente citado reglamento provisional de diciembre de 1938, los "dudosos" serían aquellos que "por su desigual conducta y aquellos que con su actitud reservada y su patente falta de voluntad en el trabajo, limitándose a cumplir estrictamente lo que se les ordena, para no incurrir en falta, hacen suponer que continúan animados de un espíritu de desafección solapada al Movimiento Nacional" [...]. Según este decreto los presentados (quienes desertaban del Ejército republicano) se clasificaron en cuatro grupos dependiendo de su pasado más reciente en territorio republicano. Dado que el decreto ley establece también los apartados

²¹⁴ *AGMAV*, C. 2329, L 55, CP 1, p. 16, CGG, EM, Prisioneros. «Normas para la clasificación. Antecedentes de orden que modifican lo estatuido en materia de prisioneros y evadidos para su clasificación y utilización señalando los procedimientos judiciales a seguir (marzo-diciembre de 1937)».

enunciándolos con las cuatro primeras letras del alfabeto, advertimos al lector para que no confunda los tipos con los anteriormente citados para la normativa de marzo de 1937.

A) Aquellos que por haber estado presos, escondidos o acogidos no prestaron servicios de ninguna clase “a la causa roja”. Podían ser empleados en destinos en activo, teniendo el carácter de reingresados provisionalmente en el Ejército.

B) Los que pese a desempeñar algunos cometidos a las órdenes de “los enemigos de la Patria” habían logrado “señalados y eminentes servicios para la causa nacional, justificando su permanencia en aquella zona como medio para lograr dichos fines y pasarse a nuestras filas”. Quedarían afectos a procedimiento judicial hasta que el Consejo de Guerra de la clase correspondiente se dictara el “Pronunciado”. Una vez actuara la Secretaría de Guerra, Negociado de justicia, se cursarían, con informe, a la Autoridad Judicial de la División por cuyo territorio se hizo la presentación, “a fin de que, con carácter preferente, se continúe la tramitación de los autos, durante la cual habrán de permanecer los encartados en situación de libertad”.

C) Personal que después de haber servido en las filas republicanas, “sin las circunstancias acreditativas de su patriotismo, aludidas en el apartado anterior”, pasaron a la zona sublevada por evacuación o entregándose voluntariamente. Estos seguirían las mismas vicisitudes procesales que los del apartado B, sin otra diferencia que la de permanecer en prisión atenuada o en libertad provisional, según lo estimara conveniente la Autoridad Judicial de la Región.

D) Cogidos prisioneros en combate o a consecuencia de él sin ánimo de presentarse ante las Autoridades insurgentes. Éstos serían inmediatamente privados de libertad y sujetos a la jurisdicción de los Consejos de Guerra.²¹⁵

L'ICCP comptava amb una secció de justícia encarregada de la relació entre aquesta i el CGG amb les comissions de classificació i les Auditories de Guerra, per tal d'expedir els informes jurídics necessaris per a la classificació dels presoners. Tot buscant la major eficàcia de la mà d'obra disponible, al costat de la Inspecció hi havia

²¹⁵ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 136, 134 i 151, notes 193 i 154, nota 194.

Ídem, pp. 153, nota 193; *AGMAV*, C. 2324, L. 46BIS, Cp.1/23: «Orden General para la Clasificación de Prisioneros y Presentados dictada por S.E. El General del VI Cuerpo de Ejército, y aprobada por S.E. El Generalísimo en Orden de la misma fecha. Cuartel General del Generalísimo. De 23 de julio de 1937», *BOE* nº 277 de 24 de julio de 1937», p. 154, nota 194.

una “Comisión Técnica Asesora” que expedía informes sobre la utilización dels presoners i presos polítics en obres civils de «utilidad nacional».²¹⁶

Un dels problemes de l’aplicació dels criteris de classificació política va ser que es van trobar davant una allau de presoners i la necessitat urgent d’organitzar BBTT. Aquest fet, juntament amb la interpretació que dels apartats A i B pogueren fer les comissions de classificació acabades de constituir, va portar a situacions que en menor grau no deixarem de trobar durant la resta del conflicte: la “injustícia” i l’arbitrarietat. Massa sovint s’hi aplicava la classificació esmentada de forma que Martín Pinillos rebia queixes sobre el fet de constituir BBTT amb presoners que es podia considerar afectes que estaven patint un castic immerescut; més encara si eren destinats al front a fortificar, a ser «verdaderos cuerpos de fatiga sufriendo las contingencias de la guerra con mayor rigor que otros cuerpos combatientes».²¹⁷ Un exemple de l’explicació de l’inspector en cap el constitueix la carta-denúncia que el cap de falange de Biscaia enviava al governador militar sobre la situació que s’estava donant amb els presoners bascos des de la rendició de Bilbao al juny i que explicava les causes de la situació tan anòmala que s’estava produint en centres de reclusió de presoners de guerra:

La Población [militant] vizcaína está compuesta por 52.000 carlistas y monárquicos, 80.000 nacionalistas vascos y 70.000 del F.P. (Front Popular). La convivencia de los primeros con los otros dos en cárceles o BBTT con los que fueron sus enemigos de siempre, los que con su alegría hacen la situación más trágica. Los escondidos en el primer momento fueron últimamente movilizados por el gobierno rojo-separatista. Por estar estrechamente vigilados no se pudieron pasar como si podían los otros grupos dándose el caso que los que se presentan con la octavilla que les concedía el perdón han podido ganar la libertad, se encuentran en el Ejército o Milicias, batiéndose con el fin de lavar su culpa. En cambio, aquellos otros prisioneros de guerra o evadidos de última hora

²¹⁶ AGMAV, CGG, Asuntos Generales. Documento nº 1: «Decreto 281 del Nuevo Estado concediendo el derecho al trabajo a los prisioneros y presos políticos y fijando la justa remuneración a dicho trabajo y su adecuada distribución». Salamanca, 28 -5-1937, *BOE* de l’1 de juny.

²¹⁷Martín Pinillos a Franco, 17 d’agost de 1937, Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 154, nota 195.

que en encuentran en batallones de trabajadores especiales o en compañías de trabajadores *sin poder empuñar el fusil, sin poder vestir el uniforme ni emblemas que añoraban cuando esperaban el alzamiento para sumarse a sus milicias*. Las familias de los perseguidos se encuentran con que la *España auténtica que soñaban* no les resolvía su caso y pido autorice nombrar representantes en las comisiones de clasificación concedores de la gente y de toda garantía, para avalar y poner en libertad para que puedan ir a milicias, ejército o su empleo».²¹⁸

Segons Garcia Funes, la solució estaria a castigar amb el treball forçat només als qui foren considerats presoners de guerra, i d'aquests distingir entre els clarament desafectes i els qui la classificació no estigués clara «por dudosa conducta en zona republicana; así, los presentados y prisioneros declarados afectos a la sublevación militar sólo se les podría destinar a otras unidades del Ejército en armas».²¹⁹

Falange es mobilitza a final de mes per a solucionar aquest tema demanant que el Cap Nacional intervinga perquè es contemple la presència de FET en les comissions de classificació, com a solució especialment per a identificar els falangistes evadits de Biscaia o Santander a causa de la gran quantitat de presentats i al tracte que se'ls hi està dispensant. El Cap de la Inspecció, Martín Pinillos, fa seua la proposta d'incloure a FET en les comissions de classificació, ordenant el CGG que «intervengan i sean oídos los jefes provinciales de FET, que nombrarán elementos concedores de los que sean objeto de clasificación». En la proposta aprovada pel CGG planteja, per primera vegada, la distinció de fet entre afectes adherits (Aa) i dubtosos (Ad). Els primers quedarien en llibertat, si queien per edat dins les quintes mobilitzades pels franquistes serien enviats a les Caixes de Recluta per a destinació als fronts de guerra. Els dubtosos

²¹⁸ AGMAV, C.2379,155, 17, 27-8-37: Antonio María de Oriol y Urquijo, jefe provincial de FET de Vizcaya al Sr. Gobernador militar de Vizcaya. La cursiva es nostra.

²¹⁹ AGMAV, C.2379, 155, 32, Martín Pinillos a Franco, 19 de agosto de 1937, Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 154, nota 195.

ingressarien en batallons de treballadors, mentre s'aclareix la classificació, juntament amb els considerats B, desafectes, sense responsabilitat criminal.

Hi havia la necessitat de destriar els enemics dels partidaris i integrar-los, com deia Oriol i Urquijo en l'Exèrcit de "l'autèntica Espanya", doncs, segons Martín Pinillos

Frente al Ejército Nacional no se alza otro Ejército, sino una horda de asesinos y forajidos, y junto a ellos, y no menos culpables, unos bellacos engañados por una propaganda infame y no es eso lo peor, sino que, junto a esas dos clases de elementos, asesinos y bellacos, forman también, aunque a la fuerza, buen número de hermanos nuestros, de nuestras ideas y convicciones y que la desgracia les ha llevado a estar entre los rojos al estallar el Glorioso Movimiento Nacional y salvador de nuestra patria y de la civilización cristiana, [...] ello complica la labor de la ICCP. Por disposición especial del Magnánimo Generalísimo (arti. 4 decreto 281), los prisioneros que no hubiesen realizado crímenes y delitos comunes han de gozar de todas las garantías del Convenio de Ginebra de 17 de junio de 1929.²²⁰

El 15 d'octubre de 1937, el general tradicionalista Rafael Latorre Roca que comandava la 3a Brigada de Navarra es va fer càrrec dels presoners que s'hi havien lliurat en el Pacte de Santoya. En un diari privat explica com s'organitzava la seua gestió, on hi podem seguir el procés que se seguia per a transformar presoners enemics en personal útil per a la causa franquista. Des del 30 d'agost s'havia realitzat la classificació de 33.000 presoners; en romanien sense classificar uns 2.000 perquè no havien arribat informes d'antecedents. Per a aconseguir-ho havia separat els soldats dels oficials a qui s'hi havia empresonat, seguidament s'hi havia implementat una xarxa d'espionatge i fomentat les delacions entre els presoners; després, s'hi havien constituït comissions de classificació i, mentre es realitzava aquesta, iniciat un cicle de conferències adoctrinadores i actes de persuasió ideològica. Destriats els considerats

²²⁰AGMAV, C.2379,155,18, "Jefe provincial de FET de Palencia a Jefe Nacional, 30-8-37; Martín Pinillos al CGG, 3-9-1937. El 4 de setembre s'aprovava la intervenció de FET en les comissions de classificació com informadors i amb atribucions per avalar presoners.

delinqüents i perillosos de la resta. «A comienzos de noviembre había que vestir y alimentar a los prisioneros, relacionarlos y ficharlos para finalmente clasificarlos». Segons el resultat del procés de depuració les destinacions podien ser: llibertat, presó, caixa de reclutes o batalló de treballadors. A la presó, esperant el consell de guerra que considerava Latorre «una verdadera herejía y una aberración cristiana, al tratarse de penas irreparables, que eran la mayoría y que lejos de calmar odios y rencores los exaltaban, al considerar como mártires los que caían bajo el plomo o estrangulados por la horca».²²¹

Aquest General intenta justificar la crítica passiva que realitza sobre el tracte als presoners adduint que els consells de guerra quedaven fora de la seua jurisdicció i acusa de la matança a l'Auditor general Eugenio Pereiro Cournier, juntament amb els generals Franco y Dávila. Ara bé, a ell se li va encomanar la “pacificació” (neteja) de l'oposició armada dels fugits i guerrillers del Principat d'Astúries, que no es va considerar acabada fins a 1940, territori que en 2011 ja sumava 5.952 assassinats identificats.²²² Entre els criteris per a la classificació, a totes les unitats de carrabiners se les internava directament en batallons de treballadors destinats fora d'Astúries, a Pontevedra; la causa: que tots havien ingressat voluntaris en aquestes unitats.²²³

Tot i que Latorre Roca explica que va rebre la felicitació del general Orgaz per l'excel·lent gestió dels presoners cobrats amb la caiguda del front Nord, al desembre

²²¹ Jaume Claret: *Ganar la Guerra, perder la paz. Memorias del General Latorre Roca*, Barcelona, Crítica, 2019, «no poseo estadísticas de fusilados, que se efectuaban, frecuentemente, en tandas de unos veinte», p. 133.

²²² Paul Preston: *El holocausto español...*, p. 822.

²²³ Jaume Claret: *Ganar la Guerra...*, a les seues memòries privades, escrites en 1950, explica la situació lamentable en què es trobaven els presoners quan se n'hi va fer càrrec, exposats a abusos de tota mena per part de falange: «presos y prisioneros daban lástima, un horror, todo tipo de encierro e internamiento, en una Asturias plagada de hombres armados en los montes y presos hacinados [...] con apaleamientos y violaciones de presos y presas por sus guardianes, humillaciones a los presos en la cárcel [...]. A muchachas de 14 y 15 años se les hace trabajar como esclavas». Latorre Roca justificava l'existència i ús dels BBTT perquè «estamos en implacable, cruenta y encarnizada guerra sin cuartel, había que restablecer las comunicaciones», pp. 91-95, 126-128 i 227.

de 1937, l'amuntegament en els dipòsits de presoners, camps de concentració i BBTT (dels tres inicials s'havia passat als seixanta-set a finals d'any) feia que l'ICCP plantejara una reclassificació ordenada pel CGG que es justificava per a reparar les "arbitrarietats" comeses en l'anterior i premiar «el comportamiento de los prisioneros que dentro de sus campamentos o de las unidades de trabajadores se han hecho merecedores de libertad».

La reclassificació s'havia de realitzar a partir de nous informes sobre els qui havien mostrat bona conducta, ja que, tot i ser dubtosos, eren un exemple per als altres

[...] pues noticiosos de las consecuencias de su conducta ha de influir en los campamentos, las entidades políticas, administrativas y de orden público que han de remitir los referidos informes para que tengan un extraordinario cuidado por derivarse una solución de trascendencia, y que al mismo tiempo como complemento a los referidos informes *se eleve a las comisiones de clasificación el comportamiento de los prisioneros por el Jefe del BBTT o campamento, donde se detallará la conducta de los prisioneros en cuestión.*

Santander, Sección Jurídica, de la ICCP, El capitán auditor. 29-12- 37.²²⁴

A través d'aquesta memòria veiem qui componia durant la guerra les comissions de classificació: un cap de l'Exèrcit i dos oficials on havia d'haver-hi un del Cos Jurídic. En les instruccions que donaren forma a les comissions classificadores podem comprovar tant la consideració que els mereixien els presoners com el grau d'arbitrarietat que la mateixa classificació comportava gràcies al marge de decisió que es deixava sobre aquelles a l'hora d'aplicar els criteris de classificació, tot partint d'una retenció preventiva en els camps derivada de la consideració que els qui havien combatut o format part de l'Exèrcit enemic, eren enemics:

²²⁴ AGMAV, 2324, 3/35-36. «ICCP. Memoria sobre la labor realizada por sus distintas secciones y juicio crítico de la misma. Abril de 1938», comunicació de Martín Pinillos a Fidel Dávila, 15-5-38.

[...] procederán rápidamente, con amplitud de miras y libertad de procedimiento, a clasificar a los prisioneros y presentados según su presunta o comprobada conducta o responsabilidad [...]. El gran número de prisioneros o presentados en Ad i B y que estaban dentro de la edad militar motivó la idea de utilizarlos en trabajos adecuados y que fuesen de provecho para los fines de la guerra de Cruzada que mantenemos, ya que no era prudente ni conveniente emplearlos como tropas [...]. Retenidos en CC para su eventual utilización como trabajadores, formándose con ellos los BBTT y las Brigadas y equipos de trabajos especiales. Pues no existía Seguridad de que hiciesen un buen uso del arma que se les había de entregar, por esta razón y no siendo justo tenerlos ociosos en los CC, Su Excelencia a través de la Dirección General del MIR organizó los tres primeros en Pinto, Yeles y Villaluenga dependientes del CE de Madrid [...] en trabajos de utilidad militar que no contraviene ningún acuerdo de orden jurídico nacional ni internacional, ni ningún precepto de rígida ética, *ya que son españoles y dentro de la edad de los demás llamados a filas, y por tanto, el Gobierno nacional tiene perfecto derecho a utilizarlos de la manera que considere mas útil para los fines de la guerra.*²²⁵

El resultat de la classificació dels presoners i presentats va deixar, com era previsible amb aquests criteris, un elevat nombre de dubtosos i desafectes en edat militar que han de dedicar-se a treballar en allò que els seus capturadors consideren més escaient per a guanyar la guerra, amb el benentès que com que són espanyols en poden disposar a discreció com han fet amb els seus reclutes, sense que això signifiqui contravenir cap acord internacional subscrit per l'Estat. El Conveni de Ginebra que regulava el tracte als presoners de guerra, a què es va acollir l'Estat espanyol en 1929, amb la seua signatura pel rei Alfons XIII, prohibia explícitament el treball dels presoners en comeses i tasques militars i si es produïa s'havia de fer amb les garanties i drets que acordaren les parts bel·ligerants (articles 27-34 del Conveni). Per tant, en la mesura que el sistema de treball a què van ser sotmesos tenia el caràcter d'obligatori, de forçat, el presoner no percebia més que les "sobres" (0'25 pessetes) del seu

²²⁵ AGMAV, 2324, 3/18-19, Informe d'Inspecció, 15-3-1938. La cursiva és nostra.

manteniment i no cap salari pactat. Les destinacions dels batallons eren majoritàriament en els fronts de guerra, amb la qual cosa l'existència de presoners de guerra enquadrats en els batallons de treballadors articulats pel franquisme contravenien l'esperit i la lletra de cada article d'aquest, obviant alhora el Conveni relatiu al treball forçat o obligatori signat per Espanya per a acabar amb el treball forçat en 1930, que va entrar en vigor en 1932.²²⁶

Quedava així organitzat, amb alguna matisació, el que constituirà l'essència del sistema de classificació fins que desaparega aquesta forma anòmica de repressió política a través del treball forçat, al desembre de 1942. Aquest sistema descansava sobre dues potes que es podrien resumir en: informes d'antecedents polítics i militars, que remetien des dels municipis de residència les autoritats locals, més les observacions i informes de conducta del comandant del camp de treball. A partir d'estes informacions es va establir el sistema de classificació política que contemplava una gradació que pretenia traduir el nivell d'afecció en relació al bàndol sollevat que separava els presoners en:

AA	Afectes Adherits
Ad	Afectes dubtosos, adhesió no demostrable
B	Desafectes
C	Encartats, se'ls obria sumari
D	Delinqüents comuns

²²⁶ AGMAV, 2324, 3, 19. «Orden 24 de agosto de 1936 (BO 11, documento 10, se señala al prisionero el haber del soldado sin sobras y la orden de 25 de agosto de 1937 BO 312 (doc. 11), determina la forma de reclamar dichos haberes». Les sobres consistien en 0'25 pessetes per dia treballat que se sumava a la despesa de 1'65 per a manutenció diària del presoner. En 1940, la despesa va pujar a 2'50, consistint les sobres en 50 cèntims, quan els salaris oscil·laven entre les 4 i les 10 pessetes diàries. Juan Carlos Garcia Funes: *Espacios de castigo...*, «Esta convención (la primera que tenía lugar en este sentido), pretendía proteger a los obreros del mundo industrial de la competencia de los trabajadores de las colonias, aún desorganizados, además de abrir el camino a la protección de los trabajadores indígenas en las colonias, estableciendo principios para el tratamiento de esta mano de obra, tratando de asegurar que no cayeran en una virtual esclavitud», p.81.

Hi ha un nombre de retinguts classificats en els apartats Ad i B que segons els resultats de la classificació, a finals de 1937, se situa al voltant el 40 % i que se'ls pot utilitzar com a treballadors, com ve fent-se d'una forma creixent des de l'estiu de 1937, arribant a haver-hi 67 BBTT a finals d'any.

Entre l'estiu de 1937 i el de 1938, a mesura que avançaven els exèrcits franquistes, aniria creant-se una reserva creixent de mà obra forçada, enquadrada en els BBTT, i que podria usar a discreció, segons la necessitat i la voluntat de l'Estat Major franquista. Com en la finca de Gambogaz (Sevilla) adquirida amb estafes, pressions i tripijocs pel general Gonzalo Queipo de Llano que es va conrear i millorar amb treball forçat entre 1938 i 1943. Però també pels seus suports civils que ara ocupaven el poder local i provincial que els militars els havia atorgat com en els casos de l'alcalde d'Oviedo (Astúries) o el de Villafranca (Navarra).²²⁷ Fins a cert punt, s'estava organitzant i legalitzant una situació que, en realitat, ja venia produint-se des de l'endemà del colp d'Estat, que l'estat de guerra total havia obligat a ordenar, tot buscant la justificació econòmica, jurídica i moral del treball forçat amb la reconvenió i la reconversió per la dissuasió a través de l'adoctrinament dels qui es considerava "regenerables".

6.3.2.- La tasca de l'ICCP: la redempció a través de la propaganda i del treball

²²⁷ Paul Peston: *Arquitectos del terror...*, pp. 326-327; Jaume Claret: *Ganar la guerra...*, segons les memòries del general Latorre Roca, el governador militar d'Astúries enviava presoners del CC de la Cadellada a petició del alcalde d'Oviedo, Plácido Álvarez Buylla, emparentat a través de l'esposa amb el ministre d'interior Ramón Serrano Suñer i amb el mateix Franco, per a la restauració dels parcs i jardins de la ciutat, citat, pp. 124-125; Victor Moreno: "El Conde", Fernando Mendiola et al.: *Conde de Rodezno, La Justicia al revés*, Arre (Navarra), Autobús de la Memoria, Pamiela, 2010. En el cas de l'Ajuntament de Villafranca l'alcalde, testafarro del Ministre de Justícia i veí del poble, el comte de Rodezno, va demanar - i se li van concedir- , a principis de 1938, presoners per a feines agrícoles i de tot tipus, p.122; Juan Carlos García Funes: *espacios de castigo...* pp. 334-434. Segons les seues anàlisis, els treballs de caràcter civil i militar dels BBTT fluctuaven entre el 45 i el 55 % durant la guerra, p. 438.

En els batallons de treball es va actuar sobre la ideologia dels presoners. Des de l'ICCP s'elaboraren informes de les causes de la "infecció ideològica" que patien els presoners i s'establí la implementació de l'estratègia a seguir amb ells per a transformar les seues ments i construir homes nous i útils per a reintegrar-los en la "Nova Espanya" que s'està construint amb la guerra. Segons l'anàlisi de Martín Pinillos, la majoria d'ells no són roïns - "malvados"- sinó que estan contaminats, embrutits i cegats per la propaganda satànica que només es pot combatre amb una altra propaganda a fi de «despertar de nuevo en el instinto religioso y honrado que heredaron de sus antepasados y que hoy yace apagado en el fondo de sus subconscientes».²²⁸

En la mesura que oposant-se a les armes que defensava l'Església catòlica havien pecat, el treball forçat constituïa, seguint la "lleï de Déu", el sagrament de la penitència, essent l'acció propagandística dedicada a arrencar la maldat inoculada per la "fauna"(sic) dels enemics de l'Església del Front Popular, que eren els enemics de Déu.

La acción propagandística se completa con una convivencia íntima con los prisioneros, llevando las conversaciones hacia los temas del espíritu, les dejaban plantear sus dudas y vacilaciones [...]. Los frutos se vieron en el CC de Lerma, donde cumplieron los sacramentos de la penitencia (confesión y comunión) la casi totalidad de los prisioneros.²²⁹

Un any després, Pius XII justificava i beneïa la guerra en forma de croada que per a Déu i per intercessió de Déu havia guanyat Franco, fent seues les premisses i els conceptes que la conjunció ideològica catòlica-feixista emprava per a legitimar en nom de la religió l'acció convertidora sobre els presoners:

²²⁸AGMAV, 2324, 3, 56/57.

²²⁹AGMAV, 2324, 3, 65, 15-5-193.

La prueba más excelsa de que por encima de todo están los valores eternos de la religión y del espíritu. Persuadido de esta verdad *el sano pueblo* español con las dos notas características de su nobilísimo espíritu, que son la generosidad y la franqueza, se alzó decidido en defensa de los ideales de fe y civilización cristianas, profundamente arraigados en el suelo de España; y ayudado de Dios, «que no abandona a los que esperan en Él» (Jdt 13, 17) supo resistir al empuje de los que, *engañados* con lo que creían un ideal humanitario de exaltación del humilde, en realidad no luchaban sino en provecho del ateísmo. A ellos particularmente se ha de encaminar con paciencia y mansedumbre vuestra solicitud Pastoral: orad por ellos, buscadlos, *conducidlos de nuevo al seno regenerador* de la Iglesia y al tierno regazo de la Patria, y llevadlos al Padre misericordioso, que los espera con los brazos abiertos.

Radiomensaje de su Santidad Pío XII a los fieles de España, 16 de abril de 1939.²³⁰

Escau, per tant, esmentar el paper que en aquest procés de conversió va tenir l'Església catòlica, implicant-se de ple en la tasca i actuant els seus membres com a agents d'adoctrinament polític-religiós en presons, camps de concentració i batallons de treballadors. Sempre justificant el sistema, tractant de dissuadir amb tot un programa d'actes religiosos i activitats propagandístiques en forma de xerrades, conferències i contactes personals i col·lectius periòdics, els presoners de les seues antigues i equivocades ideologies. Volem fer notar, en aquest sentit, el paper que el franciscà de Benifairó de la Valldigna (La Safor) Miguel Oltra, nascut el 1911, va tenir en este procés per constituir, no un exemple més, sinó un dels qui podríem considerar ideòleg i cervell del sistema de propaganda política amb què s'adoctrinava els presoners. A partir de l'estudi biogràfic d'Eladi Mainar sabem que es va incorporar a l'Exèrcit rebel l'estiu de 1937; venia d'acabar els estudis de teologia a Alemanya on

²³⁰Disponible en línia:< https://www.vatican.va/content/pius-xii/es/speeches/1939/documents/hf_p-xii_spe_19390416_inmenso-gozo.html > les cursives són nostres. La realitat era més laica i prosaica, atès que l'atracció a la religió es feia amb incentius, com la possibilitat de rebre correspondència, menjar millor algun dia o reduir pena en les presons. Francisco Navarro López: *Cautivos en Cordoba...*, pp. 103-108.

va ser enviat en 1932. Havia viscut, per tant, el procés de destrucció de la República democràtica de Weimar per part de la dreta conservadora i catòlica que havia promogut i facilitat l'accés al poder dels nazis o l'establiment d'una dictadura totalitària de qui ell es manifestava admirador i seguidor, tot i els problemes que la nova religió política que significava el nacionalsocialisme comportava per a les esglésies cristianes alemanyes. Requerit a Burgos com a intèrpret dels pilots de la legió Còndor al servei de Franco, va ser destinat a finals de 1937 com a capella en Cap, amb el grau d'Alferes provisional, del proper camp de Concentració instal·lat en el Monestir cistercenc de San Pedro de Cardeña.²³¹ Allà, les seues conferències i sermons als presos republicans obligats a assistir-hi, conjugaven el reaccionarisme de l'Església amb la ideologia nazi. Oltra partia de la desgràcia que per a Espanya havia representat l'arribada de la Il·lustració i l'Enciclopèdia durant el regnat de Carles III. Entenem que és un dels impulsors del sistema propagandístic emprat als CC, com va fer a SPC, on predicava les bondats del nou estat franquista en el seu vessant més falangista i pròxim al nazisme. Explicava i propagava la superioritat del feixisme sobre la democràcia als 2.500 presoners que cada dia l'havien d'escoltar, a qui s'hi van afegir, l'abril de 1938, els més de 1.500 presoners estrangers de les Brigades Internacionals.²³²

Hi va romandre fins al final de la guerra amb la seua acció propagandística. Per poc que s'analitzen les seues conferències adreçades als presoners espanyols i estrangers es conclou que la seua era en realitat una tasca política més que no religiosa en la mesura que es dissuadia els presoners a creure que l'obediència era la «llave que llevaría a mejores condiciones de vida» o «porqué el fascismo es preferible a la democracia y el comunismo». Els testimoniatges recollits per brigadistes presoners i

²³¹ Eladi Mainar Cabanes: *El último cruzado español. El padre Oltra y el franquismo*, Simat de la Valldigna (València), La Xara, 2015, pp 26-28.

²³² Javier Rodrigo: *Cautivos...*, p.109.

pels comissionats, com el britànic (que visitaven periòdicament el camp per comprovar el tracte i la situació dels presoners del seu país, en les seues memòries, citades per Mainar) de l'acció i les idees expressades per Oltra, abunden en què eren discursos profeixistes, pronazis i falangistes fruit d'un sincretisme d'aquestes ideologies amb la doctrina de l'Església. Per exemple, al febrer de 1938 va pronunciar una conferència amb el títol de "El solidarismo cristiano armazón de la fé y el fascismo." De fet, Oltra justificava el "Nou Estat" franquista com sorgit de les tradicions cristianes en conferències com "causas y origen de la cuestión social", en la qual clamava per la restauració dels antics sindicats cristians: "España limpia de toda roña"; "trabajo y disciplina"; "fauna y horda marxista." El problema radicava per a Oltra en "la apostasía de los enemigos de Dios". Filosòficament considerava que la llibertat i el progrés eren paraules buides. En "la anormalidad bochevique" defensava el corporativisme feixista front al parlamentarisme liberal que portava al comunisme.²³³ Precisament, a Sant Pedro de Cardena va coincidir amb el psiquiatre Antonio Vallejo-Najera amb qui compartia, juntament amb l'Inspector en cap de l'ICCP, Luis Martín Pinillos, que una de les missions de l'ICCP era la de convertir i reeducar a través de la propaganda els espanyols desviats, embrutits i infectats per ideologies estrangeres dissolvents.²³⁴ Oltra no només coneixia les teories de Vallejo-Najera, sinó que compartia amb ell l'elitisme que propugnava una societat que només podia ser governada per una aristocràcia directiva, ja que segons aquest la decadència espanyola era causada per «el

²³³ Ibidem, pp 26 i 27.

²³⁴ AGMAV, C.2384, L 166, 39, 11, «escrito para la creación de un Gabinete de Estudios Psicológicos para investigar las raíces biopsíquicas del marxismo». Martín Pinillos contesta: «estimo es necesario contar con este medio de investigación como así lo aprecia en la parte que le afecta el Auditor de Guerra Asesor Jurídico de esta Inspección en informe [...]. Se trataría de un pequeño gasto de instalación de esta sección científica, comparado con su utilidad, fines estadísticos y aportaciones que son necesarios en Estadística [...]. Y otras pruebas documentales que habría que aportar al terminar la guerra», 17-5-38. És a dir, representaria un altre factor o argument per a justificar la necessitat del "Alzamiento" i la guerra.

aplebeyamiento de las profesiones liberales». ²³⁵ El problema no era tant el comunisme en sí, sinó que l'enemic ideològic i polític el constituïen el liberalisme i la democràcia, sistema aquest que havia permés que s'escampara el "virus" marxista. La solució era imitar la Itàlia feixista i l'Alemanya nazi que havien solucionat el problema, i ara, seguint la seua estel.la i amb la seua ajuda, s'estava erradicant a Espanya. La pseudociència de les teories eugenèsiques importades d'Alemanya per Vallejo-Nájera es van plasmar en la fórmula explicativa del *biopsiquisme* del gen marxista que s'havia estés i pres cos entre les famílies més mancades d'intel.ligència i sobrades de pobresa. En aquest context social, a través de les mares es transmetia als fills aquest "gen", que, com a membres dels estrats treballadors manuals de la societat, prenién una actitud de desobediència i reivindicació que qüestionava l'ordre social i moral tradicional. ²³⁶ Els estudis que es van fer a San Pedro de Cardaña amb els presoners de color, procedents dels Estats Units, conclouïen que en haver-se criat en una democràcia que oferia ensenyament públic, bàsic i universal, havia portat a la reclamació de drets d'aquesta minoria triplement marginada històricament: per les seues arrels esclaves, per concentrar el major percentatge de pobresa i constituir la mà d'obra barata sobre la qual se sostenia part de l'economia nord-americana, que ara aspirava a millorar les seues condicions de vida. ²³⁷

Vallejo-Nájera tractava d'establir les relacions de les qualitats "biopsíquiques" dels presoners i el "fanatismo político democrático-comunista" que formaria part dels fonaments teòrics de la comunitat nacional espanyola que estaven construint els

²³⁵ *Ibíd.*, p.29.

²³⁶ Ricard Vinyes: «Construyendo a Caín. Diagnósis y terapia del Disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo-Nájera con presas y presos políticos», *Ayer*, 44, 2001, pp 227-252; Javier Rodrigo: «Reeducación de la raza hispana: Vallejo-Nájera en San Pedro de Cardaña», *Cautivos...*, pp. 141-145; Paul Preston: «Los orígenes del odio y la violencia. Los teóricos del odio y el exterminio», *El Holocausto Español...*, pp. 71-92.

²³⁷ *AGMAV*, 2388, 166, 37, 29.

sollevats.²³⁸ Podem rastrejar afinitats ideològiques i polítiques entre Vallejo i el pare Oltra quan veiem els continguts de les conferències adoctrinadores als presoners espanyols. La teorització antimarxista en “el marxismo es antisocial”, Oltra segueix Vallejo en la mesura que aquest pensament, aquesta ideologia era pròpia de ramats que segueixen gregàriament al guia o cap i de menors d’edat, en la mesura que la seua és una actuació irreflexiva «y su temeridad lo hacia por igual predecible, sugestionable y regenerable [...]», pròpia de l’ambient de les famílies que patien feblesa/inferioritat mental. La família és la gran protagonista dels estudis de Vallejo-Nájera en la mesura que és dins d’ella on es produeix l’ambient mental propici a la penetració de les idees dissolvents que contaminen les ments dels fills, especialment, en les pobres i febles d’esperit i d’intel·ligència. Cosa que justificava que els fills de les preses foren apartats de les seues mares i lliurades a institucions benèfiques religioses o famílies “d’ordre” que els proporcionaren l’educació d’acord amb els valors morals i polítics de la “Nova Espanya”. Aquestes idees estan darrere del robatori de nadons i xiquets de mares empresonades i assassinades que es considera pateixen una malaltia mental curable amb tractament per a la “desinfección” política i religiosa, estant els espais d’internament com les presons, els camps de concentració o els batallons de treballadors els llocs adequats per a realitzar la “cura” ideològica. Tot plegat a partir de la consideració de la superioritat psicològica dels valors que defensaven els sollevats; a partir de la conceptualització del factor “emoció”, que constituïa el fonament de l’eugenèsia ideològica que preconitzava Vallejo, qui va arribar a considerar que Franco va guanyar la guerra per lluitar per Déu. Ens imaginat i concebut com “un dios político y guerrero”; superioritat també plasmada en la implicació total de l’Església amb la presència de capellans en les presons, CC i BBTT. Javier Rodrigo

²³⁸ Javier Rodrigo: *Cautivos...*, p. 141.

apunta la connivència entre militars i el clero en relació a la visió dels enemics d'Espanya. Rodrigo veu Martín Pinillos en el cim de la repressió ideològica i imposició del credo²³⁹, d'on arrenca la continuïtat i extensió dels treballs forçats amb la creació del "Patronato de Redención de penas por el Trabajo" pel físic i jesuïta Agustín Pérez de Pulgar a l'octubre de 1938. Efectivament, a través de la creació de les Colònies Penitenciàries Militaritzades i dels Destacaments Penals que es nodririen amb presos condemnats, mà d'obra captiva de la qual faria ús el Servicio Nacional de Regiones Devastadas on també participarien batallons de treballadors durant la guerra.²⁴⁰ Entenem que l'interès per la inclusió de la família entre els antecedents polítics dels presos i presoners de guerra està directament relacionat amb les idees eugenèsiques que havia importat Vallejo-Nájera de l'Alemanya nazi i que venien reflectides en les fitxes informatives i classificatòries dels presoners dels camps de concentració i els batallons de treballadors. Es volia tenir, a més, informació dels antecedents polítics i ideològics de la família amb la finalitat de conèixer tots els agents causants de la "infecció" del pres per tal d'aplicar-li el tractament escaient. Entre els "antídots" s'hi va introduir una biblioteca, en principi per a presoners estrangers que, seguint Javier Rodrigo, es va estendre durant la postguerra a les presons, on s'hi feia apologia del feixisme, estant, precisament, Oltra qui a l'octubre de 1938 rebia a San Pedro de Cardeña els llibres importats d'Alemanya i d'Itàlia.²⁴¹

²³⁹ *Ibíd*em, 142-144.

²⁴⁰ *AGMAV*, A-1, L 57/ L 58, 1/5 Asuntos generales , C. 2330, «Ministerio del Interior Jefe SMRD y Reparaciones, de acuerdo aplicación del Trabajo de los prisioneros a la Reconstrucción del Patrimonio Nacional, 11 d'octubre de 1938».

²⁴¹ Javier Rodrigo: *Cautivos ...*, «[...] previa censura del Servicio Nacional de Propaganda dependiente del Ministerio del Interior y bajo la supervisión por el jefe del campo y su capellán (entenem que podria ser Oltra qui en faria la tria per la seua capacitat en alemany) [...], se obligó a tener un tiempo fijo de lectura [...] de obras realizadas por el régimen marxista u (sic) antimarxista [...]. En particular (eran) obligatorias para los prisioneros de naciones donde no existiese un regimen fascista», p. 146; *AGMAV* C.

Imatge núm.1. Fitxa d'un presoner del camp de concentració de Dachau, internat per conducta antisocial i antimoral per "anar amb homes", 1938

Konzentrationslager Dachau		Sortart:	BV	Def.Nr.	19991
Name und Vorname:	P e n d e l A l b e r t				
geb. am:	20.3.04	zu:	N e k a r g a t t a c h		
Kreis:	Heilbronn	Land:	Wtbg.		
Wohnort:	H e i l b r o n n	Straße:	Lotharstrasse 35		
Familienstand:	gesch.	Beruf:	Eisendreher		
Staatsangehörigkeit:	DR	Religion:	eugl.	früher:	
Vater:	Christian	Beruf:	Schlosser	Rasse:	arisch
Mutter:	Lina	geb.:	Schmoll	Rasse:	arisch
Wohnort der Eltern:	N e k a r g a t t a c h	Straße:	Brückenstrasse 4		
Ehefrau:	Anna	geb.:	Köhne	Rasse:	arisch
Wohnort:	Karlsruhe.	Straße:			
Kinder:	eines	Alleiniger Ernährer der Familie oder der Eltern:			
Schulbildung:	Volksschule.				
Anliegende Krankheiten oder Gebrechen:					
Rentenempfänger:					
Besondere Kennzeichen					
Festgenommen am:	12.8.38	wo:	H e i l b r o n n		
1. Mal eingeliefert:	21.9.40	2. Mal eingeliefert:			
Einweisungsbehörde:	Kripo S t u t t g a r t				
Einweisungsgrund:	Auf Grund der Vorstrafen				
Dortzugehörigkeit:	keine	von - bis			
Funktionen:	keine				
Mitglied von Unterorganisationen:	SA				
Kriminelle Vorstrafen:	siehe Strafliste.				

Font: Professora Stefanie Schüler-Springorum. Universitat Tècnica de Berlí, 2019.

2370, 53, 43. CGG- EM: «Normas prisioneros para la creación y reglamentación de la biblioteca para extranjeros en el CC de San Pedro de Cardeña. Supervisión jefe del Campo y Capellán [...]».

L'acció "virtuosa" i necessària de la propaganda venia recollida en el reglament provisional aprovat per Franco el 23 de desembre de 1938. Martín Pinillos pretenia dedicar-ne una quantitat significativa de recursos (5% de la despesa en manteniment dels batallons) a partir de les "economies" o estalvis en la manutenció dels presoners, que el CGG li va contestar que no era possible a causa de l'increment dels preus dels productes bàsics per al ranxo dels presoners i a què seria, per tant, contraproduent, detraure diners de l'escàs ranxo per a propaganda. No obstant, es va derivar l'acció a la "Jefatura de propaganda en los frentes" que havia de posar-se d'acord amb l'ICCP per a actuar sobre els presoners dels camps i dels batallons de treballadors seguint el model establert a Alemanya pels seus òptims resultats

[...] que requiere una constancia grande y una persistencia en la labor si queremos sea ésta fructífera y para ello debemos establecer un plan a seguir con más método y rigor que en parte alguna. Las conferencias esporádicas, le deben seguir los cursos metodizados de nuestras doctrinas. A las propagandas puramente negativas, deben de seguir inmediatamente aquellas que pongan de relieve la labor constructiva, regeneradora de nuestra manera de ser y por último, hacerles ver como próxima y posible la disminución de su penas, cuando por sus actos demuestren que han hecho mella en ellos, el conocimiento de nuestras doctrinas [...]. El hecho de figurar oficialmente como una jefa propagandista del nacionalsocialismo, una mujer procedente de un campo de concentración, revela que es factible el conseguir este convencimiento, sobre todo cuando se trata de personas cuya edad aún no es lo suficientemente poco avanzada para no poder experimentar cambios en sus convicciones.²⁴²

²⁴² AGMAV A-1, L 57/ L 58, 55-56. Sobre l'escassa efectivitat de la propaganda, Fernando Mendiola i Edurne Beaumont: *Esclavos del franquismo...*, pp. 169-171; T.O. de V. C. M, pres al Monestir de Santa Maria del Puig en 1941, condemnat a 20 anys de presó, van rebre una visita que els va resultar tan sorprenent com aterradora: «es presenten 15 o 20 guàrdies civils i un tinent coronel i ocupen els quatre corredors de la presó i en la porta apareix un d'ells amb un "naranjero". Tots assustats perquè mos apuntaven i no sabíem que anaven a fer. Ix el tinent-coronel i comença a insultar-nos i mos solta una de les frases que més recorde de la presó: "¿Qué creáis vosotros, desgraciados? ¡Solamente una minoría, la aristocracia, privilegiada por Dios, tiene derecho a regir los destinos de la patria!"».

Per la seua part, tant el pare Oltra com el psiquiatre Vallejo-Nájera convenien que l'ensenyament, l'educació ha d'estar restringida a una elit determinada socialment. Elitisme cultural, polític, racial i social on conflueixen el darwinisme social britànic i l'eugenisme alemany a partir de les experiències colonials-imperialistes dels segles XIX i principis del XX, per a justificar el sotmetiment subaltern, el "neoesclavisme", fins i tot l'extermini dels pobles conquerits a Àfrica, Àsia i Oceania. Idees i premisses ideològiques que traslladades al nou Estat franquista significava la reducció de les classes populars i específicament treballadores a l'obediència i el treball submís. Situació secular que va començar a torçar-se, segons Oltra, no tant amb la invasió francesa de 1808, sinó amb les idees de la Revolució francesa de la llibertat i la democràcia que els diputats liberals de Cadis impulsaren a través de la Constitució de 1812.²⁴³ El pare Oltra que considerava a Franco un enviat de Déu, un nou "Mesias" i una mena d'àngel exterminador en la mesura que justificava i animava a la confrontació armada, a la violència de la guerra i, per tant, a l'extermini que comportava com a fórmula necessària i insubstituïble per al renaixement d'Espanya: «los hechos actuales borrarán a sangre y fuego los graves errores i las traiciones de nuestra decadencia política».²⁴⁴

La rentada de cervell per la propaganda era propi dels sistemes totalitaris. Segons Rodrigo en els anys trenta hi havia la convicció compartida per aquests nous sistemes

²⁴³ Conferència del 2 de maig de 1938. Franco, pràcticament, és un enviat per la providència divina per a Oltra, que anava a arrasar amb la liberalisme i la democràcia. Altres conferències seguien un esquema d'explicació semblant. Es plantejava una situació decadent d'Espanya i s'argumentaven les seues causes "històriques"; seguidament, es presentava Franco i el "Movimiento Nacional" com la solució única i definitiva: "La fe y la razón, o invitación de Cristo: el amor". Conferència del 12-8-1938; "Decadencia de España y resurgimiento nacional", en què «la lucha de España era entre civilizaciones y por preservar la cultura cristiana occidental», Eladi Mainar: *El último cruzado...*, p. 30.

²⁴⁴ El pare Oltra va ser nomenat assessor espiritual dels ferits en hospitals alemanys de la Divisió Espanyola de Voluntaris que combateren a l'URSS amb l'Exèrcit alemany a partir de l'estiu de 1941 i, després, inspector per a l'assistència moral dels treballadors espanyols desplaçats - voluntaris o per la força - a treballar a les fàbriques alemanyes durant la Segona Guerra Mundial, p.31.

dictatorials en les possibilitats de guanyar adeptes entre els enemics amb l'aculturització política dels presoners en els termes que teoritzava Martín Pinillos i implementava el pare Oltra, ja que «la ideologia se podia canviar mediante la conversión. Se aspirava a la totalitaria creación de un hombre nuevo».²⁴⁵

6. 4.- La Classificació dels presoners i la depuració social. Fitxes de presoners i fitxes de població

6. 4. 1.- La classificació en els camps de concentració i els batallons de treballadors

El procés de transformació del presoner començava amb el seu apressament que, depenent de la forma en què s'havia produït, es considerava presoner o presentat segons si haguera estat en el front de batalla o per causa de la deserció de les files republicanes respectivament. Els presoners eren sotmesos a un primer interrogatori identificador. Alguns d'ells ens han deixat el seu testimoniatge i ens parlen d'un sistema que combinava la pressió, la coacció, la provocació i la violència física arribant a la tortura per a castigar o fer confessar el presoner, segons les respostes foren o no les que esperaven els interrogadors.²⁴⁶

Un presoner d'ideologia i família carlina de grans propietaris de Moixent (València) explica en les seues memòries que va ser interrogat l'endemà de la seua

²⁴⁵ J. Rodrigo: *Cautivos...*, Les actituds de Hitler, Himmler o Stalin amb els presoners "son comparables a la actitud de Franco para con sus prisioneros de guerra: o eran «engañados» a los que había que «españolizar» para hacerlos útiles a la comunidad nacional, o eran mano de obra barata y rentable, o simple «canalla roja» que valían menos que la bala que acaba con ellos", p. 132.

²⁴⁶ Francesc Grau i Viader: *Rua de Captius*, Barcelona, Club editor, 2014, previ espoli del pocs béns i efectes personals dels capturats, p.31. El primer interrogatori es va produir l'endemà de l'apressament a Balaguer (Lleida).

presentació al front d'Extremadura durant la batalla de Valsequillo, en gener de 1939 i que

Les declaracions preses pels comandaments eren freqüents i reiteratives, com ara, la unitat de l'exèrcit on havíem estat enquadrats, noms i cognoms dels comandaments, fets en els quals havia intervingut la brigada; tot allò ocorregut al poble de naturalesa: morts haguts, afusellaments, fets socials destacats, partits polítics i caps rellevants d'aquestos, així com el Comité del Front Popular, etc, etc. crec que amb equanimitat, davant els jutges militars, on vaig contactar amb un jutge militar de la DRV, l'advocat Pedro Ruiz i Tomás. En camionetes, plantats sobre la caixa, conduïts per la Guàrdia Civil i Auxiliars de l'Ordre Públic (soldats de quintes majors que duïen un braçalet amb la bandera roja i groga, superposades les inicials OP fórem traslladats a la Caserna de Cavalleria de Mérida, habilitada com a camp de Concentració. Menjar abundant i de qualitat fins que es va haver de repartir amb un nombre creixent de presos. A la cantina podies comprar pa i xocolata. També paper per a l'escriptura de cartes, que amb censura i sense franqueig, es feien arribar als destinataris. Abans d'ingressar al CC, des de Monterrubio o Villanueva de la Serena, ja anàvem classificats els diversos presoners: comandaments, oficials, suboficials, comissaris i combatents. A petita escala la classificació va prosseguir dintre del camp, doncs, de tant en tant, es perdien algunes cares conegudes sense dubte com a conseqüència d'alguna de les declaracions i d'alguna que altra delació [...] enviats a treballar en intendència en la càrrega i descàrrega de trens [...].²⁴⁷

Per la seua part, un oficial de les Brigades Internacionals de Canals (València), fet presoner a Picamoixons (Tarragona) durant la batalla per Catalunya, explica que va poder mantenir l'anonimat i escapolar-se dels interrogatoris amagant-se entre el munt de presoners que cada dia feia l'Exèrcit franquista en el seu avanç cap a Barcelona. Aquest presoner va passar pels camps de concentració de San Juan de Mozarrifar (Saragossa), Miranda d'Ebre (Burgos) fins a arribar a Santonya (Cantàbria), on hi van passar quinze dies fins que els van prendre el nom, ja que fins llavors només els feien

²⁴⁷ Manuel Lera i Gassó: *Fent memòria de quasi un segle*, autoedició, 2002, p.19.

el recompte diari. Cosa que pot relacionar-se amb el creixent nombre de presoners provinents de la campanya de Catalunya. Finalment, quan es va ordenar que es presentara qui hi havia estat oficial

«[...] ya era peligroso continuar con el anonimato porque muchos ya me conocían y podían denunciarme y agravar la situación si no me presentaba. Me tomaron la filiación y todos los datos de donde había estado durante la guerra. Me preguntaron si conocía algun agente del SIM [...]».²⁴⁸

Altres donaven noms falsos per a evitar denúncies i acusacions que els seus capturadors tractaven de contrarestar amb l'amença del batalló de treballadors quan els descobriren, o els oferien poder contactar amb la família o rebre avals escrivint a Salamanca. «El que volien era saber els noms autèntics i elaborar llistats de famílies enemigues».²⁴⁹

²⁴⁸Joaquín Ballester Sancho: *La última aurora boreal, memorias de guerra y posguerra*, autoedició a cura del seu fill, Ángel Ballester Escalera, El Villar, 2018, pp.111 i 114. Agraïsc a César Salvo, Cronista de El Villar, que em facilitara aquest interessant llibre.

²⁴⁹José Ferrando Ferrando: *Memorias de la guerra y de la postguerra*, Simat de la Valldigna (La Safor), AGA, BR 16/11, pp. 9-15. Soldat del la quinta de 1941 de la 95 BM, militant d'Unió Republicana, es va deixar capturar, segons les seues memòries, a Allepuz (Terol) en 1938.

Imatge núm. 2. Fitxa d'interrogatori a presoners i presentants, Talavera de la Reina, juny de 1938

Se pasó al principio del movimiento a la zona

COMANDANCIA MILITAR DE TALAVERA DE LA REINA

INFORMACION FICHA NUM _____

INTERROGATORIO

Prisionero o presentado en Almarcha el día 28 de Junio de 1938
 a las 14 horas Armamento que trae no
 Nombre Esteban Fernandez de 34 años, natural de Lanzarote provincia
 de Cadix y vecino de Cañamao estado Castela profesión Albañil
 Evadido de Casa de la Guardia ¿Cómo lo hizo? Se pidió permiso al jefe para
ir a casa y cuando llegó al topó se pasó a nuestras
filas.

Motivos porque se evadió por no querer estar con aquellos jefes.

PARTE SOCIAL Y POLITICA

Trabajaba en Cañamao ; pertenecía con anterioridad al Movimiento
 al partido no y desde el de de 1938 , al partido _____
 radicando sus oficinas y local social en _____
 siendo sus directivos _____

y habiendo sido rojo por en apasionadas
 En su localidad la marcha del trabajo es _____ horas de trabajo _____
 y salarios _____
 Moral Civil Deficiente y de los milicianos igual
 Sanidad muy mal . Estado del problema de subsistencias en la
 zona roja mal
 Organizaciones locales o sindicales _____

¿Cuál es la más numerosa? _____ Tiene confianza en el triunfo y en el
 Gobierno. _____ Hay desavenencias entre las organizaciones _____
 Se impone la Autoridad y en manos de quien está _____

¿Quién ordena los asesinatos? no

¿Quién los comete? _____
 ¿Ha visto alguno? _____
 ¿Conoce a ladrones? no
 ¿Conoce a incendiarios? no
 ¿Tiene familiares en la zona roja? una hermana política.
 ¿Y en la España liberada? no

Font. CDMHS_PS_SM_C5360_015, anvers.

La fitxa que aportem consta d'una part identificadora de l'interrogat per la comandància militar de la zona, amb la situació familiar i social, així com les circumstàncies i motius de l'apressament o per a passar-se al camp franquista. Seguida d'una part social i política que assenyala l'actuació social així com els antecedents

polítics. Pel fet de venir de territori enemic i haver estat soldat de la República ja se'l considera "roig", enemic i ara ell ha d'explicar-se i justificar-se, estant interrogat sobre qualsevol informació relacionada amb la unitat militar de què ha desertat. En primer lloc, qüestions de caràcter militar com la moral i la situació de la tropa, així com la seua relació amb els comandaments i la que hi havia entre ells. Seguidament, ha de contestar a qüestions de caràcter polític com les organitzacions sindicals i polítiques a què pertanyen els soldats i sobre actes i delictes comesos que haja presenciat o tinga notícia que han succeït: assassinats, robatoris, estralls, etc. Després, se li demana per "quintacolumnistes" entre la tropa enemiga que actuen en favor de la "causa nacional", així com els comandaments de la unitat i la seua actuació o adscripció política - "nombre de militares o milicianos destacados como rojos". Finalment, família en les dues zones i gent que pot avalar-lo o respondre per ell. En aquest cas, l'interrogatori es va realitzar el 6 de juliol, però la deserció es va produir el 28 de juny; abans d'arribar a la comandància el "presentado" ha passat per altres interrogatoris i tries polítiques prèvies.

En l'expedient d'un altre evadit d'Albacete del front de Madrid el 26 de juny de 1938 es interroga l'1 de juliol. L'informe que es recull per la Segona Secció de la Divisió núm. 18 de l'Exèrcit franquista, que l'identifica com a procedent de la Villa del Prado, és realment exhaustiu. Hi trobem tota mena de detalls de la situació i característiques de la companyia de metralladores a què pertany, localització, comandaments, armament, incidents i fortificacions, mancances de la unitat de la qual prové, informant de la posició de les diverses brigades al voltant de Madrid i dels moviments de tropes republicanes a causa de la Batalla de Llevant. A diferència de l'anterior, aquest denuncia els "delinqüents" del seu poble, La Felipa (Albacete), que han comés assassinats, incendis i robatoris. Finalment s'hi indiquen les autoritats a qui

s'ha de lliurar l'informe: «1. S.E El Generalísimo. 2. El Ejército del Centro. 3 Jefe del E. (stado) M. (ayor) Del Primer C (uerpo) E(jército). 4. Archivo. 5. Comandante en Jefe de esta Sección».

Veiem, doncs, com es distribuïa la informació recollida als desertors que anaven omplint els arxius de les diverses unitats i cossos repressius franquistes que podrien disposar de llistes detallades que els permetés saber per qui hi havien d'anar quan s'ocupava una població o quan acabara la guerra.

Imatge núm. 3. Sobre d'identificació de presoners de guerra

SOBRE DE IDENTIFICACION	
<p>Prisionero</p> <p>Pasado voluntario</p> <p>Dudoso</p> <p>(Táchese las clases a que no pertenezca)</p>	<div style="text-align: right; border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px; margin: 0 auto;">1</div> <p>Nombre</p> <p>Categoría Militar o de milicias</p> <p>Presentado... en</p> <p>Aprehendido (.....</p> <p>Armamento que traía</p>
<p>Este sobre contiene con la documentación del interesado:</p> <div style="text-align: right; border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px; margin: 0 auto;">2</div> <p>..... pesetas en billetes.</p> <p>Copia del primer interrogatorio. (Jefe de Columna o sector)</p> <p>Idem del segundo interrogatorio. (C. G. División)</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>(Subráyese lo que se vaya añadiendo)</p>	<p style="text-align: center;">Incidencias</p> <div style="text-align: right; border: 1px solid black; width: 20px; height: 20px; margin: 0 auto;">3</div> <p>Evacuado al Hospital de</p> <p>Conducido a</p> <p>Conducido a</p> <p>.....</p> <p>.....</p>
<p>Este sobre no debe separarse nunca del individuo que corresponda</p>	

Font: CDMH_PS_SM_C5360_17

El procés de classificació durant la guerra anava així:

1) Es registrava els presoners i evadits i se'ls sotmetia a un primer interrogatori, que constava en el sobre d'identificació on s'inclouïen documents personals i/o polítics que, com podem observar, ja discriminava entre presoners i passats o presentats. No obstant s'hi afegia la categoria de dubtosos, com podria ser l'anterior exemple, ja que en 1936

s'havia passat a l'Exèrcit republicà quan va ser ocupada la província de Càceres, on residia, o per tractar de discernir si qui arribava de les línies enemigues podria ser un agent informant enviat des d'elles. Tot plegat abans de ser internat a un camp de concentració de classificació política a la rereguarda. Una vegada designat el camp de concentració, la classificació quedava en mans de l'Auditoria de Guerra que demanava informes de les autoritats locals del lloc de residència a través de la comandància del camp.

2) Presentats, a disposició militar i a cos d'exèrcit. Mentre no sorgiren responsabilitats a causa de delacions o denúncies de companys d'unitat o de les autoritats locals, eren enviats a treballar a una unitat o companyia de treballadors o incorporats a unitats armades.²⁵⁰ Òbviament, aquesta operació era més fàcil per a presoners i presentats amb residència i família en zona "liberada". Sobre els qui provenien de zona per "liberar", com els procedents de la província de València o els dubtosos, s'hi havien de seguir altres vies per a realitzar la classificació, com buscar informació entre els afectes i partidaris dels rebels que havien travessat línies o havien buscat refugi en zona franquista. Aquesta realitat sembla una de les causes del Decret Llei de juliol de 1937 per al tractament dels oficials dubtosos que havien desertat a qui s'havia de discriminar per a poder reutilitzar, en uns casos, i castigar la desafecció, en altres.²⁵¹ Des de desembre de 1938 les noves normes de classificació només contemplaran com a Afectes els presentats. Tanmateix, però, no era fàcil passar-se a l'Exèrcit franquista perquè, de fet, l'afecció, una vegada presentat, s'havia de demostrar.²⁵² Cap al final de

²⁵⁰ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 201.

²⁵¹ Ídem: *AGMAV, C.2324, L.46BIS, Cp.1/23*: «Orden General para la Clasificación de Prisioneros y Presentados dictada por S.E. El General del VI Cuerpo de Ejército, y aprobada por S.E. El Generalísimo en Orden de la misma fecha», «Cuartel General del Generalísimo, Orden de 23 de julio de 1937, BOE n.º 277 de 24 de julio de 1937».

²⁵² Peter Anderson: *¿Amigo o Enemigo? Ocupación, Colaboración y Violencia selectiva en la Guerra Civil Española*, Granada, Comares, Historia 201, pp. 120-121.

la guerra s'incrementaren notablement les desercions des de les files republicanes i la incitació a fer-ho des de les franquistes. Tot i això, no es podia ni es volia baixar el nivell de control sobre les classificacions per part de les autoritats militars com que hi hagué desercions entre presoners destinats a l'Exèrcit, que deuriem d'haver estat internats a un BBTT, que es considerava conseqüència de la manca de rigor en algunes de les comissions de classificació.²⁵³ Més encara, quan això significava restar eficàcia a les unitats de treball que s'hi constituïen a partir de la classificació, en uns moments en què els avanços i la conquesta del territori de Catalunya requeria cada vegada de més mà d'obra captiva per a facilitar la progressió de l'Exèrcit franquista, primer, i reparar les infraestructures afectades durant el conflicte pels bombardejos i els combats finals, després.²⁵⁴

La mala interpretación dada por alguna comisión de clasificación a la parte segunda del apartado A norma 1 a los presentados acogidos a los beneficios de las proclamas lanzadas para estimular la presentación, la libertad de algunos ha dado lugar a la filtración de espionaje enemiga en nuestras filas de individuos que se pasaban de zona enemiga. Por tanto no basta la proclama, sino que es necesario la previa reclamación de avales por las Comisiones de clasificación [...] Los que presentasen un aval suficiente [...] y probasen haber estado como combatientes forzosos, podrán ser clasificados en el grupo a) y puestos en libertad; pero los que hayan estado *voluntariamente* como combatientes, se clasificarán en el mejor de los casos en la categoría de dudosos de dicho grupo a) y serán destinados a Batallones de Trabajadores, sea cual fuere su edad.²⁵⁵

Davant l'allau de presoners que anaven a rebre una vegada assolida la rendició incondicional, propiciada del colp del coronel Segismundo Casado, es van dictar normes per a fer-ne front, en les quals veiem plasmat un dels objectius que entenem li dona sentit i justifica la guerra per als rebels des que van començar a conspirar i

²⁵³ AGMAV, 2329,L55, 11, 52, CGG a ICCP, 12-12-1938.

²⁵⁴ AGMAV, 2829, L 55, 11, 3, 14-3-1939; Oriol Dueñas: *La gran destrucció...*, pp. 283-293.

²⁵⁵AGMAV, 2829, L 55, 11, 2, «CGG II sección. Burgos a ICCP, 10-2-39». La cursiva és nostra.

preparar el colp d'Estat. La fitxa definitiva que anava a emprar-se per a identificar els presoners que caurien a les seues mans volia fer dels mateixos presoners aliats en la tasca de dividir i enfrontar la societat en considerar-los i tractar d'utilitzar-los com a agents de la delació i la denúncia. Per la seua part, Peter Anderson parla de l'existència d'una "Columna Judicial", conformada per jutges militars que seguien l'Exèrcit franquista quan aquest ocupava nous territoris i s'encarregava d'investigar «a la població que havia caído bajo su control».²⁵⁶

Quan es va tenir la certesa en la victòria definitiva, incondicional i total, en prendre la cinquena columna Madrid el 27 de març i pactar els comandaments que la defensaven el seu lliurament l'endemà a les 13 hores, es van donar les instruccions concretes d'actuació davant d'un apressament massiu d'unitats enemigues que requeria d'una classificació més ràpida i efectiva, sense que això significara cap pèrdua de control sobre els presoners per a una depuració i repressió eficaces.

Model de fitxa classificatòria de la instrucció número 15 de 27-3-1939.

«Apellidos y nombre.... estado....profesión.... vecino..... hijo de... y de... vecinos de... prisionero o presentado, lugar y circunstancias, localidades en las que ha residido desde octubre de 1934..... sirvió en el Ejército con carácter Voluntario o forzoso desde... hasta... ostentando los empleos de.... sirviendo en las unidades siguientes.....habiendo observado durante su permanencia en ellos, se destacaron por su desafección a la Causa Nacional o por la realización de hechos delictivos los siguientes individuos.....y.....teniendo él intervención en los mismos.

Le sorprendió el Alzamiento Nacional en.....señalándose como dirigentes y autores de delitos..... cometándose los siguientes hechos criminales.....en los que (sí/ no) tomó parte. Manifiesta poseer bienes en.....así como sus familiares en Personas que le conocen y pueden responder por su actuación y sus residencias.....Documentos que presenta.....Otras manifestaciones de interés que hace.....

A dede 1939.

III año Triunfal,

Firma».²⁵⁷

²⁵⁶ Peter Anderson: *Amigo o enemigo...*, p.118; Fernando Barrero Arzac: «Historia y tragedia de la 109ª BM en el Campo de Zaldívar (Badajoz)», TLN Zaldívar, (todoslosnombres.org), p.39.

²⁵⁷ Gutmaro Gómez: *Geografía de la...*, p. 181.

La fitxa s'emplenaria per duplicat, afegint el certificat de conducta en el camp de presoners als informes de la Guàrdia Civil, l'Alcalde i FET del municipi de residència on s'havia de presentar. Únicament canviarà el signant final, segons on s'emplena: en el camp de concentració o en el lloc de residència, on es demanaran dos avaladors/informadors proposats pel fitxat que corroboren i responen del que declara. Substituint l'any triomfal per "año de la Victoria."²⁵⁸ Així el protocol per a poder eixir del CC i dels BBTT marca que

3° Para verificar dicha reclasificación se requieren inmejorables informes de CC y BBTT o oficiales en unidades o destacamentos dispersos, en todo caso de los capellanes de los mismos.

4° Informes y antecedentes obrantes en la ICCP. La reclasificación se verificará una vez oído el auditor de la ICCP.

5° Notificarán autoridades judiciales de que depeden a la Comisión de clasificación, en primer término (por si ya no existiesen).

6° Solicitar informes a las unidades de Trabajo y CC comenzando por los de más antigua permanencia en ellos, ya que los informes que puedan existir serán de más valor, y los aceptados por la reclasificación tendrán a ellos aún mayor derecho.

Així, doncs, es tornarà a classificar a qui considere que s'ho mereix la Inspecció. En última instància els capellans decidien sobre la sort dels treballadors forçats. No és cap casualitat que des del CGG despatxen les instruccions per a actuar quan, a partir de l'endemà, es produiran apressaments massius ni que es pose tan d'interés a recordar les fases de la classificació, fins al punt que ens trobem davant de diferents classificacions per les quals havien de passar els nous presoners, però també els veterans, doncs, havien de demanar i aportar-hi avals mentre romanien a mercé de l'escrutini dels caps i capellans del batalló, on penaven sense pena des de feia mesos

²⁵⁸ *AGMAV*, 2829, L 55, 11, 22, *CGG*, 6-4-1939.

o anys.²⁵⁹ Els criteris de classificació per als presoners cobrats a partir del 28 de març foren:

- A) Mayores 32 años que tengan buenos antecedentes.
- B) Mayores 32 que se carezca de antecedentes.
- C) Mayores 32 con antecedentes desfavorables, no constitutivos de delito.
- D) Menores 32 con buenos antecedentes.
- E) Menores 32 con antecedentes desfavorables, no constitutivos de delito.
- F) Menores 32 años que se carezca de antecedentes.

Els classificats en l'apartat A podran tornar a casa quan s'hagen llistat per províncies i quan decidisca l'Estat Major que ho poden fer, començant pels casats amb fills. Són els qui considerem que arriben als seus municipis durant el mes d'abril de 1939, perquè els classificats en l'apartat B, C, D, E i F són retinguts per a diverses comeses i destinacions de control i repressió. S'ha d'investigar els antecedents de tots (apartats B i F), en els fitxers de l'Auditoria respectiva; C i E, a disposició de l'ICCP i a constituir BBTT. Encara que no ho especifique per als C, com veurem en l'Ordre del 4 d'abril pròxim; i D enviats a presentar-se a les Caixes de Recluta corresponents.²⁶⁰ I d'on es treia la informació per a conèixer la conducta i antecedents de centenars de milers de presoners, la majoria d'ells procedents de províncies lleials a la República fins al final d'aquesta? Entenem que per als majors de 32 anys la millor conducta davant els captors era esdevenir informadors dels antecedents i identitat política dels seus companys i què, òbviament, per molta informació que s'haguera pogut reunir davant d'una allau tal de presoners havien de ser ells mateixos o els informadors-

²⁵⁹ *AGMAV*, 2829, L 55, 12, presoners de 1937, que integraven els BBTT.

²⁶⁰ *AGMAV*, ibídem, instruccions 7 i 8, p.16.

delators qui l'aportaren. En una primera classificació es va dividir els presoners en dos grans grups: menors i majors de 32 anys. Entre aquests:

[...] los de más confianza se emplearán en labores de información y mando, bajo amenaza de responsabilidad por omisión o informe erróneo a sabiendas o silencien antecedentes. El número en función de la confianza pero inferior a 15 procurando tener un informador por cada batallón apresado. Los informes que posean o vayan adquiriendo se comunicarán al Presidente del Tribunal (classificador). Los considerados con función de mando la ejercerán jefes de grupo y serán dados a conocer ante los prisioneros que les deben obediencia. Y que responden ante el JEFE del Batallón Nacional.²⁶¹

Començava, així, el procés de classificació definitiu amb la detenció dels qui quedaven fora de l'esquema apuntat i es considerava que havien comés delictes a partir de les denúncies presentades o per raó del càrrec o graduació dins l'Exèrcit republicà.

Pero la clasificación más determinante para la depuración de las responsabilidades era la conceptuada como segunda clasificación. Dependiendo de los datos facilitados por los informadores, se procedía a la separación de los que habían desempeñado cargos como comisarios políticos, jefes y oficiales del ejército rojo. Inmediatamente se les reducía a prisión en un lugar convenientemente vigilado y se les hacía rellenar la ficha de clasificación y, con la mayor urgencia, eran puestos a disposición del Auditor del Ejército de Ocupación que hubiere realizado el apresamiento, en este caso, el del Centro. La ficha clasificadora se rellenaba por duplicado y también se remitían los originales y las copias a la Auditoría del Ejército a fin de que por la misma se les diera el curso prevenido en las instrucciones de 11 de marzo de 1937.²⁶²

Teòricament, ja es podien conèixer els antecedents de tots, era qüestió de temps que hi arribaren els informes des dels municipis de residència i aquesta major o menor tardança, unit al sistema ideat que prioritzava uns grups sobre uns altres, podria explicar per què mesos després de la guerra romanien tants presoners en els camps de

²⁶¹ *AGMAV*, ibídem.

²⁶² Fernando Barrero Arzac: «Historia y tragedia...», p. 42.

concentració i en els batallons de treballadors. Per a buscar antecedents dels nous presoners s'havia de recórrer als informadors, als arxius de l'ICCP, a les denúncies i investigacions realitzades una vegada fets presoners; les Comissions de Classificació de Presoners i Presentats que durant la guerra van anar apilant i extraient les informacions per a emplenar fixes que enviaven a l'Auditoria de Guerra corresponent. A més, teòricament, de la informació que pogués tenir el SIMP. Finalment, es van donar unes últimes instruccions per als caps de divisió sobre la recuperació de tota mena de documentació que es recolliria sobre les posicions que ocupaven els presoners republicans abans de lliurar-se als seus captors, que seria enviada per al seu processament i ús contra els presoners durant la classificació al camp de concentració on havien estat internats.²⁶³ De fet, seguint aquests criteris i objectius, Franco va prohibir al general Yagüe, Cap de l'Exèrcit del Sud, que deixés anar els 100.000 presoners i presentats que havia reunit a Ciutat Reial el 30 de març tot i que no podia alimentar-los, per tal de sotmetre'ls a la norma de classificació dictada tres dies abans.²⁶⁴

6.4.2.- Fonts d'informació i agències de repressió franquistes

Informació sobre els presoners que podien buscar, per exemple, recorrent als llistats que des de la primavera de 1937 els valencians refugiats a Donòstia i Saragossa, carlins i

²⁶³AGMAV, C.1501, Cp.30, D.1. «Instrucción secreta de la Agrupación de Divisiones Tajo-Guadiana. 2ª Sección Estado Mayor. Instrucciones sobre la recogida de documentación enemiga. Información. Instrucciones sobre prisioneros y presentados y sobre recogida de documentación enemiga, de fecha 29 y para Comandantes Militares, de fecha 30 Marzo 1939»; «C).-Habrà de recogerse toda clase de papeles, folletos, libros y documentos en general, abandonados por el enemigo sobre el terreno», Fernando Barrero Arzac: «Historia y tragedia...», p. 51, nota 118. Uns 70 presoners d'aquesta brigada van ser executats extrajudicialment el 14 de maig de 1939 pels seus captors i per membres de falange, pp.63-64.

²⁶⁴ AGMAV, 2829, L 55, 8. Yagüe entenia que en els seus municipis de residència «la policia militar y autoridades podrán con más rapidez y elementos de juicio indicar Presuntos responsables, y clasificaciones provinciales, excepto jefes y oficiales y comisarios políticos y elementos de destacada responsabilidad criminal».

falangistes, estaven elaborant amb la creació de un “Servicio de Investigación y Responsabilidad” que animava (obligava, de fet) a la denúncia i la delació. En el text es repetia constantment:

Es necesario tenerlo todo preparado para cuando entremos en Valencia. Envíanos una relación de lo que te pasó a tí, [...], de lo que viste de quienes te hicieron mal, o a tus amigos. Si no sabes sus nombre, danos sus apodos, sus señas personales [...]. Es una declaración que será guardada en secreto y entregada en su día a quiénes han de hacer cumplir la justicia».Valencianos: VALENCIA espera y exige de tí esta prueba de patriotismo [...].²⁶⁵

El marquès d’Alellla, molt perjudicat per la revolució anarquista, es va refugiar a Donòstia on va començar a recopilar un fitxer de crims i criminals de Barcelona que al mes de març de 1937 va cridar l’atenció dels carlins catalans que també s’hi van posar en el fitxer, que al final de la guerra comptava amb 4.000 expedients només de la ciutat de Barcelona i informes de quasi el 80% dels municipis de Catalunya.²⁶⁶ Aquesta informació que permetia elaborar de forma minuciosa els fitxers propis de FET, tant d’afectes com de desafectes locals, que trobem esmentada a les memòries de Juan Micó fugit a zona franquista on «En el Círculo Carlista de Zaragoza funcionaba hacia finales de la primavera de 1938 una delegación de la Falange Valenciana [...] y estaban arreglando el Ayuntamiento de Onteniente, para cuando terminara la guerra [...]».²⁶⁷

L’oportació d’informació amb finalitat depuradora comptava amb la col.laboració dels addictes dels mateixos municipis que nodrien els cercles carlins primer i de FET-

²⁶⁵ Antonio Calzado Aldaria i Josep Màrius Climent Prats: «El impacto social...», “Para cuando entremos en Valencia”. Valencia. Semanario Órgano de la Junta Carlista de Guerra del Reino de Valencia (San Sebastián), 24 de marzo de 1937», p. 65. Posteriorment, “Semanario de Falange Española Tradicionalista y de las JONS de Valencia”, p. 8.

²⁶⁶ Peter Anderson: *Amigo o Enemigo...*, pp. 197-201.

²⁶⁷ Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit...*, p.46.

JONS després de la unificació d'abril de 1937, fets que possibilitaven accedir als antecedents de no pocs presoners.

En la línia que apunta Antonio Calzado, es van recollir els «Antecedentes para el servicio de reorganización civil de los pueblos de la provincia de Valencia. Folleto nº I, Auditoria de Guerra del Ejército de Ocupación, Servicio de Información, Zaragoza». Entenem que en dates coincidents davant l'ofensiva franquista que es tenia previst culminaria amb la conquesta de la província de València al Juliol de 1938.²⁶⁸ En aquest document trobem una aproximació prou exacta de les principals ciutats i municipis de la província de cara a ser ocupats i tenir identificats els elements de la dreta per a conformar les gestores municipals. La informació podia provenir de les fonts esmentades i a elles acudirien per a demanar antecedents sobre presoners. A més, des del mes de juny de 1938 s'havia posat en marxa un servei d'informadors que anaven actuant en els camps de concentració, i que ara s'ampliava als BBTT. Per tal de recaptar informació sobre els presoners utilitzant informadors-delators a canvi de millora en l'alimentació, incentius econòmics i promesa de treball quan s'acabe la guerra, amb l'objectiu de «conocer en todo momento el ambiente entre los trabajadores, sus ideas i sobre todo sus proyectos, ya individuales o colectivas, con tiempo suficiente para poder providenciar con eficacia en todos los casos».²⁶⁹

Es pretenia controlar els classificats *Dubtosos* i *Desafectes* des de prop i des de dins, evitar resistents i opositors contumaces i descobrir possibles "criminals" que haurien de recaure als apartats C i D de la classificació. Per a una major eficàcia del

²⁶⁸ Edelmir Galdón Casesnoves: *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*, València, PUV, 2010, pp.197-210. Quant al llistat d'afectes agraïsc la informació al Dr. Andreu Ginés Sánchez; Andreu Ginés Sánchez i Josep Sorribes Monrabal: "Jerarquies", Lucila Aragó Carrión, José María Azkarraga Testor i Juan Salazar Boner (coord.): *Guia de la València del Primer franquisme (1939-1948)*, València, PUV, 2021, pp. 54-64.

²⁶⁹ Jaume Claret: *Ganar la guerra...*, p. 91; AGMAV, «Organización del Servicio de investigación en los Batallones de Trabajadores, junio de 1938» C. 2324, L 46, Cp 15, E- 3.

sistema hi haurà un mínim de cinc per companyia, per tant, vint per BBTT integrats en aquest Servei Especial amb què es dotaven les divisions a qui estaven adscrites les unitats de treball forçós dels deu cossos de l'Exèrcit franquista dependents dels Exèrcits del Nord, Centre i Sud, tots coordinats amb l'ICCP, que tenia encomanada la responsabilitat i supervisió del funcionament intern del sistema.²⁷⁰

Quadre núm. 8. Protocol d'actuació sobre els soldats i oficials republicans capturats pels rebels, anys 1937-39

Itinerari dels presoners	Accions dels capturadors
1r. Trasllat als Punts de Concentració del Regiment	Desarmament, requisita de documentació
2n. Punt de Concentració d'Agrupació.	Interrogats, separats per rang i registrats
3r. Centre de Reunió de Divisió o Cos d'Exèrcit	Reclusió, interrogatoris militars i classificació segons unitat republicana de procedència
4t. Parc de Presoners	Interrogatoris més amplis i intensos a oficials i tropa
5é. A) Camp de concentració definitiu	Classificació política a partir d'informes, avals i conducta: a Caixa Recluta o BBTT
5é. B) Dipòsit Exèrcit	Continuar interrogatoris sobre Exèrcit i rereguarda republicana

Font: elaboració pròpia a partir de les dades aportades per la historiografia²⁷¹, la memorialística i la documentació d'arxiu.

Un exemple el tenim en la trajectòria com presoner d'Antonio Ballester Calabuig, d'Ontinyent, del reemplaçament de 1936, va ser fet presoner en el front d'Extremadura quan va caure la "Bolsa de la Serena", al juliol de 1938, i enviat al camp de concentració de Càceres. Allà va ser denunciat per altres presoners de ser un enemic perillós a la causa nacional.

Dins el procés de militarització i control de la rereguarda franquista, el maig de 1938, el SIMP va donar l'ordre per a crear un model de fitxa definitiva de població per

²⁷⁰ AGMAV, idem 2324, 5, 11.

²⁷¹ Aram Monfort i Coll: «Los campos de concentración franquista y su funcionamiento en Cataluña», *Hispania-Revista Española de Historia*, volumen LXIX nº 231, enero-abril (2009), <http://Hispania.revistas.csic.es>, pp.156-157.

a identificar totes les persones perilloses i no afectes «custodiada por la jefatura del SIMP provincial hasta que fuera depositada en cada Gobierno Militar [...] a la espera que la Auditoría de Guerra iniciase sus actuaciones o de cualquier otro servicio militar que reclamase un nombre».²⁷²

La informació que aportava sobre el veïnat de cada població estenia als civils el que s'estava realitzant amb els presoners de guerra. Certament, la informació no era militar (ja s'encarregava l'Exèrcit) però sí policial i política, doncs buscava els antecedents polítics i socials dels considerats enemics de cada localitat des de 1931. Com a hipòtesi plantejarem que aquest afany de control policial de la població enemiga va portar el SIMP a buscar informació sobre els presoners fitxats per l'ICCP que romanien internats en CC i BBTT, aprofitant la idea d'introduir el control dactilogràfic dels presoners.

²⁷² Gutmaro Gómez, *Geografía de la...*, pp. 138-140.

Imatges núms. 4 i 5. Anvers i revers de fitxa dactilogràfica d'un presoner de BBTT. 1939

PRISIONEROS **Batallón de Trabajadores Núm. 136** LETRA _____

Apellidos García García Nombre Fernando
 Edad 24 Estado Valencia Naturaleza Cespeyres Poro Onda Albuete
 VIDA MILITAR = Unidad a que pertenecía 15 Brigada 59 Batallón
 Frentes donde combatió Madrid Ebro
 Servicios desempeñados Caldes
 Fué hecho prisionero en Presubiado Figueras
 Resultado de la información _____ Se le instruyó en Castillo Lerida
 Procedencia y fecha de ingreso en el Batallón 7 Diciembre 1938

VIDA FAMILIAR Y DE RELACION
 Nombre de la esposa _____ Hijos y edad _____
 Residencia Poro Onda Poro Onda Albuete
 Nombre de sus padres Tomasino y Maria
 Ideas políticas y religiosas de la familia _____
 Pertenecía a alguna sociedad o sindicato C.N.B fundado el
 Actividades de su ideología política _____ 15-9-40
 Amistades _____ Carácter _____
 Enfermedades padecidas _____
 Fecha del nacimiento 10 agosto 1914 Reemplazo 1935 C. R. Albuete

VIDA DELINCUENTE = Ha sufrido condena _____ en donde _____
 Motivo y edad que tenía _____
 Es residencia _____

VIDA ESCOLAR O INDUSTRIAL = Carrera u oficio Maquinesimo
 Dónde prestaba sus servicios Criado
 Fecha de ingreso 8 junio 1935 Nombre sus jefes Francisco Maigues Maigues
 Cuanto ganaba _____ Aplicación _____
 Destino o talleres donde ha estado _____

Observaciones _____

VIDA EN EL BATALLON = Trabajo a que se dedica _____

CALIFICACION EN	A LOS 6 MESES	Al año	Año 19	Año 19	Año 19	Año 19	Año 19	Año 19	Año 19
Trabajos									
Disciplina									
Aplicación									
Aseo									
Premios									
Castigos									
Conducta general									

Traslado en fecha _____ Al campo de _____

Huellas Dactilares

Ojos _____
 Vello _____
 Estatura _____
 Señas particulares _____

Font: AGMG, BDST.

Seguint, d'altra banda, mètodes propis de la GESTAPO²⁷³ i tenint present que els internats als camps i batallons de treballadors són desafectes al règim o no està clara la seua adhesió en el cas dels dubtosos, Martín Pinillos es va oposar, argumentant que això era una intromissió en la seua jurisdicció, netament militar, per part d'un cos policial alié al control militar. A més, ho considerava redundant o inútil com que no hi havia criminals delinqüents socials i polítics, doncs ja havien estat destriats en les diferents classificacions i enviats a la presó per a investigació policial i passar a disposició dels jutjats militars.

porque en los CC (per extensió als BBTT) son los prisioneros de guerra, y en ningun caso los condenados por Tribunales Militares, ni personas de marcado carácter izquierdista, ni dirigentes de ninguna categoría, a los que en su primera comunicación se refiere el MOP (Ministerio de Orden Público), ya que todos ellos, procesados o condenados se hallan en prisiones, no en CC, al menos una vez que son identificados e inmediatamente son puestos a disposición de las autoridades judiciales [...] es indubable nuestro Servicio de vigilancia, cumplidamente todas las necesidades de información, identificación etc., etc., y resulta inútil la existencia de otro Servicio de la misma índole de un modo permanente trabajando en nuestro CC.²⁷⁴

Finalment, Franco va decidir que l'ICCP havia de col.laborar i deixar que el SND (Servicio Nacional de Seguridad) extragués la informació de les fitxes de l'ICCP, possibilitant d'aquesta manera completar i ampliar les fitxes de desafectes locals, estenent el grau d'implicació local, en el seu vessant veïnal i familiar, en el sistema de repressió del règim en construcció. Mentre que Martín Pinillos recorria a una qüestió de pura eficàcia militar que es veuria entorpidida per la burocratització i la superposició de jurisdiccions i organismes, conseqüència de compartir la informació dels presoners

²⁷³ Idem, pp. 122, 150, especialment p. 280.

²⁷⁴ *AGMAV*, «Asuntos generales», resposta al CGG, 17-8-1938.

amb els serveis policials i per a demostrar-ho adduïa que en agost de 1938 comptava amb un fitxer de 500.000 presoners per a proveir d'informació identificadora, sobre antecedents polítics i militars, tots i cadascun dels organismes i jurisdiccions repressives i de control social que li demanaren i ho necessitaren. Per la seua banda, aquest fitxer no deixaria de créixer fins a 1942, constituint la base documental i l'origen de l'actual fons de batallons de treballadors dipositat a l'Arxiu General Militar de Guadalajara.

El servicio de investigación de la ICCP disponía de la información y las competencias necesarias para ser el organismo que mejor podía llevar a cabo las reclasificaciones. En cualquier momento, podía facilitar la información precisada para una reclasificación; datos muy completos fruto de la búsqueda de informes, avales, notas, durante toda la guerra, etc.²⁷⁵

Tot citant el diari britànic *The Times*, Anderson afirma que les Auditories de Guerra comptaven amb, almenys, 900.000 fitxes d'enemics l'estiu de 1938, nombre que creixia a un ritme de 100.000 mensuals, gràcies a la col.laboració amb les Comissions de Classificació de l'Exèrcit i de l'existència d'una columna judicial esmentada. Hom podia recórrer a aquest organisme davant possibles errades en la classificació, possibilitant així, un control extens i una completa militarització de la vida pública.

²⁷⁵ Juan Carlos García Funes: *Espacios de Castigo...*, p. 159; *AGMAV*, C. 2330, A-1, L 57/ L 58: Gutmaro Gómez: *Geografía de la...* p. 150.

6.4.3.- De soldats a treballadors forçats

Quadre núm. 9. Nombre de presoners i presentats per municipis CPJ durant la guerra internats en el treball forçat (1936-1939)

Municipi	BBTT durant la guerra	Treball forçat 1940-1942	Presentats en guerra
Aiora	3	S/D	S/D
Albaida	4	S/D	1
Alberic	1	S/D	S/D
Alzira	2	S/D	1
Carlet	S/D	S/D	1
Énguera	3	S/D	S/D
Gandia	14	2	2
Lliria	1	S/D	S/D
Ontinyent	1	S/D	S/D
Requena	2	S/D	S/D
Sagunt	4	S/D	1
Sueca	2	S/D	S/D
Torrent	3	S/D	S/D
Villar/ Villar del Arzobispo	3	S/D	1
Xàtiva	2	S/D	1
Xiva/Chiva	2	S/D	1
TOTAL	47	2	9

Font: AGMG, Arxius municipals i bibliografia. Elaboració pròpia.

En el marc geogràfic de la nostra tesi, hem pogut identificar un mínim de quaranta-quatre presoners i tres presentats que van passar pel sistema de classificació franquista durant la guerra i que van ser internats en batallons de treball forçat. Tal com remarca Anderson, passar-se, presentar-se, desertar a les línies franquistes no era garantia suficient per als comandaments rebels ni significava deslliurar-se del treball forçat. Tampoc ho era el fet de presentar-se als camps de concentració per a ser depurat per estar en el servei militar republicà durant la guerra. Eduardo Uribe Gallejones de Trapagaran (Biscaia) es va estalviar de caure presoner quan Santander va ser conquerida. En presentar-se al CC de Deusto (Bilbao) per a regular la seua situació i

evitar denúncies, va tractar d'amagar que havia estat milicià de l'UGT; en ser fixtat, els seus interrogadors, també presoners i voluntaris, el descobriren i va ser enviat a Miranda d'Ebre a l'octubre de 1937, on s'hi va organitzar el seu batalló. Prova de la implicació dels presoners en les tasques de classificació i repressió abans que començarà a regular-se per l'Exèrcit del Nord al febrer de 1938.²⁷⁶ De fet, els comandaments anaven al camp a reclutar adeptes per al front i ningú volia apuntar-s'hi. «Para los vascos, como sabemos que sois Fuertes, nuestro Caudillo tiene preparado buenos picos y palas, para que los gastéis haciendo carreteres y trincheras».²⁷⁷

Podem aportar dos exemples de la província de València que ho corroboren, ja que tots dos desertaren a causa de la seua militància carlina. En el primer, Ricardo Forner (d'Algemesí) mobilitzat per quinta va ser ferit a Madrid, traslladat a València i el tornaren a destinar al front, a Calles (València) d'on va desertar a finals de 1938; enviat a Miranda d'Ebre diu que pegaven els presoners que no volien integrar-se en l'Exèrcit franquista, però que davant les penalitats que passava en el CC va demanar anar a un BBTT perquè era millor que romandre a Miranda on els feien treballar sense parar i els donaven una ració per a dos. L'enviaren a Tetuà (Marroc), a Río Martín, a construir un camp d'aviació. Allà va passar 18 mesos des de novembre de 1938 al juny de 1940. Les penalitats que va haver-hi de suportar eren causades arran de mostrar el carnet de "cabo-escuadra" del Requeté del seu poble que li esgarraren a l'interrogatori, retraient-li perquè no se n'havia passat abans.²⁷⁸ Quelcom de semblant explica Grau i Viader respecte a un presoner que va aduir que era de família de dretes perseguida i ell

²⁷⁶ Gutmaro Gómez: *Geografía de la...*, p. 180:

²⁷⁷ Eduardo Uribe: *Un miliciano de...*, p. 108. Aquest presoner va passar sis anys en treballs forçats.

²⁷⁸ Josep Antoni Domingo Borrás: *Victòria i repressió...*, pp.158-159; Eduardo Uribe: *Un miliciano de...*, p.105.

donava suport a Franco, etzibant-li l'interrogador que ho haguera pogut demostrar desertant abans. Va acabar l'interrogatori ensangonat i atordit quan se li va escapar que son pare havia militat en la Lliga Regionalista catalana i alguna paraula, pels nervis de la situació, en català.²⁷⁹ Per la seua part, Eduardo Uribe afirma que el poc de temps que va passar a Miranda els obligaven a transportar pedres d'un lloc del camp a l'altre sense cap sentit ni motiu que no fos mantenir-los ocupats i recordar-los la seua condició de presoners, humiliant-los amb aquest tipus de castic, l'objectiu del qual sembla anar en la mateixa línia apuntada pels presoners que preferien el BBTT a romandre en aquella situació de tanta arbitrarietat i fam; cosa que Uribe, en canvi, no expressa.²⁸⁰

Emilio Oltra Sentandreu de Quatretonda (La Vall d'Albaida), de la quinta de 1941, va ser capturat a Castelló quan fugia del front enmig d'una batalla; portat al CC de Mora de Rubielos (Terol), va ser traslladat al CC de Santonya (Cantàbria). La fam que hi passaven i el tracte que hi rebien el va fer decidir a "apuntar-se" a un Batalló quan l'enviaren a Miranda:

[...] per si menjaríem alguna cosa més, ja que si mos enviaven a treballar mos haurien d'alimentar. Allà van formar el BBTT núm. 6 on hi havia molts estrangers. En Santoya estaven tots vestits en una brusa llarga i anaven a pel racionament, enmig de la plaça, en una caldera gran. Com eren tants, uns per atres (sic), no agarraven res. Un que anava amb una porra els pegava i els dispersaven a garrotades. I vam acordar que com que estaven tan farts, mos faríem amb ell. Quan pujava per a cridar-nos, el tiràrem escala avall, li passaren tots per damunt i el van rematar. Es pensaven que havia caigut.²⁸¹

²⁷⁹ Grau i Viader: *Rua de Captius...*, p. 33-34. Altres testimoniatges de repressió de la llengua de valencians i catalans en els camps i els batallons: José Ferrando Ferrando: *Memorias de la guerra...* pp.18-25 o Ángel Ballester Sancho: *La última aurora...*, p. 147.

²⁸⁰ *Un miliciano de...*, p.105.

²⁸¹ Entrevistat el 20 de feber de 2017.

Sobre les condicions dels presoners a Miranda, Felix Padín, presoner al camp, recordava que:

comparable a los campos de concentración nazis con ninguna habitabilidad y donde se trabajaba continuamente en la construcción del propio campo como en Mauthausen [...] un guardia civil quería redimirnos, estábamos vencidos pero no convencidos, para hacernos [...] adictos del Caudillo. Había un vigilante con látigo que pasaba entre las filas para ver si cantábamos o no. Nos faltava calzado y calorías.²⁸²

Els van espoliar quan van caure presoners i ara, altra vegada al camp. Si volien menjar, el saqueig continuava i s'hi afegia al mal record del "palo de la bandera" on testimonia la mort de companys, estant el lloc de tortura habitual.

Manuel Lera i Gassó de Moixent (la Costera), era estudiant i de família carlina, mobilitzat per quinta, se'n va passar simulant un apresament amb altres companys al front de Valsequillo (Badajoz) al gener de 1939. Els comandaments franquistes van considerar que es tractava d'una deserció dubtosa romanent en un camp de concentració fins que va reunir els avals necessaris; allà va ser classificat com a addicte i passat a Caixa de Reclutes, tornant com a excombatent a Moixent quan va acabar la guerra.

[...] al cap de pocs dies vam ser cridats amb l'objecte de facilitar, cas que se'n tinguera, familiars o persona per a aconseguir avals [...], els avalats a la Caixa de reclutes i podies elegir entre l'Exèrcit o les Milícies: terços de Requeté i banderes de Falange Espanyola; els no avalats ingressaven en Batalló de treballadors, sota vigilància militar, per fer feines de caràcter militar i públic [...].²⁸³

²⁸² Felix Padín Gallo: *Memorias*, Gerónimo de Uztariz, 2004, Memoriaren Bideak, www.esclavosdelfranquismo.org, p.96.

²⁸³ Manuel Lera i Gassó: *Fent memòria de...*, pp. 190-192. Pocs dies després el diari "Hoy" de Badajoz portava la notícia del bombardeig de Xàtiva", ocorregut el 12 de febrer de 1939, p.183.

En canvi, a altres els van oferir entrar en l'Exèrcit i, com no van voler, van ser enviats a un BBTT. Com en el cas de Rafael Bufforn Vidal de Xàtiva, presoner a la batalla de l'Ebre a qui «li oferiren la possibilitat d'apuntar-se al Requeté, la Falange o quedar-se al Camp de Concentració de Miranda d'Ebre. Optà per romandre al camp, ja que per a ell la guerra havia acabat».²⁸⁴

La situació amb què es trobaven els comandaments franquistes a l'hora de reclutar exsoldats republicans per al seu Exèrcit tenia certa complexitat derivada del fet que no es comptava amb informació d'antecedents quan tenien el domicili en territori enemic, per això van ser classificats com Ad i B (dubtosos i desafectes). Amb la conquesta dels territoris de procedència (Catalunya) es van poder demanar informes als municipis de residència que bona part d'ells eren de bona conducta i indiferents políticament, per tant, i segons els paràmetres polítics dels rebels, es tractava de gent "de orden". Si la revisió es feia a instància de part, dels mateixos presoners o de les famílies, cosa que s'estava plantejant com a possibilitat de reclassificació a l'ICCP, no ho feien perquè «el ideal no es lo bastante fuerte en ellos para inducirles a pedir voluntariamente la revisión de su clasificación [...] y los peligros de la guerra. Individuos que por temor prefieren seguir como prisioneros, máximo cuando el trato en los BBTT es bueno, tanto material como moralmente».²⁸⁵

Durant la guerra la destinació en un BBTT no era cap privilegi, especialment si era el front, ja que els presoners quedaven plenament exposats als combats i bombardejos. De fet, hem trobat valencians que van morir quan van ser obligats a treballar en primera línia com a presoners. És el cas de Francisco Samper González de Sagunt, pintor de

²⁸⁴ Ponència de de Rafael Buforn Valero, fill del presoner de Xàtiva Rafael Buforn Vidal, presoner en el BBTT 125, e-mail 13-2-2019.

²⁸⁵AGMAV, C. 2329, L55, CP1, pp. 11-13.

20 anys, internat a la força en el BBTT núm. 2 destinat a fortificar en el front de Madrid, en el sector de la Casa de Campo, el 24 d'abril de 1938, va ser ferit de mort per un tret des de les files republicanes, segons l'informe del Cap de batalló.²⁸⁶ D'altra banda, la memorialística que ens han deixat els presoners recull casos que era preferible romandre en un CC que ser destinat a una unitat armada. Els batallons de treballadors s'organitzaven a partir de presoners classificats desafectes o que no podien provar l'adhesió als rebels. Tanmateix, si calia refer les files franquistes, potser es buscaren nous soldats entre els presoners que per la conducta o les declaracions, singularment entre els presentats, considerarien potencialment afectes. No obstant això, es trobaren que molts d'ells per molt crítics que foren amb els comandaments i la situació a què estaven sotmesos en els camps, l'experiència patida en el front que acabaven de deixar, així com el perill que representava tornar-hi, va dissuadir-ne no pocs d'evitar-lo. Potser que aquesta situació, que no sembla aïllada, influirà en el CGG perquè en el mes de desembre de 1938 decidira que la revisió no fos iniciativa de l'interessat «pues quitaría de los frentes de combate gran número de individuos que hoy están en batallones de trabajadores o Campos de concentración», sinó d'ofici sobre els nous informes locals acompanyats dels del comandant del batalló.²⁸⁷ Així, l'Exèrcit mantenia el control de les classificacions i a través d'aquestes, tallava qualsevol autonomia de l'ICCP, alhora que la reserva i destinació de presoners de guerra per a nodrir els BBTT, a qui s'atorgava una missió essencial en les ofensives com a força auxiliar obrint trinxeres, vies de pas o fortificant posicions d'atac i defensa. Marc Torres de València va caure presoner a la Batalla de Terol, al desembre de 1937. El seu batalló va ser enviat a construir la carretera d'entrada a Osca també en plena

²⁸⁶ *AGMG*, BDST [Francisco Samper González, C. 3.943, Expt.129.080].

²⁸⁷ *AGMAV*, Prisioneros, «Relativo a la consulta de inspección de este Servicio en relación a una nueva clasificación de los mismos, enero y febrero de 1939», C. 2.329 L55, 9, 33, 6/7.

batalla, rebent foc d'artilleria que va matar soldats i presoners; va participar en l'ofensiva sobre Catalunya. Quan les tropes prenen un poble els presoners havien de fortificar les posicions en primera línia, cavant trinxeres per a evitar contraatacs fos l'hora que fos. Fins i tot eren enviats a buscar i desactivar explosius i material de guerra.²⁸⁸

José Ferrando Ferrando, presoner del batalló 108 va ser enviat a la zona de Barbastro (Osca), a finals d'agost, a reconstruir un pont penjant per a l'Exèrcit del Nord a través de la Comandància General d'Enginyers, a partir de desembre de 1938. Segons les seues memòries treballaven dotze hores al dia, cosa que provocava la mort de presoners que queien al riu i s'ofegaren.²⁸⁹ No obstant, tampoc calia una destinació al Front per a córrer perill la vida dels presoners. Ricardo Forner, va ser enviat a Tetuà a construir un aeròdrom on el barrinat per aplanar el terreny posava en perill les seues vides a cada explosió perquè no els avisaven o ho feien a destemps; el també esmentat Felix Padín explica que en el front de Guadalajara cavaven trinxeres i «ante un ataque republicano entre marzo y abril de 1938, se desmoralizaban los enemigos. Nos metieron en cuevas vigilados sin salir por el frente, y con orden de disparar si eran cercados».²⁹⁰

Qüestions que ens duen a revisar els resultats del sistema de classificació realitzat per a determinar els possibles suports al nou règim entre els presoners i presentats classificats com afectes per les comissions de classificació. Pensem que s'hauria de reconsiderar en relació a les estadístiques aportades per la mateixa ICCP, ja que, fins i

²⁸⁸ Marc Torres: *Mis tres años de prisionero*, València, Martí Montañana, 1982, pp. 65,72, 79 i 89.

²⁸⁹ José Ferrando Ferrando: *Memorias de la guerra...*, pp. 18-19.

²⁹⁰ Josep Antoni Domingo Borràs: *Victòria i repressió...*, pp.158-159; Felix Padín Gallo: *Memorias...*, p.84; Experiències semblants en Eduardo Uribe: *Un miliciano de...*, pp 108-109; José Ramón González Cortés: «Esclavizar para vencer y convencer: los Batallones de trabajadores y el trabajo forzado en el sistema represivo franquista», *Revista de Estudios Extremeños*, 2011, Tomo LXVII, pp. 1.013-1.050.

tot, entre els reclutats en la rereguarda franquista els suports reals plantejaven polítiques de control que transitaven des de la coacció personal i familiar fins a la dissuasió, a través de l'adoctrinament constant.²⁹¹

Ante el peligro que ofrece para la custodia de prisioneros el que entre los soldados dedicados a la misma haya quienes no ofrezcan por su ideología y antecedentes político-sociales las debidas garantías [...] se adopten las medias convenientes a fin de que no se dé el caso, como han ocurrido ya algunos, que las unidades de custodia tengan elementos con antecedentes de manifiesta desafección al Movimiento.

Els resultats de la depuració de 21 soldats d'escorta del BBTT 22, segons informe del seu comandant, l'11 de gener de 1939 foren: falta de confiança per militància anterior i familiars represaliats, 2; militància sindical i actitud passiva davant el MN, 8; esquerrans 5; desafectes 6; comunista d'acció i de família, 1. Tots procedents de Galícia.²⁹² Peter Anderson remarca que no s'ha fet cap estudi sobre la classificació de presoners republicans durant la guerra ni en la postguerra, les úniques xifres que coneguem, més de tres lustres després, són les aportades per Javier Rodrigo sobre soldats republicans durant 1937. Com diu Anderson, es tracta d'informació més que no d'un estudi que ell tampoc aporta tot i ser el seu llibre una recerca que tracta específicament el tema de la classificació política-ideològica dels presoners de guerra, com a fórmula i pas necessari per a aconseguir la divisió social sobre la qual s'aplicarà la repressió, tot facilitant l'arrelament del nou règim. Les xifres de Rodrigo aboquen els següents resultats:

²⁹¹ AGMAV, C 2379, 155, 3/5. «El Generalísimo al General Jefe del MIR, 8-1-1939; Francisco J. Leira Castiñeira: *Soldados de Franco...* pp. 139-263. Sobre la lleialtat en l'Exèrcit franquista en relació amb l'orige geogràfic: James Matthews: *Soldados a la fuerza*. Madrid, Alianza Editorial, 2012, p. 223.

²⁹² AGMAV, C 2379, 155, 3/5, «El Generalísimo al General Jefe del MIR, 8-1-1939».

Total presoners classificats	Aa	Ad	B	C i D
100.000	40%	20%	15%	10%

És a dir, un 35% de dubtosos i desafectes (Ad i B) que nodririen els 65 BBTT que es formarien durant aquests anys, des dels tres inicials. Dels considerats afectes (Aa), el 10% eren alliberables per estar fora de quintes.²⁹³ Un any després, l'ICCP donava compte de la classificació de presoners conseqüència del tancament de la “Bolsa de la Serena”, al front d'Extremadura l'estiu de 1938, que van realitzar les comissions de Córdoba, Mérida (Badajoz) i Fuente Obejuna (Córdoba), abocant els següents percentatges sobre 6.280 presoners classificats, es va considerar: 42% Aa, 41% Ad, 0'11% B, 25% C i D.²⁹⁴

Continua estant una xifra semblant d'afectes respecte a les de 1937, però ara puja la de dubtosos i és inexistent la de desafectes, cosa explicable per la probable existència de soldats procedents de territoris lleials sobre qui no es té informació, hipòtesi reforçada pel fet que amb prou faenes trobem classificats de desafectes per la mateixa raó. En canvi, hi ha un increment en els considerats criminals per ostentar algun càrrec de responsabilitat en l'EPR (7'5%), especialment quan es combina l'acusació anterior amb les possibles denúncies per delictes de tota mena contra les persones i el patrimoni C+D (15,6%). Com diu Rodrigo, són unes xifres falsejades, pel fet que un percentatge alt d'afectes era, potser, una forma de legitimar la rebel·lió militar demostrant la disconformitat amb la política del Front Popular, tot tenint present que en l'apartat Ad consideraven que la majoria podria ser crítica amb els fets de la rereguarda

²⁹³ Javier Rodrigo: *Cautivos...*, p. 71; Peter Anderson: *¿Amigo o Enemigo?...*, pp 111-130. Sobre els soldats procedents dels Caps de Partit Judicial en l'Exèrcit franquista, en el cas de Gandia: Antonio Calzado i Bernat Martí: *Revolució i guerra...*, pp. 490-92.

²⁹⁴ AGMAV, C, 2329 L 55, 6, / 82-83 i A 15, L 16, C 34.

republicana, però això no vol dir que estigueren disposats a prendre voluntàriament les armes a favor seu, com es pot interpretar del resultat d'aquesta classificació.

Quadre núm.10. Presoners i presentats dels CPJ durant la Guerra Civil víctimes del treball forçat

Presoners	Municipi	professió	Militància	CC/CP	BBTT/BDST i província	Alliberat	mesos TF
Cesar Abarca, Emilio	Aiora	S/D	S/D	S/D	121, Boliña	jun-40	17
Sánchez Campos, Pascual	Aiora	Llaurador	DRV	Badajoz	34, Los Barrios		12, mínim
Sanchis Costa, Vicente	Aiora	Llaurador	UGT	S/D	2 Renteria, Villaverde Bajo	fugit, 4-1939	6, mínim
Cerdà Navarro, José	Albaida	Paleta	IR	S/D	BOV* Almeria	S/D	S/D
Giner Tormo, Rafael	Albaida	S/D	S/D	S/D	69	27/4/39	S/D
Navarro Pons, Pedro Vicente	Albaida	S/D	FET-JONS	S/D	104	sep-39	9
Alentosa Vidal, Lorenzo	Alberic	Llaurador	UGT	Santofia	BBTT	S/D	S/D
Blanquer Soler, Salvador	Alzira	Jornaler	UGT	Santofia	SPC** 125 i 22, 4-1938	S/D	S/D
Bayón Ballester, Fernando	Enguera	Fogoner	S/D	Murguia, ME	127, Vidángoz, 4-38	19-7-39	15
Catalayud Gómez, Ramón	Enguera	S/D	S/D	Miranda d'Ebre	25 i 64, (Guadalajara) 1-39	07/02/1939	1
Pérez Domínguez, Miguel	Enguera	Operar tèxtil	UGT	Santander, ME	14, 10-1938, Bera de Bidasoa	S/D	S/D
Arnaú Ballester, Vicente	Gandia	Fuster	S/D	S/D	Comando Genio, BBTT CTV	S/D	S/D
Asunción Espinosa, Antonio	Gandia	Fuster/Paleta	S/D	S/D	BBTT 157/51 i 28	S/D	S/D
Beneito Sanz, Francisco	Gandia	Ordenari/ jornS/D	CC/CP	CCI Corbán	127, 16-11-38	19-8-39	9
Buff Pizarro, Ignacio	Gandia	S/D	S/D	CC Orduña	63, 1938	S/D	12, mínim
Cardona Bizquet, José	Gandia	S/D	S/D	Miranda Ebre	Comando Genio, BBTT CTV	S/D	S/D
Ferrer Martí, José	Gandia	Llaurador	S/D	Camposancos	7, Villaharta 8-2-39	10/06/1939	4
Grimal Benito, Francisco	Gandia	Seirador/	S/D	Arandade Duero	180, 10-8-38,	S/D	13, mínim
Gomar Olaso, Melchor	Gandia	Fornier	S/D	Arandade Duero	114, 11-1938	S/D	S/D
Llopis Martínez, Evaristo	Gandia	Jornaler	S/D	Castuera	102/48	S/D	12, mínim
Puigpener Palacios, Miguel	Gandia	Llaurador	UGT	T. de la Reina i ME	14, 15-10-1938	S/D	S/D
Rodríguez Tur, Vicente.	Gandia	Portuari	CNT	Pamplona, ME, 12-2-39	134, Mantorell Requena, La Molina	S/D	S/D
Rufat Cerdà, Francisco	Gandia	Jornaler	S/D	S/D	127	18-11-1938, fugit	mínim
Asensi Guerrero, Matias	Illiria	S/D	UGT	Miranda d'Ebre	20 i 35, 135, 11-1938	jun-40	18
Ferrero Bernabeu, Francisco	Ontinyent	Cambri	esquerrà	S/D	125, Marmesa	jun-40	19, mínim
Verdejo Tejedor, Eusebio	Requena	paleta	S/D	S/D	128	S/D	S/D
García Sáez de Navarrete, César	Requena (S. Antonio)	Estudiant	S/D	Deusto	166	S/D	S/D
Amal Ganay, Jose	Sagunt	cuiner	S/D	Orduña, ME, SPC	3	maig 1939	6, mínim
Perez Ortiz, Joaquín	Sagunt-Port	Metal.lúrgic	CNT	Miranda, 5-8-38	21, 7, Astorga, Almeria	S/D	12, mínim
Samper González, Francisco	Sagunt	pintor	Esquerrà	Miranda 2, 1938	BT 2	Mort	> 1
Baldoví Palo, José	Sueca	paleta	Apolític	ME, San Pedro Cardèña	20 i 135, 5-38	abr-39	11
Bakera Gay, José	Torrent	S/D	S/D	Badajoz, 8-1938	100	10/06/1939	6, mínim
Ortiz Andreu, Jaime	Torrent	Xocolater	S/D	S/D	103, Cortijo Briales (Málaga) 9-1939	10/06/1939	9
Puig March, José	Torrent	Particular	CNT	Badajoz	14, 100, Lesaca, 2-1939	jun-40	15
Blat Lamoncha, Pedro	Villar	S/D	S/D	Miranda d'Ebre	127	7-1939	7, mínim
Gálvez Minguez, Julián Pascual	Villar	S/D	S/D	S/D	10	S/D	S/D
Buform Vidal, Rafael	Xàtiva	Comerç	S/D	Miranda	125 - Oyarzun	jun-40	12, mínim
Aviño Castellote, Juan	Xiva	Fornier	S/D	Plasencia, ME, Aranda D.	115	S/D	12, mínim
PRESENTATS	Municipi	professió	Militància	CC/CP	BBTT	alliberat	mesos TF
Seguí Bellver, Benjamín	Albaida	Llaurador	PC	Miranda	2, Estepona	S/D	S/D
Bodi Farragut, José	Alzira	Llaurador	S/D	Pamplona	125, 5-8-38	01/08/1939	12
Berchier Aguilr, José	Carlet	Estudiant	S/D	Miranda	S/D, 3-1939	S/D	S/D
Salvador Mompó, Enrique	Gandia	Esparidenyer	UGT	Cda Logroño, ME	63, 1938	S/D	S/D
Parra Lopez, Vicente	Gandia	Comptable	UGT	ME, Santa Espina	147, Marmesa, 148 Seróds	6-1940	20
Minguez Ballester, Manuel	Sagunt	Paleta	S/D	San Marc (Ileó)	S/D	05/09/1939	8, mínim
Cervera Pérez, Luís	Villar	Miner	S/D	S/D	22, 10, Biescas, Guadalajara/BD 20	S/D	S/D
Banacloy Muedra, Francisco	Xiva	Jornaler	UGT	Saragossa	SPC, 25	09/07/1939	10
Martí Bolinches, Laureano	Xàtiva	Comerç	CNT	Deusto	S/D	15/05/1939	S/D

Font: elaboració pròpia a partir d'arxius militars i municipals. CC/CP:camp de concentració/camp de presoners; BBTT/ BD: batalló de treballadors/ batalló disciplinari; TF: treball forçat. *Servicio de Puentes y Carreteras; S/D: sense dades. SPC: San Pedro de Cardèña. BOV: Batallón de Oficios Varios.

Dels 47 valencians identificats dels 17 CPJ, 38 són presoners (81%) i 9 presentats (19%). No és un grup significatiu dins el conjunt de presoners i presentats que creiem

van arribar a passar pels camps de concentració, que després van ser internats en batallons de treball forçat, com veurem en el següent punt, però sí que pot ser representatiu del conjunt de presoners de guerra valencians: la majoria d'aquests no van ser alliberats del treball forçat fins a 1940 i, una part, fins que es va donar l'ordre de llicenciament dels BBTT al juny del mateix any per a tots els qui arrossegaven més d'un any d'internament. Cosa que explicaria que trobem a un veí d'Énguera que ix al juliol, quan compleix aquest temps de castic. En canvi, el conjunt dels presentats sobre els qui tenim dades van ser tots alliberats en els mesos següents a la fi de la guerra.

7.- La derrota. Persecució i treball forçat des d'abril de 1939

La tarea de clasificación, depuración y en muchas ocasiones procesamiento llevó consigo una ansiosa y árdua tarea en la que participó media España de aquellos años trágicos, como atacada de una epidemia psicológica y mimética de influencia hitleriana, a la persecución del bando opuesto y vencido que había participado en la lucha en los frentes o colaborado en las retaguardias.²⁹⁵

Els vencedors de la guerra van fer centenars de milers de presoners que van ser detinguts i retinguts en camps de concentració, on comissions de classificació desbordades hi havien de realitzar la classificació política de tots ells, com a condició *sine qua non* per a permetre el seu retorn a casa. La voluntat de Franco de crear un estat totalitari a l'estil de la Itàlia feixista o l'Alemanya nazi comportava la identificació i destrucció sistemàtica de tots els possibles enemics i traïdors, com hem vist amb els presoners capturats durant el conflicte. Ara bé, a la fi del conflicte això va suposar una tasca de tal magnitud que el 6 d'abril de 1939, des de Burgos, el

²⁹⁵ Joan Llarch: *Batallones de Trabajadores...*, p.113.

“Generalísimo” emitia una Ordre perquè isqueren dels camps i dels BBTT, amb “Permiso provisional” o com a “Evacuados de guerra”, milers de presoners que ja portaven temps internats o que, en una primera classificació, no semblaven “peligrosos”, per tal de deixar espai als qui acabaven d’arribar i a aquells de qui hi havia sospita o dubte de la seua actitud o conducta davant el “Movimiento.” Tanmateix, això s’estava fent des del dia següent a què Franco va proclamar la fi de la guerra seguint les instruccions de la secció Primera de l’Estat Major del CGG a les unitats de l’Exèrcit de 20 de març i concretades en les del 27 per a actuar amb l’enorme contingent de presoners ja existent, que es multiplicaria amb la rendició incondicional pactada-imposada del 28 de març de 1939. Així, des del CC de Motilla del Palancar (Conca) dependent del CE d’Aragó, s’informava l’alcalde de Sagunt que «por no resultar en primer interrogatorio cargo alguno y sin perjuicio de responsabilidades, que en adelante puedan alcanzarle, se licencia a Vicente Pastor con permiso provisional [...]».²⁹⁶

No obstant, els presoners sabien que per a poder eixir dels camps calia un aval, una garantia d’algú que els pogués treure ràpid d’aquell malson que eren els camps de concentració franquistes, sobretot al final de la guerra quan s’amuntegaren més de 200.000 homes distribuïts en espais mancats de qualsevol condició mínima d’alimentació o salubritat.²⁹⁷ Tal com ens han descrit desenes de testimonis que passaren per aquesta experiència, com les de Faustino d’Olocau (València), presoner en acabar la guerra a Villanueva de la Cañada (Madrid), va ser concentrat a una vaqueria de Villaviciosa de Odón (Madrid) on va romandre dos mesos i mig “a pan i palo”

²⁹⁶ AMSA, Correspondència, Quintes - 1939, 10529-1.

²⁹⁷ Carlos Hernández de Miguel: *Los Campos de...*, pp, 370-371.

En una navaixa o en unes tissores mos asgarraven la màniga per ahí i mos dixaven el braç esquerre al descobert i la paraula era "¡Rojo, p'adentro!", i allí estiguérem dormint al ras quatre o cinc-cents rodats de guàrdies. Allí no féiem res. Mos feren fer una sanja al mig del camp pa fer les necessitats al descubierto. I claro, el que investigaven que tenia alguna, havia sigut, com es diu, capità, o comandant, o alguna cosa, o comissari, d'aquelles consignes que hi havien aquell entonces, pues l'agarraven i se l'emportaven prisioner. I el que tenia un accedent (antecedent) malo, pues li pegaven un tir [somriu, silenci curt].²⁹⁸

Es va establir una primera distinció entre els presoners majors de 32 anys (reemplaçament de 1926 i anteriors) i els menors. Si no tenien antecedents «desfavorables», van ser els qui primer van poder eixir dels camps de presoners, doncs el de 1927 era l'últim reemplaçament mobilitzat pels franquistes (article 2-B de les instruccions). Després es va tractar a les quintes més joves que hagueren “adquirit” bons antecedents durant l'estança al camp o al batalló.²⁹⁹ No obstant, a causa del nombre de presoners que s'amuntegaven en els camps esperant ser classificats i a la complexitat de la situació sobrevinguda amb la precipitació de la fi de la guerra, qui rebia l'aval i no acumulava cap denúncia podia ser alliberat, independentment de la quinta. Els presoners s'afanaven a escriure a casa explicant on hi eren i demanant ajuda de tota mena, però la major necessitat era l'ansiat aval:

Mercedes tenéis que sacar un Aval que acredite buena conducta para poder salir, es suficiente la firma de falange. Con el mal tiempo que hace, acostarme en tierra, doce garbanzos, trabajar todos los días y por la noche una lata de sardinas sin pan y de vez en cuando algun vergazo que otro. Que vida más asquerosa, créelo de verdad hubieses

²⁹⁸ T. O de Faustino, 86 anys, entrevistat en 2002 a Olocau, Museu de la Paraula - Arxiu de la Memòria Oral Valenciana - Museu Valencià d'Etnologia: Cerca, MO 27- Olocau-H 16.

²⁹⁹ AMAGV, CGG, Sección Primera, C. 2.329, 55,11, 3-4; «Instrucciones complementarias a la del 11 de marzo de 1937 sobre clasificación de prisioneros y presentados (para aplicarse al caso especial a que se refiere la instrucción número 15)»; AMAGV, CGG, Sección Segunda, C. 2.329, 55,11, 12-16, 6-4-1939.

preferido la muerte a lo que estamos pasando [...]. Enrique Tadeo. Campo de Concentración de Castuera, Pabellón 66, Badajoz. 6-5-39.³⁰⁰

Segons els màxims responsables dels camps, els primers dies de la postguerra es va detectar una interpretació canviant i una actuació pròpia segons les comissions de classificació. Des del CGG van haver d'enviar als Estats Majors de l'Exèrcit noves instruccions el 6 d'abril per a tallar les possibles "arbitrarietats" i incompliments de les comissions que consideraven més greus. S'havia demanat màxima rapidesa i urgència en les classificacions, cosa que no ajudava, precisament, a complir amb els passos i els tràmits burocràtics que es demanaven en les instruccions de març. Segons el CGG era palés que unes unitats de l'Exèrcit enviaven els presentats (desertors) a casa i altres a camps de concentració. Una cosa semblant es donava amb els majors i menors de 32 anys a l'hora de posar-los en llibertat o retindre'ls als camps fins que es tinguera informació suficient, el que multiplicava el problema del manteniment de tants presoners i agreujava la situació de les seues famílies en el mateix sentit, així com de la mateixa represa de l'activitat econòmica i la reconstrucció d'un país arruïnat financerament i socialment empobrit per la guerra. Aquesta manca de criteri també podia estar relacionada amb les diferents jurisdiccions implicades, ja que hi havia comissions de classificació dependents de l'Auditoria de Guerra i altres de la Caporalia de l'Inspecció de Camps. El punt de vista dels qui van patir els camps potser implica altres qüestions que tenen a veure amb la consideració que els mostraven els vencedors, com expliquen els presoners d'Albatera. El major camp de concentració al final de la guerra, juntament amb la plaça de bous de València, atés el nombre de

³⁰⁰ Teresa Armengot, Joan Lluís Porcar, Ricard Camil Torres-Fabra: *La repressió franquista al País Valencià. Borriana i Manises*, "Selecció Epistolar interceptada pels falangistes a Manises", València, 3 i 4, 2008, pp.128-138.

presoners. Damià Català, de Gandia, Comissari del Xé CE de la República, militant de la CNT, va escriure les seues memòries amb sobrenom en els anys cinquanta. Víctima de l'experiència de captivitat a Albaterra, recordava com els presoners es morien literalment de fam, de set i de por davant els assassinats produïts a l'arribada al camp i a la visita dels "reclutadors de cadàvers" que significava l'aparició de falangistes buscant revenja en els presoners dels seus pobles i ciutats. Allà es van tirar mesos esperant la classificació o l'aval que la millorés per evitar el pitjor. Mentre, hi havien de suportar tota mena d'humiliacions i amenaces, com les del sacerdot del camp quan els repetia que «esta vez si que queda España limpia».³⁰¹

Tanmateix, però, els vencedors preveien i sabien que bona part del mig milió d'homes que la República mantenia en armes a finals de març havien abandonat els fronts i tornat als seus domicilis, tractant d'evitar les represàlies i revenges dels seus captors entusiasmats per la victòria, però també, i no menys important, conseqüència del cansament de la guerra i el desig de tornar a la normalitat de les seues famílies i pobles. Els exèrcits que avançaven sense oposició ordenaven el 29 de març a les noves autoritats militars i civils que anaven ocupant el poder a pobles i ciutats:

[...] la prohibición absoluta de permanencia en los pueblos de individuos que hayan formado parte del Ejército Rojo si no han pasado por las Juntas de Clasificación. Como, asimismo, la vigilancia que debe ejercerse sobre el personal procedente de la zona roja, obligándoles a presentarse a las autoridades y procediendo a su detención si se comprueba que hubieran cometido delito o actuado activamente durante dominación roja.³⁰²

³⁰¹ Carlos Monreal: *La hora del juicio final*, Ediciones España Libre, Toulouse (França), 1957, AMG, BC 7631, p. 111; Lluís Marcò i Dachs: *Llaurant la tristesa. El camp de concentració d'Albaterra i la presó de Portaceli*, Barcelona, Mediterrània, 1998, pp. 25- 68. Per a execucions extralegals i morts en aquest camp, Rafael Burgos: «El rastro de 14.000 presos hacinados y hambrientos», *elpaís.com*, 15-12-2020, <https://elpais.com/espana/2020-12-14/el-rastro-de-14000-presos-hacinados-y-hambrientos.html>.

³⁰² *Exposició 'Manises 1939: cartas robadas, censuradas, secuestradas'*: «Instrucción del Estado Mayor del II Cuerpo de Ejército fechada el 29 de Marzo de 1939», Jornades per a la Recuperació de la Memòria Històrica, Regidoria de Memoria Històrica, Casa de la Cultura, Manises, 10-20 d'abril de 2018.

En aquest context, s'ordenava a l'autoritat local competent (Comandant militar, Guàrdia Civil, Alcaldia) que amb els "presentats" en cada municipi procedents de l'Exèrcit republicà «proceda a llenar la ficha clasificatoria» que, com hem vist en el capítol anterior, era aquella que s'omplia als camps de concentració, així com a qui enviar còpies per a l'actuació i control d'aquesta població, en principi, sospitosa de desafecció, com la que es concentrava als camps.³⁰³ De fet, a cada fitxa que s'havia d'emplenar per duplicat era preceptiu afegir «los certificados que en cuanto a conducta expidan el Alcalde del pueblo de residencia, el Jefe local de FET i de las JONS y el Comandante del Puesto de la Guardia Civil [...] se enviarán las fichas a la Autoridad militar de la Región a fin de que por el Estado Mayor se clasifique [...]».

Si hi havia responsabilitat de "cualquier tipo" es donava part a l'Auditoria que procediria a la detenció. En altre cas, la fitxa romania en els estats majors de l'Exèrcit, arxivades entre les dels menors de 32 anys per ser mobilitzables i a l'espera que les Caixes de Recluta reberen ordres, i, les dels majors d'aquesta edat, per a tenir-ne constància.³⁰⁴

En aquestes instruccions s'incidia a recordar la importància i les normes de classificació, encara que alguns apartats continuaven sense acabar d'aclarir com actuar amb els presoners:

Por los presidentes de los tribunales provisionales de clasificación se acordará a la vista de los datos aportados y siguiendo las mormas, anexas a la instrucción nº 15 las siguientes resoluciones.

[...] Retención en el campo a disposición de la Inspección de los mismos. En este grupo formarán los comprendidos en los apartados C y E del número séptimo de las

³⁰³ AGMAV, C. 2.329, 55,11, 19-20, Instrucción nº 5; José Cuquerella Marrades: *Memorias*, Autoedició, Benigànim, 1996, pp. 60-85.

³⁰⁴ AGMAV, C. 2.329, 55,11, Instrucción nº 7, p.21. Alhora trobem els primers bans amb la crida a presentar-se a aquests soldats davant les noves autoritats, AMO, Correspondència, 1939, S/N.

instrucciones, complementaria a la número 15 (mayores de 32 años con antecedentes desfavorables, no constitutivo de delito).

[...] Libertad Provisional: para quienes se encuentran incurso en los apartados A i B del número séptimo de las referidas instrucciones [...]. Permiso Provisional: para los comprendidos en el apartado D i E de la instrucción invocada [...].

El 12 d'abril s'ordenava unes altres instruccions específiques per als batallons de treballadors on es justificava el manteniment del treball captiu, per tant, de les agències burocràtiques de control, com l'ICCP i els camps de concentració, es confirmaven com a centre de la classificació. Aquestes instruccions tractaven d'aclarir jurisdiccions, atorgar tasques i sistematitzar actuacions per a assolir allò que en realitat es pretenia: classificar tots els presoners nous i vells, recordant tothom la base política sobre la qual s'asseia el règim sorgit de la guerra que acaben de guanyar: distingir entre partidaris i contraris. La divisió de la societat entre afectes i desafectes només podia implementar-se amb la classificació, que, segons el mateix Franco «es la fórmula obligada para la utilización de aquellos sobre los que se carecía de antecedentes o los tenían desfavorables». Ahora, aquesta acció justificava la creació, existència i permanència dels camps de concentració mentre hi haguera presoners a qui classificar, controlar i explotar.

[...] se mantiene su necesidad y la de la ICCP sin que se pueda llegar a la supresión de los Servicios encomendados a la ICCP, antes por el contrario manteniéndolo en tanto se llega a una reorganización de la vida nacional. Es evidente que la situación de acantonamiento no solo resulta poco equitativa dictadas las instrucciones del 7-4-1939 sino que por su improcedencia mantendría en la ignorancia a multitud de individuos sobre los cuales, existiendo cargos para hacerlos objeto de depuración no se motivaron por desconocerse el paradero de los responsables en los lugares en donde serían objeto de acusación.

Es justificava des de la pseudojuricitat d'indagar i buscar proves per a fer "justícia", l'enviament dels presoners (desenes de milers) als llocs de residència, on se'ls coneixia i on s'havien produït els possibles delictes dels quals els presoners podien fugir amagant el nom o no escrivint a casa informant del parador o per tal de gestionar l'aval que els facilitara l'eixida del camp o del batalló de treball. La reorganització de la repressió de cara a una major eficàcia en relació amb la gestió dels presoners de guerra es va plasmar en la creació de comissions de classificació en els mateixos camps, que passaven a dependre en exclusiva de l'ICCP que decidirà, en última instància, sobre la sort de cadascun d'ells:

Artículo 1) Cesan las comisiones de clasificación y son destinados a los Servicios de justicia de las auditorías Sur, Centro y Levante.

Artículo 2) Por la Jefatura de la ICCP para que en cada uno de los establecimientos a su cargo se constituya un TRIBUNAL integrado del jefe del campo un oficial y un secretario que deberá ser el Capellán o Facultativo que prestó sus servicios en el mismo, a fin de que proceda a la clasificación o reclasificación en la forma siguiente:

A) Prisión [...] por antecedentes aportados, denuncias [...], o investigación aparezcan responsables de delitos de sangre, devastación, daño, saqueo, o hayan sido dirigentes de Organizaciones responsables, dirigentes de organizaciones o ostentando categoría militar en las unidades del Ejército rojo: aislamiento, atestado y disposición Auditorías [...] dando cuenta a la ICCP a los fines de constancia en las filas del objeto de tal clasificación.

B) Permanencia en CC para constituir BBTT. Este grupo se integrará por quienes teniendo antecedentes desfavorables no sean constitutivos de delito.

Con el fin que los que constituyen dichas Unidades de Trabajo no permanezcan indefinidamente afectados por tal clasificación se dispondrá por la JEFATURA E INSPECCIÓN DE LOS CAMPOS lo conveniente para que sean recabados de la Autoridad Militar, Comandancias de puesto de la Guardia Civil y jefatura FET de las JONS informes sobre los individuos a quienes comprenda este apartado y una vez recibido se procederá a la vista de los mismo a la ulterior clasificación.

Si los que recibieran fueran desfavorables, se mantendrá la clasificación y transcurrido un mes se solicitará de jefe del campo o unidad donde sirva el concentrado a fin de que si como consecuencia del mismo se estimase corregido puede darse cuenta a la autoridad local, quien emitirá informe sobre la conveniencia de reintegración al pueblo de

procedencia, bien entendido que de no oponerse a ello por razones que deberá alegar justificadamente, se acordará la libertad del prisionero, a quien se le pasaportará a su domicilio, sin perjuicio que dicha autoridad solicite de la guberntiva correspondiente la adopcion de otras medidas dentro de su fuero.

Si [...] perteneciesen [...] a reemplazos movilizados, se dará cuenta por la Jefatura e Inspección de los Campos a la Caja de Recluta. [...] en donde debieron presentarse para evitar situaciones de prófugos o desertores [...]. En esta hipótesis y al tiempo de acordarse la baja en el Campo o Batallón de trabajadores de los individuos sobre los cuales hubiere recaído una clasificación favorable, (bien por la recibida del punto donde tuviera su domicilio o por razón de la conducta seguida en el Establecimiento donde hubieren permanecido), se le pasaportará al concentrado a la Caja de Recluta, Regimiento o Unidad de donde NORMALMENTE debió incorporarse, a cuyo efecto, se les proveerá de la documentación que lo acredite.

C) Libertad Provisional. [...] mayores 32 años que tengan un antecedente favorable, bien por la conducta seguida en el campo o por el aval de que hubieran sido objeto. En este último caso se tomará nota en la ficha del concentrado, de la persona o entidad que haya garantizado su conducta.

D) Permiso Provisional. [...] menores de 32 años sobre los que se carezca de antecedentes desfavorables o los posean buenos, ya adquiridos durante su permanencia en los campos o por medio de personas que los garantizasen [...]. Constancia en la ficha del hecho motivador del permiso concedido.

Artículo 3) Los concentrados que sean objeto de clasificación casos C y D, deberán ser pasaportados precisamente a la localidad en donde tuvieren su domicilio o habitual residencia el 18 de Julio de 1936, a fin de que llenen por duplicado la ficha declaratoria que se inserta en la instruccion del 6 abril último [...] y en el que harán constar los siguientes particulares.

Apellidos, Nombre , Edad, Estado, Naturaleza, Domicilio, Fecha que paso a la Zona Nacional, Tiempo concentrado, Concepto que merece a esa jefatura, Servicios destacados o beneméritos realizados [...].

Artículo 5º) los pertenecientes a los actuales BBTT, que sean de edad superior a la de 32 años y tengan Buenos antecedentes de conducta, en virtud de la certificación librada por el jefe de la unidad donde sirvan serán puestos en libertad CON LA MAYOR URGENCIA conforme a la orden del 15 de marzo. Los que por razón de su edad pertenezcan a reemplazos movilizados y estén afectos a dichos BBTT, permanecerán en

los mismos, pero por la JEFATURA DE LA ICCP, se dictarán las órdenes oportunas a fin de que sean convenientes clasificados en dos grupos: El 1º integrado por quienes teniendo malos antecedentes o seguido mala conducta durante su permanencia en la Unidad hayan ocultado su verdadero nombre o dado muestras de desafección o tibieza deben ser empleados en los trabajos mas duros y formar en los Batallones de Castigo ordenados formar por orden de 26 de septiembre del año pasado. El 2º grupo se formará con los que se hayan conducido con la subordinación y la disciplina propia de la Unidad a que están afectos. Dentro de este grupo se procurará hacer una distinción atendidas las circunstancias de edad, profesión y aptitudes, con el fin de que en su día pueda ofrecérsele al mando la posibilidad de convertirlos ya en Unidades de Ingenieros o de Infanteria; desapreciando la clasificción de origen. A este efecto y para facilitar la desmovilización de los mismos, sin ulteriores acoplamientos, *se les dará el número más bajo a los Batallones que tengan Componentes de edad más baja, prosiguiendo consecutivamente, a medida que vaya aumentando hasta ostentar la numeración más elevada los que pertenezcan a los reemplazos últimamente movilizados.*

Artículo 6) Tanto los pertenecientes a BT de castigo y restantes BBTT, la ICCP se dará cuenta a la Cajas de Recluta a que pertenecieron o unidades en donde debieron incorporarse a fin de que sea tenida en cuenta su permanencia y evitar su posible declaración como presuntos desertores.

Artículo 7) Por la JEFATURA DE CAMPOS se darán las órdenes oportunas para la desmovilización de las industrias militarizadas [...] con objeto de evitar entorpecimientos en la colocación de excombatientes que tenían el salario o destino en las mismas.

Artículo 8) De todos los sobres de clasificación existentes en las Auditorías de Guerra se hará cargo la JEFATURA DE LA ICCP, la cual procederá a completar archivos con los antecedentes derivados de tales documentos.

Artículo 9) Provenientes del extranjero que hayan pertenecido al derrotado Ejército Rojo serán objeto clasificación a su paso por los puntos fronterizos por los que realizen su entrada, a través de las comisiones que actualmente tienen instaladas la Jefatura de Campos de Concentración y que aumenten las comisiones si fuera necesario [...], en connivencia con los inspectores de frontera recabarán los datos convenientes (con carácter reservado se le suministrará por el Ministerio de Asuntos Exteriores para su clasificación inmediata).

Artículo 10) Con carácter semanal por la ICCP del cumplimiento de las presentes normas se elaborará un cuadro como los ejemplos donde conste nº prisioneros, licenciados provisionales, permisos provisionales, licencias BBTT mayores de 32 años con buena

conducta, licenciados de Industria Militar, prisioneros pendientes de clasificación, en Batallones de Castigo, en Batallones de Trabajadores y prisioneros extranjeros.

12 de abril de 1939.³⁰⁵

Així doncs, la constitució de nous batallons depenia dels bons o dolents antecedents que reunira cada presoner, informació que només podia venir de les declaracions de qui els coneixien a la seua unitat militar o al seu municipi, com s'especifica i s'encomana que esbrine l'ICCP. D'especial interés per als vencedors era tenir ben nodrits i organitzats els BBTT, i per això remarquen el cel que, s'hi insistia, s'havia de posar en la classificació i que no s'estava realitzant en funció d'aquestes necessitats de mà d'obra captiva. L'Estat Major trasllada queixes que s'arrosseguen des del 15 de març a les comissions de classificació que actuen a Catalunya davant la constitució de nous BBTT que participen en la seua reconstrucció.³⁰⁶

El franquisme feia palés el caràcter transformador que se li volia atorgar als Batallons de Treball, donat l'efecte "corrector" que el castic i la humiliació del treball forçat tenia en la conducta obedient i submisa del presoner que es perseguia aconseguir; d'aquells que havien de romandre en els camps i els batallons perquè comptaven amb antecedents desfavorables demanarien informes als nous poders locals. Si aquests hi persistien, passat un mes de la seua recepció, es reconsideraria l'actitud de l'intern: si es conclouïa que havia "millorat" podia ser evacuat, si no hi havia obstacles o impediments al lloc de residència. Si a la fi de la guerra els presoners havien manifestat proves negatives de la seua conducta com no donar el nom o el reemplaçament correctament o «dando muestras de desafección o tibieza», empitjoraria la seua situació en enviar-los a fer els treballs més durs a batallons de

³⁰⁵ AGMAV, C. 2829, L 55, 11, pp. 23-25, CGG 12-4-1939. Els subratllats i les cursives són nostres.

³⁰⁶ Oriol Dueñas: *La gran Destrucció...*, pp. 275-293.

castic (article 2-B) fins que aconseguiren doblegar-los aplicant-los un major grau de violència, cosa que refermava la necessitat política del treball forçat com a instrument redemptor i transformador. D'altra banda, com en el cas dels considerats "tebis", es deixava a la discreció dels comandaments que els «disciplinados y sumisos» en edat militar continuaren o no en els batallons «con el fin de que en su día pueda ofrecérsele al Mando la posibilidad de convertirlos en Unidades [de l'Exèrcit]». ³⁰⁷ La normativa de classificació corregia i augmentava la seua evident aplicació discrecional amb el doble objectiu de crear entre els presoners sensació de control, d'inseguretat i de por en no saber a què atendre's davant l'arbitrarietat dels seus capturadors a qui, pel que pogueren decidir, calia sotmetre's.

El control del presoner continuava més enllà dels camps i dels BBTT. En retornar al municipi de residència aquest havia de presentar-se a les autoritats locals que a través d'una comissió d'informació i classificació local, presidida per la Guàrdia Civil o, si no hi havia, per l'alcalde, «ayudado por tres vecinos intachables», rebria els informes i les possibles denúncies dels veïns. L'evacuat podria buscar fins a tres persones que l'avalaren, a qui també investigaria la comissió els antecedents i la conducta. Davant aquesta situació, cal distingir entre municipis segons el tamany com, els que ací estudiem. Doncs, en tenim que no ultrapassen els 5.000 habitants o poc més (Llíria, El Villar, Xelva o Xiva) però també ens trobem davant autèntiques ciutats com Alzira, Gandia, Sagunt, Sueca o Xàtiva. Cosa que hem de tenir molt present a l'hora d'abordar els mecanismes i sistemes de recollida d'informació i d'antecedents que conformarien la base del criteri de cada comissió local de classificació. Amb un protagonisme dels serveis d'informació de cada agència de repressió, com els Guàrdies

³⁰⁷ *AGMAV*, C. 2.329, 55,11, 23-25, «Instrucciones para la Clasificación de los prisioneros destinados a los Batallones de Trabajadores», Estado Mayor, CCG, 12-4-1939.

Municipals, els agents informadors de FET-JONS o de la mateixa Guàrdia Civil, present en tots i cadascun dels municipis cap de partit judicial. Si aquests eren “desfavorables”, l’informant seria sotmés a vigilància fins que l'autoritat competent en decidira. Si es considerava que havia comés delictes iniciat el “Movimiento Nacional”; és a dir, segons el “Bando de Guerra” imposat pels militars sollevats el 28 de juliol de 1936, la comissió procediria a la seua detenció i retorn al camp de concentració o batalló de treball emissor. Per tant, l’amença del treball forçat era constant per als presoners de guerra alliberats. Si no es trobava delictes, els informes s'havien d'enviar en el termini màxim de huit dies a la comissió de classificació «para su examen y clasificación definitiva del evacuado», segons les instruccions del salconduit que permetia el retorn a casa del presoner.³⁰⁸

Buscant la major eficàcia burocràtica i política, en aquestes instruccions se li adjudicava a l'ICCP la responsabilitat de la investigació dels antecedents dels presoners perquè, segons Martín Pinillos, comptaven amb 500.000 fitxats en l'estiu de 1938, i ara rebrien les fitxes i la informació individual existent en les Auditories de Guerra, alhora que acabarien de realitzar la classificació dels presoners existents en els camps el gruix dels quals la constituïa els capturats dues setmanes abans. Com en el cas dels concentrats en camps, els internats en BBTT majors de 32 amb bona conducta i aval havien d'eixir els primers. En canvi, no estava clar que passava amb els menors d'aquesta edat; no es diu que siguin llicenciats ni com s'ha de dur a terme el procés, sinó que l'ICCP els separe en dos grups, destriant els obedients i aprofitables per a l'Exèrcit, de qui es deu treure una fitxa fisiotècnica, i els qui han de seguir en el treball

³⁰⁸ AGMAV, C. 2829, 11, 14, 15-4-1939: «Instrucciones enviadas a la ICCP, para clasificación de los prisioneros destinados a los Batallones de Trabajadores, abril»; Jose Miguel Quesada González: *El reservismo militar en España*, tesis doctoral, Instituto de Investigaciones general Guitierrez Mellado, UNED, 2013, pp 256-257, <EL%20reservimo%20militar%20en%20españa.pdf>.

forçat perquè es considera que no ho són encara prou (article 5). En tot cas, l'ICCP era qui decidia qui eixia dels BBTT comptant, cal recordar-ho, amb els informes que havien d'enviar els responsables militars i civils des de les localitats de residència.

Als captius en unitats de treball, com a la resta de presoners, se'ls va aplicar el criteri de si estaven o no dins de les quintes mobilitzades pels franquistes que durant el mes d'abril continuaven sobre les armes. Seguint amb aquesta lògica, els presoners-treballadors dels BBTT formaven part de les unitats auxiliars de l'Exèrcit i en la mesura que formaven part dels mateixos reemplaçaments també havien de seguir executant la seua tasca. Fins al mes de maig l'Exèrcit franquista no va començar a llicenciar les quintes més velles i, potser, el procés també va incloure l'alliberament dels captius en els BBTT, cosa que hem tractat de comprovar comparant aquestes dues situacions: llicenciament dels soldats de l'Exèrcit franquista i alliberaments dels altres dels camps i els batallons de treball a partir de l'anàlisi dels casos trobats en els municipis estudiats.

Quadre núm. 11. Llicenciament de postguerra i alliberament de captius en BBTT per reemplaçaments

Reemplaçaments	Llicenciament 1939	Quintes en BBTT	Alliberament 1939-40
		1915-1926	Abril
1927, 1928 i 1929	Maig	1929	Setembre
1930-1935	Juny	1930- 1935	Juny, juliol i setembre
1936	Juliol	1936	Juliol
1937	Setembre	S/D	S/D
1938 1r semestre	Desembre	S/D	S/D
		1939- 1940	Maig 1939 - juny 1940

Font: BOE, AGMG i Arxius municipals. Elaboració pròpia.

A partir de les dades de què disposem, sobre quinze internats durant la guerra que van ser alliberats a la seua fi, veiem certa coincidència en les quintes de 1930 a 1936; no en la de 1929, encara que només podem presentar un exemple. Sense perdre de vista que els avals podien tardar a arribar per diverses raons, o que altres qüestions, com l'actitud del presoner o la necessitat que se'n tingués d'ell, com veurem, també influïen en la retenció o eixida del batalló. Alhora, la mobilització de l'entorn en favor del presoner podia treure'l ràpidament del treball forçat, com veiem en el cas del presoner de la quinta de 1939. Reemplaçament que juntament amb els del segon semestre de 1938 i fins al de 1941 romandrien en el servei militar durant 1939 i 1940, qüestió que s'apunta en l'exemple del quadre com una possible causa de la permanència dels membres d'aquests reemplaçaments en el treball forçat. Ha estat precisament aquesta situació de la desmobilització, allò que ens ha alertat de perquè hi trobem un percentatge significatiu de víctimes valencianes del treball forçat durant la postguerra. Realitzar un estudi d'àmbit provincial pot aportar-nos algunes claus explicatives, tant sobre l'impacte real de treball forçat com de la necessitat d'incidir en la cronologia d'aquest, que altres marcs de recerca més reduïts no permeten.

Sobre els 1.237 presoners dels 17 partits judicials (76,88%) del total de presoners identificats (de qui hem trobat dades referents al reemplaçament), que van passar pel treball forçat entre 1937 i 1947, sabem que 618 (49,95 %), com a mínim, ho van fer durant el període de la guerra i fins que es van dissoldre els BBTT i es va reorganitzar el sistema de treball forçat durant l'estiu de 1940 amb els BDT i els BDST.³⁰⁹

Sense entrar en els diferents camins que portaven a l'internament (classificació en guerra, captura en finalitzar, informes locals, retorn de l'exili, Fiscalia de Taxes,

³⁰⁹ Juan Carlos García Funes: *Desafectos. Batallones de...*, pp. 116-118.

sentència judicial...) hem agrupat les quintes seguint el criteri dels mesos de llicenciament del quadre anterior per tal de veure si confirmem les pautes apuntades quant a la relació entre quintes mobilitzades i alliberament dels BBTT.

Quadre núm. 12. Captius valencians procedents dels CPJ en BBTT-BDT. 1939-1940

Reemplaçaments	Nombre	%			
1915-1926	17	2,75			
1927-1929	24	3,88			
1930-1935	98	15,85			
1936-1937	119	19,25			
1938-1941	354	57,28	1939	161	26 %
1942-1944	6	0,97			
Total	618	38,40			

Font: Arxius municipals i AGMG. Elaboració pròpia.

El primer que cal destacar és que quasi el 40% dels internats identificats en el treball forçat ho van ser com a conseqüència directa de la guerra i va afectar, sobretot, els reemplaçaments que estaven realitzant el servei militar, 1938-41, ja que, pràcticament, 6 de cada 10 valencians procedents dels dèset caps de partit que en 1939-40 romanien en batallons disciplinaris pertanyien a aquestes quintes, afectant singularment la de 1939, que aporta més d'un 45 % del seu grup i un 26 % (1 de cada 4) del total. Entenem, per tant, que podem establir aquesta relació, com també ho podem fer per als reemplaçaments de 1936-1937, per als anys 1940-42, com venia apuntant-se en altres estudis, encara que haurem de matisar causes i problemàtiques pròpies atenent, singularment, a la cronologia.³¹⁰

La recerca, la memorialística i la historiografia així ens ho demostren. La casuística, en aquest sentit és ben variada quant a presoners en batallons de treball i camps de

³¹⁰ Ángel Organero: *Batallón de pico...*, pp. 61-94; Josep Màrius Climent: *El treball esclau...*, pp. 119-136. Les quintes més afectades en aquest període serien les de 1936-1937, per ser les mobilitzades per a realitzar el servei militar a partir de juny de 1940.

concentració. Tenim els casos de Ricardo Forner Rubio, d'Algemesí, del reemplaçament de 1937, presoner al BBTT 209 destinat a Tetuà (Marroc). De família tradicionalista, explicava al seu net, que si va tardar tant a eixir fou perquè l'aval no arribava, a pesar que s'havia passat a les files franquistes i era de família carlina. En canvi, li va arribar la notícia, durant els primers mesos de la postguerra, que son pare, sa mare i una germana havien mort a causa de diferents malalties o que el germà havia estat detingut per republicà i enviat a la presó d'El Puig per denúncies del poble: «Quan el van alliberar portava una moradura dels genolls als ronyons del que li havien arribat a pegar [...] i va morir poc de temps després».³¹¹ L'aval que necessitava es va trametre i el seu alliberament va ser repetidament reclamat pel mateix alcalde d'Algemesí, també tradicionalista, al juliol de 1939.³¹² Sembla que les errades en el nom i la quinta van crear la confusió que va fer que Ricado no eixira fins al març de 1940. No és l'únic cas que hem trobat. A Emilio Oltra Sentandreu, de Quatretonda, també li va ocórrer quelcom de semblant i l'aval no arribava al BBTT núm. 6 d'Algesires, ja que en els allistaments de l'ajuntament figurava el nom que li van posar com a expòsit i no l'inscrit en el registre quan va ser adoptat. Quan va tornar, al juny de 1940, era considerat pròfug a la Caixa de Reclutes, degut que des dels BBTT havien enviat correctament el seu nom.³¹³ Ara bé, vista l'experiència dels presoners, l'interés per aclarir possibles confusions sembla escàs per part dels responsables dels batallons.

³¹¹ Joan Forner Segarra: *Records i vivències de la guerra civil i la postguerra. Treball d'Història de 4t d'ESO, curs acadèmic 2000-2001*, Escola Pla de Terrassa (Barcelona). Entrevista realitzada pel net de Ricardo Forner, a Algemesí l'any 2000, pp. 10-11. Agraïsc a Josep Antoni Domingo i Borràs l'accés a aquests extraordinari exemple de transmissió i recuperació de la memòria intrafamiliar.

³¹² Josep Antoni Domingo i Borràs: *Victòria i Repressió...*, p.160.

³¹³ A la documentació de quintes constava com Emilio Nadal Escrivà i ningú sabia on estava ni encertava aclarir que passava perquè era orfe. A més, com afegia la muller: «tampoc tenia a ningú que se'n preocupara», entrevista 29-1-2017. Per a més casos, Josep Màrius Climent: «Exilio, persecución y represión de los marinos de la escuadra republicana. La historia de un soldado valenciano en el crucero Méndez Núñez (Parte II)», *Cuadernos Republicanos*, nº 88. Madrid CIERE, 2015, pp. 11-49. El mariner del creuer Méndez Núñez de la Pobla de Duc (València) Eduardo Santosjuanes Tormo figura com Sanjuán Termo l'AGMG, BDST [C. 3992, Expt. 132.281].

José Ferrando Ferrando explica en les seues memòries que no tornà perquè la seua quinta “entrà en armes” (estava mobilitzada) i al seu BBTT (el núm. 108) li havien llevat l’escorta a principis de 1939 en recompensa per haver acabat en noranta-sis dies el pont que estaven construint, per la qual cosa els havien passat a un regiment de pontoners. Quan van fer la classificació política dels internats en el BBTT van agafar un grup dels presoners entre els qui es trobava per a ordenar tres classes de cartes: les d’afectes, desafectes i indiferents.³¹⁴

Marc Torres, veí de València, era del reemplaçament de 1939 i un milicià de la CNT que va caure presoner a la batalla de Terol; internat en el BBTT núm. 22, que es va reorganitzar en el 64 en acabar la guerra.

Nos dijeron que seguiríamos una larga temporada en el mismo sistema de trabajo. La misión que nos habían encomendado era levantar España. Nos dijeron que necesitábamos un aval de la empresa en que habíamos trabajado antes de empezar la contienda o alguien que respondiese de nosotros [...]. Estábamos hechos a esto y hasta creo que algunos que tenían algo que ocultar les hubiera gustado quedarse.³¹⁵

Torres recull l’amargor que regnava en el BBTT perquè els avals que quasi tots havien demanat no hi arribaven; a sobre els havien dit que els enviaven a Guadarrama a treballar en una obra faraònica de Franco «si nos mandaban allí tendríamos claro nuestro porvenir: toda la vida estaríamos trabajando sin compensación alguna».³¹⁶

Per la seua part, Emilio Oltra va arribar a la conclusió que si els tenien allà era perquè feien falta braços per a treballar: «Havíem de construir una carretera que anava a Gibraltar i havíem de fer 50 metres cada dia. Qui no tenia aval per a poder eixir, allí

³¹⁴ José Ferrando Ferrando: *Memorias de la guerra y la postguerra*, AMG, C. BE -16/11, p. 28. No esmenta que li arribara o aconseguira cap aval.

³¹⁵ Marc Torres: *Mis tres años...*, p. 101.

³¹⁶ Ídem, p. 107.

estava. No en donaven perquè el feien falta més homes i com que mos tenien debades, allí estàvem».³¹⁷

Quan van arribar avals, també ho van fer les denúncies: uns i altres van buidar la companyia de Marc Torres, que van reomplir amb bascos i catalans que venien de l'exili. Singularment, els valencians del batalló van ser alliberats els últims, a l'agost de 1940. L'apreciació d'uns i altres testimonis no anava gaire errada. A l'agost de 1939, i a causa de les reclassificacions i alliberaments dels mesos anteriors, l'ICCP informava l'Estat Major del CGG que calia completar i equilibrar el nombre de presoners en els nous batallons que s'havien format perquè faltaven presoners per a les noves unitats de presoners-treballadors. Les ordres de Franco són que es completen les plantilles pel que Martín Pinillos demana que s'activen les operacions de classificació de presoners en els camps de concentració que no depenen de l'ICCP, on ja s'hi han classificat tots, per tal d'atendre aquesta necessitat creixent de mà d'obra forçada. «Sin contar los pequeños destacamentos que se envían por el mismo motivo a las numerosas agrupaciones de prisioneros trabajadores. De un total de 5.437 necesarios, hay 3.555 clasificados para BBTT».³¹⁸

³¹⁷ Entrevista 29-1-2017.

³¹⁸ *AGMAV*, C. 2329, 55,11, 31-32, 8-9 d'agost de 1939. «Completar plantilla a 900 hombres BBTT 18, 42, 64, 105, 127, 142, 143 y 199 que se encuentran en los Pirineos occidentales disponen de 3.506, faltan 3.699. Completar plantilla 900 h. BBTT 51, 166 i 171 con 1652 [...] necesita 1.040. Para puentes y caminos de Cataluña en el BBTT 12, 50, 122, 125, 147, 156, 162, 177 y BBTT de FET de las JONS total 6.105, total 11.623; faltan 6.737». Segons Juan Carlos García Funes, l'1 de juliol de 1939 hi havia 93.095 presoners repartits en 137 unitats de treball forçat, dels quals el 30% es dedicava a treballs militars, un altre 30 a obra pública, desconeixent la dedicació del quaranta per cent restant. *Espacios de castigo...* pp. 133-134.

Quadre núm. 13. Demanda de presoners l'agost de 1939

Batallons i localització	Presoners existents	Se'n reclamen
8 per a Pirineus Occidentals	3.506	1.652
9 per a Servei Ponts i Camins	6.105	1995
3 per a Aeròdroms	0	2700
Total	11.623	9.437

Font: AGMAV, C. 2329, 55,11 31-32. Elaboració pròpia.

Des del CGG es va ordenar que s'acceleraren les classificacions per a nodrir les unitats deficitàries de captius forçats a treballar, ja que calia completar les plantilles a 900 homes dels 670 de mitjana que hi havia fins a cobrir les 6.737 "places" que es reclamaven. Sobretot, per als BBTT destinats al Pirineu Occidental, però també els BBTT que treballaven en aeròdroms com el de Getafe, Barajas i Cuatro Vientos, on s'en reclamaven 2.700. Calia cobrir 9.471 "vacants" l'agost de 1939. Per tant, faltaven 5.882 que es dedicaran a buscar per les diferents regions militars. En aquest context, els presoners de les quintes de 1938 a 1941 sembla que bon aval havien d'aportar per a ser alliberats dels batallons de treball durant l'any següent a la fi oficial de la guerra, com es palesa en la carta on l'advocat Rafael Aracil Hernández - amb residència i despatx a València - demanava a Joaquín Ferrandis, cap de FET-JONS d'Albaida, que intercedira pel fill de l'arrendatari de les terres que posseïa en aquest terme municipal, ja que es trobava en

[...] un campo de concentración o brigada de Trabajo y estos individuos pueden regresar a sus casas siempre que haya quien los avale y los reclame. Yo espero hagas todo cuanto puedas para que el chico regrese a su casa y si acaso necesitaras algún aval de la Falange de esta, dímelo y se lo facilitaré, ya que yo pertenezco a la de esta demarcación provincial.

Como tú sabes se trata de una buena familia que no ha intervenido para nada en el Movimiento y que tú, como todo el pueblo, conoces. Valencia, 16 de Enero de 1940.³¹⁹

Es demana als capitans generals de les regions militars que en els CC dels seus territoris la classificació dels presoners de guerra «se active todo lo posible dentro de la más escrupulosa observancia de las normas establecidas».³²⁰ Oblidant que la gestió de tots els camps i BBTT era competència exclusiva de l'ICCP des del 12 d'abril, com li recorda el capità general de la IV Regió Militar a l'endemà.³²¹ Podem pensar que davant d'aquesta necessitat de més mà d'obra captiva no anava a ser fàcil ni ràpid abandonar els BBTT. Al camp de Portaceli, l'eixida de presoners disminueix gradualment a partir d'agost, com podem seguir en el quadre següent. Podria interpretar-se com un incompliment de l'ordre de Martín Pinillos, però també com un major cel en la classificació per tal de retenir i enviar a treballar tots aquells, els antecedents i informes sobre els quals presentaren “dubtes” sobre la seua afecció al règim.

³¹⁹ *AMALBA*, Correspondència, Entrades (oficis), Caixa 698, expt. 2.121.

³²⁰ *AGMAV*, C. 2329, 55,11 31-32, p. 34, 9-8-1939.

³²¹ *Ibíd.*, p. 36, 10-8-1939.

Quadre núm. 14. Camp de Concentració de Porta Coeli, altes i baixes en 1939

Mes 1939	Presoners	Altes	Baixes	Estalvi en pessetes
Maig	3.230	3.729	2.112	
Juny	4.847	1.232	2.100	
Juliol	3.979	38	932	5.000
Agost	3.085	208	605	3.072
Setembre	2.685	328	444	2.232
Octubre	2.561	3.841	270	9.702
Novembre	6.040			51.850,8

Font: Elaboració pròpia a partir de l'ATC, CDMH. Salamanca. Caja 32. Expte 1-8.

7.1.- La fi de la guerra i la imposició de la dictadura: qüestions metodològiques

Només tenint en compte aquest context podem mirar d'analitzar i problematitzar amb certa perspectiva que estava passant als municipis que acabaven d'ocupar les tropes franquistes els primers dies d'abril de 1939 pel que fa al control militar de la població. La cinquena columna s'havia fet càrrec dels ajuntaments davant les notícies de la victòria franquista, en molts casos de forma pactada amb les autoritats republicanes que abandonaven el càrrec durant els últims dies del mes de març, mentre els soldats "emboscats" (desertors del front o amagats a les cases i pel terme per a

evitar ser reclutats) i els qui havien abandonat el front començaven a eixir i a arribar massivament als municipis respectius.³²²

Quan tractem d'estudiar l'impacte real del treball forçat s'ha de recórrer indefectiblement als arxius municipals. D'altra forma podem caure en confusions entre alliberats dels camps de concentració i de batallons de treball forçat. La documentació local ens pot ajudar a aclarir aquesta qüestió. La fi de la guerra va comportar centenars de milers de presoners tancats en camps com hem vist en el capítol anterior, una part dels quals acabarien en BBTT. Ara bé, perquè això passara els havien de classificar i realitzar una reclassificació dels qui ja hi eren. Els oficis que arribaven demanant informació eren anotats en els llibres-registres d'entrada i eixida, com el mateix document físic, són essencials per destriar l'impacte local d'aquestes dues arestes d'una mateixa forma de repressió com era l'internament en camps de concentració i la seua derivació a unitats de treball forçat. Hem vist com es va discriminar unes quintes d'unes altres, a partir de l'estudi d'aquesta documentació podem acceptar que va ser més fàcil per als soldats sense acusacions majors de 32 anys tornar a casa que per als menors. Anaven els primers en els llistats i en les demandes d'informació d'antecedents, però també foren els beneficiaris de l'única alternativa a l'aval que es contemplava de forma singular, que quedava a discreció dels comandaments dels camps com era la conducta observada en el mateix camp (apartat C, normés del 12 d'abril). La resta, indefectiblement, en caure dins dels reemplaçaments mobilitzats havien de rebre un aval o garantia des del seu municipi o persona que els coneguera i n'hi poguera respondre. Volem remarcar-ho perquè sembla que amb la diversitat d'agències d'informació i control hom podia tenir accés als antecedents de bona part

³²² Esther Miralles: *Emboscats, la guerra dels qui no hi van anar*. Badalona, Ara Llibres, 2013, pp. 201-216; T.O d'Amelia Ferrando, Josep Màrius Climent i Prats: *El treball esclau...*, p. 67; Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit...*, pp. 45-52.

dels integrants de l'Exèrcit republicà quan van caure presoners. Tanmateix, el que ens demostra el munt de peticions d'informació als pobles per part de l'ICCP a través dels comandants dels camps i batallons de treball és que en absolut va anar així. En el salconduit que permetia tornar al domicili des dels camps de concentració s'establien tot un seguit d'accions tendents a no perdre mai el control sobre el presoner i recaptar la informació d'antecedents preceptiva, que havia de determinar la situació i el tracte a què l'abocaria la classificació que se'n derivaria.

Agrupación de Divisiones de Guadarram-Somosierra. Campos de concentración. Prisioneros pasaportados, todos ellos prisioneros de guerra que han pasado por este campo. Deben presentarse ante el Gobernador militar [...] en el plazo improrrogable de 24 horas, a partir de la terminación del viaje. Lo que comunico para su conocimiento y efectos de llenar la FICHA DE CLASIFICACIÓN correspondiente y recogida y conservación del pasaporte de los interesados. 14-4-1939.³²³

En conseqüència, la informació que arribe des dels municipis marcarà, en bona mesura, la sort dels presoners. Testimonis orals, memòries i autobiografies de captius ho confirmen, juntament amb els fons arxivístics municipals.³²⁴ Com també ho corroboren els captius del treball forçat quan va acabar la guerra i així ho han plasmat en les seues memòries i autobiografies.³²⁵ Però, insistim, sobretot ho trobem a la documentació dels arxius municipals:

³²³AMSA, Correspondència, Quintes, 1939, Expt. 10529-1. Salconduit de les «Agrupaciones de Divisiones Tajo-Guadiana. Martín Algarra Moreno, vecino de Puerto de Sagunto, clasificado por el Tribunal Provisional del Campo de concentración de 'La Boticaria', como comprendido en el apartado "F" quedando autorizado para trasladarse a Puerto de Sagunto donde se presentará a la Autoridad Militar o al comandante del Puesto de la Guardia Civil, y en su defecto, al alcalde, 22-4-1939».

³²⁴ T.O de Natividad Castellote Valero, abril de 2016, filla de Miguel Castellote Martínez, del reemplaçament de 1936 i presoner al CC de Monòver (Alacant); d'Eduardo Català Alborch, entrevista al març de 2006, del reemplaçament de 1938, presoner al camp de concentració situat a la Plaça de Bous de Granada i de José Pérez Prats del reemplaçament de 1941, entrevista al maig de 2011, internat al CC situat a la plaça de bous de Saragossa. Nomes van poder tornar a casa quan van tenir l'aval de les noves autoritats locals, J. Màrius Climent Prats: *El treball esclau...*, p. 92.

³²⁵ Marc Torres: *Mis tres años...*, del reemplaçament de 1939, dies després d'acabar la guerra va venir a València, d'on era veí en el barri del Carme, per a feines d'intendència i se'n va tornar a Sòria on treballava el seu batalló, sense poder aconseguir cap aval o informe que poguera canviar la seua situació.

15 Divisi3n, Utiel, Clasificaci3n de prisioneros. Salvoconducto a favor del miliciano Francisco Ponce G3mez, para marchar a Puerto de Sagunto, con la obligaci3n de presentarse a su llegada a la Autoridad local o Guardia Civil para que le instruya la correspondiente informaci3n, 8-4-39. Presentado en comandancia el 13.³²⁶

Des del CC de C3ceres eixia Manuel Monz3 Blasco, el 27 d'abril de 1939, alliberat una vegada classificat:

[...] menor de 32 a3os ha salido de CC de esta capital, donde se encontraba por haberlo as3 acordado este Tribunal y estar Clasificado en el apartado A y libertad provisional hasta resoluci3n superior. Dicho individuo ser3 provisto por la Autoridad militar de esa localidad y de no existir 3sta por el Alcalde respectivo, de la ficha clasificatoria, como asimismo de los certificados de buena conducta expedidos por el Comandante de Puesto de la Guardia Civil, Alcalde y del Jefe de FET-JONS de la localidad o su demarcaci3n, uniendo a estos documentos el expedido por el Jefe del CC de esta capital de que ha sido provisto el interesado a su salida de dicho Campo y que lleva consigo el mismo, dando as3 con lo expuesto cumplimiento a las vigentes instrucciones dictadas por SE el General3simo, fecha 6 y 12 de Abril del a3o actual y complementarias a la n3mero 15 de 11-3-1937.³²⁷

Quant als presoners-treballadors, el que es demana s3n informes per a completar fitxa, expedient o informar de la seua pres3ncia en la unitat de treball de destinaci3, sobretot a efectes de quinta, els expedients de les quals s'3stan reconstruint per les Caixes de Recluta a partir de maig de 1939.³²⁸ Si es tracta d'alliberar treballadors

³²⁶AMSA, Correspond3ncia, Quintes, 1939, Expt. 1052-1: «De Miranda Ebro sale por buena conducta para presentarse a autoridad militar para clasificaci3n. 9-5-39».

³²⁷AMSA, Correspond3ncia, Quintes, 1939, Expt. 10529-1: Ofici del "Tribunal de prisioneros y presentados de C3ceres al Comandante Militar o del puesto de al Guardia Civil de Sagunto".

³²⁸AMSU, EAT-GOV, C. 573/216 1939-1950, Quintas - oficios, Junta de clasificaci3n. Des del Batall3 informen de la pres3ncia d'Agust3n Frasquet Martorell que no eixir3 fins al mes de juny de 1940. Informes des del BBTT 157 de Guadalajara del 27 de juny de 1939. Camp de Concentraci3 de Medina de Rioseco a Ajuntament de Sagunt el 25 de maig de 1939, «por clasificado en apartado D seg3n instrucciones de 12 de abril se presente para efectos de reclutamiento, rog3ndole me comunique fecha de incorporaci3n y destino», AMSA, expt. 10529-1.

forçats, el procediment, teòricament, és el mateix que als CC seguint les normes del 12 d'abril, apartat 2-B.

«Remita a este Batallón informes conducta observada anterior al 18 de Julio de 1936, pues debido a su Buena Conducta se ha procedido a su reclasificación».³²⁹

I, com en els CC, s'aniran "licenciant" treballadors captius? l'alliberament dels quals també en dependrà del cel i l'interés que posen els poders locals?³³⁰ La situació dels presoners enquadrats en batallons de treball no sembla que s'aclarira ni es "regularitzara" per les causes externes exposades, fins al mes de desembre, quan es va ordenar que se'ls hi aplicaren "Licenciamientos ordinarios" (com els dels soldats de l'Exèrcit), sempre "previa comprobación de buenos antecedentes" que depenien dels informes que havien de remetre des dels municipis de residència.³³¹

³²⁹ *Idem*, Salas de los Infante 04/07/1939. Batallón de Zapadores-Minadores. Compañía de recuperación.

³³⁰ *AML*, lligall 292/2, des del BBT 18 d'Irurita requereixen a l'alcalde de Lliria l'octubre de 1939 perquè envie informes sobre un presoner que ja es van demanar a l'agost.

³³¹ Pau Pérez Duato i Àlex Gutiérrez Taengua: *La postguerra a les comarques valencianes. L'horta Nord i la Partida Judicial de Xàtiva*, Diputació de València, Delegació de memòria històrica, 2020. D'altra banda, com és ben sabut, una de les principals accions de l'administració franquista va ser la de crear un fons d'informació sobre les persones amb alguna relació amb la II República, ja fos aquesta de forma significativa o tangencial. És per això que serà freqüent trobar correspondència destinada a la recerca de persones o a l'obtenció d'informació sobre aquestes. Un dels casos més rellevants d'aquest ajuntament és una carta rebuda els primers dies de la postguerra: "Encontrándose en este Batallón de trabajadores un muchacho de esa localidad al parecer buen chico, llamado José Tortosa Ferrando, hijo de Emilio y María, natural de Vallada y con residencia antes del 18 de julio en esa Plaza, Calle San Juan nº 11, mucho agradecería de Ud. se sirva averigüen lo que ha sido de este muchacho y me mandara un certificado en el que exprese la conducta del mismo, y de esta forma si resulta ser bueno como yo creo, haría de mi parte todo lo posible para que el citado individuo se le concediera la libertad, y lo destinaran a la Caja de Recluta, ya que creo que es del Reemplazo de 1939." També hi ha diverses demandes d'informació provinents de batallons de treballadors, com són els casos de José Gallach Colomer al batalló núm. 7, destinat a Cerro Muriano (Còrdova), el d'Antonio Vallés Arnau al batalló núm.1 de Madrid o el de Joaquin Ballester Moreno per al 147, a Manresa. Relacionat amb aquestes demandes d'informes, es conserven també notificacions d'alliberaments, sobretot provinents de camps de concentració. En aquest sentit, es conserven un conjunt de cartes del 1939 en les que s'avisava de l'eixida dels presos Vicente García García del camp de Calatayud, d'Amelio Llovels Sancho del camp de Porta-coeli i de Francisco Pérez i Ricardo Sánchez Mira del batalló de treballadors de Medina de Rioseco.» pp. 122 i 123, <<http://memoriahistorica.dival.es/descargas/la-postguerra-a-les-comarques-valencianes-2/pdf>>.

Imatges núm. 6 i 7. Fitxa informada de presoner de guerra alliberat provisional del CC de Deusto. 15-5-1939. Anvers i Revers

19

HOSPITAL DE LA COMERCIAL

ANTECEDENTES DEL INTERÉS

Por hallarse comprendido en los artículos 2.º y 3.º de las instrucciones de S. E. el Generalísimo, de fecha 12 de Abril último, concedo PERMISO provisional al individuo LAUREANO MARTÍN BOLLINCHES el cual fija su residencia en Jativa (Valencia) Anset 2- con la obligación de presentarse a su llegada a la Autoridad Militar, Guardia Civil o Alcaldía de la Localidad, no pudiendo cambiar de residencia sin la debida autorización de la Autoridad a que se presente.

Deusto-Bilbao 15 de mayo de 1939.—Año de la Victoria.

EL SECRETARIO,
Antonio

Presentado

CAMPO DE CONCENTRACION DE PRISIONEROS (DEUSTO) BILBAO TRIBUNAL PROVISIONAL

NUM. 183

V.º B.º
EL PRESIDENTE,
J. Aral

1.911

ANTECEDENTES DEL INTERESADO

Apellidos MARTIN BOLLINES
Nombre LAUREANO
Edad 24- Estado soltero Naturaleza Jativa
Domicilio idem (Valencia) ANGER 2-
Fecha en que pasó a la Zona Nacional 16 Abril 1.939
Tiempo que ha permanecido concentrado TROC MESSES
Concepto que ha merecido a la Jefatura BUENA
.....
Servicios destacados o beneméritos que hubiera realizado
.....
.....
Sindicado en la CNT durante el Movimiento.
Movilizado forzoso al ser llamado subreemplazo
No ostentó cargos ni efectuó guardias, detenciones ni
requisas.-
El Sr. Director del Hospital certifica su buena conduc-
ta.-
Presenta certificado extendido por la Alcaldia de Jativa
que dice: -" Es persona que en el orden civil siempre ot
servó intachable conducta"

Plaza de Anger n.º 2

Font: AGMG, BDST.

Aquesta Ordre coincidia amb la publicació en el BOE d'una altra referent als reemplaçaments de 1936 a 1941, ja que es pretenia classificar, un altra vegada, totes

les quintes mobilitzades per la República durant la guerra, castigant els Desafectes, sense excepcions, al treball forçat.³³²

7.2.- L'ocupació militar franquista de la província de València

L'ocupació de València venia planificant-se des d'un any abans. Després la contraofensiva franquista a Terol, que va arribar a l'abril de 1938 a Vinaròs, Franco va tractar d'accelerar la fi de la guerra amb la conquesta de València. La facilitat amb què s'havia arribat a la Mediterrània i la conquesta de Castelló feien creure i preveure, amb el desequilibri evidenciat a Terol quant a mitjans bèl·lics disponibles pels Exèrcits enfrontats, un ensorrament de les defenses republicanes davant la pressió franquista des del nord i des del nord-oest cap a la capital del País Valencià.³³³

La planificació per a l'ocupació de la ciutat i província es va organitzar a Saragossa, en les instruccions per a la Columna d'Ordre i Policia d'Ocupació de juliol de 1938 s'establia per al control total de la població de la Capital el desplegament de

[...] 15 jefes de Barrio y casas dependientes del jefe del Sector se nombrará en cada Barrio una persona de reconocida solvencia, a la cual quedarán subordinados. Los jefes de Casa (uno debidamente garantizado por cada edificio), siendo la única misión de unos y otros, suministrar datos para confeccionar con toda rapidez el fichero policiaco de la capital. [...] Campos de concentración para detenidos y sospechosos se habilitarán campamentos en las proximidades de las cursos de agua a corta distancia de las capitales, tanto para no dificultar el abastecimiento de agua y víveres como para descongestionar la población.³³⁴

³³² AML, Caixa 2.123 Exp. 292/2, BBTT 21 de d'Astorga demana informes del veí de Llíria, Francisco León Pablo; *BOE*, 22-12-1939.

³³³ Edelmir Galdón Casesnoves: *La Batalla por...*, pp. 183-229; José Miguel Santacreu Soler i Albert Girona Albuixech: "El Final de la Guerra", *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, 15, València, Editorial prensa valenciana, 2007, pp.33-69.

³³⁴ Andreu Ginés Sánchez: *La instauració del franquisme al País Valencià: Castelló de la Plana i València*. Tesi doctoral, 2008, B.55862-20089788469217221, pp. 170-173, <<http://www.tdx.cat/TDX-1219108-160834http://hdl.handle.net/10803/7470>>.

Tanmateix, només després de la Batalla de l'Ebre, amb la derrota de l'Exèrcit republicà, seguida de la conquesta completa de Catalunya, és quan l'Exèrcit franquista va donar l'Ordre General d'ocupació de València el dia 28 de febrer de 1939, deu mesos després, que contemplava la classificació i empresonament dels vençuts amb la instal·lació de camps de presoners o de concentració, tal com s'havia planificat; la seua vigilància pels mercenaris marroquins i la creació de comissions de classificació que nodririen els jutjats militars que iniciarien tot seguit els consells de guerra contra els vençuts.³³⁵

Les províncies d'Alacant i València van ser ocupades per les divisions 55 i 83 del Cos d'Exèrcit de Galícia el 30 de març a les ordres del general Varela, cobrant-se en aquesta acció no menys de 50.000 presoners. El 30 de març, Luís Orgaz y Yoldi, nomenat Capità General de la III Regió Militar signava el Ban de Guerra que especificava la forma en què s'hi havien de presentar les denúncies.³³⁶

Durant els dies següents es va desplegar altres unitats d'aquest cos fins a completar l'ocupació efectiva total dels territoris que anaven a conformar la Tercera Regió Militar.³³⁷ Amb motiu del "Desfile de la Victoria", que es va fer el 20 d'abril de 1939 a València, es realitza un informe de les diverses unitats del cos d'Exèrcit de Galícia

³³⁵ Ídem, pp. 177-178.

³³⁶ Luís Orgaz y Yoldi: Ban «consecuencia de la declaración del Estado de Guerra (BOPV 77, 31 de març de 1939) [...]». "Las denuncias e informaciones sobre hechos delictivos cometidos podrán presentarse ante las Jefaturas de Sector de las Comandancias de las Columnas de Orden y Policía, Juzgados Militares, Puestos de la Guardia Civil, Fiscalía i Auditoría de Guerra", (norma 2)». FET-JONS també s'autopublicitava agència per a rebre i cursar les denúncies, tal com anunciava al diari Levante el 9 de maig de 1939: «Tramita con toda urgencia y diligencia las denuncias y confidencias que se le hacen. Quien sienta el deber de ciudadanía de hacer denuncia o confidencia deberá dirigirse a los delegados de información de los sectores». D'aquesta forma anava ampliant l'arxiu propi. Lucila Aragón Carrión, José María Azkarraga Testor i Juan Salazar Boner (coord.): *Guía de la...*, pp. 27-39. Per als orígens dels quadres de FET, Glicerio Sánchez Recio: *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959. Diversidad de origen e identidad de intereses*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1996, pp. 37-45.

³³⁷ El 14 d'abril, continuava el desplegament per la Província realitzant serveis de control de carreteres, enviant el 123 Batalló a Alginet per a completar l'ocupació del territori.

desplegades per la província, que creiem d'interés exposar per tal de comprendre l'extensió i nivell de forces que es van considerar necessàries per a controlar efectivament i totalment la població d'un territori que es considerava hostil. L'ocupació militar és el marc on actuen els agents de la repressió política, alhora que podem relacionar aquest desplegament de forces amb la situació i tasques a què es van sotmetre els batallons i unitats de treball assignades a cada divisió del Cos d'Exèrcit. Com adés, només farem referència a la part corresponent de la província de València dins la III RM que abraça, a més, les províncies de Castelló, Alacant, Múrcia i Albacete.

Quadre núm. 15. Forces de l'Exèrcit d'ocupació desplegades a la província de València el 19 d'abril de 1939

Arma i unitat de l'Exèrcit	Sotsunitat i servei	Acantonament o destinació
C-8	Servei Automovilisme	València, Bonrepòs
Caporalia	Reparació Material Guerra	València
Divisió 56	115 BT de San Quintín	Sagunt
Divisió 56	158 BT de Saragossa	Canet d'en Berenguer
Divisió 60 (Caserna G. a Xiva) Infanteria	9a Bandera de Castella	Riba-roja
Divisió 60 (Caserna G. a Xiva) Infanteria	226 Bt de Girona	Benaguasil
Idem	18 Bt de Mérida	Bétera
Idem	4t Bt de Cadis	Xest
Idem	7é BT de Lepanto	Vilamarxant
Idem	4t BT de Sevilla	Xiva
Idem	2a Bandera de FET Badajoz	Requena
Idem	22 Bt de Saragossa	Utiel-Cabdet- San Antonio
Idem	2n Bt de Pavía	Bunyol
Artilleria	12 Grup 75/27	Manises
Artilleria	39a Bateria de 105/22	Manises
Enginyers	Grup Sapadors	Xiva
Enginyers	Transmissions	Xiva
Divisió 108 (Caserna G. Puçol) Infanteria	2n Bt d'Alger	Alberic-Énguera
Divisió 108 (Caserna G. Puçol) Infanteria	Bandera F.E.T de Lleó	El Puig
Idem	9é Bt d'Amèrica	Alzira i Carlet
Idem	1a Bandera FET de València	València
Idem	116, 120 i 121 BT	València
Idem	167 BT	Sueca i Cullera
Idem	193 BT	Gandia
Idem	196 refós amb el 201 BT	Albaida i Ontinyent

Idem	199 refós amb el 202	Bétera
Artilleria	Grup obusos 100/17	Rafelbunyol
Artilleria	Grup canons 75/27	Pobla de Farnals
Enginyers i Transmissions		Puçol
Divisió 152 (Caserna G. Benicalap) Infanteria	10é Tabor de Regulars de Melilla	Llíria
Divisió 152 (Caserna G. Benicalap) Infanteria	126 BT	Pedralba
Idem	265 BT	Bétera
Idem	172 BT	Bétera
Idem	1r Tabor Regulars Larraix	Vilamarxant i Riba-roja
Idem	259 BT	Benaguasil i Pobla de Vallbona
Artilleria	3r Grup Obusos 100/17	Pobla de Vallbona
Idem	4t Grup 75	Llíria
Enginyers	Sapadors	Riba-roja
Idem	153 BBTT	Benasar
Idem	Transmissions	Llíria
Altres unitats - Infanteria	Terç de Requetés El Alcázar	Província de València
Idem	Terç de Requetés "Cristo Rey"	Província de València
Idem	1a Bandera FET València	València
Idem	BT 116, 119, 120, 121 i 122	Governador Militar-València
Cavalleria	3r Esquadró Villarrobledo	Llíria
Idem	4t Esquadró Villarrobledo	Algemesí
Idem	5é Esquadró de Villarrobledo	València
Metralladores	1 Esquadró	Algemesí
Artilleria	11 Grups	Burjassot, Benimamet, Paterna, Xàtiva i València
Enginyers	2 Comandàncies	Requena i València
Obres i fortificacions	1 Comandància	València
Intendència	Estacions d'abastiment, lliurament i dipòsit	El Grau de València, Requena i Xest.
Sanitat	5 Hospitals	Facultat Medicina, València, Ontinyent (2) , Requena i Sueca
Idem	Hospital Militar	València

Font: AIMC, Relación y ubicación de unidades y batallones de trabajadores en la Tercera RM, 19 de julio de 1939, E-2114/ 36.

El fitxer d'enemics que FET havia anat elaborant des de 1937 constituïria la base de les primeres detencions, juntament amb les denúncies que des del primer es van presentar davant les forces d'ocupació, retenint els capturats pels domicilis i carrers en presons pròpies, on són interrogats i torturats. Van pels carrers capturant exsoldats de l'Exèrcit vençut i conduint-los als camps de concentració en una acció que evoca les accions de forces d'assalt nazis, a partir de la declaració de l'Estat d'emergència, a

conseqüència de l'incendi del Reichstag a Alemanya, el 28 de febrer de 1933.³³⁸ Així van omplir presons i centres habilitats, esdevenint la plaça de bous de València un dels majors camps de concentració per a presoners de guerra, juntament amb Albaterra, primer, i Portaceli, després, que podem considerar el de més llarga durada; cosa per la qual no deixava de ser un camp de classificació, fins a desembre de 1939, quan es va reconvertir en presó.³³⁹

Quadre núm. 16. Camps de concentració a la província de València, 1939

Camp de concentració	Durada	Presoners
Alberic	abril-?	S/D
Algar de Palància	abril-?	S/D
Alzira	abril i maig	S/D
Carcaixent	abril-?	S/D
Catarroja	abril-?	S/D
Quart de les Valls (Los Valles)	abril-?	5.000
Estivella	abril-?	2.000
Faura-Quartell	abril-?	2.300
Gandia-Escola Pia	abril-?	S/D
Manuel	abril-maig	17.000
Montserrat	abril?	500
Ontinyent	abril-juliol-?	S/D
Riba-roja-Benaguasil-Mas del Poyo	abril-?	1.000
Sagunt - Los Valles	abril-maig	S/D
Serra - Portaceli	abril-novembre	5.000
Sueca (La Peanya)	abril-?	3.300
Tavernes de la Valldigna	abril-?	S/D
Torres-Torres	abril-?	1.500
Utiel	abril-?	6.000
València	abril-?	3.500
Vilanova de Castelló	abril-?	S/D
Villar de l'Arquebisbe	abril-?	S/D

Font: Carlos Hernández: *Los campos de...* pp.31-32 i investigació pròpia. Elaboració pròpia.

³³⁸ Josep Antoni Domingo Borrás: *Victòria i repressió...*, pp 152-153; Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit...*, pp 56-62; Guillem Cortés: *Un estiu Devastador...* p. 119; Ferran Gallego: *De Munich a Auschwitz. Una historia del nazismo, 1919-1945*, Barcelona, Penguin Random House, 2020 (primera edició 2016) pp. 254-275.

³³⁹ José Almúdever Mateu: *El pacto de no intervenció. Pobre República. Memorias del miliciano y brigadista internacional José Almudéver Mateu*, Alcàsser, Agrupació d'Estudis locals "El Castell" d'Alcàsser, 2014- 2016. p. 131; VVAA. Rafael Arnal Torres (coord.): *El camp de...*, pp. 65-94.

Ocupada la capital, es van arribar a obrir fins a 21 camps de concentració i/o centres de classificació en la província dels, com a mínim, 41 que l'actualització de Carlos Hernández identifica per al conjunt del País Valencià.³⁴⁰ Si aquesta llista fora correcta, faltarien el de Villar i els que va haver a Gandia, on sembla que la presó de l'Escola Pia també va fer en algun moment les funcions com a camp de retenció i classificació i el de Tavernes de la Valldigna.³⁴¹ Aquests camps esdevenien centres de classificació per als qui havien format part de l'Exèrcit republicà derrotat que durant els primers dies d'abril van rebre l'ordre de presentar-se a concentració.

[...] para ayuntamiento del Villar de concentrados de la localidad para que se digne autorizarlos y devueltos al Sr. Comandante Jefe del CC, pueda servir de base para la recepción de haberes que en virtud de la Ley de contabilidad le corresponde al indicado personal, no remitiéndole la correspondiente Revista (il.legible), por haberse manifestado no existe en esa comandancia militar que pueda verificarlo y por ser innecesario para poder efectuar la mencionada reclamación de haberes. En caso de no poder ser autorizado por circunstancias imprevistas, sea remitido por separado un certificado que acredite que el mencionado día primero se encontraban presentes en esa plaza dicho personal, el cual hizo su presentación al jefe de fuerzas nacionales el día 29 de marzo, saliendo del CC de esa el día 4 del repetido abril. Con la mayor urgencia por premura de tiempo se digne ordenar sea verificando a la mayor brevedad relación de personal de escolta que va ocupar Villar.³⁴²

³⁴⁰ Carlos Hernández de Miguel: *Los campos de...*, pp. 29-32.

³⁴¹ AMG, C. AB 423, Correspondència i Oficis de setembre de 1938 a desembre de 1939. Ofici del tinent president de la Comissió de Classificació del CC d'Alzira informant l'alcalde de l'alliberament d'un presoner veí de Gandia; des de la comandància militar de Vilallonga (La Safor) s'informava l'ajuntament el dia 13 d'abril que «sale para Gandía Francisco Pérez Rubio para ser clasificado». Frederic Barber: *Guardamar de la Safor: estudi de la història del poble*, Bellreguard, Ajuntament de Guardamar de la Safor, 2010; en les memòries d'un exsoldat republicà recorda que l'alcalde els va ordenar que com que havien estat soldats que anaren a presentar-se a l'Escola Pia a Gandia que feia de CC de classificació, però on calia aportar-hi avals per a poder eixir. Antonio Calzado Aldaria i Mélanie Ibáñez Domingo: *Repressió econòmica i...*, p. 64-65.

³⁴² AMV, Correspondencia oficial, C. 2.79 (1915-1917 i 1939-40), 25-9-39. Requeriment del comandant del CC de Medinaceli (Sòria) el 25-9-1939 a l'Ajuntament de Villar per a què verifique permanència personal d'escorta en el CC de Villar entre el 29 de març i el 4 d'abril de 1939 per a reclamació d'havers, CC de Medinaceli, Soria. (Certificació revista abril 1939). Carlos Hernández de Miguel: *eldiario.es*, 13-6-2020, https://www.eldiario.es/sociedad/menores-prisioneros-descubrimientos-concentracion-franquistas_1_6015030.html.

Allà havien d'emplenar una fitxa i presentar un aval per a poder eixir. Aquests soldats havien tornat a casa o romanien emboscats esperant la fi del conflicte, o no havien fet cas de les ordres d'ingrés per a classificació i depuració dels membres de les unitats republicanes que es lliuraren a l'Exèrcit franquista, sinó que abandonaren els fronts i tractaren de retornar als seus municipis.³⁴³ Ara bé, també eren centres de detenció de denunciats mentre es recollien proves, s'hi interrogava els detinguts o hi esperaven judici, com a Alzira, Montserrat, Ontinyent o Sueca.

Remita actuación política de Joaquín Cardona Aparisi, conocido por “El Carrillo”, camarero, en las hojas que acompaña la relación con el Movimiento Nacional, conducta, antecedentes políticos y sociales: si fueron directores destacados o afiliados, voluntarios o forzoso, datos que le consten y personas de reconocida solvencia moral y acendrado patriotismo. Escritos sobre los impresos que se envían, devueltos a esta comisión fechado y autorizado con el sello y la firma de la comandancia de ese Puesto y de la Alcaldía de Gandía.

³⁴³ José Cuquerella: *Libro de memorias...*, pp. 148-152

Per a la contestació hi ha un full-model que conté els següents apartats:

«Informe
Actuación antes del Movimiento Nacional
Filiación política.....Cargos.....
Filiación sindical.....Cargos.....
Conducta.....Ideas religiosas.....
Actuación.....
Actuación durante el Movimiento Nacional
Filiación política.....Cargos.....
Filiación sindical.....Cargos.....
Conducta.....Ideas religiosas.....
Actuación.....
Graduación en el Ejército Rojo.....Incorporado forzoso o voluntario.
Se le puede considerar adicto al GMN.....
.....dede 1939.
(III año Triunfal) firma y sello». ³⁴⁴

Tot seguit es va passar a fitxar i controlar els membres de l'Exèrcit Popular que havien tornat a casa, per a dur-ho a terme es va obligar a tots ells a dirigir-se als camps de concentració o llocs habilitats per a presentar-se, ser interrogats i aportar-hi els corresponents avals per a poder eixir. La crida es va fer durant els primers dies d'abril i va anar acompanyada per detencions que realitzaven els falangistes pels carrers, com a Ontinyent, per portar-los al CC instal·lat en el Cementeri Vell, per a després passar al Camp de Futbol on sembla que es va realitzar la classificació.³⁴⁵ A Sueca, el

³⁴⁴AMG, Govern Local, Encrivania del Consell, Correspondència i Oficis, 11-38/ 12-39, C. AB/423; AMLL, Expt. 292/15 Informes ajuntament, "Comisión clasificatoria de prisioneros y presentados de Camposancos" (situat en A Guardia, Pontevedra), 11-4-1939.

³⁴⁵ Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit...* «El 6 d'abril el Comandant militar d'Ontinyent ordenava "a todos cuantos hayan prestado servicio en el ejército rojo presentarse provistos de salvoconducto en el campo

Comandant militar, el dilluns 3 d'abril reorganitza FET-JONS local amb atribucions paramilitars i parapolicials i ordena la creació en els afores, en un sequer d'arròs, del camp de concentració de la Peanya, amb seccions per a sospitosos i membres de l'Exèrcit republicà i una altra per a dones.³⁴⁶Tanmateix, però, el 9 d'abril, el cap de l'Exèrcit de Llevant havia de recordar als comandants militars la Instrucció del 29 de març als Exèrcits franquistes sobre la classificació dels exsoldats republicans:

Por la Guardia Civil en pueblos o alcaldes se llenará ficha clasificatoria que se enviará de antemano, extendiéndola duplicada uniendo certificaciones Alcalde, jefe FET, Comandante Puesto Guardia Civil o más cercano [...]. Las fichas y documentación se remitirán [...] a la Auditoria de Levante las Provincias de Valencia y Castellón.³⁴⁷

L'alcalde d'Alberic ordenava en un ban el 10 d'abril de 1939 que els exsoldats de l'EPR «por disposición de la autoridad militar a todos los comprendidos en las quintas del Ejército Rojo que no haya verificado su presentación que la efectuen inmediatamente en la Junta Clasificadora, calle Progreso 9». Ordre que es reitera pel Comandant militar en un ban el 18 del mateix mes, cosa que vol dir que no se n'ha fet massa cas del Ban anterior: «Todos los que hayan pertenecido al ejército rojo, mañana a las 8 han de presentarse ante la junta clasificadora situada en la fábrica de guerra, advirtiéndole que han de presentar todo aunque se hayan presentado en alguna otra Junta Clasificatoria o en algun campo de concentración».³⁴⁸

de concentración de Manuel. El 9 instava a què el dia següent es presentaren en l'antic jutjat, "primero todos los forasteros que hayan servido en el Ejército Rojo, sin distinción de edades, segundo los vecinos que hallan (sic) prestado servicios en el Ejército Rojo pertenecientes a las quintas del 15-16 y 17 para oportuna clasificación" i, posteriorment, tots els amagats i fugits», p.57. Maria Conca i Josep Guia: «Aportaciones al estudio...», p.6.

³⁴⁶ Guillem Cortés: *Un estiu devastador...* pp. 122 i 128.

³⁴⁷ Josep Antoni Domingo i Borràs: *Algemesí: Victoria i...*, p. 149 i 152.

³⁴⁸ AMALBE, Llibre-Registre de bans 1938-1942, C 91, I-997. La fàbrica de guerra se situava en un magatzem de taronges d'on eixia el Subfusell Mp-28/II, popularitzat per aquesta raó com el «Naranjero».

A aquest municipi, la comissió de classificació ja la proposa l'alcalde a FET el 6 d'abril. Les dues institucions decidirien qui rebia aval per a poder eixir del camp, qui seria derivat a un batalló de treball o en romandria a partir de «la designación de una ponencia integrada por tres camaradas para formular los avales de quienes lo merezcan [...] y remitirlos a esta Alcaldía para elevarlos a la competente Superioridad».³⁴⁹ Fins a 252 informes van eixir d'Algemés entre abril de 1939 i gener de 1940, mentre que la caserna de la Guàrdia Civil no es va reobrir fins a juliol.

Hi havia por. Tanta, que els cridats no se'n refiaven de les conseqüències de complir amb la crida, com així ho corrobora el mateix Cap de l'Exèrcit de Llevant que amenaçava amb la detenció dels qui no s'havien presentat a l'ajuntament a inscriure's. Durant el mes d'abril es van repetir les crides de totes les quintes mobilitzades durant la guerra a la província de València. Tanmateix, al juny trobem a membres dels reemplaçaments de 1915 i següents omplint la fitxa declaratòria en els ajuntaments.³⁵⁰ Enrique Escrig Núñez, de Sagunt, del reemplaçament de 1938, havia acabat la guerra amb el grau de tinent de l'EPR i portava només tres dies a casa quan, aconsellat pel flamant alcalde de la ciutat, amb qui reconeixia relació d'amistat, es va presentar en la Comandància Militar que el va enviar a València, al "Juzgado Militar", a passar la depuració ordenada, cosa que el dirigia directament al major centre de detenció de la ciutat, on no hi va voler presentar-se perquè

Entenem pel ban que era un centre de classificació i no de detenció dels exsoldats republicans, on s'hi obligava a emplenar la fitxa classificatòria però no a presentar avals per a eixir. *Levante-emv*, 20-9-2020: «El fusil que transformó la industria de Alberic. El municipio vivió una revolución en plena Guerra Civil con la actividad de la fábrica de armas que montaba el "Naranjero"», <https://www.levante-emv.com/ribera/2020/09/06/fusil-transformo-industria-alberic-11121672.html>.

³⁴⁹ Josep Antoni Domingo i Borràs: *Algemés, victòria i ...*, p. 150.

³⁵⁰ AMSA, Correspondència, Quintes, 1939, 10529-1. Alcalde de Sagunt a Tinença d'Alcaldia del Port per a què publique el ban que convoca "los reemplazos comprendidos entre 1915 a 1935 a llenar la ficha clasificatoria durante el mes de junio." 6-9-1939.

Cuando llegué a la capital empecé a darme cuenta de lo que empezaba a ocurrir. La plaza de toros era un enjambre de prisioneros y detenidos que no podían ser bien tratados por la victoria conseguida en una cruel guerra civil. No importaba la vida de las personas. Solo se pensaba en detener enemigos. Y me volví a Sagunto donde era conocido por todos y podía tener un trato mejor.³⁵¹

Com que la seua actitud sembla que no era singular, una nova crida a presentar-se el va portar, amb un aval a la mà - que li van rebutjar-, al CC de les Valls, situat en un magatzem a l'entrada d'aquesta sotscomarca del Camp de Morvedre, on va començar el seu periple de presoner de guerra en temps de pau el 5 d'abril de 1939, on hi va ser repetidament interrogat per ser considerat perillós per al nou règim per haver-se format com a oficial en les Escoles de Guerra de Portaceli i Paterna.³⁵²

Quadre núm. 17. Fitxes de presoners i presentats de Sagunt, abril-juny de 1939

CC/CClassif	Nombre/ mes	Denuncien - %	No denuncien - %
CC "Los Valles"	26 /abril	18 - 69,23	8 - 30,76
Sagunt	4 /maig		4 - 100
Sagunt	23/ juny	3 - 13	20 - 87

Font AMSAG, correspondència, quintes, 1939. Elaboració pròpia

Entenem, doncs, que el que Carlos Hernández denomina, en alguns casos, camps de concentració podria referir-se, en realitat, a comissions de classificació, on els convocats pels bans havien d'emplenar la fitxa, que podien estar situades en camps de concentració o no, com sembla el cas d'Alberic. Des d'on s'havia d'aportar aval que "legalitzara" la situació dels qui no estaven controlats en els camps de presoners i batallons de treballadors al final de la guerra; doncs, si hagueren estat camps de concentració-retenció no caldria convocar-los reiteradament. Tampoc sembla que ho eren, en principi, per romandre-hi retinguts.³⁵³ Els camps de concentració són centres

³⁵¹ Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de una guerra». Presentació a cura Juan Antonio Millón: "Egodocumentos del Camp de Morvedre (II). Memoria personal y memoria colectiva." *Braçal*, núm 38, Sagunt, Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, 2008, pp. 145.

³⁵² Ídem, pp. 136-137, 145-146.

³⁵³ AGMG, BDST, [Eduardo Sanchis Súñer, C. 3989, Expt. 132.034], fitxa de presentació «El liberado [...] después de haber comparecido ante esta comisión quedando obligado a presentarse a la autoridad local (Guardia Civil) de residencia. Játiva, 24-4-1939. Permiso provisional. Nº de Orden 436». La Comisió de Presentació era la Plana Major del 4t batalló de carros de combat que ocupava la ciutat.

de detenció, castic i classificació. Coneguem el provisional de “los Almendros”, per als presoners en el port d’Alacant, des d’on van ser traslladats a Portaceli que, com el de Montserrat o Sueca, hi acullen tot tipus de presos i sospitosos d’activitats contra el nou règim. En canvi, el camp de Manuel és un centre específic per a exsoldats republicans.³⁵⁴ Sobre l’existència dels camps de concentració en la comarca del Camp de Morvedre assenyalats per Hernández, com el de “Sagunto-Los Valles”, Quart de les Valls, Faura, Estivella i Torres-Torres, hem verificat els de Sagunt, Faura i Torres-Torres, on hi eren fitxats presoners que eren veïns de Sagunt. Tanmateix, els altres podien referir-se a centres o comissions locals de classificació.³⁵⁵ On sí que hi havia camps de concentració de presoners de guerra i s’hi aplicava el ban per a presentar-se i passar la consegüent depuració era a Ontinyent. Situació que també hem observat a Sagunt o Sueca on s’havien de presentar exsoldats i oficials del dissolt Exèrcit republicà. Si no tenien denúncies, informes o antecedents desfavorables i hi mostraven bona conducta eren alliberats, evacuats als municipis de residència, on hi romanien en observació i sota control de les autoritats locals. Segons Antonio Calzado, a la Vall d’Albaida, als camps de concentració, s’aplicava “l’Orde General de la División de Cuerpo de Ejército de Galicia” (5-4-39), que establia les normes per a classificar a soldats i oficials de l’Exèrcit vençut en camps de concentració. Una comissió formada per militars i un capellà, més “personal de su confianza”, establien una primera divisió entre majors de 32 anys sense “malos antecedentes” que eren enviats als seus domicilis. Per la seua part, els soldats amb antecedents “dolents” i els oficials eren internats al CC de Manuel (La Costera). Ací, s’hi completava la classificació política i es remetien les fitxes personals al “Estado Mayor” amb destinació a l’Auditoria de

³⁵⁴ Abel Soler i Rafa Jordà: *Montserrat, Geografia, Història i Patrimoni*, Montserrat, Ajuntament de Montserrat, 2005; on també retenien els exsoldats republicans en edat militar, pp. 206 i 314; Vicent Gabarda Cebellán: *Els afusellaments del País Valencià (1938-1956)*, València, PUV, 2007, pp. 316-317.

³⁵⁵ Ramón Marín: *La represión franquista...*, pp. 43-45.

Guerra, tot seguint les normes de classificació establertes pel CGG el 29 de març de 1939 i supervisades per l'ICCP.³⁵⁶

³⁵⁶ No sabem si es van presentar tots o l'efectivitat real que va tenir aquesta ordre, la qüestió era que, com a Alberic, i altres municipis, la crida a través de bans es repeteix de forma generalitzada: «Qué habiéndose publicado en varios bandos haciendo saber a todos los individuos comprendidos en la edad de 17 a 45 años, la ineludible obligación que tienen de hacer su presentación en el Campo de Concentración de esta ciudad, con el fin de sufrir la depuración ordenada y poder obtener el correspondiente certificado de Libertad o Permiso Provisional, según el caso; y siendo así que según datos estadísticos, un número considerable de ellos no lo han hecho hasta la fecha, se recuerda por última vez tal deber, en la inteligencia de que de no hacer dicha presentación, sin excusa ni pretexto, en el plazo más breve posible, incurrirán en gran responsabilidad y por tanto en sanciones graves que deben evitar». Hellín (Albacete), 22 de juliol de 1939. José Cañabate Cabezuelo: «Control social y represión...», p. 280. Les sancions eren la presó o l'internament en un BBTT.

Imatge núm. 8. Fitxa de la Comissió Classificació de Sagunt. Juny de 1939

TERCERA REGION MILITAR Ciudad o pueblo de Sagunto
Reun. 1913

FICHA CLASIFICATORIA

Apellidos Oltra Gual Nombre Valeriano edad 25
 Estado casado Profesión Cartero Religión Católica
 hijo de Valeriano y de Marilda vecino de Puerto (Manutena)
 Profesores: Leones y de Cuatrecasas
 Presentado: Alameda Cuatrecasas
 Localidades en las que ha resido desde el 6 de octubre de 1914 Sagunto

Servió en el Ejército con carácter temporal desde 9 Febrero 1919
 hasta 10 marzo ocupando los empleos de soldado
 y servido en las Unidades siguientes: 209 Brigada

habiendo observado durante su permanencia en ellas, se destacaron por su desafección a la Causa Nacional
 a por la realización de hechos delictivos los siguientes individuos:

Le sorprendió el abastecimiento Nacional en Sagunto teniendo el intervención en los mismos
 señalándose como dirigentes y autores de delitos

cometidos los siguientes hechos criminales:

Manifiesta poseer bienes en Sagunto en los que tiene parte
 familiares en Sagunto al contar sus

Personas que le ayudan a ocultar su situación y sus residencias José Mora
 Documentos que presenta

Otras manifestaciones de interés que hace

Sagunto a 16 de Junio de 1939

AÑO DE LA VICTORIA
Firma

Font: AMSA.

L'Ordre de presentar-se a Manuel sembla que tampoc va ser seguida per tots els que hi havien estat cridats, ja que es va tornar a convocar-los a Ontinyent per a emplenar la fitxa per a la classificació, tal com es feia als camps per tal de recollir denúncies i tenir informació sobre els denunciants (afectes) i els denunciats. Cosa que

significava, en la pràctica, controlar la totalitat de la població realment existent i enviar als seus municipis de residència al juliol de 1936 els refugiats i tota població forastera, perquè foren identificats i controlats allà on els coneixien.

A la “Fitxa Classificatòria” on s’identificava el soldat vençut i se li preguntava pels seus antecedents polítics, des de l’1 d’octubre de 1934, i militars, des del 18 de juliol de 1936, el declarant hi havia d’especificar si havia anat voluntari o forçós al servei militar, la unitat i categoria en l’Exèrcit. Tot seguit, hi havia de declarar a qui considerava Desafecte i qui hi havia comés delictes, segons el seu criteri, tant a la seua unitat com al seu municipi. Finalment, havia de dir qui responia per ell (avals). Per la seua part, l’alcalde o la Guàrdia Civil buscaven testimonis, «personas de intachable conducta y probidad moral», addictes al règim, que donaren la seua opinió sobre el classificat. D’aquesta fitxa, se’n lliurava còpia per a l’Ajuntament, per al Cap Militar de la regió i l’Auditoria de Guerra. Són les que emprarien per a realitzar els interrogatoris als presoners durant la guerra i als “evacuats” dels camps que s’haurien de presentar davant les autoritats locals per a ser investigats.

Transcripció la fitxa de classificació del CC de Sueca, conegut com “La Peanya” durant el mes d’abril de 1939.

<p>«Apellidos.....mombre.....edad..... Hijo de..... y de.....vecino de....</p> <p>Presentado: lugar y circunstancias.....Lugar en que ha residido hasta el 6 de octubre de 1934. Sirvió en el Ejército rojo con carácter voluntario/ forzoso donde....., hasta..... desempeñando los empleos de..... y sirviendo en las unidades siguientes.....</p> <p>Habiendo Observado durante su permanencia en ellas se destacaron por su desafección a la Causa Nacional o por la realización de hechos delictivos los siguientes individuos.....y..... habiendo él intervenido en los mismos.</p> <p>Le sorprendió el Alzamiento Nacional enseñalando como dirigentes y actores de delitos.....cometiéndose los siguientes hechos criminales.....en los que.....tomo parte. Manifiesta poseer bienes en.....Así como sus familiares en.....</p> <p>Personas que le conocen y pueden responder de su actuación y su residencia.....</p> <p>Documento que presenta.....otras manifestaciones de interés que hace</p> <p>..... a..... de de 1939. Año de la Victoria.</p> <p>Hacen manifestaciones respecto al interesado los prisioneros/ presentados.</p> <p>En vista del resultado de todo lo manifestado y elementos de juicio de que se dispone, se acuerda, con carácter provisional considerar al individuo de referencia Retenible-Evacuable.</p> <p>En su virtud se decreta la evacuación de la Prisión o Campo deAl pueblo de</p> <p>.....ade.....1939.</p> <p>Año de la Victoria».³⁵⁷</p>

Aquest exemple de fitxa personal de presoners i presentats (durant les últimes setmanes de guerra tots els presentats anaven a CC per a ser classificats i no passaven a l’Exèrcit franquista) és el model que s’emprarà en la classificació als municipis, on no hi apareixia, òbviament, la part final que fa referència als presoners o presentats, així com l’evacuació o retenció dels presoners.³⁵⁸ Quant al CC d’Ontinyent, sabem que

³⁵⁷ AMSU, Fitxa Classificatòria, any 1939, Guerra Civil - Soldats A-G, Governació 3398. Caixa 651/184: “La Peaña”. La negreta és nostra.

³⁵⁸ Arxiu Municipal de Montitxelvo (València), Quintes, S/N.

el camp seguia actiu el mes de juliol perquè seguien produint-se alliberaments de presoners:

Campo de concentración de prisioneros presentados de Onteniente. Reunida la junta de clasificación del personal destinado en esta plaza, de la que es Presidente el abogado y Teniente Provisional D.I delfonso Chaves Guarino, Vocal D. Antonio Roig Serra, abogado y alférez de la misma escala y arma. Secretario D. Domingo Martín Puerto, Capellán del Grupo de Hospitales, visto el expediente del prisionero Ramón Alabort Cuquerella, de 25 años de edad, soltero, natural de Benigánim, que el mes de [...] paso a la zona nacional, y habiendo permanecido concentrado en este campo por espacio de tres meses y merecido buen concepto de esta Jefatura, sin que haya prestado servicios que merezcan destacarse, esta Junta le ha clasificado provisionalmente comprendido en el grupo sin infome desfavorable y por ende evacuable a Benigànim, residencia que tenia el 18 de julio de 1936, al inicio del GMN. Onteniente 24 de julio de 1939.³⁵⁹

7.3.- Agències d'informació per a la repressió. El SIMP, la DIDREM i la Fitxa declarativa

El destacament del SIMP per a València va rebre instruccions el 20 de març de 1939 amb els objectius de «reorganización de la Quinta Columna para que aprovechado el caudal de patriotismo y entusiasmo de los que han trabajado y trabajan en nuestras redes de espionaje en zona enemiga, organizar las redes de información del SIMP sobre el contraespionaje y contra el extremismo del futuro».

³⁵⁹ Arxiu Municipal de Benigànim, Correspondència, Caixa 16. «Dels 34 municipis de la Vall d'Albaida només hem trobat alguns exemplars a Montixelvo (16), Aiello de Malferit (4) i Ràfol de Salem (13). Mentre que al Ràfol no es denuncia ningú, en els altres dos casos, pràcticament, ningú deixa de fer-ho, i es repeteix el fet que la majoria dels classificats assenyalen els membres del comitè del Front Popular com a responsable dels fets delictius comesos al poble. A Montixelvo, la denúncia és calcada en els 13 casos; només un dels interrogats no denuncia ningú i els altres dos no hi eren al poble l'estiu de 1936. A Aiello de Malferit, en tots els casos, es denuncia el comitè del lloc on residien, així com als seus comandaments militars, d'assassinats, estralls, actes iconoclastes i de destrucció dels béns eclesiàstics; fins i tot quan es donava el cas que no hi eren al poble quan es van produir els fets. Així, s'escampava per tot arreu la política de la por i la inseguretat basada en la delació i la denúncia, engegada als camps de concentració i continuada als batallons de treballadors». Josep Màrius Climent: *El treball esclau...* p. 88.

Com explica Gutmaro Gómez, res hi havia a València, ciutat i província, que s'hi assemblés a una xarxa d'espionatge i, encara menys, cap desplegament d'agents. En realitat aquesta ordre s'emet per a intentar crear una xarxa de delators i informadors que per força s'hauria de recolzar en la cinquena columna, ja que era gent de la màxima confiança per la seua «convivencia con los rojos presentan inmejorables condiciones de celar su futuro comportamiento».³⁶⁰

Es va donar l'Ordre, altra cosa que es poguera organitzar res de semblant, doncs, pels termes en què està redactada denota que es desconeixia de fet qui formava part de la Cinquena Columna ni quin abast va arribar a tindre. Algunes actes municipals recullen la seua presència en la constitució dels primers ajuntaments franquistes, com a Senyera (Ribera Alta): «acompañados del camarada Manuel Mellado Díaz, Jefe de la 5ª Columna de Manuel y pueblos comarcales», venia a lliurar-los el municipi.³⁶¹ Potser una font documental, manada a destruir, com els arxius de la Delegació Local de FET-JONS, ens haguera pogut donar una perspectiva més propera a la realitat d'aquest fenomen al País Valencià, ja que allà on s'ha conservat i recuperat trobem alguna referència:

FET y de las JONS de Manises. Investigación e Información. Francisco Soler Chirivella AVALO a Vicente García García [...] vecino de Manises, pues ha observado en todo momento una conducta intachable i es completamente afecto a nuestro GMN.- Hago constar [...] que perteneció a la Organización de la 5ª Columna de Valencia como número de la 1ª Escuadra de la 3ª Falange de la Centuria Sancho Tello S.S.X [...]. Manises, a 17 de junio de 1939.³⁶²

³⁶⁰ El SIMP va ordenar «desplegar 960 agentes militares destacados en Madrid, Barcelona y Valencia sin contar colaboradores y confiancias e informadores», Gutmaro Gómez: *Geografía de la...*, p. 277. Encara desconeguem amb quin resultat perquè aquesta ordre no sembla, a priori, coherent amb l'existència d'una xarxa d'espies i agents establerta per ordre del Coronel Ungría, cap del SIMP, l'any anterior, pp. 285-286.

³⁶¹ Abel Soler: *Senyera: geografia, història, patrimoni*, Senyera, Ajuntament de de Senyera, 2007.

³⁶² Arxiu Municipal de Manises, AMA - 1726/256. Agraïsc a Vicent Massó Talens, arxiver municipal, que em facilités la consulta d'este i altres documents d'este interessant fons, així com la seua contribució, juntament amb Salvador Espí a la seua catal.logació i posada a disposició de la investigació. Lucas Marco:

La tasca de repressió del SIMP consistia a realitzar detencions, interrogatoris, recollida de denúncies, elaboració d'un fitxer policial propi tal com s'havia organitzat durant la guerra amb la finalitat d'actuar contra els enemics del Nou Estat i abastir d'informació els tribunals militars, si així ho requerien. Hem trobat la seua presència a Lliria i a Bétera a partir de documentació local i la bibliografia consultada.³⁶³

Les detencions massives s'inicien fins i tot abans que acabe oficialment la guerra a Sueca, «quan detenen algú, primer el porten a la cel.la de prevenció de l'ajuntament.

‘Cartes robades’, *eldiario.es*, 20-3-2022, “Les missives dels presos i exiliats del franquisme que mai van arribar a les seues famílies. Un documental dirigit pel periodista Salvador Dolz retrata la difusa repressió de postguerra en localitats com Manises (València)”, https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/memoria-democratica/cartes-robades-les-missives-dels-presos-i-exiliats-franquisme-mai-arribar-les-seues-families_132_8843200.html; Mélanie Ibáñez Domingo: «Al servicio del Movimiento Nacionalista Español. La llegada al poder municipal de quintacolumnistas en la provincia de Valencia», Sergio Valero y Marta Garcia (eds.): *Desde la capital de la República: nuevas perspectivas y estudios sobre la Guerra Civil española*, València, PUV, 2018, pp. 93-110.

³⁶³ AML, Expedients, Ejército de Levante, SIMP, Sector 2L, 16-10-1939, lligall 291/2. Ofici de l'alcalde de Lliria al responsable del SIMP, una vegada han acabat la feina al municipi el 10 de maig de 1939, ja que els han requisat dues màquines d'escriure, les úniques existents al municipi, però que necessiten «dado lo inusitado del trabajo burocrático que en el día de la fecha pesa sobre este sector, sería un grave quebranto para la buena marcha del mismo». Quan acaben les tornaran als propietaris, així com les quatre mantes que es van emportar els agents que hi prestaren servei. Juan Vicente Pià García: *El recuerdo del Olvido. Bétera 1939-1959*, Ajuntament de Bétera, 2018; procés contra Vicente Campos Aparisi. Al juny de 1939 el jutge instructor de Lliria ratificava la declaració feta per l'encausat davant el SIMP de Bétera, p.185. De la violència que s'hi emprava per obtenir les declaracions i el tracte a què se sotmetia els interrogats, Gutmaro Gómez: *Geografía de la...* p. 277; Eduardo De Guzmán: *El año de la Victoria*. Madrid, 3a edició, Garaje, Madrid, 2009. «Penetran cuatro Hombres en mangas de camisa con la pistola al cinto, que arrastrarán materialmente el cuerpo del ex gobernador civil de Madrid [...]. Entre jadeos se lleva las manos a la parte baja del vientre, al hígado y a los riñones donde debe sufrir dolores insoportables [...] - ¡Mataros si os llaman! - grita entre convulsiones -; [...] me pegaron diez o doce a un tiempo, puñetazos, patadas y vergazos [...] me metieron a la fuerza en la boca un retrato de Pablo Iglesias y me hicieron tragarlo», pp. 391-392. T.O de V.C.M. empresonat a l'Escola Pia de Gandia: «estiguent allí, van portar a un d'Oliva a qui havien cridat a declarar. Tenia la camisa pegada a la pell de la sang que havia tirat», entrevista abril de 2019. Per al tracte als presos a l'Escola Pia: Antonio Calzado i Mélanie Ibáñez: *Repressió econòmica i ...*, p.66; Maria Conca i Josep Guia: «aportaciones al estudio de la represión franquista en Beneixama (1939-1945). Transmisión oral y documentación escrita», *Cahiers de Prohemio*, 10 (2008). «El sindicalista Pepe Toni Mollà Bernabeu, una persona joven, instruida y querida en el pueblo, era el secretario local de la CNT y se encargó de dirigir la fábrica de alcohol colectivizada. Terminada la guerra, él mismo se presentó en el Ayuntamiento para entregar su corraje y su pistola y ya no salió. Pasó a la cárcel de Villena y fue brutal y continuamente apaleado, tanto en Villena como en el cuartel viejo de Beneixama, a donde lo llevaban para torturarlo. Hasta que un día, evitando a sus torturadores, se lanzó desde una ventana del segundo piso para acabar con aquel suplicio. No murió en el acto, “pero se rompió la columna vertebral, muriendo a causa de ello en el Reformatorio de Adultos de Alicante el 11 de enero de 1941” (Molina 1976: 443), p.12», <Academia.edu.pdf>.

Allà fan un primer interrogatori i l'envien a la presó del jutjat. Allí apallissen al reu si volen treure més informació. O per altres motius, si els en calen, de motius».³⁶⁴

Situació que es repetia arreu dels centres de detenció com expliquen els presoners que van ser testimonis i en algun cas donen la seua opinió de per què passava:

A escondidas del Auditor de Guerra volvieron a reproducirse las palizas. Siendo muchos los que sufrieron el apaleamiento, sin contar las de los que ingresaba magullados por este método. Casi todos se producían al anochecer, por falangistas que acudían a la carcel acompañados del soldado de la guardia.³⁶⁵

D'altra banda, cal destacar la informació recaptada per la DIDREM (Delegación Especial de Información de Residentes en Territorio Liberado). Delegació del Ministeri d'Ordre Públic, agència per a localitzar dretans a Madrid durant la guerra s'ampliaria a tot el territori conquerit i acabaria tenint una component inqüestionable d'informació i espionatge, la presència del qual, durant els mesos d'abril i maig de 1939, hem trobat en bona part dels arxius municipals consultats. Instal·lades les oficines al carrer Nicolás Salmerón 7 de València, enviava als ajuntaments una enquesta per localitzar persones buscades per familiars durant el conflicte i a la seua finalització, tanmateix el seu objectiu quedava clar:

También le mando un impreso para que mande relaciones que se expresan:

1. Personas asesinadas por los rojos.
2. Fallecimientos por hechos de guerra.
3. Encarcelados por los rojos y liberados por el Ejército.
4. Encarcelados por los rojos y evadidos a zona roja.
5. Niños de colegio evacuados a zona roja o al extranjero.

³⁶⁴ Guillem Cortès: *Un estiu devastador...*, p.121.

³⁶⁵ Enrique Escrib Núñez: «Mi diario de...», p.147. «Las palizas se daban en el contiguo convento de las monjas servitas», nota 17.

6. *Relación de personas más destacadas por su significación izquierdista durante el dominio rojo.*³⁶⁶

Sens dubte, amb la DIDREM s'executava la primera gran tasca general de contribució a la identificació, classificació i control de la població vençuda, engegada a la província de València en els dies i setmanes immediates a l'ocupació, i que va significar quan es va enllestir: «La suma de los dos ficheros elaborados por la DIDREM arroja una cifra de 1.192.648 registros, un número razonablemente parecido al que conformaba el fichero general de la Sección Político Social (Ministerio de la Gobernación) cifrado, en marzo de 1944, en 1.300.000 tarjetas [...]». Fins a 10.000 per al conjunt de les províncies de València, Alacant i Murcia, enfront a les 135.000 de Catalunya en 1939, any en què se n'arribaren a elaborar quasi un milió. «Aunque la información solicitada por la DIDREM no es demasiado prolija, es posible que fuera el germen de investigaciones posteriores en las que se basó la Causa General impulsada por Eduardo Aunós, un asunto que aún requiere de documentación que lo confirme».³⁶⁷

La finalitat repressiva no només és un objectiu teòric, sinó que hi trobem un exemple concretat en l'únic estudi realitzat al País Valencià, per al municipi de Beneixama.³⁶⁸ Van tenir alguna conseqüència sobre la classificació dels presoners de guerra que quasi al mateix temps, com veurem, hi havien d'emplenar fitxes de classificació pròpies? Encara que tornarem a plantejar aquesta qüestió més endavant, creiem que durant l'any 1939 es tracta d'una altra jurisdicció en la mesura que sembla apuntar als càrrecs i actuacions locals, però desconeguem quan i com es va fer ús

³⁶⁶AMALBA, Correspondència 1939, Entrada, Varios, C. 698, 24-4-1939. L'Ajuntament de Lliria respon el 21 de maig a la petició de l'enquesta del dia 8 del mateix mes. AML, Correspondència 1939, Caixa 291/2, la cursiva és nostra. A Ontinyent el 6 d'abril, AMO, Correspondència, 1939.

³⁶⁷ Dolores Ruiz Berdún, Alberto Gomis Blanco i Antonio González: «Entre la propaganda y el espionaje: la delegación especial para la información de residentes en territorio liberado (DIDREM) en la España de la guerra civil (1936-1939)», València, *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Historia*, 66 (2016), p. 223.

³⁶⁸ Maria Conca i Josep Guia: «aportaciones al estudio...», p. 9.

d'aquesta informació, que sembla un altre precedent de la Causa General que engegaria l'any següent. Quant als exsoldats republicans, el seu control depenia d'una jurisdicció estrictament militar. A la fi del conflicte ens trobem en plena fase de recollida de fitxes declaratives i informes per a la classificació, accions que, de moment, desconeguem quines conseqüències immediates tingueren en relació a l'internament de presoners dels CC i exsoldats republicans retornats del front al treball forçat. El que sí que podem afirmar és que la DIDREM formava part de la dinàmica repressora i de control polític-ideològic de la societat, que tenia com a precedent i orige la creació de l'Oficina d'Informació i Propaganda Antimarxista (OIPA), en els primers mesos de 1937, per Serrano Súñer, prenent com a model a la GESTAPO, i que es transformaria en el "Servicio de Recuperación de Documentos" encarregat de la recollida de documentació política en cada població ocupada i el seu enviament a Salamanca, orige de l'actual arxiu de la Guerra Civil, del que aquesta documentació constituïa la base informativa per a l'elaboració de milions de fitxes personals. Tasca realment lenta i que per a Alacant no es va acabar de processar fins al maig de 1942.³⁶⁹

Una altra cosa és el fitxer que aportava FET-JONS, tant de Desafectes com de partidaris, que sabem que va tenir conseqüències immediates a l'ocupació del territori en les detencions que es van practicar. Fitxer que s'hi estaria elaborant des de la primavera de 1937, en el primer cas i, des de 1938, en el segon, amb la finalitat de participar i influir en la conformació dels nous ajuntaments on trobem les

³⁶⁹ Gutmaro Gómez: *Geografía de la...*, pp. 281-283. Per als orígens i el volum de documentació reunit a Salamanca a partir de 1938, Jesús Espinosa Romero y Sofía Rodríguez López: «El Archivo de la Guerra Civil en Salamanca de la campaña a la transición», Nicolás Ávila Seoane (coord.); Juan Carlos Galende Díaz (dir.), Susana Cabezas Fontanilla (dir.): *Paseo documental por el Madrid de antaño*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, Fundación Hospital de San José de Getafe, 2015, pp. 131-155.

característiques de cada municipi i la llista, ja esmentada, de persones susceptibles d'ocupar càrrecs polítics i identificats com “elementos de derechas”.³⁷⁰

Finalment, hi ha la fitxa declarativa de cada presoner en els camps de concentració que juntament amb la informació i les denúncies entre presoners, incentivades a l'hora de reunir “buenos antecedentes” i demostrar “buena conducta”. Les fitxes constituïen, sens dubte, elements per a destriar afectes d'enemics en la classificació i més enllà. Realitzada en un entorn coactiu per al declarant i repressiu per qui era assenyalat, no deixava de ser una denúncia signada, amb totes les conseqüències que se'n podien derivar. A tall d'exemple, tenim la fitxa que un empleat de banca gandià va emplenar el 9 d'abril de 1939, davant la comissió de classificació de presoners i presentats del camp de concentració de Tarancó (Conca), formada per dos oficials i un capellà, denuncia els oficials de la seua brigada per desafecció i delictes, però, sobretot, se centra en els delictes comesos a Gandia per càrrecs municipals i polítics que foren executats durant els mesos següents per sentència de Consell de Guerra Sumaríssim. Denúncies que li valgueren l'aval de l'alcade i de FET-JONS de Gandia «por haber prestado Servicio y ser adicto al Movimiento Nacional», que facilitaren l'aval de l'Alcaldia i FET-JONS de Tarancó, estant evacuat tot seguit a Gandia. En la denúncia constava que:

Fernando Ren (deu ser Pérez) Martí, José Mira Cantó, Marcelino Pérez, Joaquín Melo Mayor “responsables de incendios de Iglesias, robo, crímenes y detenciones y toda clase de barbaridades sucedidas en Gandia.” Por haver (sic) prestado Servicio y ser adicto al MN, fue Detenido del 22 de julio al 26 de agosto de 1936, fue torturado por no estar afiliado a partidos de izquierdas, por tradicionalista desde el año 1930 (amb 14 anys). Declaraciones

³⁷⁰ Andreu Ginés Sánchez: *La instauració del...*, p. 172-173, «Antecedentes para el servicio de organización civil de los pueblos de la provincia de Valencia, folleto 1», redactat pel Servei de l'Auditoria de Guerra de l'Exèrcit d'Ocupació, p.173. Documentació provinent d'un destacat falangista valencià refugiat a Saragossa, nota 382.

producidas en informes recibidos [...]. Aval de falange que se necesita en Gandía para regular la vida civil de la población.

Tanmateix, a diferència de Ricardo Forner d'Algemesí, sembla que ningú li va preguntar o retreure perquè, si tan perseguit estava i tan malament el tractaven, no va desertar a les files franquistes. Potser Ricardo no va ser tan prolífic i loquaç a l'hora de denunciar els seus veïns.³⁷¹

7.4.-El treball forçat a la província de València a partir d'abril de 1939

Més de dues divisions van ocupar la província de València, presència que seria ben visible per al conjunt de la població sotmesa a les seues ordres, com ho seria el treball forçat que tot seguit es va fer ben present arreu de la província. Si bé amb l'Exèrcit d'ocupació van arribar els batallons de treballadors que s'hi posaren amb les obres i treballs que enumerem tot seguit, en realitat el treball forçat es va imposar immediatament entre la població com a forma de senyalament i identificació de l'enemic, de castic i humiliació, sobretot. Humiliació a què es va sotmetre amb especial ferotgia les militants i opositores assenyalades contra els rebels i en defensa de la república. També a les dones que eren les esposes, germanes, filles o mares dels protagonistes masculins de la resistència antifeixista. Els testimonis deixats per les víctimes ens transmeten com el treball humiliant de neteja de carrers, latrines, casernes de la Guàrdia Civil i esglésies van ser una constant durant els mesos següents a l'ocupació buscant, sobretot, l'escarni públic de les mateixes en un acte de demostració

³⁷¹AMG, fitxa classificatòria de José García Borrulll, Llibre-registre de entrades. 1939-1941, AB 353-2706/ 51877.

de poder arbitrari que s'encruelia sobre la seua condició femenina quan prèviament eren rapades o les obligaven a netejar els carrers principals on vivien les classes altes locals. Són els casos que ens refereixen diverses víctimes, com Lola Rodrigo, de Puçol (València), els pares de la qual, assenyalats com a republicans, van ser obligats a netejar latrines i ella, que comptava 20 anys, amb les germanes menors, la caserna de la Guàrdia Civil, mentre sa casa era requisada per l'Exèrcit i el magatzem del pare per falangistes locals.

Al nuvi de Lola Rodrigo, oficial de l'Exèrcit republicà, el tancaren quan tornà de França; el pare va ser desterrat de Puçol i ella es va traslladar a València, en una espècie d'exili interior familiar. Per por, aquesta víctima no nomena ni parla dels denunciants de son pare, ni dona cap nom a les entrevistadores que recolliren el seu testimoni al setembre de 2005. Una altra testimoni de Puçol que amaga el nom, P., explica que, quan va acabar la guerra a son pare li demanaren diners, com no en tenia l'enviaren a netejar carrers, recollir bonyigues de cavalleria i buidar latrines, juntament amb altres esquerrans que tampoc anaven a missa. Sa mare i ella també van ser obligades a netejar latrines i tot allò que els qui manaven volgueren. El pare acabà trastornat per les humiliacions patides i les persones que van signar perquè tingueren compassió amb determinades famílies, singularment vulnerables, se les va pelar i obligar a ingerir oli de ricí. Les germanes Collado, de Sagunt, van ser obligades a agranar el carrer perquè una d'elles festejava amb un que s'havia passat als franquistes i el va rebutjar - "un gos", el definia - , per això les va denunciar per roges. Juanita Ramos, alumna de l'Institut Obrer de València i filla de l'alcalde socialista de Sagunt en 1936, quan va acabar la guerra va ser cridada per FET-JONS per a rapar-li el cap, com feien amb totes les dones que consideraven d'esquerres, obligant-les a agranar en Camí Reial, el

carrer principal de la ciutat.³⁷² En altres casos, es va importar a l'àmbit local el sistema militar del treball forçat: el Comandant militar de Benigànim va decidir organitzar una espècie de batalló o «equipos de trabajo», mimetitzant i recreant per iniciativa pròpia un exemple de l'utilitarisme punitiu a escala local, oferint els denunciats de tota mena de “delictes” com a mà d'obra forçada a la Comissió Gestora, en espera de la pena que la justícia militar els poguera imposar, durant el possible procés que es poguera derivar de les denúncies. Hom plantejava una gradació del castic segons el tipus d'actuació de

[...] los individuos que en la relación se acompaña, de los cuales unos han intervenido en destrucciones e incendios, otros en Centros o actividades izquierdistas, otros en robos y saqueos y todos al Ejército rojo (allò que es comú a tots ells i principal causa de la repressió). Todos los citados individuos quedarán sometidos a un régimen intensivo de diez horas de trabajo durante dos días a la semana por el tiempo que a cada uno se le asigna [...] en ejecutar las obras de cualquier clase que sean de esta villa [...], el primero formado por aquellos cuyo tiempo asignado sea de dos meses; el segundo por los de cuatro y el tercero por los de seis [...]. De la vigilancia de los equipos se encargará un soldado y un sargento que enviará esta Comandancia [...]. Las faltas de asistencia y de puntualidad serán recargadas con días de trabajo. Por el contrario, todo individuo que durante el cumplimiento de su pena, observase buena conducta, la pena sería disminuida [...] a juicio de V. Benigànim, 4 de julio de 1939.³⁷³

Aquesta mímesi local de la repressió, aquest reflex local de la violència sobre els vençuts, barrejava l'utilitarisme punitiu dels batallons de treballadors amb la redempció de penes pel treball dels sentenciats a penes de presó pels tribunals militars; anticipant de fet, el que seria l'extensió del treball forçat als detinguts o acusats en

³⁷² Concha Cardo, Celia Paniagua i Carmen Tabernero: *Voces contra el Olvido*. Sagunt, Ajuntament de Sagunt, 2009, pp. 59, 93, 103, 105; represàlies que es repetien i han estat recollides arreu de les comarques valencianes. Rafa Jordà i Abel Soler: *Loriguilla. Geografia, Història, Patrimoni*, Loriguilla, Ajuntament de Loriguilla, 2006, p.166-167; Idem: Gavarda, *Geografia, Història, Patrimoni*, Gavarda, Ajuntament de Gavarda, 2013, p. 352.

³⁷³ AMB, Correspondència 1939-1943, C.16.

llibertat provisional en espera de judici, o els sentenciats a penes inferiors a 12 anys, que per estar en edat militar van ser internats en batallons de treballadors penats a partir d'agost de 1941.³⁷⁴ I sembla que no era l'únic lloc on hi havia aquest utilitarisme punitiu dels presos. A Villar, el 13 d'abril de 1939, l'Ajuntament i l'Exèrcit d'ocupació restauraven l'ermita amb «rojos y rojas que cogen»; continuen amb l'església «con hombres y mujeres que han hecho el mal». El 28, segons el cronista local, Vicente Llatas Burgos, ja s'ha passat a arreglar els carrers del poble amb presos de municipis del partit judicial; obres que continuen el 23 de juny.³⁷⁵

Amb aquesta acció, se li atorgava al poder polític local la determinació de les víctimes de la violència, així com la imposició del temps de condemna, mentre que el poder militar executaria el castic; tot sense acollir-se ni apel·lar a cap Llei, Ordre o Disposició vigent. És a dir, realitzant una demostració d'arbitrarietat en aplicació de la violència com a reflex d'allò que podia estar passant a tot arreu, en la mesura que hom recorria a la detenció i castic preventiu dels sospitosos d'haver comés algun delictes o de simple desafecció al règim; en conclusió, eren “perillosos” per al nou règim per haver estat denunciats, estenent, més encara, la por, la coacció i la intimidació entre la població; aprofundint, alhora, els lligams entre tots els agents de

³⁷⁴ Franciso Javier López Jiménez: «La segunda agrupación de Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores Penados». *Boletín informativo del Sistema Archivístico de la Defensa*, nº 8, Madrid, Ministerio de Defensa, juliol de 2003. La presó, amb la trilogia de l'amuntegament, la fam i les humiliacions no era cap lloc envejable ni desitjable; la bibliografia ens parla abastament de la mort en les presons i de les malalties que feien estralls entre els presos. En canvi, era més fàcil sobreviure si es podia rebre l'ajut de la família i es bandejaven les penalitats del treball forçat. Domingo Rodríguez Teijeiro: «La gestión del hambre en las prisiones ourensanas de posguerra (1939-1945)», *Actas del Congreso...*, edició en CD.

³⁷⁵ Sandra Mínguez Molina: «De Villar de la Libertad a Villar de la represión. Nuevas aportaciones documentales para el estudio de la Guerra Civil i la posguerra en Villar del Arzobispo», *Villar del Arzobispo, Guerra Civil y Memoria Histórica en La Serranía (II)*, 2019, Villar, Ayuntamiento de Villar del Arzobispo. p. 41.

la repressió; multiplicant, en definitiva, la seua eficàcia com a mitjà de dominació política i de control social.³⁷⁶

Quant als treballs a què els BBTT es van dedicar en la província, durant els mesos següents a la fi de la guerra, s'hi concentraven a la reconstrucció d'una de les infraestructures més castigades i destruïdes de la guerra, com va ser durant tot el conflicte l'estratègic i vital Port de València. Hi van ser destinades fins a sis companyies (conformades per uns 150 homes cadascuna), que representaven batalló i mig i podien abraçar el miler de presoners, encara que només hi haguera una del BBTT 135 que apareix destinada a reparació del Port i les altres a serveis diversos que podrien comprendre altres treballs auxiliars d'aquests com transport de material, càrrega i descàrrega o altres de caràcter civil, com reparació de destruccions ocasionades per la guerra arreu de la ciutat.³⁷⁷ Aquestes semblen dades parcials, ja que no hi apareixen les companyies del batalló de treballadors núm. 135 destinades a Sagunt a partir de juny, on hi seguien al desembre de 1939 (reconstrucció del poblat del Port),³⁷⁸ estant els destinats a Godella, a la Companyia de Transmissions. Altres, com el BBTT 153 destinat a Xelva en els mesos d'abril i maig, pot ser ja no hi eren al juny-juliol, ja que

³⁷⁶ Trobem testimonis de repressió a través del treball forçat, en altres localitats, com a Olocau (Camp de Túria); "Museu de la Paraula...", entrevista a Faustino (2002), que havia estat alliberat d'un camp de concentració «[...] En acabant els militars ja se'n van anar, i formaren un ajuntament en el poble, que era el que manava en el poble [...], però sempre classificats com a rojos, eh? Fent treballs gratuïts, perquè clar, tampoc havia un duro en el Ajuntament. Si havia que fer un camí, o hi havia que fer lo que fora, era manat debades».

³⁷⁷ En l'anàlisi realitzat per Juan Carlos García Funes considera que a Madrid «En julio de 1939 predominan los trabajos desconocidos [...]. Según las cifras y los porcentajes que hemos obtenido tras la clasificación pormenorizada de los trabajos realizados por 137 batallones de trabajo y los prisioneros cedidos a diversas entidades, observamos prácticamente un equilibrio entre los trabajos estrictamente militares y aquellos que tenían una proyección civil (29,54% frente a 30,78%)», *Espacios de castigo...*, p. 335.

³⁷⁸ Buenaventura Navarro: *Historia del Puerto...*, «varios BBTT de la 58 División trabajan en Sagunto y Puerto». La denúncia de Jerónimo Roure, Enginyer-director de la "Fàbrica", per a l'Auditoria de Guerra, 24 de maig de 1939 «por los graves delitos cometidos por las hordas rojas en Puerto de Sagunto, para que no quedasen impunes los hechos por él relatados y vividos», p.19. Segons el mateix Francisco Franco: «Tenemos en nuestro archivo más de dos millones de nombres catalogados con las pruebas de sus crímenes y los nombres de los testigos», p.15.

en els pocs documents que ens han arribat d'aquest batalló observem un gran nombre de baixes per trasllat al núm. 167, que roman a disposició del Comandament de l'Exèrcit d'ocupació amb seu a Rocafort.³⁷⁹ Com tampoc hi ha constància del que hi havia a Villar durant el mes d'octubre de 1939, el BBTT 65, en realitat, només mitja companyia, del qual no es pot determinar amb certesa la finalitat concreta de l'activitat.³⁸⁰ A 19 d'abril de 1939 hi havia 4.952 presoners en BBTT treballant a la província, que representaven el 671% del total d'internats en el treball forçat, ocupant el 6é lloc provincial de 26 per nombre de presoners-treballadors, baixant fins al 3'60% del total de presoners-treballadors al desembre.³⁸¹

Quadre núm. 18. Batallons de treballadors a la província de València. Juliol de 1939

Batalló núm.	Companyia/ localització	Treballs
10	1 C València	Treballs diversos
20	1 C València	Recuperació material de guerra
26	1 C Requena	Treballs diversos
106	1 C Grau de València	Serveis diversos
110	1 C Grau de València	Serveis diversos
107	4a C Godella	Disposició Coronel en Cap
116	2 C Grau de València	Serveis diversos
117	1 C Grau de València	Serveis diversos
125	1 C Grau a València	Recuperació automobilisme
135	1 C Grau de València	Reparació Port
	1 C a Faura	Recuperació material guerra.
167	108 homes, a València	A disposició Comandament.

Font: Arxiu Intermedi Militar Centre de València. Distribució de Batallons de Treballadors en la III RM, juliol de 1939, Ministeri de Defensa, IHCM, E 2114/36. Elaboració pròpia.

³⁷⁹ CDMHS, Secció Incorporats, Arxiu del Tribunal de Comptes, BBTT 167 a Sagunt, Caixa 32, Expts. 19/10 - 12, 18, 22); Caixa 32, Expt. 13/ 5-7, BBTT 153, Xelva.

³⁸⁰ Sandra Mínguez Molina: «De Villar de...», pp.41-42.

³⁸¹ Juan Carlos García Funes: *Espacios de Castigo...*, p. 296. A l'abril de 1940, els batallons de treballadors al País Valencià s'havien reduït al núm. 19, a Bétera; el 65 i el 167, al Grau de València i el Batalló d'Especialistes de Parcs i Tallers destinat a Bonrepós (València); l'1 d'octubre del mateix any, la seua presència documentada es redueix al BDST 63 (conformat per la dissolució dels números 19, 20, 65, 67, 135 i 167), més el d'Especialistes d'Automobilisme. AIMIC, CAPGELEV, E.2114/ 37, Abril-Desembre de 1940.

Quadre núm.19. Localització de BBT a la província de València. Agost de 1939

Batalló número	Companyia - localització	Treballs
10	1 C - València	Diferents treballs
20	1 C - València	Servei de Recuperació material de Guerra
6	1 C - Requena	Diferents treballs
106	1 C - Grau de València	Diferents serveis
67	3 C - Costes Alacant i València	Arrancant fortificacions per a terreny de cultiu
110	1 C - Grau de València	Diferents serveis
107	1 C - a Godella	Comandància Obres i Fortificacions III Regió Militar
116	1C - Grau de València	Diferents serveis
117	1C - Grau de València	Diferents serveis
125	1C - València	Servei de Recuperació Automòbil
135	1 C - Grau de València	Treball de reparació al Port
135	1 C - Faura	Servei de Recuperació material de guerra
167	Destacament a València	Comandància Obres i Fortificacions

Font: AIMIC. Caixa E 2114, Expt. 26, Rocafort, 29 d'agost 1939. Elaboració pròpia.

7.5.-L'allistament d'agost de 1939

A la província de València hi havia dues Caixes de Recluta: la núm. 20, situada a València i la núm. 21, a Alzira, que es repartien els municipis agrupats per partits judicials. Els de Gandia, Albaida, Ontinyent, Xàtiva, Énguera, Aiora, Alzira, Alberic i Sueca pertanyien a la 21, mentre que Carlet, Lliria, Xiva, Xelva, Torrent, Villar, Requena i Sagunt a la 20, junt amb els quatre partits judicials de la capital provincial. Durant el mes de maig de 1939 es va iniciar la reorganització de les mateixes amb l'enviament d'instruccions a cada municipi per a complimentar la relació nominal dels allistats en els reemplaçaments de 1936 a 1939. Allistaments en què devia constar l'Exèrcit on van servir «con expresión de la fecha de ingreso y si fue voluntario o forzoso».³⁸²

³⁸² AML, El coronel Cap de la CR 20 a alcalde de Lliria, José Mateu. Correspondència 1939, C. 291/2. «Para tener posibles antecedentes que permitan regularizar el funcionamiento de esta caja en las circunstancias normales en que la terminada campaña ha colocado a estos territorios, y teniendo en cuenta que esa corporación es la más competente para recoger los datos que se expresan, bien tomados de la

A través del reclutament s'establia una nova agència d'informació, control social i exclusió que se sumava a les identificades fins ara, de qui sí que podem assegurar que va tenir conseqüències directes sobre la sort dels soldats vençuts, en esdevenir un dels factors essencials, quant a la recepció d'informes, per a determinar qui romania en el treball forçat o n'era derivat, ja fos des dels camps de concentració o des de les mateixes Caixes de Recluta. Haver estat voluntari en l'Exèrcit republicà, per tant Desafecte, enemic d'entrada, volia dir ser sospitosos d'haver delinquit en tant que membre de les columnes milicianes que s'oposaren a l'avanç colpista, sostingueren la República o protagonitzaren la revolució a la rereguarda. Per a completar el procés de control militar es restablien els Centres de Mobilització i Reserva que, en el cas del número 5 de València, demanava al juliol les filiacions dels reemplaçaments de 1921 al 1933 que no hagueren servit a l'Exèrcit franquista per a controlar la revista anual que tots ells havien de passar «con los datos que se interesa según los antecedentes que sobre el particular esta alcaldía ha podido adquirir» on hi havia de constar la destinació o Cos de l'Exèrcit abans de la guerra i també durant el conflicte.³⁸³

Al juliol de 1939, Franco paralitzava la desmobilització i ampliava l'Exèrcit amb la crida a l'allistament de les quintes de 1939 - 41 que no estaven mobilitzades, que volia dir, al nostre territori, els exsoldats de l'EPR. En vespres de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, el dictador revisava i actualitzava les forces armades davant la situació de tensió a Europa prèvia a l'atac alemany a Polònia (el reemplaçament de

documentación que haya quedado o por referencias de conocimiento [...]» (es va demanar el 3 de maig i complimentar el 23). La CR 28 de València es va instal·lar des del 25-4-39 al carrer Sant Vicent 182, convent de Sant Vicent de la Roqueta.

³⁸³AMV, Quintes 1903-1940 y revisiones. 2.69. Libro-registro soldados. Documentos 1939-1954, C. AB 2618. Complimentat durant el mes d'agost alhora que es filiava la resta de quintes mobilitzades durant la guerra (1934-35 i 1942), així com es classificaven les quintes allistades per al servei militar. AMXE, Quintes (1936-1941), S/C.

1937 i part del 36 continuaven sobre les armes) com a advertència a França i Gran Bretanya del seu suport a l'Alemanya nazi, a qui s'havia aliat oficialment, juntament amb Itàlia i el Japó, amb l'entrada en el Pacte Antikomintern al març i amb l'abandonament, animat per Mussolini, de la Societat de Nacions al maig.³⁸⁴

Al juliol, es va restablir el dret de pròrroga del servei militar (BOE 179, 27-7-1939) que s'hi havia suspès al febrer de 1937. Durant el mes d'agost es va obrir el termini amb l'enviament d'instruccions als ajuntaments per a la seua gestió. Els antecedents militars i polítics tornaven a entrar en joc a l'hora de decidir la seua concessió. Hi havia pròrrogues de primera i segona classe. Les de primera classe afectaven els fills de vídua i la de segona a causes econòmiques, com ser fill de pare sexagenari i pobre, tenir germans majors casats, etc. Tal com estaven plantejades eren una concessió política, puix per a qui ja tenia en 1936 necessitava un certificat de l'alcalde sobre manteniment i situació de circumstàncies, i la resta, segons les bases per a la seua tramitació «deben revisar cuando corresponda sin perjuicio de que, oportunamente, se determine al alcance y validez de los Servicios prestados por los interesados en el ejército con motivo del GMN». Qüestió que afectava, sobretot, als mossos valencians compresos en la crida si havien participat en la guerra, tant com a soldats forçosos o voluntaris, amb el benentés que qui estiga en un batalló de treballadors no té dret a pròrroga ni a permisos per la seua condició de presoner de guerra.³⁸⁵

³⁸⁴ La presència militar nazi-feixista a Espanya es va allargar fins a juny amb constants mostres de suport en actes de reconeixement públics, homenatges i propaganda massiva, on s'hi exaltava el paper decisiu del nazisme en la victòria franquista i l'afinitat ideològica amb els règims totalitaris. Ángel Alcalde: «Los orígenes de la Delegación Nacional de Excombatientes», *Ayer* 97/2015 (1), p. 46. «El desfile de Madrid era “una advertencia a Europa”. Un vínculo simbólico, político y militarista, que encarnaron los excombatientes de los tres regímenes, se estableció con ocasión de las despedidas a los alemanes e italianos, así como en sus respectivas acogidas en la Alemania nazi y la Italia fascista [...]», p.50.

³⁸⁵ *AMT*, Certificados de Soldados del año 1939, Caixa T-2 1.5. CN05282/001 L 51 (12). *AMO*, Pròrrogues. Agost 1939, Correspondència, 1939 S/N; *AMXE*, Quintas 1936-41, S/C.

Durant els mesos de setembre i octubre es van ordenar els allistaments dels reemplaçaments de 1939 a 1941 i també dels de 1936 i 1937. Entenem, doncs, que, en realitat, es van informar per a les Caixes de Recluta dels antecedents militars i polítics de totes les quintes de 1933 a 1941, cosa que no resultava tan difícil quan es disposava de les filiacions que es van fer en guerra, a les quals s'havia d'afegir els antecedents polítics, com hem pogut veure a Albaida. En canvi, només hem trobat en altres quatre arxius municipals les filiacions i la classificació d'antecedents de les quintes de 1939 a 1941. Aquesta classificació, que podem considerar política, no obstant no es demanava tal qual, sinó que s'hi havia d'informar de la filiació sindical i/o política de cada recluta. Tanmateix, des dels ajuntaments s'expressa la consideració política que mereix el filiat respecte de l'actitud o actuació amb la rebel·lió militar, seguint per inèrcia el requeriment d'informació/opinió que se'ls havia demanat des de diferents jurisdiccions repressores des que havien arribat al poder local a l'abril, o perquè pensaven que realment era allò que es volia saber de cara a reclutar un exèrcit addicte on no hi cabien els desafectes o sospitosos de desafecció. Per tant, en cada cas trobat se segueixen criteris d'identificació política propis. Per exemple, a Carlet, veiem en els antecedents una barreja on alternen identitats polítiques, (CNT, FAI, dretes, esquerres) amb altres que fan referència a la religió - que també defineix la ideologia - catòlic - o credo polític: comunista; la situació en què es trobava el recluta, que també el defineix políticament: en camps de concentració a França (tancat per formar part de l'Exèrcit derrotat i proscrit) o als criteris convencionals de l'època per a identificar el grau d'afecció al règim: Indiferent.

**Quadre núm. 20. Classificació reemplaçaments 1939-1941 de Carlet.
Agost de 1939**

Identitats culturals i antecedents polítics-ideològics	1939	1940	1941
Catòlics	4	3	
CC França		2	
Comunistes-PC	1	2	5
CNT-JJLL	4	5	
Dretes		6	9
Esquerres		24	34
FAI			2
Indiferent			10
UGT		1	
Desconeguts	8		
Sense classificar			5

Font: AMC. Elaboració pròpia.

Tot plantejant un exercici d'adaptació nominal, buscant una certa equivalència amb el que serà la síntesi classificatòria ternària: afecte, indiferent, desafecte, hem volgut realitzar, amb les prevencions degudes, un exercici d'equivalència en el cas de Carlet per tal de poder realitzar la comparació amb la classificació de 1940, on hi ha uns criteris a seguir i aplicar que comporten unes conseqüències conegudes per qui forma part de la comissió de classificació.

Quadre núm. 21. Carlet. Classificació d'agost de 1939

Quinta	Nombre	Afectes	%	Indiferents	%	Desafectes	%	D-1940	%	BBTT
1939	39	8	21	7	18	24	62	14	58	0/2
1940	48	9	19	7	18	34	72	36	3	
1941	60	14	23	13	10	41	31	13	38	1
Mitjana	49	10	21	9	15'3	33	55	19	53	

Font: AMC. Elaboració pròpia.

A Gandia, en canvi, no hi expressen la categoria d'indiferents en 1939, només afectes quan a la nomenclatura convencional i la resta sembla seguir els criteris que va introduir Mola en les Instruccions Reservades matisant, en tot cas, el grau de desafecció o no afecció a la rebel·lió militar que va de “rojo moderado a exaltado”.

Quadre núm. 22. Gandia. Classificació d'agost de 1939

Quinta	Nombre	Afectos	%	Dudoso/ Desfavorable	%	Defectuoso	%	Rojos	%	DUDERO*	%
1939	127	48	38	4	3	37	29	32	30	74	63
1940	110	48	44			26	23	36	3	62	56
1941	131	63	49	13	10	41	31	13	9	67	50
Mitjana			44		6		28		23		66

Font: AMG. Elaboració pròpia a partir de la documentació local de quintes de 1939. *Dudoso, Defectuoso, Rojo.

A l'hora d'establir el grau d'afecció o oposició al règim franquista no podem reduir el conjunt d'actituds que es troben a afecte-indiferent-desafecte, ja que no hi encabeixen ni hom pot incloure totes les situacions, com es demostra a Gandia amb la distinció entre “dudoso”, “defectuoso” i “rojo” amb diferents matisos. No obstant, en guerra els dubtosos

eren enviats a BBTT, i en la postguerra eren considerats més sospitosos (desfavorables) que indiferents (políticament innocus o, com a mínim, silenciosos/condescendents).³⁸⁶

A través d'aquesta classificació comencem a endevinar l'impacte de la guerra sobre aquestes quintes, partint del rastreig del possible nombre de morts, exiliats, desapareguts i, fins i tot, desconeguts que no són classificats per no tenir antecedents locals, el que pot fer referència a refugiats que no han tornat a les localitats d'origen en agost de 1939. Per exemple, a Alzira es distingeix entre voluntari i roig i dins d'aquesta categoria entre "moderado", "indisciplinado" y "exaltado", que és el que pensem que es pot interpretar de la nomenclatura emprada a Gandia. Ací, sembla que ens trobem en un punt intermedi entre el sistema de classificació descriptiva que havia ideat i usat el franquisme fins llavors, basat en informes de la situació en què es trobava cada soldat sotmés a depuració, i la seua síntesi en un sistema rígid en el qual només es contemplaven quatre situacions, que en realitat es reduïen a tres, com veurem en el següent capítol.

Com a Carlet, hem tractat d'adaptar i sintetitzar la classificació local singular a la ternària posterior, que sí que es farà servir a altres municipis, com Albaida o Villar.

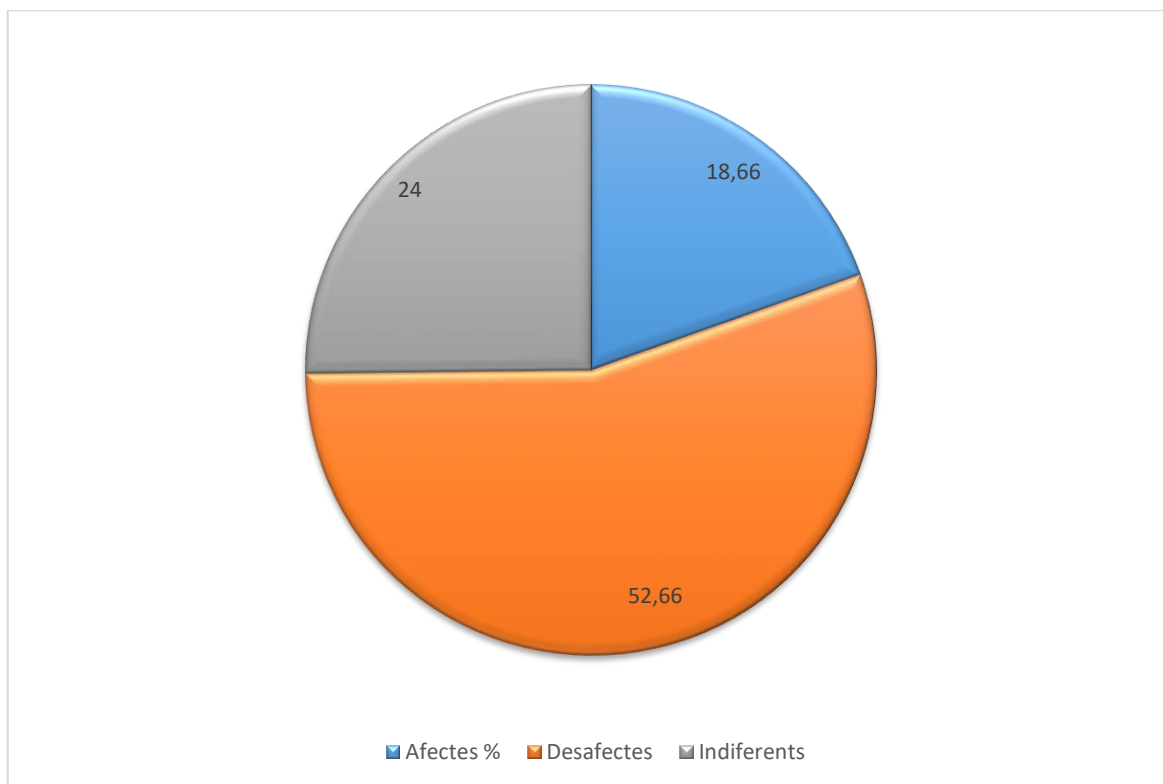
Quadre núm. 23. Alzira. Classificació d'agost de 1939

Quinta	Nombre	Afectes	%	Indiferents	%	Desafectes	%	D-1940	%	BD	%
1939	91	13	14	20	22	68	64	50	58	10	20
1940	115	25	22	7	18	48	41	34	47	9	26
1941	141	21	15	45	32	75	53	18	69	2	8
Mitjana	115	19	18,66	24	24	64	52,66	34	58	7	18

Font: AMALZ. Elaboració pròpia.

³⁸⁶ Carlos Fuertes: *Viviendo en dictadura...*, p. 9.

Gràfic núm. 3. Percepció franquista en percentatges de suport i oposició local al nou règim. Alzira, R. 1939-41. Estiu de 1939

Font: AMG, elaboració pròpia.

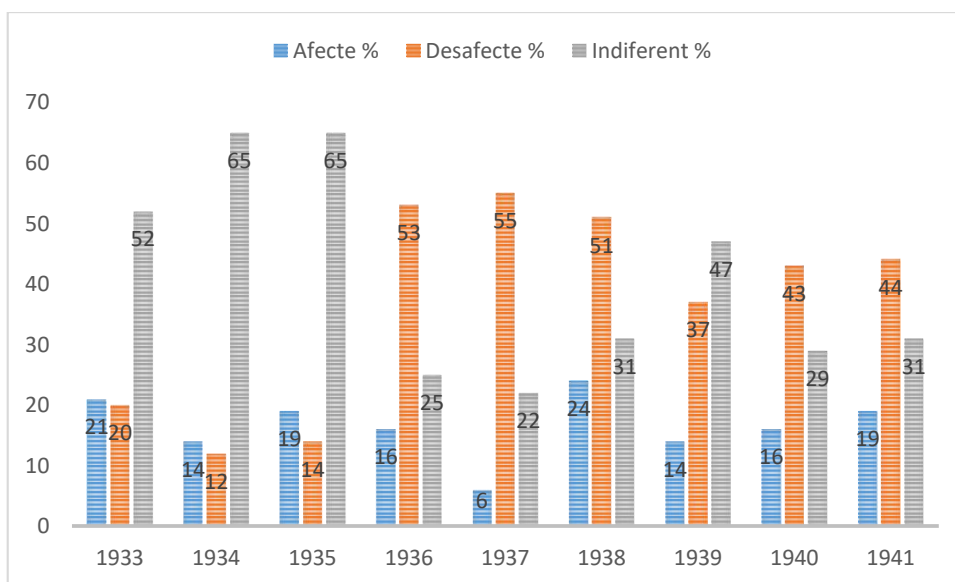
A Albaida, juntament amb la classificació, hi consten els antecedents polítics de les quintes de 1933 a 1941 i, pràcticament, hem transcrit el resultat que hem diferenciat en percentatges de les quintes de 1939-41 i del conjunt dels classificats.

Quadre núm. 24. Albaida. Classificació d'agost de 1939

Quinta	Nombre	Afecte %	Indiferent %	Desafecte %
1933	56	21	52	20
1934	58	14	65	12
1935	52	19	65	14
1936	51	16	25	53
1937	49	6	22	55
1938	54	24	31	51
1939	49	14	47	37
1940	49	16	29	43
1941	64	19	31	44
Mitjana 39-41	162- 33, 40 %	16,33%	35,66%	48, 01 %
Total	485	16,50%	47%	36,5 %

Font: AMALBA. Elaboració pròpia.

Gràfic núm. 4. Classificació política a Albaida. R. 1933-1941. Estiu de 1939

Font: AMALBA. Elaboració pròpia.

En el cas de Villar, només hi ha la classificació d'una part de cada reemplaçament i no la totalitat, o per damunt del 90%, com en els altres quatre municipis.

Quadre núm. 25. Villar. Classificació d'agost de 1939

Quinta	Nombre	Afectes	%	Indiferents	%	Desafectes	%	D-1940	%	BD	%
1939	28-62%	4	16	8	32	13	52	50	58	3	6
1940	14-29%	3	21	3	21	58	41	34	47	2	5'88
1941	18-44%	3	16	10	53	6	31	18	69	3	16'66
Mitjana	19 – 45%	3	18,66	7	24	26	52,66	34	58		

Font: AMV. Elaboració pròpia.

Finalment, hem aportat un quadre-resum amb la síntesi dels cinc municipis que representen el 29,4% del total dels CPJ.

Quadre núm. 26. Caps de Partit Judicial, percepció de suport i d'oposició al règim. Agost 1939

Cap de partit judicial	Afectes %	Indiferents %	Desafectes%
Alzira	18,66	24	56
Albaida	16,33	35,66	48,01
Carlet	21	13,33	55
Gandia	44	0	66
Villar	18,66	24	52,88
Mitjana	25,73	20,7	55,57

Font. Arxius municipals. Elaboració pròpia.

És probable que el criteri seguit per a reinterpretar la informació política aportada pels nous poders locals respecte dels seus veïns plantege alguna prevenció, especialment entre Albaida i la resta, on els resultats de les eleccions de 1936 aboquen una clara majoria de la dreta catòlica i, per tant, es puga interpretar com a “profranquista”. De fet, els percentatges resulten semblants entre els considerats clars suports al règim de les quintes anteriors a 1939 com entre aquestes (16,16 - 16,33). L'índex de suport més baix dels cinc municipis, que també manté el major percentatge d'indiferents. El vot majoritari a la dreta apunta a un suport en aquest sentit al franquisme, a un règim imposat per la violència, amb excepció d'aquells que no hagueren realitzat, per les raons que fora, una oposició activa contra la II República. En canvi, sí que ho trobem a Gandia, amb una major atomització dels suports, amb l'oposició percebuda al règim que s'aproparia més als resultats electorals de febrer de 1936. No obstant, manté més de 10 punts de diferència en relació als desafectes o enemics del règim. Entenem que es devia al fet que havien d'escampar la sensació i la percepció de control amb aquestes classificacions que podien ser percebudes com a constants pels vençuts des que havia acabat la guerra. El que si mostraven, d'altra banda, era que qui posseïa el poder era una minoria que representava o podia tenir el suport, com a molt, d'una quarta part dels mossos classificats, mentre que més de la meitat eren considerats contraris o sospitosos de ser-ho al nou règim. La classificació

podia considerar-se un acte de violència continuada i sostinguda en el temps com a forma de control social. Per això cap a final d'any s'en va plantejar una altra, més extensa que marcara, una altra vegada, l'efecte de les mesures repressives i dissuasives que el règim estava implementant a terra hostil, com aquesta de l'estiu de 1939, com així havia identificat majoritàriament la societat valenciana. Aquesta hostilitat i desafecció s'anava a seguir combatent amb la major depuració social que mai s'havia vist a Espanya i que era el que es pretenia amb l'expedient de quintes de 1940. D'altra banda, calia repetir la classificació perquè els criteris no eren els mateixos i els agents depuradors, tampoc.

En principi, aquesta classificació no anava a tenir cap efecte directe, puix sembla abocada a destriar qui eren els soldats amb què el règim podia comptar per a entrar en el servei d'armes. En tot cas, tots ells havien de realitzar el servei militar en l'Exèrcit franquista, perquè el prestat en el republicà no es considerava vàlid. És a dir, en principi, sembla que la classificació de l'estiu de 1939 estava més orientada cap al control social que per a, en principi, castigar els desafectes, en la mesura que no els cridaven seguidament a fer el servei militar. Obligació que tots haurien de repetir, on es continuaria el control mitjançant l'adoctrinament/depuració que es venia duent a terme al mateix Exèrcit franquista.

Amb aquestes dades podem veure l'evolució de la classificació al llarg del temps i la repercussió en la mateixa de la cronologia. De fet, les quintes de 1938 a 1940 no seran cridades a fer el servei militar fins dos anys després i això suposarà en la pràctica una altra revisió dins el procés de depuració militar, que podem relacionar tant amb l'impacte i la intensitat d'altres vessants de la repressió, així com amb els canvis i continuïtats d'agents implicats en els processos depuradors.

8.-La sistematització de la depuració. L'expedient de quintes de 1940

8.1. Depuració política i treball forçat: el poder local en la repressió militar. Una relació complexa

L'Ordre del Ministeri de l'Exèrcit del 20 de desembre de 1939 iniciava la depuració dels reemplaçaments de 1936 a 1941 que constituirà una fita en el procés repressiu franquista com a instrument d'imposició del nou règim, tot aprofitant la revisió dels reemplaçaments que les lleis de reclutaments vigents marcaven.³⁸⁷ El 26 de desembre, s'enviava un ofici reservat als ajuntaments des de la Comandància de la CR 28 de València avisant de la importància del procés, i transmetent les instruccions del BOE sobre com s'ha de realitzar la classificació política. Tot recordant que les Caixes de Recluta són les agències estatals que dirigiran i supervisaran tot el procés, des del primer moment, així com marcaran les bases "morals" i polítiques de la depuració: «debiendo observar la más estricta reserva al contenido del presente escrito y haciendo dicha clasificación con espíritu de justicia y recta conciencia, apartando en absoluto toda suerte de amistades o inamistades personales».³⁸⁸

A partir de la seua anàlisi, veiem els objectius de l'Ordre i el seu l'abast social, que anava molt més enllà de la classificació política de les quintes de 1936 - 41, doncs, entenem que formava part d'un projecte més ambiciós, en la mesura que aprofundia en el procés d'arrelament polític i social del règim a través de la violència que representava la identificació, assenyalament i castic dels considerats enemics, tot aprofitant els allistaments i la revisió dels reemplaçaments de la guerra, que es va dur a terme a partir

³⁸⁷ BOE núm. 356, 22-12-1939, pp. 7.185-7 i 7.189.

³⁸⁸ AMXE, Quintes, 1939-1943, S/N; AMR, Quintas, Expedientes de diligencias previas 1936-41, C. 1477.

de gener de 1940. Conseqüentment, si hi ha una documentació essencial per tal de conèixer i explicar l'abast i impacte de la violència estatal desfermada i estesa conseqüència de la victòria sobre els membres de l'Exèrcit vençut, sens dubte hem de recórrer a l'expedient de quintes de 1940. Sintetitzant el procés de la classificació política d'aquest any, veiem que es van engegar fins a tres processos al llarg del mateix a partir de l'Ordre de 20 de desembre de 1939, que van afectar els soldats mobilitzats per l'EPR.

- a) Al gener, els reemplaçaments de 1936-1941.
- b) A partir d'abril, els de 1933-1935.
- c) A partir de juny, els de 1915 a 1943, a excepció dels anteriors.

En tots els casos, la participació i protagonisme dels agents locals del nou poder franquista fou la condició necessària per a enllestir-la, ja que aquesta es va basar sobre la informació d'antecedents que justificava la classificació provisional en aplicació pròpia i particular de cada comissió de les instruccions militars. Tot aprofitant la revisió de quintes d'aquest crucial any per al nou règim, en un context de guerra mundial, en què les possibilitats de participar-hi van anar creixent en el segon semestre de 1940, amb la victòria nazi sobre França i la pressió sobre Gran Bretanya, la derrota de la qual esperava Franco per a entrar en guerra. Qüestió directament relacionada amb el tema de la present tesi en la mesura que justificava la consecució i extensió de sistemes de fortificació amb caràcter defensiu (Pirineus) i ofensius-defensius (Camp de Gibraltar, Nord d'Àfrica) que es van plantejar i bastir, sobretot, amb mà d'obra captiva i forçada, precisament, a conseqüència de la classificació que dividia el país entre "espanyols" i "antiespanyols."

Situació que hem de tenir present quan tractem de relacionar l'impacte del treball forçat durant aquest any a la província de València mentre es realitzava la classificació i revisió de les quintes.

Quadre núm. 27. Incidència del treball forçat en 1940 en els 17 Caps de partit judicial

MUNICIPI	BBTT/BDT (1-6-1940)	Informes locals (avals)	ICCP	Reempla. 1931-1935	Classificació 1936-1941	BD/BP 1940-1942	ZORM 17
Albaida	8	3	5	6	6	1	
Alberic	3			11	52	1	
Alzira	35			24	65	3	
Aiora	24	2	2	23	19	1	
Carlet	7			30	17	2	
Énguera	13	1	1	13	10	3	
Gandia	12		6	13	38	2	2
Llíria	18	1	3	1	9		
Ontinyent	28	2	11	5	44	3	2
Requena	48		2	23	15	5	5
Sagunt	35		5	22	103	8	4
Sueca	25	3	7	4	46	2	1
Torrent	23			7	15		

Villar	2			7	19	1	
Xàtiva	25		2	27	29	2	
Xelva	8			1	5	1	
Xiva	7		4	1	5		
Total 1003							
/%	321/ 32	12	46	218/21,73	497 / 49,55	34/ 10,59	14

Font. Arxius municipals, arxius militars i CDMHS. Elaboració pròpia.

Amb aquestes dades tractem de relacionar les classificacions polítiques amb l'impacte del treball forçat durant l'any que estem analitzant. Amb l'objectiu de clarificar les diverses situacions, indefectiblement, cal estar atents a la cronologia en un any on se succeeixen les ordres, normatives i instruccions referents als presoners de guerra i les revisions dels reemplaçaments que és aprofitada per a realitzar la depuració política dels revistats. Alhora que es produeix una reorganització dels batallons de treballadors que es nodriran, majoritàriament, amb els classificats Desafectes de les quintes de 1936 a 1941; però no només, ja que també internaran els pertanyents a quintes anteriors i posteriors com a conseqüència d'aquesta depuració, estant de fet la major incidència final sobre els reemplaçaments de 1933 a 1935.

A la primera columna hi apareixen els valencians dels dèsset partits judicials que hem identificat en Batallons de Treballadors i Batallons Disciplinaris de Treballadors durant el primer semestre de 1940; és a dir, mentre es feien les operacions d'allistament i classificació de les quintes de 1936-1941 i 1933-1935. Pel que hem vist en el capítol anterior hi eren a conseqüència de la guerra, mentre es desenvolupava, o en van ser

internats en produir-se el desenllaç final, a les acaballes de març de 1939, amb centenars de milers de presoners cobrats per rendició de l'EPR. Alguns van ser alliberats durant 1939, tanmateix, una part significativa hi romania, tot arribant a representar gairebé un terç del total dels identificats en el treball forçat en 1940. Com i quan van ser alliberats ho hem expressat en les columnes següents; tan sols hem identificat 58 casos del total (18%), dels quals només el 20% ho van ser a partir dels informes locals (avals) que van possibilitar l'eixida del batalló. Tot i això, el 80% restant dels identificats ho van ser per ordre de l'ICCP, seguint les instruccions de l'11 de maig de 1940 (O.C. del 29 per als comandants dels batallons) perquè tothom que portara més d'un any internat en un batalló de treballadors fora alliberat, només per a tornar a ser classificat per la comissió local de classificació, que podia decidir qui hi continuava o feia el servei militar en un regiment.

El que vol dir que bona part continuaren treballant durant més d'un any, fins que els responsables militars i locals consideraren que la "tasca redemptora" havia fet el seu efecte, mentre el nou règim n'havia tret profit tant econòmic com polític.

Per als irredemptos o possibles resistents, la classificació de 1940 els mantindrà en obres de fortificació, picant pedra i construint carreteres, treballant debades, si així ho creien convenient els agents locals de la repressió, com podem veure a la setena columna on hi ha els presoners que hem identificat com a víctimes recurrents de l'utilitarisme punitiu, com a forma de doblegament i destrucció de qualsevol oposició real o suposada al nou règim i que representen el 10% dels internats en el treball forçat expressats a la segona columna. Com a exemple, Ramón Fasanar, de Xàtiva, pertanyent al reemplaçament de 1940, va caure presoner el 4 d'abril de 1938. Va passar pels camps de concentració d'Ordunya (Biscaia) i Miranda d'Ebre (Burgos) fins que va ser internat en el BBTT 7 el primer de setembre fins que va ser alliberat per l'ICCP

el 20 de maig de 1940. Classificat Desafecte, va ser enviat al camp de concentració de Cieza (Murcia), el 12 de desembre de 1941, i internat el dia 19 en un BDST. Quan el seu comandant va demanar els informes d'antecedents, al febrer de 1942, l'alcalde de Xàtiva va dir que era de la CNT abans de la guerra i del PC en 1937, voluntari al front i classificat Desafecte al «Nuevo Estado, aunque de buena conducta en el orden civil». Va ser traslladat a Miguel de Unamuno i internat al BDST 48 a Sarrià de Ter (Girona), d'on es va evadir el 8 d'abril de 1942 amb altres companys de captiveri, estant capturat i represaliat en ser enviat al Batalló de desertors núm. 1 de Puerto Bolonia, Tarifa (Cadis). Allà el van derivar a la Companyia de Castic de Sierra Carbonera, probablement, la destinació més dura i mortífera del sistema de treball esclavitzant franquista.³⁸⁹

A les columnes cinquena i sisena exposem els membres dels reemplaçaments identificats que foren enviats a batallons de treballadors durant el segon semestre de 1940 a conseqüència de la depuració massiva. Pertanyen a les quintes anteriors a 1936 i sumen més d'una quarta part de les víctimes de 1940, mentre que els pertanyents als reemplaçaments de 1936 a 1941, objecte de la revisió segons l'ordre de 20-12-1939, acumulen la meitat de l'impacte de l'utilitarisme punitiu durant aquest any. Finalment, a l'última columna afegim els punts en batallons de treballadors pertanyents a altres reemplaçaments que es gestionava des de la Zona de Reclutament i Mobilització de València.

Es tractava de restablir el sistema de quintes a partir de la seua crida a revisió i classificació per les Caixes de Recluta franquistes conformades durant la guerra, que mantenien la normativa prebèlica quant a les operacions d'allistament i incorporació

³⁸⁹AGMG, BDST [Ramón Fasanar Cardona, C. 2638, Expt.48.004]; Josep Màrius Climent Prats: «27 Batallón Disciplinario ...», pp. 184-186.

a les unitats militars.³⁹⁰ Calia refer completament els allistaments a causa de la manca de documentació a les mateixes Caixes de Recluta referents a les crides republicanes durant la guerra per, segons les CR, la seua destrucció pels vençuts amb la finalitat de dificultar la identificació i repressió dels membres de l'Exèrcit Popular de la República, que durant 32 mesos havien resistit i entrebancat l'assoliment del poder pels colpistes-rebels franquistes.³⁹¹ No obstant, als arxius locals trobem la majoria dels llibres o padrons d'allistaments de la guerra, amb la qual cosa era relativament senzill refer els allistaments durant les operacions de crida anual dels reemplaçaments, com a Gandia, Sagunt o Xàtiva. Tanmateix, com hem vist en el capítol anterior, desconeguem militàncies i destinacions durant el conflicte de la majoria d'aquests soldats. D'altra banda, les conseqüències de la mateixa i el volum de soldats mobilitzats requerien revisar la situació de cada mosso cridat a files, així com destriar amb qui es podia comptar en un exèrcit amb un clar biaix ideològic que s'havia anat construint durant el conflicte. L'Exèrcit havia esdevingut l'instrument essencial per a una depuració política massiva, tant de les tropes pròpies com, sobretot, s'havia constituït com el sedàs ideològic-polític, la principal maquinària, per a depurar les enemigues. Aconseguits els objectius militars de la seua derrota, el franquisme havia de continuar amb els polítics en un context bèl·lic europeu, desfermat i justificat des d'unes bases ideològiques i polítiques properes i aliades de fet, com ho eren les que impulsaven el nazisme alemany expansionista, des de l'1 de setembre de 1939.³⁹²

³⁹⁰ José Miguel Quesada González: *El reservismo militar en España*. UNED, 2013, pdf, pp.248-258.

³⁹¹ *AMALBE*, Expedient general de quintes, S IX - 21, C. 86: Ofici del 5 de gener de 1940, el jutge municipal informa a l'alcalde que el Registre de quintes està destruït i no es pot formar l'allistament de 1937; *AMR*, quintes, expedientes de diligencias previas 1936-41, C. 1477; Antonio Calzado i Bernat Martí: *Revolució i guerra...*, pp. 461.

³⁹² James Matthews: *Soldados a la fuerza*, Alianza editorial, Madrid 2013, 155-162; Francisco J. Leira Castiñeira: *Soldados de Franco...*, pp. 139-150.

A l'arxiu municipal de Requena hi ha el Llibre-registre de comunicacions i instruccions específiques per a aquesta singular - que no única ni primera - sistemàtica i sistematitzada classificació política de la immediata postguerra, d'aquesta gran depuració militar i social que va significar les operacions de revisió de quintes de 1940. La documentació es troba organitzada de forma cronològica, a partir de la qual podem establir un calendari de les operacions de quintes que va significar la depuració de mossos dels reemplaçaments de 1936-1941, de les quals només van ser cridades a files en 1940 les de 1936-1937; la resta, s'incorporarien entre setembre de 1941 i febrer de 1942. Per tant, realment, estem davant del major procés de depuració política-social mamprés pel règim franquista, dut endavant en la mesura que no s'havia pogut completar abans, ni a través dels camps de concentració ni per les Comissions de Classificació de les juntes locals compostes per les noves autoritats imposades pels militars que havien ocupat el territori valencià entre abril i maig de 1939. Nou mesos després d'assolits els objectius militars de la guerra, en plena etapa de terror repressiu amb les presons plenes i els Consells de Guerra fent treballar a destall els escamots d'afusellament, Franco volia saber els homes "lleials" amb què comptava tot utilitzant l'Exèrcit com a maquinària d'exclusió i repressió política i social. Alhora, podia completar el mapa dels suports reals o consentits al nou règim a conseqüència de la divisió entre vencedors i vençuts, ja que, com veurem, sobre aquests es va abocar tota la maquinària burocràtica-repressiva per a acabar de destruir qualsevol acció amb perspectiva de resistència o insubmissió present o futura, que assegurara la pervivència del nou règim.

8.2.- Els actors i el procés de depuració militar

Des de la Direcció General de Reclutament i Personal del Ministeri de l'Exèrcit es transmet el 24 de desembre a les capitànies generals unes primeres instruccions de caràcter reservat com abordar la classificació política que marca l'article 9 de l'Ordre de 20 de desembre. Expressant, així, quin és objectiu estratègic i primer d'aquesta revisió de quintes, com s'ha de realitzar i el caràcter reservat que ha de tenir tot el procés de depuració ordenat, en què contínuament s'hi insisteix, per tal d'assolir les finalitats desitjades esmentades. El 26 es tramet a les Caixes de Recluta que ho fan arribar als municipis caps de partit judicial i la resta de municipis, constituint-se aquells en centres de referència documental i informativa dels municipis de la seua demarcació, «a fin de que se hallen en su poder con la debida anticipación a la fecha de comenzar la clasificación».³⁹³

A l'hora d'explicar com s'executaven les ordres per a la formació dels BDST s'ha adduït que les bases polítiques de la depuració s'inspiraven en la Llei de Responsabilitats Polítiques del 9 de febrer de 1939, així com en les de la depuració de la funció pública.³⁹⁴ En l'Ordre es fa referència a aquesta Llei per a establir els partits il·legalitzats per ella en què militaven els classificats abans de la guerra, com a causa de desafecció. No obstant, les bases jurídiques i ideològiques de l'esmentada llei entenem que s'articularen a partir del colp d'Estat que provocà la guerra i que va determinar la forma de tractar els no afectes i els opositors al "Movimiento": la classificació política a partir dels antecedents que aporten els informes polítics locals i militars dels soldats presoners, actuació que va estendre al personal civil que es va

³⁹³ AMXE, Quintes, 1939-1943, S/C.

³⁹⁴ Ángel Organero: *Batallón de pico...*, pp. 33-41.

sotmetre a depuració i que fonamenten la creació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques.³⁹⁵ La justificació de l'Ordre de revisió de les quintes sembla lògic que es plantejara després de la guerra, reconeixent que fins llavors, a causa del desgavell de competències i necessitats derivades de la desmobilització i la situació internacional no s'havia pogut dur endavant o s'havia fet de forma parcial, per tant, deficient.

La guerra va fer que no es poguera verificar a les Caixes de Reclutes els allistaments anuals per a complir el servei militar segons la Llei de Reclutament vigent. Al desembre de 1939 romanen a files els reemplaçaments de 1938 a 1941 i les operacions de reemplaçaments s'havien realitzat durant l'estiu. Ara bé, ni estaven tots depurats ni la que s'havia practicat era completa, ni correcta o satisfactòria segons els criteris militars-polítics aplicats, ja que com es remarcava en el preàmbul justificatiu de l'Ordre: «pero solo la parte que se encontraba en zona liberada durante el primer año de campaña para el equitativo cumplimiento del Servicio militar[...] verificando simultáneamente una clasificación de antecedentes personales en relación con el GMN».

En conseqüència, havien de ser tots classificats, obligatòriament, com anaven fent amb els reclutes, els presoners i presentats en els CC i BBTT, que, o bé eren enviats a les Caixes de Reclutes i destinats a una unitat armada, o bé a una unitat punitiva a fer treballs forçats.

Si volien formalitzar i satisfer el procés de revisió en els terminis marcats calia ser realment escrupolós en el compliment dels terminis marcats en l'article 2º de l'Ordre. Per això, el 27-12-39 s'havia de publicar un ban anunciant l'allistament on s'establien les dates del mateix: el 8 de gener i següents es verificarà la rectificació de

³⁹⁵ Mélanie Ibáñez: *Seguimos siendo culpables...*

l'allistament, el 14 es tancaran els llistats i s'exposaran al públic, advertint que es durà a terme una classificació política respecte dels antecedents i actuació de cada mosso en relació amb el colp d'Estat i amb la Guerra. Durant els dies següents s'avisava i insistia en les circulars i oficis als ajuntaments que no deuen informar en cap cas als classificats de les conseqüències d'aquesta.³⁹⁶ Abans d'aquesta última data hi haurà d'estar constituïda la Comissió de Classificació en els termes expressats en l'article 5 del Decret.

Les previsions d'aquesta excepcional classificació era tenir-la enllestida en dos mesos, entre gener i març de 1940. Començant la crida el 21 de gener per a la classificació política de la quinta de 1936, acabant al febrer, amb la de 1941.

El 27 de desembre es publiquen els bans cridant a tots els nascuts entre 1915 i 1920 perquè, obligatòriament, passaren a inscriure's en el negociat de quintes dels ajuntaments.³⁹⁷ L'acte realitzat durant la primera setmana de gener (va començar el primer dia de l'any a Aiora) consistia, segons l'Ordre de 20 de desembre, a inscriure's davant una comissió que estava formada per l'alcalde i alguns regidors de les comissions gestores, com a Torrent, o constituïda pels representants de totes les autoritats locals, el comandant de la caserna de la Guàrdia Civil i el degà de la Col·legiata, a Xàtiva. L'Església va quedar implicada en el procés, com veiem, en haver de proporcionar les dades que les autoritats civils i militars els requerien per al procés d'identificació personal i familiar dels reemplaçaments cridats a revisió i participar en actes de les operacions d'allistament i formació de quintes referides.³⁹⁸

³⁹⁶ *AMALBA*, C. 2.1.2.3 1939, entrades, Expedient 698; *AMXE*: "Instrucciones reservadas Caja de Reclutas 28 a Ayuntamiento, para la clasificación política, 26-12-39, Quintes, S/C; *AMXI*, "Plazos y documentación", Secretaria General, reemplazos (quintas 1933-1941)", S/N, 29-12-39.

³⁹⁷ *AMO*: "Ban de l'alcalde d'Ontinyent", Bans d'Alcaldia, 26-12-1939, S/N.

³⁹⁸ *AMAI*: Correspondencia 1935-1940, S/N; *AMX*, Revisones de reemplazos, 1936-1937 C. 692, *AMT*: "Acta de Rectificación definitiva y cierre de alistamiento", 14 gener de 1940, Expediente general de quintas -1940", L 02363/001.

La classificació política (reclamacions i incidències incloses) hi haurà d'estar resolta per al dia 20 de març de 1940. En les instruccions s'evita expressar l'acte de classificació: «deberán presentar la documentación a que hace referència el parrafo 5º del articulo 5º en relación con el 10 de las instrucciones del 20 del diciembre, DO nº 68».³⁹⁹ Entre el 20 y el 30 de març havien d'aportar les relacions dels reemplaçaments a les Caixes de Reclutes. Fins l'1 d'abril, es remetran a les CR els classificats d'útils, que no hagen al·legat ni sol·licitat pròrroga (article 10). Enllestida la classificació dels soldats útils de les quintes de 1936 a 1941, l'1 d'abril començarà la classificació definitiva a les Caixes de Recluta sobre els antecedents polítics dels declarats útils, fins al 25 del mateix més.

[...] a los comprendidos en la tercera clasificación se les debe señalar con una D mayúscula inicial de la palabra desafecto y tambien de la palabra dudoso con las que se les puede clasificar públicamente. La Caja recibirá instrucciones para la clasificación y sobre el destino ulterior de los mozos de las tres primeras clasificaciones [...].

Es van habilitar huit dies per a

examinar documentos y manifestaciones de cada mozo o su representante al final de los cuales se presentan nuevamente por si tuvieran que pedirles aportación de Nuevos datos o documentación. Recibidas éstas y con los informes que solicite la Comisión directamente formalizarán un acta (formulario 2) en que figurarán los examinados a cada día, con la propuesta de clasificación que estime le corresponde a cada mozo. La cual se hará también constar escrita a mano y con la firma del Presidente en el lugar que le corresponde en el sobre-carpeta».

S'hi preveia que qui no aportés documents acreditatius de la seua actuació tindria un període de pròrroga per a fer-ho dins els terminis per enllestir amb la classificació

³⁹⁹ *DOMÉ*, 65, 22-12-1939: «figurarán agrupados por Armas o Cuerpos y por tiempo de servicio en meses, salvo los que están en filas y todos ellos con separación de reemplazos, agregando a continuación de cada nombre, la calificación que proponen por sus antecedentes con respecto al Movimiento [...]», p. 695.

(20 de març), «clasificándolo según datos aportados en informes pedidos por la comisión».

Juntament amb la classificació, les comissions de quintes locals devien de presentar cinc relacions nominals per determinar els antecedents militars dels mossos a depurar:

1. Relació nominal (R.N.) per quintes de qui estiguen servint en l'Exèrcit.
2. R.N. de llicenciats que hagen servit exclusivament en l'Exèrcit franquista.⁴⁰⁰
3. R.N. de qui hagen servit en l'Exèrcit republicà.
4. R.N. de qui hagen servit en tots dos.
5. R.N. de qui no ho haja fet en cap d'ells.

Figuraran agrupats per armes o cossos i per temps de servei expressat en mesos, a excepció del qui estiguen en files, «agregando a cada nombre la clasificación por sus antecedentes con respecto al MN, acompañarán a las relaciones, los sobres-carpetas con la documentación de cada mozo [...]».⁴⁰¹

Per a escometre i enllestir amb aquesta ingent tasca burocràtica que va comportar la classificació política de cada mosso hom va recórrer al treball previ realitzat des dels ajuntaments, que reclamaven la documentació aportada pels mateixos mossos sumada a la investigació d'antecedents impulsada des de cada Comissió de Classificació. Aquesta ordre també afectava els soldats que havien estat internats prèviament en BBTT (Article 15), en la qual s'establia una novetat respecte a la classificació primera de 1937: «Adicto, Indiferente Desafecto y Encartado».

⁴⁰⁰ «se tendrá un buen concepto del soldado y exsoldado del Ejército Nacional (artículo 13)».

⁴⁰¹ Ibídem, *BOE*, 22-12-39; *AMR*: «la comisión estará auxiliada por los escribientes necesarios, que recibirán la documentación de cada mozo o representante, recogiendo en los sobre-carpeta, cuyo exterior constará formulario con el modelo que se inserta al final de esta orden». La cursiva és nostra.

En els articles 6 i 7 s'especificaven les normes i mecanismes d'aquesta, i qui hi havia de formar part de les noves Comissions de Classificació locals encarregades de valorar els antecedents ideològics i polítics dels cridats a files durant la guerra per Govern republicà.

Art. 6: En el bando que han de publicar los Ayuntamientos con arreglo al artículo tercero, además de su contenido habitual se hará constar que todos los mozos tienen que ser clasificados por su actuación respecto a nuestro Movimiento [...]. Se prevendrá en el bando que al hacer su presentación los mozos o sus representantes deberán entregar los documentos que sirvan para acreditar su actual situación y su actuación durante la guerra, tales como licencias, nombramientos, etc., que atestigüen haber servido en el Ejército Nacional como en el rojo. Certificados de encontrarse sirviendo en los Ejércitos de Tierra, Mar o Aire. Certificados de encontrarse en Establecimientos de Beneficencia, Penitenciarios, Campos de Concentración de Prisioneros y Batallones de Trabajadores. Informaciones sobre residencia en el extranjero o paradero desconocido. Certificados de defunción; ídem de pensión para acreditar el lugar de fallecimiento de los causantes. Testimonios de sentencia o de la Clasificación obtenida ante las Comisiones depuradoras de prisioneros o presentados, etc. [...].

Art. 7: Para la clasificación provisional en los Ayuntamientos, por lo que se refiere a la conducta de los mozos comprendidos en los alistamientos indicados, se formará una comisión presidida por el Alcalde o concejal en quién éste delegue, un representante de FET de las JONS solicitado por el Alcalde, y un tercer representante, perteneciente a la Guardia Civil, o un ex-cautivo, o un excombatiente, nombrados estos últimos también por el Alcalde.

En las poblaciones de más de 5.000 habitantes, se agregará a dicha comisión un representante de la Autoridad militar regional de categoría de Teniente o Capitán, nombrado a petición del Alcalde por la expresada Autoridad Militar.

En realitat, la situació militar i la classificació política estaven barrejades i eren quasi indestriables pel fet que es demanaven acreditacions i certificacions de l'actuació militar durant la guerra als components dels reemplaçaments que van ser completament mobilitzades durant aquesta, amb el benentès que serien ben conceptuals, sense que calguera més informació dels qui hagueren servit en l'Exèrcit franquista o ho estiguen mobilitzats quan es faça la classificació (article 13). El temps

de servei s'expressaria en mesos a qui s'agregarà la classificació política local provisional. La classificació política definitiva es verificarà en la CR durant el mes d'abril i aquesta la comunicaria a cada mosso durant el mes de maig (articles 11 i 14).

D'Altra banda, l'article 12 feia referència als mossos que havien demanat pròrroga o estaven pendents de la sentència de la Junta de Revisió i Classificació de la CR que decidiria fins al mes d'agost sobre la seua situació definitiva que, com veurem, dependria també de la classificació política, encara que l'article 12 no ho aclarira, doncs, els classificats contraris al règim perdien aquest dret.

A causa de la magnitud de la tasca burocràtica que requeria la depuració militar i política de tantes quintes es permetia a les CR i les Seccions de Reclutament dels ajuntaments la contractació del personal que consideraren adient per a complir els terminis assenyalats (article 17). Juntament amb les instruccions, s'enviava als municipis Caps de Partit el model dels formularis a emplenar per a determinar la classificació política en relació al règim franquista «para la clasificación de los mozos por sus antecedentes y a las resoluciones a tomar con los clasificados» que marca l'article 9 d'aquestes: una comissió que decideix qui és «solvente», per tant, quins avals tenen més o menys validesa. Veiem com l'Ordre deixa en mans de les autoritats locals, que representaven els suports reconeguts al règim, la classificació política dels seus veïns quan es tractava de destriar entre els qui havien combatut només en les files republicanes, qui podia formar part i servir com a soldat en l'Exèrcit vencedor, i qui quedava exclòs i era relegat a la condició de presoner-treballador/enemic del règim.

Quan revisem l'articulat de la llei veiem que, en realitat, es pretén una revisió de tots els reemplaçaments de la guerra, amb el pretext de la revisió dels qui ja estaven

fora de les crides, però havien de realitzar la revisió preceptiva que marcava la llei de reclutament de 1924.⁴⁰²

A partir del primero de mayo las Caja de Reclutas seguirá en sus funciones clasificatorias que les asigna el reglamento de Reclutamiento verificando las revisiones de los mozos pendientes de ella pertenecientes a los reemplazos mencionados, verificando al mismo tiempo la clasificación en relación con el Movimiento Nacional [...].

Artículo 8. Oportunamente, se indicará la fecha de entrada en caja de los que deben verificar. Durante los meses de febrero, marzo y abril ha de pasar revista anual todos los hombres de los Reemplazos de 1933-35, 1936 y siguientes que habiendo prestado Servicio en el Ejército Nacional se encuentran en la actualidad separados de filas deben presentarse en el Cuartel de la Guardia Civil para ser revistados».

En realitat, els mossos pendents de revisió ho eren tots els compresos en les quintes des de 1922, seguint el reglament militar aplicat i citat, i com que fins llavors no s'havia pogut restablir aquesta tasca de les CR, tots havien de passar per la revisió que els classificaria políticament, si així ho decidien. S'hi incloïa, implícitament, als qui no ho havien fet a causa de la guerra en l'exèrcit considerat nacional, ja que era l'únic que es reconeixia com a tal en considerar-lo hereu del republicà d'abans de la guerra. D'altra manera, els rebels de 1936 estarien inculcant-se de ser-ho. Aquesta condició i situació - base jurídica i legitimitat històrica que se li atorgava al Colp i la Guerra, puix que els seus promotors es consideraven l'autèntic Exèrcit espanyol - era atribuïda als qui no se'ls van unir o es van oposar, assenyalats com a enemics interns de la pàtria, d'Espanya, segons el convenient precepte de la Llei Constitutiva de l'Exèrcit de 1878, al que també recorrien per legitimar l'acció del Colp. Aquest era el relat justificador per a aplicar el Codi de Justícia Militar de 1890 i la rendició de comptes de tots els que havien integrat l'Exèrcit republicà, del qual els autèntics rebels, atenint-nos a la

⁴⁰² *Gaceta de Madrid* núm. 90, 30-3-1924, pp.1659-60.

Constitució de 1931, havien format part fins al 17 de juliol de 1936.⁴⁰³ Per tant, dins de “todos” estaven els considerats rebels o sospitosos de ser-ho, en la mesura que havien estat cridats a les armes durant la guerra (reemplaçaments de 1915 a 1943). És a dir, no menys de 30 reemplaçaments, incloent-hi els que havien estat reclutats amb 16 anys durant 1938 i el primer trimestre de 1939 per a rebre formació premilitar, tal com s’assenyala, sense concretar-ho, en l’article 12 de l’Ordre de 22 de desembre:

Antes del 30 de abril remitirán los Ayuntamientos a Las Cajas de Reclutas relaciones nominales, sobres-carpeta y demás documentación de los mozos cuya clasificación, según el Reglamento de Reclutamiento no tiene que pasar a la Junta de Clasificación y Revisión de las Cajas de Reclutas [...] a partir del primero de mayo, verificarán la revisión normal con arreglo a los preceptos del Reglamento de Reclutamiento, verificando simultáneamente la clasificación de los mozos por su actuación con respecto al Movimiento.⁴⁰⁴

L’1 de maig, les Caixes de Recluta iniciaran la crida a revisió dels mossos pendents de tots els reemplaçaments emetent la classificació definitiva respecte del “Movimiento Nacional”. És a dir, classificar per a identificar els «rojos», que eren enemics en tant que culpables de desafecció, que estableix la responsabilitat política com a figura jurídica-penal, inexistent, fins aleshores en el reglament militar que estableix el delictes de caràcter polític. Es perseguia i castigava per haver participat en algun grau en l’oposició a la imposició de l’Estat de Guerra pels militars colpistes a partir del 18 de juliol de 1936. Aquest procediment també es va emprar per a buscar tots els enemics evidents i possibles, en inquirir per militàncies, actituds i conductes

⁴⁰³ Glicerio Sánchez Recio i Roque Moreno Fonseret (Eds.): *Aniquilación de la...*, pp. 25-28 i 107-11.

⁴⁰⁴ *AMXE*, ídem, general Varela, 20-12-1939; Francesc Closa i Salinas: «La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil espanyola (1937-1939): el cas català», *Ebre* 38, 3, 2008, pp. 119-138.

des d'octubre de 1934 a l'hora de realitzar la classificació, com s'expressa en el full d'antecedents que tothom devia d'emplenar.

«...Lugares que residía des de octubre del año 1934 en	
Sirvió en el Ejército Nacional.....	
Sirvió en el Ejército rojo en.....Obteniendo los empleos.....En julio del 36 estaba en.....	
«Dedicado a..... Pasó a la España Nacional el día....., por..... Prisionero o presentado..... Posee bienes en..... Tiene parientes afincados en.....	
Personas que puedan avalarlo..... Documentos que presenta.....	
.....de.....de.....de 1940	
(Fecha y firma de interesado o su representante)	
CLASIFICACIÓN PROVISIONAL	CLASIFICACIÓN DEFINITIVA
Vistos los antecedentes e informes,	La Junta de Clasificación y Revisión de
La Comisión Municipal lo clasifica de....	la Caja número....lo ha clasificado de....
(acta núm.....)	(acta núm.....).
.....de.....de 1940.dede 1940.
El Presidente de la Comisión.	El Secretario.

Font: AMG.

Per a determinar els antecedents polítics se li pregunta concretament on residia a l'octubre de 1934, quan es va produir la vaga general contra l'entrada de la CEDA en el Govern i perquè també es pretén conèixer el grau de participació del depurat, especialment si es trobava en algun dels focus on aquesta va tenir més transcendència

com a Astúries o Catalunya.⁴⁰⁵ S'inquireix, també, per la situació econòmica "posee bienes en", o on té parents, preguntes que semblen anar en la línia de la repressió econòmica inspirada en el TRP, doncs, segons el resultat de la classificació, el mosso podia resultar encartat, empresonat i passar per un consell de guerra que podia condemnar-lo, amb la qual cosa, d'ofici, l'expedient passava al Tribunal de Responsabilitats Polítiques per a incoar la sanció econòmica derivada de la sentència, o podia aquest tribunal actuar a través de denúncies o per investigació pròpia, que també podia acabar amb sanció econòmica.⁴⁰⁶ Saber on tenia parents, podia estar relacionat amb llocs de refugi en cas de fugida o deserció presents o futures, o en cas de desterrament mentre complia la pena o si eixia en llibertat condicional on el podien acollir. Finalment, qui podia avalar-lo: amb qui comptava i de quina qualitat social i política eren els possibles avaladors per al nou règim, en el doble sentit de garantir la veracitat de la declaració davant la Comissió, que el mosso també podia confirmar amb els documents que estava obligat a presentar (requerit a l'últim punt de la declaració), així com la seua no perillositat per al règim.

El 3 de gener es van dictar instruccions provisionals des de les Caixes de Recluta als ajuntaments per organitzar la comesa de la classificació excepcional assenyalada en el decret del 20 de desembre sobre la conceptualització que s'han de seguir en la classificació política dividint els reclutes en "Adicto", "Indiferente", "Desafecto" i "Encartado", encomanant als alcaldes la immediata detenció d'aquests últims i de tots els qui consideren que són presumptes delinqüents, i l'inici d'un consell de guerra. El caràcter reservat tenia dues missions: primera no es devia d'informar els considerats

⁴⁰⁵ AMR, Quintes, "enero-diciembre 1940", Carpeta 1684. Quintes 1939-1941: "Artículos siguientes de las citadas instrucciones y muy especialmente en el último párrafo del citado artículo, siendo adjunto los formularios que también se citan, acuso recibo de este documento". CR 28 a Requena y municipios del Partido judicial. 26-12-1939".

⁴⁰⁶BOE núm 44 de 10 de febrer de 1939, «Ley de Responsabilidades Políticas», pp. 828-834.

Desafectes i Encartats d'aquesta, ni de les seues conseqüències per tal de no alertar-los del castic que comportava la classificació, així es mantindrien confiats que el procés era poc més que una revisió militar. Segona, s'evitarien pressions sobre la comissió de classificació i qui en poguera influir, tal com ja s'havia vist i patit amb els internats en camps de concentració i BBTT des de la fi de la guerra per tal d'enviar informes favorables des dels municipis d'orige dels presoners. Es tractava de recordar als alcaldes i la resta d'agents locals de la repressió i vigilància el que ja coneixien, per haver-ho practicat des que havien arribat al poder huit mesos abans: assenyalar, delatar i destriar els addictes dels desafectes, així com denunciar i informar segons el requeriment de les autoritats militars que comandaven les presons, els camps de concentració i els batallons de treball forçat, on hi eren una part dels seus veïns a la fi de la guerra. Si bé, ara, ja no es tractava "només" de denunciar o informar, sinó de classificar tots els quintos i, de retruc, les seues famílies. Ara saben que el castic recaurà en aquells a qui classifiquen *desafectes*; per tant, de la responsabilitat que adquireixen assenyalant-los així de cara al "fallo" definitiu que ha d'emetre la Junta de Revisió i Classificació. Creiem que des de la CR entenien els dubtes i situacions personals i socials de tota mena que aquesta classificació comportaria per a autoritats i poders locals, més encara en municipis mitjans o més menuts amb famílies i relacions socials extenses. Per a habilitar alguna mena d'eixida, si no ho tenen clar o prefereixen que decidisca la CR, la lletra D també pot respondre a la classificació de "Dudoso", tal com es considerava a aquells de qui no tenien informació d'antecedents quan era classificat durant la guerra en caure presoner. Tanmateix, però, el dubtós, era enviat a un BBTT, segons instruccions de l'CGG de 12 d'abril anterior.

Com que, en principi, els afectats no sabien el que comportava la classificació de D, deixaven que s'expressaren directament en el "sobre-carpeta" per a facilitar-los la

feina en la classificació definitiva. Durant els primers dies de gener, a través de les Caixes els enviarien els criteris definitius per a determinar l'abast de cada concepte amb què s'hi havia de classificar els mossos. Es donava així continuïtat a l'operació de depuració social massiva engegada amb el colp d'Estat de juliol de 1936, que en les circumstàncies de 1940 i amb l'experiència acumulada, es disposava dels engranatges burocràtics i mitjans necessaris perquè s'hi anara completant de forma sistemàtica i totalitària. Tant per la lletra com per la forma d'aplicar l'Ordre es buscava classificar, ara sí, els soldats desmobilitzats que no havien caigut presoners dels vencedors. A més dels presoners dels camps, milers d'altres havien abandonat els fronts i les armes i se n'havien tornat a casa quan es va acabar la guerra, o van eixir dels seus amagatalls en produir-se la victòria franquista, on hi eren des que varen ser mobilitzats o des que havien desertat de l'Exèrcit republicà, però que no van passar per anteriors processos de classificació. Hi havia una pretensió manifesta de practicar una depuració massiva de la societat, especialment en aquells territoris de l'estat, com les províncies de València i Alacant, que no van ser ocupats, efectivament, fins a la fi del conflicte, alhora que s'estenia l'estratègia de dominació social posada en marxa pel colp d'Estat amb l'extensió de la divisió de les comunitats rurals i urbanes segons l'afecció i la desafecció al nou règim. Segons els antecedents que implicava, i així ho contemplaven a les fitxes dels presoners, la revisió i valoració política de les famílies dels classificats, per tant, la seua possible responsabilitat indirecta en la classificació, intensificant alhora la coerció, la intimidació i la delació (la desconfiança i l'enfrontament al si d'aquelles) com a instruments essencials per a assolir aquest objectiu. Així mateix, aquesta classificació completava la implicació i complicitat de les noves gestores i poders municipals en la repressió en sumar-se als informes que des que va acabar la guerra i van ocupar el poder local anaven realitzant per als Consells de Guerra, el TRP

o els tribunals depuradors. Els alcaldes tenien la responsabilitat de decidir sobre el destí dels seus veïns, informant les autoritats militars - Caixa de Recluta de València 28 i d'Alzira 29 - dels antecedents polítics-socials de cada mosso comprés en aquestes quintes, abans, durant la guerra i des de la fi d'aquesta. Tant se valia si s'havia servit o no en l'Exèrcit republicà, o si havia passat per camps de concentració o el treball forçat i, per tant, si havia passat per una o més classificacions anteriors: tothom havia de ser classificat políticament perquè la repressió fora eficaç, en ser realment efectiva, en abraçar fins i tot a aquells que ja estaven internats en BBTT o a la presó:

Art. 15: Los jefes de los Cuerpos Armados, Campos de Concentración, Batallones de Trabajadores, Auditorias, Establecimientos Penitenciarios o de Beneficiencia, etc., bajo cuya autoridad se hallen individuos de cualquier categoría pertenecientes a los reemplazos de 1936 a 1941, ambos inclusive, redactarán inmediatamente y remitirán con toda urgencia a la Caja Correspondiente un certificado para los Cuerpos o Establecimientos de los individuos comprendidos en esta disposición.

Els ajuntaments ja coneixien quina era la destinació dels Desafectes i Dubtosos, insistim. Des que arribaren al poder van començar a rebre peticions dels comandants dels camps i dels BBTT, com dels presoners-treballadors, d'informes i avals i, sobretot, a partir de gener de 1940, dels comandants de les unitats de treball forçat d'informes d'antecedents; sinó deixaven directament a les seues mans la decisió sobre què fer amb els presoners, ja que, segons l'Ordre de 20 de desembre, en última instància tot el procés de classificació en 1940 basculava sobre la informació local.

Se viene dando el caso de que todos los individuos que regresan a sus hogares procedentes de los Campos de Concentración y de los Batallones de Trabajadores dan muestras de conocer perfectamente las informaciones que sobre sus actuaciones fueron remitidas a su debido tiempo a las respectivas Jefaturas de Batallones o Campos. Estos casos demuestran claramente que en las oficinas de aquellos organismos no se guarda la más elemental reserva, dando con ello lugar a que surjan incidentes desagradables entre estos

individuos y sus familiares con nuestros Delegados y Agentes, especialmente en los pueblos poco numerosos.⁴⁰⁷

L'Ordre del Ministre de l'Exèrcit, del general Varela, especificava com s'anaven a organitzar i qui havia de formar part de les comissions de classificació de les Caixes de Recluta que depenien dels Centres de Reclutament, Mobilització i Reserva, reorganitzats durant la guerra per destriar els presoners aprofitables per al front.⁴⁰⁸ Aquesta situació contribuiria a la creació de la MIR (Jefatura de Movilización, Instrucción y Recuperación) dirigida pel general Luís Orgaz, d'on va eixir la idea de crear batallons de treballadors dependents i al servei de les unitats de l'Exèrcit sollevat amb els presoners que per raons polítiques i ideològiques no podien ser enviats a les Caixes de Recluta per a ingressar en l'Exèrcit franquista.

La MIR incloïa entre les seues funcions la de recuperar els presoners dels camps de concentració per a actuar en unitats militaritzades, entre elles, els BBTT. Tot mantenint aquesta via per a ingressar en l'Exèrcit franquista, a través de l'ordre de classificació política dels presoners, podem interpretar que en les Caixes de Recluta dependents dels CRMR (Centres de Reclutament, Mobilització i Reserva), com el núm. 17 de València, se seguia amb l'acció de guerra política iniciada en 1937 d'identificació i castic de l'enemic que romania en llibertat provisional mentre no passara pel procés de depuració que "legalitzés" la seua situació en la immediata postguerra. Més encara, quan es tractava d'un territori, com la província de València, amb gran quantitat de presoners de guerra i sospitosos de desafecció en haver participat una part important dels mossos de les quintes de 1936-41 en la contesa com a voluntaris (contribuint al fracàs del colp d'Estat al País Valencià) o reclutats pel Govern republicà per resistir

⁴⁰⁷ AGMAV, CGG, ICCP, C.2379, 155,63,1, 5-8-1939. Per a una aproximació a la corrupció basada en el tràfec d'aval veure Ramón Marín: *La represión franquista...*, p. 47. Advertiment del governador civil de Castelló, Diari Mediterráneo 27-10-1939, nota 50.

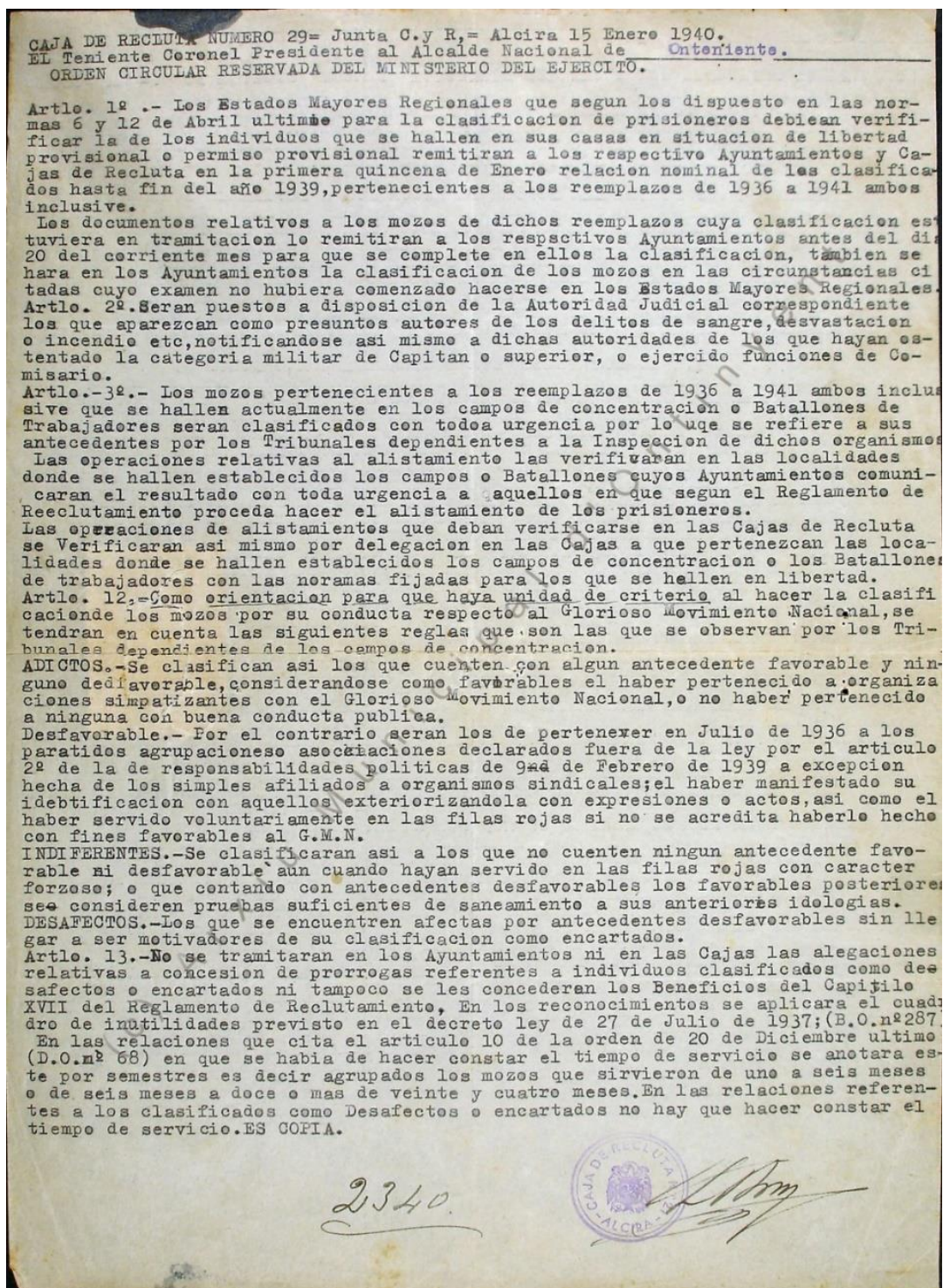
⁴⁰⁸ *Diario Oficial del Ministerio del Ejército*, Reclutamiento, 6 de gener de 1940, núm. 4, p. 67.

l'avanç de l'Exèrcit franquista fins al col·lapse final, que va accelerar del Colp del coronel Segismundo Casado al març de 1939.

Les instruccions completes per a implementar la classificació, així com uns criteris mínims comuns per a evitar excessives arbitrarietats a l'hora d'aplicar-la, es van emetre des de les Caixes de Recluta en una circular reservada a tots els ajuntaments el 15 de gener de 1940 i constitueixen un punt essencial del procés, ja que a través de la seua anàlisi podem calibrar la informació amb què prèviament es podia comptar sobre cada mosso per part de l'Exèrcit, així com el grau de responsabilitat local en la depuració militar ordenada.

El 16 de gener, el comandant de la CR 28 de València envià als municipis CPJ tres documents: la còpia de les instruccions dictades pel Ministeri de l'Exèrcit de 20 de desembre, (extracte literal del BOE núm. 68 del 22), les normes generals a què fa referència l'article 9 de les instruccions citades, finalment un document recordant la tasca a complir i el calendari que s'ha de seguir per a tenir les operacions de recluta enllestides per al 27 de març, incloent-hi, alhora, la classificació política amb un altre calendari en el qual s'especificava quan i com havien de presentar els documents amb la interpretació dels articles que afecten la classificació local (1r, 2n, 3r, 12é i 13é de l'Ordre del 20 de desembre).

Imatge núm. 9. "Orden Circular Reservada del Ministerio del Ejército",
15-1-1940

AMO, Quintes, correspondència, 1940, Caixa S/N.

El primer del qual fa referència a les classificacions realitzades durant 1939, seguint
les ordres de Franco per al tractament dels presoners que no passaren per CC i BBTT,

i que havien de presentar-se a emplenar les fitxes per a legalitzar la seua situació, es considera que continuen en llibertat provisional. La informació remesa als EEMM serà facilitada a les CR i Ajuntaments com a criteri per a dur a terme la classificació i contrast amb aquella que aporten els mossos. No sabem quanta gent va acabar emplenant les fitxes, tot i que era obligatori i en elles es demanava que denunciaren qualsevol “delicte” que consideraren que s’havia produït a partir i contra el colp d’Estat del 18 de juliol de 1936. Per tant, ara se sabia qui havia complert amb aquesta obligació legal i qui no. No tenim constància en cap dels arxius consultats d’aquesta documentació remesa a les CR, però també als ajuntaments, o si no haver emplenat la fitxa de classificació va ser motiu de desafecció. Tampoc que en van fer els EEMM, si van acabar remetent la informació a cada municipi o només a les CR per a la classificació definitiva. Per un costat trobem a alcaldes demanant a la Caixa respectiva com classifiquen als mossos de les quintes de 1939-1941, que ja havien estat classificats seguint altres criteris no unificats, com hem vist per la nomenclatura variada emprada per cada ajuntament en el punt anterior. Cosa que ens indica que dubtaven en “aprofitar” aquella que ja havien realitzat. Tanmateix, no hi ha cap referència al fet que han enviat els Estats Majors de cada regió militar, ni des de les Caixes hi ha cap indicació en aquest sentit en les seues observacions i aclariments a les comissions locals. Ans al contrari, des de la Capitania General de la 3a RM continuava demanant-se la classificació política dels teòricament fitxats, que vol dir necessitar la informació local per enllestir amb la classificació definitiva.

Potser constituïa una bona raó per a optar per dipositar en els ajuntaments la tasca classificatòria pendent, que el segon paràgraf de l’OCR ve a indicar que estava lluny de ser enllestida en els EEMM, tenint present que es podia superposar i duplicar l’esmentada classificació militar, multiplicant els dubtes i la confusió administrativa

que l'Ordre del 20 de desembre estava provocant en els ajuntaments i les Comissions de Classificació que s'estaven nomenant durant les mateixes dates.⁴⁰⁹

Una Altra novetat que s'estableix en l'article segon és la classificació d'*Encartat* que comportava la detenció dels qui havien estat comissaris polítics i havien obtingut el grau de capità i superiors, quan en les ordres anteriors eren empresonats i s'obria procediment sumaríssim a tots els oficials, cosa que explicaria l'existència en els reconstituïts Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors, a partir de juliol d'aquest any, de presoners que havien estat tinents de l'EPR.⁴¹⁰ Així mateix, se seguia recordant i ordenant, com a les fitxes anteriors, l'obligació de denunciar qualsevol sospitós que fins llavors no ho hagués estat per haver participat en els delictes específics que s'esmentaven, aprofitant la classificació de les quintes fomentant així la delació i la denúncia com a arma política i mitjà de control social.

De l'article 3r es desprén que la classificació havia de realitzar-se pels tribunals dels camps de concentració i BBTT on continuaven milers de presoners, com hem vist en el capítol anterior. Tanmateix, i seguint la lògica de la depuració, de fet, dependrà de les comissions locals o dels informes de les autoritats locals la classificació i situació immediata dels presoners-treballadors forçats respecte al seu alliberament. Així doncs, tenint en compte reglaments i ordres reservades hi havia la intenció que tothom fora novament classificat, i aquesta, segons apunta la documentació consultada, es va dur a terme en funció de la informació i les relacions locals en la mesura que la mateixa normativa enviada així ho permetia, com podem veure en

⁴⁰⁹AMO, Correspondència, 1940, S/N: «Interesado por el Exmo. Sr. General Jefe de la Tercera Región Militar, ruego a Ud. que a la mayor brevedad posible expida informes de la conducta observada por los individuos anotados al dorso, antes y después del Glorioso Alzamiento Nacional, especificando en ellos si se les puede considerar afectos o no a nuestra Santa Causa». Ofici de l'Alcalde al Delegat d'informació de FET-JONS i al comandant de la caserna de la Guàrdia Civil, 8 de gener de 1940.

⁴¹⁰ Josep Màrius Climent Prats: «Del Pirineo a Larache. El 12 Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores y los prisioneros de Ontinyent (Valencia), 1940-1942», *Gerónimo de Uztariz*, núm. 32, 2016, pp. 211-236.

l'article primer de la circular reservada (imatge 2). L'article 12 específica i trasllada com s'ha d'aplicar la classificació, seguint els criteris establits per l'ICCP, i demostra fins a quin punt aquesta depenia i estava a l'arbitri i la voluntat de les comissions i nous poders locals per poc que ens fixem en com cal interpretar i aplicar el concepte, la formulació d'antecedents desfavorables per a determinar qui era considerat afecte o indiferent en funció de la percepció i interpretació de la conducta del classificat:

[...] Desfavorables, por el contrario, serán los de pertenecer en julio de 1936 a los partidos, agrupaciones o asociaciones declarados fuera de la ley por el artículo 2º de la Ley de Responsabilidades Políticas, de 9 de febrero de 1939 a excepción hecha de los simples afiliados a organismos sindicales; el haber manifestado su identificación con aquellos exteriorizándola con expresiones o actos, así como haber servido voluntariamente en las filas rojas si no se acredita haberlo hecho con fines favorables al G.M.N.

Deixant el que entenem un marge tan ample per a la decisió local que podia anul.lar quasi qualsevol acció desfavorable amb la interpretació aplicable a la consideració dels

INDIFERENTES: se clasifican así a los que no cuenten ningún antecedente favorable ni desfavorable aun cuando hayan servido en las filas rojas con carácter forzoso; o que contando con antecedentes desfavorables los favorables posteriores se consideren pruebas suficientes de saneamiento de sus anteriores ideologías.

Era evident, per tant, que els exsoldats republicans quedaven sotmesos a la consideració i voluntat de la Comissió de Classificació que decidia, durant els mesos de gener i febrer de 1940, quan s'havien de verificar els antecedents dels reemplaçaments de 1936 a 1941, qui havia meritat i demostrat aquest "sanejament". És a dir, el grau d'obediència i submissió a les noves autoritats, així com l'actitud quant a la col·laboració que d'ells s'esperava. Un bon exemple, i millor ocasió per a demostrar-la, seria participar en les denúncies i delacions que els vencedors comminaven a realitzar, en l'ambient d'intimidació dels interrogatoris i declaracions

d'antecedents. I al fet que van ser sotmesos tots els membres de l'Exèrcit republicà, tant els internats en els camps de presoners, com davant les comissions locals de depuració, que es van formar en els municipis una vegada acabada oficialment la guerra.

Tot el procés havia d'estar enllestit l'abril de 1940, ja que els reemplaçaments de 1936 i 1937 havien d'incorporar-se a files a principis de juny. Tanmateix, el fet que els Desafectes no tingueren dret a pròrroga era ja tota una declaració d'intencions de què es buscava amb aquesta classificació. Més encara, quan aquest dret depenia doblement de les autoritats locals, doncs, a la sol·licitud de renovació de les de segona classe havia d'afegir-se «Aval político expedido por dos personas de reconocida Adhesión al G.M.N. y garantizadas por Falange».⁴¹¹

Les autoritats locals són les responsables de la informació que es crea, recull i canalitza a través d'aquestes agències de poder i repressió, representades davant la Comissió de Classificació i Revisió de les Caixes de Recluta pels alcaldes. Autoritats que determinen eixa situació, tant dels qui pateixen el procés de classificació en el municipi, com dels qui encara romanen en batallons de treball forçat des de la fi de la guerra. Doncs, tot i el que hem vist en el capítol anterior, la situació dels presoners de les quintes que continuaven sobre les armes, acabada la fase bèl·lica de la guerra, també es troba relacionada amb els informes que provenen del municipi i que obligatòriament han de demanar des de les unitats punitives (article 5é de l'Ordre), com de la conducta percebuda pels comandaments dels batallons, que han de certificar a l'ICCP, instància superior que atorga la llibertat o destinació a unitat armada dels sotmesos a classificació. És a dir, si el mosso informat és prou obedient i submís i presenta suficients signes externs de «saneamiento ideológico» per a poder integrar-se amb

⁴¹¹ AMO, Quintes, Correspondència S/N. AMB, Correspondència, C. 16, TP CRA a Alcalde, 16-2-1940.

garanties. En conclusió, que no represente cap perill per a la Nova Espanya de la postguerra.⁴¹²

Segons aquests criteris, els mossos havien d'aportar els avals escaients per a evitar una classificació contrària (desafecte) al “Movimiento Nacional” que es confrontaria amb la informació recollida per la comissió de classificació de cada municipi. Després de realitzat tot aquest procés els considerats “dudosos” havien de romandre “en observación”, és a dir, vigilats. Insistim en el dubte de fins a quin punt els mossos sotmesos a classificació coneixien les conseqüències, per a ells, de ser considerat desafecte. En les circulars enviades des de la Caixa de Reclutes d'Alzira als ajuntaments s'insistia que no s'informara els sotmesos a depuració política. Tot i que al BOE s'especificava que els desafectes perdrien el dret a pròrroga, cosa que també coneixien les autoritats locals per la informació enviada des de CRA 29, que, en canvi, no assenyalava cap altre tipus de represàlia que ser considerat desafecte comportava, que potser de tan obvi no calia recordar-los-ho, ja que la relació “informes locals-desafecció-treball forçat” anaven coneixent-la des que arribaren al poder les comissions gestores franquistes.

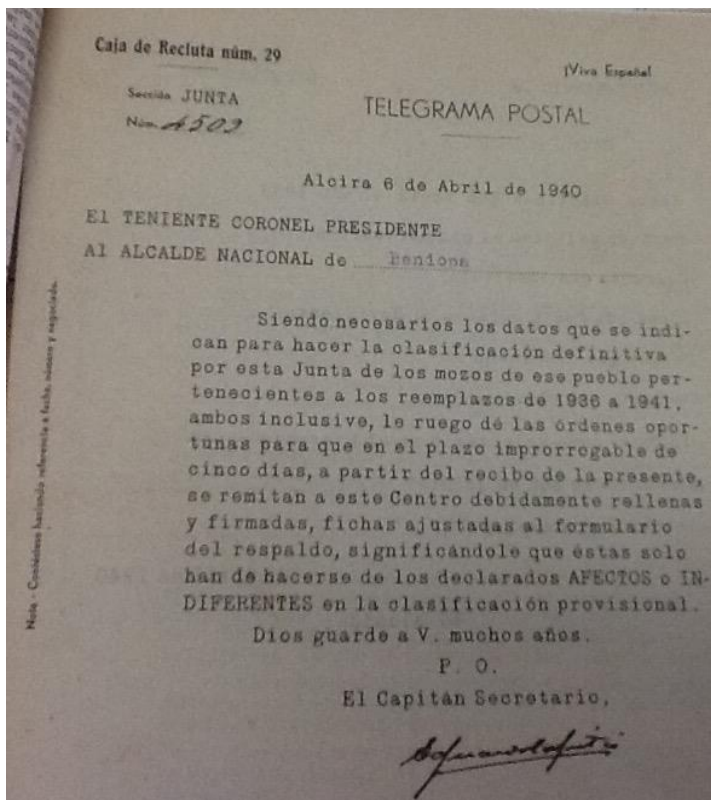
8.2.1.- Sentència provisional i definitiva

Aquesta declaració acabava amb el “fallo” provisional de la comissió local que era enviat a la CR que emetia la classificació definitiva, a què no tenim accés i, per tant, no podem realitzar ni valorar sobre un estudi general, raó per la qual ens haurem de remetre a les classificacions aportades per la documentació local contrastades amb

⁴¹² AMCA, Fitxes Personals: Expedient de Celestino Doménech Bolinches, ofici del comandant del BBTT núm. 4 a l'alcalde de Carcaixent demanant informes sobre conducta política i religiosa “y cuantos antecedentes tenga sobre actividades antes y durante el Movimiento Nacional [...] por si fueran merecedores al pase a cuerpo armado. Almoraima (Cádiz), 28-1-1940, C. 8.

els fons de l'AGMG. El que sí que podem adduir és el fet que des de la JCR de les Caixes de Recluta, abans d'emetre la sentència definitiva, es demanava a les comissions locals que els l'enviaren ja discriminada. Probablement, per a només haver de revisar, en tot cas, els expedients marcats com Desafectes. Operació que abunda en la idea que ací defensem quant al grau de responsabilitat en la classificació definitiva, en el sentit que a les Caixes de Reclutes s'acceptaria, en principi i com a norma, el criteri provinent del poder local.

Imatge núm.10. Ofici CRA a Alcalde de Beniopa (La Safor)

Imatge núm. 11. Formulari per a Afectes i Indiferents

ATUNTAMIENTO DE _____ REEMPLAZO DE _____
Moro _____

Ideas políticas que tenía el año 1936 _____
Partido político al que pertenecía _____
Conducta que observaba _____
Ideas que tenía durante el Movimiento _____
Cargos que desempeñó _____
Conducta que observaba _____
¿Ingresó como voluntario en el Ejército rojo? _____
¿Fue forzado con su quinta? _____
¿Obtuvo algún empleo? _____

_____ a _____ de Abril de 1940
El Alcalde, _____

Font de totes dues: AMG.

Generalment, si els classificats havien tingut alguna graduació dins l'Exèrcit republicà eren considerats Desafectes; si havien estat d'oficials eren encartats i empresonats; si havien estat únicament soldats, el fet de ser voluntaris i no forçosos i poder-ho demostrar, assenyalava i distingia, en principi, als desafectes dels indiferents i afectes al règim. A més, hi havia mossos pendents d'observació, calia tornar-los a classificar encara que aquesta s'hagués realitzat en la crida de les quintes d'agost, puix la seua conducta sotmesa a control quan van ser classificats quatre mesos abans era també essencial per a una adient depuració amb els nous paràmetres i seguint el sistema que venia aplicant-se des de la creació del BBTT, més encara des de la fi de la guerra amb les instruccions del CGG del 12 d'abril. Tot seguint el criteri general que veurem

en fulls de depuració i informes d'alliberament dels batallons sobre si «presenta signos externos de saneamiento ideológico» en el cas dels desafectes, ara quatre mesos després hom pot comprovar si la depuració anterior ha estat correcta i s'ajusta als paràmetres polítics que marquen les noves instruccions de classificació, no només per als desafectes, sinó per al conjunt de les quintes classificades en què s'inclouen.⁴¹³ En realitat, sembla que hi havia dues qüestions:

1ª. La classificació que es va fer sobre aquestes quintes va ser tant arbitrària com equívoca quant al fet que havien de ser les Caixes de Recluta qui interpretaven i decidien, finalment, el grau d'adhesió o defecció de cada mosso, com hem vist en el capítol anterior, en casos com els de Gandia, Carlet o Alzira.

2ª. Les conseqüències per als classificats o considerats desafectes van recaure especialment en aquells que continuaven internats en BBTT, però no amb els qui eren a casa que no van ser mobilitzats ni enviats al treball forçat, del que es desprén la component de coacció i intimidació que comportava el procés depurador amb la finalitat d'assolir un major control a través de la por, que de l'aplicació generalitzada del castic en si mateix.

Es justificava l'Ordre del 20 de desembre, ja que

Hoy en dia se hallan presentes en filas los mozos pretenecientes a los reemplazos de 1938 a 1941, pero solamente la parte de ellos que se encontraba en zona liberada durante el primer año de la campaña. Para normalizar el equitativo cumplimiento del Servicio

⁴¹³ AMAI, Quintas, Correspondència 1935-1940, S/N. Des de la CR aclareixen que «cada ayuntamiento ya tiene clasificado los R. 39-41 en lo tocante al reclutamiento. Debe sin embargo aprovechando la coyuntura para subsanar algun error habido. Hay mozos “pendientes de observación”, deberá procurar tenerlos clasificados respecto del MN antes de fin de enero, para que esta junta - apartados 1 y 2 - pueda disponer de ellos para dicha observación. 5-1-40». Alhora que els recordaven el calendari que havien de complir. Les possible “errades” estaven relacionades amb la manca de criteri, en la mesura que cada ajuntament va seguir el seu a l'hora de classificar políticament els allistats a l'agost de 1939.

Militar, es imprescindible proceder con urgencia a una rectificación de los alistamientos de los reemplazos correspondientes a los años de la guerra [...].

El procés de depuració i castic no estava abraçant totes les quintes ni tan sols tots els membres de les cridades a files. En definitiva, en 1940 calia reordenar el sistema repressiu perquè el poder del Nou Estat es fes present a través de la violència que significava obligar, de nou, a fer el servei militar a les quintes de la guerra. Cosa que permetia, a través de la revisió dels allistaments, arribar a tothom. Sembla que les anteriors depuracions polítiques dels vençuts en poder de l'Exèrcit no s'havien acabat de complimentar o s'havia fet de forma deficient. En tot cas, es buscava informació sobre cadascun dels mossos de les quintes cridades no incorporats a l'Exèrcit franquista. Així, per exemple, cinc ontinyentins de qui es requereix informes de conducta d'Alcaldia, de FET i de la Guàrdia Civil el dia 1 de gener de 1940, a més de doble fitxa classificatòria practicada davant l'alcalde o GC que ha de retornar el dia 8. L'alcalde demana a FET i GC informes polítics: «adjunto remito a Ud. Fichas de personal procedente del ejército rojo vecinos de esa localidad a fin de que se una los documentos consignados al dorso, devolviéndolas a la mayor urgencia [...] una vez cumplimentadas».⁴¹⁴

Qüestió que es reitera dies després, arran de les instruccions per a la classificació transmeses per les CR als alcaldes.

En cumplimiento de la Orden Circular de 5 de enero procedente del Ministerio del Ejército, remito a Ud. Fichas de los individuos pertenecientes a ese Ayuntamiento a fines de clasificación de los mismos y como no constan en ellos los reemplazos a que

⁴¹⁴ AMO, Correspondència, 1939: III CE, Estado Mayor, Sección Justicia, TP, 30 -12-1939. A Ontinyent es feia el ban dels allistaments el 30 de desembre de 1939 per als reemplaçaments de 1936-1941, que hi havien d'acudir proveïts de documents que justifiquen la seua situació militar en el moment de la inscripció, entre el 2 i el 4 gener de 1940. Ban 30-12-1939, per a l'lllistament 1936-41: el 2-1-1940, R. 36 i 37; 3-1, R. 38 i 39; 4-1, R. 40-41.

pertenecen se limitará a efectuarlos en los comprendidos en los reemplazos de 1936 a 1941, ambos inclusive, devolviendo los restantes a las juntas clasificadoras provinciales (TC 1 i TC 2), transmítase de orden del Coronel Jefe de Estado Mayor.⁴¹⁵

A les comissions els van sorgir altres dubtes: per exemple com valorar els exsoldats republicans que han estat enviats al servei militar en Automobilisme, després d'haver passat la consegüent depuració, que són voluntaris perquè així han demanat els de les quintes cridades a allistament l'agost anterior, amb permisos de conduir o obrers de taller, o forçosos perquè si han estat seleccionats, no deixaven de sumar-se als reemplaçaments que legalment continuaven mobilitzats des de la guerra.

Todos los mozos sirviendo son Adictos según artículo 13 de 20-12-39 [...] esta junta opina que los individuos de reemplazos 36-41 en filas después de la guerra son forzosos por ser conductores y obreros de talleres de automovilismo o voluntarios en igual periodo deben ser clasificados por la Comisión local de Clasificación en cuanto a su conducta en relación con el Movimiento Nacional.⁴¹⁶

En la mesura que la depuració havia estat duta a terme en el municipi, com la resta de mossos, hi havien de ser classificats novament. A partir d'aquest moment, podem afirmar que s'obria un període de cerca d'aval, informes favorables per a tractar d'evitar la classificació de Desafecte, situació en què influïrien qüestions com la conflictivitat local prèvia a la guerra, les actuacions i contingències durant el conflicte armat, però també les relacions familiars extenses entenem que podrien ser

⁴¹⁵ AMO, Correspondència, 1940: III CE, Estado Mayor a Alcaldia d'Ontinyent, 8-1-40, S/N, «Acta de clasificación acordada el día de la fecha (formulario nº3) correspondiente mozo que a continuacion se expresa con respecto a su adhesión al MN».

⁴¹⁶ AMXI, Secretaria General, Reemplazos, Quintas 1933-1941, S/N. Ofici CR 28 a alcalde de Xiva, 12-2-1940.

determinants en la sort dels classificats. L'Alcaldia, FET i les elits locals se situaren en un paper protagonista cada vegada més central en la mesura que havien d'informar dels antecedents als comandants dels batallons, on hi romanien com a presoners els seus veïns. I entre aquells i les famílies d'aquestes, de qui rebien peticions d'aval per a poder facilitar l'alliberament del treball forçat.

Sírvase remitir a la mayor urgencia, informes de conducta política y moral del trabajador de este batallón [...] en el que conste de un manera clara terminante si es o no afecto, a nuestro Glorioso Movimiento, como asimismo si considera o no perjudicial su permanencia en esa localidad, expresando los motivos en que fundamenta su aseveración (sic).⁴¹⁷

8.2.2.- Les Comissions de Classificació

La burocràcia generada a conseqüència de la constitució de les Comissions de Classificació ha possibilitat endinsar-nos en com es van constituir i qui va acabar formant-ne part. El 20 de gener de 1940, des d'alguns municipis volen saber qui ha de pagar la despesa de la classificació consistent en dietes per als participants militars de la comissió, ja que no ho especificava la Llei 182 de Reclutament de 1932, en vigor en 1933 que, òbviament, no contemplava les comissions de classificació política. El governador militar contesta que els ajuntaments perquè s'entén com un servei extraordinari i puntual d'una agència de repressió estatal, com els consells de guerra instal·lats als caps dels partits judicials. Com que l'estament militar atorga legitimitat estatal i supervisió militar a un procés de depuració eminentment local (conseqüència del compliment d'una ordre militar), es decideix que ho han de pagar els ajuntaments, com també havien de fer-se càrrec de les despeses dels jutjats militars de la postguerra

⁴¹⁷ AMCA, Fitxes informatives, C. 28: ofici del comandant del BBTT 64 a alcalde de Carcaixent, Naya (Navarra), 14 de febrer de 1940.

a través de quotes, que trimestralment es reclamen per parts d'aquells als municipis del partit judicial:

La Ley de reclutamiento [...] ¿en cargo a qué presupuesto han de abonarse las dietas de los oficiales delegados que intervienen en las operaciones de reemplazos? [...] Deben sufragarlos los municipios por que el reglamento especifica en que casos se hace cargo el presupuesto del Ejército.⁴¹⁸

En la llei de reclutament de 1933, ni l'anterior de 1925, a què apellen, no es contemplaven les comissions de classificació política. Al capdavant, la tasca militar en les Comissions era la de supervisió d'un procés que es decidia, sobretot, en cada municipi, per la minoria local governant que classificava políticament la majoria sotmesa a ells a conseqüència de l'ocupació militar.

La comesa contemplava la contractació de personal mentre es feien les operacions de revisió de quintes. Les finances municipals estarien en una situació tal que els ajuntaments van tractar de reduir la despesa al màxim, al mateix temps que havien de complir amb la tasca encomanda per l'Estat. A Sagunt, l'alcalde va ordenar allargar una hora la jornada de treball i que tots els funcionaris municipals es dedicaren íntegrament a la revisió de les quintes. A més, la Comissió de Classificació va prescindir del delegat de la Guàrdia Civil, en nomenar al seu comandant representant de l'autoritat militar pel Capità General de la III RM, amb la qual cosa s'estalviaven una dieta diària.⁴¹⁹ A aquest municipi va hi haure un regidor designat per l'alcalde que

⁴¹⁸ AME, Reemplazos, 1936, llibre 71: Comunicació entre governador militar i alcalde d'Énguera 29-1-1940.

⁴¹⁹ AMSA, Quintes 1940, Assumptes militars: Oficis d'Alcaldia, Secretaria, Expt. 10551-3. La Comissió de Classificació a Sagunt es reunia a la casa de socors a partir del 21 de gener, per ser el lloc on van ser convocats els mossos per a ser tallats, passar la revisió mèdica i rebre les vacunes preceptives. La dieta era de 14 pessetes diàries (uns 50 euros actuals). El 5-1-40 es constitueix la comissió de classificació que actuarà tots els dies a les 5 de la vesprada.

va renunciar per assumptes propis, cosa que podria estar relacionada tant amb el volum de treball classificador que una ciutat com aquesta amb la població del Port comportava, com per la nul·la compensació per la feina, ja que quan l'alcalde designa nou regidor li diu que es posa a les ordres del comandant de la Guàrdia Civil que es qui dirigeix la classificació.⁴²⁰

Quant a les possibles reticències per a formar-ne part, també a Sagunt es va haver de substituir el representant de l'alcalde en gener per cessament d'aquell i al febrer el regidor designat, Manuel Perís Barquero, que dimiteix per assumptes propis. Sembla que no a tots els membres del bloc local de poder els venia bé fer de jutge dels seus veïns, el mateix alcalde de Sagunt va delegar, obviant l'article 7 de l'Ordre sobre la Presidència d'aquesta, en el capità de la Guàrdia Civil: «Rogándole me comuniqué las faltas de asistencia de los comisionados y felicitándole en su celo en el cumplimiento del deber, espero al mismo tiempo una labor eficiente y provechosa en la difícil tarea en la depuración con relación al Movimiento Nacional».⁴²¹

A Xàtiva, la Comissió estava composta per Francisco Galarza per FET; Francisco Ripollés per "excautivos"; Gabriel Llorens Prata per "excombatientes" i la presidia Vicente Mora Caru, capità representant de l'autoritat militar i capità de la Guàrdia Civil.⁴²² No obstant, tampoc complia amb l'article 7, ja que la presència

⁴²⁰ AMSA, Quintes 1940. Assumptes militars, C. 10551-3, gener- 17-1-40: El governador militar nomena el capità de la Guàrdia Civil i comandant de la Caserna de Sagunt en substitució del capità Guillermo Navarro Marco. Carta del regidor i comissionat Manuel Peris Barquero: «Por haber de ocuparme de la administración de mi hacienda al frente de los obreros que la trabajan en el horario que se reúne la comisión»; El 25-2-1940, l'alcalde nomena un gestor que substitueix per cessament en el mateix càrrec a Simón Estada García i es posa a les ordres del capità de la Guàrdia Civil, màxim responsable de la classificació, quan era oficialment l'alcalde el president. Ofici de l'alcalde al president de la Comissió de Classificació, 26 de febrer de 1940; cosa que va obligar a canviar l'horari i el lloc d'actuació que es traslladà de la Casa de Socors a l'edifici del Consistori. Per a més casos d'autoexclusions d'aquestes comissions, J. Màrius Climent: *El treball esclau...*, pp.110-113.

⁴²¹ AMSA, Quintes 1940, Assumptes militars, C. 10551-3: ofici de l'alcalde al president de la Comissió de Classificació, 25 de febrer de 1940.

⁴²² AMX, Quintes, Revisión del reemplazo (1938-1941), Caixa 693.

d'excombatents i excaptius només es contempla per a poblacions menors de 5.000 habitants en absència de caserna de la Guàrdia Civil, cosa que ens alerta del que es buscava en incloure, sense que calgués, perjudicats directes de la rereguarda republicana durant la guerra i combatents de l'Exèrcit franquista que van haver de fer front a la resistència dels qui ara anaven a classificar. I tot amb el vis-i-plau de les Caixes de Recluta i les autoritats militars que supervisaven els nomenaments i el mateix procés de classificació.

A més, des dels Tribunals Classificadors 1 i 2, el 31 de gener, començaren a requerir informació dels reemplaçaments de 1933 al 1935. Aquests tribunals, instal·lats al carrer Pizarro 27 de València, i dependents de la Zona de Reclutament i Mobilització núm. 17 de València eren els responsables de gestionar la classificació de les quintes anteriors i posteriors a les de 1936 - 41 que realitzaven les Caixes de Recluta. Cosa que requeria els informes i la classificació provisional d'una altra comissió formada per l'Alcalde, El Cap de Falange i la Guàrdia Civil. Procés que va començar demanant-los per via telegràfica un llistat dels indiferents de les quintes de 1935 i 1936. És possible que ja s'haguera classificat els de 1936, tanmateix, no encara els de 1935 per a saber o destriar els indiferents dels altres dos grups de classificats. La petició es va complimentar el 6 de febrer.⁴²³

Aquestes comissions es van trobar amb dubtes de com actuar davant situacions específiques o singulars com la validesa de la classificació de les quintes de 1939-41,

⁴²³AMG, Quintes, 1940, AB 2453:Ofici 30-1-1940 del TC1 a l'alcalde de Gandia ordenant-li que envie comunicació telegràfica del nombre d'indiferents de les quintes de 1935 i 1936; AMR, Expedient 1179, 1939-43, Correspondència. 31-1-1940: «Durante los meses de febrero, marzo y abril ha de pasar revista anual todos los hombres de los R. 1933-35, 1936 y siguientes que habiendo prestado Servicio en el Ejército Nacional se encuentran actualidad separados de filas». Havien de presentar-se en la caserna de la Guàrdia Civil per a ser revistats.

seguida entre agost i octubre anterior, o com classificar els presoners que romanien en els BBTT. Atenint-nos a les respostes de les Caixes de Recluta s'entén que es tornara a classificar tothom amb els criteris de l'Ordre de desembre, corroborant la confusió interpretativa d'aquelles davant les respostes diverses que els arribaven de les classificacions dels ajuntaments. En 1940 hi havia canvis entre el personal polític designat durant els primers mesos de la postguerra, a més dels possibles canvis en els consistoris quant a la seua composició, i tampoc hi havia criteris unificats mínims per realitzar la classificació, raó de fons que realment s'adduïa quan es justificava la reclassificació: «A fin que si ha habido errores en la depuración de esos individuos sean rectificadas oportunamente en la clasificación definitiva».

Durant els mesos de febrer i març l'activitat devia ser frenètica a les Delegacions de Quintes dels ajuntaments. Com que ja s'havia enviat la classificació de 1939-41, es va donar instruccions que significaven la seua repetició, ja que es feia sobre uns paràmetres diferents, i amb personal diferent.

Cada ayuntamiento ya tiene clasificado los reemplazos de 1939-41 en lo tocante al reclutamiento. Debe sin embargo aprovechando la coyuntura para subsanar algun error habido. Hay mozos "pendientes de observación" y deberá procurar tenerlos clasificados en relación con su conducta con el Movimiento Nacional antes de fin de enero, para que esta junta - apartados 1 y 2 - pueda disponer de ellos para dicha observación.

Quant a la interpretació i implementació de la classificació, l'anàlisi de la documentació apunta al fet que va dependre de cada municipi i secretari, perquè a mesura que avançava el procés depurador continuaven sorgint dubtes, més encara quan no s'acabaven d'entendre les instruccions i ordres circulars de la Caixa de Reclutes. El secretari del municipi de Cofrents (València) feia una petició al d'Aiora

sobre la clasificaci3n para que le facilitara el BOE de 22-12-39, pues ya se present3 a la Caja de Reclutas documentaci3n y clasificaci3n de las quintas de 1939-1941, supongo que no habr3 necesidad de hacer modificaci3n alguna, pero que si Ud. piensa hacerlo de otra forma, indique con el fin de seguir las mismas normas.⁴²⁴

Una altra qüestió que va ser motiu de consulta era la referida a la renovaci3 de les pr3rrogues de primera i segona classe, sobre com s'havien de trametre durant el mes de febrer, així com la revisió de les concedides l'any anterior als reemplaçaments allistats, ja que la seua concessió o renovaci3 depenia de la classificaci3 política.

En virtud instrucciones remitidas a Ud. en fecha 14-8-39 participo que dichos expedientes son v3lidos, conste antes concedidas como pendientes, para aquellos que tengan concedidas pr3rroga de 1ª clase y sus antecedentes sean desfavorables, por esta junta le ser3 variada su Clasificaci3n y denegada la pr3rroga.⁴²⁵

La resposta no deixa cap dubte de sobre qui requeria la responsabilitat en la concessió de les pr3rrogues de primera i segona classe, en un moment de crisi econ3mica extrema, com era la immediata postguerra, agreujada, a m3s a m3s, per les conseqüències de la política econ3mica autàrquica implementada en la imposici3 del racionament des del mes de maig de 1939. Era decisi3 de les comissions locals de quintes trametre i resoldre les peticions de renovaci3 que havien d'anar acompanyades d'informes de bons antecedents garantits per FET-JONS. Qüestions en què els alcaldes ja havien mediat davant els comandants dels BBTT presentant avals, com el que

⁴²⁴ *AMXI*, Secretaria, quintes 1936-41; en un recordatori de les instruccions i terminis als ajuntaments, el 22 de febrer, apartat tercer, s'informa que la documentaci3 relativa a aquestes quintes, que ja ha estat enviada, no cal reproduir-la; no obstant, es va tornar a classificar tothom, *AMSU*, C. 572/211-215: Oficios al alcalde sobre reemplazos, 1939-1942 i 1944; *AMAI*, Quintas, 1940.

⁴²⁵ *AMO*, Quintes, 1940, correspondència, de CR a Alcaldia d'Ontinyent: « [...]. Compete a los ayuntamientos resolver las reclamaciones y alegaciones que hayan hecho los mozos sobre familiares o inutilidades».

l'alcalde d'Aiora va proporcionar al seu veí José Martínez Teruel, del reemplaçament de 1935, per ser apolític «de buena conducta en todo y puede convivir en el actual Movimiento Nacionalsindicalista [...]. Su madre está enferma y es su único hijo. Se ruega su libertad».⁴²⁶

Igualment, succeirà amb les pròrrogues, el dret a les quals es gestionava des de l'ajuntament, sol·licitades amb un aval polític, però deixaven de tenir efecte quan es tractava de presoners, amb les conseqüències realment dramàtiques que podien acabar amb resultat fatal per als presoners i les seues famílies.

Qüestió que no era del tot certa ni es va complir sempre, precisament a causa del poder de decisió que tenien les comissions de classificació, fins i tot davant d'exsoldats de l'Exèrcit franquista que des del poder local consideraven que no mereixien haver-ho estat a causa dels seus antecedents que, en guerra, les comissions depuradores dels camps de concentració no en disposaven. Com en el cas del soldat de Xàtiva Antonio Lagardera, del reemplaçament de 1934, que va servir a l'EPR com a xofer i va acabar la guerra en la IV Divisió de Navarra entre febrer i maig de 1939. Quan la seua quinta va ser sotmesa a depuració, al juny de 1940, va resultar Desafecte segons el criteri de les tres agències classificadores que coneixien els seus antecedents militars i polítics, segons consten en l'informe de Xàtiva al TC 1 de València: haver estat militant d'Izquierda Republicana, haver votat al FP abans de la guerra, haver-se afiliat a l'UGT en guerra i «haber exaltado la causa roja».

⁴²⁶ *AMAI*, Quintes, 1940 S/N: ofici d'alcalde a comandant de BBTT 126 que treballava en la construcció de l'aeròdrom de Sondika (Bilbao); *AMO*, Quintes 1940, Correspondència, S/N; Salvador Sanz Doménech, de la quinta de 1939, va patir un accident mentre treballava en una tasca perillosa quan estava internat en el BBTT 27 a Quinto d'Ebre (Saragossa), que va acabar costant-li la vida. Era fill de vídua i se li va denegar la pròrroga per ser presoner-treballador, i ho era perquè en la classificació d'agost de 1939, l'Ajuntament el va considerar «Rojo», Josep Màrius Climent: *El treball esclau...*, pp. 197-198.

Des de València objectaren a la comissió local la seua condició de soldat de l'Exèrcit franquista que serà rebutjada per l'alcalde tot al·legant que

«[...] el citado mozo no sirvió toda la campaña en el Ejército Nacional, pues según sus propias declaraciones que coincidentes con los informes que me han sido facilitados, prestó sus servicios en el Ejército rojo durante 15 meses y con los nacionales solo cuatro, correspondiéndole, por tanto, ser depurado».⁴²⁷

És a dir, La Comissió Local (presidida per l'alcalde) va apel·lar a una disposició administrativa de l'Ordre, quan l'haguera pogut obviar o rectificar, per a poder classificar-lo Desafecte dins d'una política local de repressió extensa, com veurem, tot i que signifiqui qüestionar el mateix criteri de les autoritats militars en guerra. El Tribunal Classificador l'acata en corroborar la classificació local en la sentència/decisió definitiva, que va suposar que Lagardera acabara internat en el treball forçat quatre mesos, per enemic del règim durant una part de la guerra, però, sobretot, per voluntat de les autoritats locals.

Finalment, va sorgir la problemàtica de com realitzar la classificació dels qui es trobaven internats en els BBTT i BDT. Davant d'ells, els nous poders civils i militars locals (especialment els primers), eren en bona part responsables pel fet que els seus informes havien contribuït a què hi romangueren o en foren alliberats, quan des de les mateixes unitats de treball forçat requerien informació sobre antecedents polítics-socials i morals, com ja hem vist. Ara, i seguint la lògica interna de la mateixa classificació, es demanava des de les unitats punitives que els enviaren la classificació local per a complir amb la tasca encomanda per les autoritats de l'Estat i, segons el resultat, mantindre l'internament dels classificats o alliberar-los i que tornaren al

⁴²⁷ *AGMG*, *BDST*, ídem.

municipi de residència o passaren a un regiment (a “soldado de España”) si el seu reemplaçament realitzava el servei militar (quintes 1939-41). Tenint present que els exsoldats de l'EPR retornats dels fronts - a causa de la derrota - només van ser cridats de forma voluntària per a unitats especials i per necessitats urgents del servei, com per a Automobilisme. Totes aquestes paradoxes i circumstàncies, versemblantment equívokes quant a situacions personals dels presoners, són les que també explicarien el perquè de la necessitat per al franquisme d'una nova classificació. Tot i això, se'ls havia d'aplicar la mateixa fórmula que als que romanien en els municipis i havien de passar per una nova comissió de classificació que determinaria si el castic anòmic ja era prou o havia de seguir per tal d'aconseguir una “redempció” suficientment alligonadora, completa i sanejadora de les seues anteriors ideologies, considerades perilloses per a l'Estat. A Ontinyent trobem il·lustrador l'exemple d'aquesta disjuntiva que se li presenta i va d'abordar la comissió de classificació local que

Habiendo procedido a la clasificación de los mozos en Batallones de Trabajadores y con el fin de que la comisión que ha de proceder a la referida clasificación cuente con los elementos necesarios de juicio para que exista la correspondiente unidad de criterio, ruego a Ud. que a la mayor urgencia, según resulte de los antecedentes existentes en ese departamento, me informe si los mozos que se indican en la relación que se acompaña se hallan conceptuados com Afecto, Indiferente, Desafecto o Encartado.⁴²⁸

En el quadre següent aportem la classificació dels ontinyentins en el treball forçat, al febrer de 1940, a partir de les dades extretes que obraven en la Delegació de FET-JONS, Servei d'Investigació i Informació, on hi ha la classificació de cada agència participant en la depuració política, a partir de la qual hi fem constar, sobre cada classificat, les coincidències i diferències de cada institució i el nombre d'aquestes

⁴²⁸ AMO, Quintes, Correspondència i oficis, 1940: «Del Presidente de la Comisión al Departamento de quintas del Ayuntamiento de Onteniente», 16-2-1940. S/N.

quant als antecedents i la mateixa conducta dels classificats respecte de la rebel·lió militar. Per exemple, sobre el primer de la llista, les tres agències coincideixen en la classificació provisional i definitiva; en canvi, amb el segon, només hi consta la de la Guàrdia Civil mentre res sabem de la decisió de les altres dues agències, que també presenten diferències quant als antecedents respecte de José Ferrero Mullor, o no expressen perquè, potser, no en disposen o en siguen insuficients per a determinar, en aquesta fase de la classificació, la seua decisió. En el cas de Cirugeda Barberà només l'Alcaldia emet opinió i el considera afecte, mentre que les altres agències no ho fan, per la qual cosa fem constar que hi ha una diferència entre elles quant al criteri expressat.

Quadre núm. 28. Classificació d'Alcaldia, Guàrdia Civil i FET de presoners en BBTT d'Ontinyent. 1940

Reem.	Cognoms i nom	Alcaldia	G. Civil	FET-JONS	Diferències	Coincidències	Classi. final
1936	Albero Francés, José Maria	D - vlt*	D - C.Ferro**	D - milicià		x	D
1936	Lluch Bas, José		I		1		
1936	Pla Gisbert, Vicente	D	I		2		D
1937	Donat Gisbert, José	D- vlt	D -vlt	D- vlt-cnt		x	
1937	Ferrero Mullor, José	D	cnt	I	1		
1937	Sanchis Sanz, Gonzalo	vlt	vlt	vlt		x	D
1937	Sempere Cortés, Manuel		I		1		
1938	Calabuig Aleixandre, Ricardo	I - vlt	A	I - vlt / cnt	1		D
1938	Cirugeda Barberà, Luís	A			1		
1938	Martínez Llopis, Salvador	D - vlt	Vlt- cnt	D		x	D
1938	Penadés Gandia, Enrique	A	A	A		x	
1939	Ferrero Bernabeu, Francisco	I - excomba		D - esquer	1		
1939	Gandía Montes, Vicente	N?			1		
1939	Gandia Reig, Francisco	N?- vlt	I	vlt	1		
1939	Llopis Quiles, Vicente	I	I		1		
1939	Pastor Micó, Salvador	I	I		1		
1939	Sanz Doménech, Salvador		I - vlt		1		
1940	Bernabeu Pla, José		I		1		
1940	Cambra Ferrero, Vicente	D - milicià			2		
1940	Cambra Giner, Francisco	Cnt i ugt	I?	D	1		
1940	Mollà Vidal, José	A	A	I	1		
Total	21	A-3, I-4, D-6 vlt-1, *** S/C - 4	A-3, I-8, D-1, vlt-1	A - 1, I 1, D-4, vlt 2	16	5	5

Font: AMO, Quintes, correspondència, elaboració pròpia. Diferències entre les agències classificadores. *D - desafecte, I- indiferent, A- afecte, vlt- voluntari; **Columna de Ferro, ***sense classificar.

Del total de mossos sotmesos a depuració, hi ha el 72,3% de qui comptem amb alguna classificació de les tres institucions; del 27,7 restant aporten alguna informació d'antecedents, com la militància o l'ingrés en l'Exèrcit. Destriant i sumant les dades de cada institució depuradora el resultat de la classificació dels internats en BBTT resultaria: 30% Desafecte; 28,6% Indiferent i 14'3% Afecte.

Només hi ha un de qui no tenim dades, segurament per desconeixement de la lletra clau amb la qual s'assenyala (N). Aquest procés a Ontinyent consistia en el fet que la comissió de quintes presidida per l'alcalde, li envia a la comissió de classificació, que també presideix, les dades d'antecedents i la classificació elaborada per les mateixes institucions representades en la comissió. Per tant, es pregunten a si mateixos pel que han fet i decidit durant els mesos anteriors. No obstant, atenent estrictament a la classificació de les institucions que conformen la Comissió de Classificació local, s'hi apunta que no la tenen clara en més de la meitat dels casos de presoners que es troben en els BBTT. Aporten la informació a la Comissió de Classificació perquè siga ella qui decidisca (recordem que també hi ha el representant militar). Ara bé, el que sí que diuen és que consideren al 19'2% d'Indiferents i a l'11,1 % Afectes (30'3 % total), que no deuriem d'estar en BBTT, segons el reglament establert el 12 d'abril de 1939. Especialment, si se'ls considera excombatents, com en un cas, tanmateix l'afecció del qual que estableix l'Alcaldia queda matisada per la decisió d'Indiferent de FET-JONS. A partir d'aquesta situació, certament complexa, fruit de consideracions subjectives sobre els antecedents, podem deduir que la majoria d'ells no tenien tots els informes favorables quan els mateixos presoners o els comandants dels BBTT els els van demanar, ja que només en 5 casos (23,8%) aquests són coincidents; per tant, la majoria podia presentar algun dubte per l'ICCP, raó per la qual romanien en el treball forçat. Qüestió que es podria afegir a la percepció quant a la conducta en el treball o les

manifestacions exteriors de “sanejament” ideològic, però també a altres situacions que no podem esbiaixar. Per exemple, algunes d’aquestes causes es poden contemplar per a comprendre perquè Vicente Santana García, de Villar de l’Arquebisbe, de la quinta de 1936 i resident a València, continua com a presoner-treballador quan es demana l’informe des del BBTT 162, en gener de 1940, tot i reunir informes favorables com els de novembre de 1939 de FET de diferents localitats, la Guàrdia Civil del mateix Villar o d’un capità d’infanteria de la III RM que coincideixen a dir que:

[...] él y familia son de sana ideología y adictos al MN, su padre protegió económicamente a cuantos acudieron en su ayuda, perseguidos y sin medios de vida, militares y guardias civiles, soldado de amor a España y deseos de ingresar en el ejército [...], le consta ayudó a perseguidos económicamente y durante la guerra era quintacolumnista, facilitó noticias de los frentes rojos de Guadalajara, en sus conversaciones adicto al Movimiento Nacional.

Des dels poders locals intenten treure’l i insisteixen. Al gener de 1940, l’informe de FET-JONS de Villar diu que va ser militant d’Izquierda Republicana que

«Consiguió libertad de derechistas encarcelados durante el Movimiento y defendió perseguidos. Es desafecto pero con sus atenuantes se le hace acreedor se le tenga en estudio a fin de conseguir su curación política, no fue nunca ferviente defensor de la causa roja». ⁴²⁹

FET torna a insistir-hi a l’abril de 1940 que va ser soldat forçós durant la guerra. Tanmateix, era mestre i el van fer tinent de milícies. Sembla, en realitat, que és el partit únic de Villar qui vulga que continue en el Batalló, tot recordant al comandant

⁴²⁹AGMG, BDST [Vicente Santana García, C. 3997, Expt. 132.585]. El subratllat és nostre.

antecedents que signifiquen la permanència en la unitat puinitiva, fins que ell considere que s'ha completat la seua "curació".

Tot i que els allistaments dels reemplaçaments de 1936 a 1941 s'havien anat refent durant la segona meitat de 1939. Les queixes i exigències d'informació entre les Caixes de Recluta i els nous ajuntaments, les mancances documentals referides i el fet que en començar l'any s'hagués de mamprendre, segons la normativa vigent, la revisió anual de les quintes que amb la fi de la guerra passaven a la reserva, va portar a una nova crida, que implicava la identificació o situació de cada mosso d'aquests reemplaçaments controlades i coordinades per les Caixes de Recluta.

Requírase del Juez municipal para la Confección de los reemplazos, como encargado del Registro. Las relaciones certificadas de las defunciones habidas desde el mes de junio de 1939 hasta hoy de los nacidos entre 1915 y 1920 anteriores a estar consignados para la confección de censos de los reemplazos antedichos ordenado por la Caja de Reclutas 20 [...]. El alistamiento se formará en el Ayuntamiento con intervención del Juez Municipal y cura párroco y en poblaciones de más de 5000 habitantes, un representante de la autoridad militar.

Requena, 4 de enero de 1940.⁴³⁰

A través d'un estudi de cas, com el que plantegem per a Requena, podem anar establint la cronologia i les etapes del procés de classificació i altres qüestions derivades que hem pogut esbrinar com la relació entre les elits franquistes i la repressió i les condicionants socials, local i familiars.

El dia 5 de gener el jutge confirma que no hi ha hagut defuncions (que se sàpiga, perquè romanien en presons i batallons de treball centenars de veïns de Requena) entre aquestes quintes i les convoca per ban per a l'endemà. Les operacions de quintes estan

⁴³⁰ AMR, Quintes: Expedientes de diligencias previas 1936-41, lligall 1.477.

a càrrec de quatre comissionats, més el capellà, el jutge, i el comandant de la caserna de la Guàrdia Civil. No resulta reiteratiu recordar com es va realitzar aquestes operacions, ja que les Comissions de Classificació quan hagen de justificar els canvis d'aquesta, mesos i anys després, recorreran - en algun municipi de forma constant - a possibles errades en l'ortografia o la confusió nominal dels mossos allistats quan, segons es desprén de les fonts locals, sembla que el procediment es va seguir de forma acurada i doblement controlada des de la comissió de quintes de l'Ajuntament i les Caixes de Recluta.

Durant la segona setmana de gener es constitueixen les comissions de classificació, que reben des de les Caixes de Recluta els dies 15 i 16 (28 i 29, respectivament) les instruccions-guia per a dur-la a terme. En el cas de Requena, La Comissió queda constituïda de la forma següent:

President: l'alcalde: Nicanor Armero Iranzo.

Vocal militar: tinent Francisco Fernández Montesdeoca.

Representant de FET-JONS: Gregorio Villaescusa Castillejo.

Representat Guàrdia Civil: Juan Bertovant Arís.

Des de la Caixa es transmetia-advertia a l'alcalde com a President de la mateixa sobre el perill de caure en l'arbitrarietat a l'hora de realitzar la classificació, denotant la impossibilitat real de no caure en ella: «La misión encomendada y que para todos ha de ser un honor, se desenvuelva dentro de los mejores aciertos y la mayor imparcialidad y cumplimiento escrito de las normas dadas por la superioridad [...]».⁴³¹

⁴³¹ AMR, Quintes, Expedientes de diligencias previas 1936 - 41, Caixa 1.477. El subratllat és nostre. Per a Xàtiva, el delegat militar: Mariano Miguel Arjona, representant la Guàrdia Civil; FET: Francisco Bolinches; excombatents: Santiago Tormo, AMX lligall 693, Revisión del reemplazo (quintes) 1938-1941.

En un sistema determinat per la corrupció, el favoritisme, els privilegis dels vencedors, el nepotisme absolut i el dret penal de l'enemic, que consistia a aplicar una legislació persecutòria i punitiva als assenyalats com a enemics de la pàtria pels seus antecedents ideològics i polítics, més que no que pels possibles actes "delictius" comesos, resultava paradoxal apel·lar a conceptes com la justícia i la consciència. Més encara quan es tractava de realitzar una prospecció, que podríem arribar a considerar com precedent o font d'inspiració per a la Causa General - que s'aprovaria pel Decret de 26 d'abril del mateix any - amb la classificació local de les quintes ja enllestida -, a causa de la seua extensió i impacte social sobre l'Exèrcit republicà, que a la província de València volia i podia implicar, com demostrarem, desenes de milers de persones. A més, la crida a "bones pràctiques" en la classificació resultava, com a mínim, entre falsa i impúdica, davant d'afinitats i odis familiars, laborals i personals existents a causa - sobretot- de la guerra, però també de dècades de lluites i conflictivitat social i veïnal, en les comunitats rurals i agrocitats que componien majoritàriament el teixit poblacional i social de l'Estat en la immediata postguerra. I, a més, hi havia els precedents de les fitxes personals per a classificar i informar sobre els presoners dels camps i dels mateixos BBTT, on ja hi vam veure les reticències a donar validesa als avals de particulars durant la guerra.⁴³²

Després de convocar les quintes compreses en l'Ordre esmentada, les llistes van quedar exposades per a reclamacions, incusions i exclusions fins al 14 de gener que es van tancar i van ser lliurades a la Comissió de Classificació política que s'hi va constituir el 13. A partir del dia 21, aquesta va cridar els membres del reemplaçament

⁴³² Peter Anderson: *¿Amigo o enemigo?...* pp. 67-85; Gutmaro Gómez: *Geografía de la...*, pp. 23-28; AMO, Quintes, 1940 S/N, Fitxes, 30-12-39: «Tercer CE, Estado Mayor, Sección Justicia al Alcalde, remite fichas soldados ejército rojo a fin de que se unan a los documentos al dorso, devolviéndolos a mi autoridad una vez cumplimentados».

de 1936 per a començar el procés de depuració militar i política que es va allargar fins al 13 de febrer per a completar les sis quintes convocades, determinant a partir de la classificació provisional qui era declarat soldat útil.⁴³³ A Ontinyent es va reiterar el ban per a les quintes que ja havien estat classificades l'any anterior (1939-41). En el cas de Requena les operacions d'allistament dels reemplaçaments cridats a revisió es van allargar més que en altres caps de partit en haver habilitat dos dies per a cada reemplaçament, probablement per l'existència de 29 pedanies, des d'on havien de desplaçar-se al municipi, advertint que qui no es presentara seria declarat pròfug. Per a la resta de reemplaçaments es van deixar dos dies per a presentar-se, acabant el procés els dies 12 i 13 de febrer amb la de 1941.⁴³⁴ Analitzant les operacions de classificació podem resseguir la situació personal de cada depurat i l'impacte de la repressió i la mateixa guerra sobre aquests reemplaçaments com les exclusions temporals per empresonament (article 131, apartat 3r del reglament); els qui gaudien de pròrroga per alguna discapacitat o eren considerats pròfugs per romandre a l'exili o en un camp de concentració francès perquè no volien tornar. És de ressenyar, en el ban que reproduïm, l'advertiment sobre els documents que acrediten o verifiquen la situació de cada mosso, tot amenaçant-los amb represàlies ("responsabilidades") als qui no ho facen. Desconeguem quins documents van aportar en aquest sentit a Ontinyent o Requena, encara que sembla, almenys en el cas d'Ontinyent, que volien conèixer a fons aquests antecedents que devien desconèixer - en no pocs casos - per les raons adduïdes quant a la situació dels registres municipals. No tenim la fitxa per a

⁴³³AMR, C. 1477; AMALBE, C. S IX 2.1 núm. 89, R 1940: Allistaments de 1936 a qui se li afig professió, militància i situació en 1940, 10-2-1940.

⁴³⁴AMR, Quintes, «Expedientes de diligencias previas 1936-41», C.1477, el calendari a Requena es va establir per a les diferents quintes: 1936, entre el 21 i el 25 de gener, qui no es presente serà declarat pròfug; 1937, 28 i el 29; 1938, entre el 1-2 febrer; 1939, 4 i 5 de febrer incloent-hi pedanies i llogarets; 1940, 9 i 10 de febrer i 1941 12 i 13. Els certificats de classificació hi havien d'estar enllestits en la CR 29 el 25-3-1940.

la classificació dels mossos d'Ontinyent o Requena. Tanmateix, si que hem trobat parts d'aquests documents localitzats a Carlet per a les quintes de 1936-41 i emplenats entre gener i febrer de 1940. A Villar, per a la totalitat del reemplaçament de 1936 en gener, i a Xelva, per als mossos classificats de les quintes de 1933-35, el juny del mateix any.

Els resultats quant a aportació de documents i avals ha estat:

Quadre núm. 29. Acreditació antecedents per a la classificació. Ordre 20-12-1939

Municipi	Reempl.	Nombre	Aval	Antece.	AF, FET- JONS	EPR	CC/ BBTT	IT/SA/PR*	Cèdula	Altres
Carlet	1936-41	130*	128*	40	13	3		12	7	2
Xelva	1933-35	18	18	8	4		4			
Villar	1936	43	39	4	1	1	1			

Font: AMC, AMXE i AMVI. Quintes. Elaboració pròpia. *Els encartats no tenien aval. PR: pròrroga

Tot i representar una part minoritària de casos, permet veure com els classificats depenien de la decisió de la Comissió perquè només del 31% dels mossos de Carlet hi aportaren documentació d'antecedents, que puja al 44% en el cas de Xelva, per a una classificació parcial d'uns reemplaçaments el nombre total dels quals desconeguem. No és el cas de Villar, on tenim el llistat complet dels qui conformaren el de 1936, dels qui només tenim constància que hi aportaren documents el 10%. Quan analitzem qui n'aporta i de quin tipus són, comprovem que la immensa majoria són excombatents de l'Exèrcit franquista o militants de FET-JONS i mossos que consideren que tenen dret a pròrroga o ja el tenen reconegut: 62% en el cas de Carlet; 50% en el cas de Xelva i

33% en el cas de Villar. És a dir, dels qui podien demostrar l'afecció al règim. Podem inferir que la immensa majoria o es va desfer dels documents que els relacionava amb l'Exèrcit republicà del qual formaren part o no els van aportar només que en casos singulars o testimonials; o perquè no tingueren més remei per constar també aquesta informació en el registre local, com els alliberats dels camps de presoners i retornats dels batallons de treball forçat. Aquesta qüestió explicaria en bona mesura que la comissió de classificació es va guiar per la informació que adquiria per accions i fonts pròpies a través de la Policia Municipal o la Delegació local d'Investigació i Informació de FET-JONS, que es contrastava o ampliava amb aquella que recollien, expressada o no en documentació pròpia, a través dels interrogatoris a què les comissions van sotmetre els classificats.

No hem trobat en els arxius dels Caps de Partit Judicial cap document en aquest sentit. Tanmateix, la bibliografia ens confirma que se'n van utilitzar, com a Hellín (Albacete) al febrer de 1940, on es preguntava al convocat a la classificació per la militància abans del colp d'Estat, durant la guerra i si hi havia servit voluntari o forçós. En un segon qüestionari s'interrogava els assenyalats pels classificats perquè actuaren de testimoniatges-avaladors de la declaració expressats en el full de classificació per cada mosso.

A més, la Junta Classificadora va elaborar dues fitxes per a recollir la informació que necessitaven per al procés de depuració: una per a l'interrogatori on s'interessava la militància abans de la guerra, durant la guerra i si hi havia participat en ella com a voluntari o forçós; la segona consistia en un interrogatori per als informants designats pels mossos perquè ratificaren el full d'interrogatori anterior demanant, a més, que

digueren si sabien si havia estat presoner o presentat. Testimonis que havien de tindre l'aval local de FET.⁴³⁵

Així, sobre aquells que no presentaven informació documental s'havia d'aportar testimonis que ratificaren la declaració (article 6 de l'Ordre de 20 de desembre) o, si no era possible, eren ells qui informaven la comissió de classificació, esdevenint també agents informadors que devien d'estar avalats per FET. Per tant, el seu testimoni valia més que els dels mateixos declarants en cas de contradicció. Per tot plegat entenem que els antecedents dels classificats era sobretot una qüestió local, ja que pel que veiem en altres exemples, com a Hellín o Toledo, tampoc no es fa referència a les classificacions que haurien de remetre els Estats Majors, ni pel que sembla se'n devia fer un ús general, en cas d'existir.

8.3.- Els allistaments de 1940 i l'impacte de la guerra

Resseguint el procés de revisió i classificació de quintes, que havia d'estar enllestit en l'àmbit local a principis d'abril, podem començar a albirar l'impacte de la guerra, ni que siga de forma parcial, ja que la revisió ens permet accedir, en alguns casos, a informació individualitzada de cada soldat: mort, desaparegut, pròfug, en camp de concentració francès, exclòs per detenció o condemna, per discapacitat, estant les tres primeres categories les que abracen major nombre de situacions dels no presents i que més confusió poden presentar a l'hora d'interpretar-les.

Quant a la resta de situacions, podem saber qui es troba en files a principis de 1940 (a data 20 de març, quan s'hauria de completar tot el procés); quants soldats mobilitzats

⁴³⁵ José Cañabate Cabezuelos: «Control social y...», pp. 271-290 i 287-288.

d'aquestes quintes acabaren desertant a l'Exèrcit franquista durant la guerra o quants romanien en batallons de treballadors, i tractar d'explicar per què, com hem fet en el capítol anterior.

Les rectificacions contínues als allistaments són indicatives de l'impacte bèl·lic, ja que abraçaven incusions i exclusions entre gener i març de 1940 a causa de fets com els canvis de residència. Tanmateix, no constituirà l'única causa ni es concentrarà en aquest període: en trobem gran nombre a les actes que es van fer i refer també després de març de 1940. En el cas de Requena, hi consten quatre soldats que havien combatut en els dos Exèrcits i dos que no havien anat a la guerra. La documentació havia de lliurar-se el dia 7 d'abril, per a valoració definitiva de la Caixa que informaria l'1 de maig de la decisió/sentència definitiva, segons article 12 de l'Ordre de 20-12-1939.⁴³⁶ A Ontinyent, resseguir el procés de classificació ens ha possibilitat endinsar-nos en aquests aspectes (estudi que requeriria una investigació pròpia i que no és l'objecte de la present, que només apuntem), en poder accedir a qüestions com el nombre de mossos classificats com a pròfugs (no presentats als allistaments ni als actes de classificació entre gener i març de 1940) i que ens estaria indicant l'afectació per quintes del nombre possible de morts i desapareguts en els fronts de guerra, així com els fugits i exiliats a la fi d'aquesta.⁴³⁷

Quasi una tercera part de les sis quintes allistades a Xàtiva no es va presentar a la crida de la revisió de 1940. És a dir, sense comptar els qui se sap que van morir, estaven empresonats o la família declarava que havien desaparegut perquè així en consta a la documentació. És gent que ha mort o desaparegut al front, o que ha marxat a l'exili. En aquest últim cas, quan tornaven, eren internats en un batalló de treball i se'ls

⁴³⁶ AMR, C.1477. A causa del gran nombre de rectificacions a les actes de classificació, entenem que aquestes es van fer i refer durant el període en què aquesta es va realitzar i més enllà de març de 1940.

⁴³⁷ Guillem Llin Llopis: *Mort i repressió...*, pp. 99, 137 i 195.

aplicava un recàrrec que podia arribar a un any “por haber estado en Francia”.⁴³⁸ D’altres no classificats per estar exclosos del contingent, com els empresonats penats, (article 131, 3r, llei de reclutament), s’envien les fitxes a les presons perquè les emplenen. Òbviament són desafectes. No obstant, quan isquen en llibertat condicional tornaran a casa o seran desterrats, però no enviats a batallons disciplinaris, fins l’estiu de 1941. Moment en què se n’organitzen d’específics per als qui estiguen en aquesta situació, dels qui ens ocuparem en el següent capítol. Ara bé, al maig, la CR 28 continuava reclamant expedients que s’havia d’haver lliurat al març, amb l’amenaça que si no apareixen en els allistaments o es presentaven serien considerats pròfugs i enviats, si compareixien, directament a un batalló de treball.⁴³⁹ Fins i tot els qui estaven servint en Automobilisme de forma voluntària, des de l’estiu de 1939, havien de tornar a ser classificats tot i haver estat depurats quan es van seleccionar l’agost per aquest servei de recuperació, on els presoners de guerra i desafectes hi compartien treball amb soldats de reemplaçament destinats des de les seues unitats de treball o regiments de destinació militar.⁴⁴⁰

⁴³⁸ J. Màrius Climent: «Exilio, persecución y... », II part, pp.30-44; AMO, Correspondència, Quintes S/N: comandant del batalló disciplinari 77 destinat a Sabiñanigo (Cantàbria) a alcalde d’Ontinyent aclarint que a pesar de la classificació d’Indiferent de Ricardo Calabuig Aleixandre, de la quinta de 1938, continua en el treball forçat perquè se li va imposar un recàrrec d’un any com a castic per venir de l’estranger. 20-10-1940.

⁴³⁹ AMSA, Quintes, Correspondència, Expedient 1055-3: Ofici CR a Alcalde, 31-5-1940. Quintas, 1940. Asuntos Militares. Expedient 1055-3.

⁴⁴⁰ AMX, Quintes, 1939, lligall núm 674, reemplaçaments de 1938-1939. CDMHS, CO32 VO42; Eduardo Uribe: *Historia de un...*, «el sargento (un mecànic de Segovia) siempre que podía se iba a su pueblo con un maleta llena de piezas», p. 130; encara més, apuntaven comandes dels paisans i tallers de la zona; Manuel Lera i Gassó: *Quasi cent anys...* «Quan feia el servei militar a un parc d’artilleria a València rebia “propines” per tapar la corrupció militar amb tot el material que entrava, ja es tractés de vehicles civils a reparar o tanquetes. Els militars rebien suborns forts encoberts de personal de tota mena relacionat amb tallers de València, tant militar com civil» pp. 130; AGMG, BDST [Luís Oliver Lázaro], va passar de xofer en un regiment a un batalló de treball en acusar-lo de revendre cobertes de camió a un mecànic de Màlaga; T.O de César Salvo: el seu pare va servir com a soldat en Automobilisme a Melilla, a partir de 1942, on hi va compartir taller amb presoners de batallons de treball. Remarcant, doncs, la complexitat que representa tractar d’esbrinar, en tota la seua dimensió, l’impacte real del treball forçat.

Quan als considerats pròfugs, les xifres varien segons el municipi i que poden estar relacionades amb els mateixos avatars de la guerra, com que determinades columnes, com les confederals de les MPA, foren enviades a determinats fronts més actius militarment (com el de Terol en 1936 i 1937-38). En tot cas, quasi el 10 % dels classificats a Ontinyent; la tercera part dels de Xàtiva o prop del 30 % de Sueca així en foren considerats.⁴⁴¹ A partir d'aquestes xifres podem establir una gradació interna que singularitze l'impacte segons els reemplaçaments, estant en els casos d'Ontinyent i Sueca (quadre núm. 30) la de 1940 la més afectada i el reemplaçament de 1939, a Xàtiva. Aproximant-se aquestes xifres i percentatges a les d'altres llocs de l'Estat com Hellín (Albacete) amb 36,52 % de mossos convocats als alistaments declarats pròfugs i amb una major incidència sobre el reemplaçament de 1939 (51,41%).

No sabem quants morts i desapareguts va provocar la guerra, doncs, només els inscrivien en el registre amb prova documental o testimonial. En la part que ens afecta, trobarem alguns retornats de França durant aquests anys que sense ser considerats pròfugs rebran un doble castic, ja que en la classificació seran considerats Desafectes per vindre de l'estranger, en haver fugit al final de la guerra. A més, tindran un recàrrec en el temps de permanència en el treball forçat.⁴⁴² És el cas de Francisco Tarín, del reemplaçament de 1936; presentat a Figueres (Girona) el 19-8-1940 i enviat al dipòsit de presoners de Reus, internat en el BDST 1, a Tarifa (Cádiz), tot i que està aveïnat a França, a Corneilhan (Hercault), la comissió classificadora de Xiva el va considerar D; internat al BDST 35 entre l'1 de febrer i el 30 de juny de 1941. "La Junta de Clasificación de Batallones y CC de la Dirección General de Servicios" especifica que

⁴⁴¹ AMX, lligall 693, revisió de quintes dels anys 1938 a 1941; AMSU, 26-1-1940. Edicte de l'alcalde buscant mossos del reemplaçament de 1937, convocats el 2-2-40 a les 8 del matí, sinó seran declarats pròfugs. Governació, C. 5545/250. BOPV 9-3-40, llistat de pròfugs dels reemplaçaments de 1936-1941.

⁴⁴² AGMG, BDST [Francisco Tarín Osa, C. 4082, Expt. 137.946].

«A los que vienen del extranjero no se les hace constar clasificación política» (perquè són considerats emboscats, desafectes per això). Va demanar passaport en agost 1940, es va presentar en el consolat d'Herrault per a ser mesurat i tallat voluntàriament el febrer de 1940, dins el període marcat per la revisió i classificació de les quintes. Se li imposen quatre mesos de recàrrec. Va estar destinat en en BDST 46 a Mallorca i a l'Escala (Girona), on hi romania el 14-7-42, tot i els avals aportats el 14-10-41. El trobem ingressat a l'Hospital Disciplinari de Tallers (Barcelona) el 4-10-42.

Quadre núm. 30. Nombre de classificats i declarats pròfugs. Sueca, 1940

Reemplaçament	Nombre	Pròfugs	%
1936	118	41	34,74
1937	115	27	23,47
1938	182	38	20,87
1939	146	47	32,19
1940	68	33	48,52
1941	127	28	22,04
totals	756	214	28,30

Font: AMSU, caixes i expedients 360/124; 362/124-129; 363/130-131,132-133 i 360/124. Elaboració pròpia.

8.4.-Repressió militar i control social

Per la seua part, a les Auditories de Guerra s'apilaven els fulls declaratius de tots els soldats de les quintes mobilitzades per la República durant la guerra que els presoners i cridats per les comandàncies militars i els ajuntaments havien anat complimentant, als que s'annexaven els informes d'antecedents polítics, informació que també constava en el comandament de la 3a RM. Cal preguntar-se si les Caixes de Recluta i el CMR que podien tenir accés a aquesta informació en van arribar a fer ús davant

aquest nou allistament. És possible que l'Exèrcit els demanés a través de les CR, que en realitat conservaven informació fragmentada - o ni tan sols - de les quintes anteriors i posteriors a les de 1939-41. La guerra mundial estava en marxa i també és probable que Franco volguera saber els soldats amb què comptava davant una eventual i creixent possibilitat de participació en ella al costat dels aliats feixistes, sobretot a partir del fulminant atac alemany i derrota de França durant maig-juny de 1940. Afegim l'interés franquista que els mossos que van ser cridats pel Govern republicà per a combatre la rebel·lió militar ara havien de passar, com a càstic, per l'Exèrcit vencedor per a rebre la instrucció militar i política dels seus oficials-polítics com a mètode d'assimilació preventiva dels valors ideològics i dels principis morals sobre els quals es justificava i s'asseia la "Nueva Espanya", a què els exsoldats republicans indiferents i recuperables havien de servir i sotmetre's.

Amb els precedents dels informes d'antecedents, enviats sobre les tres quintes allistades durant l'estiu, entenem que es va voler sistematitzar la classificació política i la depuració social; no només en les anomenades quintes de la guerra (1936-1941), sinó de totes les mobilitzades, a causa del resultat de la classificació anterior i a la necessitat de buscar, identificar, controlar i excloure tots els enemics de cada municipi per tal d'enfortir un Estat que es proclamava Totalitari. Cosa que implicava, en el seu procés d'arrelament social i conformació política, acabar amb l'enemic intern. Només amb la participació activa dels partidaris locals es podria aconseguir aquesta fita, com també s'havia mostrat en la classificació d'agost de 1939, perquè la informació i els antecedents es trobaven i es coneixien, abans que en cap altre lloc, en els municipis de residència dels propis classificats. Alhora, durant els mesos de gener i febrer continuaven arribant fitxes de depuració per a ser lliurades als sotmesos a classificació a partir de les declaracions i els informes que s'enviaren l'any anterior a l'Estat Major

de la 3a RM, que ara són remeses pels tribunals classificadors.⁴⁴³ No obstant, la classificació política va provocar dubtes, fins i tot situacions paradoxals, com ja hem apuntat, que van portar a alguns alcaldes a plantejar a la Caixa de Recluta de Xàtiva, per exemple, com s'havia d'actuar amb els mossos d'aquestes quintes que romanien en batallons de treball. És a dir, si són soldats-treballadors i han complert amb el castic, quina classificació mereixen? Formen part de l'Exèrcit franquista o només del republicà vençut (causa principal per a ser-hi)?, tenint present que ja no hi ha guerra, però amb l'Estat de Guerra vigent. D'altra banda, què passava amb els declarats "D" de les quintes de 1939 a 1941 que tenien pròrroga l'any anterior, i la tornen a demanar? Les Caixes aclareixen que no formen part de l'Exèrcit, són presoners, per tant, tampoc cal classificar-los perquè ja són Desafectes, o no afectes fins que es demostre el contrari; causa política segona i definitiva per romandre internats en el treball forçat; sinó, no hi serien, com des de la CR els recorda:

1ª¿Los que están en BBTT sirven en El Ejército Nacional o sólo los incluimos en la relación 3? (només servei Exèrcit republicà). 2ª¿Los Mozos de los reemplazos 39-40-41 que alegaron prórroga 1ª clase, aprobada pero actualment han sido declarados D como los del 36-38 que no se han tramitado expedientes de prórroga, si se les aplica el mismo criterio de considerar no hecha la alegación? [...] no forman parte del Ejército nacional, ni van incluidos en las relaciones nominales que marca el artículo 10 de la orden de 20 de diciembre del ayuntamiento para el alistamiento y no se expresa la clasificación política. ⁴⁴⁴

Llavors, si la guerra havia acabat, per què continuava havent-hi presoners de guerra?, semblen preguntar-se a l'Ajuntament. Per què si no era així, l'alternativa passava perquè jurídicament no se'ls considerara soldats, sinó que estaven patint algun tipus de repressió o discriminació a conseqüència de la seua exclusió de l'Exèrcit

⁴⁴³ *AMT*, Expedient general de quintes, 1940, L-02363/00; Reemplazos fichados 1915-1943 (excepte 36-41); Quintes, Correspondència 1940, Cn-05283/003, L.51 (15).

⁴⁴⁴ *AMO*, Correspondència, 1940, S/N: Alzira, el 9 de març de 1940.

vencedor, en qualitat de vençuts-rojos-antiespanyols? Sembla que la necessitat d'aclariment a aquestes qüestions des del poder local siga el fet que marca l'inici del canvi d'actitud quant al procés de classificació que estem veient, davant del drama a què s'aboca, conscientment, a aquests joves, del perjudici ad hoc que s'està fent a aquells a qui se'ls hi classifica com a Desafectes, com es dedueix de la resposta de la CR 29 a l'Ajuntament d'Ontinyent.

Tot plegat, és moment de preguntar-nos quins van ser els resultats de la classificació de les quintes de 1936 a 1941 i quines conseqüències en podem extreure, ja que representen dues de les qüestions centrals que ens plantejàvem en la present investigació.

En primer lloc, cal que expliquem la metodologia emprada per la casuística que hem trobat en els arxius locals, pel que hem tractat d'unificar i reduir criteris en relació amb l'extracció i anàlisi de les dades. En segon lloc, cal advertir que només en alguns casos hom ha pogut rastrejar tot el procés amb els resultats complets de la revisió i classificació de les quintes de 1936 a 1941; en altres, només hi havia una part, no constant-nos-hi els considerats pròfugs o qui estava encartat. Finalment, hem optat per centrar-nos en els municipis on hi és completa, on podem establir el resultat de la classificació política dels depurats agrupats en Afectes, Indiferents i Desafectes amb el benentès que els Encartats eren, òbviament, Desafectes. Sense oblidar que aquests, quan es va realitzar la classificació, la seua destinació no eren els batallons de treballadors, tot i que alguns hi acabaran internats, sinó la presó, on podien romandre complint condemna durant els mesos que es realitzava la classificació o, segons l'acusació, en llibertat condicional mentre esperaven judici.⁴⁴⁵ Altres, en canvi, van

⁴⁴⁵ Casos de Miguel Castellote Martínez, de Pedralba o Vicente Hernandorena Hernandis, de Carlet. T.O de Natividad Castellote, Pedralba, abril de 2016; T.O. de María José García Hernandorena, juliol de 2021.

romandre a la presó complint condemna o, segons la quinta, van eixir per a ser enviats a batallons de treballadors específics per a penats que es crearien a partir de juliol de 1941. Tot seguit exposem l'exemple d'Ontinyent per a les quintes de 1936-1940 i de Xàtiva per a les quintes de 1936-1941.

Quadre núm. 31. Ontinyent, revisió i classificació política provisional de les quintes de 1936 a 1940

Reempla.	Nombre	Classificats	%	A	%	I	%	D	%	D+E	%
1936	135	115	86,5	28	24,3	44	38,26	34	29,56	43	37,4
1937	111	108	97,3	34	31,5	40	37,03	27	27	34	31,5
1938	111	79	71,2	28	35,3	29	37,7	18	22,78	22	27,8
1939	100	63	63	13	20,6	35	55,55	12	19,04	16	25,4
1940	125	81	64,8	17	21	41	50,61	20	24,69	23	28,4
Total	560	446	79,6	120	26,9	189	42,37	111	24,88	138	30,9

Font: AMO, Quintes 1936-1940.

Quadre núm. 32. Classificació dels soldats voluntaris d'Ontinyent. Quintes 1936-40

Vlt/ quinta	A	EF	EPR	I	D	D+E	total	BDST	%
1936	6	5	1	5	19	24	44	18	37,5
1937	3	3		5	3	3	13	2	15,38
1938	2	2		2	5	5	13	2	15,38
1939	3	3		2	1	3	6	6	100
1940	3	3		3	4	6	15	1	6,66
nombre - %	17- 18,68	16 - 94,11	1-5,89	17 - 18'68	33 - 32,26	41- 45	91	29	35

Font: AMO, Quintes 1936-1940. EF: Exèrcit Franquista; EPR: Exèrcit Popular de la República.

L'anàlisi de les dades ens permet plasmar la classificació, tenint present les circumstàncies i situacions que hem explicat, començant pel nombre de mossos, així com els seus resultats, atenint-nos als criteris i informació recaptada dels agents participants. Per una part, tenim que sobre el total de mossos allistats a Ontinyent van ser classificats el 80%, dels quals, entre els cinc reemplaçaments dels quals tenim

dades, no arriba a un terç que van ser considerats Addictes al règim, Indiferents el 42% i Desafectes un terç dels classificats, incloent-hi els encartats. Els percentatges més alts de Desafectes els trobem entre les quintes de 1936 i 1937, més del 37% i 31% respectivament, cridades a realitzar el servei militar al juny els considerats afectes i indiferents i a realitzar treballs forçats, els Desafectes. Singularment, el reemplaçament de 1939 és el que concentra el menor nombre de quintos, que coincideix amb el menor nombre de classificats per tractar-se de la quinta que sembla més afectada per la guerra, amb un 37% de no classificats, de la majoria dels quals desconeguem la raó, tot i que entenem que està relacionada amb desaparicions i morts no registrades en els fronts de guerra, com hem trobat alguns casos en la resta de reemplaçaments.⁴⁴⁶ En el quadre núm. 32 hem desglossat el nombre i percentatge de soldats considerats voluntaris per la Junta de Classificació local, del que es dedueix que la majoria dels soldats d'aquestes quintes van ser reclutats de forma forçosa, ja que només un 16% va participar en la guerra de forma voluntària. Ara bé, ser voluntari era una de les raons o causes de desafecció. Es demanava en totes les fitxes classificatòries com una de les qüestions essencials per a determinar els antecedents militars i polítics i el possible grau d'adhesió al nou règim, ja que, no debades, el colp d'Estat no triomfa ni s'imposa, entre altres raons, per la formació de columnes milicianes organitzades pels partits i sindicats del Front Popular. Però, també, ser voluntari en plena guerra, podia entendre's com tractar de fugir d'una destinació a primera línia o poder-la triar abans de ser cridat per quinta i dedicar-se al sabotatge en la destinació elegida. Per la qual cosa, en les instruccions de les Caixes de Recluta per a la classificació del 16 de gener es considerava ser voluntari com un antecedent desfavorable, que portava a la desafecció i al treball forçat «a no ser que se acredite haberlo hecho con fines

⁴⁴⁶ Guillem Llin Llopis: *Mort i repressió...*, pp. 137-182.

favorables al G.M.N». Com a conseqüència, els voluntaris depenien especialment dels avals (relacions personals i polítiques) que demostraren aquesta excepció o, com diu la mateixa ordre, que els antecedents favorables posteriors tinguen més pes que els desfavorables. A Ontinyent, sembla que només els Desafectes del reemplaçament de 1936 tinguen com a causa majoritària el fet d'haver integrat en 1936 les columnes Confederals "Iberia" i "Onteniense", amb 19 voluntaris dels 34 Desafectes de la quinta, (56%).⁴⁴⁷ En relació amb la resta de reemplaçaments, els percentatges de voluntaris respecte dels Desafectes varien entre el 75% de 1940 i el poc més de 8 % de la de 1939. Tanmateix, els percentatges dels Desafectes que tenien com "malos antecedents" haver estat voluntari de l'Exèrcit republicà, fluctuen entre 33% del reemplaçament de 1938 i l'11% del 1937, passant pel 30% de 1940 i el 25% de 1939. Contràriament, fins a 16 (17,58%) havien estat voluntaris de l'Exèrcit franquista i per això Addictes al règim, mentre que 18 (19,78%) van ser considerats Indiferents o Addictes (un cas). En total, descomptant desapareguts, morts i pròfugs (7) a Ontinyent hi haurà 32 voluntaris de l'EPR Desafectes (36,78%) i 18 (21,68%) Indiferents o Afectes. Ara bé, si parem atenció sobre els classificats Desafectes que acabaren internats en un batalló de treball la perspectiva canvia, i es complica. Només comptem amb aquests antecedents per a la quinta de 1936 amb 29 classificats - per distintes fonts locals i militars - estant el resultat de 18 internats en el treball forçat voluntaris, el 62% i 11 soldats forçosos, el 38 %. Es tracta de la quinta més afectada pel treball forçat,

⁴⁴⁷ AMO, Quintes, 1936: voluntaris de milícies populars, S/N. Per a l'estudi de les columnes milicianes valencianes i el procés de militarització: Eladi Mainar: *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil espanyola (1936-1937)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 1998; Michel Alpert: *El Ejército Popular de la República, 1936-1939*, Barcelona, Crítica, Contrastes, 2007, pp. 35-94; James Matthehs: *Soldados a la...*, pp. 54-60; Miguel Asensio Gómez: *Las Milicias Valencianas en la Guerra Civil (1936-1937)*, Diputació de València, Delegació de Memòria Històrica, 2021, file:///C:/Users/Usuario/Downloads/Las-Milicias-Valencianas-en-la-Guerra-Civil-WEB.pdf. Per al seu estudi local: Antonio Calzado i Bernat Martí: *Revolució i Guerra...*, pp. 270-275 i 310-312.

amb 29 dels 34 identificats en batallons de treballadors (85%) destinats al BDST núm. 12, que sembla la unitat punitiva on destinaren una part significativa dels Desafectes valencians d'aquesta quinta, com analitzarem més avant.

Tant en el cas d'Ontinyent, com de la resta d'aquest batalló, podem dir que hi ha majoria de voluntaris en relació amb els antecedents militars i que sembla, sobretot, la causa principal de la seua classificació de Desafectes, tot tenint present que aquesta quinta realitzava o anava a incorporar-se al servei militar en 1936 i que reemplaçaments com els de 1939 a 1941 comptaven entre 16 i 19 anys quan va esclatar la guerra, el que explica que la seua incorporació com a voluntaris durant el primer semestre de guerra fos menor i, per tant, les causes de desafecció caldria buscar-les en altres raons. En tot cas, a Ontinyent els internats de la quinta de 1936 representen el 45% de les cinc quintes estudiades i el 38% del total de qui coneguem el reemplaçament.⁴⁴⁸ Comparant les xifres locals disponibles amb les que ens proporcionen les fonts militars podem confirmar que el fet de ser voluntari va constituir una de les causes principals de Desafecció i, específicament, d'internament en el treball forçat a conseqüència de la classificació de 1940. Trobem, en definitiva, una singular incidència sobre determinades quintes, cosa per la qual no podem generalitzar aquesta causa a la resta de reemplaçaments, situació que confirmaria i matisaria tendències apuntades en altres estudis realitzats exclusivament a partir de documentació militar.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ J. Màrius Climent: *Del Pirineo a...*, pp. 217-18 i 232.

⁴⁴⁹ Fernando Mendiola i Edurne Beaumont: *Esclavos del Franquismo...*, pp.109-110.

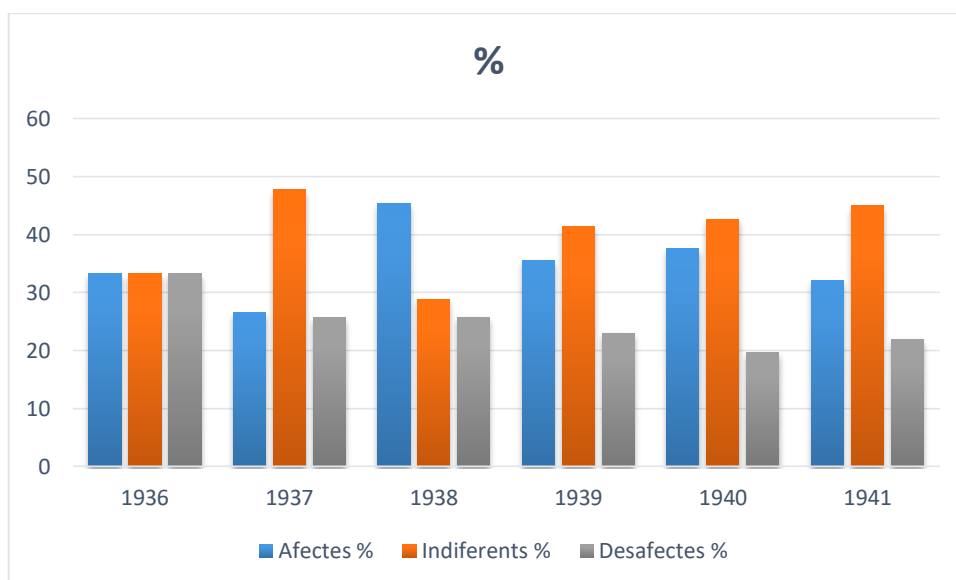
**Quadre núm. 33. Classificació política i pròfugs a Xàtiva en 1940.
Reemplaçaments 1936 - 41**

Reemplaçaments	Nombre	A	%	I	%	D	%	D+E	%	Pròfugs %
1936	102	34	33,30	34	33,33	34	33,33	36	34,61	33
1937	109	29	26,60	52	47,70	28	25,68	30	27	30
1938	97	44	45,36	28	28,86	25	25,77	25	25,77	26
1939	87	31	35,63	36	41,37	20	23	21	23,86	38
1940	96	36	37,5	41	42,70	19	19,58	21	21,42	33
1941	122	39	32	56	45	27	21,95	27	21,95	37
Total classificats	613	213	34,74	247	40,29	153	25	160	25,84	32,8

Font ARX, Quintes. Elaboració pròpia.

Davant la mancança o parcialitat d'aquestes dades en la resta d'arxius municipals, a l'hora d'establir les estadístiques hem optat, seguint la pauta que ens marca la documentació, per realitzar una aproximació a la classificació política de 1940 sobre les dades recollides exclusivament dels sotmesos a classificació, allistats declarats útils per al servei. Hem inclòs la suma dels Afectes, Indiferents i Desafectes, per constituir els tres graus de relació dels mossos classificats, segons els antecedents polítics i militars, amb l'anomenat pels colpistes-rebels al Govern sorgit de les eleccions de febrer de 1936 i la Constitució de 1931, «Movimiento Nacional». Entenem que és la forma que més s'ajusta a la realitat d'aquella situació, ja que els encartats ho podien ser per haver estat oficials o comissaris, per denúncies particulars o de les autoritats locals... En definitiva, que eren Desafectes per això i no van ser, com la resta, sotmesos a l'escrutini de la comissió de classificació política per a determinar el seu futur immediat, puix estaven subjectes a altres jurisdiccions com la justícia militar o de Responsabilitats Polítiques.

**Gràfic núm. 5. Classificació política a Xàtiva, març 1940.
Reemplaçaments 1936-41**

Font: AMX. Quintes 1936-1941. Elaboració pròpia.

En el quadre núm. 33 resumim els resultats de la depuració de 1940 en percentatges a Xàtiva, on hem fet la distinció entre els resultats de la classificació entre A-I-D que sumen 612 classificats, i Desafectes més Encartats, que en són 620, abocant un resultat d'un terç dels reclutats com adherits al règim, i dos terços no. D'entre aquests, una quarta part dels classificats considerada enemiga i perillosa per al règim, sempre tenint present que no s'ha presentat a la classificació un terç dels mossos convocats, que residien a Xàtiva abans de la guerra segons el padró de 1935 i dels allistaments durant la guerra, sobre els que s'ha realitzat la crida a revisió al gener de 1940. Finalment, resta preguntar-nos quants dels mossos Desafectes xativins van acabar en el castic anòmic del treball forçat fruit de la classificació de gener-abril de 1940.

Ho expressem en el quadre següent:

Quadre núm. 34. Desafectes internats en el treball forçat. Xàtiva, R. 1936-41

Reemplaçaments	Nombre	D	%	BDST	%
1936	102	34	33,33	7	20,58
1937	109	28	25,68	2	7,14
1938	97	25	25,77	3	12
1939	87	20	23	1	5
1940	96	19	19,79	7	36,84
1941	122	27	21,97	2	7,40
Total Classificats	613	153	25	22	14,37

Font AMX. Elaboració pròpia.

Per a una interpretació realista d'aquestes xifres, la primera premissa que hem de tenir present és que ens trobem davant d'una aproximació, puix cal recordar que, a causa dels buits documentals dels arxius consultats, és molt probable que el nombre d'internats en el treball forçat a causa de la classificació de 1940 siga superior. Tot i això, l'exhaustivitat seguida en la cerca de víctimes ens duu a pensar que aquestes xifres apunten cap a tot un seguit de qüestions que cal contextualitzar i explicar per a d'évitar caure en apriorismes i automatismes que ens allunyen d'uns fets i d'una època tan complexa com convulsa en la qual, precisament, a partir d'aquestes dades podem endinsar-nos-en i tractar a'aportar alguna claredat, quant al procés i conseqüències de la depuració realitzada.

En primer lloc, ja hem vist que la classificació va quedar oficialment tancada a finals d'abril de 1940. No obstant, les comunicacions apremiant a enviar la documentació requerida en les operacions d'allistament i classificació són constants durant els mesos d'abril i maig, ja que els en falten o no s'ha lliurat el resultat i s'acaba el termini per als Indiferents i Desafectes, tot i les advertències prèvies

siendo necesarios datos para la clasificación definitiva por esta Junta de los reemplazos de 1936 - 41 dentro de los 5 días desde la recepción se remitan a esta Caja de Reclutas rellenos y firmados fichas adjuntadas del formulario repartido a los afectos e indiferentes de la clasificación provisional.⁴⁵⁰

Les exigències quant al control dels classificats i les seues famílies eren creixents, com podem veure en les instruccions per al lliurament de la documentació que la Junta de Classificació i Revisió demanava als Ajuntaments, de qui depenien administrativament les Comissions de Classificació.⁴⁵¹

Quadre núm. 35. Classificació política dels reemplaçaments de 1936 a 1941, CPJ

Municipi	R. 1936-41	A	%	I	%	D	%	BDST	%
Alberic	295	51	17,28	98	33,22	146	49,49	52	35,61
Alzira	1012	188	18,74	585	58,32	239	23,82	65	14,64
Aiora	295	145	49,15	42	14,23	108	36,61	19	17,59
El Villar	203	43	21,18	86	42,36	74	23,15	19	25,67
Llíria	392	80	20,4	281	71,68	31	7,9	9	29
Ontinyent	446	120	26,9	189	42,37	111	24,28	59	53,15
Requena	849	467	55	337	39,69	34	5,3	13	38,23
Xàtiva	613	213	36,47	247	53,15	153	30,19	29	19
Total	4.105	1.307	31,83	1.865	45,43	896	21,82	267	29,43

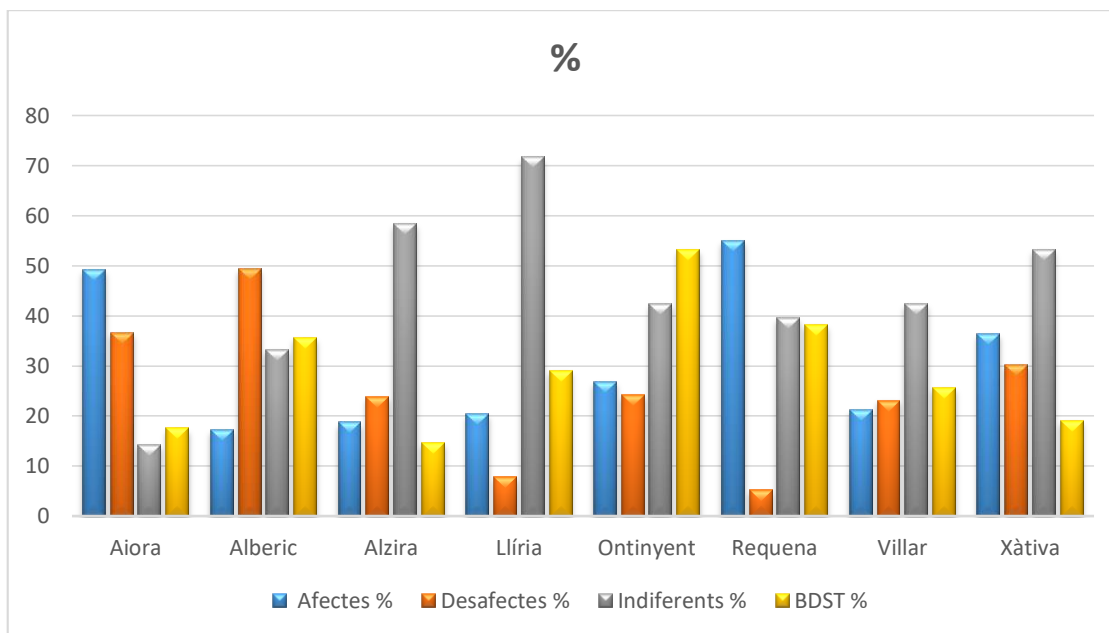
Font: arxius municipals, revisió de quintes de 1940. Elaboració pròpia.

⁴⁵⁰AMSU, Quintes, 1936-39-44, Estadística, Governació, Caixa 572/ 211-215: oficis sobre reemplaçaments, filiacions de reemplaçaments, Expts. 2989-2997, 30-4-1940; AMG, Quintes, 1940, AB 151: Ofici del tinent coronel de la CR 29 als alcaldes dels caps dels partits judicials de la demarcació el 20-4-1940, cridant l'atenció de «Secretario y demas personal para que pongan la máxima atención en la circular publicada en el BOP de la provincia nº 85, de 10 de abril, sobre presentación de la documentación de reemplazos»; AMT, Quintes, Correspondència 1940, Expt. T 21-5-1 L 51: comunicació de Joaquín Loygorri, comandant de la CR 28 de València, constrenyent i advertint els ajuntaments el 25-4-1940 que, «transcurrido el plazo de los 10 días no se reciben los expedientes reclamados desde el 31 de marzo». Els no lliurats seran declarats pròfugs i enviats a BBTT.

⁴⁵¹AMALZ, Caixa 529, inclusions i exclusions, pròrrogues, actes d'allistament, incidències 1927-29 i 1936-40-41; oficis CR Alzira, Governació 2998-2026, Quintes 1940: Assumptes militars, 10551-3.

Hem aconseguit reconstruir la classificació política realitzada en els municipis en huit dels dèssset partits judicials estudiats (el 47%) en aquesta tesi. En primer lloc, tenim tot un seguit de situacions ben diferenciades, segons ens situem en un municipi o altre o si focalitzem l'anàlisi en el percentatge d'Addictes al règim, Indiferents i, sobretot, de Desafectes. La primera qüestió metodològica ens indica que si anem als resultats de conjunt, podem caure en una visió distorsionada tant dels suports com de la possible oposició identificada al franquisme, doncs quasi un terç dels mossos (conseqüentment, les famílies) es consideraria proper en alguna mesura al nou règim i estaria disposat a donar-li suport i defensa arribat el cas; mentre que entre una quarta i una cinquena part es considerarien enemics que haurien de ser sotmesos a castic andòmic, exclusió i vigilància constant. Quasi la meitat de la població havia de ser sotmesa-dissuadida de qualsevol actitud que representara algun perill per al règim, fins llavors no manifestada o percebuda, a través de la combinació de la coerció-intimidació preventiva que significava el procés de depuració militar, així com d'inclusió passiva en el règim que representava el fet d'integrar-se en el nou Exèrcit franquista i ser considerats soldats de la Nova Espanya amb capacitat per a exercir els drets que el règim els atorgava a aquests exsoldats republicans. El servei d'armes contemplava permisos, llicències i pròrrogues, juntament amb la dissuasió-persuasió quant a l'acostament al règim, que s'exercia durant el període de servei, a través de l'adoctrinament polític i religiós a què hi eren sotmesos per part de comandaments polítics, militars i eclesiàstics, que componien l'Exèrcit vencedor.

Gràfic núm. 6. Classificació política en 1940 i treball forçat dels reemplaçaments de 1936-41

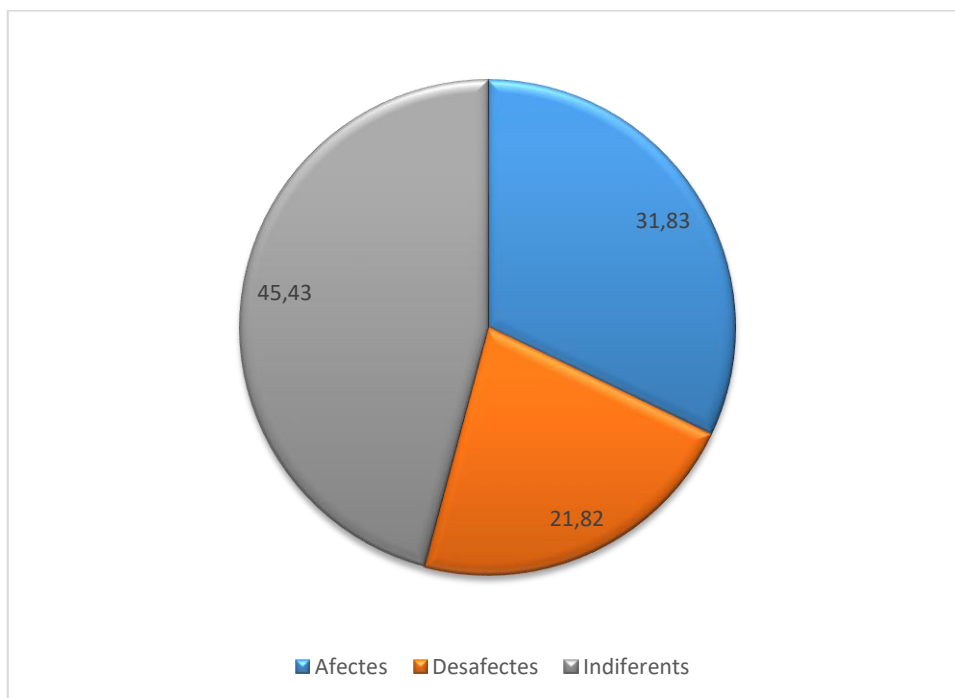

Font: Arxius municipals. Elaboració pròpia.

En canvi, com ja hem observat a Ontinyent i Xàtiva, cada municipi presentava les seues particularitats ben marcades en la mesura que la classificació local, no ho oblidem, aboca uns resultats que ens atrevim a definir de singulars. Ben diferents si comparem les xifres de cada apartat d'Alberic i Aiora amb les de Requena o Lliria (quadre núm. 35) amb una tendència cap a la desafecció a Alberic i més singularitzada a Aiora, amb un fort contrapés en les xifres d'adhesió que connota l'existència - més o menys explícita - de resistència al règim imposat; amb una polarització en els suports percebuts cap als vencedors o els vençuts perillosos, com demostra el més baix percentatge d'indiferents d'Aiora. En canvi, a Requena o Lliria, sembla que l'oposició i la resistència al règim ha estat vençuda i que la desafecció, si no testimonial, si resulta

comparativament poc significativa. Finalment, tenim els casos d'Alzira, Villar o Ontinyent que es troben dins la mitjana total quant a grau de desafecció i classificats Indiferents. Encara que el que potser desperta més interès d'aquestes xifres és la notable diferència que mostren entre el nombre total de Desafectes i el que finalment hem trobat en el treball forçat.

Gràfic núm.7. Distribució de la classificació total identificada en %.
Reemplaçaments 1936-41

Font. Elaboració pròpia.

Tot i els buits documentals, entenem que cal explicar perquè no arriba a una tercera part dels Desafectes van ser internats en batallons de treballadors. Aquests municipis presenten, d'altra banda, classificacions semblants quant a percentatge de Desafectes amb altres casos puntuals estudiats de la resta de l'estat. Encara que les causes de la classificació poden diferir atenent a l'evolució política de cada cas; puix a Hellín es van alternar en el poder republicans moderats en 1931 amb els lerrouxistes el 1933, decantant-

se en les eleccions de 1936 per una coalició de dretes. Tanmateix, la victòria del Front Popular i la guerra van deixar l'ajuntament en mans dels socialistes, estant l'UGT, el sindicat quasi únic del municipi. A La Puebla, ens trobem davant d'uns dels municipis de majoria comunista durant l'etapa republicana, amb episodis d'enfrontaments i conflictivitat de transcendència provincial, durant els anys republicans, amb una important aportació de voluntaris durant la guerra.⁴⁵²

Quadre núm. 36. Resultats d'altres estudis sobre la classificació de 1940

Municipi	Classificats	Afectes %	Indiferents %	Desafectes %
Hellín (Albacete)	1.182	21	49	28
La Puebla de Don Fadrique (Toledo)	43	42	16	23

Font: Elaboració pròpia.

Per complementar els elements d'anàlisi que contextualitzen i ajuden a explicar aquestes xifres, relacionant-les amb altres precedents, com els resultats de les últimes eleccions de cada municipi o l'impacte de la violència durant la guerra, així com de la repressió en la immediata postguerra.⁴⁵³

⁴⁵² José Cañabate Cabezelos: «Control social y...», pp. 271-72 i 282; Ángel Organero: *Batallón de pico...*, pp.74, 77-78.

⁴⁵³ Fernando Mikelarena: *Sin Piedad, Limpieza política en Navarra, 1936. Responsables, colaboradores y ejecutores*, Arre (Navarra), Pamiela, 2015, pp.17-46.

Quadre núm. 37. Resultats eleccions de febrer de 1936, morts per repressió durant la guerra i la postguerra i impacte del treball forçat

Municipi	PURA %	DRV %	FP %	Morts per violència rereguarda republicana ‰	Morts repressió franquista ‰	Treball forçat ‰
Aiora	19´5	36´7	43´8	2,3	5,34	14,65
Albaida	1	71	27	0,7	4,71	7,94
Alberic	8´4	31´3	60´3	6,2	5,9	13,07
Alzira	3´21	29´4	59´4	4,9	4,7	8,55
Carlet	12´3	33´5	54,2	4,5	7,44	9,77
Énguera	23´1	50´3	26´6	1,8	3,87	9,16
Gandia	6´4	45´7	47´9	3,8	3,85	9
Llíria	16	26	48	4,7	7,17	6,8
Ontinyent	2	55	42	5,1	7,61	11
Requena	14	36	59´6	2	3,05	7,59
Sagunt	26´6	28	45´5	3,2	3,5	11,21
Sueca	18	28	44	2	2,33	6,31
Torrent	3´3	62´5	34	5	4,78	7,66
Villar	6	50	42	1,8	4,29	11,1
Xàtiva	11´8	40´6	50´5	2,8	3,64	8,15
Xelva/Chelva	34´5	45,1	20´4	2,2	5,99	8,38
Xiva/Chiva	46´1	17	36´9	0,2	2,25	4,62
Mitjana ‰				3,12	4,73	9,11

Font; BOP, Vicent Gabarda, Antonio Calzado, arxius municipals i AGMG. Elaboració pròpia.

A partir del quadre 37 podem establir fins a quatre grups de municipis seguint el criteri de l'impacte del treball forçat: entorn i per sobre de la mitjana, 9 ‰, en trobem 5 (Aiora, Alberic, Carlet, Énguera, Gandia, Ontinyent, Sagunt i Villar), el 47,41%. D'aquest grup destaquen Aiora i Alberic. En primer cas, quan relacionem les tres xifres de la repressió veiem que la repressió franquista se situa per damunt de la mitjana i més que dobla l'impacte de la violència republicana, que se situa per sota de la mitjana del conjunt dels municipis, indicatiu d'una aplicació extensa de la repressió (a falta d'altres indicadors, com les detencions i els empresonaments, o els veïns que acabaren davant d'un consell de guerra i reberen sentència condemnatòria o la incidència local del TRP). En el cas d'Alberic, en canvi, l'impacte mortífer de la violència republicana

supera lleugerament la franquista, estant la de major impacte humà del conjunt dels CPJ, qüestió que podríem relacionar amb les xifres del treball forçat, que si no van ser superiors es va deure al fet que ens trobem davant del municipi amb el major nombre de canvis de classificació identificats, a partir de 1941, de Desafectes a Indiferents. Ontinyent és el municipi que segueix a Alberic quant a assassinats durant la guerra i el que va patir el major impacte d'afusellats per aplicació de sentència militar en la immediata postguerra, amb un nivell d'incidència local de les altres jurisdiccions que pot aclarir l'impacte real del treball forçat, que, com hem vist, també es va tractar de modular a partir de juliol de 1940.⁴⁵⁴ Una pauta semblant podem veure a Carlet quant a la repressió de postguerra (sense coneixement de les altres jurisdiccions). A Villar, la repressió franquista sembla seguir la pauta d'Aiora, que també observem a Énguera, amb un impacte de la repressió de postguerra que dobla la de guerra i alta incidència del treball forçat en comunitats d'interior menys poblades. A Sagunt, en canvi, amb una repercussió semblant quan a les morts violentes durant la guerra, el treball forçat impactaria especialment sobre una població obrera i esquerrana, com s'aprecia en els resultats electorals. Aquesta sembla la pauta que trobem a Gandia, pràcticament en la mitjana quant a la incidència del treball forçat i amb un impacte humà també semblant, en relació a la violència mortal de rereguarda, en una ciutat, com Sagunt, que comptava amb un important nucli de població obrera al Port, decisiva a l'hora d'explicar la victòria del Front Popular en les eleccions de 1936.⁴⁵⁵

Per davall de la mitjana tenim els 9 municipis restants que es mouen en una repercussió del treball forçat entre el 4,62% de Xiva i el 8,55% d'Alzira. Quant a Xiva, cal aclarir que presenta la menor incidència quant a la repressió franquista en

⁴⁵⁴ Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit...*, pp. 399-416.

⁴⁵⁵ Buenaventura Navarro: *La memoria necesaria...*, pp. 49-59; Antonio Calzado Aldaria i Jordi Sevilla Parra: *La II República...*, pp. 205-214.

termes absoluts d'impacte en la postguerra d'execucions "legals" i treball forçat. Tanmateix, si seguim el mètode de relacionar aquesta repressió amb la violència mortal durant la guerra ens trobem, en termes relatius, amb la més alta, per desproporcionada, en multiplicar-se per deu en la postguerra. Quant a la incidència del treball forçat a aquest municipi, hem de tenir present l'accés limitat a la documentació local a causa de l'estat de conservació de l'arxiu municipal referenciat en el capítol segon de la tesi, el que vol dir que estem davant d'una repercussió mínima i molt provisional. Sense arribar a l'impacte real que veiem a altres CPJ, Xelva presenta una situació en la línia de Xiva i que s'apropa a la tendència que s'albira en municipis de característiques semblants: d'interior, els menys poblats i rurals del grup on inclouríem Énguera i Villar que ofereixen un impacte de la repressió mortal de postguerra entre el doble i el triple com a conseqüència de la guerra. Amb aquesta anàlisi confirmem tendències d'altres estudis comarcals i locals que ja apuntaven aquesta relació entre nivells de repressió nombre d'habitants.⁴⁵⁶ Als CPJ amb més població, a les agrociutats d'Alzira, Requena, Sueca, Torrent i Xàtiva, veiem que comparteixen un impacte semblant en nombre de víctimes en guerra i després (excepte a Requena on observem la major desproporció - 50%). Notem que es tracta de ciutats on el FP va obtenir una victòria rotunda (Alzira, Requena, Xàtiva) o molt clara, com a Sueca. A Torrent, que electoralment s'allunya de la resta, observem, en canvi, un impacte semblant quan a execucions i treball forçat, però tampoc es conserva la totalitat dels fons que hem consultat per a la resta de CPJ, com els llibres-registres d'entrada i eixida d'aquests anys. Finalment, tenim el cas de Lliria, que si bé pel població no es pot considerar una agrociutat, sí que compta amb un important sector secundari que atrau immigració comarcal i d'altres províncies, amb forta presència sindical i amb victòria molt clara

⁴⁵⁶ Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit...*, pp.54-57.

del FP. Quant a impacte de la repressió, com a Requena, va superar en la postguerra en un 50% al de la guerra.

8.4.1.- Un sistema de castic i també d'integració? Els canvis de classificació, 1940-1942

Durant els mesos de maig i juny de 1940, quan les CR havien realitzat la classificació definitiva, es va publicar l'Ordre de 21 de maig per a l'alliberament de presoners en BBTT que portaven internats més d'un any. Des dels Ajuntaments s'acolliran a aquesta ordre del BOE per a canviar classificacions de Desafectes a Indiferents a una part considerable dels així considerats. En concret, els primers canvis que enviaran a les Juntes de Classificació i Revisió de les CR, sembla que majoritàriament van ser acceptades atenent al resultat final contrastable del nombre de depurats real que va patir el treball forçat a partir de l'estiu de 1940. En el quadre núm. 34 podem comprovar com poc més d'un terç (el 36%) dels Desafectes de les quintes de 1936 a 1939, fins a abril de 1940, van acabar internats en el treball forçat. S'entenia, en molts casos de Desafectes, que el castic havia estat suficient, ja que alguns d'ells romanien en batallons de treball des de 1938. Ara, com a soldats eren enviats a fer el servei militar que podia esdevenir curt perquè es podia descomptar el temps de permanència en els BBTT.

Presidente Junta de Clasificación Luis Manglano y Cucaló de Montull. Como ampliación escrito 6-6-40 dictaba normas para revisión y clasificación de reemplazos de 1936-41 procedentes de BBTT que son liberados. Además de las instrucciones del escrito del 6: Sobres-carpeta modelo como el acta formulario nº 2 y las relaciones duplicadas según artículo 10 (reclasificación) de todos los mozos que alistados no hayan sido clasificados por la Comisión de clasificación a cuyo fin procederá inmediatamente a su clasificación

provisional en virtud de la orden Dr. General de personal y reclutamiento del ME de 21-5-1940. Con objeto esta Junta de realizar la clasificación definitiva de todo este personal con relación a su conducta Política, enviar relaciones, sobre-carpeta y actas de clasificación 5 días antes del señalado para las incidencias de ese pueblo 1/2-7-1940.⁴⁵⁷

Esta Ordre estava directament relacionada amb la del 29 de maig següent (DOME núm. 119) per a realitzar el sorteig de les quintes de 1936 i 1937 el dia 9 de juny, ja que encara podria haver-hi presoners d'aquestes quintes en el treball forçat, tal com s'expressa la normativa per a la recollida de documentació per la CR de València:

[...] el comisionado aportará dos estadillos de los soldados útiles declarados por el Ayuntamiento y en la casilla de observaciones se hará constar la actual situación del mozo si está en filas y si es voluntario, en Batallones de Trabajadores, cárceles, cuerpo, localidad y destino y se harán constar las variaciones de fallos ocurridas durante su última clasificación en ese Ayuntamiento hasta la víspera del sorteo [...].

Tots els components de les quintes a sortejar de qualsevol altra, que havien estat o continuaven internats, serien alliberats i novament sotmesos a classificació per tal de complir amb la normativa vigent. Com que en realitat si que havien estat classificats a partir dels informes enviats des dels municipis i la classificació havia estat de Desafecte (encara que no en tots els casos, com hem vist a Ontinyent), les autoritats no tenien clar els criteris que s'hi havien de seguir amb ells. Això es devia al fet que venien de complir un castic i no se sabia fins a quin punt aquell havia tingut l'efecte buscat, demanant instruccions a les CR per dur endavant les Ordres de 21 i 29 de maig, fins al punt que van arribar a enviar-hi dues respostes (el 6 i el 10 de juny), esmenant-se la JCR d'Alzira a si mateixa.

⁴⁵⁷ AMXE, Quintas, 1936-41, S/C. 10-6-40.

Mentrestant, el Comandant-president del Tribunal Classificador núm. 1, Herminio Álvarez Rodríguez, havia enviat el dia quatre de maig a l'alcalde de Xiva la «hoja de depuración para llenado de los Reemplazos requeridas según las instrucciones que se acompañan [...] fichas (complimentadas) por personal competente» (435 fulls).

Afectava totes les quintes mobilitzades durant la guerra i encara més, ja que abraçava tota la població masculina de la província de València compresa entre els 16 i els 45 anys a l'abril de 1940, el que volia dir les quintes de 1915 a 1945, per tant, nascuts entre 1895 i 1924 (aquests últims tenien 12 anys quan va esclatar la guerra i 15, com a molt, quan va finalitzar). Tanmateix, semblava que es pretenia abastar tota la població masculina que haguera tingut algun contacte o relació amb el sistema de reclutament o formació militar i premilitar republicana durant la guerra, alhora que, atenint-nos a la fitxa declarativa, es pretenia implicar la societat sencera en un sistema de violència política institucionalitzada a través de la delació i la denúncia. D'aquesta manera, ara sí, es feia present, amb trets versemblantment totalitaris, el règim de coacció i coerció preventives implementat pel franquisme en arribar a l'últim municipi, lloc i llogaret del país i a la pràctica totalitat de les famílies valencianes. Ja s'havia intentat l'any anterior amb la fi de la guerra, puix s'havia d'emplenar el mateix full declaratiu, tot i que, ara, sembla que aprofitant la revisió de les quintes 1936-41 es vol i es pot abordar d'una forma més sistematitzada, amb una organització burocràtica-militar ja ben rodada i a ple funcionament sobre el territori ocupat a partir d'abril de 1939. Aquestes mesures de sistematització en la depuració militar apunten a què es volien esmenar les mancances de les anteriors classificacions tal com s'expressa en les comunicacions entre els tribunals classificadors i els ajuntaments:

[...] y solicite las que necesite no para los de los reemplazos de 1936-41 y aquellos que posean documentación de haber sido clasificados en campos de concentración [...]. La parte inferior será sellada por el ayuntamiento y entregada al interesado como comprobante, empezando por los reemplazos de 1935, 42 y 43 por ser los de más urgencia.⁴⁵⁸

A primera vista, sembla que a les CR no disposen de les fitxes, o no són de fàcil accés les que s'omplien als CC o BBTT. Més aviat volen saber la conducta dels sotmesos a escrutini des del final de la guerra o tornada dels CC i BBTT, davant la nova comissió classificadora que, no obstant, ens informa de duplicitats en la classificació i més burocràcia a conseqüència de la voluntat/necessitat d'informació d'antecedents de cada instància i jurisdicció de poder franquista implicada en la depuració. Procés en el qual, a més, es deixa veure certa obsessió per conèixer tant els suports socials amb què comptaven, com els possibles enemics que cal identificar, alhora que els efectes de la violència aplicada. Sens dubte, per a tenir sota control militar i polític les quintes anteriors i posteriors de qui s'estava enllestint la classificació, en un context internacional de guerra mundial, en la qual Franco contemplava participar-hi o treure'n benefici adduint i oferint un exèrcit, certament feble en el context europeu, però nombrós i disciplinat.

I com es realitzava aquesta nova classificació? Sobre quins criteris es decidia el "fallo" definitiu? Per tant, sobre qui recauria la responsabilitat del castic que se'n derivava i aplicava? «Reunido el Tribunal Clasificador y vistos la presente declaración de documentos (informes i "fallo" d'Alcaldia, FET-JONS i Guàrdia Civil) que

⁴⁵⁸AMG, Quintes, 1940, AB 151.

acompañana a la misma e informes que anteceden, consideramos a,
..... (A, D, I)». 459

En alguns casos comprovem com la Classificació es constitueix en si mateixa com un acte d'intimidació paramilitar o parapolicial, com s'esdevé de l'ordre del delegat de FET-JONS, en la Comissió de classificació de Sagunt a la Tinença d'Alcaldia de la Comissió Gestora del Port «con el fin de comprobar personalmente la conducta observada por individuos, relaciones y desmanes que hayan podido realizar durante el Movimiento Nacional se presente en el local de FET el 22 a las 9». 460

Durant el mes de maig es complementen les instruccions i s'estableix el sistema de control per part dels Tribunals Classificadors sobre la realització de la tasca depuradora que s'encarregava a l'Alcaldia com a coordinador de la classificació i responsable últim davant el la Junta de Revisió i Classificació de cada CR. «[...] Remita a este Tribunal, entre el 1 y el 15 de cada mes estado numérico de hojas clasificatorias remitidas por el mismo». 461

Al juny, es va començar a depurar les quintes de 1933 - 1935, primer, les anteriors, fins a 1915, i les posteriors, fins a 1943, després. A les quals se sumaven aquells

⁴⁵⁹ AMXE, TC 2 29-4-40: «instrucción relleno, excepto reemplazos 1936-41 ni los que lo fueron en CC».

⁴⁶⁰ AMSA, Correspondencia, Quintes 1940, carpeta 10534-3 i 1940-44, carpeta 10328-2, 20-4-1940:

«Secretario y demás personal del Coronel Presidente CRA, máxima atención circular publicada en el BOP 85, 10 de abril pág. 2-3 presentación documentación mozos:

- 1- Un ejemplar bando para el alistamiento del 10-12-39 artículo 3 [...].
- 2- Estadística personal, separadas por reemplazos referencia caso 3. Artículo 2, vigente reglamento reclutamiento».

⁴⁶¹ AMT, Quintes, Correspondència 1940, 1-1-40, C. T 21-5-1 L 51: TC 2, 29-4-40: «instrucciones para el relleno, excepto 1936-41 y los que lo fueron en campos de concentración. Para los denunciados D y de hechos delictivos se impondrán multas. A los oficiales, si fueron voluntarios o forzosos, dirigentes y actores de delitos, si tiene bienes»; Idem: «TC 2 Orden general de clasificación. Inspector de los Tribunales Clasificadores de la Tercera Región Militar, 7-5-40».

membres de les quintes ja classificades del 1936 al 1941 durant els mesos maig i juny, que havien estat alliberats del treball forçat seguint l'ordre d'11 de maig (D.O del 29).⁴⁶²

Es justificava perquè el reemplaçament de 1932 havia de passar la revisió preceptiva durant quatre anys, acabant aquesta el dia 10 de juny de 1936, per tant, havien quedat complimentades abans del colp d'Estat. Segons els articles 215 i 308 del reglament de reclutament, els integrants de les quintes de 1933-35 que a causa de la guerra no van patir les revisions haurien de passar-la en 1940, estant aquesta única i definitiva que a més

Servirá de base para la clasificación, la situación legal que cada interesado tuviera el 1 de marzo del año que reglamentariamente debió de sufrir la segunda revisión según el artículo del reglamento citado. Adjunto relación nominal por reemplazos de los mozos que han de revisar, como asimismo el calendario con las instrucciones para el juicio de revisión al que dará el más exacto cumplimiento [...].⁴⁶³

Mentrestant, des de la CRM 17 s'ordenava als ajuntaments una nova feina per a confeccionar les relacions dels reemplaçaments de 1933 a 1935 i els qui pertanyien als de 1936 i següents, que havien estat llicenciats de l'Exèrcit franquista durant 1939, que consideraven hereu autèntic i únic del què hi havia a Espanya fins al 18 de juliol de 1936, contra el que es va rebel·lar la part del mateix que no es va unir a la proclamació de l'Estat de Guerra. Es tractava de la revisió anual que durant 18 anys, segons la Llei de Reclutament vigent, havien de passar les quintes en situació de

⁴⁶²AMSA, Correspondència, Quintes 1940, Carpeta 10534-3 i 1940-44, Carpeta 10328-2: CR 28 a Alcaldia de Sagunt, per ordre del Ministeri de l'Exèrcit, 1-5-40.

⁴⁶³AMSA, Quintes, 1940, Asuntos Militares, Expt. 1055-3.

reserva, raó per la qual se'ls hi demanava només arma, professió i població en llistats elaborats pels ajuntaments:

Hace falta que se una a cada sobre carpeta individual, un informe del mozo a que se refiere en el que se especifiquen cuantos antecedentes se conozcan y que puedan servir de elemento de juicio. Este informe tiene que ser firmado por la Guardia Civil, FET y Ayuntamiento, separadamente o conjuntamente si los tres coinciden en el informe. Antes del 31 de marzo se remitirá a la CR (artículo 10, párrafo 5, artículo 3).⁴⁶⁴

Des dels Tribunals Classificadors números 1 i 2, dependents de la CRM 17, es reclama als ajuntaments de la província de València per al dia 5 de juny la classificació de les quintes de 1933 a 1935. Ara bé, l'administració militar, a causa de la seua escassetesa de paper no disposa dels fulls per a elaborar les fitxes i, per tant, ordena que les aconseguisquen els ajuntaments. La precarietat de mitjans sembla que està darrere, també, dels retards en les classificacions, ja que la circumstància seguiria present i cada vegada s'adduiria més com a justificació local en les comunicacions oficials la resta de l'any. Aquesta situació es feia sentir en tots els àmbits del "Nuevo Estado": «las hojas de clasificación le serán enviadas cuando las reciba este tribunal», mentre la precarietat es manifestava arreu de les institucions de repressió i control franquistes com la caserna de la Guàrdia Civil d'Aiora que queia literalment a trossos. No hi havia llum ni diners per a canviar la bombeta del dipòsit d'armes, per això, el 21 de desembre el comandant es dirigeix a l'alcalde per a què l'Ajuntament els en subministrerà una. Al febrer el DOME anunciava la venda de 8.000 quilos de paper de l'Arxiu Militar de Segòvia (D.O 58, 10-2-1940), mentre que un mes abans anunciava el pressupost de la "Dirección General de Fortificaciones y Obras" per a fortificar Ceuta i Melilla per 28

⁴⁶⁴ AMXI, Secretaria, reemplazos, 1940, S/N.

milions de pessetes (168.000 euros de l'època i l'equivalent a 28 milions d'euros actuals), obres executades pels Desafectes de 1940, on el capítol de mà d'obra quedava garantida conseqüència de la depuració explicada, sense que representara la despesa principal.⁴⁶⁵ Sens dubte, la tasca classificadora de totes les instàncies militars multiplicava la demanda de formularis que demandaven les Caixes de Recluta, els Tribunals Classificadors i el Centre de Mobilització i Reserva 17, que ordenava passar revisió de les quintes de 1923 a 1932 que hagueren perdut la cartilla militar.

Durant el mes de juny es va classificar els mossos de les quintes de 1933-35 que no havien passat les revisions preceptives durant l'any 1936 a causa de l'esclat de la guerra. Durant aquest mes es va reclassificar els mossos de les quintes de 1936-41 que s'anava alliberant dels batallons sobre l'Ordre del Ministeri de l'Exèrcit de 29 de maig (D.O. 119), i es van aprovar les pròrrogues per als no desafectes, per comunicació de la CR 29. A partir de l'exemple de Xelva hem pogut confirmar que s'emprava el mateix model de fitxa que per als classificats de 1936 a 1941, que hi havia d'informar l'Alcaldia, FET i Guàrdia Civil, amb expressió al revers de la mateixa de la decisió de cada agent de la repressió «según resultado de las investigaciones llevadas al efecto».

⁴⁶⁵ AMAI, Quintes, Correspondència, maig 1940 S/N; AMAI, llibre-registre d'entrada de documents 1938-1939 S/N: ofici TC 1 a alcalde d'Aiora el 24-9-1940.

Imatge núm. 12. Anvers de l'acta de classificació política local per al TC 1 de València d'un depurat de la Poble Llarga (La Ribera Alta)

Núm. 10404

3.ª Región Militar **D.** **Valencia del Cid**

N.º de orden 934 **Tribunal Clasificador núm.** antes J. S. M.

Ficha Clasificatoria

Reemplazo 1933 x

Apellidos Trister Nombre José natural de Carca
Chimera { 27 años; estado Casado profesión peña
 vecino de Barraquand edad años; estado profesión
 hijo de Andrés y de Antonia vecinos de Pueblo Llarga calle
 de Carca Barraquand núm.

Localidades en las que ha residido desde el 6 de octubre de 1934 Pueblo Llarga y Barraquand

¿Sirvió en el Ejército Nacional? no

Sirvió en el Ejército rojo (voluntario o forzoso) desde Agosto 1936
 hasta 29. Marzo 1939 estentando los empleos de Soldado
 y servido en las Unidades siguientes: Columna N.º 29 Brigada habiendo
 observado que durante su permanencia en ellos se destacaron por su desafección a la Causa Nacional o por
 la realización de hechos delictivos, los siguientes individuos

y no tomando parte él ni intervenido en los mismos

Le sorprendió el Alzamiento Nacional en Pueblo Llarga señalándose como dirigentes y autores de
 delitos cometién-
 dose los siguientes hechos criminales
 en los que tomó parte.

Manifiesta poseer bienes en así como sus familiares en

Personas que le conocen que pueden responder de su actuación y residencia de los mismos Barraquand
García Giménez y Emilio Cita vecinos de Pueblo Llarga

Documentos que presenta

Otras manifestaciones de interés que hace

Font: AGMG. BDST, C. 2757, Expt. 54.498.

Imatge núm.13. Revers de l'acta de classificació política amb expressió de la sentència del TC 1

FIRMA *Quebla Larga* a 10 de *Junio* 1940

José Justo Climent

Antes y despues Juventudes Socialistas unificadas, formo parte de las milicias locales armadas é ingreso como voluntario en el derrotado Ejercito rojo, si que se tengan noticias sino como subosición que haya participado en hechos delictivos.

Informe de la Alcaldia delictivos. *Victorio Salas*

Informe de F. E. T. *El fichero de mi cargo resulta que el informe que antecede se ajusta en toda a la conducta observada por el informado.*

Informe del Comandante *de la Guardia Civil de la gestiones practicadas en averiguación de la conducta de los informados que los informes que anteceden se ajustan a las actividades por el mismo.*

ACTA DE CLASIFICACION *Fraile Juan María*

Reunido el Tribunal Clasificador, y vista la presente declaración, documentos que acompañan a la misma e informes que anteceden, consideran a *José Justo Climent* clasificado como **Desafecto**.

VALENCIA del CID. *Feb. de 4.1.1941* de 1940

EL PRESIDENTE, *Manuel...*

D.

TRIBUNAL CLASIFICADOR - PROVINCIA VALENCIA

A altres municipis van emprar les que ja s'havien fet servir per a la classificació en els camps de concentració seguint les instruccions del 12 d'abril de 1939.⁴⁶⁶

⁴⁶⁶ AMXE, Quintes, Correspondència, 1940. S/N; AMALBA, C. 2.1.2.3, lligall 699/2, circular CR 18-6-40: AMVI, Llibre/ Caixa Reemplazos 1939-1941, revisió excepcions 1933-35, pròrrogues i exclosos: «prórrogas aprobadas de antes de la guerra se mantienen y no se aplica precepto artículo 4 y circular 24-1-1940 (DO 21)».

Els membres dels reemplaçaments de 1933 a 1935 eren convocats a l'ajuntament per a emplenar el full declaratiu, tot seguint el sistema establert per als camps de concentració durant la guerra havien de denunciar tots els "delictes" que hagueren presenciats o tenien coneixement que s'havien produït, aportant dos testimonis-avalistes que garantiren la seua declaració. En l'anvers hi havia els informes de les tres autoritats locals (ja no era una comissió específica de classificació) que, de forma independent o conjunta, havien d'informar dels antecedents polítics i militars de cada classificat, i també podien emetre el judici polític provisional que els mereixia. El full emplenat s'enviava al corresponent Tribunal Classificador (núm. 1, CR 28 i núm. 2, CR 29) perquè allà es determinara la sentència definitiva. Podien passar mesos entre l'un i l'altre. Quan aquest s'emetia, si el fitxat havia estat classificat Desafecte, formava part de la llista de cada localitat que arribava a la Guàrdia Civil, que els detenia i els posava a disposició de la Sotsinspecció de Camps de Concentració i Batallons Disciplinaris de la Tercera Regió militar per a ser internats en un batalló disciplinari que podia estar al País Valencià (BD 63) o fora, per a complir el castic. Pel que hem vist, aquest podia fluctuar entre deu dies i més d'un any sense que puguem establir sobre quins criteris es determinaven aquestes fluctuacions temporals i destinacions geogràfiques, encara que haurien d'estar directament relacionades amb els informes locals i sobre els antecedents de cada presoner, així com dels avals que s'aconseguien una vegada internat, com podem veure en els següents exemples de Villar:

Jesús López Lázaro, sastre de professió, realitzava el servei militar quan es va produir el colp d'Estat. Els informes del Batalló diuen que va ser forçós fins a principis de juliol de 1936 sense esmentar perquè, ja que va ser desmobilitzat quan es van dissoldre les forces armades el dia 20 per ordre del Govern presidit per José Giral. Va

ser tornat a cridar amb la seua quinta al març de 1937, coincidint amb el procés de militarització de les milícies i la centralització del comandament militar i polític. Soldat en la 225 Brigada Mixta, no realitza cap denúncia, ni dels companys del front «dada la circumstancia de la falta de roce para con la oficialidad y Jefes», ni dels seus veïns «por hallarse ausente» de la rereguarda. No manifesta posseir cap propietat i, com tots, aporta dos avals. Signa la Declaració el 19 de maig de 1940. La Comissió de Classificació informa en els següents termes:

Alcaldia: Sirvió en el Ejército Nacional hasta primeros de Julio [...] forzosamente en el Ejército rojo. Por los antecedentes obtenidos, Dudoso.

FET-JONS: [...]según informes (illegible) [...] Dudoso.

Guardia Civil: De antecedentes izquierdistas, sin destacarse en su ideología [...] debe ser vigilado.⁴⁶⁷

Va ser declarat desafecte al règim el 28 de gener de 1941 pel Tribunal Classificador de València i internat al BDST 63 de València per temps indeterminat, probablement tres mesos, ja que l'informe de llicenciament està signat el 19-6-41 i sovint es feien, segons els analitzats, dos mesos després de l'alliberament del batalló. En aquell hi constava una nota positiva en conducta i amor al treball, com que s'havia aconseguit el propòsit polític de "saneamiento de su ideología". Una dada a tenir present sobre el nombre de presoners valencians que van passar pel treball forçat, Jesús López estava identificat amb l'expedient núm. 1.401 del BD 63 i l'11.427 del Tribunal Classificador núm. 2 de València.

⁴⁶⁷AGMG, BDST, [Jesús López Lázaro, C. 3200, Expt. 81.413]. El subratllat és de l'original.

Els informes de la Guàrdia Civil sovint coincidien amb els de les institucions locals, però no sempre, com hem vist ací i en altres casos, com a Ontinyent. Aquesta agència de repressió i control militar local podia elaborar els informes a partir d'investigacions pròpies, tot i que partien del desconeixement directe del que havia passat durant la guerra i del coneixement relatiu de què havia ocorregut abans, quan no havien estat destinats al mateix poble. Les fonts d'informació, per tant, podien no ser diferents en el moment de la petició, o no sempre coincidir en la valoració dels antecedents dels classificats, especialment en els processos de classificació en els quals les agències militars estatals demanaven una valoració política del depurat individualitzada, com en els casos de les quintes de 1933-35 i anteriors, que tot seguit analitzem.

A Xelva hem localitzat dels reemplaçaments de 1933-35 fins a 17 fulls classificatoris; dels quals 5 pertanyen al reemplaçament de 1934, i 12 al de 1935; la resta de components d'aquestes quintes que hi hem trobat, 28, consten com a exclosos i amb pròrroga, sense classificació política, seguint les instruccions de maig esmentades, ja que per al 17 de juny els ajuntaments havien d'aportar a la CR 28:

Relaciones generales por cada uno de los reemplazos de todos los revisados y clasificados. A los D se aplica el artículo 10 (ordre 22 de desembre de 1939) y no tienen derecho a prórroga, para ello formalizará ese ayuntamiento una copia certificada por cada individuo que entregarán a esta Junta, estas clasificaciones serán de todos los individuos que revisen de los reemplazos de 1933-35, sea cual fuere la clasificación. [...] FET-JONS les serán remitidos informe correspondiente de cada uno de ellos, le sean remitidos los que vaya informando la Delegación de Información e Investigación, uniéndose a la correspondiente certificación que indica la OC del Gobernador Civil inserta en el BOP del 11 del pasado mes de abril de 1940.⁴⁶⁸

⁴⁶⁸ AMXE, Quintas, reemplazo 1925-28, Ingreso en Caja de los años 1936 al 1941, Revisión en 1940 de los años 1933-35, S/C. No hem trobat al BOPV per a aquest dia, ni anteriors o posteriors l'Ordre referenciada.

Quadre núm. 38. Classificació Política en 1940 de les quintes de 1933 a 1941 i nombre d'internats en batallons disciplinaris d'Alberic

Quinta	Classificats	A	%	I	%	D	%	BDST	%
1933	56	12	21	29	52	11	20	1	9
1934	58	8	14	38	65	7	12	3	43
1935	52	10	19	34	65	7	14	2	28
1936	51	8	16	13	25	27	53	12	44
1937	49	3	6	11	22	27	55	12	44
1938	55	13	24	17	31	25	51	6	24
1939	49	7	14	23	47	18	37	3	17
1940	49	8	16	14	29	21	43	2	10
1941	64	12	19	20	31	28	44	6	21
Total	483	81	17	237	49	171	35	47	27

Font. AMALBE. Elaboració pròpia.

Observem que la classificació va abraçar tots els membres de les quintes de 1933-35, com es pot deduir de la que hem pogut estudiar completament a Alberic i que es va realitzar després de la de 1936-41. Els resultats aboquen unes xifres sensiblement inferiors quant als percentatges respecte de les de 1936-41: 15,3% D enfront de més del 50% de les quintes posteriors, i un 60% d'Indiferents enfront d'un 30%, estant el percentatge d'Addictes semblant, al voltant del 10%.

Seguidament, o alhora, es va convocar la població masculina entre 16 i 45 anys perquè també emplenaren el mateix full. A diferència de les quintes anteriors analitzades, amb què s'hi havia d'enllestir per al 15 de juliol de 1940, a causa del volum de fulls declaratius, el procés classificatori massiu es va allargar durant la resta de l'any, com hem vist allà on hem trobat alguna prova documental que, de fet, només ha estat a Torrent. El sistema i els objectius continuen estant els mateixos segons les instruccions per a emplenar correctament el full declaratiu:

Se le entrega a cada individuo en edad militar y a los que, fuera de estos límites hubieran pertenecido al derrotado ejército rojo a excepción de los comprendidos en los reemplazos

de 1933-35. Independientemente de la clasificación, los alcaldes remitirán con antelación a este tribunal relaciones nominales de cada uno de los reemplazos como el de 1935.

Ens trobem, doncs, davant de la repetició del procés de classificació instituit arran de les ordres del 6 i 12 d'abril de 1939, per als soldats de l'Exèrcit republicà vençut, com si el Nou Estat espanyol, i especialment els territoris ocupats a partir de l'1 d'abril de 1939, fora un enorme camp de concentració on tothom d'aquestes quintes havia d'emplenar el full de classificació, que sintetitzava els apartats del que s'en feia ús en 1939 amb el que s'hi havia introduït per als reemplaçaments de 1936-41. Només es prescindia en la comissió de classificació de l'autoritat militar, que no deixava de fer-se present amb la participació de la Guàrdia Civil i sempre que no afectava quintos que anaven a ser cridats a files, almenys, immediatament. Els objectius, com en l'any anterior eren múltiples, i els podem identificar en les instruccions enviades als ajuntaments:

[...] Contestadas todas las preguntas que en los mismos se formulan en letra clara (a ser posible a máquina), si no saben se haga con ayuda de las autoridades y formados por los interesados a los 8 días en el Ayuntamiento. Conforme se vayan rellenando con todos sus detalles y documentos que el interesado pudiera aportar, como avales y certificaciones, etc., el alcalde unidos o pegados a dicha hoja para evitar el extravío procederá a emitir en el lugar correspondiente sucinto informe acerca de la conducta Político Social del interesado. Hecho esto enviará a la Jefatura local de FET, para que informe, cumplimentado, a la Guardia Civil quien informará y remitirá al Tribunal Clasificador de su demarcación, conforme vaya teniendo completos los de cada individuo informado [...].

Se pueden enviar informes reservados por los informantes que envíen directamente al TC especificándolo en el lugar correspondiente de la ficha de clasificación.

Sexto. Todos los informes firmados por quien los emita y sellados con el de la organización correspondiente.

Septima. La omisión de datos acerca de quienes se hubiesen destacado por su desafección a la causa nacional, actos delictivos por ellos realizados, dirigentes y autores de delitos de sangre, devastación o saqueo, así como las inexactitudes en la contestación de las demás preguntas será causa suficiente para que el tribunal acuerde su destino a un batallón de trabajadores [...].

Se presentaran ante la Junta el 19 actual. Los documentos que se adjuntan se recogerán en la Caja con los duplicados de la fichas por si la pide el Tribunal Clasificador nº 2 [...].

Informes Alcaldía: antecedentes y conducta

Informes FET: según datos obrantes en esta Jefatura.

GC: antecedentes y conducta.⁴⁶⁹

Pràcticament coincidien els informes que hem pogut analitzar, ja que el d'Alcaldia era el primer a ser emplenat, que era el que tenia davant FET, que el repetia i el feia arribar a la Guàrdia Civil, que directament asseverava el que ja hi havia escrit.

Quadre núm. 39. Tràfec de fulls declaratius per a informar entre Alcaldia, FET i Guàrdia Civil. Torrent, 1940

Mes	Reemplaçaments	Nombre	Remitent	Destinatari
juliol	1926	16	FET	Alcaldia
agost	1916	10	Guàrdia civil	Alcaldia i FET
agost	1925	30	Alcaldia	FET
agost	1924	10	Alcaldia	FET
agost	1915	8	Guàrdia civil	Alcaldia i FET
agost	1917	5	Guàrdia civil	Alcaldia i FET
setembre	1917	20	Guàrdia civil	Alcaldia i FET
setembre	1916	21	Guàrdia civil	Alcaldia i FET
setembre	1915	7	Guàrdia civil	Alcaldia i FET
setembre	1917	16	Guàrdia civil	Alcaldia i FET
setembre	1925	11	Alcaldia	FET
setembre	1915	34	Guàrdia civil	Alcaldia i FET
octubre	1915-1922	26	Alcaldia	FET
desembre	1921	1	Guàrdia civil	FET

Font: AMT. Elaboració pròpia.

⁴⁶⁹ AMT, Quintes, Correspondència 1940, expt. 1-1-40 T 21-5-1 L 51 (15)

Quadre núm. 40. Nombre de fitxes informades enviades al TC 2. Torrent, Octubre de 1940

Quinta	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922
Nombre	2	2	3	1	2	6	2	7

Font: AMT, quintes 1940. Elaboració pròpia.⁴⁷⁰

Durant la segona meitat de 1940, quan disposaren dels impresos corresponents, als ajuntaments van estar ocupats a obligar als ciutadans convocats a què emplenaren les fitxes per a ser classificats provisionalment, per a tot seguit enviar aquests fulls d'antecedents als Tribunals Classificadors que els hi anirien retornant en forma de fitxa individualitzada, a través de l'ajuntament, la sentència definitiva a cada classificat.⁴⁷¹ També els reservistes havien de passar la classificació política, com que tots ells queien dins de les quintes sotmeses a aquesta nova depuració, i encara no l'havien passada a molts dels municipis que componien cada partit judicial, s'hi va aprofitar la del TC, si ja la tenien o haurien d'emplenar-la ells a partir dels acords de les comissions locals, cosa que significaria, una altra classificació.⁴⁷² A finals d'any ja van començar a arribar-hi les

⁴⁷⁰ AMT, Quintes, correspondència 1940, T 21-5-1 L 51 (15), formularis-fitxa reemplaçaments de 1915-1932, 1-11-40: «Declaraciones juradas de los individuos al dorso para que sean informados per esa jefatura y trasladados a la comandancia del puesto de la Guardia Civil, para su remisión al Tribunal Clasificador».

⁴⁷¹ AMO, Quintes, 1940, S/N: «según orden telefónica de CR 29, se amplia mi escrito de ayer a alcalde a pueblos de Partido judicial. Se han de remitir clasificación política a la JCYR (Junta de Clasificación i Revisió) de los que han sufrido la revisión política de 1940. Reemplazos de 1933-35 urgente, consignándose en dichas relaciones la clasificación política del TC 1 si es conocida, clasificación provisional que le corresponde con arreglo a los informes emitidos en esa clasificación hasta que se reciban las trajectas definitivas del expresado TC», ofici 12-11-1940; AMSA, 10551-3, «clasificación quintos 1915-1943», Alcalde a TC2: «remito estado relativo fichas clasificatorias segunda quincena mes de octubre (estado quincenal) según instrucciones dadas por ese tribunal», ofici de 2-11-40; AMALBA, Llibre-registre Eixides 699/02- 2-1-2-3, 1940, ofici del 2-7-40: «TC 2 informa Alcaldía haber recibido hojas clasificatorias mozos R. 42-43», «15-7-40, declaraciones individuales R. 33-35 a TC 1».

⁴⁷² AMAI, Libro de reemplazos 1939-40-41, S/N: ofici Alcalde a TC1 de València, «individuos de reemplazos 1935 enviados a FET el 27 de mayo para información. Reemplazo de 1942, se remiten hoy los de 43. Envíen impresos». El resultat va ser: R 42: A-37; I-20 ; 1-D», 25-11-40. Al novembre no ha acabat la classificació que va començar al maig; AMSA, Quintes, 1940, Asuntos Militares, expediente 1055-3: recollida fitxes declaratòries 30-11-40, quintes 1915-24, Ban del 30-11-1940; AMSU, Governació, C. 529: TP 9-11-40 «remita pueblos distrito clasificación política R 34 y R 35, antes del 16 (12-1940)».

fitxes individuals on s'establia el "fallo" definitiu d'aquest carnet o cèdula d'identificació política que anava versemblantment a determinar la situació social de cada classificat. Els considerats D serien enviats a un batalló de treballadors, de qui hem rescatat exemples de diverses quintes. «Todos los comprendidos en las quintas 1915 a 1931, pasarán el mes de diciembre a retirar la ficha clasificatoria [...], la depuración militar que se efectúa le será indispensable para el desenvolvimiento de su vida».⁴⁷³

Imatge núm. 14. Fitxa del TC núm. 2 de València sobre un veí de Villar ⁴⁷⁴

Núm. de orden 6810 Ficha núm. 11431

MINISTERIO DEL EJÉRCITO INSPECCIÓN DE TRIBUNALES CLASIFICADORES
DIRECCIÓN GENERAL DE SERVICIOS 3.ª REGIÓN

Apellidos Pérez Sazán
Nombre José Naturaleza La provincia
Edad 25 años. Estado La provincia Profesión La provincia
Domicilio o residencia: Localidad La provincia
Provincia de Valencia. Calle Roma 22
Clasificado como **Indiferente** al Glorioso Movimiento Nacional.
Valencia del Cid, 24 ENE. 1941 de 1940.
El Coronel Inspector.

Font. AMV, Quintas, 1939-1941, caixa 1.3

⁴⁷³AGMG, BDST [Julio Cabrito Bravo, C. 2121, Expt. 10.8365]. De Sagunt-Port, del reemplaçament de 1924. ZORM 17 informa a l'Ajuntament de Sagunt de llibertat del BD, destinat a Larache el 23-5-1941 «por cumplimiento tiempo de arresto según artículo 10 OCR 5-1-1940». Com veiem a la imatge, hi havia còpia de les fitxes al negociat de quintes dels ajuntaments, com a prova de la classificació i document d'antecedents polítics de tots els sotmesos a depuració militar i política.

⁴⁷⁴AMV, Quintas 1936-38 y revisiones, C. 1.2; AHX, lligall 693, Revisión del reemplazo de 1938 a 1941, 4-11-40, Revisión exclusiones R. 33 i R. 34: «expedientes de prórroga y clasificación política». El resultat d'aquesta última classificació va ser: Afectes: 4, Indiferents: 23 i Desafectes: 4.

Mentre començaven a repartir les fitxes definitives, el TC advertia i amonestava de la manca de cel d'alguns ajuntaments quant a l'enviament de la documentació requerida per a la classificació definitiva, assenyalant els alcaldes i secretaris com a màxims responsables d'aquesta situació. En més d'un cas sembla que s'hi amagava o era conseqüència de l'existència de diferències de criteri a l'hora de determinar la classificació política d'alguns veïns; és a dir, de la gradació en la repressió i l'aplicació de la violència que es considerava necessària o suficient per part de les autoritats locals.⁴⁷⁵

8.4.2.-Rectificacions de classificacions i dissensions en el bloc de poder franquista

Quan abordem i tractem d'explicar la relació entre el nombre de desafectes i el que finalment va passar pel treball forçat, així com el diferent impacte segon cada quinta, cal que tinguem en compte que al juny de 1940 es van sortejar els reemplaçaments de 1936 i 1937, així com que va haver ajuntaments i alcaldes que adoptaren com a criteri que qui ja havia estat en batallons de treball no calia que hi tornara, com l'esmentat d'Ontinyent. Coneixem els "fallos" definitius de la JCR de les Caixes de Recluta per tal de determinar la seua possible incidència sobre els provisionals decidits als municipis. És a dir, si el criteri de les juntes militars es va conformar exclusivament a partir de la informació i la decisió local o si també disposaven d'informació pròpia: les targetes de classificació dels Estats Majors o les fitxes que havien emplenat els presoners i els soldats desmobilitzats durant 1939 que encara no s'havien processat.

⁴⁷⁵AMSA, Quintes, Correspondència, 1940, C. 1053 - 4. 2-11-40: Advertència del TC 1 a l'Alcaldia sobre l'emplenament del fulls de depuració dels reemplaçaments de 1935,42 i 43, ordenada al juny «y se solicitaban reiteradamente relaciones nominales de la misma no habiendo recibido las del 35».

No hem constatat en la documentació informació sobre canvis de classificació decidida per les CR sense una justificació o proposta local. En canvi, identifiquem una constant, que esdevé una pauta a partir de 1941, en relació a les peticions a la Junta de Classificació i Revisió de rectificació de la decisió provisional de Desafecte, enviada a l'abril de 1940, per la d'Indiferent. Ho veurem a les comunicacions entre la CR i els ajuntaments i entre la CR i la Inspecció de Camps, on s'hi justifica el canvi de classificació segons notificació de la comissió municipal de classificació. Cosa que corrobora la hipòtesi que anem defensant i tractant de demostrar quant a determinar la responsabilitat en la sort dels veïns depurats, com a què la repressió anòmica del treball forçat no es pot entendre sense contextualitzar-la cronològicament ni geogràficament.

D'aquesta manera, a les instruccions del 29 de maig de 1940 s'acolliran en ajuntaments com Ontinyent per a la rectificació de, com a mínim, 59 classificacions decidides i comunicades com Desafectes a l'abril, que al juny esdevenen Indiferents: «Según nuevas normas dictadas por la superioridad la Junta de Clasificación de la Caja de reclutas acordó rectificar de Desafecto a Indiferente [...]». Rectificació que va tenir un impacte singular per a la quinta de 1937, sortejada el dia 9 de juny, estant detinguts i deportats a Miguel de Unamuno els qui continuaren com a Desafectes, a primers de juliol.⁴⁷⁶

Quadre 41. Rectificació de la classificació D-I a Ontinyent per quintes. Juny 1940

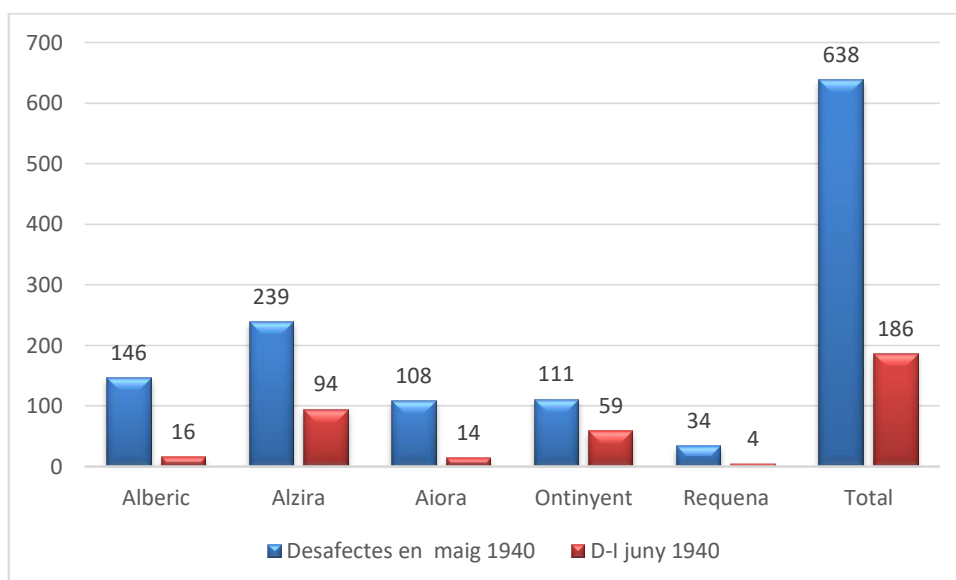
Reemplaçament	1937	1938	1939	1940
Nombre	18	7	10	24

Font: AMO. Elaboració pròpia.

⁴⁷⁶ AMO, Llibre-registre d'entrada, 19-6-40, S/N.

Hem pogut constatar les rectificacions de cinc dels dèssset municipis (29%), mostra que creiem suficientment representativa, si la sumem i comparem a les aportades en altres estudis, del fet que ens trobem davant una acció generalitzada que en bona mesura explica la diferència entre classificats oficialment Desafectes i el nombre final d'aquests que acabaren internats en el treball forçat.

Gràfic núm. 8. Canvis de classificació durant 1940. Reemplaçaments 1936-1941

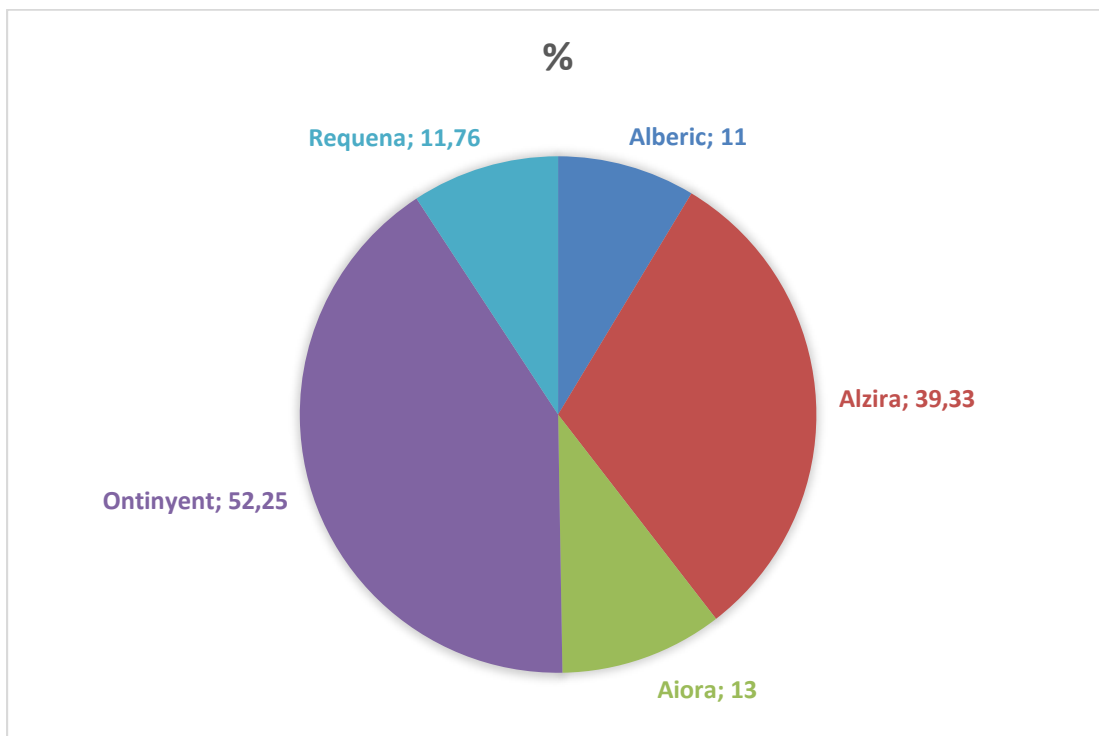

Font: Arxius municipals i AGMG. Elaboració pròpia. Ontinyent, quintes 1936-1940.

Destaquen municipis com Ontinyent on es produeix la major de les rectificacions, seguit d'Alzira. En tots dos casos coincideixen situacions que molts components d'aquestes quintes ja havien patit els batallons de treballadors abans de juny de 1940. Especialment cridaner resulta el cas de Requena amb només 34 Desafectes de les 6 quintes, on sembla que el criteri haja estat, com a Ontinyent, evitar el treball forçat a

qui ja l'havia patit, tot prevenint la situació evitant de bestreta una classificació extensa de Desafectes.⁴⁷⁷

Gràfic núm. 9. Canvis de classificació a cada CPJ. 1940-1942

Font:AM CPJ. Elaboració pròpia.

D'altra banda, com que ara internaran els desafectes de les quintes de 1936-37, per ser les cridades a files, la resta encara tindrà un any per a tractar d'evitar el batalló, que alguns també van poder deixar poc després de produir-se l'internament.

Des d'Ontinyent, el 5 de juliol de 1940, intenten canviar la classificació a José Belda Torró, concentrat en el dipòsit Miguel de Unamuno, on s'hi va constituir el BDST núm. 12 per a ser destinat al Pirineu navarrés. Hi haurà qui eixirà del dipòsit de Concentració sense ser internat en el batalló, per canvi de classificació, mentre esperava destinació

⁴⁷⁷ Tant a Ontinyent com a Requena l'impacte d'altres vessants de la repressió poden explicar aquesta mena de modulació de la incidència local del treball forçat. A Requena comptabilitzem fins a 31 mossos d'aquestes quintes en BBTT al març de 1940 i 27 més empresonats. AMR, Quintes, lligall 1684, oficis. Quant a Ontinyent, FET-JONS presumia de què 1000 ontinyentins havien passat per les presons durant el primer any de postguerra. Antonio Calzado Aldaria: *Ente la nit...* p. 89.

en alguns dels batallons disciplinaris que s'organitzaven amb els més de 6.000 desafectes de les quintes de 1936 i 1937, que van arribar a concentrar-se els primers dies de juliol de 1940 a Madrid.⁴⁷⁸

Hem pogut esbrinar que no només hi hagué discrepàncies en la classificació dins de les comissions locals, sinó també entre aquestes i la Caixa de Recluta en casos i moments concrets. És a dir, diferències entre els agents perpetradors de la violència política que significava la classificació i l'internament en una unitat punitiva. En aquest cas, el representat local, l'alcalde, feia valdre el poder que li atorgava la presidència de la comissió local per a esmenar una classificació, arribant a qüestionar, fins i tot, el criteri de la Caixa de Reclutes o insistint-ne davant el màxim organisme que ordenava l'alliberament dels presoners - l'ICCP - quan des de la Caixa de Reclutes es tramitava la proposta.

Rafael Lizandra Cases, del reemplaçament de 1937, ontinyentí amb residència a Barcelona, era professor d'Orquestra i comptava amb l'aval de Gonzalo Gironés, regidor de l'Ajuntament i un dels caps del tradicionalisme a Ontinyent; no obstant, va ser considerat Desafecte perquè així ho va decidir la comissió de classificació que el va classificar quan residia a Madrid, raó per la qual va ser enviat al BDST 37, destinat a la capital de l'Estat. L'alcalde, José Simó Aynat, insistirà a la Caixa de Reclutes d'Alzira perquè li canvien la classificació adduint que és el poder local qui sap i coneix el depurat, qui està realment capacitat per determinar el grau d'afecció o desafecció al

⁴⁷⁸ *AGMG*, BDST [José Belda Torró, C. 2174, Expt. 23.496]: «comprobadas en la actualidad por la información practicada y documentación presentada por el interesado su afección a la Causa Nacional, lo pongo en su conocimiento con el ruego que se acuerde la anulación de su actual clasificación y se conceptúe en definitiva com Afecto». Al desembre de 1940 ja havia abandonat el Batalló; *CDMH*, Incorporados, TC, BDST 12, C. 61, Expts. 1-2; *Idem*: DP Miguel de Unamuno, C.15, Expts 2-15; *AMXE*, Quintes, 1940: «Orden circular del 29-5-1940 (D.O 120) de la CR 28 al alcalde de Chelva».

règim de cada veí, com així ho han fet des de la fi de la guerra i ho ha ratificat l'Ordre de 20 de desembre de 1939 del Ministeri de l'Exèrcit per a la classificació, més les instruccions del 16 de gener de 1940 de la mateixa Caixa de Reclutes. Com que no hi ha resposta positiva, l'alcalde, després de dues peticions, demana directament al comandant del batalló què més cal per a canviar-li la classificació, que ho trametrà, deixant entreveure una crítica a la seua actitud que no acaba d'entendre, amb el benentès que la responsabilitat primera i principal recau en la comissió local que ell presideix, tal com la llei i la pràctica han anat demostrant, no només des del mes de gener, sinó des de la fi de la guerra:

[...] avales e informaciones que justifican la petición de cambio de clasificación, informe sobre situación y resolución, si pendiente, los documentos o requisitos necesarios. No obstante no figura en el sobre-carpeta cargo alguno que justifique tal clasificación. Entendió esta alcaldía que podía tratarse de un error, lo devolvió y contestaron en Madrid con la devolución de este documento en el sentido de que no procedía rectificar tal clasificación por ser criterio de la comisión la necesidad de presentar los documentos o pruebas que justifiquen las declaraciones (no presenta justificante de las mismas el clasificado), desconociendo la actuación del mozo [...]. Por los documentos que presentó y que se acompañan a este oficio, de los informes adquiridos es Afecto.⁴⁷⁹

Dirigir-se al comandant del batalló és una acció que cau dins la lògica política per a un alcalde com el d'Ontinyent perquè intermedie davant l'ICCP, ja que coneixia i tractava amb l'estructura institucional repressiva franquista - de la qual en formava part - des del dia que va ser designat, com que era ell de qui depenia el presoner i qui podia donar curs a la petició, per exemple, incloent-hi aquest entre els proposats per a canvi de classificació, que periòdicament es plantejava des dels batallons disciplinaris,

⁴⁷⁹ AMO, Quintes, Correspondència 1940, S/N: Alcaldia a comandant del BD 37, 1-10- 40.

demanant informes als poders locals.⁴⁸⁰ Tanmateix, el comandant el va redirigir a l'ICCP per a gestionar canvis de classificació. Amb aquestes peticions els alcaldes esdevenen intermediaris entre el poder militar estatal i la població local en una sort de nou caciquisme i clientelisme polític, especialment en municipis on el poder local era objecte de disputa a causa d'enfrontaments polítics dins del bloc de poder, i això requeria suport social que s'havia de demostrar davant la comunitat local, com en el cas d'Ontinyent.⁴⁸¹

El comandant contesta el 10 d'octubre que les peticions de reclassificació les envie més amunt, al coronel responsable de l'ICCP, a qui ha enviat els avals i aquest ja resoldrà. La insistència de l'alcalde al comandant va ben dirigida en la mesura que sap que sense el seu concurs en el vis-i-plau sobre conducta observada en el treball no es resoldria favorablement la petició. De fet, aquest regidor mostrarà una actitud de fermesa molesta quan es dirigisca a l'administració de l'ICCP radicada a Miguel de Unamuno per la tardança a resoldre les peticions informades de reclassificació.⁴⁸²

Quant al retard en algunes d'aquestes gestions, les autoritats militars podien veure's contrariades per la imatge d'arbitrarietat "excessiva" que hom poguera transmetre el fet que ara els alcaldes volgueren canviar la classificació, quan uns mesos o setmanes abans han pogut i tingut ocasió de decidir, puix sabem que darrere hi ha favors i corrupció, com dins l'Exèrcit, evidenciant, així, sobre quins criteris i quins valors podia suportar-se el sistema de depuració política.

⁴⁸⁰ J. Màrius Climent: «El batallón disciplinario...», pp. 305-313.

⁴⁸¹ Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit ...*, pp. 262-276; AGA, SGM, DNP: Juan Pérez de los Cobos, «Cuatretonda, Informe sobre actuación de gestoras municipales, Partido Judicial de Albaida, Inspección pueblos, octubre-diciembre de 1939. Informe de la Secretaría Política Provincial nº 4».

⁴⁸² AMO, Quintes, Correspondència, 1940, 29-9-1940. L'alcalde s'havia adreçat a l'ICCP el 5 de setembre per a informar d'altres tres canvis de classificació, dos dels quals sabem que van acabar en alliberament en 1940; AGMG, BDST [C. 2244, Expt. 27.291]; [Gonzalo Garrido Mollà, C. 3437, Expt. 96.277]; [Emilio Pla Soler, C. 3707, Expt. 114.044].

Aquestes qüestions, que semblen a primera vista de tipus més aviat burocràtic, amaguen, però, lluites i rivalitats encobertes per afirmar i demostrar segments de poder. Les hem vistes en altres municipis i protagonitzades per altres regidors aplegant a crear-se, fins i tot, un conflicte entre poders que podia arribar a qüestionar l'equilibri jeràrquic que els relacionava com a agències interdependents en l'aplicació de la violència: L'alcalde de Requena tractava que li canviaren la classificació a Aniceto Monteagudo Martínez, del reemplaçament de 1935 i internat en un BD al desembre de 1940, davant els informes i avals que demostraven que hi havia una errada en la classificació i que enviava l'alcalde al que considerava l'organisme competent: La "Subinspección de la Jefatura de Campos de Concentración y Batallones Disciplinarios" (JCCBD), que li va respondre en sentit negatiu. Davant la insistència, amb més informes de la primera autoritat local, el 27 de desembre esclata un conflicte que sembla competencial: «no es potestativo de mi autoridad modificar la clasificación aplicada por el Tribunal correspondiente, los informes que envia no tienen ningún efecto [...]». ⁴⁸³ No obstant, el possible conflicte no tapa la disputa pel poder de decisió dins dels àmbits del mateix que consideren propis cada jerarquia del règim, entre les quals la militar se situa, i així vol recordar-ho a l'alcalde, sempre per damunt de la civil

Adjunto le devuelvo los mismos hecha la clasificación con arreglo a informes emitidos por las diferentes autoridades anteriormente y dada la orden de detención del mismo, ha pasado a depender de la Inspección regional de BBTT clasificado de D, en su opinión por error, si bien la documentación del mismo obra en esta Subinspección por haber sido puesto a disposición de la misma para destino a unidad de trabajadores, no es potestativo de mi autoridad modificar la clasificación aplicada [...] los escritos de referencia en méritos no puede producir ningún efecto. ⁴⁸⁴

⁴⁸³ AMR: Informes y peticiones de informes políticos y sociales, 1939-1943, Expt. 1.179. "Acompaño otras dos relacionados con la conducta". Alcalde a Subinspección, 23-12-40; "Clasificado D en su opinión por error. Oficio de Subinspección 3ª RM, Sección 1ª-2ª a Alcalde, 27-12-1940".

⁴⁸⁴ AMR, Informes y peticiones de informes políticos y sociales 1939-1943, Exp. 1179: del tinent coronel a alcalde, 14-1-41. El presoner va complir el temps de castic imposat pel TC 2 de València.

Quan des d'un altre BD li demanen un informe de conducta d'un presoner a qui ell no sembla que vulga beneficiar, no contestarà quan se li reitere la petició: «devuelve escrito con el ruego sea remitido, a la mayor brevedad, el certificado solicitando en fecha 12-2-41 por ser necesario en esta unidad para los efectos de reclasificación de Zacarias García Pardo».

Analitzant aquestes peticions i actituds comprovem que el comandant del BDST 20 demana certificat de conducta durant i després de la guerra fins que es va incorporar a la Caixa de Reclutes, per a reclassificació. El comandant no vol la classificació del TC, sinó un informe de l'alcalde de Requena, que demora en tramitar: «A vuelta de correo envíe el certificado solicitado en mi escrito del 12 de febrero, ya que es necesario en esta para efectos de reclasificación [...]».⁴⁸⁵

El comandant demana certificat de conducta per a reclassificació dins del batalló durant i després del colp d'Estat per a seguir la tramitació davant la JCCBD. El comandant no necessita la classificació del TC que li ha enviat l'alcalde, sinó un informe com és preceptiu. Tanmateix, la contestació sembla un acte de protesta, i d'afirmació del poder local en el procés de depuració en negar els informes i reiterar la classificació del TC2 (Desafecte), desentenent-se del que se li demana, ja que la seua opinió no és valorada, com li ha deixat clar la Sotsinspecció en el cas anterior. Actitud de força i desafiament que és una mostra de com "funcionava" un sistema de repressió que era font de poder a través del favor que les autoritats militars podien qüestionar, deixant en evidència al poder local, que podia respondre entrebancant i boicotejant un sistema l'existència del qual es dificultava sense la participació activa d'eixe mateix

⁴⁸⁵ AMR, Ídem, 13-3-1941. El presoner havia estat proposat per a reclassificació per bona conducta. Fins a quin punt havia afectat políticament i personalment a aquest alcalde aquesta qüestió ho podem comprovar en el fet que tampoc enviava certificacions de soldats afectes: ofici CR 28 demanant-li documentació 7-2-1941.

poder, com ara ell demostrava impossibilitant la reclassificació, estenent, indirectament, l'impacte i el patiment dels presoners i les seues famílies.⁴⁸⁶

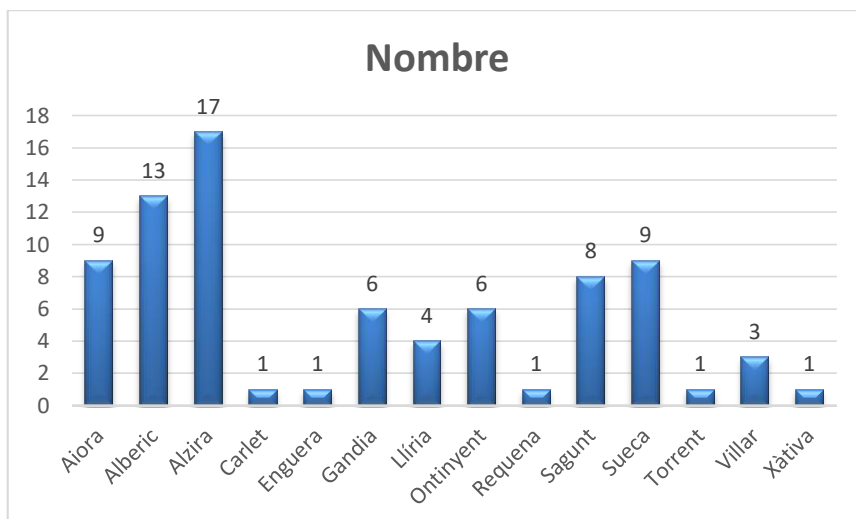
Altres vegades s'intentà utilitzar les diferents crides a la classificació i el tràfec continu de fitxes en direcció al TC, i de targetes de depuració cap als ajuntaments per a canviar les que ja s'han enviat, com a Sagunt, l'alcalde del qual és amonestat pel TC 2 de València per negligent i alguna cosa més:

[...] haber remitido fichas de los mozos del reemplazo de 1934 y 1935, los cuales con fecha 31 de mayo los primeros y 3 de junio los segundos fueron remitidos a este TC. Se servirá Ud. manifestarme el motivo por el cual los ha extendido por duplicado, toda vez que por este Tribunal fueron ya clasificados dichos individuos y deben obrar en poder de ellos las targetas clasificatorias correspondientes. Este Tribunal advierte que es la tercera vez que se repite el mismo caso de poco celo de ese Ayuntamiento en el cumplimiento de lo dispuesto.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Un exemple d'un procés generalitzat de canvi de classificació per voluntat local: Josep Màrius Climent Prats: *El treball esclau...* A Benigànim (València) es va al·legar, de forma generalitzada, que la causa de desafecció eren els antecedents esquerrans de les famílies per a justificar el canvi a Indiferent, pp. 134-136.

⁴⁸⁷ AMSA, Quintes, Correspondència, 1941, 10534-4: President TC 2 a alcalde de Sagunt, 12-2-1941. Contestació de l'alcalde al tribunal classificador el 13-12: «como quiera que la inmensa mayoría no cumplimentaron lo acordado, al realizar los bandos sobre otros reemplazos, se presentaban ignorando los interesados si habían llenado fichas y ante la duda se realizaron [...]». També s'hi apel·lava a altres qüestions per a justificar retards constants en la classificació i la recollida de les targetes, com que una ventada s'emportà l'edicta amb la Crida, alcalde de Sagunt a TC 2, 2-3-1941; quan aquesta alcaldia enviava agents a domicili per a controlar si els obligats a fer-ho passaven revista militar, 5-3-41; *idem*: Ban del 25 de febrer de 1941 per a recollir targetes de depuració de les quintes de 1932 a 1935.

Gràfic núm. 10. Canvis de classificació identificats D-I de presoners per municipis. 7-1940/ 9-1942

Font: arxius municipals i AGMG. Elaboració pròpia

El cas més clar quant a la relació entre capacitat de modulació de la repressió local i les exigències de la seua consecució com a garantia de permanència del poder franquista el trobem a Llíria, on l'autoritat militar hi arriba a acusar de negligent ratllant la deslleialtat al seu alcalde per no complir amb el seu paper d'agent informador necessari per a aplicar i justificar la repressió estatal. Aquesta, en no pocs casos, venia auspiciada i dirigida pels mateixos agents locals, qui davant el seu l'impacte social i els possibles efectes contraproductius derivats, decidien refrenar-la o reconduir-la.

El 19 de novembre de 1940, l'Assessoria jurídica del Ministeri de l'Exèrcit advertia en els següents termes l'alcalde de Llíria:

En repetidas fechas ha interesado a esa alcaldía esta Asesoría jurídica, una información politico-social de 3 vecinos que no se ha recibido y no es modo de ayudar a la justicia ni de la debida colaboración entre las autoridades, más si son superiores. Por primera vez llamo al atención a Ud. para que en lo sucesivo y especialmente en estos asuntos que no son burocráticos sino de máxima importancia, cuide de evitar tales negligencias y ponga

mas interés y celo en los Servicios que se le encomienden [...] a la mayor brevedad envíe informes sobre individuos con todas las características y circunstancias de su actuación en la forma detallada en mi primitivo oficio que doy por reproducido íntegramente a Madrid.⁴⁸⁸

No sembla fruit de la casualitat o només de la negligència que siguen municipis com Lliria, o agrociutats com Requena on esclaten aquests conflictes d'interessos quant a l'aplicació de la repressió o violència que es considera escaient i suficient; perquè si mirem els resultats de la classificació que hem plasmat en el quadre núm. 35 podem comprovar que els percentatges de Desafectes en totes dues poblacions són els més baixos dels caps de partit analitzats, 7,9% i 5,3%, respectivament. Sembla que aconseguir canvis de classificació per a eixir del treball forçat o per a lliurar-se'n anirien multiplicant-se, estant la seua gestió un factor cabdal en la modulació de la repressió i la consecució de suports en el nivell local. Si això no s'assolia per les vies establertes pel mateix règim, el poder local podia aprofitar l'ànsia i la necessitat vital d'aquest canvi desviant la pressió sobre les autoritats militars. A finals juny i principis de juliol de 1941 un nombre creixent de sentenciats Desafectes es presentaven a la CR 29 de Xàtiva a demanar el canvi de classificació davant la crida a files de les seues quintes i la perspectiva (com havia ocorregut l'any anterior) de ser internat en un batalló disciplinari. Dies després es rebia als ajuntaments un TP que «ordena respectivamente se abstengan de enviar mozos a la Caja de Reclutas para rectificar la clasificación política».⁴⁸⁹ Sembla que els alcaldes es van veure desbordats davant la pressió veïnal per a aconseguir deslliurar-se del treball forçat desviant-la cap a fora i cap a dalt, o van arribar a emprar aquesta pressió per afirmar la seua capacitat de

⁴⁸⁸ *AMLL*, Quintes, 1940, C. 1613-18.

⁴⁸⁹ *AMG*, Correspondència, Quintes, 1939-1943, AB-2607: TP CR 29 a l'Alcaldia de Gandia per a alcaldes del Districte, 12-7-1941; *AMO*, Quintes, Correspondència, 1940 S/N: TP CR 29 Xàtiva a ajuntament d'Ontinyent, 17-7-41.

decisió davant la burocràcia i l'estament militar, com una forma de protesta. Entre juliol de 1940 i novembre de 1941, fins a 58 desafectes d'Alberic de les quintes de 1936 a 1941 se'ls va rectificar a indiferent. La Comissió de Classificació d'Alberic formada per l'Alcalde, el cap local de FET-JONS i el delegat militar al·legaven de forma recurrent davant la CR «por error involuntario en dicción ó (sic) confusión de apellidos, fue clasificado de Desafecto, mereciendo por lo tanto ser clasificado de Indiferente». Rectificació ratificada per la CR 29 de Xàtiva en una resposta gairebé pautaada per repetida: «atendiendo a los documentos existentes en la misma».⁴⁹⁰

Sense el poder local, el sistema judicial militar i el control social franquistes no són efectius ni eficients; el règim dictatorial no pot arrelar-hi - per tant, sobreviure - sense la divisió entre vencedors i vençuts que es justifica a través d'un sistema polític-legal que es fonamenta en els informes locals quan s'inicia qualsevol procés de persecució o destrucció de qui ha estat denunciat en comemic del règim o n'és sospitós de ser-ho. Arribem, així, al moll de l'os quant a identificació dels elements configuradors del sistema repressiu franquista, amb el senyalament dels elements necessaris que conformen el seu engranatge de legitimació sociopolítica. Per molts informes que poguéssin acumular el SIMP i altres cossos policials i militars en 1940, l'accés a la informació d'antecedents amb la urgència amb què es tramitaven els procediments i les classificacions polítiques requerien d'informació ràpida i propera a l'acusat, sospitós o classificat. Cosa que només ho podia proporcionar l'autoritat local, que, a més, sumava al càrrec la funció policial en tindre entre les seues atribucions l'observació de les conductes i actituds de tots aquells que no foren addictes al règim,

⁴⁹⁰AMALBE, Secció IX, expedients generals de quintes 1936-1941 números 88 i 89: Ofici CR 29 a Alcalde, 3-10-41. Només hem trobat el cas d'un presoner d'aquest municipi a qui la CR manté la desafectió per haver estat soldat voluntari: la CRX 29, "Sección Justicia", 18-2-42, contestant a la Comissió que es tracta d'una persona classificada D al febrer de 1940 (com la resta dels reclassificats) i afegint que havia estat voluntari durant la guerra (com altres, de qui es va acceptar la proposta de rectificació a indiferent).

o foren sospitosos de no ser-ho. Les distintes agències de l'aparell repressiu volien i necessitaven saber de primera mà, no a través d'altres instàncies, com les Caixes de Recluta, qui era i quina relació tenia cada individu sotmés a escrutini davant del règim, en el moment que es demanava, no sis mesos o un any abans.

Necessiten antecedents del municipi i de l'autoritat franquista local que esdevé figura essencial, mentre se li atribueix el paper de jutge, de facto, de primera instància quan se li demana que diga qui és cada veí seu sotmés a classificació; quins són els seus antecedents i també - i no menys important - quina opinió li mereix en cada moment, implicant-lo directament en la imposició del castic i fent-lo protagonista, de fet, de la implementació, la modulació i l'impacte de la violència.⁴⁹¹ Per a endinsar-nos en la qüestió podem donar una ullada al quadre superior núm. 35 referent als suports polítics i impacte de la repressió per entendre que les noves autoritats locals representen, en la majoria dels casos, una minoria social, - realment minsa en municipis com Alzira, Llíria o Villar - segons els paràmetres d'anàlisi del mateix poder franquista - on, sens dubte, a causa de la repressió popular durant la guerra i a l'ambient hostil de postguerra s'estaven implementant polítiques d'extermini d'enemics a municipis com Ontinyent, Llíria o Villar atenent al nombre d'afusellats en 1939 i 1940. En aquest context es produeix la depuració massiva de 1940, però també algunes rectificacions que afloren interessos diversos dins del bloc de poder, entre els seus diferents nivells, en referència a l'aplicació de la violència com mètode d'imposició-affirmació de cada "porció-àmbit" que es considera de decisió pròpia, siga de iure o de facto.

⁴⁹¹ Per a aprofundir en la repressió com a càlcul veure Julio Aróstegui: «Coerción, violencia, exclusión...», pp.48-51.

Quadre núm. 42. Desafectes i treball forçat en BDT/ BDST. 7-1940/12-1942

Municipi	Identificats	TF 1940	%	TF 1941	%	TF 1942	%
Aiora	45	10	22	23	51	9	20
Albaida	5	1	20	4	80	S/D	
Alberic	59	31	52,5	33	56	12	20,3
Alzira	91	35	38,5	41	45	26	28,5
Carlet	44	24	55	20	45	9	20
Énguera	18	8	44	6	33	4	22
Gandia	52	30	58	34	65	43	82
Llíria	14	6	43	3	21	9	64
Ontinyent	59	30	51	33	56	19	32
Requena	36	13	36	27	75	6	17
Sagunt	107	53	50	68	64	46	43
Sueca	52	23	44	31	60	22	42
Torrent	22	7	32	19	86	10	45
Villar	26	13	50	20	77	13	50
Xàtiva	53	20	37,7	28	53	23	43,4
Xelva	9	2	22	5	56	2	22
Xiva	3	3	100	3	100	3	100
Total	695	308	44,3	245	32,2	256	36,8

Font: AM i AGMG. Elaboració pròpia.

Dels prop de 700 desafectes internats identificats en els BDST vigents entre l'estiu de 1940 i finals de 1942, pràcticament, el 97% pertanyen als reemplaçaments de 1936-41, estant tots Desafectes en la mesura que els qui venien de l'exili, que no pertanyien a aquestes quintes, també ho eren per considerar-los "emboscados". Del total d'identificats (695) d'aquesta nova denominació, que significava la continuació del treball forçat durant els dos anys i mig de la seua vigència, la major part (44,3%) ho va estar durant l'any 1940 i integraven les quintes de 1936-37.⁴⁹² Durant l'estiu- tardor de 1941 es van incorporar els Desafectes de les quintes de 1938-40, que se sumarien

⁴⁹² Amb tres internats del reemplaçament de 1942, la classificació dels quals es va realitzar al juny d'aquest any, quan ja s'havia produït el lliurament de les targetes de depuració definitives per part dels Tribunals Classificadors de les Caixes de Recluta.

als que ja hi eren de les quintes anteriors (el temps d'internament era de dos anys per als de les quintes de 1936, i de fins a dos anys i mig per a la de 1937) i que no havien pogut aconseguir els avals que els traslladara a un regiment de l'Exèrcit. Finalment, seguint amb aquesta dinàmica, s'hi van incorporar els Desafectes del reemplaçament 1941 a partir d'abril de 1942, el període de servei militar dels quals (entre dos i tres anys, per a les circumstàncies internacionals) va excedir el de vigència dels BDST, passant a un regiment amb alguns condicionants per venir de batallons de Desafectes, que més endavant abordarem, a seguir amb el servei militar obligatori. Sense tenir accés en els expedients personals a una informació més completa de cada internat (altes i baixes), només podem aportar dades parcials del temps d'internament d'una part d'ells.

Per a entendre el quadre núm. 42 caldria dir que la suma total inclou els sis reemplaçaments, el que vol dir que una part dels qui van ser internats en 1940 continuaven el 1942, fins que van ser alliberats en ordenar-se el llicenciamnt de la quinta de 1936 a l'abril de 1942. D'altra banda, respecte dels reemplaçaments posteriors també hem constatat que alguns van passar a un regiment o van ser alliberats (dret a pròrroga) en poder aconseguir els avals abans de la dissolució dels batallons.⁴⁹³ Amb tots aquests condicionants i premisses podem observar un impacte diferenciat segons ens situem en un cap de partit judicial o un altre. En primer lloc, destaquen Gandia i Lliria que van mantenir un nombre creixent d'internats durant el període, estant el percentatge màxim durant l'últim any de vigència amb un 82% i 64%, respectivament, dels identificats en el treball forçat. En segon lloc, un altre grup de cinc municipis (Sagunt, Sueca, Torrent, Villar i Xàtiva) amb màxim d'internats en 1941 i amb tendència a disminuir durant 1942, tot i mantenir percentatges alts

⁴⁹³ *DOMÉ* núm 84, 15-4-1942.

d'internats, al voltant del 43% de mitjana. Identifiquem un tercer grup de sis municipis (Alberic, Aiora, Carlet, Xelva, Énguera i Requena), on la tendència és clarament a disminuir la incidència local de la violència de l'utilitarisme punitiu, especialment a Requena, amb un impacte general quant als BDST inferior a la resta si la relacionem amb el seu pes poblacional (tercer municipi més poblat després de Sagunt i Alzira) i que podríem associar, com a Ontinyent, amb l'impacte previ del treball forçat. Finalment, hi ha el cas de Xiva on, dels tres identificats, en dos casos són retornats de França per les fronteres nord i sud en 1940, i per això són internats en BD de castic (números 1 i 35), on, a causa dels recàrrecs i les quintes a què pertanyent (1936 i 1940), continuaran fins a la seua dissolució. En el tercer cas, els indicis apunten al fet que també va patir algun tipus de castic i recàrrec, ja que no es va llicenciar fins a la dissolució dels batallons i provenia d'un regiment d'enginyers.⁴⁹⁴

Malgrat la dificultat per a determinar el reemplaçament i la data d'internament, i poder entrellucar la responsabilitat local del treball forçat entre els Desafectes de 1940, hem elaborat el següent quadre on s'intenta complementar l'anterior quant a concretar l'impacte per quintes durant els anys de la seua crida (1941 i 1942), sempre tenint present les prevencions apuntades en relació a les dades disponibles, que hem rastrejat en la documentació municipal i militar, amb els resultats següents:

⁴⁹⁴ AGMG, BSDT [José Calvete Miró, C. 2300, Expt. 30.266]: per tant, era soldat quan va ser reclutat i fins a ser enviat a Miguel de Unamuno, el 2 de novembre de 1940.

Quadre núm. 43. Desafectes internats en Batallons Disciplinaris durant els anys 1941- 42. Quintes 1938-1942

MUNICIPI	R 1938	R 1939	R 1940	R 1941	R 1942	total R	%	TF** 1941	TF 1942
Albaida	** *								
Alberic	8	6	2			18	8,73	11	7
Alzira	20	6	12	2	2	42	20,4	20	12
Aiora	5	4	1			10	4,85	7	3
Carlet									
Énguera		5				5	2,4	3	2
Gandia	3	5	4	2		14	6,8	7	7
Llíria	2	3	8			13	6,3	7	6
Ontinyent	6	1				7	3,4	4	3
Requena				2		2	0,97	1	1
Sagunt	13	8	8	6	1	36	17,5	18	18
Sueca	7	4	4	2		17	8,25	9	8
Torrent		2	2	1		5	2,42	3	2
Villar		4	4	1		9	4,36	5	4
Xàtiva	2	7	16	2		27	13,1	14	13
Xelva			1			1	0,5	1	
Xiva	** *								
Total	66	55	62	20	3	206		110	96
%	32	27	30	9,7	1,5	100		53,4	46,6

Font: ARM i AGMG. Elaboració pròpia. * Reemplaçament; ** Treball Forçat; *** No ens consta.

Finalment, hem pogut determinar que un mínim de 206 presoners internats en batallons de desafectes pertanyen a les quintes de 1938-42, (203 - 98,5 %, si restem els tres de 1942). Dels quals 110 ho van ser en 1941 (setembre-desembre) i 96 hi continuaven o van ingressar-hi durant l'any següent. Segons les dades el quadre núm. 42, en 1941 i 1942 van passar pel treball forçat 245 i 256, respectivament. Cosa que vol dir que la incidència sobre les quintes de 1938 a 1941 va ser sensiblement menor que sobre les de 1936-37, amb un impacte al voltant del 45% i del 37%, respectivament

per les raons esmentades quant als canvis de classificació durant l'any que transcorre entre la crida d'uns reemplaçaments i altres. Quant als resultats, remarquem el fet que en tres caps de partit judicial (Albaida, Carlet i Xiva) no trobem cap membre d'aquests reemplaçaments en batallons de treball de desafectes. En el cas d'Albaida, només hi hem identificat un membre de les quintes de 1936-1937, el que pot indicar la voluntat de modular la violència política evitant el castic anòmic, singularment arbitrari, que representava el treball forçat. A Carlet, en canvi, tenim 44 identificats de les quintes de 1936-37 i cap dels reemplaçaments següents, el que significa un canvi d'actitud respecte del que s'anava apuntant a Albaida o Xiva, però també a Requena o Xelva, on només n'hi hem trobat dos i un presoner d'aquestes quintes. Quant a la incidència per reemplaçaments, es distribueix al voltant del trenta per cent entre les de 1938-40 i del deu per cent per a la de 1941.

Mentre se substanciava el procés, els presoners de les quintes de 1936-41 eren internats en els batallons de penats per haver estat detinguts i en situació de llibertat provisional, en espera de la sentència. Si es donava el cas de sobreseïment o resultaven absolts en la causa seguida deixaven de ser penats i havien de ser alliberats del batalló de penats. No obstant, l'anàlisi apunta que no perdien la consideració de Desafectes pel fet d'haver estat encartats i acusats de possibles delictes, o pel mateix fet d'haver passat per la presó. És a dir, com que els batallons disciplinaris per a desafectes ja s'havien dissolt, si es trobaven en edat militar, seguien acomplint el temps de servei en un regiment.

Filiberto Delgado, anteriorment esmentat, del reemplaçament de 1937, romanía internat en un BDSTP des de desembre de 1941, a diferència d'altres que també estaven en llibertat condicional i van ser internats en un BD de desafectes. Li corresponia passar a un regiment al maig de 1943, segons comunicació de la CR. No

obstant, no ho va fer fins a octubre. Qüestió que es repetia fins a esdevenir quasi una pauta relacionada amb els tràmits burocràtics que hem vist reclamar sovint per les distintes instàncies i agències implicades en la repressió dels vençuts, a la incompetència de l'administració militar o l'escàs interès per la situació i la sort dels internats o, en definitiva, a la suma de totes tres causes que sovint retardaven i allargaven sense motiu el temps de permanència en el treball forçat.

Nicolás Cambres Gómez de la quinta de 1939, amb domicili a Requena, estudiant, va romandre internat quasi tres anys entre 1941 i 1944 en el BDSTP 93 a Marroc. El 14 d'agost de 1944, el capità de la companyia on estava destinat donava curs al certificat de llibertat definitiva que havia tramés la presó d'El Puig (València) el dia 5. El 30, el comandant del Batalló comunicava amb el tinent coronel, Cap de l'ABDSTP, que el dia 5 de setembre complia els 34 mesos de permanència en files del reemplaçament de 1939 en "zona liberada". Amb aquesta data, des de Ceuta, s'hi donava l'ordre de llicenciar Gabriel «[...] a quien corresponde permiso ilimitado por tener la condena extinguida, encontrarse en libertad definitiva y llevar servido un tiempo igual al que sirvió su reemplazo en Zona liberada según dispuesto por el General Jefe EMC, el 10 de julio (1944)». El 8 de setembre aquesta "Subinspección" enviava a la de l'Exèrcit de Marroc "cuadruplicadas relaciones de disponibilidad". El 25 es demana des de les oficines de Ceuta el passaport per al viatge de tornada que, al seu torn havia de ser autoritzat per l'Exèrcit. El 29 de setembre, des de l'Agrupació ix l'ordre al comandant del BDSTP perquè es presente el presoner a Ceuta. D'ací partirà el 10 d'octubre cap a Requena, on al desembre del mateix any encara no disposava del

document de racionament, ja que ni l'alcaldia ni el batalló havien complit amb els tràmits obligatoris d'alta i baixa.⁴⁹⁵

Definitivament, les víctimes del treball forçat entre 1940-42 es concentren entre aquells exsoldats de l'EPR dels reemplaçaments de 1936 a 1941 classificats Desafectes per les Comissions de Classificació locals que no aconseguiren aval ni tingueren la suficient capacitat de pressió sobre aquestes perquè els canviaren la classificació abans de ser cridats a files.

Durant 1941 va continuar el procés de classificació dels membres de les quintes pendents de l'any anterior que no s'havien remés dins el termini establert, apilant-se als ajuntaments advertiments sobre el retard en aportar la documentació requerida per Caixes de Recluta i Tribunals Classificadors durant el mes de gener.⁴⁹⁶ L'afany depurador arribava fins i tot a retornats de l'emigració quan França estava ocupada pels nazis, demanant des de les autoritats consulars que el sol·licitant fora classificat en funció de la seua conducta a França respecte al "Movimiento Nacional" per a depurar-lo a Espanya; per la qual cosa s'havia d'emplenar la fitxa classificatòria preceptiva.⁴⁹⁷

Per als Desafectes de les quintes que anaven a ser cridats a files, com l'any anterior, no es tramitava les sol·licituds que presentaven, tot i que ja sabien tots que comportava aquesta classificació, com així ho expressava Vicente Ferrer Corachán, fill de vídua pobra d'Aiora, que es dirigia a la CR 29 reclamant el dret a pròrroga que li havien tret

⁴⁹⁵ *AGMG*, BDSTP [Filiberto Delgado Roig, C. 4294, Expt. 1.907]; [Nicolás Cambres Gómez, C. 4276 Expt. 1.161].

⁴⁹⁶ *AMSU*, Oficios de servicio en files 1939-1941, C. 589/177-178: des del TC1 es demanava els fulls classificatoris dels pendents que hi constaven com desapareguts, en la presó, en llibertat provisional o servint a l'Exèrcit fins a completar tots els membres de totes les quintes sotmeses a depuració.

⁴⁹⁷ *AMXE*, Documentació Militar S/N: Ofici d'Alcaldia, 6-3-194. Les autoritats franceses es negaren a entrar en aquest joc, ja que la persona en qüestió portava en França des dels 4 anys, tot i que el cònsol espanyol a Lió va haver de certificar la no comissió de fets considerats delictius pel franquisme.

a causa de la classificació de desafecte per la comissió local en 1940. Aquesta, davant la seua reclamació, el va dirigir a la CR perquè explicara la seua situació i es poguera reconsiderar la classificació definitiva. Cosa que farà amb assessorament legal i els avals preceptius i necessaris d'un empleat públic (la Comissió Local no ha fet la gestió del canvi de classificació, com hem vist per a altres casos, però sembla disposada a aportar els informes favorables que li demane), apel.lant, ahora, a la desesperada situació familiar en què es troba.

[...] en la revisión del año de mi reemplazo en la ficha de clasificación la Junta de Clasificación de la Caja de Reclutas 29 acordó en fecha 8-5-40 denegarme la excepción causándome con ello gran perjuicio quedando mi madre desamparada sin mi auxilio y para subsanar el error involuntario de mi clasificación en la ficha he solicitado la subsanación del error, ruégole que previos los informes que estime necesarios a fin de obtener la concesión de la prórroga solicitada cuyo expediente obra en la Junta de Clasificación por ser de verdadera justicia [...] pueda atender a mi madre, acompaño certificado expedido por el Secretario del ayuntamiento de conformidad a lo dispuesto apartado 7 del BOP de la Provincia, circular dictada por la Junta de Clasificación de fecha 13 de marzo último BOP de la Provincia 67 [...].⁴⁹⁸

8.5.-Un estudi de cas. El BDST núm. 12

A finals de juny del 1940, el BDST 12 va ser destinat a la construcció de la carretera navarresa d'Irurita al Coll d'Artesiaga fins a enllaçar amb Eugui en una via ràpida per a comunicar Pamplona amb la vall fronterera del Baztán, i aquest amb els diversos sectors navarresos i guipuscoans de la línia de defensa fortificada dels Pirineus. En aquesta obra van participar dos batallons més fins a juny del 1940, el 159 i el 18, que va ser continuada pel BDST 12 fins a juliol de 1941. En total, almenys 1.700 homes

⁴⁹⁸ AMAI, Quintes, Expedients 1930 -1943, S/N. 14-5-41, «Instrucciones Órdenes Circulares de la JCCRJ, BOPV nº 132, día 5 mes actual revisiones de quintas».

en diferents fases per a una via d'uns 12.000 metres, (Organero: 2015, 49). L'obra assignada al BDST 12 es construïa a fes i pala sobre una sendera que comptava amb forts desnivells i rampes, on s'hi havia de salvar els forts pendents excavats pel riu que el travessa i li dona nom.

La singularitat d'aquest batalló disciplinari rau en el fet que al voltant del 80% dels seus components en 1940, tenien el seu domicili al País Valencià, dels quals, un mínim de 97 en els desset municipis cap de partits judicials que estudiem (17%); a molta distància hi havia els qui provenien de la Regió de Múrcia (8,5%), seguida dels de Biscaia (3%), estant la pràctica totalitat dels seus components de 1940 del reemplaçament de 1936.

Les dades dels expedients personals ens han permés conèixer les causes de les baixes definitives del Batalló de 271 presoners, el 47,2 % del total de presoners de 1940. L'1 de juliol de 1940, quan va arribar a la Vall del Baztà (Navarra) a construir una carretera, segons l'ATC, aquest batalló estava conformat per 599 homes, baixant fins a 517 els internats en el mateix al final de l'any. Metodològicament, hom ha treballat i tret les estadístiques sobre una base de 573 internats de mitjana, existents durant l'any 1940 i fins que el Batalló va ser dissolt el 30 de juny de 1942, quan els presoners que encara hi romanien s'incorporaren al núm. 13, destinat a Punta Cires per a treballar en obres de fortificació, prop de Ceuta.

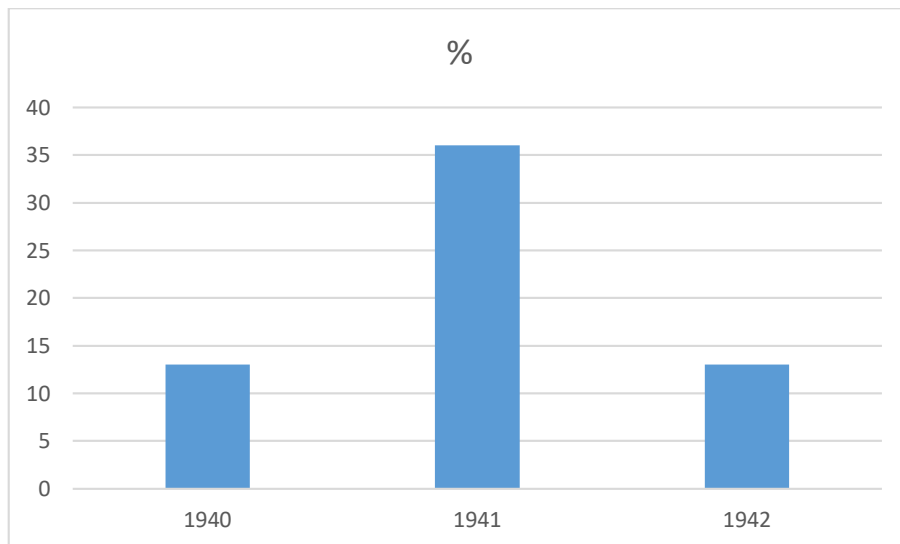
A través de la seua anàlisi hem pogut endinsar-nos en el funcionament intern, identificant alguns aspectes d'interés històric quant a la pràctica i política franquista amb els presoners desafectes, així com les accions i reaccions d'aquests per a deixar de ser-ho i deixar el batalló, possibilitant-nos una aproximació als resultats d'ambdues estratègies. Tot plegat, a partir dels informes polític-socials existents en una part dels expedients personals que hi eren enviats per les autoritats locals (Alcaldia, FET-JONS

i Guàrdia Civil) a requeriment del comandant, per a conformar les fitxes personals per a l'arxiu i control policial de la JCCBD, que substituiria en les seues funcions a l'ICCP, a partir de l'estiu de 1940. Aquests s'afegien als ja existents en les Caixes de Recluta facilitats per les Comissions de Classificació local. Endinsar-nos en els informes ens permet copsar i resseguir les actituds canviants dels poders locals sobre els veïns desafectes, a sis mesos d'haver estat internats en el Batalló. Quan abordem la seua anàlisi trobem algunes de les claus que expliquen perquè el 1941 es produeix el major nombre de baixes per trasllats a un regiment, és a dir, per canvi o "millora" en la classificació política de desafecte a indiferent, estant la causa principal, precisament, els informes que arriben al Batalló des de les localitats d'origen dels captius, sobretot, entre desembre de 1940 i gener de 1941.

Els informes analitzats no són originals, sinó còpia de la transcripció que el comandant del BD enviava juntament amb un informe personal dels presoners a la JCCBD perquè valorés el canvi de classificació dels presoners proposats per ell cada quinzena entre, almenys, el 15 de maig i el 31 de desembre de 1941. Fins a 64 propostes hem trobat entre aquestes dates, de les quals només una part tingué l'efecte desitjat del canvi de classificació, com es pot comprovar en el gràfic número 11. Es tractava d'una decisió conjunta en què intervenia el màxim organisme responsable dels Batallons de Treballadors en obrir la possibilitat - que sembla periòdica - de deixar de ser Desafecte; el comandant del Batalló que havia de donar la seua opinió favorable sobre l'informat-avalat, cosa que significava que el presoner havia de mostrar l'actitud de zel en el treball i obediència a l'autoritat que d'ell s'esperava per a poder reintegrar-se en la "Nova Espanya" amb les garanties necessàries. Qüestió on s'implicava directament la seua família, en haver d'acudir a les autoritats locals i poders socials perquè el procés de reclassificació culminara amb èxit; autoritats i poders que

esperaven d'aquella una actitud semblant, pel que fa a obediència i submissió, que la que es buscava dels seus familiars internats contribuint, així, a un major control social i arrelament del règim per la via de la coacció/dissuasió que proporcionava l'internament en l'utilitarisme punitiu.

Gràfic núm. 11. BDST 12. Baixes en percentatges per canvi de classificació

Font: AGMG, BDST. Elaboració propia.

La família d'un presoner de Puçol (València) va buscar al capellà de la seua parròquia perquè intercedís per ell davant el comandant del Batalló, ja que, segons el religiós, el seu internament es devia a enveges i picabaralles d'algú del seu poble. Com ja era allí i treure'l anava a ser complicat, li demanava que actués «a fin de hacerle más llevadera la injusta penitencia impuesta». El comandant contesta explicant-li com era el camí per a aconseguir eixir d'aquesta situació:

Tengo el gusto de manifestar a Ud. que para una rectificación de la clasificación política del mismo [...] es necesario la presentación en esta jefatura de los Aavales correspondientes de las Autoridades Locales de su residencia, que rectifiquen su actuación hacia el Glorioso Movimiento Nacional, dándole aquí curso a la Inspección de Campos

de Concentración, donde se dan las órdenes oportunas para el traslado de los mismos según sean los avales presentados.

[...] habiendo tomado debida nota del mozo en cuestión, por si hubiera algún destino para el mismo.

Irurita (Navarra), a 25 de enero de 1941.⁴⁹⁹

Uns informes locals no excessivament negatius, més l'interés d'un representant dels pilars ideològics del franquisme, van tenir el seu efecte en la sort del presoner, de qui desconeixem quan va ser baixa en el Batalló. Encara que trobem algunes altres missives -fins a set peticions i avals- de membres del clergat, són, efectivament, els informes locals els que marquen la gradació del propi castic i de la violència que cal d'aplicar-hi. El rector de Massarrojos (València) intercedirà per un altre presoner apel·lant al fet que no ha comés cap delictes, al que li respondrà el comandant que, amb els informes adquirits

[...] por esta Jefatura de las Autoridades Locales de esa plaza, todos los cuales coinciden en afirmar la actuación marchista (sic) de su recomendado (esquerrà, del comité local, voluntari i oficial de l'EPR). Advirtiéndole que procure informarse mejor y que su recomendado puede dar gracias que está en un batallón acogiéndose a la benignidad de la justicia del Generalísimo (q.D.g.), pues debería ser encartado.

El que per descomptat significava que, a diferència de l'anterior, a qui l'executor de la violència considerava suficientment castigat, aquest presoner amb els antecedents aportats des del municipi romandria a la feina fins al final del període assignat de castic.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ AGMG, BDST, [Enrique Claramunt Bosch, C. 2443, Exp. 27.556], al febrer deixava el fes i la pala i era destinat com a assistent a la Plana Major del Batalló.

⁵⁰⁰ AGMG, BDST [Jaime Domenech Pascual, C. 2559, Expt. 43.849].

Els informes tenen en comú -i així ho expressen, generalment - que eren adquirits per les institucions locals a petició del comandant un any després que hagueren actuat les comissions de classificació de cada municipi. El fet que una part dels informes siguin favorables als presoners ens està indicant el grau d'arbitrarietat amb què s'actuava; les motivacions suprapolítiques que van concórrer en la classificació, encara que per a justificar-los ara, en 1941, es recórrega, per exemple, a aduir «errades» fruit de confusions nominals, com hem vist a Alberic. En aquest sentit, hi hem trobat denúncies explícites d'aquestes arbitrarietats, fins al punt de ser un representant de FET local (expressant repetidament la informació unànime local) qui inquiria del comandant (en forma de pressió) la raó de l'ingrés d'un presoner de Sueca en el Batalló, quan tenia bons antecedents polítics, socials i familiars.⁵⁰¹

Remarcar el recurs als “bons” antecedents familiars, situació que trobem en altres quatre casos, com a aval aportat per les autoritats locals. No obstant això, veurem recórrer a aquesta qüestió en sentit contrari en altres vint casos. És a dir, Desafecte, també -i a més-, per comptar amb antecedents familiars d'esquerres, que es considerava un defecte, una taca familiar transmesa. Castigar el mosso per les seues idees (era d'esquerres, “roig”, com la seua família), i a la família per la seua “nefasta” educació, per la seua roïna influència, amb el treball forçat del fill. L'antecedent familiar (fill de pare executat i germà fugit...) s'aduirà en aquests termes per a justificar que més d'un jove amb passat apolític sense militància coneguda i soldat de reemplaçament durant la guerra acabarà patint el treball forçat en la postguerra per ser de significada o coneguda família esquerrana, estenent una pràctica punitiva col·lectiva en forma de castic intergeneracional, en la qual els fills purgaven les “culpes” dels pares i a aquests se'ls feia carregar amb la responsabilitat de la sort incerta i les humiliacions que patien

⁵⁰¹ *AGMG*, BDST [Francisco Moreno Figueres, C. 3473, Expt. 98.457].

els seus descendents en els batallons de treball forçat, dels qui, en no pocs casos, depenien econòmicament. A partir dels informes trobats i analitzants, s'ha detectat una major presència d'aquests dolents antecedents familiars en els enviats per FET-JONS, que, d'altra banda, tampoc impediien canvis de classificació.⁵⁰² En un cas, casat i pare de dos fills, l'informe de FET-JONS exposa que

Toda su familia destacada en la dominación marxista, con un hermano ajusticiado. Él estuvo apartado de toda política pero si estaba conceptuado por las personas de derechas como completamente izquierdista. Su conducta moral deja algo que desear en el tiempo de su mocedad.⁵⁰³

Cinc ontinyentins més compartiran amb l'anterior «malos antecedentes» o eren desafectes per «conducta deficiente», «una mala conducta moral i religiosa» o un «mal concepto». La seua classificació seria causada per «hacer gala de la victoria marxista» o «ser entusiasta del marxismo»; per «izquierdismo»; per ser amic de «elementos rojos», o, simplement, comptar amb «malos antecedentes» a causa de la mateixa classificació de Desafecte. Aquest fet, comprovat també per a altres municipis, ens duu a pensar fins a quin punt els antecedents familiars foren excusa, justificació o causa real de l'internament i fins on es va arribar a introduir aquesta qüestió i quin pes va tenir en l'impacte de la repressió franquista de postguerra.

Els informes d'antecedents d'aquest presoner de Bonrepós (València) de la Guàrdia Civil són una còpia ampliada del de FET-JONS local on asevera que: «Se supone que su tendencia política era izquierdista por ser el ideal que profesan sus familiares [...] y de cuantas conversaciones se le han oído es individuo sin espíritu de

⁵⁰² *AGMG*, BDST [Rafael Sánchez Roldán, C. 3343, Expt. 131.438].

⁵⁰³ *AGMG*, BDST, [Gonzalo Torró Penadés, C. 2616, Expt. 140.104]: informe del Cap local de FET- JONS, Joaquín Buchón Ureña, fill de pare assassinat durant la guerra.

enmienda [...] que profesa estrecha amistad con el que fue Presidente del comité revolucionario». L'alcalde, per la seua part, diu que

estuvo afiliado a la UGT durante la guerra: encuadrado él, junto con sus amistades y familia en el Frente Popular [...]. Constituyen una buena prueba de sus ideales rojos y su fobia (sic) marxista las cartas que remite a sus familiares llenas de insultos y amenazas más o menos encubiertas contra esta corporación municipal y Junta Clasificadora política de esta localidad.

Bonrepós, 23-12-1940.⁵⁰⁴

Retraure els antecedents familiars podria derivar del biologisme polític desenvolupat a partir de les aportacions eugenèsiques nazis importades i reformulades pel Cap de Psiquiatria de les presons franquistes, Antonio Vallejo-Nájera, com ja hem referit. Les seues teories pseudocientífiques del gen marxista que el sistema democràtic va permetre que «inoculara» i s'escampara en tot l'Estat espanyol, que es transmetia entre les famílies «febles», especialment de mares a fills (Vinyes, 2001, 238). En les fitxes dels presoners internats en els batallons de treball forçat es preguntava pels antecedents familiars, la qual cosa possibilitava introduir aquesta qüestió com a causa de desafecció, com a delictes polític de facto, en la mesura que constituïa un condicionant més en el moment de realitzar la classificació política del mossos, que torna a aflorar en els informes que reclamen els comandants dels batallons, precisament, per a completar les fitxes dels presoners; influint, així, en la determinació dels antecedents polítics i «morales» negatius de la persona a classificar, o jutjar en consell de guerra. Encara més, a Ontinyent i altres municipis de l'entorn, les comissions de classificació van arribar a justificar el canvi de desafecte a indiferent en 1941 de

⁵⁰⁴ *AGMG*, BDST, [Francisco Luch del Toro, C.1671, Expt. 79.768].

part dels internats en batallons i de la majoria dels classificats com desafectes en espera de ser-ho, precisament, amb l'argument que van ser declarats «Desafectos por ser de familia de izquierdas».⁵⁰⁵

El que ens mostraria fins a quin punt les autoritats franquistes locals empraven el seu poder d'una forma discrecional a l'hora d'abocar a un destí tan incert i humiliant com el del treball forçat a qui era internat en aquests batallons. Dins d'aquesta comissió els informes i els avals de FET, sembla exercien la primacia dins del bloc de poder polític-militar; eren els qui decidien sobre la sort dels veïns sotmesos a classificació i a revisió d'aquesta, estenent, així, entre la població vençuda, el temor i el terror que es mantenia durant el temps de les depuracions i els internaments que, per exemple, a Ontinyent no van acabar fins a 1947, amb l'alliberament dels últims presoners dels batallons de penats.

De l'estudi de l'impacte de l'utilitarisme punitiu es desprén que la societat en el seu conjunt va ser sotmesa a la coacció que significaven la delació i la depuració política dels reemplaçaments de la guerra entre 1940 i 1942 per part dels nous amos del poder local, als qui el franquisme havia dotat de la capacitat per a decidir sobre la sort i la vida dels seus veïns, que arribaven a exhibir-ho com a forma d'intimidació i mitjà de control social a través d'amenaçes constants, obertes o vetlades, impossibilitant la normalització de la vida quotidiana en la postguerra. Sobre els expedients consultats que aporten dades, fins a un 73% dels internats que hi havia al juny de 1940 van complir el temps de prescripció en el treball forçat. Cosa que vol dir que la majoria d'ells no va aconseguir els avals necessaris o aquests no van tenir l'efecte buscat perquè, com també hem vist, continuaven considerats enemics, a criteri dels seus veïns

⁵⁰⁵ J. Màrius Clliment: *El treball esclau...*, p. 131.

i agents executors de l'utilitarisme punitiu. Així, necessitaven més temps de castic en el treball forçat per tal de destruir les seues conviccions i possibles adherències ideològiques republicanes i, amb això, la seua capacitat de resistència a la dictadura franquista.

Sens dubte, el benefici econòmic que generava la seua explotació laboral ha de tindre's molt present per a entendre la permanència de la majoria dels presoners en el BD, qüestió que va estar en el centre del debat en el si del franquisme a l'hora de plantejar la seua continuïtat o dissolució com a fórmula de coacció i castic de la dissidència present i futura.

Se tiene el pleno convencimiento de la utilidad de los Batallones Disciplinarios en los momentos actuales, tanto por su rendimiento en el aspecto práctico, en favor del Estado, para la realización de obras de importancia que si necesitasen presupuesto para mano de obra difícilmente se llevarían a cabo, como en el aspecto político, como medio de regeneración que facilita ocasión de rehabilitación a los necesitados de ella, como consecuencia de equivocadas ideologías anteriores o de conductas más o menos responsables durante la campaña, en relación con el G.M.N. Constituidos hoy casi exclusivamente los Batallones de Trabajo por individuos de los reemplazos en filas, que cumplen su Servicio militar con los mismos devengos que tendrían en las filas del Ejército, no supone ningún gasto que deduir al rendimiento señalado anteriormente; por el contrario, con el producto de su Trabajo se construyen los Sanatorios Militares Antituberculosos, que dejarán un recuerdo grato de la existencia de este Organismo [...], Madrid, 25 de Mayo de 1942.

El Coronel Jefe Inspector. César Mateos Rivera.⁵⁰⁶

⁵⁰⁶ *AGMAV, JCCBD: «Inspección a los Batallones de Trabajadores de la 2ª, 5ª, 7ª y 8ª Regiones Militares, Baleares, Canarias y Marruecos». C. 20904, Expt. 10. «Informe consecuencia de la visita de inspección girada a las unidades disciplinarias en la Cuarta Región Militar», pp. 8 i 9. Obres, com la línia fèrria Sa Pobla al Port d'Alcúdia a Mallorca, es van planejar i iniciar comptant-hi amb la mà d'obra forçada, que va ser abandonada en disordre's els batallons de desafectes a finals de 1942. Maria Eugènia Jaume i Esteva: *Esclaus oblidats...*, pp. 88-92.*

8.6.-La dissolució dels batallons disciplinaris. Octubre-desembre de 1942

Durant l'any 1942, a mesura que anaven incorporant-se als batallons de treball els desafectes pertanyents als últims reemplaçaments de la guerra (1941, a l'abril) es va obrir el debat sobre la conveniència militar i política de la continuïtat de les unitats d'exclusió i castic per a soldats classificats com desafectes al règim. Entre les qüestions a tenir presents, segons les consideracions plasmades en l'informe-resum del coronel-Inspector al maig, una de les raons per a la dissolució o reforma era una qüestió pràctica a causa de la necessitat creixent de forces armades en el context d'una guerra mundial que la gran aliada, l'Alemanya nazi, no acabava de resoldre; per tant, hi havia qui recelava que no s'integrara els soldats-treballadors en la instrucció militar mínima davant una possible necessitat de mobilització ràpida. César Mateos considera que ja es trobaven molt millor preparats que altres reservistes, com els excedents de contingent, per l'experiència militar-bèl·lica que acumulaven i conseqüència del mateix procés de disciplinarització, adoctrinament i submissió a què hi han estat sotmesos, que feia dels presoners un instrument utilitzable com a mitjà bèl·lic en cas de necessitat.⁵⁰⁷

De fet, l'ocasió va sorgir al novembre d'aquest any, engegat el procés de dissolució, amb motiu de l'operació Torxa que va suposar el desembarcament de les tropes aliades en el nord d'Àfrica francès, que va provocar la mobilització general dels reservistes de les quintes de 1938-1941, justament els reemplaçaments a què pertanyien els internats

⁵⁰⁷ *Ídem*, «Llevaron completados [...] los conocimientos de instrucción y manejo del arma que aprendieron en la zona roja...», p. 8.

en batallons de treball que anaven a passar a un regiment, que també va afectar els reemplaçaments de 1942 i 43.

El Ejército de Tierra se vio obligado a construir 2.000 barracones para alojar a tal contingente y las industrias encargadas de proporcionarle los suministros necesarios fueron movilizadas. El Ejército del Aire, por su parte, tuvo que recibir un crédito extraordinario para atender a los gastos originados. Fue la última movilización de reservistas españoles por razón de una amenaza exterior. A tenor de la normativa consultada, debieron permanecer en filas hasta principios de 1945, como parece deducirse de las facilidades otorgadas a algunos opositores que se encontraban en filas.⁵⁰⁸

La presència aliada al voltant del Marroc espanyol, a la qual se sumava l'Àfrica colonial francesa, enfront de les costes del sud de la península Ibèrica, apropava l'escenari de la guerra a l'Espanya franquista amb el control miliar i polític nazi de la totalitat del territori francès europeu. La mobilització parcial ordenada per al dia 29 de novembre escampava la por i la prevenció davant una possible invasió aliada, perspectiva que era celebrada entre alguns internats en batallons disciplinaris.⁵⁰⁹

El debat sobre què fer amb unes unitats de treballadors quan, per un costat, han de llicenciar els qui complien el temps de servei de dos anys al juny (quinta de 1936) i ja no hi havien d'incorporar els possibles desafectes de 1942, tot i que n'hem trobat, ja que resultava un reemplaçament marginal quant al seu possible protagonisme militar i polític en comptar entre 14 i 15 anys quan es va produir el colp d'Estat i haver estat

⁵⁰⁸José Miguel Quesada González: *El reservismo militar...* p. 264; *BOE*, 322, 18-11-1942, p. 9.332: "Ley por la que se autoriza a los ministros de Ejército, Marina y Aire para [...] ordenar la movilización de los contingentes necesarios para reforzar las unidades de sus jurisdicciones", <https://www.boe.es/diario_gazeta/comun/pdf.php?p=1942/11/18/pdfs/BOE-1942-322.pdf>; *AMR*, Quintes, Correspondència, C.1759: Comunicació de l'alcalde de Requena als municipis del partit judicial per a complir ordres del governador civil de concentració en els punts de reunió el 26 de novembre, 19-11-1942. L'Ordre de 28 d'octubre de 1942 iniciava el procés de dissolució dels Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors.

⁵⁰⁹ T.O de Natividad Castellote Valero, filla de Miguel Castellote Martínez, presoner del BDST 13 destinat l'octubre de 1942 a fortificar a Punta Cires (Ceuta), abril de 2016.

requerida la seua quinta en gener de 1939.⁵¹⁰ A més, com diu César Mateos, ja existien mecanismes de control suficients «como se viene efectuando actualmente, puedan ir siendo destinados posteriormente algunos individuos, como consecuencia de informaciones que se practiquen a Batallones Disciplinarios».⁵¹¹

No només pels serveis d'investigació del mateix Exèrcit, també estaria pensant en el sistema de depuració engegat feia dos anys que abraçava fins al reemplaçament de 1943, que permetia identificar a través de les autoritats locals i dels tribunals classificadors els possibles defectes existents, enviant-los a tots a l'únic dipòsit que romandria actiu a l'Estat espanyol per a la seua gestió: Miguel d'Unamuno a Madrid «destinado a la recepción y clasificación de los individuos que procedentes de toda España, procedentes de Cuerpo, procedentes del Extranjero, Sancionados por la Fiscalia de Tasas y por otros motivos, deban causar alta como trabajadores».⁵¹²

S'hi havien incorporat noves quintes que, en cas de mantenir les premisses seguides amb les anteriors, podrien haver donat continuïtat a les unitats de defectes fins a 1945, quan es va llicenciar la de 1941, última classificada segon l'Ordre de 20 de desembre de 1939. Aleshores perquè no es van mantenir aquestes unitats de castic i prevenció de qualsevol oposició o dissidència present o futura? Javier Rodrigo esmenta l'incompliment dels objectius i la desastrosa situació general de què era conscient César Mateos a causa de la corrupció i la manca generalitzada de comandaments capacitats en els batallons de treball. Segons Oriol Dueñas, la raó principal de la fi dels batallons de treballadors va ser que Franco volia tornar a posar en marxa el servei militar obligatori després de tres anys de guerra, per fer-ho necessitava bona part dels joves que romanien en BBTT de forma que pogueren ser

⁵¹⁰ *DOMÉ* núm 243, 15-4-1942, p.290; J. Matthews: soldados a la fuerza, Alianza , Madrid, 2013, p.74.

⁵¹¹ *AGMAV*, «Informe de Inspección...», pp. 1-2.

⁵¹² *Idem*. A Miranda d'Ebre internaven els sancionats per la Fiscalia de Taxes incapacitats per al treball.

mobilitzats en el context de la Segona Guerra Mundial.⁵¹³ Per la seua part, Juan Carlos García Funes entén que el sistema era convenient i escaient segons la cosmovisió del castic i la disciplina militar, unit al benefici i els objectius polítics que s'hi buscaven:

Consideramos que los fines de este sistema van más allá de la mera herramienta punitiva de los desafectos a la sublevación y al Nuevo Estado, y del exclusivo aprovechamiento económico de la masa de trabajadores gestionada por el sistema militar. Es la conjunción de ambos factores la que permite responder a la pregunta, sin perder de vista la coyuntura.⁵¹⁴

És probable que les conseqüències de tota mena per als internats i les seues famílies que provocava el treball forçat, evidents per a tothom, i que ell mateix apuntava en aquest informe, com analitzarem en el capítol dedicat a l'impacte humà, pesaren cada vegada més, tant per l'escassetesa de mà d'obra existent, com a la ruïna de les economies familiars i locals que causava. Situacions a què s'afegien les queixes que arribaven des dels municipis de residència dels presoners en forma d'increment en les peticions de canvis de classificació.⁵¹⁵ D'altra banda, hi ha la mateixa modulació de la violència estatal que s'uniria a la social, dalt esmentada, una vegada assolit l'objectiu d'eliminar l'intel·liguència republicana a tots els nivells amb l'aplicació massiva de la pena de mort o el seu desterrament per a evitar-la, implementada a través dels indults, les commutacions de pena i la concessió de llibertats condicionals. De fet, és al que s'apela quan es vol justificar la fi dels batallons: «[...] cabe abrir al personal de los Batallones de Trabajadores el camino de su rehabilitación, permitiéndolo que cumplan en las filas del Ejército sus obligaciones militares [...]».⁵¹⁶

⁵¹³ Javier Rodrigo: *Cautivos...*, 2005, p. 221; Oriol Dueñas: *La gran destrucción...* pp. 298-300.

⁵¹⁴ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p.193.

⁵¹⁵ *AGMG*, BDST, [José Cebolla Vendrell, C. 2429, Expt. 36.869]. Aquest presoner i molts altres de Sueca i la Ribera Baixa demanaven permisos a través de l'Alcaldia per a treballar en la sembra i la sega de l'arròs.

⁵¹⁶ *DOMÉ* núm. 24, 29-10-1942; *AGMAV*, «Informe de Inspección...», p.8.

Qüestió que apunta cap al que es desprén de la reflexió de César Mateos quant a la consideració i continuïtat d'aquestes unitats com una forma de castic i exclusió política-social a debat al si del Ministeri de l'Exèrcit, doncs mantindre-les, ni que fora com a batallons especials de soldats-treballadors, donaria continuïtat a la discriminació en el tracte dins d'aquesta institució per causa política, entrebancant l'atracció-integració en el règim que el servei militar tenia com un dels seus objectius:

[...] aumentando rencores que se trata de disipar proporcionándoles los mecanismos de rehabilitación completa; y a este efecto se tiene muy en cuenta la observación de sus conductas para el pase a Cuerpos corrientes del Ejército, elevándole su dignidad a la categoría de soldados.⁵¹⁷

El seu manteniment era del tot contraproductent, segons el màxim responsable de la Inspecció, en la mesura que entrebancava la possible i, sembla, buscada aquiescència o integració submissa en el règim dels considerats enemics, tres anys després de la fi del conflicte, en dificultar i tallar els mecanismes d'atracció i dissuasió dels presoners, ja implementats, com les propostes de passar a Regiment, com a forma passiva d'inserció en el règim que hem vist i Mateos apunta. Aquest discurs cauria dins dels debats sobre la necessitat de buscar suport actiu i passiu - consens i consentiment - de la dictadura franquista seguint els passos i en formar part de les dictadures del segle XX

[...] aún cuando debieron mucho de su existencia y perdurabilidad a la utilización de la violencia y el control social en su sentido mas amplio, solo pudieron instaurarse y mantenerse en la medida que gozaron del apoyo y consentimiento más o menos activo de amplios sectores de la población [...] ampliar dicho apoyo social incluso entre sectores

⁵¹⁷ «Informe...», Ídem, p. 8.

inicialmente considerados hostiles fue un objetivo esencial de las dictaduras contemporáneas [...] en el contexto de la “sociedad de masas”.⁵¹⁸

Ara bé, de les seues reflexions, el que escau remarcar és que l'existència del treball forçat en si mateixa desmuntava tota justificació ideològica i política del seu manteniment, en demostrar inútil i una fal·làcia l'adoctrinament polític i religiós per aconseguir la seua regeneració, el “sanejament” transformador dels enemics, per la via del convenciment. La dissuasió per a evitar qualsevol oposició present o futura que possibilitara la continuïtat del nou règim, més enllà de l'ús de la violència, no tenia sentit en un sistema basat en la discriminació entre soldats i treballadors forçats. Perquè els batallons de treball, com el mateix Cap de la Inspecció venia a reconèixer implícitament, com que no defensava la seua vigència, no eren altra cosa que violència, semiesclavitud, exclusió i humiliació. Qüestions absolutament incompatibles amb la teòrica política d'atracció al sistema per la via d'un millor tracte i com a mètode de dissuasió, alleugerint la coacció humiliant sobre els antics enemics a través de la seua consideració en integrar-los com a soldats en l'Exèrcit. És a dir, presentava de forma descarnada les contradiccions entre la política que pretenia seguir el règim i la pràctica que la impossibilitava, tot atenent a la seua pròpia naturalesa política, conseqüència dels seus orígens i configuració a partir de la violència desfermada amb el colp d'Estat, estesa i multiplicada amb la guerra que va provocar per assolir el poder total. Reduïa, així, l'existència dels Batallons de Treballadors a allò que les víctimes i la historiografia han expressat i demostrat: un sistema corromput d'extracció de benefici econòmic d'una mà d'obra captiva i castigada a causa de la seua derrota en la Guerra Civil, a qui es pretenia doblegar a través de l'explotació en condicions de quasi

⁵¹⁸ Carlos Fuentes: *Viviendo en dictadura...*, p. 4.

esclavitud de la seua força de treball; fent notar i sentir als presoners el seu anorreament i humiliació quotidiana amb el tracte indigne i inhumà a què, reconeix, hi eren sotmesos.

I encara més, quan es va decidir, cinc mesos després d'aquest informe, la dissolució dels batallons de treball, aquesta només es va fer efectiva per als últims Desafectes després de patir l'internament entre 8 i 15 mesos, segons el reemplaçament, quan es va produir l'ingrés en regiments de l'Exèrcit d'aquells, a partir de finals de desembre (article 1r de l'Ordre).

D'altra banda, el treball forçat va continuar ben present com a forma d'explotació violenta per a altres col·lectius víctimes de la dictadura, com els penats en edat militar i els sancionats a causa de l'estraperlo fomentat per la política autàrquica franquista, però també per als presos fora de quintes amb llargues condemnes, a través del sistema de redempció de la pena pel treball, com veurem en el capítol següent.

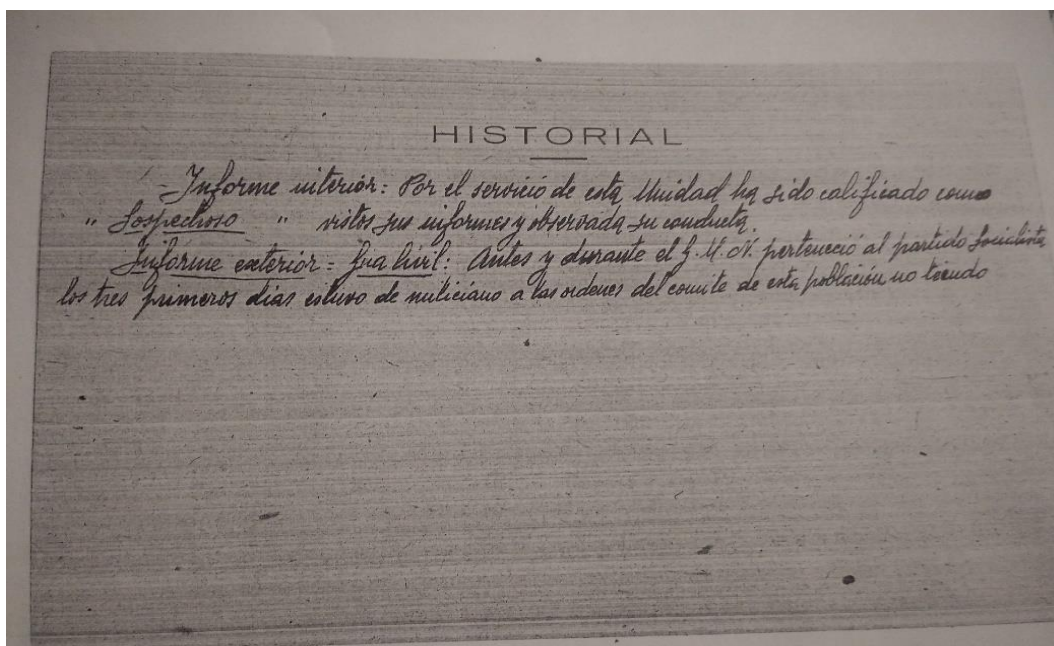
Finalment, qualsevol pretensió d'integració "igualitària" que significués la dignificació dels extreballadors forçats a través del servei militar en l'Exèrcit, a partir de 1943, xocava amb el fet que aquests hi anaven literalment "marcats", en ser objecte d'una darrera classificació a l'alliberament del batalló per llicenciament o dissolució. Entre la documentació que la JCCBD havia de remetre abans de dissoldre's als cossos de destinació de l'Exèrcit hi havia els expedients personals dels excaptius, en els quals hi constava la fitxa-informe de classificació política de cadascun d'ells després de passar pel treball forçat, que reproduïm en les imatges 15 i 16. El que significa que el control i la vigilància sobre els expresoners, per haver-ho estat, no es limitaven al temps de permanència en el batalló. L'alliberament es produïa per haver complit el temps de servei que s'assimilava al dels soldats del seu reemplaçament, sempre que no hi haguera recàrrecs per arrestos o altres motius, com haver estat a la presó, que per a

alguns va suposar continuar amb l'internament durant mesos en un altre batalló. Finalment, quan es produïa la baixa, també per dissolució, s'empenava una fitxa que es remetia a la JCCBD, a la unitat de l'Exèrcit de què depenia el batalló i a la Zona de Reclutament i Mobilització, o a la unitat de destinació corresponent, on s'hi feia constar la classificació que mereixia després d'haver estat sotmés al procés de reeducació social i política pel treball forçat. La fitxa de llicenciament que aportem pertany a un presoner del BDST 12, una de les dues que hem trobat d'entre els més del miler d'expedients personals existents i revisats sobre aquest i altres batallons en el transcurs de la present investigació. Indicava que el control polític-social dels Desafectes seguia més enllà del treball forçat, ja fos en una unitat de l'Exèrcit o en la seua vida quotidiana, quan van retornar a la llar, i que, en el fons, mai deixarien de ser-ho.

Imatge núm. 15. Fitxa de llicenciament del BD 12. 1942, anvers

Ejército de Marruecos		BATALLON DISCIPLINARIO DE SOLDADOS TRABAJADORES N.º 12	
<i>Ripoll</i>	<i>Francisco</i>	Legajo <i>H</i>	Expd. <i>H05</i>
<i>Magari</i>		Empleo actual <i>Sold. Dto.</i>	
		Destino <i>2ª Compañía</i>	
F I L I A C I O N			
Hijo de	<i>Juan y Concepción</i>	nació	<i>18-6-15</i> estado <i>Solt</i>
Natural	<i>Limat de Valldigna / Valencia</i>	profesión	<i>campesino</i>
Vecino	<i>id. id.</i>	calle <i>J. G. Ferrer</i>	núm. <i>1</i>
Ingreso	<i>28-6-40</i>	como <i>Sold. Dto.</i>	reemplazo <i>1936</i>
Cumple		Residencia <i>Limat de Valldigna / Valencia</i>	
Calle	<i>J. G. Ferrer</i>	núm. <i>1</i>	Caja Recluta <i>Alcira</i>
Procedencia del informe	<i>Juan Llorens Ferrer - Alcalde</i>		
C A L I F I C A C I O N			
Al incorporarse	<i>"D"</i>	En filas	<i>"S"</i> Al licenciarse

Imatge núm.16. Fitxa de llicenciament del BD 12. 1942, revers

Font: AGMG, BDST, C.3802, Exp. 120.158.

Van seguir considerats i vistos com a enemics en tant que “sospitosos” - “S”- a l’hora de l’alliberament. La qüestió no seria tant conèixer quants van ser considerats com a tals sinó que el fet mateix que la immensa majoria dels presoners complira amb els termes i els terminis de prescripció (73 % dels internats en el BD 12, sobre dades parcials). Encara més, mesos després del llicenciament dels seus companys, presoners d’aquest batalló dissolt continuen internats en un altre BD, mantenint, així, l’objectiu de canalitzar els qui continuaven considerats com Desafectes en aquest sistema d’adaptació i accés exclouent - de fet - i submís a la Nova Espanya. Les accions dissuasives que seguirien al treball forçat podrien plasmar-se en forma de pressió i presència de les agències de seguretat del règim en els entorns familiars o laborals de l’extreballador forçat, com recorden els seus descendents. Fet que hauríem de relacionar amb les possibilitats de desenvolupament i integració social del marcat com

a “sospitós”, en la mesura en què aquesta última depuració va ser considerada un instrument que alertava de l'existència d'autèntics o possibles irredimibles als quals calia continuar vigilant, controlant i, conseqüentment, excloent. Les causes i les conseqüències d'aquesta realitat les trobem, per descomptat, en la mateixa persistència en la resistència, malgrat el castic patit, com explicava Luís Ortiz Alfau que trobava bastant normal el rebuig dels captius del treball forçat a un sistema i a un règim del qual només rebien fam, humiliació i maltractament.

Quant a les conseqüències: mantenir la classificació de Desafecte podia significar que ningú li oferiria treball a Bilbao fins que va subornar a un funcionari del sindicat vertical perquè li segellara l'imprés preceptiu per al contracte (Hernández de Miguel, 2019:460). I encara més, pel fet de seguir en un batalló quan es van dissoldre, al desembre de 1942, arrossegaven la classificació de Desafectes, ja que se'ls van continuar negant drets de què gaudien els soldats de reemplaçament, com el de pròrroga; o enviant-los a unitats d'enginyers dedicades a fortificar, és a dir, a seguir discriminats i treballant debades per a l'Exèrcit. Situació que es reproduirà en el cas de Vicent Hernandonera, alliberat del BDST 12, a qui per haver passat per la presó i la seua condició d'expresoner d'un BDST el va portar a una vida marcada per la precarietat laboral a Carlet.⁵¹⁹

⁵¹⁹ *AMG*, Llibre-registe entrades 13-11-42/ 15-6-43, AB 2294: Jesús Planta Sanz, presoner del BDST núm. 13 i del reemplaçament de 1937, entrada del 17-11-42; *AGMG*, BDST [Bautista Gascó Durá, C. 2882, Expt. 61.827], d'Alberic i del reemplaçament de 1938; Entrevista a la neta de Vicent Hernandonera, Maria José García Hernandorena, juliol de 2021.

9.-Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats (1941-1948)

Per a abordar aquest capítol hem consultat el fons de penats existents a l'Arxiu General Militar de Guadalajara, així com els consells de guerra de quatre municipis, caps de partit: Albaida, Gandia, Ontinyent i Xàtiva, encara que, en aquest últim cas, només hem accedit a dos dels cinc expedients identificats a causa de l'estat de conservació de la documentació. En total hem analitzat 18 processos militars i hem pogut identificar fins a 23 sentències d'aquests tribunals. Si bé, no tractem en aquesta tesi totes les arestes del treball forçat que va articular el franquisme com a forma de castic lucratiu sobre els vençuts de la guerra civil, creiem convenient realitzar una aportació puntual sobre el sistema penal de treball captiu que pot ser d'interès en referència al debat sobre la condició de forçós del sistema de redempció de penes pel treball, dels presos condemnats per consell de guerra que complien sentència a la presó. En segon lloc, per a delimitar el tipus de relació que s'hi va establir o va arribar a haver-hi entre aquesta forma d'extracció del benefici captiu i la que es va implementar per l'Exèrcit sobre milers de presos i presoners polítics existents a les presons i batallons de treballadors durant la postguerra. Finalment, perquè volem incloure, com hem fet amb el treball en els camps de concentració o altres modalitats del treball forçat informal o no reglat, alguna referència d'interès humà que complete el conjunt de formes que aquest va adquirir i de què en va fer ús el franquisme, durant la seua existència.

Per als presos que complien condemna, el règim franquista els oferia l'oportunitat de rebaixar-la treballant en captivitat en unes condicions molt beneficioses, tant per a l'Estat com per a les empreses que contractaven obres amb ell. Considerem escaient

aclarir els conceptes i les diferències, a partir de l'anàlisi d'exemples concrets, amb el sistema de treball forçat per a presoners de guerra, acusats d'algun delictes (encartats), sotmesos a depuració, processats en la immediata postguerra i condemnats en un procés sumaríssim d'urgència (en la majoria dels casos) per un consell de guerra, que durant aquests anys estaven en edat militar. És a dir, van ser cridats novament a files entre 1941 i 1945. Seguirem trobant internats en batallons de penats després d'aquesta última data, en allargar-se el temps de servei militar per als sancionats durant l'internament, fins que es va alçar l'estat de guerra en 1948, mentre que el sistema de redempció de penes, va continuar en el sistema penal durant la resta de la dictadura i en acabant, fins a la reforma del codi penal de 1995.

La 1.ª Agrupación pasó a depender del general jefe del Ejército de Marruecos y la 2.ª del capitán general de Burgos, de quien dependía también el campo de concentración de Miranda de Ebro. El año 1942 acabó con una comunicación del Estado Mayor a la Dirección General de Servicios del Ministerio del Ejército, informando de la nueva estructura de los batallones y su ubicación: la 1.ª Agrupación de BDST -Penados- tuvo su plana mayor en Ceuta (los batallones 91, 93, 97 y 75) y la 2.ª Agrupación la tuvo primero en Algeciras (Cádiz) y luego en Lora del Río (Sevilla) (los batallones 92, 94, 95 y 96). Posteriormente, el batallón 92 fue de Las Arenas (Bizkaia) a Algeciras; el 94, de Orgañá (Lleida) a Cádiz; el 95 se trasladó desde Arcos de Jalón (Soria) a Algeciras, y el 96 permaneció en Alcalá de Guadaíra (Sevilla). La Agrupación de Marruecos recibía los batallones 91 (desde Las Palmas), 93 (desde Toledo) y 97 (Guadarrama) a Ceuta, y el 75 a Melilla. También se dispuso que permanecieran a disposición del Servicio Militar de Ferrocarriles un total de 500 hombres del Batallón nº 95 que quedarán en el mismo lugar que hoy se encuentra dicho Batallón en Arcos de Jalón, como destacamento del mismo por un tiempo que quedaba por determinar. Aunque las dos agrupaciones estuvieron funcionando hasta 1948 (Mendiola y Beaumont, 2006, p. 104).⁵²⁰

⁵²⁰ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 250; *DOMÉ*, 243, 29-10-1942, article 3r, p.290; *AGMG*, BDST C. 2741:Asuntos. Reorganización campos y batallones 1937-1942; «Real Decreto 1396/1992, de 20 de noviembre, por el que se aprueba el Reglamento de Establecimientos Penitenciarios Militares», *BOE* núm. 205, 21-12-1992, capítol IV, article 22, p.43.289 <https://www.boe.es/boe/dias/1992/12/21/pdfs/A43286-43292>.

9.1.-El vessant penal del treball captiu: Redempció de Penes i Batallons de penats

Per a aclarir les diverses modalitats del treball forçat que el franquisme va implementar cal que ens referim al que es va articular a través de Colònies Penitenciàries Militaritzades i de Destacaments Penals, on s'hi va arribar a enquadrar a desenes de milers presos polítics durant la postguerra. Aquest sistema es va crear durant la guerra i entenem que deriva o neix sota la influència i a partir de l'existència de milers de presoners de guerra internats en batallons de treballadors forçats. La creació el "Patronato de Redención de Penas por el Trabajo" a l'octubre de 1938 està inspirada en el Decret 281 esmentat i explicat que legalitza el treball forçat dels presoners al maig de 1937.⁵²¹ Doncs concedia el "dret" al treball tant als presoners de guerra com als presos polítics plantejant una distinció que, en el fons i en la realitat, no acabava d'existir, ja que la redempció de la pena en el treball forçat pels sentenciats per Consell de Guerra tenia una causa assimilable o semblant a aquella que derivava als presoners de guerra als batallons de treballadors: la desafecció política al règim franquista. Per tant, podem entendre que el decret de 7 d'octubre de 1938 desenvolupa el de 28 de maig de l'any anterior, alhora que estenia un sistema punitiu que s'aplicava de forma anòmica sobre qui pot ser estaria més justificat com a castic i redempció, en haver estat sotmés a procediment i condemnat per un tribunal militar (segons el sistema penal aplicat pels rebels). Tot just un mes després, Franco decretava la creació dels Destacaments Penals on s'integrarien els presos sentenciats a condemes inferiors de 12 anys perquè

⁵²¹ *BOE*, 103, de l'11 d'octubre de 1938.

En adelante todo penado habrá de trabajar y aprender un oficio, si no lo sabe, para remidir su culpa, adquirir mediante el Trabajo hábitos de vida honesta que le preserven de ulteriores caídas, contribuir a la prosperidad de la patria, ayudar a su familia y liberar al Estado de la carga de su mantenimiento en la prisión.⁵²²

Destacaments que s'organitzarien a les presons dependents del Ministeri de Justícia per a treballar en els Tallers Penitenciaris a la mateixa presó o eixir a treballar en el “Servicio Nacional de Regiones Devastadas”, creat al març de 1938, per a restaurar el patrimoni destruït durant la guerra, així com a institucions de tots els nivells del Nou Estat i empreses contractistes d'obres públiques. Amb aquest sistema l'Estat franquista rebia el salari d'un treballador lliure del contractant de penats que només repercutia en la meitat o una tercera part al pres-treballador, amb la justificació que havia de pagar la seua manutenció i allotjament, mentre l'empresa disposava de mà d'obra submisa a qui s'obligava a executar les tasques més dures i perilloses.⁵²³

D'altra banda, al setembre de 1939 es creaven el “Sevicio de Colonias Penitenciarias Militarizadas” (SCPM) per a ser utilitzats directament per l'Estat en l'execució d'obres públiques durant l'autarquia. Depenien de Presidència del Govern encara que es mantenia una relació directa amb altres ministeris, com Justícia i Exèrcit. El PRPT proporcionava els presos, a petició de Presidència, a través de la Direcció General de Presons que realitzava la selecció atenent als oficis requerits per SCPM, mentre que l'Exèrcit proporcionava el personal necessari per al control i disciplina dels

⁵²² BOE núm. 321, 17-11-1939. Remarquem el caràcter obligatori que se li atorga al treball si es vol redimir, no tant la pena, sinó la “culpa”, com a condició per a rehabilitar-se i accedir a mesures de gràcia, com la llibertat condicional o els indults. El sistema de RPT admetia la possibilitat, des del principi, tot i que amb caràcter extraordinari, d'integrar presos comuns, a qui es va fer entrar en el sistema dels Destacaments Penals.

⁵²³ Mirta Núñez Díaz-Balart: *Los años del Terror...*, amb una població penal en el sistema de redempció que del gener a l'octubre de 1942 va passar de 18.000 a 24.000 presos, pp. 15, 34-35; quant als salaris que rebien els presos pp. 44-45; o a les possibles prestacions familiars: Francisco Navarro López: *Cautivos en Córdoba...*, p.83.

presos-treballadors. Hi hagué fins a huit Agrupacions dedicades a l'execució d'obres públiques que van servir per a institucionalitzar la redempció de penes pel treball, en estendre aquest sistema als presos comuns pels beneficis que reportaven a l'Estat quan els presos polítics van anar accedint a la llibertat condicional i els indults, als que molts no van poder arribar. En el cas d'un pres de Bétera (València)

Vicente Campos Asensi murió 10 de noviembre 1943 en la Tercera Agrupación del Servicio de Colonias Penitenciarias Militarizadas de Talavera de la Reina (Toledo), después de haber permanecido en prisión 4 años, 7 meses y 10 días. [...] entre los años 1940 y 1950, La Tercera Agrupación del Servicio de Colonias Penales Militarizadas y el Destacamento Penal Presa del Alberche llevarían a cabo la construcción de la presa del río Alberche *Presa del Alberche y el Canal Bajo del Alberche* [...] que serviría para irrigar una zona de 10.000 hectáreas en la Vega de Talavera y Calera.⁵²⁴

Hi ha qui encara defensa aquest sistema com realment positiu per als presos, ja que, en primer lloc, era “voluntari”; després, els permetia rebaixar la pena (un dia de treball, dos de condemna - es va arribar als sis - per a atreure captius al sistema o incentivar determinades activitats, com la donació de sang). A més, ajudava a la manutenció de la família que, en molts casos, marxaria prop del pres i es podia aprofitar dels avantatges - habitatge, manutenció i escolarització dels fills - que el règim ofería en les colònies penitenciàries. Aquests són els afalacs de la periodista Victoria Prego al sistema d'inserció de presos polítics, per tan humanitari com era, amb què es va construir el major complex a la memòria i justificació del colp d'Estat i la Guerra provocades pel franquisme a Cuelgamuros (Madrid), seguint, a la vegada, els arguments d'Alberto de la Bárcena Pérez en la seua tesi doctoral de 2012: *La*

⁵²⁴ Juan Vicente Piá García: *El Recuerdo del...*, p.186; VVAA: *El Canal de...*, 213-217; BOE núm. 260, de 17/09/1939; Julián Chaves Palacios: «Franquismo, Prisiones y Prisioneros», *Pasado y memoria*, Revista de Historia Contemporánea, 4, 2005, p.40; Juan Carlos Garcia-Funes: *Espacios de internamiento...*, pp.124-126; José Luis Gutiérrez Molina: «Los Presos del Canal. El Servicio de colonias penitenciarias militarizadas y el Canal del Bajo Guadalquivir (1940-1967)», VVAA: *Una inmensa prisión...*, pp. 61-67.

Redención de Penas en el Valle de los Caídos. Unes obres on van participar un mínim de 27.000 presoners i on “només” hi ha comptabilitzats, oficialment, 14 morts. Com a mínim, se n’hi ha deixat un: José Ferrer Ortolà, natural del Perelló (Sueca), de 25 anys, «muerto a causa de Neumonía a frigore», mentre treballava com a presoner en el BDST 53, en la construcció de la carretera d’accés a les obres del monument, el 19 de febrer de 1941.⁵²⁵

Aquesta visió manté vigent la versió franquista del treball captiu que continua apareixent en estudis sobre la qüestió i també en actes de commemoració sobre orígens i identitats en l’actualitat, com en una exposició que recorria en forma de cronograma explicatiu les dates i fites més significatives en la construcció de l’embassament de Benaixeve, causa i origen de l’actual municipi de Sant Antoni de Benaixeve el 1957, municipi de la comarca de Camp de Túria (València) el consistori del qual organitzava una exposició retrospectiva l’abril de 2021, en la qual s’afirmava que

A la construcción del Pantano acudieron gentes venidas de diversos puntos de España: Cataluña, Teruel, Galicia [...] y también un grupo de presos políticos que de esta manera rebajaban su condena. En el poblado se construyeron casas para los trabajadores y para los ingenieros, escuelas de primaria y de Bachiller, Iglesia, comedores, almacenes, un economato, un hospital. Cuartel de la Guardia Civil [...].

Segons l’exposició-memorial semblava una destinació realment desitjable per a presos i treballadors lliures, tota una oportunitat de progressar en aquella Espanya de d’exclusió, fam i misèria obviant informacions públiques i estudis recents, com la que ofereix la pàgina de Turisme de l’actual municipi de Benaixeve, en la qual s’hi insisteix

⁵²⁵ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...* pp. 108-109; Alberto de la Bárcena Pérez: *La redención de penas en el Valle de los Caídos*, CEU, Repositorio Institucional, 2013, <<http://hdl.handle.net/10637/7631.pdf>>. AHD, TMT núm.1 [José Ferrer Ortolà, C. 2177, Expt. 103.545].

en la importància substancial de la mà d'obra captiva i de les duríssimes condicions de vida a què es va veure sotmesa durant la seua construcció.⁵²⁶

Podem aportar algunes dades i testimoniatges sobre l'explotació de la mà d'obra captiva articulada a través del treball dels presos que complien condemna i que van participar en les obres de l'embassament de Benaixeve (pantà del Generalísimo, inaugurat en 1952 pel mateix Dictador) dins el sistema de redempció de penes, enquadrats en un destacament penal, a partir de les experiències viscudes i transmeses per la família d'un pres, en un cas, i del mateix pres, en l'altre, plasmades en un llibre de memòries publicat en els anys vuitanta del segle passat.⁵²⁷

Modesto Montagut Perís, de 30 anys en 1939, natural de Rafelguarf (La Ribera Alta) i veí d'Alzira, afiliat a les JSU, va tenir el càrrec de comissari polític en la seua unitat, estant destinat, durant l'última fase de la guerra, en un batalló de fortificacions on va denunciar per quintacolumnista a un altre recluta d'Alzira, la família del qual va patir multes i algun període de detenció. Quan va acabar la guerra va ser denunciat per ser el causant de la seua mort i detingut l'1 de maig de 1939, quan el traspàs havia estat conseqüència de la malaltia pulmonar que arrossegava. La petició fiscal de pena de mort va poder ser contestada per la declaració facultativa d'un metge afí al nou règim que coneixia la família de l'encausat. Finalment, va ser condemnat a 30 anys de reclusió per «Adhesión a la Rebelión por absoluta identificación con la ideología

⁵²⁶ «Historia del Embalse de Benagéber, desde 1931 hasta la fecha» (visitabenageber.es); Carlos Llorens Castillo: *La Primera Década. Una aportación al proceso político e ideológico del franquismo y la historia del PCE*, València, Romeu, 1983, pp. 333-384; Ricardo Piñón Torres: «Los "Políticos" del Destacamento Penitenciario de Benagéber (Valencia 1941-1944)», *Revista Millars*, vol. L 2021/1 - pp. 161-196. Disponible en línia <<http://dx.doi.org/10.6035/Millars.2021.50.7>>.

⁵²⁷ He pogut accedir a la documentació de la família de Modesto Montagut Peris, pres-treballador i treballador llibert al pantà durant cinc anys, així com als testimoniatges del dos fills (Modesto i Nardi) a través del company Rafael Oriola Martínez, a qui vull expressar el meu agraïment per l'esforç i les gestions realitzades per facilitar-me la seua consulta i el seu testimoniatge.

marxista de la comisi3n de hechos [...], militar en la UGT, Comisario y propagandista».

Responsable civil, segons la llei de gener de 1937, la sentència és enviada al TRP, amb les conseqüències econòmiques que se'n derivaven per a la família. Sentència commutada segon la fitxa personal el 10 de juliol de 1942 a 20 anys de reclusió menor. Va romandre en presó preventiva 3 anys, 3 mesos i 29 dies. A partir del 31-8-42 es trobava immers en el sistema de redempció de penes. Va ingressar en el Destacament Penal de Benaixeve el 5-11-1942. Extingia la condemna l'1 de maig de 1959. La muller havia mamprés totes les gestions que va poder per a buscar, infructuosament, ajuda i avals que pal·liaren la situació del seu marit.⁵²⁸ En el camí que va conduir Modesto cap al Destacament Penal de Benaixeve reproduïm part de la carta que va enviar a la seua muller el 18 de maig de 1942 des de la presó Model de València. (Hem adaptat les grafies i la sintaxi per a facilitar la lectura).

[...] El no mandarme comida el sábadno seria porqué irías a algunos sitios, así que lo único que quiero es que no tengas que padecer por eso Bernardeta. El viernes, cuando comuniqué poco con tu madre me dijo que a tí no te habían dejado entrar porque no llevabas el recibo de "Redención" pues yo enseguida fui y hablé con el Jefe y le dije lo que a tí te había pasado y me dijo que te mandara a decir que vinienes a comunicar (il.legible); cuando vengas ahí fuera, pides el nombre mío y que lo miren en el libro que están todos los que están suscritos y no cansándote más, muchos recuerdos a tus padres y hermana y un millón de besos y abrazos a nuestro hijo y tu recibes un fuerte abrazo de tu esposo que mucho te quiere y no te olvida ni un solo momento.

⁵²⁸ Testimoni de Sentència, 9-8-1943 i Normes de Llibertat Vigilada, on hi consta que va ser condemnat pel Jutjat Militar núm. 8 que presidia Juan Martó Armengol, causa 1820-V. Altres presos van redimir en "destinos" en la mateixa centre carcerari, com el "torn dels poals" a la presó del Puig (València), estança on arribaven els paquets dels familiars i s'abocaven en poals per a distribuir-los entre els presos, «després d'un bon esmorzar dels qui hi estaven destinats». T. O. de V.C.M., pres d'Almoines (partit judicial de Gandia) a la presó Model de València, Santa Maria del Puig (Horta Nord) i Sant Miguel del Reis. Entrevista el 27-12-2017.

Veiem com s'aconseguia la subscripció "voluntària" a la revista oficial de les presons franquistes: qui no ho feia no menjava ni rebia visites dels seus éssers estimats amb tot el que això comportava per als condemnats. L'incentiu per a la recluta de "voluntaris" per a les colònies penitenciàries i els destacaments penals de treball s'obtenia a través del sotmetiment dels penats a unes condicions de vida en la presó que requerien de l'ajut extern per a sobreviure. A la tortura de la fam, s'afegia la de la coacció física i moral de negar el suport material i moral de l'esposa, mare o familiar proper de qui - pel que veiem - el pres depenia per a mantenir la dignitat i la capacitat de resistència davant la violència emprada per a doblegar-los i sotmetre'ls a través del castic i la represàlia interna. Tot plegat amb l'objectiu d'obtenir d'ells el màxim benefici, creant un ambient de necessitat i por per a obligar-los a ingressar en el sistema de la redempció de penes, de què depenia la construcció de les infraestructures que tant beneficiaren els guanyadors de la guerra.

Així la creació del "Patronato de Redención de Penas por el Trabajo" va esdevenir la institució fonamental, dependent del Ministeri de Justícia, per a què el flux de mà d'obra captiva cap a l'Estat fora constant fins al punt que, a partir de 1942, es va obrir als presos comuns que podien també rebaixar la pena a través del treball. El sistema nascut en la guerra civil es va mantenir fins al Codi Penal de 1995, com un exemple més de la pervivència de les institucions i la ideologia franquista després del franquisme. La RPT partia de la consideració de la ideologia com a delictes i aquest com a pecat, mantenint els valors del nacionalcatolicisme en el sistema penitenciari de la democràcia per la via de considerar el treball redemptor i la penitència necessària per a l'expiació de la culpa.⁵²⁹

⁵²⁹ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...* p. 127; ídem: «El semanario Redención: un estilo de coacción y propaganda»; Ángeles Barrios, Jorge De Hoyos i Rebeca Saavedra (eds.): «Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación», *Actas del X Congreso de Historia*

Altres presos traslladats a treballar a l'embassament de Benaixeve confirmen la situació de Modesto i l'entorn absolutament insà de la presó per a animar l'entrada dels reclusos al sistema de redempció de penes: «meses de estar recluido en pequeños calabozos de la Comisaria de Policia y en no muchas mayores celdas de la cárcel Modelo, la perspectiva de trabajar en plena naturaleza, rodeado de montañas y bosques de pinos me llenaba de ilusión».⁵³⁰

Quant al criteri per a seleccionar els presos, es buscava els més aptes, capacitats i que presentaren bona salut en el moment de la tria. De fet, existia a cada presó, des del temps de guerra, un fitxer “fisiotècnic” que recollia la informació detallada de la vida laboral dels presoners a què es recorria per a la tria.

Algún día habíamos atisbado des de las Galerías la recluta de penados en el llamado Centro carcelario, donde como en un mercado caballar se alineaba una fila de reclusos dispuesto a redimir penas por el trabajo a los que se examinaba muy minuciosamente sus condiciones físicas, incluidas la dentadura como se suele hacer en las ferias de ganado. Muchos salían para escapar [...]. No ha transcurrido mucho tiempo cuando el voceador llama la atención en el patio grande, subido en una silla, empieza a leer los nombres de una lista, la expectación deja paso a la curiosidad: ¿para qué será? Se trata de ir al pueblo de Benaixeve para trabajar en la construcción de un nuevo pantano. Como corolario todo el mundo va dándose cuenta de que los nombrados son de oficios apropiados para tal trabajo: albañiles campesinos, mecánicos, carpinteros y peones de cualquier oficio: Terminada la lista, la orden: todos los nombrados deben agruparse en la pared de la Ayudantía. Los que han quedado en el patio - unos 200 - forman en doble fila a lo largo

Contemporánea. Santander, Ediciones Universidad de Cantabria; VVAA: *El Canal de...*, pp. 84-86; els estudis i els testimonis situen en 600 els presos polítics que van treballar en la construcció de l'Embassament fins a 1944; Ricardo Piñón Torres: «Los “Políticos” del...», p.161; Domingo Rodríguez Teijeiro: «La redención de penas a través del esfuerzo intelectual: educación, proselitismo y adoctrinamiento en las cárceles franquistas», *Revista de Investigación en Educación*, 1(11), 58-76.

⁵³⁰ Carlos Llorens Castillo: *La primera década...* p. 340; Buenaventura Navarro: *Historia de Puerto...* Cesáreo Rodríguez Munera veí del Port de Sagunt estava condemnat a mort, quan als sis mesos se li va commutar la pena. Escrivia a l'esposa des de la presó de Santiago de Compostel.la, a l'abril de 1942, per a què enviara menjar o no sobreviuria. Només quan es va inscriure a la revista “Redención” va poder seguir escrivint a casa. En 1943 va ser enviat al Destacament Penal de Silleda (Ourense), a treballar en mines de Wolframí. No va ser alliberat fins el 29-10-1945, amb l'indult general decretat el 9 del mateix mes, davant la destrucció total dels règims feixistes i la fi la Segona Guerra mundial (*BOE* nº 293, 20-10-1945), pp. 78-82.

de la pared de Ayudantía y de la Iglesia. Se abre la cancela del rastrillo y asoma el director, acompañado de otro señor (Portolés, l'empresari-adjudicatari de les obres que va inspeccionat per la fila). “A ver, abra la boca.” Antonio Pérez (fuster) abre la boca y el otro observa la dentadura. Para vérsela mejor aprisiona con los dedos el labio inferior del que tira. Hecha esta observación, coge con sus manos los brazos del observado, y tanea su robustez. –“¡Útil!”». ⁵³¹

L'Estat percebia 10'66 pessetes al dia i el cost del pres-treballador era de 4'50; Juan Banús va començar la seua fortuna en la construcció de Cuelgamuros. «Los presos de las cárceles madrileñas nunca olvidarán sus visitas, en las que imitando a los mejores negreros, palpaban los músculos y examinaba las bocas de los reclusos antes de elegir a los más idóneos [...]». ⁵³²

Modesto Montagut va ser traslladat a Benaixeve, al desembre de 1942, per a treballar com a peó-manobre. A l'abril de 1943 es demanen informes de cara a la possible concessió de la llibertat provisional, a què es vol acollir a partir del Decret del 13 de març de 1943 que se li denega pels informes desfavorables de FET-JONS d'Alzira. La va tornar a demanar al juliol. Finalment, se li va concedir amb desterrament a Benaixeve. Modesto, per tant, no va poder tornar en 1944 a Alzira perquè les autoritats locals no li ho van permetre i va seguir treballant en el pantà on vivia amb la família: la dona i el fill. Segons Carlos Llorens Castillo, els peons de pic i pala guanyaven entre 200 i 300 pesetes al mes en 1943 i els presos amb formació o especialistes, com ell -arquitecte- 500. A partir d'una nòmina de l'empresa Portolés,

⁵³¹ Rafel Reig Silvaje: *Orgia de pasiones...*, p. 283; Carlos Llorens Castillo: *La primera década...*, p. 334; Alicia Quintero Maqua: «El trabajo forzado durante el primer franquismo: Destacamentos penales en la construcción del ferrocarril Madrid - Burgos», *Academia.edu*, pdf, pp 5-9 . VVAA: *El Canal de...*, pp. 59-61. Per a les condicions de treball i vida dels presos que construïren el monument als vencedors, Alfredo González Rubial: «El Valle de los Caídos: lo que cuenta la arqueología de los presos y sus familias», *publico.es*, 2-2-2022, <https://blogs.publico.es/otrasmiradas/56420/el-valle-de-los-caidos-lo-que-cuenta-la-arqueologia-de-sus-presos-y-trabajadores/>

⁵³² Carlos Hernández de Miguel: *Campos de concentración...*, p.453.

de febrer de 1946, podem realitzar una aproximació al salari real i les condicions de treball dels qui construïren el pantà. Modesto va accedir a l'indult el 15 d'abril de 1944 i se li va concedir la Llibertat Condicional el 16. Quan hi va accedir va ser amb desterrament que no se li va alçar fins a desembre de 1947, raó per la qual va seguir treballant en les obres del pantà quan es van complir tots els tràmits legals i socials com a llibert (com trobar una ocupació en la localitat de residència).⁵³³

A partir d'abril de 1944 i fins a desembre de 1947 entenem que Modesto va continuar treballant com a obrer no lliure, sinó "liberto", sotmés a control, en les obres de l'embassament i que percebia el salari estipulat per als obrers lliures contractats: Queda obligado a efectuar su presentación a la llegada, así como mensualmente ante la Junta Local de Libertad Condicional o en su defecto ante el Sr. Alcalde. Benagéber, 18 de abril de 1944. El Jefe del Destacamento.⁵³⁴

Així, molts dels treballadors "lìbres" eren, en realitat, antics presos a qui s'obligava a seguir en el tall com a desterrats; qui no era allà en qualitat de pres continuava perquè ho havia estat, mentre en els llocs de residència les autoritats locals rebutjaven la seua tornada.

[...] plantilla de varios centenares de obreros libres, mejor dicho que ya habían salido en libertad, después de estar varios años en prisión, sin trabajo y con temor a regresar a sus

⁵³³ «Abril de 1943. Daniel Fuentes Rodríguez, Jefe del destacamento del Pantano del Generalísimo en Banagéber. Informe de l'alcalde: «Según informa la jefatura de policía dependiente de esta alcaldía. Destierro a 250 km». El governador civil estava conforme amb la llibertat condicional, així com alcaldia i Guàrdia Civil d'Alzira, però FET li la denegà. Documentació aportada per la família.

⁵³⁴ Documentació de la família, 15-5-43: formulari per al «Presbitero Santa Iglesia-Catedral de Segorbe, Capellán DPB» que ha de certificar si disposa d'instrucció mínima religiosa «para redimir en Benagéber, Registro Central Penas. Concesión LC y en Benagéber hasta libertad definitiva o ingreso prisión. "Se le entrega en concepto de Ahorros i socorros [...]» (apartat buit). Certificat de llibertat condicional, 16 d'abril de 1944. Buenventura Navarro: *La memoria necesaria...*, José Sánchez Monreal, veí del Port de Sagunt va ser denunciat per un veí per amenaçar l'esposa, per milicià i intent de detenció de gent de dretes durant la guerra. Va ser condemnat a pena de mort el 19-6-1939 per "Adhesión a la Rebelión"; conmutada en octubre per 30 anys, va accedir a la llibertat condicional el 26-6-43 i definitiva el 25-1-46. Va seguir treballant per a la "Dirección General de Regiones Devastadas" de manobre on havia entrat a redimir pena el 26-6-1942. Hi va romandre mentre es va construir el cementeri del Port de Sagunt, acabat en 1945, pp. 150-152. Segons aquest investigador, a l'octubre 1939 hi havia 9.000 presos en Sant Miquel dels Reis, p.15.

pueblos por miedo a nuevas denuncias y represiones, se añadían otros trescientos trabajadores reclusos que son los que integraban la Colonia Penitenciaria de Benagéber.⁵³⁵

Modesto havia de mantenir una família composta per la muller i dos fills (Modesto que havia nascut en 1940 i Nardi en 1945, a Benaixeve). En la nòmina del mes de febrer de 1946 que reproduïm podem observar que havia arribat en 1942 en qualitat de

Imatge núm. 17. Rebut de Nòmina d'un treballador llibert del pantà de Benaixeve. 1946

Nombre Modesto Montagut Peris
 Obrero núm. 1149
 Obras _____
 Tajo _____
 He recibido de «PORTOLÉS Y C.ÍA, S. L.» de Zaragoza, la cantidad de _____ pesetas de mis jornales desde 1-9-42 céntimos, importe de la liquidación a _____ según detalle a continuación:

Horas		PRECIO		TOTAL	
		PTAS.	CTS.	PESETAS	CTS.
<u>104</u>	Ordinarias	<u>7</u>		<u>104</u>	
	Extraordinarias			<u>45</u>	<u>50</u>
	Fiesta día				
	Total sujeto a Seguros y C. S.			<u>199</u>	<u>50</u>
	Subsidio Familiar			<u>13</u>	<u>33</u>
	Domingos 16'66 % s/ Ptas.			<u>37</u>	
	Pluses			<u>28</u>	<u>60</u>
	Plus, Cargas familiares				
	Total devengado			<u>284</u>	<u>143</u>
	Descuento 1'5% S. F. y C. S. y S. E.			<u>8</u>	<u>33</u>
	Líquido			<u>276</u>	<u>110</u>
	Descuento por Economato, anticipo, etc.			<u>130</u>	<u>88</u>
	Líquido a percibir			<u>146</u>	<u>23</u>

que es de mi completa conformidad y que recibo sin que haya lugar a reclamación alguna.
 de 5 FEB 1946 de 194
 El listero, _____ Testigo, _____ El interesado, _____

Font: Nardi Montagut, filla de Modesto Montagut.

⁵³⁵ Carlos Llorens Castillo: *La primera dècada...*, p.338.

pres i ara seguia treballant en llibertat condicional, amb el número 1.749, dades indiciàries de l'abundant presència d'expressos que podien passar per treballadors lliures. Si parem atenció, les hores treballades en els quinze dies que abraça el rebut de la nòmina es distribueixen en 12 diàries, de les quals el 68% són, en realitat extraordinàries, en tant que ha treballat tots els dies (plusos dels diumenges). Les hores ordinàries Portolés les paga a una pesseta i les extraordinàries a 1,34 (0,80 euros). De la massa salarial, els plusos, en funció de la situació familiar, sempre que treballes sense descans (12 hores al dia, durant els set dies de la setmana), representen el 29% del salari quinzenal, que es queda pràcticament la meitat amb els descomptes dels mengívols comprats a crèdit en l'economat de l'empresa. Aquesta no només explota la mà d'obra barata, socialment exclosa i submissa que representen els expressos, sinó que li espolia bona part del salari que li paga, que realment no arriba per a mantenir la família si no és a través de l'autoexplotació en la construcció. Cosa que redunda en els beneficis de l'empresa, que pot, així, avançar més les obres i augmentar els seus guanys a costa de la salut dels lliberts que, ben mirat, es troben inserts en una mena de règim de treball, de fet, forçat en el context sociopolític que els envoltava, en tenir poques o cap alternativa laboral.⁵³⁶ En les memòries escrites o transmises alguns presos deixaren constància que a Sant Miquel dels Reis poques setmanes després de la "tria" de presos-treballadors tornaren al centre carcerari simulant malalties i ferides per

⁵³⁶ *AMAI*, Quintes 1930-1943, RPT S/N; *AMO*, Llibre-registre entrades, 1940, S/N, 13-6-40: «Asignación Reclusos-trabajadores por orden ministerial del 30-11-38 (*BOE* 10-12-38)»; *AMO*, Llibre-registre d'entrades, 1942, S/N: Ontinyent RPT, 31-8-42. Enrique Francés Sanchis treballava al taller de la penitenciària d'Alcalá de Henares, de 30 anys, traslladat de Sant Miquel dels Reis, fill de vídua, assignació familiar; Registre d'entrada del 20-8-42: «372 '85 pts para familiares reclusos trabajadores Vicente Cambra Barberá, Vicente Francés Mora, Jaime Gil Garriga y José Franciso Mora». Per una visió general del treball forçat penat: Alberto Pascual: «Estos muros», Documentos TV, TVE, 2022. <https://www.rtve.es/play/videos/documentos-tv/estos-muros/6625752/> >.

autolesió, fugint d'unes condicions de vida de què informaren els companys per a dissuadir-los de demanar el trasllat:

El rancho, un poco menos malo que en la carcel; trabajo de pico y pala con la obligación de hacer - como mínimo - por pareja, un metro cúbico de excavación, trabajando en muchas ocasiones con agua hasta la rodilla, con unas botas viejas que calan el agua como si fuesen de cartón. En cuanto al jornal, el contratista paga quatro pesetas diarias: una peseta cincuenta céntimos para la familia y dos pesetas cincuenta céntimos para el Patronato de Nuestra Señora de la Merced.⁵³⁷

Del que finalment percebien les famílies, encara hi havia que descomptar més despeses burocràtiques:

Establecido nuevo procedimiento para llegada del dinero a las familias de presos trabajadores. El Director de la prisión lo enviará por giro postal al alcalde y éste a familias, sino se efectúa habrá que dar cuenta de porqué todos los 15 días a partir de la recepción de la cantidad global. Se aplicará el 2% de descuento en gastos por giro postal, que recibirá ya deducida esa partida por el alcalde que entregará en mano, la misma cantidad que aparece en los recibos.⁵³⁸

Els accidents sovintejaven i en algun cas podien arribar a ser mortals. El mateix Carlos Llorens s'hi va ferir greument i va ser testimoni de la mort d'un reclús. Altres morts de treballadors van ser a causa de la repressió ferotge del règim sobre els guerrillers en els voltants de les obres. Amb accions que comportaren víctimes mortals i més ferits durant l'any 1947, en sospitar les forces de repressió franquistes alguna

⁵³⁷ Rafael Reig Silvaje: *Orgia de pasiones ...*, p. 284; VVAA: *El Canal de ...*, pp. 215-217; Carlos Llorens Castillo: *La Primera Década...*, «La Empresa pagaba a la junta de Redención de Penas por el trabajo una cantidad de unas dos pesetas por recluso incorporado a la Colonia y al mismo tiempo estaba obligada a entregar al recluso 50 céntimos por jornada y hombre, para incentivar el trabajo, trataba de mejorar tales pagos, a propia iniciativa, añadiendo unas cuantas pesetas más por individuo [...], p. 374. Només implicant la família, permetent la seua reunió en el tall, sembla que van aconseguir més “voluntaris”; Ricardo Piñón Torres : «Los “Políticos” del...», pp 185-188.

⁵³⁸AMSU, Governació, «Ministerio de Justicia Dirección General de Prisiones, Prisoneros de guerra, Redención de Penas por el Trabajo». Caixa 573/ 216, 1939-42 i 1944, 30-8-1941.

connivència o relació de suport d'aquests amb els guerrillers. Les malalties a causa de les condicions de vida, el tracte que rebien causaren la mort entre els presos treballadors, ja fora a Benaixeve, Sevilla o Toledo. Però també en altres destinacions que podrien considerar-se menys dures. Com en el cas d'Antonio Orquín Moreno, secretari d'IR de Monòver (Alacant), mort al taller penitenciari de Novelda el 23 de setembre de 1943, on redimia pena amb 64 anys.⁵³⁹ Cosa que fàcilment explicaria les notícies sobre fugides entre els presos que “voluntàriament” eixien a treballar.

[...] hasta que un día llega la noticia que se han escapado dos. Otro, son cinco; y hasta un día son diez [...]. Nueva visita del contratista; nueva inspección y nueva remesa de presos a trabajar en el nuevo pantano del Generalísimo. No obstante el refuerzo de la vigilancia, se producen nuevas evasiones [...]. Se van a admitir voluntarios para trabajar en el pantano, pero han de ser de la provincia o provincias limítrofes y se les permitirá traerse a la familia, con la que podrán vivir en las casas del pueblo que han sido abandonadas.

Quant a l'allotjament a Benaixeve

[...] al frente de la Colonia estaba como jefe Don Daniel Contaba, disponía de pabellones provisionales montados en la ladera de una vaguada, que desde las cumbres montañosas descendían al cauce del río, allí, terminadas las horas de Trabajo, pernoctaban los reclusos, una sección de la Guardia Civil más una red de encargados y capataces, en proporción de uno a cinco o seis trabajadores.⁵⁴⁰

Els serveis existents a les obres de l'embassament per a les famílies dels presos i els alliberats condicionals, segons el testimoni del fill de Modesto: «Escola?, poca i irregular. Les condicions de vida eren molt dures: recorda una escola a la qual anava

⁵³⁹ J. Vicene Piá García: *El recuerdo del...*, p. 186; Pedro Payà López: *Violencia y Responsabilidad...*, pp. 232-233.

⁵⁴⁰ Carlos Llorens Castillo: *La primera década...*, p. 337.

i on no aprenia res, i també que un dia els posaren a alçar banderetes per la carretera perquè venia algun càrrec important a visitar les obres».⁵⁴¹

Constituïa un drama afegit per a les víctimes de la repressió no poder-se fer càrrec de la família, doncs, d'altra manera els fills podien caure en mans de les institucions benèfiques-adoctrinadores de l'estat franquista, situació que comportava el risc de perdre'ls.⁵⁴² Així mateix, esdevenia amb els presos-treballadors del Canal del Bajo Guadalquivir: quan aconseguien la llibertat condicional es quedaven en el Canal, on les seues mullers hi feien de bugaderes dels oficials a causa del desterrament o s'instal·laven com podien en els voltants, ja que «no los querían en sus pueblos».⁵⁴³

En algun moment, durant l'estada, el fill de Modesto recorda que la Guàrdia Civil va realitzar un escorcoll en la casa on vivien cap a l'any 1946- 1947, que es van repetir. S'emportaven gent, detinguts i no sap si en tornaven. El pare va tenir por i en una d'aquestes batudes entre les vivendes de la colònia va pensar a fugir a la muntanya. Batudes i batusses constants de la Guàrdia Civil entre els presos-treballadors a causa de la presència dels guerrillers i la sospita constant de contacte entre els presos i lliberts-treballadors amb aquells. Quan era un xiquet, Modesto fill, recorda que n'hi havia pels voltants. Atés que l'escolarització era molt irregular, un dia jugant es van endinsar a la muntanya i es van trobar amb un grup. Sa mare, també recordava que prop del riu, on anava a rentar la roba, alguna vegada en va veure o notar la seua presència.⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Informació aportada per Rafael Oriola Martínez, Correu electrònic 9-8-2018.

⁵⁴² ARV, Correspondència quintes 1940-1941 21.5.1, ARX, Correspondència oficial entrades i eixides, C. 151, 1942-1946; Ricard Vinyes, Montse Armengou, Ricard Belis: *Els nens perduts del franquisme*. Barcelona, Proa, 2003.

⁵⁴³ VVAA: *El Canal de...*, p. 269.

⁵⁴⁴ Carlos Llorens Castillo: *La primera década...*, «No existe maestro en el destacamento, se le examina allí y aprobado», p. 341; Ricardo Piñón Torres: «*Los Políticos de...*», p. 187. Per a les accions de la guerrilla a Benaixeve: Teófilo Gallega: *La guerrilla antifranquista en la comarca de Requena-Utiel (desde sus*

Aquest sistema era diferent quant a la forma i gestió (no tant amb el rerefons econòmic quant a l'aprofitament de la mà d'obra captiva) respecte dels batallons de penats organitzats i dependents de l'Exèrcit amb encartats, presos preventius o en llibertat condicional en espera de judici, sentenciats en llibertat acollits a algun indult, que es trobaven en edat militar a partir de juliol de 1941. Rescatar aquesta obligació de realitzar el servei militar significava, en tant que Desafectes, ser internats en un nou tipus de batalló, específic per a ells, com eren els de penats on, a diferència dels anteriors, no redimien pena, sinó que, com la resta dels Desafectes, patien el castic del treball forçat durant el temps assenyalat per a cada reemplaçament que oscil.lava entre 2 i 3 anys per a les quintes de 1936-41, durant els anys 1941 a 1945.

Pero los fondos más cruciales para la temática que nos ocupa son los expedientes personales de quienes pasaron por diferentes batallones de trabajo. Especialmente, los expedientes de la 2ª Agrupación de Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores Penados y los expedientes de extranjeros del Campo de Concentración de Miranda de Ebro (Burgos). Todos estos fondos llegaron a Guadalajara tras dos remesas desde Segovia en 1957 y 1972, que a su vez procedían de los archivos de la Comisión Liquidadora de la Jefatura de Campos y Batallones que se encargó de ellos tras diversas liquidaciones institucionales en los años cuarenta [...] en estrecha relación con los expedientes judiciales de 'corrigendos' [...]. Cuando en 1947 se ordena la liquidación de la 2ª Agrupación de Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores Penados y la Agrupación de Batallones Disciplinarios de Marruecos, se encuadró en este batallón disciplinario a aquellos soldados trabajadores pendientes de cumplir recargo o sanción.⁵⁴⁵

Aquesta distinció entre el sistema de redempció pel treball i el treball forçós militar amb desafectes o penats en edat militar cal remarcar-la, ja que aquests últims no redimien pena ni temps de condemna. Una altra qüestió era que pogueren coincidir els

orígenes hasta 1947) Crónica rural de la posguerra, València, Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim, *Estudis Comarcals* 8, 2018, pp. 311-334 i 440-458.

⁵⁴⁵ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 35, nota 23, altres referències en la seua tesi: pp. 35-48, 164-74, 249 i 252.

dos sistemas en determinadas obras públicas como en el caso del Canal del río Alberche a Toledo o en la reconstrucción de la red de puentes en los ríos de Cataluña: «La utilización de estos prisioneros y presos, los cuales recibían un sueldo prácticamente testimonial, explicaría el porqué los servicios que ofrecía el SMPCC eran más económicos».⁵⁴⁶ Per la seua part, Vicente Zapater Lloria, de Xelva i del reemplaçament de 1941, va ser internat en el BDSTP 94 destinat a Rota (Cadis) i a la Colònia Penitenciària de Dos Hermanas (Sevilla), on s'hi concentraven les obres del Canal del Baix Guadalquivir amb presos del sistema de RPT.⁵⁴⁷

9.2.- Encartats i condemnats al treball forçat militar: BDST i BDSTP

Durant la present recerca hem trobat casos de mossos que van ser internats en 1940 en un batalló disciplinari tot i estar en situació de presó preventiva en espera de consell de guerra, com a castic imposat, com la resta dels qui en van ser destinats, per Desafectes, conseqüència de la classificació política de 1940. El fet de resultar encartat, detingut, era motiu d'exclusió de l'allistament; no obstant, hem identificat mossos a la presó o que estaven en llibertat provisional (mentre se substanciava o acabava el procés en sobreseïment), que van ser internats en batallons disciplinaris de soldats treballadors, segons l'Ordre de 20 de desembre de l'any anterior. Sembla que aquesta mesura amb els detinguts, encartats i condemnats provenia del reglament de reclutament de 1924, que en l'apartat d'exclusions del servei militar, a més dels

⁵⁴⁶ Oriol Dueñas: «El servicio militar de puentes y caminos de Cataluña. Reconstrucción de daños de guerra y trabajos forzados (1939-1943)», *Revista Universitaria de Historia Militar*, 2(4), 2013, <http://ruhm.es/index.php/RUHM/article/view/56>, p.12.

⁵⁴⁷ *AGMG*, BDST [C. 4332, Expt. 2.728]; José Pérez Conde: *Trabajos forzados en Talavera de la Reina durante la Guerra Civil y el Franquismo (1936-1950)*, tesi doctoral, UNED, Departamento de Historia Contemporánea, 2016. (file:///F:/Downloads/Investigació/Tesis%20doctorals%20i%20congressos/Pérez-Conde_Jose_Tesis.pdf; "Regiones Devastadas" emprava tant presos del sistema de RPT com de batallons de treballadors, custodiats tots per l'Exèrcit, pp. 200-205.

defectes físics o malalties, s'hi contemplava el fet d'estar empresonat, amb una condemna o previsió de rebre'n una que no permetera aconseguir la llibertat abans de complir 45 anys:

- A. «Segundo. Los mozos que estuvieren sufriendo condena que no hayan de cumplir antes de los treinta y nueve años de edad. Estos cesarán en la exclusión en caso, de que por indulto o por otra causa, fueren liberados antes de la edad citada, destinándoseles a Cuerpo disciplinario en los casos que marque el Reglamento [...].
- B. Tercero. Los mozos que estuvieren sufriendo pena de cadena temporal, reclusión temporal, extrañamiento, presidio o prisión mayor, que hayan de cumplir antes de los treinta y nueve años de edad, los cuales serán destinados a Cuerpos de disciplina cuando extingan dichas penas, siendo extensiva esta disposición a los que fueren indultados o comprendidos en amnistías».⁵⁴⁸

La legislació franquista s'acollirà a aquesta normativa per a enviar els incursos en Consells de Guerra i els condemnats a batallons disciplinaris adaptant i mistificant a conveniència (o per justificació de la repressió) la normativa de reclutament de la Dictadura de Primo de Rivera, en la mesura que assimilava en la llei de 1940 els batallons disciplinaris, on internaven els defectes per causa política, amb els cossos disciplinaris que tots els exèrcits contemplan per corregir les conductes contràries a la disciplina i reglaments castrenses. Tanmateix, sembla que també es van utilitzar els batallons disciplinaris de soldats treballadors, a partir de l'estiu de 1940, com a destinació a discreció d'aquells que es trobaven o havien passat per la presó i havien estat cridats a files per completar el procés de transformació ideològica, que també implicava el servei militar franquista.

⁵⁴⁸ Ley de Reclutamiento de 29 de marzo de 1924, *Gazeta de Madrid* del 30, nº 90, pp. 1660-1661, <Ley%20de%20reclutamiento%2029-3-1924.pdf>.

Artículo sexto. Los mozos clasificados “separados temporalmente del contingente” por estar sufriendo condena que cumplan antes de los cuarenta y cinco años de edad, si son puestos en libertad antes de cumplir la edad de treinta años y han observado buena conducta, serán destinados a los Cuerpos del Ejército de Tierra y Aire que les corresponda. Los que sean puestos en libertad después de haber cumplido la edad de treinta años, que hayan observado mala conducta, serán destinados a Batallones disciplinarios o de Trabajadores.⁵⁴⁹

Per a normativitzar i regular aquest castic es va recórrer a l'article 6 del Decret 281 del “Nuevo Estado” que concedia el dret-obligació al treball als presoners de guerra, i ara als presos polítics, el que explicaria que trobem a gent de totes les edats, que no van passar per consell de guerra, en batallons de treballadors

por los jueces instructores de los procedimientos incoados y que se incoen a los presos y prisioneros de guerra, se dictará, con urgencia, providencia, concediendo provisionalmente al encartado el derecho al trabajo, que se confirmará o denegará en virtud de resolución auditoriada recaída en los procedimientos que los comprendan.⁵⁵⁰

El procediment dels consells de guerra en 1939 es regien pel decret 55 d'1 de novembre de 1936, dictat per Franco, que simplificava els 11 punts establerts en el de 1890 a 5 (a conveniència de les necessitats repressores dels militars sollevats). Davant la guerra mundial en què Franco i Falange veien una oportunitat de beneficiar-se amb la victòria nazi-feixista que s'hi apuntava l'estiu de 1940, s'havia de preparar el major contingent possible d'homes per a la possible entrada de l'empobrida Espanya. Això

⁵⁴⁹ BOE nº 235 de 22-8-1940, p. 5.811 «Ley de 8 de agosto de 1940 por la que se modifica la Legislación vigente sobre Reclutamiento. Jefatura del Estado», *boe.es*, Modificació%20Llei%20Reclutament%208-8-40.pdf; José Miguel Quesada González: *El reservismo militar...*, p.270.

⁵⁵⁰ BOE núm. 224, «Decreto 28 mayo de 1937, número 281». Per tant, des del mateix moment que es van normativitzar i legalitzar els procediments d'actuació amb els presoners de guerra, tots ells, en un principi, estaven afectats pel treball forçat, cosa que es rescatava i es traslladava a la postguerra amb la creació dels batallons específics per a penats.

s'aconseguia instruint el major nombre possible de combatents fidels i obedients, excloent els qui no ho foren al treball forçat, destinant-los a la construcció infraestructures i serveis logístics per a l'Exèrcit. Afegint i igualant les unitats de treballadors forçosos amb les de les preexistents disciplinàries i canviant el concepte de "Cuerpos" pel de "Batallones", culminava la transformació semàntica amb què es volia legitimar aquest vessant de la repressió. D'aquesta forma, es tractava de legalitzar una realitat que s'estava produint amb els reemplaçaments allistats i sotmesos a depuració, que durant el mes de juny d'aquest any havien estat cridats a files.

Així doncs, trobem exclosos de l'allistament per estar presos o en llibertat condicional en espera de judici que van ser enviats a batallons disciplinaris, com en el cas de Vicent Hernandorena Hernandis de Carlet que, per ser l'únic amb què comptem dels dèssset CPJ, l'hem volgut contrastar amb altres dos de municipis de la província: Vicente Arocas Barberà, de Millars (partit judicial d'Énguera) i Miguel Castellote Martínez de Pedralba (partit judicial de Xelva). Només hem pogut analitzar el consell de guerra d'Hernandorena, no obstant disposem dels expedients dels altres dos, presoners en el BDST 26 i 12 respectivament, per a resseguir el seu ingrés en la presó i l'internamet en el treball forçat, quan va ser cridada cada reemplaçament a files.

Vicent Hernandorena va caure presoner al gener de 1939 a Badajoz i va ser classificat en l'apartat C segons les normes de classificació política de l'11-3-1937 i del Cap de l'Exèrcit del Sud del 28 d'abril de 1938; considerat Desafecte i «presunto culpable de hechos delictivos ejecutados en la provincia de Valencia».⁵⁵¹ En els casos

⁵⁵¹ *BOE* nº 261, 08/07/1937). «[...] C. Personal que después de haber servido en las filas republicanas, "sin las circunstancias acreditativas de su patriotismo, aludidas en el apartado anterior", pasaron a la zona sublevada por evacuación o entregándose voluntariamente. Estos seguirían las mismas vicisitudes procesales que los del apartado B, sin otra diferencia que la de permanecer en prisión atenuada o en libertad provisional, según lo estimara conveniente la Autoridad Judicial de la Región. Decreto-Ley, regulando el procedimiento judicial a que ha de someterse a los Jefes y Oficiales procedentes de la zona pendiente de ocuparse, que se acojan a la Bandera nacional».

de Castellote i d'Arocas havien estat denunciats i passaren per la presó Modelo de València i la de Xàtiva respectivament, abans de ser internats, el primer, al BDST 12, a Irurita (Navarra) i el segon al BDST 26, a Santiago de Compostel.la.⁵⁵² Dels tres, dos assoliren el grau de tinent i Arocas el de sergent de l'Exèrcit republicà. Per les acusacions que arrossegaven anaven a eixir de la presó abans de complir els 39 anys i pertanyien als reemplaçaments cridats a files al juny de 1940 (1936-37). Cap d'ells encara no havia estat jutjat per ser les acusacions i els possibles delictes comesos menys greus, aplicant-los el Decret de 5 de gener de 1940 que implicava poder eixir en llibertat condicional en espera de judici, així com la llei de 12 de juliol de 1941, passant el procés de sumaríssim a ordinari.⁵⁵³

La lenta localització dels presos en llibertat condicional i les inèrcies en la burocràcia militar van fer, en canvi, que a finals de 1941 un altre presoner amb condemna destinat a un batalló de desafectes fora reinternat a un de penats, quan feia quatre mesos de servei. Efectivament, Enrique Escrig Núñez, veí de Sagunt, del reemplaçament de 1938, oficinista, tinent de l'EPR havia eixit en llibertat provisional en espera de judici el 23 de setembre de 1939. Va ser cridat pel Consell de Guerra Permanent núm. 5 de València el 28 de març de 1940 que el va condemnar a 12 anys de presó per "Auxilio a la Rebelión" per ser esquerrà, secretari del Sindicat de

⁵⁵² PSU núm. 10.762 2-V-39, per ser tinent de l'EPR. Agraïsc a Maria José Garcia Hernandorena que em facilitara la consulta del Consell de Guerra del seu avi; «Ley 12 de julio de 1941 (DO nº 162) se pasa de PSU a PSO». Vivia a Carlet en espera de judici, quan va ser enviat al BDST 12. Procediment représ al juny de 1940, que es va allargar fins al 27 de desembre de 1943 quan va ser condemnat per "Auxilio a la rebelión" a 12 anys i un dia de reclusió menor. Va estar a la presó, 4 anys, 4 mesos i 2 dies comptant, per tant, el temps d'internament en el BD. Per la seua banda, Vicente Arocas Barberà va estar tancat a la presó de Xàtiva entre març i juny de 1940: *AGMG*, BDST [C.2086, Expt. 18.399]. Tanmateix, desconeguem la sentència, que segons el fill, Vicente Arocas Ramos, va ser a huit mesos que va complir en el Batalló. Entrevista telefònica 16-2-2021; *VVAA: La repressió franquista a Xàtiva, 1936-1976*, Ulleye, Xàtiva, 2012, p. 194. Desconeguem el processament i la sentència de Miguel Castellote per no ser possible accedir al consell de guerra a causa del seu estat de conservació; *AGMG*, BDST [Miguel Castellote Martínez, C. 2.393, Expt. 35.073].

⁵⁵³ En aquest batalló he identificat fins a 52 oficials i sotsoficials de l'Exèrcit republicà (el 20% dels valencians internats amb expedient a l'AGMG) i altres cinc presoners procedents del País Valencià que havien patit presó o van passar d'aquesta al batalló.

Treballadors Administratius de Sagunt i per haver assolit la categoria de tinent per pròpia voluntat, participant en accions de guerra contra el govern franquista.⁵⁵⁴ En les seues memòries no explica si va reingressar a la presó per a complir la pena imposada, però sí que la seua quinta va ser cridada a realitzar el servei militar i com que ell havia estat classificat Desafecte va ser enviat al BDST 39, destinat a Mallorca, el 2 de setembre següent, a treballar a la Badia de Pollença en la construcció de pistes militars. Tanmateix, amb altres tres companys de Sagunt van ser traslladats el 24 de desembre al BDSTP 93 amb destinació a Peñaranda de Bracamonte (Salamanca). La coincidència en la incorporació de les quintes de 1938-40 amb la posada en marxa dels batallons de penats el mes de juliol de 1941 pot ser solaparia tots dos processos i explicaria la incorporació tardana al sistema punitiu que li corresponia, segons la legislació vigent, però no al treball forçat. A diferència dels anteriors, els saguntins traslladats a Salamanca ja tenien sentència ferma. En canvi, altres, com Vicent Hernandorena, no va ser jutjat fins que va ser alliberat per quinta del batalló disciplinari. Una altra situació va concórrer amb Jesús San Mateo de la Cruz, de Gandia i del reemplaçament de 1940, que estant a un BBTT va ser empresonat. En el seu expedient no queda clara la sentència, ja que oscil·la entre els sis mesos i els sis anys, cosa que pot estar relacionada amb el fet que fora internat en un BDST i després en un BDSTP, per trobar-se la seua quinta realitzant el servei militar.⁵⁵⁵ No obstant, la casuística era extensa per la situació de llibertat provisional dels encausats que queien dins de l'Ordre de 2 de juliol i eren enviats a un batalló de penats. Si la causa resultava sobreseguda, eren alliberats i traslladats a un regiment en qualitat de soldats, en haver-

⁵⁵⁴ Enrique Escrib Núñez: «Mi diario de... », p. 149. L'advocat va demanar "una pequeña rebaja" pels avals aportats i "porque esa era su obligación profesional".

⁵⁵⁵ AGMG, BDST [Jesús San Mateo de la Cruz, C. 3946, Exp. 129.260].

se dissolt els batallons de Desafectes, com podem veure en el cas de Filiberto Roig d'Alzira.⁵⁵⁶

Tot i això, molts altres d'aquests reemplaçaments i posteriors romanien a les presons complint condemna quan es van sortejar les quintes de 1936 i 1937, el 9 de juny de 1940. Per a aquest col·lectiu va dirigir el decret de 2 de juliol de 1941, ja que molts d'ells un any després, ja s'havien pogut acollir als decrets i ordres que els permetien eixir en règim de llibertat condicional o presó atenuada, moment en què quedaven afectats per la Llei de reclutament de 1940 esmentada, amb la qual se sistematitzava, per a tots els casos, qui havia de ser destinat al treball forçat.

Probablement, aquesta seria la raó per la qual el franquisme hauria establert una legislació militar específica amb aquest decret, en la mesura que tractava d'utilitzar als membres de determinades quintes com a mà d'obra forçada sense donar-los l'ocasió o oportunitat de demostrar "bona conducta" en la presó en ser tots menors de 30 anys.

La liquidación del problema de justicia creado por la guerra de Liberación ha traído consigo el haber condenado a individuos que, por haber cometido delitos menos graves, se han podido acoger a los beneficios de las órdenes de 15 de junio, 25 de julio y aclaratoria de 24 de octubre de 1940, quedando en libertad atenuada.⁵⁵⁷

L'únic tràmit que hom contemplava per aquests mossos condemnats era la classificació física d'"útil" o d'"inútil" per al servei militar (article 3), qüestió realment important si tenim present que els destinaven a un treball físic dur i rude, procedents d'unes presons, el tracte en les quals havien portat a la incapacitat o a la mort a no pocs

⁵⁵⁶ *AGMG*, BDSTP [Filiberto Delgado Roig, C. 4294, Exp. 1.907].

⁵⁵⁷ *DOMÉ*, nº 149, 6-7-1941, p. 121, «Ministerio de Ejército, Orden de la Dirección General de Reclutamiento y Personal. Reclutamiento».

dels seus internats.⁵⁵⁸ A partir de juliol de 1941, els ajuntaments rebran notificacions de les Caixes de Recluta demanant l'existència dels mossos en edat militar en llibertat condicional, amb la classificació de la Comissió de Reclutament local. Aquesta classificació seguint l'Ordre del 2 de juliol, únicament es referia al resultat de la revisió mèdica i si havia estat declarat útil per al servei, sense cap dret a pròrroga, ni a permisos, com els companys de reemplaçament classificats desafectes per les Comissions de Classificació locals durant el primer semestre de 1940.

La Orden del Ministerio del Ejército de 2 de julio de 1941 dispuso las normas para que los mozos de los reemplazos de 1936 a 1941 en prisión atenuada y en libertad condicional legalizaran su situación militar y cumplieran “los deberes con la Patria”. Estos jóvenes pasarían de depender del sistema penitenciario al concentracionario, tras el paso por las Cajas de Reclutas, sin condena alguna que cumplir, para realizar este especial servicio militar. Fueron los integrantes de los conocidos como Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores Penados (BDSTP).⁵⁵⁹

Al juliol de 1941, la Caixa de Reclutes de Xàtiva, a través dels ajuntaments de la demarcació, ordenava que es presentaren el dia 27 d'aquest mes els qui estiguen en llibertat condicional o presó atenuada per a classificació, uns dies després que es produirà el sorteig dels reemplaçaments de 1938 a 1941. Ara bé, l'Ajuntament de Lliria ordenava el 31 d'octubre de 1941 que els mossos en llibertat provisional es presentaren en la CR en 8 o 15 dies i, al novembre, l'Ajuntament de Sueca, buscava reclusos d'aquestes quintes per les presons, seguint les instruccions de la CRX per saber qui estava en presó atenuada o llibertat condicional pendents de classificació. A mesura que vagen accedint a la llibertat condicional o presó atenuada, per compliment de

⁵⁵⁸ Vicent Gabarda Cebellan: *Els afusellaments al...* pp. 221-229; Domingo Rodríguez Teijeiro: «La gestión del...».

⁵⁵⁹ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p.214.

temps de pena, rebaixes de la mateixa per les Juntes de Revisió, o a través dels diferents indults, els penats excarcerats seran cridats per les Caixes de Recluta per a ser internats en els batallons de penats, encara que no tots, com explicarem en aquest capítol.⁵⁶⁰

Quadre núm. 44. Incidència del treball forçat penat en els municipis Caps de Partit Judicial

MUNICIPI	Nombre	%	Condemnes dels Consells de Guerra identificades							Fiscalia de Taxes	Estranger	
			Treball forçat penat local	6 anys	7a.	8a.	12a.	20a.	30a.			sbs*
AIORA	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ALBAIDA	1	3,12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ALBERIC	8	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ALZIRA	18	9,9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
CARLET	5	7,46	1	0	0	1	1	0	0	0	0	
ÉNGUERA	8	15,38	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
GANDIA	6	6,71	3	0	0	0	1	0	0	2	0	0
LLÍRIA	8	14,28	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0
ONTINYENT	8	5,88	1	0	0	2	1	1	1	0	0	0
REQUENA	10	7,46	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0
SAGUNT	12	5,72	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
SUECA	4	3,6	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
TORRENT	6	7,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
VILLAR	4	8,8	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0

⁵⁶⁰AMALBE, C. S IX 2-1- C. 29, Expediente General de Quintas, número 87. En ofici del 14-11-1941 la CR 29 demana classificació política dels encartats i presos de les quintes de 1936-41; AMXE, Quintes, 1940-42, S/N, ofici del 28-8-41 perquè l'alcalde informe dels veïns en situació de presó atenuada o llibertat condicional pertanyents als reemplaçaments de 1936-41: «tiene 8 días para decir quien, hará constar cuanto tiempo de condena, tiempo restante y juez militar»; AMG, AB 2607/4, ofici del 27-7-41 de la CRX per a què es presenten els qui estiguen en LC o PA per a classificació.

XÀTIVA	7	5,7	0	0	0	0	0	0	1	1	0
XELVA	5	16,66	0	0	0	0	0	0	0	0	0
XIVA	5	23	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Total	116		6	1	2	6	4	2	2	7	2
% Treball forçat	7,3		20	4,34	8,69	20	17,39	8,69	8,69	6	2

Font: AGMG, AHD. Arxius municipals. Elaboració pròpia.* Sobresegut.

En el quadre núm. 44 expressem numèricament i en percentatges els resultats de l'anàlisi de les fonts consultades per a apropar-nos a l'impacte real del treball penat dins del conjunt del treball forçat als dèssset municipis CPJ. La majoria de les dades s'han extret dels expedients de l'arxiu de Guadalajara i de fonts primàries municipals. A aquestes dades hem afegit la consulta dels consells de guerra de tres caps de partit: Albaida, Ontinyent i Gandia. Hem expressat el nombre i percentatge per a cada cap de partit perquè es veiés l'impacte singular del treball penat, que no oblidem va allargar el temps de privació de llibertat de les víctimes de la repressió que venien de patir altres formes de violència, com la presó, la llibertat vigilada i, en molts casos, encara n'havien de passar d'altres, com el Tribunal de Responsabilitats Polítiques, amb les conseqüències afegides per a les famílies dels condemnats i internats en el treball forçat. A partir d'aquestes dades hem diferenciat fins a quatre categories quant a l'impacte real del treball forçat penat atenent al nombre d'afectats respecte del total:

En una primera trobaríem els municipis amb un percentatge superior al 10%, fins a quatre (23,52%): Énguera Lliria, i Xelva i Xiva, que hem de relacionar amb la proporció de joves en edat militar encartats, per tant, detinguts i processats en consells de guerra (excloem els set casos que no passaren per consell de guerra, sinó per la Fiscalia de Taxes i estaven "emboscats", que tractarem específicament); qüestió

indicativa de l'impacte local de la repressió de postguerra, com en els casos de Xiva, que ultrapassa el 20%.⁵⁶¹

Un segon grup intermedi el constitueixen municipis amb una incidència que oscil·la entre el 5 i el 10% sobre el total i que el conformen fins a deu municipis (58,82%): Alberic, Alzira, Carlet, Gandia, Ontinyent, Requena, Sagunt, Torrent, Villar i Xàtiva. Un tercer, conformat també per altres sis municipis amb una incidència menor del 5% i que representen l'11,76%: Albaida i Sueca. Finalment, hi ha un municipi, Aiora (5,88%), amb cap cas de víctima de batallons de penats identificada, completaria la totalitat dels municipis estudiats.⁵⁶² En definitiva, una incidència mitjana quasi del 7,5% que s'apropa a la de la comarca de la Vall d'Albaida (10%), que pot explicar-se pel major impacte demostrat de la repressió quan es tracta de comunitats petites, i que també podem percebre en el present estudi, si atenem als municipis que superen el 10% que afecta, sobretot, la meitat que tenien menys de 10.000 habitants.⁵⁶³

Les sentències condemnatòries dels 23 processos dels tres partits judicials consultats sobre el total de 76 localitzats (30,26%) fluctua entre el Sobreseïment i l'Adhesió a la rebel·lió, penada amb mort commutada per 30 anys de reclusió major.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ Cal tindre present que en els casos de Xiva i Xelva només vam poder accedir a la documentació de quintes, en el primer cas, i de forma parcial en el de Xelva, incloent-hi una part dels llibres-registre de 1940 i 1941, estant, per tant, xifres singularment provisionals. En la resta de casos creiem que podem situar-nos més a prop de l'impacte real del treball forçat, tot i que a Lliria no hi ha les pàgines del Llibre-registre d'entrades dels mesos d'abril i maig de 1939.

⁵⁶² En canvi, Aiora amb 94 veïns identificats en el treball forçat és, en realitat, el municipi amb més víctimes internades proporcionalment en aquest castic anòmic dels 17 CPJ: 14,19% de la població, seguit d'Ontinyent, amb el 12,15%.

⁵⁶³ Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit...*, pp 53-166; Josep Màrius Climent Prats: «Benicolet: soldats de...», pp. 86-92.

⁵⁶⁴ No hi consta sumari al TMM núm.1 per a la resta de noms identificats en els arxius locals i militars, per exemple: Enrique Escrig Núñez, de Sagunt.

Quadre núm. 45. Processos sumaríssims i treball forçat

Municipi	BDSTP	PSU
Albaida	1	0
Alberic	8	2
Aiora	0	0
Alzira	18	8
Carlet	5	4
Énguera	8	6
Gandia	6	5
Llíria	8	6
Ontinyent	8	7
Requena	10	9
Sagunt	13	7
Sueca	4	2
Torrent	6	5
Villar	4	2
Xàtiva	7	5
Xelva	5	4
Xiva	5	4
Total	116	76

Font: AM i AHD. Elaboració pròpia.

La diversitat de sentències judicials i de condemnes es deuen a la diferent interpretació i aplicació que els jutges militars feien del codi penal en relació als delictes jutjats i a la tipificació diferenciada dels mateixos segons el tribunal, així com de la cronologia dels processos. La majoria tingueren lloc durant els anys 1939 i 1940 i alguns es van allargar fins a 1942 (2), tot i que la totalitat de les causes es van obrir pel “procediment

d'urgència". Rafael Reig Silvaje va ser jutjat amb tretze persones més que van saber la sentència que tindrien abans que el consell de guerra la dictara perquè aquest va imposar les penes que la Falange d'Ontinyent va proposar, i algú els ho va dir abans que acabara el judici.⁵⁶⁵ Aquesta forma d'actuar, que evidenciava l'arbitrarietat i la manca de criteri unificat en l'aplicació de la justícia franquista, serà reconeguda públicament per les mateixes autoritats militars, arribant a proclamar-se en el BOE, al gener de 1940, que calia «recoger en una tabla algunas normas y las principales modalidades de los delitos de rebelión [...] se han dado *en numerosos casos* que por diversas causas ha faltado la uniformidad de criterio para enjuiciar y sancionar con penas iguales, delitos de la misma gravedad [...]».⁵⁶⁶

Sobre les sentències conegudes entre els presoners dels batallons de penats, destaquen les condemnes entre els 6 i 8 anys per Excitació a la rebel·lió (33%) i Auxili a la rebel·lió, entre 12 i 20 anys de condemna (37,4%). Cosa que matisa que les penes majoritàries estigueren entre aquests últims valors entre els internats, ni tan sols entre 6 i 12 anys (52%). Tanmateix quasi un altre 50% fluctuarà entre sentències superiors i inferiors a aquests valors, desmentint que als batallons de penats només s'enviaven presoners en llibertat condicional amb penes menors. No obstant, volem remarcar que dels cent setze internats en batallons de treballadors penats, només hem indentificat setanta-sis amb expedient al TMM nùm. 1 de Madrid on es custodien els Consells de Guerra seguits contra els ciutadans de la província de València durant la postguerra

⁵⁶⁵ Rafael Reig Silvaje: *Orgia de pasiones...*, p. 221; AMG, *Memòries de Carlos Monreal*, sobrenom de Damià Català, per a qui el Delegat d'Informació i Investigació de FET-JONS era el «jefe de haciendas y vidas de todos», ja que les penes venien dictades pels membres del partit únic, pp. 142-143, BC 7631.

⁵⁶⁶ Javier Rodrigo: *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*. Madrid, Alianza, 2008, p. 95; «Orden Circular de 12 enero de 1940»; Francisco Manuel Mejías Díaz: «El papel del Ejército en la represión tras la guerra civil. Una visión legislativa», *Actas del Congreso Posguerras*, Fundación Pablo Iglesias, UC Madrid, 2015, CD, la cursiva és nostra.

(1939-1945). Per valorar les dades analitzades les hem confrontades amb les aportacions d'altres estudis locals, comarcals i provincials disponibles.⁵⁶⁷

Els militars que es rebel·laren contra la República van voler justificar i legitimar aquesta acció violenta apel·lant al fur militar pel qual ells es regien, que els primers governs republicans havien alterat i capgirat llevant-los les amples atribucions jurisdiccionals i els privilegis que des de l'inici de la Restauració de la monarquia borbònica havien acumulat. Els rebels no crearen una nova legislació, sinó que es van dedicar a "reformar" i estirar a la conveniència dels seus propòsits l'existent, eliminant aquelles reformes republicanes que se centraren, precisament, en tractar de limitar eixa jurisdicció invasora de la civil per a establir les garanties i drets dels ciutadans propis d'una democràcia. Els sollevats, de fet, per a justificar el colp, van invocar la "Ley "Constitutiva del Ejército" de 1878 per tal de fer veure - així volien que la societat ho creguera - que l'Exèrcit estava complint amb el seu deure quan van protagonitzar el colp d'Estat entre el 17 i el 19 de juliol de 1936, ja que havien de defensar Espanya dels enemics interiors. De fet, així van considerar a tots els qui no pensaren com ells o compartiren la seua idea centralista, conservadora i feixista, castellanitzadora, imperialista i exclouent de "Patria". Eixos enemics van ser identificats com els "rojos", que eren tots els qui no eren conceptuats de dretes, a qui s'havia d'eliminar literalment com a mesura de profilaxi, de depuració social, a la qual l'Exèrcit estava destinat.⁵⁶⁸ Per a dur a terme aquesta política i mantenir la ficció de la legitimitat de la rebel·lió militar es va invocar el Codi de Justícia Militar de 1890, al que s'acullen en les sentències, amb les alteracions adients per a poder justificar l'aplicació sistemàtica de

⁵⁶⁷ Juan Vicente Piá García: *El Recuerdo del Olvido...*; J. Màrius Climent Prats: *El treball esclau...*

⁵⁶⁸ Mirta Núñez Díaz-Balart i Antonio Rojas Friend (1997): *Consejo de guerra. Los fusilamientos en el Madrid de la posguerra (1939-1945)*, Madrid, Compañía Literaria, 1997; Gutmaro Gómez y Jorge Marco: *La obra del miedo. Violencia y sociedad en la España franquista 1936-1950*, Península, Barcelona, 2011, p. 54.

la pena de mort, estenent la repressió “amb cobertura legal” sobre un percentatge creixent de la població. En guerra, els presoners eren separats segons la graduació militar de forma que els oficials eren sotmesos a interrogatoris més intensos (estava estipulada una hora i mitja per a cent presoners) per a aconseguir tota la informació possible sobre les unitats enemigues de cara a actuar en el camp de batalla.⁵⁶⁹ Una altra raó per a aquesta separació era que, a causa de la major significació i implicació política dels sotsoficials i oficials, era molt factible que acabaren encartats, acusats de delictes, empresonats i processats segons el criteri aplicat per aquesta justícia militar. En els camps i en els batallons ningú complia pena perquè ningú havia passat per consell de guerra, eren allà perquè tots havien de ser classificats, amb la qual cosa es castigava de forma preventiva a tots els integrants de l'Exèrcit republicà. Els dubtosos i desafectes “lleus” eren enviats a batallons, els considerats greus, perillosos, a la presó. A la fi del conflicte, els camps i els batallons van ser emprats com a complement extrapenitenciari i extrajudicial a unes presons en risc de col·lapsar. Uns jutjats militars desbordats en 1939 es troben darrere del “sobreseimiento provisional” de causes, el que volia dir suspensió temporal, no definitiva, de la causa/culpa, ja que si apareixien noves proves, la causa es reobria, cosa molt factible arran de les classificacions locals a què van ser sotmesos en 1939-40.

Al capdavant, davant el sistema de repressió preventiva, emprat abastament com a mètode de submissió (els BBTT serien un exemple paradigmàtic), el franquisme va enviar els encartats amb causa sobreseguda provisionalment als camps de concentració

⁵⁶⁹ Aram Monfort i Coll: «Los campos de concentración ...», pp. 150-158; ídem: «Els camps de concentració franquistes a la província de Lleida», *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, núm. 7, 2016, pp. 115-128; ídem, «Els camps de concentració franquistes a Catalunya: el cas de Granollers», *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, 22 (2018), 141-161. <https://raco.cat/index.php/Ponencies/article/view/349226/440388>.

perquè foren destinats a batallons, ja que eren sospitosos d'haver comés algun delictes i no podien deixar-los en llibertat sense rebre el corresponent castic alligador.

9.2.1.- Els Consells de Guerra: l'aplicació del *dret penal de l'enemic*

El perill que representava la conspiració jueva-comunista i maçònica, seguint les idees antisemites de Joseph Goebbels que sembla compartir Francisco Franco, són les causes més esmentades pels militars rebels per a justificar l'acció colpista i la necessitat de recórrer a la violència extrema, legitimada a través de consells de guerra que es fonamentaven, precisament, en el deure d'aturar la pretesa (i inventada) invasió comunista. Aquesta comptava i era impulsada pels líders i els partits polítics del Front Popular i les seues organitzacions sindicals esquerranes contra qui calia actuar si es volia "salvar" Espanya en 1936. Per tant, la República, i el sistema democràtic que representava, era la causa - per acció o per omisió - de la rebel·lió, contra la qual els militars "patriotes" s'havien alçat per a aturar-la i restablir l'ordre secular.⁵⁷⁰ En tot cas, els conspiradors difonien de forma preventiva que si va hi haure un colp d'Estat, aquest havia estat, també, preventiu per evitar un mal major que amenaçava l'autèntica Espanya, com demostra l'existència d'assassinats constants durant la primavera de 1936 o l'alt nivell de violència desfermada per l'enemic durant la guerra necessària per a aturar-lo.

⁵⁷⁰ Paul Preston: *Arquitectos del terror...*, pp. 18, 23, 40, 128, 149, 223, 243, 254; Ángel Viñas: *El gran error de la República. Entre el ruido de sables y la ineficacia del Gobierno*, Barcelona, Crítica, 2021, pp. 236-238. Sentències fonamentades en apriorismes, expostfactos i ucronies, p.229.

En realitat, estem davant d'un tipus de justícia derivat de l'aplicació a Espanya del dret penal d'autor dels règims feixistes.⁵⁷¹ L'aplicació d'aquest sistema jurídic arran del colp d'Estat i la imposició il·legal de l'Estat de Guerra es plasma en el fet que la incoació i instrucció dels processos, la sentència emesa i la pena executada depenen no tant de la determinació dels fets contrastats i provats, sinó, sobretot, en funció dels antecedents polítics i socials del pres. És a dir, de qui és el detingut, més que no de què ha fet.⁵⁷² Plantejaments i procediments que no deixaven de relacionar-se i de recordar els inquisitorials emprats per a combatre els enemics de l'única fe autèntica i vertadera durant l'Antic Règim, i que ara es reivindicava pels rebels per a combatre l'atac liberal i comunista contra la tradició i el ser catòlic de la "seua" idea de pàtria.

«La petición de un retorno del Santo Oficio ya habia germinado en las obras de algunos catedráticos de Derecho Penal y de Filosofía del Derecho, que años más tarde, fueron miembros destacados de los tribunales de excepción franquistas. Tal fue el caso de Isaías Sanchez Tejerina, autor intelectual del delito de masonería y juez del [...] TERMC. Al pronunciarse a favor de interpretar como un delito grave contra el derecho natural cualquier ofensa a la religión católica [...]. Wenceslao González Oliveros, juez del TERMC y segundo Presidente del Tribunal Nacional de Responsabilidades Políticas (TNRP), reivindicó continuamente la antigua justicia inquisitiva frente a la tendencia

⁵⁷¹ Per al dret repressiu durant el franquisme, Ignacio Berdugo Gómez: «Derecho represivo en España durante los años de guerra y posguerra (1936-1945)», *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense*, 3 (1980), pp. 97-128; Pedro Payà López: «Ningún político republicano fue indemne al castigo: la represión de los políticos locales», *Aniquilación de la República...*, segons defensava Carl Schmitt en 1938, la conclusió de la guerra total (la Guerra Civil també tenia aquest caràcter) significava «una sentencia de condena del vencedor sobre el vencido. Este adquiere luego una impronta tanto más acusada de enemigo cuanto más vencido está», p.176, nota 21. Una actualització dels fonaments ideològics i processals d'aquest dret penal i de la seua implementació pel franquisme: Angel Viñas, Francisco Espinosa i Guillermo Portilla: *Castigar a los...*, pp.61-90. El gran "arquitecte" de la repressió franquista, Felipe Acedo Colunga, que va ocupar la "Fiscalía del Ejército de Ocupación" durant la guerra, donava instruccions per a què es condemnara o no els processats per ser apoderats dels partits del Front Popular, per la cara que feien davant el tribunal militar; en unes altres: «todos los Milicianos rojos, también como regla general, debían ser procesados y fusilados», p. 34.

⁵⁷² Josep Màrius Climent Prats: «Memòria de la repressió franquista a la Vall d'Albaida. El consell de guerra a un guàrdia d'assalt de Benicolet», *Ontinyent, Almaig*, XXIX, La Nostra Terra, pp. 150-152.

liberal que, a su juicio, permitió al individuo ir en contra de la comunidad política y, por tanto, contra el Estado».⁵⁷³

Tot plegat es va plasmar en una justícia militar caracteritzada per la revenja a partir de la cultura de la impunitat que determina i informa el sistema multiforme de repressió articulada pel franquisme, com es confirma en les lleis d'amnistia que va decretar la dictadura una vegada aconseguit l'objectiu de destruir la democràcia, en plena fase d'extermini dels seus defensors: «Ley de 23 de septiembre de 1939 considerando no delictivos determinados hechos de actuación político-social cometidos desde el catorce de abril de mil novecientos treinta y uno hasta el dieciocho de julio de mil novecientos treinta y seis», (BOE núm. 273, 30-9-1939).

Confirmant no només de facto, sinó també de iure, que la conspiració contra el règim democràtic instaurat per la voluntat dels pobles d'Espanya va començar el dia que es va proclamar. El cercle de la impunitat es va tancar, en termes molt semblants, amb l'autoamnistia imposada - com a condició *sine qua non* - pels perpetradors de la repressió/violència durant el franquisme, amb la Llei d'Amnistia de 1977: «Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistía. Jefatura del Estado» (BOE núm. 248, de 17 de octubre de 1977). Les conseqüències de les quals, continuen hui ben paleses i visibles amb centenars de milers de ciutadans que formen part de les generacions de descendents de les víctimes directes, victimitzats, al seu torn, per aquestes lleis, encara vigents.⁵⁷⁴

⁵⁷³ Ídem: *Castigar a los...*, pp. 52-53. Sistema que partia del principi de la presumpció de culpabilitat del denunciador de qui es buscava la confessió de la mateixa - amb l'ús de la violència, si calia - i l'acceptació de l'expiació de la culpa/pecat a través de la pena.

⁵⁷⁴ Ídem, p. 105, 194-195, 338 i 347; *eldiario.es*, 6-11-2021: «Acto de entrega de los cuerpos recuperados de la fosa 115 del cementerio de Paterna»; https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/acto-entrega-cuerpos-recuperados-fosa-115-cementerio-paterna_1_8465938.html.

Francisco Martínez Albelda, d'Ontinyent, va ser condemnat per auxili a la rebel·lió a 12 anys i 1 dia de reclusió menor i enviat a un batalló de penats en 1941. La sentència reconeixia que les acusacions: «No parece concretamente probado los extremos de que se le acusa», no obstant formava part del grup que els va cometre. Els testimonis el declaren i acusen «por ser público en la ciudad [...] parece que no formara parte en un hecho delictivo determinado». ⁵⁷⁵ Antonio Bas Martínez, va ser condemnat a 6 anys i un dia de presó major per excitació a la rebel·lió per ser càrrec del sindicat majoritari a Ontinyent i perquè «[...] escribió algunos artículos en el Productor (diari confederal d'Ontinyent) exaltando la causa roja». ⁵⁷⁶

L'estudi de Pedro Payá per al partit judicial de Monòver demostra que a l'hora de la denúncia i la repressió es va considerar «al político o cargo el inductor de todos los crímenes ocurridos en la localidad por su cargo y ascendencia, especialmente la CNT».

Així com, l'existència de xarxes d'informants de falange o induïts per aquests (denunciants i delators) al servei dels tribunals per a fonamentar i legitimar el que en realitat són decisions de les autoritats locals, on concorren tota mena de motivacions, no estant les personals les que ocupen l'últim lloc; el que ens porta a insistir en el paper central de les autoritats locals en la repressió a causa de la seua capacitat per a decidir

⁵⁷⁵ Presidia el Tribunal el coronel Martínez López i els vocals M. González Bartual, P. Ibáñez Ibáñez, P. García Ibáñez i com a ponent Martínez Arizo. L'acusaven de "miliciano escopetero", voluntari en la Columna Ibèria, registres domiciliaris i d'alguna detenció sense conseqüències. *AHD*, PSU 12.829, 1939 19365-7. Va ser internat en el Batalló de penats núm. 92, d'on hi va fugir amb un altre ontinyentí, Joaquín Navarro Ferre al setembre de 1941, *AGMG*, BDSTP [C. 4366, Expt. 4.824]; per a més condemnes fonamentades sobre rumors: Antonio Aranda Cañaveras, *AHD*, PSU 1.335-39/16.561-1; condemnat a pena de mort commutada a 30 anys. En el procés sumaríssim hi ha denunciants i testimonis cridats a declarar que «[...] no ratifica la denuncia por ser rumores, que parece se han desmentido y no puede decir nada en pro o contra». Situació que es repetia arreu de l'Estat. Eusebio Rodríguez Padilla: *Los almerienses esclavos...*, pp. 74-75.

⁵⁷⁶ *AHD*, PSU V-12.324-1939/ 20.296 - 9. L'acusen de ser «Contador del sindicato d'oficios varios de la CNT y Secretario de las juventudes libertarias [...], exaltó la causa roja, insultó al Ejército y sus generales y sirvió como voluntario en el ejército rojo, aunque fue devuelto por menor de edad».

sobre la vida dels seus veïns - durant la postguerra i més enllà - sobre la base del poder atorgat d'informar que el nou règim deixava en mans i al servei de les minories locals, regionals o estatals. La denuncia s'havia instal·lat als municipis:

quebrando la Sociedad civil al no querer reconocer en el otro a un igual, reflejo de una verdadera política de la venganza estructurada por un estado que había olvidado el perdón como uno de los postulados del cristianismo, ese empeño de los pueblos en denunciarlo todo, en llenar las cárceles a toda costa y de buscar al delincuente - no al delito -, no se busca la corrección del supuesto delincuente, sino la persecución de una determinada persona [...] detrás de la denuncia, como acto privado, corrosivo y moral. La denuncia constituyó una de las principales y mas dolorosas prácticas corruptas que el Estado puede alentar.⁵⁷⁷

Als sindicalistes se'ls considerava «inductores de asesinatos y toda clase de desmanes»; a la classe treballadora, en general, se li atorgà per part del franquisme el paper de defensors de la legalitat republicana, estant per aquesta raó les principals víctimes del treball forçat, per tal de castigar militàncies i adherències polítiques republicanes.

Rafael Micó Sanchis (19 anys el 1939), d'Ontinyent, va ser condemnat a 30 anys reclusió major perquè l'alcalde i el cap de falange d'Ontinyent el van acusar de ser milicià i participar en tota mena de delictes contra les persones i la propietat, inclosa la mort d'un veí al front, causa primera de la seua denúncia. La xarxa local d'informants ratifica les declaracions de les autoritats «por ser cierto por ser público». Es va salvar de la pena de mort perquè la vídua del causant va declarar que «no saben quiénes los mataron ni si estaba entre ellos».⁵⁷⁸

⁵⁷⁷ Pedro Payà: *Violencia y responsabilidad...*, p. 422, 383-4 i 404.

⁵⁷⁸ AHD, PSU [Rafael Micó Sanchis, V -5.976-39 /17.985-6]. Per a les xarxes d'informants veure Xabier Buxeiro Alonso: «Denunciantes y acusadores. Un estudio sobre la colaboración social con el aparato judicial golpista», Universidade de Santiago de Compostela, *X Trobada internacional d'investigadors del*

Una plasmació directa, explicitada i palmària de com es va aplicar el dret penal contra l'enemic la trobem en els records i reflexions que ens va deixar Rafael Reig Silvage. Afirmava que la condemna

[...] es por pensar como piensa y ser quien es. Los juicios son una farsa para dar visos de legalidad a lo que no es más que una represión de los vencedores contra los vencidos sin más motivación que el placer de la venganza. En el pueblo todos nos conocemos, no persiguen a anarquistas, comunistas o socialistas o a los responsables de este o aquel desaguisado, sino a fulano o a zutano, a éste o aquél, si no hubiesen sido estos los que me denuncian hubiesen sido otros, es algo que esta ocurriendo en nuestro pueblo y en los otros con el beneplácito del régimen. Lo que me convierte verdaderamente en reo es que piense como piense y que me haya manifestado como siempre lo he hecho.

Va ser condemnat a 20 anys en un consell de guerra que va jutjar 14 persones en dues hores i en el qual el fiscal l'acusava de ser

[...] un miembro del comité del pueblo, el cual si bien no cometió directamente los desmanes y asesinatos, es reponsable de todo por ello, por ser de su incumbencia el orden y la salud pública [...] y, para colmo, se incorporó voluntario al ejército rojo [...] y comisario de batallón [...], en una diatriba que su animadversión le dicta contra los comisarios del Ejército Rojo y contra el acusado.⁵⁷⁹

Aquesta doble condició, protagonisme i lideratge local, juntament amb el militar, era especialment perseguit com es desprén de les sentències dels consells de guerra i recorda Enrique Escrig Núñez, empleat en la Siderúrgica del Mediterrani, a qui el fiscal acusava al març de 1940 d'esquerrà exaltat, «Secretario dels Sindicato de Trabajadores

franquisme, València 2019, pp. 253-266 <encuentrofranquismo2019.blogs.ccoo.es>, encuentrofranquismo2019.blogs.ccoo.es/2de7a13d23bee53956782f1b38fc9573000053.pdf,2021. Mirta Núñez Díaz-Balart: *Los años del...*, p. 25.

⁵⁷⁹ Rafael Reig Silvage: *Orgía de pasiones...*, p. 200 i 248; Ricard Camil Torres Fabra: «Los juicios sumarísimos», *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, 16, Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2007, pp. 116-117.

Administrativos de Sagunto, haber tomado parte en acciones de guerra contra su Gobierno y alcanzado mando militar por propia voluntad [...]».⁵⁸⁰

Jesús San Mateo de la Cruz, veí de Gandia, del reemplaçament de 1940, va caure presoner i va ser internat el 1938 en el camp de concentració d'Aranda de Duero (Burgos), des d'on va passar, un any després, al BBTT 16 destinat a Saragossa. Arran dels informes arribats de Gandia, com el que reproduïm de FET-JONS, va ser empresonat al febrer de 1940 i se li va obrir procés: «Ratifica acusación de Miliciano durante tiempo de asesinatos y requisas y detenciones, pero no se sabe si él intervino. De vida desordenada. No se inclina al bien, tiene ideas arraigadas en favor del marxismo, aunque no se sabe si estaba afiliado».

Els declarants locals confirmen els informes de FET i l'acusen de comunista des que es va fundar el partit a Gandia, de la CNT abans de la guerra, «poco subordinado y capaz de todo; elemento peligroso y sanguinario». L'Alcaldia i la Guàrdia Civil l'assenyalen com milicià que va actuar en “la Checa de las Escuelas Pías” i voluntari en l'EPR. El Consell de Guerra del 5 de març de 1942 el condemna a 6 anys, però en una altra part del mateix diu que a 6 mesos i a l'endemà pot accedir a la llibertat provisional. La documentació assenyala que després de la presó va tornar a un batalló de treball a Garrapinillos (Saragossa) fins a octubre de 1941, quan va ser traslladat al número 92 a Plencia (Biscaia). És a dir, a un batalló de penats, on creiem que hi va romandre fins al Consell de Guerra al març de l'any següent, quan ja en portava més de quatre de presoner de guerra, havent passat per CC, BBTT, la presó, BDST i BDSTP sense que s'hagués pogut demostrar la comissió de “hechos delictivos.”⁵⁸¹

⁵⁸⁰ Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de...», p.149. Condemnat a 6 anys per “Auxilio a la Rebelión”.

⁵⁸¹ AHD, TMT 1, PS [Jesús San Mateo de la Cruz, V- 3.019-1941/17.925-1]; AGMG, BDST [Jesús San Mateo de la Cruz, C. 3940, Expt. 129.260]. A l'octubre de 1941 a Garrapinillos hi havia el BDST 34, AIMIC CAPGELEV, ICCP, Relación mensual de Batallones de Trabajo, enero-diciembre de 1941, E-2114/15.

Com va experimentar i recordava Vicent Marco, d'Albalat dels Tarongers

[...] I la denúncia que m'ha posat falsa valia perquè Falange no miente, lo que dia Falange era veritat, no era mentira.

Eixe home (que li va posar la denúncia) era de Falange?

- Me comprens?

- Que passa que li tenien mania a vostè o algo?

-Al ser d'asquerres, me comprén lo que vull dir? [...] i me jusguen en Sueca i me posen 20 anys i un dia, 20 anys i un mes de condena [...]. "Hechos no comprobados, hechos no comprobados" que era fals, però jo ja estava més de l'any allà tancat (Sant Miquel dels Reis).⁵⁸²

En el cas d'un processat d'Ontinyent, que no va ser internat en el treball forçat perquè, com Rafael Reig, va complir la pena en la presó, tot i que va ser jutjat dues vegades pels mateixos delictes i va ser sentenciat a dues penes diferents en 1940 i 1942. En la sentència definitiva del «Consejo Supremo de Justicia Militar» del 5 d'abril de 1945, es reconeix que no va participar en els delictes de què se l'acusava (una denúncia a un dretà que va ser executat), tanmateix, se li manté la pena de reclusió perpètua per "Adhesión a la Rebelión", conmutada per 20 anys i un dia, doncs, tot atenent als criteris del "Consejo Supremo de Justicia Militar", els requisits exigits per a la qualificació d'aquest delicte consumat es componen de

[...] uno subjetivo, de comunión de ideas con la causa marxista, patentizadas por la pertenencia del procesado, antes y después de iniciado el Glorioso Alzamiento Nacional, a partidos de extrema izquierda; y otro objetivo, de prestación voluntaria y espontánea de servicios de guardia prestados, incorporación voluntaria al Ejército rojo, propaganda

⁵⁸² Entrevista a Vicent Marco, pres a un BBTT i a Sant Miquel dels Reis, del R. de 1934, *Museu de la Paraula - Arxiu de la Memòria Oral Valenciana* - Museu Valencià d'Etnologia: MO1 02 - Albalat de la Ribera- H 1 3. Més exemples sobre el dret penal de l'enemic i xarxes d'informants en estudis locals: per a Bétera (partit judicial de Lliria), Juan Vicente Piá García: *El Recuerdo del...*, pp, 174, 179, 184 i 198; per a Alcàsser (partit judicial de Torrent), Antoni Simó: *Alcàsser Biografía d'un poble en guerra 1931-1941*, València, PUV, 2010, pp. 240-242.

realizada con sus exaltaciones de la causa roja, así como el hallarse integrado en un grupo del cual surgieron denuncias que fueron causa de daños irreparables.⁵⁸³

Allò que s'hi apunta com a causa essencial per a condemnar a reclusió perpètua a aquest ontinyentí no és la comissió objectiva dels delictes de què se l'acusa, sinó per ser qui és, un militant de l'esquerra, un defensor i propagador d'idees contràries als rebels que els jutgen, ja que, tenint en compte el seu criteri, existeix la culpa col·lectiva en la comissió dels suposats delictes que l'impliquen per «formar parte del grupo», dels esquerrans, d'on va sorgir la denúncia que va portar a l'afusellament posterior de la persona de dretes. En 1945, el franquisme explicava en les sentències els propòsits que l'havien informat des del primer moment: el mal és intrínsec, forma part, de les ideologies “dissolvents” que combaten els militars sollevats: la tendència, la inclinació al mal i al delicte és consubstancial als demòcrates, esquerrans i antifeixistes en general a quí cal combatre i perseguir, tant pel que han fet (oposar-se als colpistes), com pel que són, en haver pres contacte i haver-se infectat amb el “virus” del marxisme (el condemnat era militant de la CNT), ideologia culpabilitzant segons el franquisme.⁵⁸⁴

Per abraçar el màxim nombre de possibles enemics incloïen la militància genèrica en «partidos de extrema izquierda», on podien encabir tots els qui no els donaven un suport explícit, inclosos el “tebis”, només pel fet mateix de la militància. En aplicar el prejudici polític-ideològic en els processos militars, quedava desvirtuada, tergiversada i pervertida la mateixa idea de justícia imperant a les democràcies occidentals i el sentit últim de la justícia, que ja no buscava l'establiment dels fets denunciats d'acord amb les proves aportades, sinó que esdevenia un instrument de persecució i revenja contra els identificats prèviament com a “enemigos de España”. Una Espanya entesa com la comunitat nacional que els donava suport - i que ho demostrava - assenyalant amb la

⁵⁸³ AHD, TMT núm.1 [José Maria Llobregat Cucart, S.1.993-1940, C.17408-3].

⁵⁸⁴ Paul Peston: *Arquitectos del Terror...*, pp. 149-155.

denúncia els qui havien de ser perseguits i castigats. Aquesta doctrina la veurem reflectida en sentències contra altres valencians, com la pronunciada l'1 de setembre de 1939, contra un processat de Llutxent (València), en la qual el tribunal exposa que als delictes denunciats «Hay que unir la absoluta identificación ideológica del mismo con los dirigentes de la revolución marxista, características del delito de Adhesión a la Rebelión, según así lo tiene declarado el alto tribunal de justicia militar».⁵⁸⁵

Un cas significatiu en aquest sentit el trobem en el procés a Amadeo Mataix Pareja, acusat en el procés sumaríssim que se li va obrir per participar en denúncies i assassinats a Ontinyent i de formar part del comité revolucionari de Casp (Saragossa). Tanmateix, no hi ha cap prova ni testimoni amb què es puga concretar res. De fet, van estar quasi un any buscant “proves” que ni l'Alcalde, ni la Guàrdia Civil, ni el cap d'Informació de FET van ser capaços de trobar, tot i la insistència del Tribunal Militar Especial núm. 58 de Madrid, primer, el TM d'Ontinyent, després i el de València que finalment el va condemnar a pena de mort per Rebel·lió militar, quan portaven quasi dos anys de declaracions i interrogatoris. Amadeo, de la quinta de 1937, cadirer d'ofici, es va afiliar a la CNT quan va esclatar la guerra; voluntari de la “Columna Iberia” en novembre de 1936, era conegut pels seus articles en el diari llibertari local “El Productor”, que enviava des dels Fronts d'Aragó i Castelló. Va formar part de l'avantguarda republicana en les batalles de Belxite, Terol i Castelló, front on va caure presoner a finals de maig de 1938, a Vilafranca del Cid. Les autoritats franquistes d'Ontinyent coincideixen en els seus informes als jutjats militars que

No puede determinarse concretamente su intervención en actos delictivos, pero por su significación como directivo de la FAI es indudable su participación en hechos de vandalismo [...]. Su actuación como dirigente en la inducción de los asesinatos no está del todo clara, para que se pueda afirmar que perteneció al comité confederal de CNT-

⁵⁸⁵ *AHM*, TMT núm. 1 [José Estornell Ferrando, Sumari 10.651/1939, C. 16.667-4].

FAI, aunque su destacada actuación al frente de las Juventudes Libertarias hace suponer su pertenencia al mismo, fundándose esto en sus manifestaciones desde *El Productor* y su amistad con los principales dirigentes anarquistas y el prestigio que gozaba entre los mismos.

És la seua condició d'anarquista, d'exemple de combatent per agosarat, voluntari i, sobretot, de sostenidor intel·lectual i moral de la causa antifeixista, el que el farà tan perillós per als militars sollevats. Els seus articles en el setmanari anarcosindicalista *El Productor*: “La incorporación de las mujeres al trabajo”; “Necesidad de las colectividades en la industria” o “Arriba Iberia” i “España, prólogo y liberación del mundo proletario”, on argumentava que la guerra civil era producte de la intervenció feixista i anticipava que constituïa la primera batalla d'una conflagració general ‘entre el mundo libre i el règimen autoritario’, portaran l'alcalde, Luís Mompó, a considerar «su conducta [...] en todo momento destestable». Amadeo Mataix era germà de Gonzalo, directiu de la CNT, membre del Comité Revolucionari, regidor en 1937 i exiliat a França.⁵⁸⁶

En les memòries i ressenyes biogràfiques consultades de víctimes del treball forçat i presos polítics, el paper de falange i les denúncies locals de veïns i autoritats són una constant. El gandíà Gonçal Castelló acusa directament al falangista i futur catedràtic de dret de la Universitat de València, Diego Sevilla Andrés, de ser un dels denunciants per revenja que causaren la seua segona detenció al juny de 1940. L'ontinyentí Rafael Reig Silvaje, també atribueix a la revenja de falangistes la segona denúncia, ja que havia eixit en llibertat vigilada de la primera, com Castelló.⁵⁸⁷

⁵⁸⁶ AHD, PSU [Amadeo Mataix Pareja, S. núm. 4.640/1939, Expt. 21.316/2].

⁵⁸⁷ Sobre denúncies de falangistes: Joaquín Ballester Sancho: *La última aurora boreal...* p. 139, presoner de Canals (La Costera) del BDST 81, a Egosque (Guipúscoa), p.139; Antoni Simó: *Alcàsser Biografia d'un...*, pp.240-242. Gonçal Castelló titlla a Diego Sevilla de “sicari i botxí”. La seua denúncia li atribuïa

A mesura que els presos dels reemplaçaments de 1936 a 1941 anaven eixint en llibertat condicional eren requerits per a realitzar el castic supletori del servei militar en un batalló de treball forçat específic per a penats on no redimien gens de pena, sinó que hi eren enviats en tant que la classificació de Desafectes era consubstancial a la condició d'encartats, processats o condemnats. De fet, veiem mossos amb els processos sobreseguts que no es lliuraren d'acabar destinats a altres tipus de batalló com els disciplinaris per a desafectes, ja que pel fet de ser considerat encartat alguns en van ser internats. Si comparem amb la comarca de referència estudiada, veiem en realitat valors semblants que confirmen la tendència de les dades aportades en aquesta tesi. Dels 23 internats de les quintes de 1936 a 1941 vaig poder consultar 18 sentències (78%) amb uns resultats versemblantment equiparables:

A la Vall d'Albaida es van identificar 23 mossos de les quintes estudiades que van ser internats en batallons disciplinaris de penats (BDSTP) a conseqüència de sentència condemnatòria de consell de guerra sumaríssim, dels quals coneixem la sentència militar de 19 d'ells (82,6 %)

Quadre núm. 46. Comparació de condemnes entre penats de La Vall d'Albaida i els CPJ

Estudi	6-12 anys	13-20 anys	30 anys	Sobresegut
Vall d'Albaida	68,42%	21%	5,26%	5,26%
Caps Partit Judicial	53%	29,6%	8,7%	8,7%

Font: J. Màrius Climent *El treball esclau...* p.141. Elaboració pròpia.

Hem inclòs els sis casos que hem trobat en aquesta investigació referent als internats en un batalló de penats específic per als qui havien estat sancionats per la

la responsabilitat en tres assassinats, pp. 113-114. Per a una visió completa de la seua trajectòria: Guillem Pasqual Arroyo: *Diego Sevilla Andrés: Biografia Política i pensament (1911-1982)*: València, tesi doctoral, Universitat de València, 2021, pp. 75-91; Rafael Reig Silvaje: *Orgia de pasiones...*, va ser detingut per falangistes a qui considerava carcellers i interrogadors, a l'abril de 1939. Es buscaven signatures en blanc en les declaracions per aconseguir allò que els falangistes els espetaven, segons Reig Silvaje, en els interrogatoris: «de vosotros, rojos, no va a quedar ni la simiente», pp. 204-211.

Fiscalia de Taxes i no van pagar les multes.⁵⁸⁸ Sancions relacionades amb la venda de productes de primera necessitat sotmesos al control governamental en la seua distribució, que es desviaven cap al mercat “negre” per escapar d’aquest control que sotmetia a la població en general a l’escassetesa i la necessitat constant d’acudir a les vies extraoficials per aconseguir el mínim vital per a subsistir, que la política autàrquica franquista no els proporcionava.⁵⁸⁹ Aquesta repressió podia afectar qualsevol que fos detingut tractant de vendre productes taxats fora del circuit oficial i la repressió no discriminava per edat o quantia de la multa: o pagaven les multes o eren internats a un batalló de penats, ja que no podien fer front a les sancions imposades, que, d’altra banda, venia a ser el salari de molts mesos o anys de feina de la majoria dels treballadors de l’agricultura o la indústria. El temps d’internament en el Batalló de Penats 75, destinat, primer a Palència, i després a Marroc, estava en funció de la multa imposada i del temps passat a la presó. En els casos identificats les multes varien entre les mil i vint mil pessetes (6-120 euros, 300 i 6000 euros actuals), estant tots ells internats entre 1942 i 1943 entre tres mesos i més d’un any per al sancionat amb l’última quantitat. En les fitxes trobades hi ha sempre la fotografia del presoner per tal de tenir-lo ben identificat en cas de reincidència, en les quals, a més, hi consten els antecedents de qualsevol mena, no obstant no hi ha cap referència, ni s’en requereix, sobre antecedents o trajectòries polítiques. Com en el cas dels desafectes i

⁵⁸⁸ Juan Carlos García Funes: *Espacios de castigo...*, p. 183, nota 248. «En el ABC del 22 de diciembre de 1940 puede leerse la noticia “Sanciones por la Fiscalía de Tasas: doscientos ocho comerciantes, industriales y particulares, en batallones de trabajadores”, en la que se enumeraban, por provincias, todos los sancionados por dicha fiscalía hasta la fecha. La Fiscalía Superior de Tasas se crea mediante la Ley de 30 de septiembre de 1940 (BOE de 3 de octubre). Se concibe y desarrolla dentro de los organismos creados a raíz del racionamiento y la escasez, ejerciendo un control sobre las actividades productivas y distributivas. En la ley se advertía que existían abusos en la venta de artículos de primera necesidad, sujetos a régimen de tasas. La Fiscalía hacía cumplir el régimen sobre las mismas». Segons García Funes, al BDSTP 75, a més del internats per la FT, enviaren presoners estrangers i també espanyols procedents de l’exili o refugiats que retornaven, a qui consideraren «emboscados»; *AGMG*, BSDTP [Vicente Artall Castell, C. 4261, Expt. 537]; [Tomás Carrascosa Moreno, C. 4281, Expt. 1.354]. Tots dos internats per aquesta última causa.

⁵⁸⁹ Victor Labrado: *Quan anàvem a l’estraperlo*, Barcelona, Angle Editorial, 2004 (2005); Ricard Camil Torres Fabra: *Autarquia i estraperlo l’economia en un espai rural del País Valencià durant el franquisme*, València, PUV, 2005.

sentenciats pels consells de guerra, eren detinguts i enviats al Dipòsit de Concentració Miguel de Unamuno (Madrid), on hi romanien entre un i dos dies, abans de partir per a integrar el batalló.⁵⁹⁰ Altres dos presoners-treballadors que també van ser internats, és possible que, atenenent a les dates, ho foren per sentència de la Fiscalia de Taxes. Ara bé, no disposem de documentació que ho confirme, puix també podrien haver estat internats per ser retornats de l'estranger, com a castic per deserció o haver estat “emboscados”, per la qual cosa els incloem en la llista general de penats.

En referència al temps que romangueren en els batallons de penats hem aconseguit identificar versemblantment 44 (37,9 %) expedients del total per sentència de tribunal militar. Els resultats els hem reflectit en el quadre següent:

⁵⁹⁰ *AGMG*, BDST [Juan Ibars Lluch, C. 4340, Expt 3.841]; [Francisco Torrent Villalba, C. 4443, Expt. 7.971]; [Faustino Vázquez Pons, C. 4448, Exp. 8.213]; [Jesús Victoria Morant, C. 4451, Expt. 3.841].

Quadre núm. 47. Temps d'internament en el treball forçat penat

MUNICIPI	BBTT/BD/BDP	> 1 any	1-2 anys	2-3 anys	4 anys
AIORA					
ALBAIDA					
ALBERIC					1
ALZIRA				1	2
CARLET		1	1	2	
ÉNGUERA	1		2		1
GANDIA	1/1/1			1	
LLÍRIA			1	1	
ONTINYENT			1	2	
REQUENA	2		4	3	
SAGUNT	1/1	1	1	1	1
SUECA	1		1	1	
TORRENT		1	1		
VILLAR			1	1	
XÀTIVA	1		3	1	5
XELVA			1	2	
XIVA			1		
TOTAL	7	3	18	16	9
%	6	5,88	25,29	31,37	17,64

Font: AGMG, AHD, Arxius municipals. Elaboració pròpia.

La primera dada a remarcar són els set presoners que ja havien experimentat el treball forçat quan van ser internats, a partir de 1941 (6 %). Quant al temps que n'hi van romandre, estava en funció del temps de condemna i les revisions de pena que hem de relacionar amb els diferents indults que van anar decretant-se entre 1941 i 1945. En segon lloc, de la quinta a què pertanyia el condemnat, ja que havia de complir amb el

treball forçat el temps de servei militar obligatori establert per a cada reemplaçament cridat a files i en tercer, i cal recordar-ho, no valien els avals per tractar-se de penats i haver de complir amb els temps de prescripció militar en un BDSTP. L'única "compensació" o incentiu que els van atorgar consistia en algun permís anual com a "premi" per bona conducta. Juan Bisquert Sapena, de Gandia, del reemplaçament de 1939, va ser condemnat a 6 anys de presó i va ser alta al BDSTP 91 de Marroc al desembre de 1943, on encara romaníem al juliol de 1945, quan el comandant del batalló s'adreçava al director de la presó cel.lular de València, d'on procedia, per saber quan havia de llicenciar-lo, contestant-li aquest que fins al 7 d'agost d'aquest any no li pertocava «toda vez que dicho día deja extinguida la pena de 6 años y 1 día según sentencia y se le abona prisión des del día 7 de agosto de 1939».⁵⁹¹

José Márquez Grau, de Carlet, de la mateixa quinta i amb la mateixa condemna, havia estat proposat des dels tallers penitenciaris d'Alcalà d'Henares per a commutar-li-la per una altra de tres anys, quan estava internat en el BTP 93 a San Servando (Toledo), «no pudiendo procederse licenciamiento por no ser firme la propuesta de 3 años». Mentre eren al Batalló continuava la dependència, quant al control i evolució conductual del pres, respecte del centre penitenciar de procedència, al qual havia d'informar puntualment el comandant del batalló i les altres autoritats que contemplava la normativa per al compliment del règim de llibertat condicional. Des de la presó de San Cristobal de Pamplona demanaven al comandant del BDSTP 92 destinat a Las Arenas (Biscàia), primer, i a Tarifa (Cadis), després, l'informe personal mensual «que determina la instrucció 4ª del certificado de Libertad Condicional que

⁵⁹¹ AGMG, BDSTP [Juan Bisquert Sapena, C. 4269, Expt. 875].

tiene en su poder [...], no se le puede licenciar definitivamente por ser propuesto de conmutación de la pena que disfruta» (sic).⁵⁹²

Tant les famílies com les autoritats eren, molt probablement, coneixedores dels reglaments militars que regien en els batallons de penats quan es pretenia gestionar un permís pel qual acabaven apel·lant a la discrecionalitat que sabien existia en les casernes, com en el cas que demana l'alcalde d'Alberic per a plantar arròs per a un veí del municipi destinat al BDSTP 95 d'Algesires a l'abril de 1944, «si cabe dentro de sus amplias atribuciones». Aquest presoner del reemplaçament de 1939 havia estat internat al setembre de 1941 en el BTP 92; traslladat al 95, va recórrer els dipòsits de Miguel de Unamuno i Reus treballant en la fortificació de la costa de Biscaia, les obres del Ferrocarril a Jubera (Sòria), fortificant l'Estret a Algesires (Cadis) fins a maig de 1945. La Junta de Classificació local havia canviat la seua consideració política de D a I, no obstant la CR de Xàtiva no la va acceptar perquè ja hi havia estat internat. Alberic és el municipi cap de partit judicial que més canvis de classificació va arribar a proposar a la CR de Xàtiva durant el temps del treball forçat adduint “errores de dicción”. Potser, en aquest context, la família, amb informes i avals de l'alcalde tractara, després d'un ingrés hospitalari a l'octubre de 1944, de treure'l, trobant-se, però, amb l'entrebanc de la burocràcia militar i penal que decidiren la «denegación de la instancia de los familiares para permiso ilimitado por no llevar en filas el tiempo de su reemplazo y no encontrarse en libertad definitiva, según Jefe del Estado Mayor Central Ejército en escrito fecha 10 de julio de 1944».⁵⁹³

⁵⁹² *AGMG*, BDSTP [José Marquez Grau, C. 4362, Expt. 4.694]. No sembla aquesta una qüestió singular o puntual perquè el director de la Presó de Portaceli a Serra (València) també li recorda l'obligació que tenia de presentar els informes preceptius, sinó suspendria la llibertat condicional d'un presoner de Sueca que hauria de complir la totalitat de la pena. «Esta Dirección requiere del jefe del batallón y recuerda que el penado, y hasta obtener la libertad definitiva, sigue perteneciendo a este establecimiento penal», [Pedro Juan Tomás Iborra, C.1914, Expt. 8.734].

⁵⁹³ *AGMG*, BDSTP [Ricardo Carboneras Iranzo, C. 1575, Expt. 1.464].

De la mateixa manera, quan eren alliberats definitivament - permís il·limitat - eren destinats com a reservistes, mentre estaven en edat militar, a la Zona de Reclutament i Mobilització que els pertocava per domicili. Tanmateix, ser empresoner del treball forçat els abocava també, en cas de mobilització, a un batalló disciplinari, que a l'alçada de 1950 es reduïa al que hi havia abans de la guerra: El Batalló Disciplinari de Melilla. Per tant, van seguir assenyalats durant anys, després de ser alliberats, com a enemics, arrossegant l'estigma i la "taca" d'haver estat Penats i Desafectes.⁵⁹⁴

Veiem, doncs, que el temps d'internament per als penats, en el seu conjunt, era més llarg que el que hi van romandre els Desafectes en Batallons disciplinaris entre juliol de 1940 i desembre de 1942, data de la seua dissolució. En aquest últim cas, qui més en va patir les conseqüències, òbviament, foren les quintes cridades a realitzar el servei militar a partir de l'estiu de 1940 (1936 i 1937). Si no pogueren canviar la classificació, romangueren internats fins a complir els dos i tres anys de servei, respectivament, establert per a qui feia el servei en una unitat de l'Exèrcit. Com que les quintes de 1938 a 1941 no van ser cridades fins més d'un any després (entre setembre de 1941 i febrer de 1942) la majoria dels Desafectes no va romandre més d'un any en el treball forçat. En canvi, els reemplaçaments de 1938 a 1941 van tenir més mesos de "mili" a causa de la guerra mundial i el perill creixent de què Espanya es trobara involucrada directament, especialment, a partir de novembre de 1942, quan els aliats desembarcaren a Alger i començà el reflux de l'Eix feixista amb les derrotes a Stalingrad i el Nord d'Àfrica uns mesos després. Així, aquestes quintes van haver de romandre sobre les armes un mínim de 34 mesos, com hem vist per a les de 1939-41,

⁵⁹⁴ *AGMG*, BDSTP [Antonio Estarells Ortiz, C. 1623, Expt. 2.523]. Va ser detingut per possessió il·lícita d'armes a l'agost de 1940 i conspirar contra "el Estado español", procés que es va sobreseure al desembre de 1944. Va ser destinat com a reservista al Batalló Disciplinari de Melilla fins el 1951, quan va ser traslladat com a tal a un regiment.

donant-los a tots ells la llicència entre l'estiu de 1944 i 1945. Això es va traslladar als presos en llibertat condicional d'aquestes quintes que van ser internats en BTP.

Hem pogut determinar el reemplaçament de 92 dels 116 presoners identificats en el treball forçat penat (79,31 %) que ve reflectit en el quadre següent. Cal dir que les quintes de 1936-41 representen el 80% del total. Centrant-nos en aquests reemplaçaments, els de 1936 i 1937 - els més nombrosos- suposen el 37% del total, mentre que els de 1938 a 1941 aporten el 50 % de les víctimes. Si continuem comparant amb l'estudi sobre la Vall d'Albaida, la proporció es mou en percentatges també superiors per a les quintes de 1938-41, ja que sobre 22 presoners de qui coneguem el reemplaçament de 23 internats en BTP (95,65%) sabem que 8 pertanyen a les de 1936-37 (36%), i 14 a les de 1938-41 (63,32%), amb especial incidència per a la de 1938 dins el seu grup en els caps de partit judicial.⁵⁹⁵

⁵⁹⁵ Sempre tenint en compte que per a la Vall d'Albaida l'anàlisi se va centrar en les quintes de 1936-41.

Quadre núm. 48. Distribució per reemplaçaments del treball forçat penat

Quinta	Nombre	%
1905	1	1,08
1910	1	1,08
1922	1	1,08
1925	1	1,08
1931	2	2,17
1933	2	2,17
1935	2	2,17
1936	11	11,95
1937	23	25
1938	14	15,21
1939	16	17,39
1940	10	11,86
1941	6	6,52
1942	1	1,08
1945	1	1,08
Total	92	79,31

Font:AGMG i arxius municipals. Elaboració propia.

Podríem, conseqüentment, concloure que el sistema de treball forçat articulat a partir 1940 com a conseqüència o fruit del procés de depuració generalitzada i sistemàtica de la immediata postguerra va afectar especialment - però no només - les quintes de 1936 a 1941. El castic del sistema de treball forçat militar organitzat en batallons disciplinaris de Desafectes al règim va tenir especial incidència en els reemplaçaments de 1936-37, mentre que l'articulat en batallons disciplinaris de penats va afectar més les quintes més joves sobre qui la depuració de 1940 havia tingut menor incidència, segons hem vist en el capítol anterior.

Ara bé, no tots els membres de les quintes entre 1938 a 1941, que complien pena i van ser cridats a realitzar el servei militar quan accedien a la llibertat condicional, van passar per batallons de penats. Cosa que haguera estat la seua destinació legal a l'hora de fer el servei militar obligatori. A través dels testimonis de dos presos dels reemplaçaments de 1938 i de 1941 volem cridar l'atenció sobre un fet, d'abast desconegut, que pot ser indicatiu de les escletxes del sistema repressiu franquista, però també del protagonisme del poder local a l'hora d'entendre i explicar l'arbitrarietat que cabia dins el mateix.

V.C.M., veí d'Almoines (la Safor), del reemplaçament de 1941, secretari local de les JJLL, detingut a l'abril de 1939, va eixir en llibertat condicional d'una condemna de 20 anys, commutada per 12, per auxili a la rebel·lió al març de 1943. És a dir, quan la seua quinta feia més d'un any que havia estat cridada a realitzar el servei militar.⁵⁹⁶ En dues entrevistes, en 2017 i 2019, va insistir que quan va eixir de la presó es va refugiar/amagar a València i que tot i que li van dir que havia de presentar-se a la Caixa de Reclutes que li corresponia (29 de Xàtiva si vivia al seu poble i 28 si estava domiciliat a València), i no ho va fer.

Jo sabia que José Llopis Pastor (del seu poble) va ser comissari d'un hospital, i de San Miguel de los Reyes se'n va anar un batalló per a treballar en el "Plan Badajoz". Em digueren que anara a la CR 28 i vaig dir "pa ta uela". No vaig anar a casa. Em vaig quedar en València. Vaig eixir en 22 anys i a mi no em va dir ningú res. Volien tindre-ho tot molt controlat, però era un desastre.⁵⁹⁷

⁵⁹⁶ AHD, TMT núm. 1 [V.C.M., S. 17294 1939, C. 18284 -7].

⁵⁹⁷ AMG, Quintes 1941/42, AB 2607/4, des de la CR de Xàtiva insistien a l'alcalde de Gandia el 25-9-1941 que els faltaven dades de 24 membres de la quinta de 1939. «Ruego comunique situación actual. Investigue familiares sobre su paradero [...]. Algunos se deberían de presentar en este Centro para destino a Cuerpo. Seguramente habrán recibido los documentos [...] en caso de fallecimiento, prisión, en filas, etc., que remita para legalizar su situación». L'alcalde va contestar estranyat pel requeriment que se li feia perquè, almenys, deu d'ells ja estaven en files. El subratllat és nostre.

Sabia i recordava que altres companys de militància i presó havien estat internats en batallons de treballadors penats, i per això no es va presentar perquè coneixia el destí que li esperava. No obstant, podem afirmar que la justícia franquista el tenia localitzat, com així consta en l'estiu de 1943, quan va ser cridat a declarar en un altre sumari obert durant la guerra.⁵⁹⁸ Segons sembla, comptava amb bons i qualificats contactes dins el món de l'estraperlo i va arribar a tenir cert protagonisme o importància relativa dins les xarxes de tràfec d'aliments controlades o consentides pel poder, ja que d'altra manera haguera estat una activitat realment arriscada, especialment perillosa, per a un expresidiari buscat per deserció quan era el poder local qui denunciava - o deixava de fer-ho- segons conveniències i interessos personals i polítics. «Jo he portat camions de forment al poble. Allí tots anaven a l'estraperlo. A mi me'ls enviaven. Jo no tenia diners per a fer això».⁵⁹⁹

Quelcom de semblant apunta com a la causa principal de què Rafael Reig Silvage, d'Ontinyent i del reemplaçament de 1938, no va ser reclamat ni buscat per la Caixa de Reclutes quan, també en 1943, va eixir en llibertat condicional per la mateixa condemna que V.C.M. En 1944, va perdre una bona feina relacionada amb

⁵⁹⁸ *AHD*, TMT núm 1 [V.C.M, S. 353-1941, C. 17.507- 2]. «Jo vivia amb una germana de mon pare i ella cosia per les cases i anava a casa d'un capità i li va exposar el cas perquè a mi em tornen a denunciar i em demanen 12 anys de presó, però el capità diu que no. Quan vaig eixir em vaig fer popular dins de l'estraperlo. Vaig estar en Valencia, poc de temps i després me'n vaig anar al poble i em vaig fer estraperlista [...] No em van dir res, perquè els expedients dels qui estaven en la presó els van fer entre tres. Dels tres, uno era metge i se'n va anar del poble. En guerra va estar de metge en l'hospital "La Pasionaria". L'altre va estar en la División Azul i era després jefe de sanitat de València: El pegolí i el coixo, que era qui feia els expedients i tots els altres estaven acollonats perquè els cridaven a formar els expedients. Ells no signaren cap expedient. Com que feia estraperlo, m'ho posaven tot en la boca. Allò era un desbarajuste en guerra i després de la guerra un altre desbarajuste. Hi havia Batallons arplegant gent per al front en guerra i en la postguerra per a treballar, però a mi no em digueren res».

⁵⁹⁹ «La mili? Un ajudant del Secretari del poble era de Tavernes de la Valldigna; m'apreciava molt, no sé si una vegada quan vaig eixir, estava ell. Em va per les orelles que li preguntaren per mi (de la Caixa de Reclutes) i ell va dir que estava en València. Jo he estat per Almoines fent tot l'abús que he volgut i ningú m'ha dit res i guanyava diners en el forment. Jo vaig començar a anar amb dos dones a l'estraperlo, ja havia estat en la presó. Quan vaig eixir jo sabia que hi havia que tindre un aval i cap impediment de l'alcalde. A mi em digueren que em presentara en València i me'n vaig anar al poble. Em deixaren viure. La filla diu que algú havia fet un informe favorable per a què tornara, gràcies al qual el deixaren tranquil». Entrevista, abril de 2019.

l'administració per qüestions polítiques, ja que la falange local no volia a un roig en una oficina del Govern. El cap d'aquesta, però, entén les raons per a anar-se'n perquè sap que està en mans dels falangistes: el poden denunciar per no haver-se presentat al servei militar i aniria directe a un BDSTP per trobar-se en llibertat condicional, com ell mateix va deixar escrit «por mi quinta y mi edad».⁶⁰⁰

En realitat, la gestió política que modulava la repressió venia practicant-se a Ontinyent, com a mínim, des de 1940, quan l'alcalde va actuar de forma que els qui tornaven dels batallons a partir dels mesos de maig i juny, que havien estat internats des de la fi militar del conflicte - o des d'abans- va decidir classificar-los Indiferents, com hem vist en el capítol anterior. Després de quatre anys de presó, enviar a un innocent castigat per raons polítiques a picar pedra no aniria en la línia que venia seguint des de llavors.⁶⁰¹ Per la part de les víctimes i dels “beneficiaris” d'aquesta actitud el missatge que els arribava no era altre que les seues vides i el seu futur immediat depenia tant de la voluntat de les autoritats locals, que sempre estaria en relació amb l'actitud i el comportament de submissió que mostraren davant d'ells. Finalment, era una forma d'atreure partidaris a través del favor personal davant les disputes locals pel poder en un “neocaciquisme” dins un sistema on la influència i la relació personal revifaven pràctiques i costums de què el franquisme no deixava de ser tributari, com la dictadura de classe que també hi era.⁶⁰²

⁶⁰⁰ Rafael Reig Silvaje: *Orgía de pasiones...*, p. 320, la cursiva en nostra.

⁶⁰¹ Encara que hi trobem excepcions, com en el cas de José Albert Penedés, del reemplaçament de 1936, que va estar internat en 1939 en el BBTT 25 a Mallorca i, a partir de l'estiu de 1940, en el BDST 12 a Navarra. Documentació del BBTT facilitada pel gendre, Rafael Belda d'Ontinyent, al juliol de 2017. Rafael Reig, secretari de les JSU d'Ontinyent, l'únic delictes que havia comés segons l'alcalde, era «la inteligencia que Dios le ha dado [...] y que alguien quería hundirlo», *Orgía de pasiones...*, p. 145.

⁶⁰² Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit...* pp. 262-286; Carmelo Romero Salvador: *Caciques y caciquismo en España (1934-2020)*, Madrid, Catarata, 2021, pp. 143-147.

Context i situació en què Vicent Escrig Núñez, de Sagunt, va poder presentar-se a uns exàmens per a una plaça d'administratiu en la "Compañía Siderúrgica del Mediterráneo" del Port de Sagunt mentre es trobava en llibertat condicional, en espera de judici, que va aconseguir en ser el que millor nota va obtenir en les proves.

Con el sambenito de oficial rojo y ex-presos, una comisión de falangistas fue a visitar al Director de la fábrica para que anulara los exámenes, pero no lo consiguió, e incluso un cabo de la Guardia Civil, en una de mis presentaciones en el cuartel se erigió en mi "examinador" para saber si yo era tan capaz como para sacar la mencionada plaza.⁶⁰³

10.- Impacte humà del treball forçat

Per abordar l'impacte real que van provocar els batallons de treball forçat creiem que cal traçar les línies bàsiques del que representaven aquestes unitats punitives, i les condicions de vida a què hi van estar sotmesos els presoners de guerra i de postguerra. Comptem per a aconseguir aquest objectiu amb el registre oral i escrit que algunes de les víctimes del treball forçat d'arreu de l'Estat ens han deixat i ha quedat plasmat en estudis imprescindibles com els de Mendiola i Beaumont (2006, 125-234), Dueñas (2007, 107-164), Organero (2015, 117-130).

A partir de la bibliografia, ens apropem a la realitat del treball forçat per a conèixer com era la situació interna que es vivia en els batallons durant els anys de la immediata postguerra, que contextualitza i ajuda a explicar l'extensió i profunditat de l'impacte sobre els valencians objecte de la present tesi. Per a aquesta tasca creiem adient plantejar una anàlisi en profunditat, que vol significar una relectura contrastada de les impressions, comentaris i conclusions que diversos caps de l'Exèrcit franquista

⁶⁰³ Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de...», p.149. La companyia siderúrgica li va mantenir el lloc mentre va ser al BTP tot i la condemna, seguida de l'internament fins 1943, on s'hi va poder incorporar durant un permís i quan va ser alliberat.

ens deixaren a partir d'una visita d'Inspecció ordenada pel Ministeri de l'Exèrcit, sobre la majoria dels batallons existents entre la primavera i la tardor de 1942, quan es va decidir la seua dissolució, a l'octubre, que es faria efectiva a finals del mateix any.⁶⁰⁴

10.1.- Una font històrica singular: La Inspecció de 1942

La Inspecció en si es va realitzar durant l'estiu de 1942, excepte la de la 4a Regió (Catalunya) que es va dur a terme i lliurar l'informe al maig. El gran valor de la informació que aporta rau en el fet que exposava la visió dels comandaments franquistes sobre la distribució en què es trobaven els batallons, les "deficiències" de tota mena que hi van trobar des d'una perspectiva militar, però també política i, per tant, el procés i les circumstàncies que concorregueren per arribar a la situació que descriuen i, en part, justifiquen. Tot plegat ens ofereix la possibilitat d'entendre, a l'alçada de 1942, sis anys després del colp d'Estat i de la seua introducció com a forma de violència contra l'enemic, quin era el balanç que se'n feia de l'aportació del treball forçat, com a castic institucionalitzat, com a mètode de submissió dels presoners-dubtosos-desafectes al règim.

L'interés en l'anàlisi d'aquesta inspecció creix, quan veiem que abraça la pràctica totalitat dels batallons existents, tant els disciplinaris de soldats treballadors, que es van constituir en l'estiu de 1940, com els de penats que havien actuat des de l'estiu de 1941 i que no coneixem que se'n fes cap altra. Per al nostre estudi, afectaria la majoria dels classificats Desafectes de totes les quintes internats entre 1940-1942, incloent-hi

⁶⁰⁴ *AGMAV, JCCBD*: «Inspección a los Batallones de Trabajadores de la 2ª, 5ª, 7ª y 8ª Regiones Militares, Baleares, Canarias y Marruecos, 5 de enero de 1943», C. 20904, Expt. 10. La Segona Regió Militar tenia la seu a Sevilla, la Quarta (que no apareix a l'enunciat, però hi és) a Barcelona, la Cinquena a Saragossa, la Setena a Valladolid i la Huitena a Corunya. En definitiva, allà on hi havia batallons de treballadors quan es va ordenar la Inspecció al març de 1942. *AIMC, CAPGELEV, JCCBD*: «Relación de Campos y Batallones de Trabajadores, 1 de enero - 1 de agosto de 1942, E. 2114/5.

una part significativa dels internats en els de penats durant el primer any de la seua existència. Estant una aproximació versemblant del que els esperava als qui s'internaria a partir de 1943, en romandre els de penats l'última modalitat del treball forçat de responsabilitat militar a causa de la guerra, que s'allargaria fins a 1948, en algun cas, fins que a l'abril es va alçar l'Estat de Guerra imposat pels militars colpistes al juliol de 1936.

Quadre núm. 49. Distribució dels internats per períodes i unitats de treball forçat. CPJ

Període	1937-1940	1940-1942	1941-1948	1938-1942	1940-1942	UTFNI *** 1937-1947	TOTAL
Unitats	BBTT-BDT	BDST-BDT	BDSTP	GT, BP, AGT *	ZORM 17 **	BBT, BDT, BDST, BDSTP	
Nombre	773	604	99	32	17	67	1609
%	48,55%	37,93%	6,21%	2%	1%	4,2 %	100

Font: Elaboració pròpia. * Grups de Treballadors, Brigades de Presoners, Agrupació de Treballadors. **Zona de Reclutament i Mobilització 17 de València. *** en Unitats de Treballadors no Identificades.

A partir de l'observació del quadre anterior podem afirmar que més del 90% dels internats en batallons de treball forçat havien passat per aquesta experiència i hi continuaven com a presoners l'estiu de 1942. El grup més nombrós que s'havia incorporat a partir de 1941 - i continuaria en algun cas fins a 1947 -, era el de penats. Tanmateix, com podem comprovar en el quadre següent, la majoria d'ells ja ho havia fet quan es va realitzar la Inspecció.

Quadre núm. 50. Data d'Alta i Baixa coneguda dels presoners penats dels CPJ

Any	Alta BTP	%	Baixa BTP	%
1941	41	56,16	1	2,4
1942	22	31	3	7,3
1943	5	7	19	43,18
1944	4	5,6	7	17
1945	1	1,4	10	24,4
1946			3*	7,3
1947			1	2,4
1948				
Total	73	62,93 %	44	37,93%

Font: Elaboració pròpia. *Desconeixem la data de baixa de dos d'ells.

Els 73 presoners de qui hem identificat les dates d'internament i baixa dels batallons representen el 62,93 % del total de penats; 41 dels quals (56,16%) sabem que van ser internats en 1941 i 22 (30,13 %) al llarg de 1942. Així doncs, la situació que tot seguit analitzarem havia afectat o afectava la totalitat dels presoners dels batallons disciplinaris de Desafectes, quasi el 63 % dels de penats identificats i més del 97 % del total real de les víctimes valencianes que hem anat trobant a finals de 1942, quan es van lliurar la majoria dels informes d'Inspecció de la totalitat dels batallons disciplinaris i de penats.⁶⁰⁵

10.1.1.- Les condicions de vida durant el treball forçat segons els executors de la violència

En els informes lliurats en 1942 i principis de 1943, els responsables de la Inspecció passaven revista dels diferents aspectes que conformaven les condicions en què es desenvolupava la vida i el treball dels presoners, plasmats en cinc aspectes bàsics de policia, sanitat, disciplina, administració i alimentació.

⁶⁰⁵AGMAV, JCCBD: «Inspecció a los...». 5a Regió, 10 de desembre; 6a, 26 de desembre; Balears, 5 de novembre (registre d'entrada en el ME); Canàries, 26 d'octubre i Marroc, 18 de desembre de 1942.

“Policia” feia referència a la dotació dels elements bàsics com el vestuari, l’allotjament, cuina...⁶⁰⁶ El seu interès rau en el fet que el Capità General exposa quines han de ser les dotacions bàsiques per als internats en els BBDD: «[...] dos trajes, uno para revista y actos y otro para Trabajo, colchoneta con paja, dos mantas, dos mudas , zapatos, alpargatas y capote manta para abrigo [...] duchas y lavaderos».⁶⁰⁷

Informa que hi ha amuntegament en l’allotjament dels quatre batallons sota la seua responsabilitat (21, 24, 47 i 95), justificant-ho a partir de la dispersió de les obres, cosa que comporta que ho realitzen, pràcticament, descalços a causa de les caminades diàries entre l’allotjament i els talls. A la 4a Regió (batallons 18, 19, 42, 43, 44 i 46, aquest últim conformat per pròfugs empleats a les excavacions d’Empúries, - i el 48), els falten peces d’abric, però en general suficient, cosa de la qual discrepa el tinent coronel d’Estat Major quan eleva informe-resum al ministre de l’Exèrcit en gener de 1943. En canvi, l’oficial responsable de l’informe reconeix que no hi ha cap condició de resguard ni higiene quant a l’allotjament dels presoners. En el mateix sentit s’expressa l’informe de la 8a Regió amb seu a Lugo, on se situen el BDST 28 i el 29 dedicats a la construcció de l’aeròdrom de Lavacolla de Santiago de Compostel.la, havent de recórrer a lliteres per a encabir tots els presoners en una fàbrica abandonada sense ventilació, fosca i sempre humida. Encara que, a criteri de l’inspector no acaben d’estar tan malament perquè, si bé ara s’hi allotgen 1.238 homes entre tots dos, (incloent-hi els cent de la vigilància del núm. 29) «estos locales ya estuvieron con anterioridad hasta con 2.400 hombres, así que con relación a los que actualmente se

⁶⁰⁶ AGMAV, JCCBD: «Inspección a los...», *ibidem*, Capitanía General de la 5ª Región, Estado Mayor.

⁶⁰⁷ *Ibidem*.

alojan, y gracias a las pequeñas reparaciones efectuadas en los locales, se ha ganado bastante [...]».⁶⁰⁸

Quant al vestuari, en general, es trobava realment deteriorat, amb el calcer per reposar o inexistent. «Algunos tienen un solo borceguí (bota fina de mitja canya) y muchos totalmente descalzos teniendo que trasladarse así a los tajos del trabajo que se hallan distantes unos tres kilómetros del acuartelamiento». Per a dormir tenien matalassets sense palla per les dificultats del transport que afecta el subministrament.⁶⁰⁹ A Balears, els presoners fabriquen les seues espadenyes amb cànem i margalló, cosa que també ocorre amb l'allotjament, en construir els presoners un campament de barraques i xaboles a base de branques, rames de pi i espart. Coincidint amb la resta d'unitats amb la deficiència quant a vestuari.⁶¹⁰ A Canàries, la situació era, segons els mateixos inspectors, dramàtica: l'allotjament depenent de l'illa (Tenerife, Gran Canària, Fuerteventura o Lanzarote), des de cases de particulars fins a coves de muntanya sense cap habitabilitat, passant per tendes de campanya i, com a la resta d'unitats «a la majoria del personal le faltaban zapatos y alpargatas».⁶¹¹ Quant a la 2a Regió i Marroc, que reunien la major part dels presoners internats en les diverses modalitats del treball forçat (amb 14 i 13 batallons, respectivament) l'allotjament són «chavolas, en algunos casos techados con chapas curvas, otras veces con tiendas de

⁶⁰⁸ *Ídem*. Informe 8a Regió. Com que va a disminuir progressivament el nombre per a què preocupar-se, diu el governador militar de Galícia.

⁶⁰⁹ *Ídem*: 8a RM.

⁶¹⁰ *Ibidem*: Capitanía General de Balears, «Inspección de batallones existentes en Mallorca e Ibiza». Durant el mes de juliol de 1942, quan es va realitzar la Inspecció hi havia a Mallorca els batallons 35 i 39; Jaume Morey Sureda: *Esclaus per fortificar Mallorca. Els presos de Franco a Artà (1941-1942)*, Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner Editor, 2016.

⁶¹¹ *Ibidem*: «Información relativa al Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores núm. 91 [...]» Era l'únic batalló de penats que per aquesta raó va ser enviat a la destinació més llunyana, que no per això la pitjor, però si molt dura per aquesta causa, davant la dificultat que suposava que els presoners pogueren rebre cap ajut dels seus familiars.

lona, por regla general deterioradas, alojamientos que no ofrecen la salubridad de las de tipo fijo [...] en una antigua cuadra».⁶¹²

Al Camp de Gibraltar i a Marroc, tampoc tenien el calcer suficient ni adequat fins al punt que l'Inspector de la 2a Regió afirmava en el seu informe lliurat el mes d'agost: «se acercaba una crisis de vestuario para estas fuerzas». Ja que els presoners anaven espentolats i, en molt casos, descalços; situació explicable per les grans quantitats d'uniformes que es reclamaven des de principis d'any a la Sotsinspecció d'Algesires. Des del mes de febrer d'aquest any es reclamaven «8.000 pares de alpargatas, 16.000 de calzoncillos, 35.000 de calcetines, 27.000 guerreras, 22.000 toallas y 22.000 pantalones», només per al Camp de Gibraltar. «La dotación de vestuario y su estado era [...] muy deficiente por tener el personal un solo traje y carecer muchos de las dos mudas».⁶¹³

En l'apartat de sanitat, un dels grans problemes amb què es trobaven consistia, derivat de l'anterior, en les condicions higièniques i d'atenció mèdica a què estaven sotmesos. A causa de la manca d'aigua dolça, s'aprofitava la proximitat de les àrees de treball a la platja per a realitzar la neteja corporal amb aigua de mar tot i els efectes que el salnitre podria tenir sobre la pell dels presoners, com ocorria amb els batallons de Marroc, Cadis o els arxipèlags. Quasi tan important era la manca de sabó. En la Subinspecció de la 4a Regió se'n va fer ressò de la mateixa explicant que com que està intervingut per Fiscalia de Taxes escasseja i que lluny de rebre el mig quilo que correspondria per mes i home, amb prou faenes tenen accés a 100 grams al mes, quan la "Subinspección" de Reus (Tarragona) n'envia. El mateix coronel en Cap de la

⁶¹² *Ibidem*: «Informe que emite el General Jefe de Ingenieros del Ejército de Marruecos...».

⁶¹³ *AGMAV, JCCBD*: «Revista de inspección...», C. 20.904, Expt. 10, ídem. Balears, juliol de 1942.

⁶¹³ *Ibidem*.

ICCBD, César Mateos Rivera, que va dur a terme la inspecció regional, aportant un dels informes més detallats lliurat al maig, insistia al Ministeri que «si en tiempo normal ello no es suficiente para una buena limpieza, en plena epidemia es de una gravedad suma».⁶¹⁴

Sobre condicions de salubritat mínima, l'evacuació dels excrements constituïa un problema greu per la inexistència de latrines i la utilització de rasses que anaven omplint-se i tapant-se fins que la pluja escampava la brutícia, contaminant l'entorn dels campaments i provocant tota mena de malalties: «En los destacamentos que este Batallón (BDSTP 95) tiene en Jubera y Somaén (Sòria) se han dado algunos casos de enterocolitis y [...] de fiebre tifoidea a causa sin duda de las aguas».⁶¹⁵

Proliferant les rates en alguns batallons de Marroc per aquesta causa. A Galícia, es feia notar que des de 1941 «la infección del suelo es inevitable [...] así como la polución de las aguas del río».⁶¹⁶

Relacionat amb l'estat de salut dels presoners i l'assistència mèdica, en els informes podem rastrejar l'existència present i passada de malalties contagioses, fins i tot pandèmies que s'escampaven a causa de la mobilitat constant de les diferents companyies de les unitats punitives. Per l'informe de la 4a Regió sabem de la presència de tifus exantemàtic, passa que sembla relacionada amb el fet de tractar-se d'un batalló de pròfugs i presoners fugits capturats i pot ser també compostos per interns provinents del camp de concentració de Reus, que va patir dos brots, al març i durant l'estiu de 1942. Pel que podria, de fet, haver afectat altres batallons que treballaven a Catalunya i fora, ja que després de les mesures profilàctiques i quarantenes imposades,

⁶¹⁴ *Ibidem*: Informe de la 4a Regió i de Canàries », p.4.

⁶¹⁵ *Ibidem*: Informe de la 5a Regió de qui depenien els BD 21, 34, 47 i el 95; Informe Inspecció de la 8a Regió.

⁶¹⁶ *Ídem*, 8a RM.

«han quedado limpios de dicha enfermedad todas las unidades destacadas en la 4ª Región». ⁶¹⁷ Epidèmia focalitzada a Reus d'on en provenien bona part dels penats concentrats que nodririen els batallons de penats 93, destinat a reconstruir Peñaranda de Bracamonte, i el 95 destinat a treballar en la línia ferroviària MZA (Madrid-Saragossa-Alacant) a Jubera (Sòria) on la Inspecció va observar que «a varios todavía se les notan huellas de la enfermedad por lo que este personal no presenta buen aspecto». ⁶¹⁸

Les memòries dels presoners confirmem l'extensió i gravetat de la pandèmia de tifus. Enrique Escrig Núñez i Enrique Blasco Sánchez, de Sagunt, i sembla que una part considerable del batalló de penats 95, en van ser víctimes fins al punt que Escrig va estar a punt de morir per aquesta causa a l'Hospital Militar de Guadalajara.

25 de mayo 1942. [...] Comunican a mi familia que me hallo enfermo de gravedad. 28 Mayo 1942. Me han instalado en una sala aparte donde nos encontramos unos diez enfermos considerados graves.[...]. Hoy se ha presentado un capellán [...] que ha tenido que dar la extremaunción a varios, entre ellos a mí. Esta noche ha fallecido un enfermo natural de Valladolid, que tenia su cama al costado de la mía. ⁶¹⁹

La raó de la propagació de tifus és que no s'ha realitzat una revisió mèdica a fons entre els concentrats a Reus i el desig de deixar el camp davant l'allau de morts que està provocant, conseqüència del fracàs de totes les mesures de profilaxi. Segons Escrig, no pocs presoners malalts passaren a integrar el BDSTP 95, tal com abans ho havien fet amb el 96 amb destinació a Lora del Río (Sevilla). A Marroc, per la seua part, es podria afirmar que estava infestada de paludisme:

⁶¹⁷ *Ídem*: Informe 4a Regió, p.4. Jordi Carrillo. «Excluidos: Los campos de concentración franquistas, el caso de Reus (1939-1942)», pp. 9-13. Disponible en línea. <https://www.academia.edu/8236474/Excluidos_Los_campos_de_concentraci3n>.

⁶¹⁸ *Ídem*; informe 5a Regió, p. 1. A Canàries també informaven que no hi havia pandèmies per malalties parasitàries entre els presoners.

⁶¹⁹ Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de ...», pp.157-158.

En general encontré poca enfermería, a excepción de los casos de paludismo producidos por encontrarse la mayoría de estas Unidades en zonas anofelinas, destacando en este aspecto el Batallón 26 (que ha llegado a tener hasta 150 casos), El Batallón 53, El Batallón 20 y la 1ª Compañía del 32.⁶²⁰

Durant la visita que el general de la 22 Divisió hi va fer l'agost de 1942 - que tenia assignada la defensa de l'Estret - es va confirmar la presència generalitzada de malalties endèmiques, com el paludisme i recurrents, com la diarrea, (que esdevenia crònica i causa de mort entre els presoners), a les quals no escapava la tropa destinada a la seua custòdia. La manca de condicions higièniques i sanitàries multiplicava les passes com la sarna, el tifus o la tuberculosi.

Les tasques assignades, remouent aiguamolls i terres amb aigües estancades, multiplicaven el risc de contreure la malaltia del paludisme com més avançaven els treballs i més extensió de terreny abastaven els presoners d'aquest batalló, cada vegada més nombrós. Encara més, podem observar com durant els mesos de setembre i octubre de 1941 i de 1942 es produeixen increments significatius en el nombre d'hospitalitzacions, incloent-hi el major nombre de soldats escortes afectats de tota la sèrie analitzada. Finalment, coincidint amb l'estació plujosa de tardor, hi ha un creixement de les baixes hospitalàries de llarga durada, així com per discapacitat.⁶²¹ Aquesta malaltia, endèmica als dos costats de l'Estret, era la causant del major nombre de baixes entre presoners i el cos de vigilància. La situació va arribar a l'extrem que tots els presoners que arribaven a Marroc, procedents del Camp de Gibraltar, en la

⁶²⁰ *Ibidem*: informe Inspecció en Marroc, p. 2.

⁶²¹ Esteban Rodríguez Ocaña et al.: *Militares, 'moros' y mosquitos en la acción médico-social contra el paludismo en la España metropolitana y colonial del siglo XX*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2003 cap. VI, pp. 325-380, <https://www.academia.edu/2915567/Militares_moros_y_mosquitos_El_paludismo_en_el_Protectorado_espa%C3%B1ol_en_Marruecos_1912_1956_pdf> .

primavera de 1942, passaven per un procés de desinsectació i desinfecció, així com per un període d'aïllament i vigilància sanitària, «ya que proceden de zona afectada de la enfermedad nº 3». Hi havia, de fet, batallons destinats a aterrar zones militars estratègiques, com el camp d'aviació de Larraix, on els comandaments reconeixien que durant agost de 1942, cada dia hi havia baixes per paludisme, i que gràcies a la tasca dels presoners havia millorat la situació respecte d'anys anteriors «que por esta misma época se llegaba con frecuencia (diàriament) al número de 60».⁶²² Altres malalties endèmiques recurrents que apareixen constantment derivaven de la deficient alimentació, com les diarrees i, el que era més greu, la tuberculosi pulmonar, com a Canàries on, amb motiu de la Inspecció, van ser ingressats a l'Hospital Militar 12 presoners.⁶²³ Es repeteix en quasi tots els informes la presència de contusionats i ferits a causa de les condicions de treball, que és qualificat de feixuc amb un horari que es diu de 8 hores, però que es reconeix que s'oblga als presoners a treballar a preu fet i fins que no acaben la tasca no s'acaba la jornada.⁶²⁴ Qüestió directament relacionada amb un altre mal endèmic als batallons que apunten els informes: la manca o inexistència d'atenció mèdica i sanitària a aquests. S'incomplien les mateixes normes establides per a l'organització i control dels BBTT que obligaven al fet que a cada batalló hi haguera un oficial metge, com s'ordenava en el «Reglamento para el Régimen interior de los Batallones de Trabajadores» decretat pel CGG el 23 de desembre de 1938.⁶²⁵ Per a justificar-se, el Cap de la Inspecció quan va realitzar la de

⁶²² AMAGV, BDST 53, C. 42682,6: Comunicació del Cap de la Zona Aèria al tinent general, Cap de l'Exèrcit de Marroc, 1-8-1942.

⁶²³AGMAV, «Informe de Inspecció...», Canarias, p. 2.

⁶²⁴ CDMH, TC: «Informe del capitán Antonio Sánchez González, BDST 27», Tarifa, març de 1942, C. 93, Expt. 20. En alguns BBTT s'arribava a treballar dotze hores diàries, independentment de les condicions climàtiques. Oriol Dueñas: *Els esclaus de...*, p.146; T.O de Natividad Castellote Valero, filla de Miguel Castellote; Inspecció 4a Regió; Inspecció Canàries, p. 2.

⁶²⁵ AGMAV, CGG, ICCP, 2, 155, 16: «Memoria de la labor realizada y juicio crítico de la misma. Parte normativa. Atención médica y farmacéutica a los prisioneros. Burgos 29 de enero de 1938», Cp.1/102. AGMAV, C.2324,L. 46 BIS, Cp.1 /1.

la 4a Regió va tractar de gestionar una major presència mèdica en cada batalló, explicant i justificant perquè abans no hi havia, però que la situació aconseguida era més eventual que altra cosa:

Conseguido el destino de Oficiales Médicos en número suficiente -por ahora-, ya que continuamente se registran bajas por desmilitarizaciones que aquellos solicitan en cuanto la residencia de la Unidad a que son destinados cambia o no les es favorable para el desarrollo de sus actividades particulares- están hoy atendidas todas las unidades de la Región.⁶²⁶

En termes semblants s'expressava l'Inspector de la 2a Regió quan reconeixia que faltaven metges que deixaven els batallons quan sorgien altres destinacions i que les seues vacants amb prou feines es cobrien, per la qual cosa era impossible diagnosticar o guarir malalties o ferides fins que el presoner no es tenia en peus i era portat a l'Hospital Militar d'Algesires. Aquest centre hospitalari només comptava amb 40 llits, per la qual cosa es va haver d'habilitar un altre en un surar en el mas "El Jautor", terme municipal d'Alcalá de los Gazules (Cadis) amb 400 més. A Canàries, la manca de facultatius militars es volia cobrir amb metges civils dels municipis propers a l'àrea de treball del Batalló, en el cas de Tenerife; ni tan sols s'anomenava en l'informe referent a les altres tres illes. Els resultats de la Inspecció per a Canàries foren els que podem veure el quadre següent:

Quadre núm. 51. Balanç sanitari de la Inspecció al BDSTP 91. Canàries, novembre de 1942

Illa	Companyia	Hospitalitzats	Pendents cirurgia	IT 1942 *	Causa
Tenerife	1 ^a	12		10	Tuberculosi
Gran Canaria	2 ^a	12	9		
Fuerteventura	3 ^a	5	7		
Lanzarote	3 ^a	7	7		

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de la JCCBD. 1942. AGMAV, C. 20904, Expt. 10. *Entre abril i octubre.

⁶²⁶ «Visita de Inspección...», ibídem, 4a Regió, p. 4.

Aquest Batalló, durant el temps en què es realitzava la Inspecció, comptava amb 880 presoners-treballadors, segons els expedients del Tribunal de Comptes, dels quals van d'ingressar a l'hospital durant els mesos d'octubre i novembre 57 i 24 penats respectivament, mentre en van causar alta de l'hospital i retornar al Batalló 25 i 21 respectivament.⁶²⁷ A la 6a Regió es diu que hi ha un tinent-metge per a cadascun dels dos batallons existents. Tanmateix, a Marroc, on, juntament amb la 2a Regió es concentren la majoria dels presoners en 1942, l'informe corresponent reconeix que no tots els batallons disposen de metge, acudint als dels altres batallons propers. Situació a què, com a la 4a, es va tractar de posar remei a conseqüència de la visita. Ara bé, que existira metge no vol dir que els presoners estigueren atesos. «[...] Se comprobó que las atenciones médicas son escasas por existir un solo médico por batallón, que, debido a la distancia y a la carencia de medios de transporte, no puede visitar diariamente a las unidades destacadas las que han de ser atendidas por practicantes no titulares».⁶²⁸

Quan a la situació de la disciplina en els batallons, tots els informes coincideixen en què és molt bona, “perfecta” és la definició que es refereix a les regions 2a, 4a, 7a, 8a i Balears. D'aquesta última, l'Inspector presumirà de model i exemple per a aconseguir la finalitat laboral, militar i política que es busca amb la classificació política-ideològica i el treball forçat:

[...] un afán de obediencia revela que el personal ha sido atendido con cariño, y, en consecuencia se nota en él un estado de satisfacción como si no se tratase de individuos que están cumpliendo un correctivo. Esta disciplina se nota también por la carencia de reclamaciones por parte de los naturales del lugar que en aquellas viven.⁶²⁹

⁶²⁷ CDMHS, Incorporats, ATC: C. 101, Expts 13 - 8, 15 i 16; Expts 14, 15-20, 29 i 33.

⁶²⁸ AGMAV, Visita de Inspecció...: Balears, p.1.

⁶²⁹ Ídem: Informe de Balears, p.1.

Seguint el procediment militar, es justifica aquest bon estat de disciplina en el fet que no s'ha hagut de recórrer als castics i represàlies, com els arrestos en el calabós. Les que ha hi hagut, han estat per qüestions lleus o menors.⁶³⁰

En relació a la bona o “perfecta” disciplina que es mantenia en els batallons, segons els informes esmentats, cal no perdre de vista que el tracte i l'actitud dels comandaments el que provocava i escampava entre els presoners era, sobretot, por com el tret comú per a definir l'ambient que en què es transcorria la vida dels captius. «Por i no tenir dret a res».⁶³¹ Bona part del sistema de castics exemplificadors no quedaven reflectits enlloc. Joaquín Ballester Sancho, presoner en el BDST 81, destinat a Egosque (Guipúscoa) explica quin era l'aprenentatge quant a disciplina, obligacions i por a què sotmetien als presoners Desafectes. Veí de Canals (València), els enviaren a la Creu Coberta a unes naus, que construïren els presoners, on concentraren els Desafectes de València, una mena de camp de concentració o dipòsit de presoners des d'on eren distribuïts als batallons de treball i que també podia fer d'allotjament per als destinats al batalló 63 que operava a la mateixa ciutat, al port i la carretera reial de Madrid.⁶³² Tanmateix, però, Joaquín va romandre a València. Havia estat tinent de l'EPR, integrant del batalló Rakosi de la XIII Brigada Internacional. No havia estat encartat ni va passar per consell de guerra. No obstant, considerat Desafecte, després de més d'un any en camps de concentració i presons, va ser enviat a Miguel de Unamuno, on els soldats disparaven contra els presoners que treien el cap per les finestres, estant

⁶³⁰ *Ibidem*, Informe 4a, 5a i 8a Regions i Canàries.

⁶³¹ Testimoni de Pep Mollà Dòria, fill de José Mollà Vidal, presoner d'Ontinyent del BBTT 150. Correu electrònic, 6 maig de 2017.

⁶³² Jose Cuquerella Marrades: *Memorias...*, de Benigànim (València), també de la quinta de 1935, servia en cavalleria quan va esclatar la guerra. Considerat desafecte, va ser enviat a la Creu Coberta (València) on s'allotjava en unes naus mentre va ser presoner del BD 63, pp. 81-84. Com que eren a València, va coincidir amb Ballester Sancho, podien rebre la visita i l'ajut de la família; a més, els sentinelles valencians els deixaven “lliures” per les vesprades, sempre que no aparegueren per llocs públics, fins que un dia van arribar tard.

testimoni d'assassinats de companys a qui els familiars hi anaven a buscar o a portar-los menjar. Al batalló, quan es considerava que algun presoner havia comés alguna falta, com no complir estrictament les ordres, no treballar prou i tractar de pal·liar la fam, entre d'altres, el castic consistia a passar la nit al carrer en posició de "firmes". La seua conclusió era que «De esta manera, la Guerra Civil para nosotros aún no habia terminado, pues continuábamos viviendo entre tiros y muertos innecesarios con la imposibilidad de contar con algún recurso de defensa sobre nuestra pisoteada inocencia».⁶³³

Milers de Desafectes valencians van passar per aquell camp o dipòsit de concentració entre 1939 i 1945. Un altre que hi va ser al gener de 1940 recordava que «el centinella en veure qualqu, encara que no guaitàs per la finestra, totduna li disparava un tret [...] que tiraven amb bales explosives. A un company d'infortuni que va anar a penjar qualque cosa a un clau d'un finestral [...] el feriren a una mà i la hi destrossaren [...]».⁶³⁴

Altres castics consistien en ser fuetetjats pels propis companys o el temut sac de terra lligat al cos mentre els presoners havien de treballar.

En el batalló un dia el van assotar per menjar-se un margalló mentre treballava. Els companys el vorejaren i va haver de passar entre ells mentre l'unflaven a varades. Estava molt malament, li pegaren un passó de vara del que es va enrecordar tota la vida. No era massa catòlic, però quan va tornar del batalló es va radicalitzar en contra dels retors que no podia ni oldre'ls. Un dels castics era un saquet de sorra al coll lligat en dos cordes.

Testimoniatge que corroboren els d'altres fills de companys del Batalló: «El capellà es dedicava a burlar-se quan els castigaven amb el saquet. On hi havia retor, era molt

⁶³³ Joaquín Ballester Sancho: *La última aurora...*, p. 141. «Dels més d'una dotzena de companys sotmesos a aquest castic en ple hivern, només en tornaren a veure un», p.145.

⁶³⁴ Gabriel Riera Sorell: *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936- 1942)*, Palma de Mallorca, El Calaix del Tall/1, 1991, pp. 38-39.

pitjor que on no hi havia. Saquet en cordeta i a córrer hasta que cauien i allí estava el retor per a conquistar-los, burlant-se d'ells i castigant-los en lloc de fer la llei que diu Déu». ⁶³⁵

El testimoniatge dipositat al CDMHS que realitza una retrospectiva de la seua vida de captiu, recordava en 1960 el periple pel sistema d'internament dels treballs forçats entre 1937 i 1943, mentre va ser company de repressió de centenars de valencians identificats en esta tesi.

Luego a Miguel de Unamuno, un horror de campo. Todo era tan macabro que fueron varios los que se quitaron la vida, escogiendo para ello las ventanas del tercer piso [...]. Allí van formando BDSTP y él cae en el 93 y a Peñaranda de Bracamonte a reconstruir el pueblo destruido por la explosión de un tren de municiones [...] era invierno, casi nada de comer, alpargatas con un traje gris marcado con un P, tratados a latigazos, a trabajar 10 o 12 horas al día, haciendo estragos la tuberculosis pulmonar, el piojo verde, sobretodo; el tifus exantemático diezmó el batallón, que vivia hacinado en barracones de madera. Dormimos en el suelo, a mi me afectó el pelo y los ojos y solo recuperé la vista después de 4 meses. Cientos de ellos enterrados en fosas comunes, puede dar fe Marcelino Camacho, y muchos nos salvamos por la solidaridad de la gente del pueblo, desafiando el rigor de los guardias y soportado toda clase de insultos. Guardo un cariñoso recuerdo de la familia Manso que me salvó la vida. No creo que a Camacho se le puedan olvidar aquellos panes grandes y blancos y aquellas tortillas que sabían a gloria a repartir a trocitos entre numerosos compañeros de infortunio [...]. A los 6 meses al nuevo Alcázar de Toledo en 1941. 4.000 prisioneros [...]. Comida a base de Algarrobilla, con pescado en conserva fermentados, cocinaban las peores patatas, judías y garbanzos que encontraban por los mercados, nuestro habitáculo eran verdaderas toperas, agua poca y del Tajo a medio depurar y que causaba estragos en nuestro intestinos. El Trabajo lo realizábamos cual forzados en galeras y sometidos a una disciplina de Hierro. En la vista ofrecíamos una extensa Mancha humana moviéndose como hormigas de un sitio para otro, cavando zanjas, llevando carretillas, portando vigas muy pesadas y largas, dando trapiés como beodos. [...] Diezmados y maltrechos, los que podemos llegamos al campo de Cuesta Colorada (Arcifa - Marroc), en compañías a cavar trincheras y zanjas a modo

⁶³⁵ Entrevista a Juan Canet Miquel, fill de Justo Canet Benavent: presoner del BDST 27, Llutxent, febrer de 2017; testimoniatge d'Anna Maria Prats Benavent, filla de Ricardo Prats Canet, captiu en el BD 27, Llutxent, 26-1-2019; Felix Padín Gallo: *Memorias...*, «El cura del BT castigava, hablar mal de Dios o del régimen, con el saco de arena colgado y les hacía dormir con él», p.106; internat en el BBTT 159 a Peñaranda de Bracamonte en la primavera de 1940.

de defensa ante un ataque aliado. De 6 de la mañana a 8 de la tarde y 8 horas de trabajo (campament distant quatre quilòmetres). El desayuno es agua caliente con malta y 50 gramos de pan. A las 2 al campamento, rancho indecente y el pan, con abundante quinina para evitar el paludismo, malo y poco. La ropa, verdaderos pingajos y las botas rotas. Nos utilizaron para mantener a generales con sus sucios negocios y engordar unas carteras de mercaderes puestos al robo y la usura.⁶³⁶

Company d'aquest presoner anònim, de Marcelino Camacho i de desenes de valencians identificats en aquesta tesi i en altres fonts i bases de dades, va ser també Enrique Escrig Núñez, almenys durant els 23 dies que va aguantar en aquest batalló de penats.⁶³⁷ Juntament amb Enrique Blasco Sancho i Julio Terol, tots de Sagunt, no van tenir tanta sort com altres exoficials de l'EPR i van ser traslladats del BDST 39 al BDSTP 93 a Peñaranda, perquè ja havien estat sentenciats, on hi va arribar a principis de gener de 1942. Les seues memòries del temps de captiveri confirmen situacions i esdeveniments ja descrits o apuntats, tant per altres companys d'internament com pels comandaments i alts responsables de l'organització i manteniment del treball forçat. Quan va arribar a Peñaranda, la rebuda va ser de tal calibre que va deixar consternats els escoltes enviats des de Mallorca a lliurar-los al nou destí: «¿Pero dónde los hemos traído?!». Les bufetades i bescollades que a Mallorca s'empraven per a disciplinar els presoners ací les rebien els escoltes que es relacionaven amb els presoners fuetejant-los amb el cinturó que sempre diuen a la mà. Amb temperatures sempre sota zero els obliguen a treballar reconstruint la població, l'única manera d'aconseguir-ho és amb el cinturó i a colps: «para formar, para comer, para hacer las necesidades más perentorias [...]. Se pegaba por placer». El menjar, es robava quasi tot davant del

⁶³⁶ CDMHS: Incorporados 3/1, quadern manuscrit en pàgines sense numerar. El subratllat és nostre.

⁶³⁷ Diputació de València, Delegació de Memòria Històrica, Bases de Dades pròpies: Valencians represaliats en batallons de treball forçat, <<https://www.sede.dival.es/WebMH/Guadalajara.do?lang=es&>>.

comandant i el que rebien de casa era espoliat pels Cos de Vigilància, per la qual cosa es va apuntar a un trasllat a Reus (Tarragona), on hi va ser una víctima més de la pitjor pandèmia de tifus exantemàtic coneguda dins del sistema concentracionari de l'època.⁶³⁸

Dins del sistema de batallons disciplinaris hi havia quatre específics per als considerats desertors o fugits: el BDST 1 a Puerto Bolonia (Cadis); el 2 a Cerro Muriano (Còrdova); el 35 a Artà (Mallorca) i el 46 a Empúries (Girona). A més, hi havia el BTP 75, on també hi enviaren als retornats de l'estranger a qui es considerava pròfugs i emboscats, com hem vist en el capítol anterior, per no estar presents quan es van realitzar els allistaments seguint l'Ordre de 20 de desembre de 1939. Els qui entraven per la frontera nord, provinents de França, eren internats en el camp de concentració del Castell de Sant Ferran de Figueres (Girona) i enviats al BD 46. Si es presentaven per la del sud, a través de Marroc, eren internats a l'1 o al 35, que es va formar, sobretot, amb els mariners de l'esquadra republicana, refugiats i sotmesos a treballs forçats a les possessions franceses africanes de Tunísia i Algèria.⁶³⁹

D'altra banda, dins dels batallons i també als dipòsits de concentració, com a Miguel de Unamuno, s'animava a l'assassinat de presoners amb permisos i incentius en metàl·lic; si els presoners persistien en actituds contràries a la disciplina com les evasions eren enviats a la companyia de castic de Sierra Carbonera, enfront de Gibraltar, on l'objectiu no semblava altre que l'extermini dels resistents.

En una ocasió que jo vaig presenciar, hi va haver un company de captiveri que li va dir a l'oficial alferes cap del camp que li engegàs un tret i acabaria de patir. L'oficial li contestà

⁶³⁸ Enrique Escrib Núñez: «Mi diario de...», pp. 152-153.

⁶³⁹AGMAV: Informe d'Inspecció..., 4a Regió, p.2; Victoria Fernández Díaz: *Aproximación al exilio republicano a través del exilio de los marinos de la Armada tras la guerra de España*. Tesis doctoral, Departament d'Història Moderna i Contemporània, Universitat de València, 2021, pp 58-111 i 120-128; J. Màrius Climent Prats: "Exilio persecución i...", pp.12-21.

que intentàs travessar la xarxa de filferro i així un sentinella el mataria, així tindria cent pessetes de gratificació i quinze dies de permís. [...] o presoners que s'autolesionaven o fingien malalties, per a ser hospitalitzats, i algun embogia davant la perspectiva de tornar-hi.⁶⁴⁰

Si fugien a Gibraltar, els britànics els retornaven perquè els mataren, segons Riera. De vegades, no hi havia altra alternativa que deixar, ni que fos temporalment, el treball o el campament per a no sucumbir a la fam que es passava en els batallons. N'és una constant, un lloc comú en la memòria pròpia i transmesa: l'obsessió dels captius per tractar de sobreviure a les condicions de desnodriment a què els tenien sotmesos. Juan Antonio Gurrea Llatas, captiu al BBTT 5 de Granada quan va acabar la guerra, estava destinat a la recuperació de material de guerra en Sierra Nevada, doncs havia estat destinat al front a Granada. A través del fill, sabem que la dieta dels presoners estava composta de pells de creïlla i taronja; fins i tot menjaven l'herba i el que hi haguera quan eixien a recuperar material de guerra.⁶⁴¹

De la 5a regió depenia el BDST número 12. En una carta a un amic, Francisco Lluch del Toro, presoner de Bonrepòs (València) s'expressava en els següents termes:

Irurita, 14-10-1940.

De aquí poca cosa tengo que contarte. Sólo te digo que por mucho que tú te imagines lo mal que puedo estar no llegarás a la mitad, porque hoy Lunes, encabezamiento de semana, hemos tenido un día de esos que salen en las películas de cine, que estaba lloviendo un agua a más no poder y hemos estado empomándola todo el día, y el que se

⁶⁴⁰ Gabriel Riera Sorell: *Crónica d'un presoner...*, pp. 56 i 57.

⁶⁴¹ Entrevista a José Antonio Gurrea Molina, Villar, juliol de 2019; Joaquin Ballester Sancho: *La última Aurora...*, p. 144.

levantaba un poco para to[r]carse la cara pues le amenazaban en ponerle un saco de tierra en las costillas. Así que tú ya comprenderás como marcha el asunto por aquí, por qué eso los hombres que tengan algo de humanos no hacen lo que nos han hecho hoy. Hasta nuestros escoltas decían que no había derecho a que trataran así a las personas.

Aquesta carta va ser interceptada per la censura militar en connivència amb l'alcalde del seu poble que presumia d'haver-lo denunciat, per la qual cosa va ser arrestat, interrogat per agents de la Inspecció de Camps de Concentració, i obligat a signar una declaració en què es retractava de tot l'expressat, negant qualsevol tracte inhumà, humiliant o vexatori als presoners per part dels comandaments del batalló. Malgrat això va ser condemnat a dos mesos en el calabós, màxima pena prevista en els casos de queixa en el tracte, segons el codi de justícia militar.⁶⁴²

En canvi, a Canàries es matisa que si a Tenerife la disciplina és completa, a Gran Canària i Fuerteventura era només “buena”, amb una deserció en la companyia destinada a aquella illa. També s'expressava la mateixa excepció quant a la conformitat i submissió per al Batalló 95 en la 5a regió, amb altres cinc arrestats per deserció i furt. Desercions i fugides que eren ben presents en l'informe del General de la 22 Divisió, on reconeix que en el primer semestre de 1942 va haver-hi 32 evadits i que se n'havien capturat 19. La raó era la baixa moral existent pel tracte dispensat als presoners que es proposava millorar amb més sacerdots i més propaganda, ja que, com expressa el Cap de la Inspecció de camps i batallons respecte dels internats «su mejora ideológica és su fin primordial», com també adduïa i definia el Cap de la Inspecció de Marroc: «La índole especial de estas unidades de Trabajadores [...] integradas por españoles descarriados sobre los que entiendo ha de ejercerse una misión de apostolado

⁶⁴² *AGMG*, BDST [Francisco Lluç del Toro, C.3174, Expt. 79.768].

conducente a atraerlos a los postulados que son esencia de nuestro Glorioso Movimiento [...]».

Raó per la qual demanava al Ministeri de l'Exèrcit comandaments capaços, no a punt de retirar-se o malalts i forces d'escorta suficients a qui calia «exigir afecció indudable al Glorioso Movimiento Nacional», mantenint per això la separació deguda entre presoners i escoltes per tal d'evitar contagis ideològics que es procuren controlar amb el servei d'espionatge i delació establert als batallons des de 1938.⁶⁴³

Tot i que César Mateos insisteix en el poder de la propaganda per a transformar i atreure per la dissuasió als presoners als principis ideològics del franquisme a través de conferències dels comandaments, “lecturas convenientes” i “himnos patrióticos”, reconeix que no hi ha personal per a dur a terme aquesta tasca, com capellans militars, que han de ser substituïts pel clergat local i la missa dominical. Aquesta “preocupació” per atraure i integrar en la “Nueva España” es traduïa, en realitat, en l'acció preventiva que significava el treball forçat quant a la possible oposició que aquests Desafectes al règim, en major o menor grau, pogueren representar en el present i futur. Tot reconeixent que de poc serviria l'adoctrinament polític-religiós, puix era el conjunt d'humiliacions i tortures a què sotmetien els presoners a “transformar”, amb l'efecte devastador sobre els seus cossos i la seua moral, els instruments reals amb què s'aconseguia l'objectiu d'acabar amb els enemics existents o suposats del règim, tal com expressa el general-inspector dels batallons disciplinaris de Marroc, José Sanjuán Otero referint-se i explicant l'estat de “Disciplina”: «[...] no se advirtió malestar de carácter grave, no obstante las defectuosas condiciones de alojamiento, poca

⁶⁴³ AGMAV, “Visita de Inspección...”: 4ª Región «Funcionan normalmente los Servicios de Investigación dependientes de esta Jefatura y en relación con la Sección Segunda Bis del Estado Mayor, sin que en este aspecto se haya encontrado nada digno de especial mención», p.4, ídem, Marroc, p. 7.

abundancia, en general, de las comidas, y estar obligados a desarrollar un trabajo corporal, como consecuencia de su encuadramiento de Unidades de este tipo».⁶⁴⁴

En aquest sentit, accions que podrien interpretar-se com a “conversions” que significaren un èxit de l’acció propagandística, com que un presoner de Sueca demanara permís per a ser batejat i contraure matrimoni catòlic, ja que estava casat pel civil, al setembre 1941, tractarien més bé de pal·liar la situació personal i familiar esdevinguda pel treball forçat.⁶⁴⁵ El que ens duu a pensar fins a quin punt el maltractament i les mancances alimentàries esmentades, causa real de la feblesa i l’estat de necessitat constant, que obligaven els presoners a tractar de sobreviure cada dia com podien, allunyant-los de cap pensament o actitud de resistència, era en realitat una estratègia econòmica i política per a disciplinar i doblegar els presoners-enemics, tal com es pot inferir del raonament d’aquest agent de la repressió franquista. Les condicions de supervivència immediates i primàries estaven relacionades amb la quantitat i la qualitat de l’alimentació que se subministrava a unes persones sotmeses a un treball esgotador que realitzaven, segons els mateixos responsables de la violència, en condicions infrahumanes. En l’informe sobre Marroc (pàgines 3-6 de 8), es reconeix que hi ha una alimentació inferior a la necessària per subsistir generalitzada: només en 3 companyies dels 13 batallons de les, com a mínim, 49 companyies «se llega al *mínimo* de las 3.500 calorías necesarias para unos hombres realizando trabajos tan duros, equivalentes a las requeridas para un ejército en campaña». Amb uns presoners desnodrits i espentolats, especificant que se «observó una notable inferioridad con respecto a la que en general, se dá a los cuerpos del

⁶⁴⁴ *Ídem*, «Informe de Inspección...»: Marroc, p.3.

⁶⁴⁵ *AGMG*, BDST [Francisco Lledó Garcia, C. 3166, Expt. 79.215], destinat al BDST 31 a Larraix (Marroc).

Territorio». Tot i que ens trobem davant del període de fam més dur de la postguerra a causa de la política autàrquica de Franco, si atenem a les indicacions de l'Inspector, en realitat això no hauria de passar, o no en tanta extensió i proporció doncs

[...] los Soldados trabajadores perciben una gratificación con cargo a las obras en que se emplean, de la que una parte es destinada a mejorar la comida y, aún en el caso de utilizarlos en obras sin crédito (militars), tienen asegurada la mejora citada, mediante el disfrute del medio plus, que les está concedido y que ha de emplearse precisamente con dicho fin.⁶⁴⁶

Tanmateix, els mateixos informes apunten que no s'hi feia. Una situació semblant hi havia a la 4a i 8a Regions on s'al·ludia a la manca d'oficials i transport per a aprovisionar els batallons, a la insuficiència crònica d'intendència i també, directament, a l'autarquia i l'estraperlo, com a la província de Tarragona, «donde es difícilísimo adquirir productos “no intervenidos” (sic), sin duda por el acaparamiento de los mismos y precios considerables que alcanzan [...]». Amb una dieta composta per llegums bollits i poc més, segons explicaven els inspectors, sense que la carn apareguera, si no era testimonialment, en la composició dels ranxos dels presoners.⁶⁴⁷

Els evadits podien buscar refugi a Gibraltar o en les serralades dels voltants de Cadis i Màlaga, on hi havia presència guerrillera que va arribar a protagonitzar sabotatges en l'estació de San Roque (Cadis).⁶⁴⁸ Segons un presoner internat en l'escamot de castic d'aquesta estació per fumar en el treball, els comandaments

⁶⁴⁶ Entre 2.500 i 3.000 calories diàries van trobar que se subministraven només en 10 companyies. En la de Gran Canària, el dèficit calòric arribava al 40% en aportar el ranxo subministrat als presoners, segons l'informe, tan sols 2000, p.3.

⁶⁴⁷ *Idem*: «Informe de Inspección...», a Marroc, si la proporció de carn havia de ser de 100 grams per persona «en algunas ocasiones encontramos cifras muy bajas, hasta de 20 gramos, existiendo el caso del Batallón 4, que desde el 22 de mayo [...] dio carne el 14 de junio [...] hasta el 17 de julio, y, a partir de cuya fecha figura rara vez».

⁶⁴⁸ Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de...», p.163.

traficaven amb la fusta de les travesseres amb la població civil i torturaven als presoners amb treball nocturn, sotmetent-los a vexacions i humiliacions de tota mena, com fer el servei de vigilància en latrines, obligant-los a tornar nus a la tenda després del treball o a treballar amb un sac de terra lligat a l'esquena. Sierra Carbonera, al costat de la població de la Línia de la Concepció, era un punt clau del sistema de fortificacions de l'Estret, on s'hi construïen desenes de centres de resistència, observatoris i emplaçaments antiaeris enfront de la possessió britànica, la qual cosa explicaria les presses i la pressió en l'execució de les obres davant l'imminent assalt al Penyal aprofitat la col·laboració i l'interés dels alemanys en l'acció. La informació continguda en els expedients dels presoners d'aquest batalló, internats en aquesta companyia de castic, corrobora el centre de tortura i mort que va arribar a ser, com més endavant en referirem. En algun cas, s'apel·lava a millorar l'alimentació dels presoners per simple conveniència econòmica, ja que el desnodriment portava a llargues i costoses estances a l'hospital a causa de les malalties que aquest provocava, i que podem corroborar a partir de l'anàlisi de les dades aportades pel Tribunal de Comptes quant al creixent ingrés de presoners en els hospitals militars i disciplinaris arreu de l'estat durant els anys 1941 i 1942.⁶⁴⁹

Finalment, relacionat amb el que acabem de tractar en l'Informe d'Inspecció, es tracta el problema de l'administració i el control amb què es gestionaven aquestes unitats punitives a les quals s'aplicava el sistema de comptabilitat que emprava l'Exèrcit per a quadrar balanços comptables de despesa pública en les seues activitats, retribucions del personal, des dels presoners fins al comandant de cada batalló. César

⁶⁴⁹ *Ídem*, "4ª Región...": «no dando lugar a dudas de que la alimentación de un individuo que trabaja intensivamente tiene que tener un número mayor de calorías, evitando con ello una prematura depauperización que daría lugar a un mayor gasto al Estado ya que tendría que ser evacuado a Hospital Militar donde la estancia alimenticia es mucho más elevada», J. Màrius Climent Prats: *El treball esclau...*, pp. 168-169; *idem*, «Individuos cumpliendo un...», pp. 551-55.

Mateos, encarregat de la 4a, explica que va destituir els responsables de la “Subinspección” de Catalunya, ja que o no hi havia llibres de comptes o es presentaven esmenats, cosa que el va portar a denunciar els responsables davant del jutge militar per aclarir si es tractava de negligència en el deure o directament delictes relacionats amb falsedat comptable, i per això ordena que el nou responsable iniciï una investigació pròpia. La corrupció, espolis i robatoris a l'Estat i als presoners que es produïen als camps de concentració i batallons han estat corroborats per la memorialística dels presoners que més avant detallarem.⁶⁵⁰

En una situació semblant es va trobar l'administració del CC de Miranda d'Ebre i per la mateixa raó és rellevat i arrestat el seu comandant. Es considera responsables del desgavell organitzatiu que s'hi troben durant la Inspecció els quatre comandants anteriors, a causa de les sospites d'irregularitats econòmiques que són consubstancials a la comptabilitat irregular detectada fins al punt que: «Para dictaminar de una manera definitiva acerca de ello, sería preciso rehacer la Contabilidad desde sus orígenes, labor nada fácil ni corta, dado el embrollo actual». Observe's la contradicció aparent que significa l'atribució de responsabilitat als comandants que han gestionat el camp entre desembre de 1941 i març de 1942 - en realitat tampoc en són tants -, per la provisionalitat constant que implica la curta durada en el càrrec, alhora que es reconeix que les irregularitats s'haurien d'investigar d'ençà que es va obrir el camp, en 1937! Sens dubte el general Natalio López Bravo no volia ajudar a crear un cap de turc, quan coneixeria molt bé com funcionava un exèrcit en guerra i durant la postguerra en la mesura que la rampinya i l'espoli eren característiques d'aquest, singularment del franquista en campanya, diluint així la responsabilitat en atribuir-la a tots i allargar-la

⁶⁵⁰ Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de...», pp. 148-165.

en el temps.⁶⁵¹ A l'informe positiu d'administració del Batalló 91 destacat a Tenerife el general-inspector explica com s'ha de portar correctament la comptabilitat militar:

En esta Isla están al día todos los libros reglamentarios, comprobándose la fuerza que pasó la revista el día primero, con las altas y bajas habidas durante el mes y otras diversas del año, estando de acuerdo el movimiento y alteración de fuerzas, así como las liquidaciones de cocina, diario de suministros y pagas de sobras a todo el personal. Estas liquidaciones las hace la Unidad y son enviadas a la P.M. (Plana Major) del Batallón acompañadas de las facturas correspondientes que son examinadas y aprobadas, remitiendo su importe para las pagas a los proveedores de carne, verduras y suministros de Intendencia. No se ha encontrado alguna anomalía en la inversión del metálico. El soldado trabajador tiene su haber de tres pesetas con treinta y cinco céntimos diarios de los que percibe en mano cincuenta centimos, y dos ochenta y cinco pesetas para alimentación.

Per a, tot seguit, especificar que no hi ha comptabilitat a Gran Canària per «las anomalías que motivaron el nombramiento de un Juez para que abriera un información que todavía se encuentra en tramitación».⁶⁵² A Marroc, amb tretze batallons treballant i milers de presoners, segons el general-inspector, no es pot dir que hi existisca comptabilitat en la mesura que no s'ajusta al reglament militar al.ludit, sinó que cada batalló, en realitat, porta un control propi i particular dels comptes, cosa que no sembla tenir excessiva importància ni per a la mateixa inspecció «extraña como se lleva la documentación», ni sembla que tinga especial interés per als comandaments dels batallons: «cada unidad ha concebido un formato distinto para llevar su administración, posiblemente guiado por el soldado trabajador encargado de la oficina [...] ya que el escaso nivel de los Comandantes i Capitanes, procedentes todos de suboficiales, no les permitía otra cosa».

⁶⁵¹ *Ídem*: «6ª Región Militar...», pp. 1-2, 11-12-1942. Les cursives són nostres.

⁶⁵² *Ibidem*: «Canarias, Tenerife...», pp. 1-2.

Aquesta “anomalia” a què fa referència es tractava d’un desfalc comptable a costa del robatori i tràfec d’aliments entre els responsables de la segona companyia i els subministradors locals de carn, que va acabar amb el processament de tots els comandaments del batalló, que també va afectar algun presoner.⁶⁵³

10.2.- Experiències, percepcions pròpies i transmeses de les víctimes. Memòria i testimonis del treball forçat

La fam i tota mena de penalitats a què es va arribar a sotmetre als captius els portava indefectiblement a la malaltia i, en no pocs casos, a la mort. Els seus descendents i familiars, dipositaris de la memòria dels captius, tant se val el municipi o el testimoni, són coincidents: si van sobreviure va ser gràcies a l’ajut familiar. El subministrament de menjar i diners des dels municipis de residència als batallons on es trobaven internats era continu i constant per part de les famílies conscients que els fills, nuvis, marits i germans en depenien. Així es desprén de la correspondència a què hem accedit on se’n fa referència constant directament o indirecta: «[...] Padres me mandaron 2 paquetes como los otros cinco pasados [...] Padres y tengo muchas ganas de verles para hacer una paella como la de la casa del Planet».

De les postals i cartes-postals analitzades, a totes trobem la referència a les anhelades paelles amb els amics i la família, i en pràcticament totes elles trobem indicacions o referències al subministrament de queviures: «[...] Padres, me enviarán dentro de los paquetes, un poco de azúcar, torrones, longanisas y los paquetes que no se olviden de mandar [...] Me dirà si no mancha el azúcar en los paquetes [...]».

⁶⁵³ J. Màrius Climent: *El treball esclau...*, p. 180.

Aquesta correspondència abraça cartes-postals que José María Canet Martí, nascut en 1935, m'ha proporcionat i ha volgut compartir el record viu que manté dels patiments de son tio Leopoldo Canet Pérez (presoner a Tarifa del BDST 27, entre juliol de 1940 i juliol de 1941), de la família i de la resta de veïns del municipi de Llutxent (València), per intentar sobreviure a la fam a què els sotmetien.

Mon tio em va contar que un dels companys es va enterar que els mandos s'havien menjat un xoto i van tirar la pell, que per la nit van anar a arreplegar-la per menjar-se-la. Amb les misteres cremaven el pel i se la van torrar. Ma uela li feia paquets de garrofes meleres. Un paquet de pa totes les setmanes, cosit amb tela per a què arribara i no els el buidaren. De vegades s'ho menjaven pudent. Me'n recorde dels paquets com si fora ara.⁶⁵⁴

Ajut que podem fins i tot quantificar, a través dels mateixos captius, ja que bona part de la correspondència a què hem accedit està dedicada al "control" dels paquets i els diners, puix es feien enviaments conjunts als captius pagant-ne només un; tot i que molts no arribaven, altres ho feien amb molt de retard i els diners també podien perdre's pel camí.

He tenido carta de Uds. en fecha atrasada. Padre me dirán si José María me ha mandado cajón, junto con los cinco de Uds. Padres les comunico que tengo en mi poder el dinero que me mandaron, o sea 75 pts. (0.45 €, 80-90 € de 2022), lo que no he recibido aún es el paquete que me mandan por tren y ya hace muchos días, pues por ahora no me manden ropa, ni paquetes [...].⁶⁵⁵ El giro que me dicen todavía no lo he recibido pero no quiero que me envíen más dinero hasta que no diga [...] les digo que si ya han reclamado el giro que hace tiempo me disen nada (si) lo han reclamado.⁶⁵⁶

El patiment perquè no faltara el subministrament era mutu i la perspectiva de què la família i ell podrien alimentar-se es comunicava al captiu per evitar-li més patiments en aquelles condicions i aguantara fins que arribara l'ajut: «Me alegro que

⁶⁵⁴ Entrevistat al gener de 2019.

⁶⁵⁵ Cartes-postal dels dies 13 i 28 d'octubre de 1940 i del 13 de març de 1941.

⁶⁵⁶ Postal de 20 de gener de 1941.

haga buen tiempo por el trigo, pues así tendremos pan [...] y también me dirán si ha cobrado el heno que se vendió [...]».⁶⁵⁷

La família n'era ben conscient i tractava de pal.liar-ho enviant tot el que podia per a què, almenys, una part l'hi arribara.

Leopoldo de los que dices que has recibido quedamos enterados y ahora te falta cuatro (paquets) a recibir y cuatro que te mandamos. También te digo que contestes y expliques lo que te mandamos. Te digo que esta targeta que hemos recibido esta escrita el día 24 y hemos recibido el día 5 de marzo que ya estamos padeciendo y te digo que no tengas pereza de escribir. Te digo que te mandamos 75 pts. por si pudieras venir ya tienes dinero para el viaje. También de digo que si ahí hace mucho frío y si necesitas ropa o lo que sea, lo dices y te la mandamos.

José y Vicenta. Luchente, 6 de marzo de 1941.⁶⁵⁸

Sense cap mena de dubte, aquestes línies de correspondència privada ens donen la clau de com van poder sobreviure els presoners internats en els camps de concentració i els batallons de treball forçat que corroboren els testimoniatges dels fills, com recordava el fill de Justo Canet Benavent:

Saquejaven molt el menjar quan passaven pels correus. Els ficaven una rajola. Però reconeixia que gràcies al que li enviaren es va poder salvar. Si pillava una família humil no sé com haguera quedat. No a d'ell, a molta gent saquejaven perquè eren presoners. Em contava que tots els dies se'n morien 3 o 4. Els malalts? El que estava tocat si podia recuperar-se per ell, bé, i el que no, ja no tornava.

Enrique Escrig descriu com ell i altres companys van poder resistir a Reus en ple brot de tifus exantemàtic, provocat per la feblesa que arrossegaven els internats, a

⁶⁵⁷ Carta de l'11 de febrer de 1941.

⁶⁵⁸ Entrevista a Juan Canet Miquel i a Anna Maria Prats Benavent, filla del presoner del BDST 27 Ricardo Prats Canet, Llutxent, gener de 2019.

causa de l'escassa i dolenta alimentació i a l'espòli continu a què els sotmetien. Afirmava que es va salvar perquè la mare de Vicent Blasco, la seua pròpia germana i la de Julio Terol, a torns, es presentaven, pràcticament cada setmana, a portar-los el menjar com a única garantia que els hi arribara. Així i tot, mentre hi va estar internat, sempre hi havia problemes amb el sergent carter per a rebre els girs i el correu.⁶⁵⁹ Qui no tenia l'autèntic privilegi d'una família que procurava per la seua salut i alimentació, la vida se li feia molt més complicada i precària del que de per si mateix era en aquella situació. En el mateix Batalló que Leopoldo estava Jesús Puchol Climent, de Benicolet (València), que em va descriure l'any 2000 en què consistia la dieta dels captius que treballaven en les fortificacions de l'Estret:

El menjar? Poc i tan roí que molts ni anaven a la cua a per ell. A qui no li enviaven de casa, què malament ho passava! El que mos donaven era café, que no valia res, de matí, un poc de peix a migdia i un xusquet de pa dur, un caldo que no sabia a res i més peix per la nit. Hi havia qui anava de xabol.la en xabol.la en el plat en la mà demanant per si algú li podia donar alguna cosa. Un d'Alzira, a qui no li enviaven res, pobre!, mos demanava les espines del peix per si quedava res i conforme podia s'ho menjava! N'hi havia pa rebentar! Quanta fam es passava! Les corfes de les taronges no arribaven a terra; cada dia en el recuento de matí i de vesprà hi havia hòmens que cauien de les files de la fluixetat que portaven degut a lo asfambrats que estaven. Un dia em van arribar un paquet de plàtans escalfats i pell i tot que em vaig menjar.⁶⁶⁰

La fam repercutia directament en el rendiment dels captius als talls. Faustino, d'Olocau (València), va ser ascendit a caporal mentre feia el servei militar en 1941 a Alcazarsseguer (Marroc) estant a la cura de treballadors marroquins que construïen els

⁶⁵⁹ Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de...», pp.152.

⁶⁶⁰ J. Màrius Climent Prats: *Valldalbaidins esclaus de...* p. 171.

ponts de Ketama, on també hi havia un batalló de treballadors (el 31) i recordava la situació d'aquests captius:

Però els presoners espanyols cada dia, ante el respecte de Déu, ne portaven a l'hospital de Tetuán huit u deu desmaiats, perquè era tot a base de palo i poc de ranxo, i dormien en unes llandes curvaes de metro d'altura, i ficaven cent a cada, i quan eixien, pos la verga anava que volava. Els mataven de fam, no els donaven de menjar, no els donaven de menjar, això era [...] Jo quan els vea me, me, me fea negre, me fea negre de vore que els guàrdies que els guardaven a vegaes li pegaen a u una vergà, i no és per dir-ho, però hagué vegaes que me parí i digué: "escolta, tú por qué le pegas a este muchacho?" - "es que no quiere trabajar". Si no podia treballar, estava desmaiat!⁶⁶¹

Darrere i al costat d'aquestes condicions de vida hi havia una corrupció generalitzada dins dels batallons reconeguda pels mateixos comandaments, com hem vist, i per d'altres que ho van deixar escrit en les seues memòries, sense oblidar les dels presoners, on hi podem comprovar que el tràfec de tota mena de productes alimentaris i de tota mena, és un lloc comú. Especialment mengívols amb l'objectiu d'estraperlar amb ells, com en el BDSTP 95. Quan al juny de 1942 van pujar l'assignació de tres a cinc pessetes diàries per al manteniment dels presoners Vicent Escrig estava destinat a les oficines del mateix a Jubera (Soria):

Hay oficiales y clases que se están enriqueciendo a costa de los devengos de los trabajadores, ya que les ofrecen comidas diarias que no cubren ni tres pessetes diarias y el resto de la comida lo venden al estraperlo. A los escoltas también les llega la ventaja, pues se aprovechan de la comida, siendo así que ellos solo tienen derecho a un devengo diario de 2,50.⁶⁶²

⁶⁶¹ Faustino d'Olocau (València) Entrevistat al maig de 2000, Arxiu de la paraula...; Joan Forner Segarra: *Records i vivències...*, presoner del BDST 20 a Tetuà (Marroc). Primer estaven construint l'aeròdrom de Tetuà i després els van enviar a fortificar la línia fronterera que marcava del riu Lucus entre el Marroc espanyol i el francès, davant la perspectiva d'un atac aliat. José recorda que tenia una tasca «A mi em donaren la faena de donar els nom de morts i recuperats de l'hospital durant 8 dies [...] Estàvem entre la pell i l'os», pp. 11 i 12.

⁶⁶² Quant al sistema corrupte i nepòtic utilitzat per Franco per a desactivar qualsevol oposició dels seus alts oficials durant la postguerra, Jaume Claret: *Memorias del general...*, pp. 238-250; Eduardo Uribe: *un*

Depenent de la destinació es podria tenir major o menor accés al menjar, com els xofers que ocupaven un lloc privilegiat en encarregar-se del transport del subministrament o podien dedicar-se a l'intercanvi de productes i proporcionaven algun tipus d'ajut als companys desmaiats, que també tractaven de sobreviure venent el que fabricaven els mateixos captius o trobant destinacions cobejades, com la cuina del Batalló.⁶⁶³ Vicent Hernandorena Hernadis, de Carlet, va ser testimoni del negoci que es feia amb els queviures i que va transmetre a la seua neta:

En arribar a Irurita els oficials van demanar qui sabia resar el rosari, com que havia anat als Jesuïtes, a València, va contestar que ell, i el feren cuiner. S'encarregava d'anar al poble a comprar els queviures. Ell menjava millor, cuinava per als companys i per als oficials. Ous fregits per als comandaments, ranxo per als presoners i soldats vigilants. Es feia estraperlo amb el menjar, ell també. Va estar una vegada en la infermeria per disenteria. De casa no rebia res, no podien. El diumenge els portaven a missa i cada matí havien de resar el rosari. Ell dirigia el res, però no obria carretera amb el fes.⁶⁶⁴

Com que als batallons mancava personal, la majoria de les "vacants" es cobrien amb els mateixos captius que ordinàriament s'encarregaven de l'administració i el treball burocràtic d'aquests. Els oficials i sotsoficials que comandaven les unitats de castic s'aprofitaven dels coneixements i habilitats dels presoners a canvi de l'exoneració del treball físic i una millor alimentació i higiene respecte de la resta.

miliciano de...: «En aquellos días había escasez de todo, también de piezas de repuesto, para los coches, y los dueños de los garajes nos pedían que se las agenciásemos. Hacíamos una lista de los encargos y nos íbamos a los campos de recuperación a buscarlas [...]. Llegábamos a un acuerdo con los vigilantes del campo y les pagábamos, unas veces por la cantidad de piezas [...] o a tanto la hora», pp.130-131.

⁶⁶³ Entrevista telefònica a Jose Daniel Calduch, fill de José María Calduch Barceló, presoner-xofer en el BDST 4 (Ceuta), abril de 2019; José Forner fabricava i venia maletes amb restes d'avions, p.12; Antonio Grande Catalán: *Number One Spanish Company*, Alacant, ECU, 2002. Presoner en un BBTT a Extremadura, en l'estiu de 1939, matava la fam fabricant i venent esparnyes, p.35.

⁶⁶⁴ María José García Hernandorena, València, 29 de juliol de 2021: «Comentava que al Pirineu, que feia tant de fred, els donaven el dinar i en lloc de menjar-se'l feien una pasteta amb arròs bollit per a tapar els cleவில்s dels barracots i poder suportar les baixes temperatures de la nit. En el mercat parlava amb la gent d'allà, arribant a aprendre un poc d'euquera. A Larraix (Marroc), on va ser traslladat el Batalló l'estiu de 1941, ho passà molt pitjor i una solució va ser el menudeig de haixis amb el marroquis per a matar la fam.

Francesc Mezquita Vidal, oficial de tancs de l'EPR, de Vila-real (Castelló), internat en el batalló de penats 93 a Peñaranda de Bracamonte, Toledo i Marroc, havia començat els estudis de Matemàtiques a la Universitat de València, quan va esclatar la guerra. Quan el batalló va ser traslladat a Marroc el van destinar a les oficines, d'on va concloure que

els mateixos números servien realment de poc, tan sols per fer quadrar comptes i fulls de l'oficial de guàrdia. Moltes vegades la realitat era la que feia quadrar els números dels papers, la de les provisions de la cuina, la de les formacions d'homes a l'hora de diana, tot seguia igual que a la gloriosa etapa colonial espanyola.⁶⁶⁵

La corrupció es mantenia dins un sistema jerarquitzat, en el qual els presoners oficinistes de la Plana Major menjaven millor que els destinats als destacaments i quan hi havia alguna queixa o l'abús era tal que el nivell d'hospitalitzats per fam es disparava, se solia solucionar dins el mateix Batalló reconduint i reconvenint la situació de forma expeditiva, però insignificant:

El Comandante ha repartido una sortida serie de bofetadas a varios que tenian sus amantes y vendían el aceite y el arroz. También le tocó parte de las bofetadas a un cartero que exigía dinero a los trabajadores por cumplir con su obligación [...] pero en los destacamentos

⁶⁶⁵ Francesc Mezquita Broch: *Memòria dels vençuts...*, p. 46; «[...] D'altra banda, als comandaments només els preocupava que quadraren els números; la realitat sabien que era una altra cosa. Tots ho sabien, però funcionava tradicionalment d'aquesta manera», p. 52. Per al tràfec d'aliments impulsat pels comandaments dels batallons, J. Màrius Climent Prats: *Valldalbaidins esclaus de...* 178-183. Per a una visió general de l'impacte de l'experiència marroquina en l'Exèrcit espanyol durant el primer terç del segle XX, Sebastian Balfour: *Abrazo Mortal, De la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*, Barcelona, Península, 2002, pp. 401-407; Javier Pradera: «Los desastres de la guerra colonial», *El País*, 6-4-2002. Marroc tindria com a objectiu mantenir actiu i ocupat un Exèrcit compost per 529 generals i 23.000 oficials que oferiria una bona oportunitat per a enriquir els administradors - civils i militars - del Protectorat; Daniel Macías Fernández: «Piojos, ratas y moscas. Marruecos y el soldado español», Daniel Macías Fernández (ed.): *A Cien años de Annual. La guerra de Marruecos*. Madrid Desperta Ferro Ediciones, SLN 2021, pp. 329-382; Julián Casanova: *Una violencia indómita. El siglo XX europeo*, Barcelona, Crítica 2020, pp. 55-57; Arturo Barea: *La forja de un rebelde. La ruta*, Penguin Random House, Barcelona, 6a reimpressió, 2021, pp 19-23, 99, 282.

siguen dándoles la comida muy floja. Los trabajadores que se inscriben a reconocimiento médico se vienen a Arcos de Jalón y la Plana (Mayor) les da la comida que tenemos.⁶⁶⁶

Tanmateix, però, la gran majoria no tenia accés a aquests llocs d'autèntic privilegi en aquelles circumstàncies. Si, a més, tampoc rebia ajut de casa, ho tenia molt magre, ja que tot plegat significava que disposava de poc o res per a bescanviar o comerciar per a pal·liar mínimament la fam. Aleshores quedava el furt de menjar quan es presentara l'oportunitat o les escapades, arriscant la vida en no pocs casos, per a aconseguir aliments. En el BDST 13, fins a quaranta-tres presoners hi van ser arrestats

Encontrándose los trabajadores que se relacionan [...] en la descarga del barco que intendencia que arriva (sic) a Punta Cires se les ocupó escondidos en los bolsillos [...] artículos alimenticios por un peso total de 20 kgs. Aproximadamente entre harina, garbanzos y patatas [...] han ingresado en el pelotón de Castigo de esta Compañía con un mes de arresto [...]. 25 de julio de 1942.⁶⁶⁷

El mes d'arrest significava treball més dur i allargar el període d'internament. Com en el cas de Ramón Fasanar Cardona, procedent de Xàtiva, internat en el BDST 42 de Girona, se li va formar causa al batalló per deserció o robatori, enviant-lo al BDST 1 i traslladant-lo, com a escarment, a la companya de castic de Sierra Carbonera. No va ser alliberat fins a juy de 1945.⁶⁶⁸

La facilitat amb què s'espoliava els mitjans de supervivència dels presoners es devia al fet que, o bé regnava la més absoluta impunitat, o tenien poques conseqüències per als infractors, especialment si es tractava d'oficials o el mateix comandant del batalló. Tal són el casos de Salvador Cortés García, de Sueca, internat al BDST 20 de

⁶⁶⁶ Enrique Escrig Núñez: «Mi diario de...», p. 158.

⁶⁶⁷ *AGMG*, BDSTP [Esteban Arcos Sierra, C. 2070, Expt. 17.382].

⁶⁶⁸ *AGMG*, BDSTP [Ramón Fasanar Cardona, C. 2638, Expt. 48.004].

Tetuà (Marroc), o d'Àngel Gomar Piera, de Gandia, presoner en el BDST 12. A tots dos els seus familiars els hi havien enviat diners en forma de girs postals que no els hi havien arribat setmanes després. Davant la reclamació, el comandant del Batalló ordena al capità que inquirisca que ha passat. «Si en la cartería hay un giro cobrado a nombre del soldado trabajador remitido por (...) el 31 de marzo, toda vez que en la Administración de Tetuán dicen que fue cobrado el pasado 3 de abril».⁶⁶⁹ El comandant del BDST 5 de Melilla va ser arrestat tres mesos «por incumplimiento de las obligaciones al no llevar la contabilidad de su unidad de forma reglamentaria y por excederse arbitrariamente en sus atribuciones sin solicitar autorización para proceder a la venta de ropa de paisano de los soldados».⁶⁷⁰

I si algun coneixedor dels fets i els noms s'atrevia a formular denúncia les conseqüències podien arribar a ser realment dramàtiques, com explica Enrique Escrig que li va passar al company, cap de l'oficina del BDSTP 95, Ernesto Pérez Ginovart, que va denunciar un oficial que maltractava i matava de fam els presoners perquè estraperlava els queviures del Batalló. Va ser castigat a no tornar a tenir cap destinació i traslladat a un batalló de castic, perquè l'alferes denunciat va presentar, al seu torn, una denúncia

⁶⁶⁹ *AGMG*, BDST [C. 2479, Expt. 39.386], Tetuà, 12 de juny de 1942. En el cas de Gandia, les 50 pessetes (0`35 euros, uns 55 de 2022), que la mare va li va enviar i no van arribar comportaren una reclamació «y creyendo están en poder del cartero de ese batallón que las devuelva a la Comandancia militar de Gandia o diga donde están». *AGMG*, BDST [Àngel Gomar Piera, C. 2917, Expt. 63.988], Irurita (Navarra), 10 de gener de 1941.

⁶⁷⁰ Consejo Supremo de Justicia Militar: generals Álvarez Arenas, Espinosa de los Monteros [...], Madrid, 5-8-46. *AGMS*, Sección GUA, Full de Servei de Francisco Bravo Serrano, Lligall B-517/121. Tot es va resoldre amb “notas desfavorables” a l'expedient de l'oficial que es va eliminar a petició de l'interessat a tall de jubilar-se. El BDST 5 que va dirigir, segons el TC, va tenir centenars d'internats hospitalitzats, 8 presoners declarats discapacitats totals i 4 morts, dos d'ells valencians de Quatretonda (La Vall d'Albaida) i Oliva (La Safor); *CDMHS*, Incorporados, TC, BDST núm. 5, C. 125, Expts. 120-128. Quant al procés que es va obrir als comandaments per desfalc, saqueig i tràfec d'aliments de la intèndencia del BDSTP 91 de Gran Canària, la meitat d'ells van ser condemnats a penes de presó, “arrestos” i multes de què seran tots indultats poc de temps després.

«[...] a la Agrupación de Batallones, diciendo que los penados lo administraban [...]. Han destinado a la oficina a un Sargento responsable de la misma. Es el primero de escolta que figura entre los oficinistas. Como primera providencia me ha solicitado los expedientes de todos los componentes de la oficina».⁶⁷¹

10.2.1.- Un impacte extens i durador. Seqüeles i patiment intrageneracional

Tot plegat a costa de la salut i la vida dels presoners i de les seues famílies, tal com ens han transmés a través del record oral o escrit de les vivències personals durant el temps de la classificació, captiveri i seqüeles que els van marcar, a ells i les generacions posteriors.⁶⁷² Les operacions de quintes i la revisió general que va comportar, possibilita apropar-se a la situació socioeconòmica que hi havia a la província de València a causa de la guerra i, especialment, de la immediata postguerra i de l'impacte que estava tenint la política autàrquica implementada des de la fi d'aquella, que dibuixen el context en què tenia lloc el procés sistemàtic de depuració de la societat, singularment la valenciana, durant l'any 1940, quan major va ser el nombre de presoners internats en BD. Panorama socioeconòmic que cal recordar per tal d'entendre accions, decisions i respostes tant dels agents implicats en la repressió, com de les víctimes que l'hagueren de patir. Una situació d'atur i misèria generalitzada,

⁶⁷¹ Enrique Escrib Núñez: «Mi diario de...», p. 163, 26 de març de 1943.

⁶⁷² Felix Padín: *Memorias, Edición Digital...*; Francesc Grau i Viader: *Rua de captius...*; Memòries d'un milicià comunista asturià, *Testimonio* N° 1. Presoner en BBTT i BDSTP... ; Jaume Claret: *Ganar la Guerra...*; Jose María Horcajada: *La Mancha nos...*; Antonio Grande: *Number one Spanish...*; Paco Barreña: *Maizales bajo la...*; Marcelino Camacho: *Confieso que he...*; Per a una compilació d'altres memòries: J. Màrius Climent; *El treball esclau...*, pp 155-201; Juan Carlos Garcia Funes, *Espacios de castigo...*, capítol 6: «Memoria de los tiempos duros. La experiencia de los integrantes de Batallones de Trabajo forzado a través de sus memorias y autobiografías», pp. 506-557.

arribant a la fam a les grans ciutats, cosa que provocava no poques tensions i enfrontaments que arribaven a qüestionar, sinó els fonaments ideològics del règim, si les conseqüències del racionament i, per tant, la mateixa política autàrquica, cosa que feia trontollar els pilars propagandístics sobre els quals es recolzava, davant la situació desesperada en què es trobava bona part de la població vençuda i obrera.

[...] el número de obreros parados o familiares que se pasan por la delgación del CNS (Central Nacional Sindicalista) a los efectos de que se les facilite jornal como medio para evitar que se mueran de inanición por su falta de medios con que adquirirlo [...]. A la Junta local del paro [...]. Que se arbitren las necesidades para que las palabras de nuestro invicto Caudillo “ni un hogar sin lumbre ni un español sin pan”, se queden convertidas en simple lirismo y letra muerta, que de ninguna manera habrían de convencer a esos desheredados hambrientos. Esta delegación, prestará cuantos medios a dichos fines disponga velando con ello por los más sagrados intereses de sus sindicatos y por los postulados de la justicia social de la Nueva España. ⁶⁷³

La raó d'aquesta situació, segons el cap de FET local, es trobava en la Delegació d'Abastiment en mans de l'alcalde, i com a conseqüència de la rigidesa en la normativa «se da el caso de no poder retirar los artículos que por racionamiento se les facilita, aumentando con ello el estado de indigencia, lo pongo en su conocimiento en su posible evitación».

La solució de l'alcalde va ser posar-se en contacte amb la Delegació Provincial d'Abastiments perquè augmentaren el contingent per Aiora en funció del cens comunicat al desembre de 1939, reclament 2.000 quilos més de farina per a la població del municipi que dels 6.554 veïns que en constaven per a la Delegació d'Abastiment

⁶⁷³ AMAI, Correspondència 1936-1942, S/N: Ofici del cap local de FET-JONS al president de la Junta local de l'atur que és l'alcalde d'Aiora, 16-1-1940. El subratllat és nostre.

s'hi havien produït 242 altes no comptabilitzades, estant el total 6.796. «Para que lo tenga en cuenta en el Reparto de víveres para Abastecimiento y Transporte».⁶⁷⁴

Respecte del problema de l'atur, en ofici al delegat local de FET-JONS des de la Junta provincial de l'atur que presideix i signa el governador civil, Francisco Planas de Tovar, consideren que aquest problema a la província de València es deu, sobretot, a l'actitud deslleial, "antipatriòtica" i, fins i tot, traïdora d'una part dels agricultors valencians contra qui cal actuar identificant-los i denunciand-los:

De la interpretación o desconocimiento de la legislación vigente en cuestiones de laboreo de tierras, viene creando en la Provincia de Valencia, situaciones, de hecho enojosas y en las cuales bajo el pretexto de remediar el paro obrero, se conculca, una y otra vez, la ley alojando o alejando obreros a los empresarios agrícolas o agravando su situación económica con jornales a realizar en tierras de su propiedad que algunas veces cultivadas, su laboreo resultara antieconómico. No conviene tampoco pasar por alto la posición contraria al Movimiento adoptada por parte de los agricultores valencianos, dejando sin cultivo y sin producción alguna parte de la huerta valenciana. Contra ellos la ley es inexorable y por su mandato y con o sin su autorización expresa, los jornales precisos para que aquellas puedan ser veneno de riqueza, tan precisa para la reconstrucción de la economía nacional. A tal fin y con objeto de que en todo momento se atempere la actuación de organismos y autoridades locales a la letra de autoridad de la ley recordarán que para obligar el cultivo de las tierras hoy yermas por incuria de sus propietarios deberán atenerse a las siguientes formalidades legales.

- 1) Junta Agrícola local advierta que tienen ocho días empezar el laboreo.
- 2) Segun Decreto 27-9-39. BOE 1-10, se podrá sancionar por el Ministerio de Agricultura con multa de hasta 50.000 pesetas.

Questionant explícitament la gestió de l'alcalde del repartiment dels queviures entre una població aturada, empobrida i explotada, perquè alguna cosa passava car no hi

⁶⁷⁴ AMAI, Correspondència, 1935-1937-1940, S/N: Ofici de l'alcalde del 17-1-1940 al governador civil. Per als problemes amb el cens d'habitants i la seua relació amb l'autarquia i la corrupció local en l'abastiment: Ricard Camil Torres Fabra: *Autarquia i estraperlo...*

havia feina ni menjar. Durant 1940 la situació va anar agreujant-se fins al punt que ni tan sols es podrien alimentar els 150 reclosos de la presó de partit d'Aiora a qui fins llavors subministrava la Comandància Militar de Requena a través de la intendència militar i ara ho havia de fer l'ajuntament o pagar el que es retire d'aquella. Com que l'obligació era de l'Estat, el Comandant militar dirigeix l'alcalde al governador civil.⁶⁷⁵ L'alcalde d'Aiora li transmet que en el municipi hi ha desabastiment que provoca fam entre la població perquè

Siendo cada día más numerosos los agricultores que por terminársele el trigo de la cosecha de 1939 tienen que recurrir a adquirir el pan de esta delegación de abastecimiento y transporte y por consiguiente disminuye la cantidad a repartir hasta el punto que con los 5.100 kg que destina esa junta de harina panadera no hay más que para cuatro días, ocasionando ello un grave perjuicio para la población obrera que por falta de pan no puede trabajar ni rendir lo necesario en estas circunstancias, siendo así que el número de habitantes es de 6.796, he de rogarle encarecidamente sea aumentado el cupo que se asigne a esta población por lo menos a los 7.000 kg.

[...] por el Gobernador Civil como Jefe de los Servicios de Abastecimiento y transportes se dan las normas generales que han de regir en el abastecimiento de la población civil, entregando un número de raciones en relación al de personas existente, según datos que mensualmente se han de remitir. Por ello, todas las familias tienen un racionamiento de todos los artículos de primera necesidad que entrega la delegación provincial.

Sin perjuicio de estas normas generales y con objeto de acoplar los racionamientos a los obreros que marchan al campo para 8 o 10 días se solicitó una ampliación del racionamiento pero no han dado resultado satisfactorio, ya que cada persona tiene su racionamiento que lo podrá consumir donde estime conveniente. Por esta delegación de abastos se hace cuanto es posible por atender a las cuadrillas que de obreros salen para unos días, pero no en la medida de las necesidades por carecer de subsistencias.

⁶⁷⁵ AMAI, ídem: ofici del 21-12-1940. El governador civil li respon que no té diners per a fer front a l'alimentació dels 150 presos, que es dirigisca a la Delegació d'Abastiments i Transports. En aquest context, el Jutjat s'adreça a l'alcalde demanant els motius pels quals s'ha penjat un veí del municipi.

Segons la secció sindical de FET, la CENS, l'atur augmentava i la fam d'estènia; Simptomàticament, a Sueca, el Capità General va anul·lar les sancions per furts al camp.⁶⁷⁶ Ahora, el règim gastava grans quantitats de recursos en la fortificació de les zones estratègiques, tot comptant amb la gran quantitat de mà d'obra barata que la depuració política anava a posar a la seua disposició, en uns anys que l'accés a l'alimentació bàsica s'havia complicat amb la política autàrquica del nou règim de la qual derivava el preu taxat als principals productes agrícoles per a implementar el racionament, insuficient per a bona part de la població que l'abocava al mercat negre per poder sobreviure.⁶⁷⁷ L'accés als mengívols es va dificultar tant que pel seu interès portem el testimoni d'un pilot de l'Aviació republicana dedicat a l'estraperlo, com única alternativa laboral quan va eixir de la presó, per la seua claredat expositiva sobre a qui beneficiava i com funcionava el mercat negre durant els anys quaranta:

La vida está cara en la Nueva España, organizada a base de estraperlo. Hay una comisión de abastecimiento encargada de abastecer, teóricamente, a la población de alimentos, sobre todo básicos. El Reparto es equitativo con arreglo a los cánones por ellos establecidos. Primero se autoabastecen ellos, o sea los jerifaltes: segundo, abastecen a los familiares y correligionarios y, tercero, lo que sobre lo reparten a la población. Nos tratan como jilgueros y ante tal cúmulo de abusos se compra todo al estraperlo. Falta de todo hasta las lentejas que tanto burlaron los partidarios de Franco. Lo que sobra son desaprensivos y ladrones que aprovechándose que eran franquistas o lo son de ocasión nos roban hasta el andar. Y lo que nunca les faltó a los franquistas, el tabaco ¿qué pasa ahora? [...] camiones de azúcar y harina desaparecen y gente que no tenía donde caerse muerta hace unos meses está comprando huertos y casas sin parar y acumulando riquezas.

⁶⁷⁶ *Ídem*: ofici a l'alcalde d'Aiora del 17-2-1940; AMSU, Quintes 1940, Assumptes militars, 10551-3, 10-10-1940. D'altra banda, en algunes memòries, hi trobem la descripció de les causes d'aquesta situació que el delegat de FET insinua en el seu escrit de protesta que l'alcalde és el responsable de l'abastiment local i de la situació de precarietat greu en què s'hi troba la població, quan no es guanyava per al racionament insuficient i calia recórrer al mercat negre conseqüència de l'autarquia. Testimonio número 1, CDMH de Salamanca, Incorporados 3/1,1960: «me liberaron el 2 de julio de 1943 [...] con toda la familia empobrecida y con jornales de miseria [...], el jornal de una semana no daba ni para un litro de aceite, con hermanas y sobrinos que van a pedir. Trabajé de peón de la construcción, apenas si me pagan y no me tienen asegurado». Document sense numerar.

⁶⁷⁷ *BOE*, 180, de 28-6-40, "Dirección General de Ingeniería, Fortificaciones y Obras." Pressupost per a fortificació de la costa de Menorca.

Parece que la España de Franco es para algunos un maná del cielo. Una España Grande y Libre. Libre para ellos, claro está porque tienen libertad para robar todo lo que se les antoje y grande para encarcelar a todos los que no estén de acuerdo con ellos. Un paraíso de verdad, para verlo y pasarlo [...].

Detingut en Tavernes de la Valldigna, explica que es va arribar a enfrontar amb la policia

Hago estaperlo porque Uds. lo fomentan. Ud. me quita el tabaco que lo vende a la Tabacalera, que lo vende bajo mano para que se venda al estraperlo, yo lo compro y lo vendo si puedo, porque si Uds. me lo requisan antes de venderlo, vuelve al mismo sitio y vuelta a empezar. Una rueda bien organizada la de Uds. para fastidiar al desgraciado. A los jerifaltes del estrapelo, a esos, no los cogen Uds.? Esos tiene derecho a ganar millones pero nosotros, el derecho mas elemental que es poder alimentar a la familia. Me quito el tabaco y el dinero.⁶⁷⁸

En aquest marc de precarietat econòmica generalitzada i fam es van realitzar els allistaments per a la classificació dels reemplaçaments que hem analitzat. A Sagunt hem pogut identificar algunes causes d'exclusió del servei militar que contempla el reglament vigent de 1937.

Quadre núm. 52. Causes d'exclusió de l'allistament. Reemplaçaments 1937-1941. Sagunt 1940

Tracoma	Vista	Oïda	Glaucoma	Cor	Tuberculosi	Apèndix	Curt talla	IDO*
14	34	2	2	8	1	1	4	66

Font: AMSAG, quintes, Elaboració pròpia. * Insuficiente Desarrollo Orgánico.

Hem extret les causes d'exclusió de l'allistament de Sagunt de 1940-42 sobre les quintes amb què comptem amb dades. Dels 66 casos que hi hem trobat, 48 (75'7%) es deuen a problemes amb la vista, considerades 16 (Tracoma i Glaucoma 32% parcial i 24% del total) d'elles directament com a conseqüència de mancances de vitamines

⁶⁷⁸ AMG, José Martí Samper: *Recuerdo de la guerra i de la postguerra*. BE- 5/2, pp.29-33.

derivades d'una alimentació molt deficient, sense que es pugui descartar la resta de relacionades amb la vista. Altres causes d'exclusió són malalties cardíaques, la tuberculosi o les mancances, sobretot, en el desenvolupament corporal, la insuficiència del qual és causa d'exclusió per incapacitat per al servei militar de 24 mossos dels reemplaçaments més joves, d'aquells a qui la guerra i les penúries de la immediata postguerra afectaren més directament per trobar-se en ple procés de desenvolupament corporal, simptomàticament, el reemplaçament de 1942 (36,3 % del total d'exclusions i 7,5% la de 1941).⁶⁷⁹

A partir de l'anàlisi de les condicions de vida a què estaven sotmesos els presoners en el treball forçat hem tractat d'identificar l'impacte que va tenir sobre els internats dels municipis estudiats, que exposem en el quadre següent:

⁶⁷⁹ AMSA, Quintes, Caixa 3181- 2b. Aquesta situació venia arrossegant-se des del final de la guerra. Com a Aiora, al maig de 1939 no hi poden proporcionar pa als obrers agrícoles que ixen a treballar durant dies, mentre a Sagunt només hi ha 125 grams per persona i dia, C. 10529-1, Correspondència, 1939; 1940, C. 10534-2. Antonio M. Linares-Luján i Francisco M. Parejo-Moruno: «Las medidas del hambre: Guerra, autarquía y desnutrición en perspectiva antropométrica», Miguel Ángel Del Arco Blanco (ed.): *Los «años del hambre»*. Madrid, Marcial Pons, Historia, 2020, pp. 271-292. Quant al debat sobre les intencions i impacte social de la política autàrquica veure: Michel Richards: *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*, Barcelona, Crítica, 1999; Carme Molinero i Pere Ysàs: «El malestar popular por las condiciones de vida. ¿Un problema político para el régimen franquista?», *Ayer*, 52 (2003), pp. 255-280 (esp. pp. 256 i 270-271).

Quadre núm. 53. Baixes per hospitalització, incapacitat i mort entre els internats en el treball forçat

Municipi	Hospital	Morts	Inútil total	Inútil temporal	SA
Albaida	2		1		
Alberic	12		4	1	1
Alzira	13		5		
Aiora	4		2		1
Carlet	4		3		
Énguera	1				
Gandia	14	1	5	1	1
Lliria	2		2		
Ontinyent	4	3			
Requena	5	1	2		2
Sagunt	20	3	6		
Sueca	6	3	2		1
Torrent	2				
Villar	3				
Xàtiva	4		1		1
Xelva	4	1	2		
Xiva	2				
Total/ %	104	12 - 11,5 %	34 - 32,7%	2- 1,9 %	7 - 6,73 %

Font: AGMG i arxius locals. Elaboració pròpia.

Es tracta de xifres provisionals pel caràcter parcial de les fonts que cal interpretar d'una forma crítica i contrastada amb altres disponibles. Caldria, en aquesta línia, dur a terme la tasca de buidar les dades d'hospitalitzacions, incapacitats i morts de l'ATC, també una font parcial per les llacunes documentals existents; no obstant, la font més fiable en aquest sentit, juntament amb els expedients personals per a determinar amb més exactitud l'impacte real del treball forçat. Hem trobat en alguns expedients correspondència de familiars preocupats per la situació dels presoners perquè no rebien l'anhelada carta setmanal, cosa que era motiu d'especial inquietud per si els havia passat res i per això no escrivien. Qüestió ben coneguda pels comandants de les unitats

punitives que arribaven a ordenar als captius que escriviren amb certa o determinada regularitat.

Hem relacionat la xifra de morts i incapacitat amb les d'hospitalització, tot i que hauríem de matisar que tots els morts no van passar per l'hospital, ja que van morir en el batalló o en el trasllat a l'hospital, com tot seguit explicarem. En canvi, els considerats incapacitats per al treball de forma parcial o total (la majoria), i destinats a serveis auxiliars (SA) havien de passar pel "Tribunal Médico Militar" que emetia el dictamen de la situació sanitària corresponent, després de ser proposats per a examen pels hospitals militars que els havien atés de les malalties i traumes incapacitants provocades pel treball i el tracte en els batallons. Volem destacar de les xifres esmentades que més d'un terç dels hospitalitzats (comptant-hi les incapacitats temporals arriba al 40%, quan incloem els derivats als serveis auxiliars) van acabar incapacitats de fet per al servei d'armes i per al treball. Així mateix, desconeguem quants d'ells moririen durant els mesos o els anys següents a causa de les greus malalties concretes en el treball forçat, com la tuberculosi, el paludisme, cardiopaties o malalties mentals, que no sempre en consten als expedients, ni en els parts d'hospitalització, tot i que algun indici hi hem trobat. Per això, resulta tan aclaridor com interessant poder accedir als familiars de les víctimes, als seus valuosos testimonis quant a la prevalença i impacte en la vida i la mort dels seus pares, familiars i avis a causa de les seqüeles del treball forçat.

Quadre núm. 54. Causes de baixes i incapacitats permanents identificades entre els treballadors forçats

Malalties	Nombre	Incapacitat Total	Nombre	Incap. Temporal	Nombre
pell	2	lesió cardíaca	1	paludisme	1
pulmonia	1	tuberculosi	4		
tifus	2	tuberculosi	3		
“malaltia”	1	discapacitat mental	2		
“enfermedad grave”	1	accident al tall	1		
malaltia "E"*	1	traumatisme	3		
quarentena	1	ocular	2		
accidents en el tall	5	testicular	1		

Font: AGMG i Arxius locals. * “E”, punt 50: tuberculosi, BOE 3-8-1937, nº 287, p.796.

Conseqüència de les condicions de vida que patien en els batallons, als expedients presonals hem pogut constatar l’existència tant de malalties incapacitants com de la forma en què l’Estat franquista declinava qualsevol responsabilitat en el perjudici per a la salut -irreversible en molts casos - causat a les seues víctimes.

José Cubero Díaz, presoner de Sueca, del reemplaçament de 1936, en el BDST 27 de Tarifa va ser reconegut a Sueca el 29 d’agost de 1941, on s’hi trobava de permís per convalescència de malaltia. Havia ingressat a l’hospital el 25 de juliol anterior, segons l’ATC. Daniel Palacios López, metge destinat a Sueca, va diagnosticar que «presenta un estado de debilidad mental aguda con accesos maníacos consecuencia, *al parecer*, de la Astenia i debilidad general que *manifiesta* que padece.⁶⁸⁰

Aquest certificat mèdic oficial va ser anul.lat per les autoritats militars «ya que no tiene validez ninguna un justificante extendido por un médico civil». Ordenaven a la Guàrdia Civil de Sueca el seu ingrés a l’hospital militar més proper, verificat per

⁶⁸⁰ AGMG, BDST [José Cubero Díaz, C. 2500, Expt. 40.380]. Quan va ser allistat, aquest jove dedicat al comerç, la Junta de Classificació i el reconeixement mèdic de Sueca el van declarar sa i útil per al servei militar; CDMHS, Incorporados, ATC, BDST 27 C. 93 Expt. 12. Les cursives són nostres.

telegrama postal del dia 1 d'octubre, d'on va ser donat d'alta el dia 6 de novembre per a ser destinat a un dipòsit de presoners en trànsit, fins que el 5 de desembre quan passava pel TMM de Sevilla que el declarava "Inútil Total" i, per tant, havia de ser enviat al lloc de residència. En canvi, des de Govern Militar el destinen a Cos en considerar-lo apte per a serveis auxiliars. Tot indica que va tornar al BDST 27, on hi va romandre fins al 31 de gener, quan va ser "licenciado por inútil total."⁶⁸¹ Ara bé, al setembre de 1942, la "Jefatura de los Servicios Sanitarios Médicos de la Segunda Región" informava el comandant del BD que José Cubero havia estat declarat inútil a causa d'una «deformidad congénita de miembro inferior» que, òbviament, era anterior «con relación al acto de concentración», i per això considerat «apto para servicios auxiliares».⁶⁸²

Trobem ací un exemple més del sistema absolutament corromput que imperava en els batallons de treballadors a l'hora d'eludir qualsevol responsabilitat respecte de l'estat en què tornaven els presoners a causa de tracte que hi van rebre. En primer lloc, segons el certificat del metge de Sueca, José Cubero patia una malaltia mental causada per les condicions de captiveri - singularment, les mancances alimentàries -. Tanmateix, no s'atrevia a establir aquesta causa directa en l'informe d'examen, "al parecer", per bé que la hi reitera en relacionar-la amb la "debilidad general *manifiesta* que padece." La confirmació definitiva rau en el fet que l'envien a casa, des de l'hospital, sense que conste a l'ATC la baixa en el mateix durant els mesos d'agost i setembre perquè hi va estar, cosa que comporta que s'ingressara la despesa d'estança del malalt, que era més costosa en contemplar alimentació doble. Sembla que l'envien

⁶⁸¹ CDMHS, Incorporados, ATC, BDST 27, C. 93, Expt 18: Comunicacions entre la Sotsinspecció d'Algesires i Govern Militar de Sevilla amb la Comandància del BD 27, 16 de desembre de 1941 i 9 de desembre de 1942.

⁶⁸² AGMG, BDST [José Cubero Díaz...].

per si ja no és recuperable i que mora a casa, o, en tot cas, que el mantinga la família, coincidint amb l'època que més colpejava la fam en la postguerra.⁶⁸³ En segon lloc, hi ha la reacció de les autoritats militars responsables del treball forçat, no acceptant el diagnòstic facultatiu civil, precisament perquè els assenyala com l'agència responsable de la malaltia incapacitant de la víctima. Sembla que vulguen recuperar el control sobre el presoner, detenint-lo i internant-lo en una institució controlada també per les agències militars de repressió. Per això, no conformes amb l'internament en un hospital militar, obliguen la víctima a retornar a Cadis per a passar pel Tribunal Mèdic-Militar que consideren preceptiu i sota el control de qui hi ha d'emetre els informes definitius. No tenim el certificat del TMM de desembre, l'única referència és el resum de la Sanitat Militar que poc té a veure amb el motiu pel qual va ser ingressat a l'hospital i va ser enviat al Tribunal Militar. Al full de filiació i al certificat-mèdic civil no es fa cap referència a cap deformació congènita en una cama, ni a Sueca ni al camp de concentració Miguel de Unamuno de Madrid, on va ser reconegut facultativament una altra vegada, amb el resultat de soldat (treballador) destinat al BDST 27 que es va organitzar allà mateix. Tampoc diu res el certificat mèdic emés a Sueca. Per tant, entenem que l'últim i definitiu informe militar sobre les causes de la discapacitat de José Cubero és una tergiversació de la realitat o, directament, una falsedat, per a amagar el maltractament a què eren sotmesos els presoners i, sobretot, declinar qualsevol indicatiu de responsabilitat en el llicenciamient per discapacitat, per evitar cap indemnització que se'n poguera derivar d'haver-se produït la causa en acte de servei, com era el cas.

Una última derivada metodològica i analítica a partir d'aquest cas. L'informe esmentat confirma que l'expressió «apto para Servicios Auxiliares» no deixava de ser

⁶⁸³ Miguel Ángel Del Arco Blanco (ed.): *Los años del...*, pp. 40-42.

un eufemisme amb què es volia apaivagar o tapar la situació de discapacitat com a causa de l'alliberament del batalló, que caldria tenir present a l'hora de quantificar l'impacte real del treball forçat. El contrari significava que, tot i la categoria de soldats complint un castic, com que eren considerats soldats-treballadors, no deixaven de ser soldats-presoners sota la seua custòdia i responsabilitat a qui havien de convèncer de les "bondats" i superioritat moral del règim franquista a través del treball allixonador i la propaganda política-religiosa. Acció que també incloïa que «el personal ha sido atendido con cariño», qüestions que com veiem es contradiuen amb la realitat quotidiana del treball forçat. Doncs, de confirmar-se que aquest presoner patia la malaltia esmentada voldria dir que totes les revisions facultatives havien fallat, el consideraren apte per al treball, quan no ho era; o què, a causa de la classificació de Desafecte, les patologies que aquest arrossegava tenien una consideració diferent respecte dels qui no ho eren. La referència de la malaltia que pateix pertany al Grup III, Lletres F, num. 166: «Deformidades congénitas o adquiridas de los miembros que originen incapacidad funcional». Si hagués estat no adquirida, òbviament, haguera quedat exclòs del servei segons el Quadre d'Inutilitats vigent en 1941, que era el que es va aprovar per a temps de guerra (BOE, 3-8-1937, nº 287). Un presoner d'Alberic que va fugir de la seua casa a l'octubre de 1939, de la quinta de 1941, es dedicava a viure del que podia. Detingut a Sagunt i tancat a la presó d'El Puig, va ser internat en el BDSTP 92, a Biscaia, d'on va desertar i en ser capturat declarava que volia tornar a casa per veure la família, però que també havia furtat dues granotes de feina a un company, per la qual cosa va ser enviat al BTP de castic 75 a San Servando (Toledo), al desembre de 1942. Davant la reclamació del pare sobre la seua salut mental la Junta

de Revisió de la CR 20 va considerar que no patia cap malaltia i el va declarar útil per a qualsevol servei al febrer de 1940.⁶⁸⁴

A partir d'aquest últim cas, hem fixat l'atenció en altres de semblants, ja que disposem de les certificacions "d'inutilitat" dels TMM, on es repeteix i confirma el fet anterior de tractar de desvincular-se, des dels serveis mèdics, de la responsabilitat dels drames i tragèdies personals i familiars que per a un nombre significatiu d'ells va suposar aquest castic induït per les autoritats del seu municipi i els seus veïns.⁶⁸⁵

Vicent Esteve Bori, de Llúria, del reemplaçament de 1940 i internat en el BDST 42 a Sant Pere Pescador (Girona) des del 5 de gener de 1942 va ser declarat "inútil total" pel TMM de l'Hospital Militar del Generalíssim de Barcelona el 27 de juliol, no deixant constància en el certificat si la malaltia causant s'havia produït abans de la concentració en la unitat d'internament (per tant, havia estat després); el que si que es certificava que no havia estat responsabilitat de ningú (és a dir, de la unitat de castic).

D'altra banda, José Navarro Pérez, de Carlet, del reemplaçament de 1935, internat en el BDST 63 de València i traslladat al 31, va treballar a Iragui (Navarra) i a Puente de Ketama (Marroc), va ser declarat inútil total pel TMM de Ceuta el 4 d'abril de 1941: «Padece Tracoma con granulaciones y cicatrices en ambas conjuntivas tarsales superiores [...]». També el consideren apte per S.A. Quant a la responsabilitat local, tant l'Alcalde com la Guàrdia Civil van remetre informes que anomenarem "benèvolts"

⁶⁸⁴ *AGMAV*, "Visita de Inspección...: Baleares". «Informe del general Subinspector Alejandro Utrilla Berbel»; *AGMG*, BDSTP [Lorenzo Galdón Banaclocha, C. 4312, Expt. 2.704 i C. 1646, Expt. 3.006]. Un altre presoner del reemplaçament de 1934, va tornar de França al gener de 1941, on residia des de 1934, i per això va ser internat en el batalló de castic per a desertors i pròfugs núm. 1 a Puerto Bolonia (Tarifa), tot i que en la revisió mèdica preceptiva presentava «estrabismo marcado del ojo izquierdo que le impide visión normal». *AGMG*, BDST [José Peris Vidal, C. 3693, Expt. 11.3078]; Justo Canet Benavent, de Llutxent, patia de sordesa crònica d'una oïda des de la infantesa. Va ser mobilitzat durant la guerra amb el seu reemplaçament, 1936; per aquesta causa va ser destinat a rereguarda a fortificar; classificat desafecte en 1940, va ser internat en el BDST 27. Entrevista amb el fill, Juan Canet Miquel (febrer de 2017).

⁶⁸⁵ *AGMG*, BSDT, [Vicente Bori Esteve, C. 224, Expt. 27.112], el diagnòstic: "Eunocoidimo, Atrofia testicular, nº 91, letra I grupo I. Cuadro 27 julio de 1937, *BOE* 3 de agosto [...]".

per a tractar de canviar-li la classificació de Desafecte a què havien contribuït a determinar un any abans. Segons l'alcalde «era de buena conducta social, politicamente de izquierdas, francamente moderada antes y después del Movimiento Nacional [...] en su casa necesitan de su trabajo para su sustento».

La Guàrdia Civil confirma la bona conducta i antecedents: militant de l'UGT durant la guerra, no se li coneixen fets delictius. El certificat mèdic, com que no es pot excusar en què patia de la vista abans de la crida (detenció) i l'internament en la unitat punitiva, ni tampoc que no és responsabilitat de ningú (ha perdut visió), recorre a la tercera "causa" que hem identificat per a defugir la possible responsabilitat: «no se verifica haya sido contraída en el primer año de Servicio [...], sin responsabilidad de nadie». Aquesta resolució podria fer referència al fet que José Navarro no va servir al front durant la guerra, ja que patia alguna malaltia prèvia, tal com expressa l'informe d'antecedents militars que conté el seu expedient: «Presto servicio en el destacamento militar de Carlet dependiente del 11 de Albaida [...] apto para servicios auxiliares [...] destinado al destacamento militar agrícola desde el 18-2-39 [...] por CRIM nº 11».⁶⁸⁶

Tot i això, insistim en la qüestió de si els Desafectes rebien un tracte diferenciat pitjor, no només per la denegació de les pròrrogues a què els abocava el fet de ser-ho, amb el perjudici derivat, a sobre, que significava que una altra classificació els haguera eximit del servei militar per caure en el quadre d'exclusions vigents. Cosa que ens porta a dubtar i qüestionar la versemblança d'aquests informes que semblen molt més abocats a justificar la participació de la repressió en la destrucció de les vides dels

⁶⁸⁶ AGMG, BSDT [José Navarro Pérez, C. 3526, Expt. 101.819]. Informes, 11-5-4; Gabriel Riera Sorell: *Crònica d'un presoner...*, «l'amic Antonio Salvà portava la fam escrita a la cara [...] va ser ingressat a l'Hospital de Granada, i es va transtornar davant la perspectiva de tornar a Sierra Carbonera [...] donat per inútil total», p. 56.

presoners que a determinar les causes reals de les incapacitats adquirides. Al cap i a la fi, si eren allà era perquè les autoritats dels seus municipis els hi havien enviat amb els seus informes d'antecedents polítics. Sembla que els militars executors de la repressió no estaven en absolut disposats a carregar amb aquella responsabilitat, si és que aquesta es va arribar a assumir en el si dels batallons, doncs, fins i tot, quan era indefugible i innegable l'Estat franquista tampoc se'n va fer càrrec per tractar-se de Desafectes, tot utilitzant la por, la coacció i la intimidació per a evitar-ho; com en els casos dels "accidents" a què constantment estaven exposats els presoners treballadors.

Quadre núm. 55. Accidents durant el captiveri identificats entre els presoners dels BD

Accident	Afectació	Batalló	Conseqüències
Transport animal	Natges	20 - Tetuà (Marroc)	Hospitalització
Treball polvorí	Sense especificar	20 -Tetuà (Marroc)	Hospitalització
Colp roca	Hemorragia ull	12 - Irurita (Navarra)	Hospitalització
Colp roca	Traumatisme mà	12 - Larraix (Marroc)	S/D
Colp roca	Traumatisme peu	12 -Alcazarseguer (Marroc)	S/D
Explosió bomba	Traumatismes	Cadis	Hospitalització

Font: AGMG, BDST, elaboració pròpia.

Les fonts orals i els testimoniatges dels familiars entenem que són fonamentals per a conèixer l'abast real del nivell d'afectació i les seqüeles que va deixar en els seus familiars l'experiència traumàtica del treball forçat. A partir d'aquestes podem concloure que hi van ser extenses i duradores en el temps, fins al punt que en no pocs casos aquelles malalties incapacitants de tota mena, adquirides en els batallons, els acompanyaren tota la vida, arribant a ser causa d'una mort prematura o d'altres patologies (com l'alcoholisme) que també els complicaren i acurtaren la vida.

Vicente Arocas Barberà estava internat en el BDST 29, dedicat a construir l'aeròdrom de Lavacolla a Santiago de Compostel.la. El xoc de dues vagonetes per al

transport de terra que havia de moure li van partir els ossos de la cama i va quedar incapacitat i declarat inútil total. Segon el testimoni del fill, es va haver de guanyar la vida com va poder, sobretot en la immigració agrícola a França. Finalment, el secretari del seu poble, cap a l'any 1970, li va recomanar que presentara papers per a demanar una indemnització. Es va presentar a Madrid, al Ministeri de l'Exèrcit a tramitar els documents, quan el conserge, "Mutilado de Guerra", va saber qui era i on anaven «sacó una pistola y dijo a mi padre ´un rojo no se merecía ninguna paga, si no un tiro, y que él se lo pegaba allí mismo y no pasaba nada`».⁶⁸⁷

Seqüeles de les quals difícilment trobarem constància enlloc, que són realment complicades de conèixer si no és a través dels descendents. No debades, al voltant d'un 50% dels entrevistats recordaven i asseveraven que els seus familiars patiren al llarg de les seues vides malalties derivades del captiveri en el batalló de treball, com les "tercianes" (paludisme), febres tifoidals, hepatitis; malalties de l'aparell digestiu, com úlceres i també traumes de per vida que portaren a pèrdues de memòria, d'atenció i concentració.⁶⁸⁸ Sens dubte la pitjor de les conseqüències fou la mort de dotze valencians en diferents temps i circumstàncies que van des de l'assassinat fins a la manca d'atenció mèdica davant una malaltia greu.

La primera qüestió a què volem fer referència quant a les morts és el silenci que sobre la qüestió es repeteix en la visita d'Inspecció girada entre maig i octubre de 1942. Únicament es diu que per raons econòmiques caldria alimentar i tractar millor els presoners, perquè la seua hospitalització resultava més onerosa a l'Exèrcit, el que volia dir que el nivell de baixes mèdiques, ingressos hospitalaris i morts anava en progressió

⁶⁸⁷ Entrevista telefònica a Vicente Arocas Ramos, fill de Vicente Arocas Barberà, de Millars (València), 26-2-2021; *AGMG*, BDST, [Vicente Arocas Barberà, C. 208, Expt. 18.399].

⁶⁸⁸ Testimoniatsges de José María Canet Martí, Juan Canet Miquel i Anna Maria Prats Benavent de Llutxent (2017-2019); Correu amb Pep Mollà Dòria d'Ontinyent (2017); entrevista a Natividad Castellote Valero i a Luisa Navarro Frías, de Pedralba i València, respectivament (abril de 2016).

creixent.⁶⁸⁹ Entre gener i octubre de 1942 (quan es va donar l'ordre de dissolució dels batallons disciplinaris per a quintos Desafectes dels reemplaçaments de 1936 al 1941). Aquestes són les xifres que abocaven algunes unitats punitives, segons l'ATC, tot i no comptar més que amb dades parcials en quatre dels cinc batallons analitzats.

Quadre núm. 56. Morts identificats en Batallons de treballadors. Gener - Octubre de 1942

Batalló núm.	Destinació	Nombre de Morts	Dades
5	Melilla	5	parcials
6	Facinas (Cadis)	3	parcials
12	Larraix (Marroc)	2	parcials
27	Tarifa (Cadis)	23	totals
35	Artá (Mallorca)	5	parcials
Total		38	parcials

Font: CDMHS, Incorporados, ATC i Josep Màrius Climent: «Un estudio de... ». Elaboració pròpia.

Segons les dades parcials de l'ATC de 5 dels 53 batallons de treballadors forçats, més tres dipòsits de concentració, com a mínim, 38 presoners van perdre la vida mentre estaven internats en batallons de treball.⁶⁹⁰ En el següent quadre identifiquem els morts en el treball forçat dels municipis estudiats, indicant el lloc i el moment en què aquesta es va produir o conèixer.

⁶⁸⁹ AGMAV: «Visita de Inspección... 4ª Región, Cesar Mateos Rivera», p. 5.

⁶⁹⁰ CDMHS, Incorporados, ATC: BDST 5, C. 125, Expts. 120-125; BDST 6, C.125, Expts. 22-28; BDST 1 BDST 27, C. 93, Expts. 17-25; BDST 35, C.112, Expts 2-13; AIMIC València, CAPGELEV, JCCBD, Relación de Campos y Batallones de Trabajadores, enero-agosto 1942. E- 2114/5. Als qui podem afegir altres 14 comptabilitzats en les mateixes dates en l'Hospital Militar de Gernika (Biscaia); Fernando Mendiola i Edurne Beaumont: *Esclavos del franquismo...*, pp. 492-94.

Quadre núm. 57. Presoners morts a causa del treball forçat procedents de municipis CPJ, 1938 - 1942

Municipi	Nom	Quinta/ Estat civil	Unitats	Lloc de la mort	Data	Causa	Font
Gandia	Alfredo Ferrer Martínez		BDST 52	Toledo	1942		Armun*
Ontinyent	José Calabuig Ferrero	1936 /F**	BDST 12, BDST 1	San Roque, Cadis			AGMG
Ontinyent	Salvador Sanz Doménech	1939	BBTT 27	Belxite, Saragossa			AGMG
Ontinyent	Francisco Soler Torró	1936	BDST 3 o 24	Melila		Tifus	Armun.
Requena	Segundo Martínez Martínez	1936	BDST 12	HM* Tetuà	17/11/1941	Infecció	AGMG
Sagunt	Miguel Gómez Iniesta		BDST 52	Toledo			Armun
Sagunt	Francisco Morte Aranda	1934		Carabanchel Bajo, Madrid	1/ 1941		AGMG
Sagunt	Francisco Samper González	1933	BB TT 2	Casa de Campo, Madrid	24/04/1938	Tret de fusell	AGMG
Sueca	Salvador Ferrer Ortolà	1930	BDST 53	Guadarrama, Madrid	19/02/1941		AHD
Sueca	Agustín Martí Benet		BBTT 142	HM Pamplona	S/D		Armun.
Sueca	Eugenio Torremocha Gascó	1937/F	BDST 27	BD 27/ HM Algeciras	06/07/1941	Accident -Anèmia, Infecció.	AGMG, ATC, Armun.
Xelva	Miguel Martínez Cosín		BBTT 214	Lesaka, Navarra	9/ 1941		Armun

Fonts: Arxius municipals i militars. Elaboració pròpia.* Arxiu Municipal. ** Fadri

Dels 12 identificats, 4, el 30%, ho han estat a partir de la documentació dels arxius municipals, de la documentació de quintes i del registre de correspondència. A causa de les llacunes que presenta aquesta documentació o les mancances de catalogació encara existents en alguns d'ells, és del tot impossible conèixer el nombre exacte - fins i tot aproximat - de presoners morts en batallons disciplinaris. Més encara, quan la documentació dels arxius militars, Guadalajara especialment, no contempla en massa casos dades identificadores o antecedents i trajectòria dels presoners a què es refereix. Cosa que no permet determinar si la persona referida en la documentació existent és del cos de vigilància o presoner en trobar-se barrejada la de tots aquells que tingueren

alguna relació amb els camps de concentració, encara que arribaren a ser internats en el treball forçat, com ja hi hem explicat.

De fet, no disposem de més fonts que no siga la consulta dels Registres Civils, cosa que seria una tasca tan llarga i feixuga com decebedora sinó es coneix per altres vies la notícia de la mort i les circumstàncies en què es va produir. Més encara quan, a causa de la pandèmia, les dificultats d'accés romanen per a tots els arxius amb les restriccions intermitents a la sala d'investigadors, que es tradueix en períodes quasi interminables d'espera per a aconseguir accedir-ne a través de les reproduccions a què ens hem de sotmetre la comunitat investigadora. Per tot plegat, esdevenen especialment valuosos i necessaris els contactes i testimoniatges de les famílies de les víctimes, especialment per a resseguir les trajectòries posteriors al treball forçat i l'impacte d'aquest en aquelles. Malgrat els esforços realitzats en aquest sentit, només hem pogut establir contacte amb dues famílies de presoners d'Ontinyent i Sumacàrcer, que ens aportaren informació sobre casos de desaparició i mort durant i després del treball forçat.⁶⁹¹

Si ho comparem amb l'altre estudi de referència esmentant - La Vall d'Albaida - aboquen xifres, a priori, baixes, més si tenim en compte que dels quatre identificats en aquesta comarca pertanyents a les quintes de 1936-1941 exclusivament, dos són d'Ontinyent (50%), municipi que ara en suma un més, el 27,27% del total d'identificats, igualant en nombre absolut, que no en percentatge, el total de morts de Sagunt, quan, en el primer cas, representa el 2% dels internats i l'1,3%, en el segon.

⁶⁹¹ Entrevista a la neboda de Joaquín Navarro Ferre, d'Ontinyent, presoner del BDSTP 92, gener de 2019 i a Vicent Muñoz de Sumacàrcer (València), fill de Vicent Muñoz Pons, presoner en el BDST 12, febrer de 2018.

Per a altres marcs geogràfics de l'Estat, amb altres fonts, com les dades extretes dels registres locals, com els padrons d'habitants on treballaven els batallons o els extractes dels hospitals militars, aboquen xifres semblants.⁶⁹² En uns casos coneixem les circumstàncies i causes de la mort, en altres no, en funció de la informació disponible en els expedients de l'AGMG. Per exemple, Francisco Samper González, del reemplaçament de 1933, pintor, considerat marxista i apolític en la classificació realitzada després de la seua mort a Sagunt. Presoner durant la batalla de Terol, al febrer de 1938, va ser obligat a treballar en el front de Madrid, on hi va ser ferit greu el 24 d'abril de 1938.

Estaba trabajando en fortificación en la posición llamada Cementerio de Casa de Campo, una bala de campo enemigo hirió al trabajador [...] falleció a los pocos instantes siendo evacuado su cadáver a Griñón con las ambulancias de la Posición [...], incorporado recientemente, 24 años soltero, prisionero en Sierra Palomera en febrero último, habiendo pertenecido siempre a los partidos marxistas [...] clasificado en Miranda de Ebro [...].⁶⁹³

Sembla que es vulga justificar l'internament en el treball forçat i, sobretot, la destinació tan perillosa que li va costar la vida, pel fet de formar part de l'anti-Espanya. Per tant, s'ho mereixia, i si ha mort, es tracta d'un enemic en procés de castic i redempció en temps de guerra. Tanmateix, l'informe mèdic diu que va ingressar en l'hospital de campanya de Griñón el 25 d'abril, estant el certificat de defunció del 26, cosa que no aclareix si hi va ser realment atés en caure ferit. Havia causat alta en el BBTT 2 el dia 3 d'abril de 1938. A l'agost, les autoritats franquistes van passar

⁶⁹² En l'estudi pioner de Fernando Mendiola i Edurne Beaumont sobre els treball forçat a Navarra, publicat en 2006, trobem xifres semblants atenent al nombre de morts - 15 - en relació al de presoners dels quatre batallons (6, 38, 108 i 127), que sumarien més de dos milers de presoners, que hi van actuar alternativament o consecutivament entre 1939 i 1942. L'Hospital Disciplinari de Gernika acollia malalts provinents de les unitats que treballaven a Navarra, com a mínim en la 6a RM - set en 1942 -. *Esclavos del Franquismo...*, pp. 455-499; *AIMIC*, CAPGELEV, Expt. E 2114/5. JCCBD, 1 d'agost de 1942.

⁶⁹³ *AGMG*, BDST [Francisco Samper González, C. 3943, Expt.129.080].

comunicació a la Creu Roja perquè informara la família. En aquest sentit, comptem amb les memòries de guerra i captiveri d'un presoner del BBTT 23 destinat al front d'Osca per a treballar en plena batalla per la capital provincial, on també van rebre foc de morter que va causar víctimes entre els presoners:

[...] íbamos de pueblo en pueblo detrás de las tropas en la ofensiva contra Cataluña, cuando entrábamos en cualquier pueblo, les teníamos que hacer las trincheras, fuese la hora que fuese. Una vez atrincherados a retaguardia a descansar, pero no había descanso, nos enviaban a cualquier otro pueblo para arreglar cualquier carretera o puente volado por los “rojos” para que la intendencia o el transporte no avance, y frenar así a los nacionales, mientras ellos agrupan sus tropas y contratacar.⁶⁹⁴

Respecte a l'atenció que rebien els presoners ferits i malalts, les circumstàncies que envolten les morts de Segundo Martínez de Requena i Salvador Ferrer Ortola, veí del Perelló (Sueca), són, en aquest sentit, aclaridores.

En el primer cas, es tractava d'un sastre de la quinta de 1936. El capità-metge de la Sotsinspecció de Batallons disciplinaris de Marroc va voler esbrinar perquè no van enviar a un presoner tan malalt abans a l'hospital, ja que va morir el dia que va ingressar. La contestació de l'alferes-metge del BD 12 va ser:

[...] que la evacuación del soldado trabajador, no se verificó con la antelación que hubiera sido de desear por no disponer de ambulancia con que efectuar la misma. He de significar a Ud. que repetidas veces interesé a las grandes unidades de esta zona ambulancias para estas evacuaciones (IX Cos destacado a Marruecos), hoy en día resuelto este problema, en los casos de gravedad, por mediación de la División 41, obteniendo en la mayoría de las ocasiones respuesta negativa, toda vez que este Batallón no pertenece a estas divisiones, y el combustible de gasolina de que disponen es el preciso para cubrir los servicios de las mismas; y ante la gravedad que suponía el caso que nos atañe, hube de decidirme a llevar

⁶⁹⁴ Marc Torres: *Mis tres años...*p. 65 i 72. Més exemples de la utilització dels presoners com a instruments bèl·lics en els fronts de guerra a les memòries de Felix Padín, Eduardo Uribe o Marc Torres.

a cabo esta evacuación y otras que en aquel día lo requerían con urgencia, en el camión del suministro de esta unidad que aquel día ocasionalmente se desplazaba a Ceuta, único medio que a mi alcance tenía para evitar que algunos de los enfermos muriesen en el campamento ante la gravedad en que se encontraban.

Alcazarseguer, 17 de noviembre de 1941.

Per la seua part, el comandant del batalló s'adreçava a l'alcalde de Requena per a informar-lo, i que transmeta el fet luctuós a la família «testimoniándoles en mi nombre y en el del Batallón de Trabajadores mi más sentido pésame». L'alcalde envia escrit informatiu, en el seu nom i el de la corporació municipal, el 12 de desembre de 1941.⁶⁹⁵

Aquest presoner constava en la llista per a revisar la seua classificació en la proposta del 15 de juny de 1941. Es va mantenir en el batalló a conseqüència de la dinàmica descrita: la decisió del canvi de classificació per part de la JCCBD estaria en funció dels informes i avals existents, així com per la conducta del presoner en el compliment del treball i la disciplina del batalló, a càrrec del comandant. Els únics informes que existeixen a l'expedient de Segundo són els que hi van enviar al desembre de 1940 l'alcalde de Requena, FET-JONS local i el comandant de la Guàrdia Civil al març de 1941. L'alcaldia addueix que sempre ha tingut idees esquerranes i que va ser classificat com Desafecte per la Junta de Classificació de la província de València, «con su correspondiente ficha». Sembla que el poder local vulga transmetre que no té cap responsabilitat en aquesta classificació, quan hem demostrat que, en realitat, l'ostenta en primer i principal lloc. Responsabilitat que confirma el mateix informe polític de la Guàrdia Civil en asseverar que «perteneía a organizaciones izquierdistas [...] se cree que estuvo afiliado a la UGT, marchando voluntariamente a las filas rojas [...]».

⁶⁹⁵ AGMG, BDST [Segundo Martínez Martínez C.3343, Exp. 90.231].

Informe ratificat per FET-JONS de Requena, tot especificant la columna miliciana de què en va formar part; s'alertava, així, al comandant del Batalló que calia seguir aplicant-li el castic merescut i necessari del treball forçat. El poder local, per tant, no només era responsable del seu internament, sinó del manteniment en la situació de captiveri.

Salvador Ferrer Ortolà, estava internat en el BDST 53, de 23 anys, destinat a Guadarrama, a la construcció del complex monumental de "El Valle de los Caídos" per a glorificar la memòria dels vencedors de la guerra civil. Es van obrir diligències per a esbrinar les circumstàncies de la seua mort al febrer de 1942 i es va demanar declaració dels testimonis del fet, que certifica el comandant del BD:

Se sintió mal. Pero cuando se le condujo al acantonamiento había perdido el conocimiento, se solicita ambulancia, pero la línea telefónica estaba averiada. Dada esta contrariedad y la incompetencia de los sanitarios se llamó al médico titular de Guadarrama [...] quien, a pesar de sus esfuerzos no pudo impedir el fallecimiento a las 13 horas por síncope cardiaco.

Segons les declaracions coincidents dels comandaments, escoltes i presoners del seu entorn:

No se sintió enfermo antes de subir al trabajo, al llegar a la obra se quejó de debilidad por lo que se ordenó no trabajase y estuviera sentado al lado del fuego [...]. Cuando volvían en formación al cuartel manifestó no podía dar un paso más y un escolta y dos trabajadores se quedaron con él y al poco se desmayó. Vinieron dos trabajadores con una camilla y se avisó al jefe de compañía [...]. Se sintió mal y se quedó junto al fuego, dijo él ser donde se encontraba bien, ratifica declaración del oficial [...] se le inquiera si se quejó de algún mal antes [...] todos dicen que no [...]. Practicante: Tomás Martín Aparacio: Había perdido el conocimiento y el corazón funcionaba muy mal. Trató de volver el conocimiento hasta que vino el médico.

El metge, segons declaració pròpia, va certificar la mort per «neumonía a frigore». No obstant, també hi certifica que s'havia fet tot el que s'havia pogut amb els mitjans que hi havia al seu abast i que, per aquesta raó, no hi ha cap responsabilitat civil o criminal: «ya que en el certificado de muerte está todo aclarado».⁶⁹⁶ Entenem que es van preparar i consensuar les declaracions de tots els implicats en l'objectiu de no deixar cap escletxa per on poguera cabre alguna reclamació per la família sobre la responsabilitat en la seua mort ni per als militar o l'empresa contractista de les obres, per a qui treballava. En el primer informe, el comandant parla de la “incompetencia” dels sanitaris, per tant, no sabem qui o què, en realitat, el va matar. Més encara, quan el metge certifica el diagnòstic sembla tenir relació amb una pneumònia provocada pel fred que devien passar en la Serra de Guadarrama en el ple de l'hivern de 1941, amb unes condicions materials de vida realment dures al treball i pobres quant a allotjament, vestuari i menjar, com estem veient. Dos dels 12 morts (16,6 %) estaven internats en el BDST 52 destinat a Toledo, que en 1942 es trobava treballant a “La Marañoso”, un complex de búnquers i fortificacions d'especial importància durant la Batalla del Jarama.⁶⁹⁷

Salvador Sanz Doménech va néixer a Aiello de Malferit el 10 de gener de 1918 i residia a Ontinyent. La primera referència que en tenim és que figura en el núm. 86 del reemplaçament de 1939 quan es va produir la revisió de quintes el 31 d'agost de 1939;

⁶⁹⁶ AHM, Causa 103.545, nº 4179-1. Expedient informatiu del 19-2-1941. «La Comisión Liquidadora de CC archiva el caso 28-6-1944 [...]. Revisión del procedimiento el 4-10-1944. Rafael Gómez del Valle Rojas - Secretario y coronel de Infantería y el Coronel Juez Instructor del juzgado especial de campos de concentración, Piamonte 2 (Madrid); 23-10-44 se hace entrega de las actuaciones a la Auditoría de Guerra de la Región, pasa a la Fiscalía a efectos de estadística, 6-11-1944. DP 9033. Cuerpo o institución que tramita. Compañía de construcción. Se archiva sin declaración de responsabilidades civiles. No se impuso correctivo por falta leve. 6-2-1945».

⁶⁹⁷ AMSA; Gómez Inesta, Miguel, Llibre-registre entrada, 23-7-1942; AMG: Ferrer Martínez, Alfredo, «Certificado Defunción, 3-6 i 8-6 de 1942», Llibre-registe entradas, 8-6-1942. «De la toma de La Marañoso al desastre de Ciempozuelos - Grupo de Investigadores del Parque Lineal (GIPL) ». S'hi va reobrir, acabada la guerra, una fàbrica de productes químics, que juntament amb una fàbrica de canons, constituïen un complex de producció artillera. *Bunker de la Marañoso, inicios de la Batalla del Jarama* - mapaymochila.es

de professió llaurador, va ser classificat com a «rojo» per l'Ajuntament, que per altres referències sabem què volia dir persona de marcada o significada militància esquerrana i, per tant, molt o especialment Desafecte. Quan va ser classificat era presoner a Belxite (Saragossa), treballant en un batalló desenrunant i reconstruint aquesta població destruïda durant la contesa. És molt probable que fos capturat durant la guerra o en desfer-se els fronts a finals de març de 1939, que passara a un camp de concentració i que estiguera classificat o pendent de classificació. En tot cas, a l'Ajuntament d'Ontinyent sabien on hi era i per la classificació apuntada va ser, versemblantment, el responsable de la seua permanència en el batalló. Quan es va produir la classificació de la seua quinta, apareix filiat a Belxite el 17 de març de 1940. El full de classificació s'envià a Ontinyent i en ell no consta la classificació política. Es diu que no pateix cap defecte físic i que és declarat útil per a tot servei. S'informa d'una ferida cicatritzada en el braç esquerre que podria ser de la guerra o a causa del treball al batalló.⁶⁹⁸ El 21 de maig següent Salvador patia un accident a Quint d'Ebre:

[...] en ocasión de hallarse destejando en el tajo denominado fábrica de cementos, tuvo la desgracia de hundirse parte de la techumbre donde trabajaba, cayendo al suelo precipitadamente, resultado con magullamiento general según manifiesta el practicante que ha efectuado la primera cura.- De las averiguaciones que he podido sacar [...] no ha existido por parte del lesionado culpabilidad (sic), ya que el accidente fue inesperado.⁶⁹⁹

Salvador Sanz va ser traslladat a l'Hospital Militar de Saragossa perquè tenia seccionada la medulla espinal, on va morir el 12 de juliol següent. Mentre patia aquesta llarga agonia l'Ajuntament el conceptuava: «útil para todo servicio y no tiene nada que alegar». La Comissió de Classificació així el declara el dotze de juny de 1940, com si res haguera passat. El fallo definitiu de la Caixa de Reclutes, eixe mateix mes,

⁶⁹⁸ AMO, Quintes, 1940.

⁶⁹⁹ AGMG, BDST, [Salvador Sanz Doménech, C.2502, Expt. 133.229].

és d'Indiferent, segurament, perquè portava més d'un any en camps de concentració i batallons de treballadors, i en tot cas havia de sotmetre's a una nova classificació quan fos cridada la seua quinta a incorporar-se a files.

José Calabuig Ferrero era d'Ontinyent, de la quinta de 1936, sabater, sense militància abans de la guerra, afiliat a la CNT en esclatar aquesta i voluntari. Va caure presoner en el Front de Castelló en 1938 i va ser enviat al CC de Logronyo.⁷⁰⁰ Classificat Desafecte, va ser internat al BDST 12, a Irurita (Navarra), d'on va fugir el 18 de maig de 1941, estant capturat el 20; el 26 va ser enviat al batalló núm. 1, a Punta Paloma (Cadis), com a represàlia, i internat en la Companyia de Castics de Sierra Carbonera al juliol. Va morir en una «Clínica habilitada de la Almoraima» el 8 de desembre del mateix any a causa de "colitis". Segons els informes de FET i de l'Alcaldia d'Ontinyent, el motiu de desafecció era que havia estat soldat voluntari durant la guerra.⁷⁰¹

Sobre Eugenio Torremocha Gascó tenim diferents versions de la causa de la mort, segons la documentació que consultem. Per un costat, l'informe oficial del Batalló, no de l'hospital, diu que va morir d'anèmia i colitis aguda, per l'altre, segons la informació extreta de l'ATC, va morir a causa d'un accident i no a l'Hospital Militar d'Algesires (Cadis).⁷⁰² El primer és un informe que s'ha de lliurar a les autoritats militars responsables dels batallons de treballadors. És a dir: a la JCCBD, al Ministeri de l'Exèrcit, la Caixa de Reclutes i les autoritats locals de Sueca perquè informen la família, que hauria de rebre la tràgica notícia per via de l'Alcaldia. En canvi, la de l'ATC és documentació interna per als responsables militars que controlen el personal

⁷⁰⁰ AMO, Quintes, Secció Tercera, Expedient General, 1936.

⁷⁰¹ AGMG, BDST, [José Calabuig Ferrero, C. 787, Expt. 29.801].

⁷⁰² AGMG, BDST [Eugenio Torremocha Gascó, C.4109, Expt. 139.467]; CDMH, ATC: BDST 27 "extracto para el comisario del mes de julio de 1941", C. 93, Expt. 12.

dels batallons i la despesa que acompanya el seu manteniment. Per això li podem atorgar major credibilitat, més encara, quan a la disenteria que addueixen com una de les causes de la mort, esmenten anèmia, que podia interpretar-se com manca d'aliment, o, també, hemorràgia massiva. Per tot plegat, creiem que es va voler amagar la causa real de la mort. D'altra banda, de res van servir els esforços de la mare pregant al comandant, reiteradament, que tinguera en compte els avals que havia anat aconseguint i enviant-li durant els mesos anteriors a través del mateix fill, i, com que no feia efecte, la mare entenia que el comandant no els acabava de creure, demanant-li a l'oficial que fos ell mateix qui els demanara:

«[...] rogándole que si a bien lo tiene solicite informes a esta localidad de su residencia donde podrá informarse de la conducta del mismo para que con arreglo a las disposiciones vigentes se proceda en su día [...]. Concha Tornera Martínez.

El Perelló de Sueca, 14 de mayo de 1941».

El fet que qui escrivia no era la mare que figura en el full de filiació - Rita Gascó- sinó una altra persona que n'estava capacitada i ho faria en el seu nom, potser també influïa en la decisió final. A més, recordem que cada cert temps hi havia proposta de presoners per a canvi de classificació que, com anem explicant, també depenia dels informes locals. Desconeguem si Eugenio en va ser proposat, si comptava amb els informes locals preceptius, a què el comandant devia remetre's, per a fer efectiu el canvi. Segons la còpia del certificat de defunció "falleció en la Clinica Militar habilitada de la Almoraima", que depenia administrativament de l'hospital d'Algecires, l'1 d'abril de 1941.⁷⁰³

⁷⁰³ *AGMG*, BDST, [Eugenio Torremocha Gascó... ídem]. Un presoner d'Aiora internat en un batalló durant la guerra va ser executat en 1939. Es tracta de Vicente Sánchez Costa, de la quinta de 1936, destinat al BBTT 2 a Villaverde Bajo (Madrid), on hi treballava en la reconstrucció de la línia MZA. Va ser ingressat en hospital Militar de Valdemoro entre desembre i gener de 1938-1939, per "quintanas" (febra de les

De la resta no tenim més dades que les que apareixen en el quadre 57. No obstant, volem cridar l'atenció sobre un fet en què cal insistir per a determinar l'impacte mortal real que estem tractant d'esbrinar. Hi ha morts que no es van produir en el batalló o en els centres de la sanitat militar, sinó al domicili de les víctimes que tornaren malaltes o greument incapacitades a conseqüència del tracte a què hi van ser sotmesos durant el temps de captiveri; com en el cas de Vicent Gregori de Sueca que va morir a l'Hospital Militar de Saragossa i per les dates i tipus de notificació que arriba a Sueca es possible que estiguera internat en un BBTT.⁷⁰⁴ En el cas d'Enrique Salvador Mompó, la relació es pot establir de forma més clara, ja que estava internat en el BBTT 63 al juny de 1940 on és possible que contraguera la turberculosi que el va portar a la mort el 23 de juliol de 1941.⁷⁰⁵

trinxeres). El 10 d'abril de 1939 va desaparèixer del batalló del qual tenia informe de bona conducta. A l'abril de 1940, el Jutjat Militar núm. 1 el buscava per desertor, tot i que havia estat executat al novembre de 1939. Segons l'informe d'alcaldia del 4 d'abril de 1940 era militant destacat d'UGT, propagandista de la causa marxista, voluntari «de bastante actuación y desafecto [...], por noticias de sus familiares fue fusilado, se les entregó las ropas del mismo». Segons l'informe de la Guàrdia Civil al Tribunal Classificador del BBTT 2, era «de ideologia izquierdista, no se sabe si vive o no, por guardarle luto los familiares. Se cree tomo parte asesinato del vecino..., voluntario y totalmente desafecto», Ayora, 5-4-1940. *AMAI*, Quintes, 1940, Correspondència, S/N; *AGMG*, BDST [Vicente Sánchez Costa, C. 3955, Expt. 129.852]; Vicent Gabarda Cebellán: *Els afusellaments del...*, p. 293.

⁷⁰⁴ *AMSU*, Governació, Quintes, oficis, C. 5545/250.

⁷⁰⁵ *AGMG*, BDST [Salvador Mompó, Enrique, C.3940, Expt. 128.922]: Registre Civil de Gandia. Secció 3a, Tom 49, Pàgina 35.

Quadre núm. 58. Impacte en l'entorn familiar del treball forçat

Municipi	Casats	Fills	Fadrins	Fills vídua	Familiar greu	Familiar mort
Albaida	1		2	1		
Alberic	6	2	26	1		
Alzira	14	7	35	2	1 - pare	
Aiora	12	10	11			
Carlet	26	12	8	1	1- esposa	
Énguera	6	2	18	1		
Gandia	13	5	13			
Lliria	3	3	8			
Ontinyent	7	1	34	1	1-pare	1-pare
Requena	17	8	16		1 - pare/mare	
Sagunt	11	6	39	1	1- mare	
Sueca	14	8	22	1	1- pare	1-pare
Torrent	7	3	13			
Villar	5	1	3			
Xàtiva	10	4	29	1		
Xelva	1	1	3		1 - pare	
Xiva	1	1	7			
Total	172	74	304	10	7	2

Font: AGMG i arxius municipals. Elaboració pròpia.

Els expedients analitzats no només ens permeten rastrejar l'estat sanitari en els batallons, sinó també l'impacte extens que l'internament en treballs forçats podia haver tingut sobre la diversitat de situacions familiars que es donaven entre els captius: pares que moren o es troben malalts greus, fills de vídues que tornen incapacitats per al treball, marits apartats de les seues esposes i fills que quedaven en situació més vulnerable. La inquietud constant de l'entorn del presoner davant la falta de comunicació per correu, o davant les notícies tràgiques que aquest portava.

En el quadre 58 aportem un extracte parcial de les situacions familiars que hem pogut identificar. Del total de 431 estats civils que hem acabat determinant (27,1%), 172 estaven casats (40%), dels quals 74 eren pares de família (43%), mentre que el 59% eren fadrins. A més, 10 d'ells eren fills de vídua, situació a què, en algun cas,

sabem es va afegir la paternitat dels presoners. Els qui es trobaven en aquests casos havien perdut el dret a pròrroga de primera classe com a castic per ser classificats desafectes. Per tant, el castic - com els empresonats- era també per a l'entorn familiar dels internats en la mesura que aquells depenien de l'ajut familiar per a sobreviure, com hem vist amb els paquets de menjar i girs postals que els pares que podien enviaven regularment als fills. Amb l'internament, passaven de ser el sosteniment de les seues famílies a una càrrega realment feixuga amb conseqüències de tota mena per als qui deixaven a casa, com els nadons i bolquers que es quedaran sense el pare o esposes i mares embarassades que quedaren sense l'espòs.⁷⁰⁶

És el cas de Vicent Vanaclocha, de Carlet, internat en el BDSTP 93 a Peñaranda de Bracamonte, que va rebre comunicació el 29 d'agost de 1942 de què l'esposa es trobava molt greu a punt de parir, mentre l'alcalde i el cap de FET-JONS tractaran durant el mes d'agost de gestionar un permís «se merece ayuda que en este caso es de justicia» segons el primer; i tractava de treure'l del batalló, el segon, apel.lant al comandant amb el seu aval personal: «pues tuvo un error político y no le orientaron por carecer de familia, pero su conducta fue y es buena». Tots dos van ser responsables de la seua situació en aportar informes que van contribuir a la condemna de 20 anys per auxili a la rebel.lió, «responsable de la dirección del semanario “RUTAS” donde se insultaba al ejército y al Caudillo», conmutada per 8 anys de presó major, el 7 de juny de 1941.

L'estat de precarietat i vulnerabilitat en què quedaven, no només els fills i les esposes, sinó també els pares empobrits per la guerra i la postguerra, malalts en alguns casos, arribarà a ser la causa directa o indirecta de la seua mort mentre els fills

⁷⁰⁶ AGMG, BDST, [Vicente Vanaclocha Vanaclocha, C. 4448, Expt. 8.175] AHD, PSU [V- 305- 1939 - 18026/1]. Finalment, serà alliberat al novembre del mateix any.

romanien al captiveri. Com que l'únic permís que es contemplava era, precisament, en cas de malaltia greu dels progenitors, esposa o fills certificada per metge i confirmada per la Guàrdia Civil, entenem que les missives que arribaven als batallons en aquest sentit reflecteixen el drama de les situacions que s'hi descrivien per a demanar l'eixida del presoner, ni que fora temporal, del batalló. Cosa que suposava afegir al patiment del captiveri, el de saber que no només no podien ajudar la família, sinó que es devien sentir responsables, que també buscava la repressió franquista, de la sort dels seus, a causa de la seua condemna a conseqüència de la seua oposició al règim. Així, Nicolás Cambres, de Requena, és un exemple d'aquesta tortura addicional: entre 1943 i 1944 va estar rebent notícies, cada vegada pitjors, de casa sobre l'estat greu dels pares. Només després de pidolar la mare repetidament al comandant del BDSTP 93, destinat a Marroc: «madre desdichada y padre moribundo» (15-3-44) amb certificats mèdics de 8 pessetes (per damunt del jornal diari mig al camp valencià) i la Guàrdia Civil va considerar que el pare realment podia morir, se li va donar un permís de 18 dies, en agost. Altres ni tan sols tingueren aquest "privilegi", com en el cas de Pedro Torregrosa, presoner de Sueca en el BDST 20, el pare del qual va faltar mentre les diverses agències que componien la burocràcia que administrava la violència repressiva sobre els presoners i les seues famílies esbrinaven si el seu estat de salut estava suficientment deteriorat per a gestionar el permís de Pedro. Ocorreguda la mort, l'agència repressora principal farà saber a les subordinades que «toda vez que esta Subinspección no puede conceder permisos a soldados trabajadores [...]. Ceuta, 19-8-1940».⁷⁰⁷

⁷⁰⁷ AGMG, BDSTP [Nicolás Cambres Gómez C. 4276, expt. 1.161]; AGMG BDST [Pedro Pérez Torregrosa, C. 3689. Expt.11.2841].

10.2.1.1.- Suport material i suport moral. El paper de la correspondència

La família va representar el suport alimentari i econòmic necessaris per a la supervivència dels presoners, també va suposar el suport fonamental en l'àmbit anímic i moral durant el difícil i dramàtic temps de captiveri mitjançant una constant i fluida correspondència que va esdevenir cabdal per a mantenir el fil afectiu amb els éssers estimats que va evitar l'enfonsament total davant de la violència humiliant i destructora a què hi van ser sotmesos pel règim franquista. Tot seguint l'estudi de Verónica Sierra Blas, escriure va esdevenir

[...] no solo en la terapia más eficaz que tuvieron a su alcance para superar las extremas y complejas situaciones aparejadas a la vida en cautividad, o el mejor arma de resistencia contra el sometimiento y el castigo, sino también, y sobre todo escribir se convirtió para todos ellos en el instrumento esencial para salvaguardar la identidad en medio de la desposesión absoluta y frente a los continuos y obsesivos intentos de transformación del “yo” desplegado por los diferentes regímenes represivos [...].⁷⁰⁸

Aquest suport també passava per les gestions dels familiars per a aconseguir treure'ls del batalló, un tracte més benèvol o una millor destinació que alleugerira en alguna mesura la situació dels captius, com hem vist en el capítol anterior. Gestions que la família havia de fer en moltes direccions, especialment quan els escrivien informant-los d'on i en quina situació es trobaven: obtenir els avals que no havien tingut durant la classificació i tractar de dirigir-los on calia perquè tingueren l'efecte desitjat. Poder accedir a aquesta correspondència significa, precisament entrar en

⁷⁰⁸ Verónica Sierra Blas: *Cartas presas. La correspondencia carcelaria en la Guerra Civil y el Franquismo*. Marcial Pons, Madrid, 2016, p. 21.

l'àmbit privat i poder resseguir les estratègies desplegades en aquest sentit que podem relacionar amb els mitjans amb què comptaven les famílies quant a relacions socials o capacitat de pressió per a aconseguir l'aval, si aquest no arribava o tenia l'efecte desitjat. Eixir del treball forçat va esdevenir un objectiu prioritari per a les famílies tant en el nivell econòmic (manutenció del captiu a costa de la família), com polític (ser considerat i tractat com a enemic a través del treball forçat) i social (l'exclusió en l'àmbit laboral del captiu i la família, romandre assenyalats i arrossegat la «taca» de per vida que impossibilitava la inserció i la normalització vital dins el nou règim). Aquesta finalitat va esdevenir una necessitat vital, quan el que perillava era la mateixa supervivència del captiu o dels familiars, a causa de la precarietat econòmica (especialment les mares vídues).

En la correspondència de Leopoldo Canet Pérez, presoner del BDST 27 per on passaren centenars de valencians i més del 80% dels internats en el treball forçat del seu poble, Llutxent (València), trobem tot això i encara més si la contrastem amb el seu expedient de Guadalajara i hi afegim el testimoni aportant pel seu nebot José María Canet Martí. La família de Leopoldo va arribar a viatjar (o a enviar-hi algú) a Madrid per tal de gestionar personalment i directament els avals que facilitaren la seua eixida del batalló, per la preocupació que els provocava el fet de saber que havia contret el paludisme poc després d'arribar a Tarifa. El fill, quan es va recuperar, els va poder orientar amb passos a seguir, ja que la qüestió depenia més de la classificació de les quintes i de les gestions dels poders local.⁷⁰⁹ A aquests agents locals del franquisme era a qui s'havien de dirigir i pressionar, ja que eren els responsables directes de la

⁷⁰⁹ «Padres no se gasten más dinero con los viajes a Madrid porque eso es sacarles el dinero y hacer nada porque [...] a ver si me dicen algo de las quintas. 13-10-1940». Quan va acabar la guerra, el pare de Leopoldo va lliurar els diners republicans i no li van donar res a canvi. Davant l'estupor i la ruïna a què s'enfrontava es va queixar al nou ajuntament, que li va contestar que si no tenia diners "¡robe'ls!". Entrevista a José María Canet Martí, entrevistat al gener de 2019. Per al control polític del bescanvi dels diners republicans: Antonio Calzado Aldaria: *Entre la nit ...*, pp. 124 -125.

seua situació tal com havia vist que succeïa amb els altres companys: «si no tienen repuesta a los avales que están en Madrid, creo que si Uds. no mueven nada por otro (il.legible), no adelantaremos nada. Padres aquí el que sale es por reclamación de alguien, Jefe, o porque reclaman en la Caja de Reclutas. Así que Uds. ya verán [...]. Tarifa, 21-1-1941».

Segons l'ATC, Leopoldo va ser declarat apte per a serveis auxiliars en passar pel TMM i considerar-lo Inútil Total, el 21 de gener de 1941. Deuria d'haver estat llicenciat tal com s'expressa en la documentació i tornar a Llutxent. Ell n'estava convençut i així ho va transmetre a la família, que li anava a enviar diners per al viatge. Tanmateix, no ho va fer fins al 6 de juliol de 1941, quasi sis mesos després.

Tot i que els pares van aconseguir un aval de l'Ajuntament que va arribar al comandant del Batalló (carta de l'11 de febrer), la inquietud i el neguit d'aquest captiu declarat inútil creixia i estava convençut que si no eixia era perquè de l'Ajuntament no feien les gestions adients en la Caixa de Reclutes (canvi de classificació) «perquè no van ellos a la (Caja), pues es que no quieren sacarme, pues ya lo saben [...]».

Les gestions en aquest sentit es van allargar i a finals de març continuava preguntat als pares si sabien res de la Caixa de Reclutes de Xàtiva. Va passar a Regiment el 6 d'abril de 1941, tot i que, segons l'ATC, va ser baixa en el Batalló llicenciat i apte per a SA (inútil). La maquinària burocràtica i militar-política va seguir el seu lent camí i el canvi de classificació va comportar que tornara a ser vàlida la pròrroga a què tenia dret i que li van denegar en classificar-lo desafecte; el 31 de maig de 1941 es demanava des de la Sotsinspecció d'Algesires al comandant del BDST 27 (no al del Regiment) si posava algun impediment per a concedir-li la pròrroga. No va ser llicenciat fins al 6 de juliol, segons consta en una part del seu expedient, mentre que en la portada diu que

«causa baja por SA el 31-9-1941». Cosa que ens alerta sobre l'anàlisi crítica que hem de fer de les fonts i la importància del seu contrastament amb les disponibles.⁷¹⁰

A través d'aquesta documentació privada sabem que l'internament en el treball forçat d'aquests joves, que a Llutxent continua considerant-se entre familiars i veïns d'aquelles víctimes un acte de violència vicària, una revenja dels vencedors sobre els vençuts (pare roig, fill al batalló!), va tenir conseqüències dramàtiques realment devastadores per a Leopoldo: malalt de paludisme, va trencar amb la núvia (carta del dia 23-1-1941). Segon el nebot, José María, «mai va estar bé a causa d'una cosa i de l'altra, amb períodes recurrents de febres altes i patia temporades de forts tremolors (calfreds) que no el deixaven viure».⁷¹¹

Aquests trencaments afectius i sentimentals van ser una conseqüència més, de no menor importància, per a les víctimes de la repressió que hem pogut veure en egodocuments, com autobiografies i memòries que ens han deixat diferents presos i presoners, que recorden i que reflecteixen amb amargor que significava perdre aquest suport fonamental per resistir les adversitats del captiveri, al que alguns hi van sucumbir.⁷¹²

Del que inferim que la pressió familiar davant les autoritats locals i militars va ser constant, aprofitant, en aquest cas, la correspondència per a fer-se presents davant d'aquells de qui depenia directament la vida dels seus fills, esposos o germans, en un

⁷¹⁰ CDMHS, Incorporados, ATC, BDST 27, "Revista del comisario del mes de enero de 1941, bajas ocurridas en enero con expresión del día de la baja.", C. 92, Expt. 6; AGMG, BDST [Leopoldo Canet Pérez, C. 2322 Expt. 31,522].

⁷¹¹ Fins a 26 veïns d'aquest municipi de la Vall d'Albaida, primer del País Valencià on es va proclamar la II República (Calzado: 2008 -53), que comptava amb 1.900 habitants en 1935, van passar pel treball forçat, estant el segon municipi amb més incidència després de la capital comarcal (Ontinyent); Maria Jesús Pérez Espí: *La repressió franquista...*, pp. 85-105.

⁷¹² AGMS, Sección 9ª, ICCP 1939-1942, BDST nº 12: «Expediente de suicidio incoado por muerte» [Manuel Pérez Muntiel, C.4472, Expt. 37.472]; ídem, BDST 20 [Máximo Martín Moreno-Carranza, C. 3507, Expt. 27.934].

acte constant que es podia considerar de resistència perquè no es resignaven a acceptar la situació en què trobaven els captius; per tant, qüestionar les decisions de les autoritats responsables, que havien enviat a uns al servei militar i a altres a l'exclusió del treball forçat, a uns batallons disciplinaris dels quals uns eixien abans que altres i altres, en canvi, hi romanien en funció de qui els avalara.

[...] enterada de que para licenciarlos necesitan informes de la localidad en que residía antes del GMN, le indico donde puede pedirlos [...] y como necesito para vivir el jornal de mi hijo, le ruego abrevie lo más posible los trámites.

Dándole las gracias de antemano, se despide de Ud. Saludándole brazo en alto.

Remedios Cuenca, Ariba (sic) España.⁷¹³

Fins al punt d'obligar els responsables a parar atenció sobre la situació dels captius quan aquests no escrivien o no arribaven les cartes amb la regularitat que deurien i la família passava setmanes sense saber del presoner.

Escribir una petición tambien es apropiarse de un acto, el de escribir, que implica dirigirse a la autoridad, y esto no es algo propio de las personas corrientes que escriben dada su condición de inferioridad, motivo por el cual su escritura puede entenderse como una transgresión [...] rellenar instancias, pedir favores, suplicar ayuda [...] han sido algunas de las estrategias que los subalternos para conseguir, en un mundo que siempre les fue y les es contrario, independientemente de la época en que nos situemos, pero también un medio efectivo para dejar rastro de sí, especialmente en el caso de aquellos acontecimientos históricos donde la necesidad de escribir se multiplicó por mil, como ocurrió y ocurre en las guerras y en los procesos represivos asociados a regímenes totalitarios.⁷¹⁴

⁷¹³ *AGMG*, BSDT [Juan José Tortajada Expósito. C. 4121, Expt. 140.157], captiu de Xelva, internat en el BBTT 9 a San Roque (Cadis).

⁷¹⁴ Seguint Augusta Molinar i Antonio Gibeli, citats en Verónica Sierra Blas: *Cartas presas...*, p. 163-164.

Els comandants, com a agents responsables d'executar la repressió, n'eren tan conscients que davant l'allau de cartes de súplica-pressió dels familiars - quan no arribaren notícies del batalló - demanant per la salut o la situació del captiu, ordenaven els presoners que escriviren a casa, informant ells a les seues famílies o, fins i tot, a les famílies, quan eren els presoners els peticionaris de notícies de casa, com en el cas del comandant del BDST 34, on hi estava internat Evaristo Viel Bru, del Perelló de Sueca, demanant al pare explicacions de per què feia més d'un mes que el fill no rebia correu de casa, desviant alhora la pressió de si mateix.⁷¹⁵ José Tormo Ferrero era presoner del BDST 5 de Melilla, d'Ontinyent, va ingressar en l'hospital al desembre de 1940 i continuava al febrer. Davant la insistència de la família per conèixer la seua situació, el comandant va ordenar als seus subordinats que se la informara «haciéndole a la vez las advertencias oportunas a fin de que no vuelvan a repetirse estas faltas por parte de sus familiares [...]. Zelouán, 29-1-1941».⁷¹⁶

10.2.2.- Resiliències i Resistències

L'informe d'Inspecció de 1942 feia notar que malgrat la misèria a què estaven sotmesos i el tracte que rebien, als batallons no hi havia queixes i imperava la disciplina i l'obediència. No obstant, hem pogut rastrejar i determinar actituds i accions que podríem considerar de desafiament i resistència quotidiana que manifestaven, en alguns casos, voluntat de seguir la lluita contra el nou règim, com les fugides, o almenys així ho van arribar a interpretar algunes agències que implementaven la

⁷¹⁵ AMSU, Governació 2998-2026, C. 529, inclusions i exclusions, pròrrogues, actes, 1927-29, 1936-40-41, allistament, incidències: oficis Caixa de Reclutes d'Alzira.

⁷¹⁶ AGMG, BDST [José Tormo Ferrero, C. 4103, Expt. 139.165].

violència sobre la qual aquell s'asseia. Tenim el cas de Miguel Puigcerver Palacio de Gandia, del reemplaçament de 1931, combatent republicà del batalló 804, va caure presoner en el Front de Toledo en agost de 1938, va ser classificat a Miranda d'Ebre i internat en el BBTT 14 a finals d'octubre del mateix any, d'on va fugir un mes després.⁷¹⁷

Hem identificat durant la guerra actituds de desafiament dins dels batallons. L'1 d'abril de 1939 va ser detingut i se li va obrir procés a un presoner de Xàtiva, tant per les actituds que manifestava davant els comandaments, com per algunes manifestacions titllades de subversives que havia realitzat al febrer amb motiu de la conquesta de Catalunya per l'Exèrcit rebel. Havia desobeït les ordres d'un caporal i se n'havia anat a dormir mentre li corresponia fer una guàrdia per un castic anterior

[...] y que al marchar dicho cabo cerró la puerta el dicho Arnau diciendo y `que bravos estáis´, en tono al parecer amenazador, que a la mañana siguiente [...] el mismo trabajador iba cantando el llamado "himno de Riego", siendo reprendido por un soldado que le hizo callar; que en la mañana del mismo día el trabajador Tomás Alcaraz Alcaraz en discusión con otro trabajador defendió al Arnau diciendo a un (sic) había dicho poco al cabo y llamando chivatos a los que acusaban aquel.

Tots dos van romandre detinguts fins que la causa es va sobreseure al juny, però se'ls va imposar mesos d'arrest per insubordinació lleu, que els allargava el temps de permanència en el batalló, tot advertint el Tribunal Militar: «de la adopción por

⁷¹⁷ AGMG, BDST [Miguel Puigcerver Palacio, C. 3742, Expt.116.370]. És probable que fora objecte de persecució en la postguerra, ja que «se instruyó información escrita que se remitió al Cuerpo de Ejército del Turia». El presoner Juan Bautista Hugo Martí García. [C. 3287, Expt. 86.766], veí de Sueca i del reemplaçament de 1939, obrer de vila, es va evadir, com l'anterior company, un mes després d'ingressar en el batalló disciplinari a principis d'abril de 1938. A diferència de l'anterior no apareix com a encausat a l'AHD, però se li va obrir procediment per deserció, que no hem pogut consultar. No obstant, altres casos van acabar amb condemnes de 6 anys de presó per aquesta causa. J. Màrius Climent: *El treball esclau...*, p.142.

Superiores inmediatos de los dos expresados de las medidas de precaución que dada la especial naturaleza de la Unidad de Trabajadores creyera conveniente». ⁷¹⁸

Calia, per tant, una major aplicació per part dels responsables de la disciplina que evitara l'existència de focus d'oposició que suposaven la propagació de les idees i el règim que es pretenia exterminar, amb l'adoctrinament polític franquista i el treball forçat, que no semblava del tot efectiu en aquest batalló. Tanmateix, sembla que no ho van aconseguir: Arnau i el company Alcaraz romangueren en el BBTT 114 fins al mes de gener de 1940, quan van ser internats en la presó del camp de concentració de Pamplona «sin que en este campo figure dato alguno de dicho soldado, encontrándose en el mismo caso el soldado Tomás Alcaraz Alcaraz». José María Arnau Sancho, del reemplaçament de 1939, forner, havia servit en Infanteria, va caure presoner i va ser classificat a Bilbao i internat en el camp d'Aranda de Duero (Burgos); va continuar en el treball forçat fins que va ser alliberat, no sabem si al març de 1940, quan el comandant certifica la bona conducta i confirma que «presenta signos externos de saneamiento en su ideología». Tot i això, va ser classificat desafecte per la Comissió corresponent de Xàtiva i internat al setembre de 1941 en el BDST 5 de Melilla, d'on en va poder eixir al novembre per canvi de classificació a l'octubre, quan van considerar que ja s'hi havia aconseguit el seu sotmetiment.

També era veí de Xàtiva Antonio Estarells Ortiz, presoner del BDSTP 94 va ser detingut per sospitós d'assistir a una reunió clandestina antifranquista, i una altra vegada per tinença il·lícita d'armes. Se li va obrir procés sumaríssim per la primera qüestió on s'acusava els participants «de haber sido sorprendidos en reunión en la que se conspiraba contra el Estado español, sin que este hecho se haya podido comprobar».

⁷¹⁸ *AGMG*, BDST [José María Arnau Sancho, C. 2085, Expt.18.337]. Saragossa, 31 de maig de 1939; *AHMX*, Quintes, Lligall 693. Revisión del reemplazo 1938-1941.

Va ser detingut a Xàtiva juntament amb Eduardo Benavent Torregrosa, Concepción Martínez Ramón i Rafael Aragonés Saborit.⁷¹⁹ Amb tot, Estarelles va ser empresonat, com els altres detinguts, pels seus antecedents «los procesados durante la dominación marxista estaban afiliados a las JJLL exaltando en sus conversaciones la causa roja, habiendo prestado los hombres servicios armados a las órdenes del comité». En 1944 el procediment va ser sobresegut. No hem pogut consultar el procés sumaríssim en el qual, probablement, hi ha la causa de l'empresonament d'Antonio i el seu internament en el batalló de penats 94, destinat a Lezo (Guipúscoa), primer, i a Sanlúcar de Barrameda (Cadis), entre gener de 1942 i juny de 1945, després. No hem trobat cap altre procés a aquest presoner. Estaríem, doncs, davant d'un cas de detenció preventiva atenent la pauta del dret penal de l'enemic que aplicava el franquisme seguint l'estel del sistema judicial de l'Alemanya nazi de perseguir les accions i prevenir les intencions, com resava la màxima de Reinhard Heydrich.⁷²⁰

El cas més evident que hem trobat en aquest sentit el tenim en el soldat de Xàtiva Vicente García, que va passar de la unitat on feia el servei militar a un batalló de treball forçat a causa de la seua actitud d'insubordinació i indisciplina manifesta amb queixes reiterades pel ranxo i els serveis que li assignaven, que expressen formes d'oposició individual que tracten de fer-se col·lectives amb l'exemple de la seua actitud pública, per tal d'atreure partidaris, que els serveis d'investigació de les unitats militars denunciaren com un cas de manca de cel - o per tenir bons avals - en la classificació

⁷¹⁹ *AGMG*, BDSTP [Antonio Estarelles Ortiz, C. 1623, Expt. 2.523], del reemplaçament de 1940, militant de les JJLL i la FAI; *AHD*, PSU [Rafael Aragonés Saborit y otros, Sumari 1157-1940, Expt.17.839/ 3]. Detinguts pels seus antecedents «los procesados durante la dominación marxista estaban afiliados a las JJLL, exaltando en sus conversaciones la causa roja, habiendo prestado los hombres servicios armados a las órdenes del comité [...]». Dada la relativa trascendencia de los hechos reseñados, la penalidad que en su día pudiera recaer sobre los mismos [...] procede que V.E. decrete el sobreseimiento provisional [...] que pasará al Juzgado Militar nº 8 de esta Plaza para libertad definitiva del procesado [...]. Valencia del Cid, 21 de Diciembre de 1944».

⁷²⁰ Pedro Payá López: «Ningún político republicano ...», p. 174. Francisco Miguel de Toro Muñoz: «Policia, denuncia i control social: Alemania y Austria durante el Tercer Reich», *Historia Social*, 34, 1999 (II), p.121-123.

política: «Según informes de la Guardia Civil antes y durante el GMN perteneció a la UGT (i al partit socialista), exaltó la causa roja, fue voluntario al Ejército rojo y está conceptualizado desafecto a la Causa Nacional».

Hi observem la utilització de la classificació a discreció (de la Guàrdia Civil, però no de FET o l'Alcaldia) i el mateix fet que, ara, es recorre a un informe polític negatiu per a justificar un castic tan dur com és passar a ser presoner en un BD en tant que desafecte-enemic, quan la indisciplina es podia salvar amb l'arrest en el calabós de la unitat armada on servia com a soldat.⁷²¹ Cercant represàlies dins els batallons trobem arrestos, com hem vist, però també fortes multes i increment del temps de servei a presoners que tracten de matar la fam que arrosseguen amb el que poden, com fent tripijocs amb el tabac, el menjar les mantes o cobertes de vehicles en connivència amb civils, en una època d'escassetesa extrema de queviures i productes industrials.

Altres desafiaments consistien en abandonament del batalló sense permís, arribar tard al recompte o, més greu, no respectar o incomplir amb els terminis establerts per a la concentració o algun permís, en cas d'aconseguir-lo, que podia acabar amb la denegació de qualsevol altre i recàrrec de mesos o anys en el temps de servei.⁷²²

La resistència podia ser manifesta o també íntima com a forma de mantenir la moral i els ànims davant el treball forçat, com les composicions poètiques i cançons que Miguel Castellote va escriure al Marroc. Veí de Pedralba (València), tinent de guerrillers de l'Exèrcit Popular de la República durant la guerra, empresonat a la presó Model de València en la postguerra i presoner-treballador entre juny de 1940 i octubre de 1942, on va escriure «Los presos del Baztán» o «Canción del Desafecto» que són

⁷²¹ *AGMG*, BDST [Vicente García Moral, C. 2841, Exp. 59.445].

⁷²² *AGMG*, BDST [José Montón Galdú, C.3453, Expt. 97.191]; [Blas Sesé Cayuela, C. 4038, Expt. 135.320], d'Ontinyent i Port de Sagunt, respectivament.

un exemple d'oposició al règim des de l'íntima clandestinitat, així com ho és la seua habilitat per a ocultar als vigilants un quadern on hi va anotar les seues impressions i pensaments. Font de gran valor historiogràfic per a l'estudi de les vivències dels presoners en els batallons de treballadors, singularment de les formes i fórmules que va poder adoptar-hi la resistència antifranquista, en les més dramàtiques i perilloses circumstàncies.⁷²³

Ara bé, el major acte de desafiament i resistència la constituïa, sens dubte, la fugida del BD, per a deixar de ser un presoner sotmés al procés de castics, humiliacions i tortures, que contemplava el procés de transformació ideològica mitjançant el treball forçat, a esdevenir un enemic que - ni que fos a escala individual - era capaç de seguir la lluita contra el règim imposat per la força. La fugida deixava en evidència tant el sistema de vigilància com la fal·làcia de l'adoctrinament i la propaganda que acompanyava el treball forçat, ja que, malgrat els perills i riscos que corrien els escapolits, mostraven l'alternativa al castic i la repressió exterminadora de l'oposició política. La deserció dels batallons de treball es considerava un acte tan greu que s'hi posaven tots els mitjans per a evitar-la, disparant i matant els qui ho intentaven; tractant de capturar els desertors que, si era la primera vegada, eren arrestats i se'ls imposava recàrrecs en el temps de servei. Si reincidien, eren enviats a les companyies de castic de cada batalló o els traslladaven a d'altres que en tenien, on realitzaven les tasques més feixugues, amb les condicions més dures i la vigilància més estreta.⁷²⁴ Les fugides

⁷²³ Aurore Ducellier: «Los poemas-misiva en las cárceles del primer Franquismo: una escritura cotidiana de supervivència», *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia 19*, 2019, pp. 95-122. Disponible en línia <<https://revistavegueta.ulpgc.es/ojs/index.php/revistavegueta/issue/view/22>>.

⁷²⁴ José Martí Ramón, nascut el 1922 a Beniopa (València) i emigrat a Barcelona, era presoner del BBTT 127 destinat a Vidángoz (Navarra), on va ser assassinat el 19 de novembre de 1939. Segons l'escorta que li va disparar pretenia fugir, però la versió transmesa dels veïns del poble, fins al segle XXI, és que havia eixit de l'allotjament per necessitat. Entrevista a la germana Rosa Martí Ramón, València, setembre de 2019. Fernando Mendiola i Edurne Beaumot: *Esclavos del franquismo...*, pp. 488-489, on figura com a procedent de Gandia.

i desercions de les unitats de treball forçat es consideraven una falta greu, aplicant-se un recàrrec de fins a quatre anys de permanència en batallons disciplinaris, si es tractava de la primera vegada. L'indult decretat per Franco el 28 de setembre de 1939 i l'Ordre circular de 22 de desembre del mateix any permetien la suspensió d'aquest castic que

quedará subsistente caso de reincidencia i reiteración criminosa dentro de un plazo igual al duplo del tiempo que supondría el normal desarrollo de la resolución dictada [...] procede la imposición de un nuevo recargo en su permanencia obligada en Batallones Disciplinarios [...] que sumados a los cuatro años de castigo impuesto por la primera deserción [...] que cumplirá en la Compañía de Castigo del Batallón núm. 75, en régimen previsto en orden de siete de enero de 1941 [...]. Madrid 25 de abril de 1941.⁷²⁵

Depenia del tipus i de les circumstàncies de fugida (individual, col·lectiva) que es decidia destruir definitivament al presoner enviant-lo a la pitjor d'aquestes companyies: a Sierra Carbonera. Tan gran era el temor que inspirava poder acabar en aquesta companyia de castics que va arribar a dissuadir més d'un presoner d'intentar fugir del treball forçat i passar a França, per dur que fos romandre en els batallons i propera que estigués la frontera.

Algun dels presoners a les seues memòries parla de l'existència d'un lloc de tortura, «el llamado Hipódromo cerca de Algeciras, temor y terror de todos nosotros [...], el que salía era para enterrarlo quién sabe cómo y dónde». Probablement, es tracte de Sierra Carbonera, la descripció més minuciosa de la qual ens la deixada un presoner mallorquí que hi va ser a causa d'un intent de fugida al Marroc francès. Ell va ser ingressat a l'Hospital Militar de Còrdova quan pesava 40 quilos i tots els dies veia ingressar i morir companys provinents d'aquesta companyia.

⁷²⁵ AGMS, Sección 9ª [Emilio Patón Serrano, C. 4323, Expt. 34.360]. Per a la seua aplicació efectiva: AGMG, BDSTP [José Vicente Soler Planelles, C.1905, Expt. 8532], d'Albaida; [Ramón Fassanar Cardona, C. 2638, Expt. 48.004].

Els metges allargaven l'estança dels malalts tot el que podien. Molts no anaven a recollir el ranxo perquè no tenien forces. Allà no hi havia serveis sanitaris ni religiosos. Se'ls menjaven els polls i el remei era pelar-los totes les parts del cos, obligant-los a banyar-se en aigua gelada, encara que hagueren de trencar el gel per a rentar-se, llançant-los dins a culatades de fusell. La mort era una constant a les obres per asfíxia. Quan ell va arribar en 1940 eren uns 400 i quan va ser traslladat arran d'una inspecció de la sanitat militar, en quedaven 80; la resta havien mort o eren a l'hospital.⁷²⁶

Tot i això, a l'Informe d'Inspecció citat, el General de la 22 Divisió desplegada en el Camp de Gibraltar, reconeix que en el primer semestre de 1942 va haver-hi 32 evadits i que es va capturar 19. La raó era la baixa moral existent pel tracte dispensat als presoners, que es proposava millorar amb més capellans i més propaganda.

A partir de l'ATC podem observar l'expressió dels presoners i escortes que figuren com a desercions i evasions en la relació d'absències mensuals, amb el que podem analitzar freqüències, èpoques i protagonistes.

⁷²⁶ Roque Yuste: *Añorando la República*, http://www.memoriacatalunya.org/assets/pdf/Libro_Roque.pdf, p.10 Gabriel Riera Sorell: *Crònica d'un presoner...*, pp. 60 i 67; Enrique Escrig Núñez: *«mi diario de...»*, 163.

Quadre núm. 59. Fugides dels batallons identificades durant la guerra i la postguerra

Cognoms i nom	Municipi	Quinta	Ofici	Militància	Unitat punitiva	Data	Resultat	Conseqüències
Soler Planelles, José Vicente	Albaida	1940	llaurador	PSOE/UGT	BD 92	6/40	capturat	c.* castic - Guipúscoa
Galdón Banaclocha, Lorenzo	Alberic	1941	llaurador	S/D	BDSTP 92	12/42	capturat	c. castic - Toledo
Calabuig Ferrero, José	Ontinyent	1936	sabater	CNT	BDST 12	5/41	capturat	c. castic - Cadis
Martínez Albelda, Francisco	Ontinyent	1939	jornaler	CNT	BDSTP 92	9/41	capturat	recàrrec servei
Navarro Ferre, Joaquín	Ontinyent	1939	sabater	UGT/JSU	BDSTP 92	9/41-1/42	fugit França	capturat pels nazis.
Martí Garcia, Juan B. Hugo	Sueca	1939	paleta	S/D	S/D	5/38	capturat	S/D
Puigcerver Palacio, Miguel	Gandia	1939	S/D	UGT	BBTT 14	11/38	S/D	S/D
Fornés Navarro, Antonio	Xiva	1937	S/D	S/D	BDST 29	4/41	capturat	c. castic - Cadis
Fasanar Cardona, Ramón	Xàtiva	1940	mecànic	S/D	BBTT 7	4/42	capturat	c. castic - Toledo

Font: AGMG i arxius municipals. Elaboració pròpia. *Companyia

Dels 9 valencians identificats, 4 (45%) ho van fer des del batalló 92, en diferents èpoques i tipus d'unitat punitiva (en 1940 per a desafectes i penats en 1941), que treballava en les fortificacions de Punta Galea, Cabo Villano i Las Arenas, estant la Plana Major allotjada a Getxo (Biscaia). En les altes del mes de novembre de 1941 de l'ATC apareixen com a evadits: Joaquín Navarro Ferre i Joaquín Martínez Albelda d'Ontinyent. Navarro Ferre va ser capturat uns dies després; empresonat, va patir represàlia a l'escamot de castic del batalló d'on fugirà amb altres tres companys el 14 de gener de 1942 que també hi eren per evasions anteriors. El comandant del batalló fa responsable de la fugida al caporal i un soldat que no van comparèixer al treball i al soldat de guàrdia a cura de sis treballadors, deixant que s'evadiren quatre d'ells, significant-li que els referits treballadors percebien els seus havers amb puntualitat, eren objecte de bon tracte i sana alimentació. Els dos evadits d'Ontinyent no havien estat capturats el juliol de 1943, segons la correspondència entre FET-JONS local i el

comandant del Batalló. José Martínez Albelda apareix llicenciat a Lora del Río (Sevilla) a l'alçada de febrer de 1947 de l'Agrupació de Batallons de Penats de la II RM, la qual cosa significa que va ser capturat i castigat amb recàrrecs de permanència en les agrupacions de batallons fins a la seua dissolució el 1948.⁷²⁷ José Martínez Albelda i Joaquín Navarro Ferre eren del reemplaçament de 1939. Tots dos van tenir una pena inferior a què els pertocava perquè, segons el Tribunal Militar que els va condemnar, eren menors quan van cometre els delictes de què se'ls acusava.⁷²⁸ Tot apunta al fet que són dos presoners que no només van arriscar la vida en guerra sinó que mantenen una actitud de resistència, d'insubmissió permanent, malgrat la duríssima i implacable repressió a què els va sotmetre la dictadura o, a conseqüència d'ella. De fet, José Martínez Albelda, que estava en llibertat provisional no es va presentar en la CR de Xàtiva al setembre de 1941, quan el van cridar a concentració com a condemnat en llibertat provisional per a ser internat en un batalló de penats.⁷²⁹

Desconeixem els avatars pels quals va passar Martínez Albelda fins que va ser capturat, més de dos anys després de la fugida del batalló. Es va ordenar l'interrogatori de les famílies de tots dos, per si els amagaven o s'havia posat en contacte amb ell. El servei d'Informació de FET-JONS d'Ontinyent preguntava al Batalló sobre tots dos al juny de 1943, ja que ni uns ni altres en sabien res tot i la pressió i vigilància exercida sobre els entorns familiars dels fugits. Quant als interrogatoris, consistien a apallissar la família perquè confessaren el que sabien. És l'experiència que va viure el pare de

⁷²⁷ *AGMG*, BDSTP, [José Martínez Albelda, C. 4366, Expt. 4.824]. Va ser voluntari en guerra i en ser capturat va tornar a fugir del batalló, a l'octubre de 1944.

⁷²⁸ *AHD*, PSU, [José Martínez Albelda, S. V-10615-39 -20333/6]. Condemnat a 6 anys de reclusió major [Joaquín Navarro Ferre, S. V-10615-39 -20333/6]; per a la diversitat de formes de resistència a les dictadures: James C. Scott: *Los dominados y el arte de la resistencia*. Arre (Navarra), Txalaparta, 19.

⁷²⁹ *AMO*, Quintes, Correspondència, 1941. Ofici de l'alcalde al tinent de la Guàrdia Civil per a capturar-lo i que interroge la núvia i la família "por ser gente roja" i per això considera que li hauran facilitat la fugida, ja que és un fanàtic de la FAI. L'alcalde creu que hi ha una organització anarquista clandestina a Ontinyent i que si l'agafen cauran els demés, 20-9-1941.

Joaquín, que va salvar la vida gràcies a la intervenció del gerent de la fàbrica tèxtil on treballava de cap de mecànica.⁷³⁰

En canvi, de Joaquín Navarro Ferre sabem que va fugir a França i que és molt probable que s'hi unira a la Resistència francesa, ja que va ser capturat pels nazis, segons la informació aportada per l'Amical de Mauthausen, on figura que va passar a França en 1939. Tanmateix, però, tenim constància que va ser detingut a Ontinyent el 18 de maig 1939, empresonat, sotmés a consell de guerra i condemnat a 12 anys de presó menor per Adhesió a la rebel·lió en sentència del 18 de setembre de 1939. Va ingressar en el Batalló de Penats 92 l'agost de 1941, fugint amb Martínez Albelda el 13 d'octubre. Va ser capturat el 16 enviat a l'escamot de castic del Batalló d'on va escapar amb tres companys més el 2 de gener de 1942. Pendants de la confirmació de què formara part de la resistència francesa i que siga esta la raó de la seua detenció, apuntem la possibilitat que la fugida col·lectiva que va protagonitzar podria estar en relació amb les xarxes d'evasió que operaven al sud de França en aquells anys. La seua deportació a Alemanya coincideix amb la de molts altres resistents detinguts que els nazis decidiren a conseqüència del desembarcament de Normandia el 6 de juny de 1944, en l'anomenat "tren fantasma" o tren dels resistents amb destinació a Dachau (Baviera) que va anar recollint presoners en presons i camps de concentració de camí per la França ocupada. «Tardó dos meses en llegar a su destino [...]. A bordo había más de 700 hombre y unas 60 mujeres. [...] dos meses de sed constante. Los vagones (de ramat) eran como hornos [...]. Resistíamos con la ilusión de que iban a liberarnos en cualquier momento».⁷³¹

⁷³⁰ Entrevista amb una neboda de Joaquín Navarro, Ontinyent, 13 de gener de 2019. Aquest familiar em va aclarir que el segon cognom del seu oncle és Ferre, i no Ferri, segons consta als expedients, nascut a Alcoi el 22-7-1918, resident a Ontinyent. Des que va desaparèixer del batalló no en saberen res més.

⁷³¹ Testimoni de la membre del maquis i presonera Conchita Gange recollit per Evelyn Mesquida: *Y ahora, volved a vuestras casas. Republicanos españoles en la resistencia francesa*, Barcelona, Ediciones B, 2020,

Segons la transcripció del Fons de l'Arxiu de l'Amical de Mauthausen:

Va caure presoner dels nazis en data indeterminada i des de Compiègne, el 18 de juny de 1944 va ser deportat a Dachau. Posteriorment va ser destinat al kommando Allach. El 26 d'agost de 1944 va ser traslladat al camp de Flossenburg, al kommando Hersbruck, on va ser assassinat el 18 de març de 1945.⁷³²

Els *kommandos* eren les destinacions per a treballs específics dels Camps de concentració i treball (Konzentrationslager) principals com el Kommando Gusen dependent del KL de Mauthausen, on hi van morir, com a mínim, 3.891 republicans espanyols.

D'altra banda, observant com es van produir alguna d'aquestes evasions en el BDSTP 92, veiem que són reiterades, semblen organitzades i, segons el cap del batalló, ha hi hagut negligència en el servei de vigilància i, no sabem fins a quin punt, connivència amb els escapolits- per acció o omissió- , ja que no es va impedir l'evasió, ni es va avisar immediat de la mateixa per part del soldat de guàrdia, la qual cosa no implica només falta de zel en el servei de vigilància, sinó també la negativa a complir ordres de disparar.⁷³³ És possible que hi haguera algun tipus de solidaritat amb els evadits i resistents, qüestió que podria estar relacionada amb l'avís de l'Inspector dels

pp. 46-56 i 163. Portal PARES, Españoles Deportados a campos de cconcentacion nazis, 1940-1945, <<http://pares.mcu.es/Deportados/servlets/ServletController?accion=4&opcion=20&loc=5862>>; Alberto Marín Valencia: *Españoles en la resistencia francesa 1940-1945*, tesi doctoral, UAB, 2019, <http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/137237/1/AMV_TESIS.pdf>. «El campo de Compiègne en Francia, merece un apunte especial, dado el recuerdo especialmente dramático para los que allí estuvieron y sobrevivieron. Era el campo de concentración de prisioneros en Francia para ser enviados, en el “tren de la muerte”, a los campos de exterminio alemanes», p.155. En els arxius francesos de la resistència no l'hem trobat. Segons la doctora Victoria Fernández només hi consten els anomenats i considerats «homologats»; quan va acabar la guerra mundial «tuvieron que presentar justificantes y demás, y en esa época [...] los españoles tenían otras tareas más urgentes como sobrevivir. En definitiva, sólo constan los que tuvieron medallas ya que para otorgarlas les tuvieron que abrir expediente [...]», correu electrònic del 20-1-2022.

⁷³² Adrián Blas Mínguez Anaya: *Campo de Gusen. El Cementerio de los republicanos españoles*. Monografías del exilio español 8, editorial Memoria Viva, Asociación para el estudio de la deportación y el exilio español, Madrid, 2010. Agraïsc a l'autor la informació de l'Amical. També es pot consultar en la base de dades del “Portal PARES, Españoles Deportados a campos de concentración nazis, 1940-1945”.

⁷³³ AGMG, BDSTP [Joaquín Navarro Ferre, C.1800, Expt. 6.250].

batallons de la 4a Regió sobre la selecció dels escortes on caldria buscar i hauria de mirar-se, sobretot, la seua “inquebrantable” adhesió al G.M.N. Més encara, quan es tractava de penats, marcats com a «delinqüents» convictes per la qual cosa requerien especial vigilància i disciplina. Cosa que no semblava garantida, en aquest cas, per uns escortes que podrien estar realitzant el servei militar perquè eren exsoldats de la República i excompanys de trinxera dels presoners, a qui no havien classificat com a Desafectes.

En el BDSPT 94, quan estava destinat a Cervera (Lleida), va ser detingut i processat un caporal perquè no permetia que es maltractara als presoners fins el punt que «maltrató de obra a un soldado escolta del Batallón y al preguntarle otros soldados escoltas por que no pegaba nunca a ningún trabajador, manifestó que no lo hacia ´mirando el día de mañana`».

La justificació de l'ús de la violència pel cap del batalló és tota una declaració de principis de com s'havia de tractar i actuar amb els presoners:

[...] el jefe que suscribe reunió a todo el personal de Escolta, les hizo ver la importancia de la misión que tienen encomendada y la conducta pèrfida del Francisco Martínez Martínez, maltratando a un compañero suyo y protegiendo a los trabajadores; resultando al propio tiempo que en modo alguno debían dejarse de llevar por utopías de posibles venganzas y que ellos desde aquel momento estaban obligados a dar mayores muestras de entereza y energía y amor al régimen en cumplimiento de sus deberes, para no ser tildados de cobardes. 29 de septiembre de 1942.⁷³⁴

Amb tot, hem identificat arrestos de presoners per negligència en el treball, desercions i fugides que els podien costar la vida, encara que no per això deixaven de passar. En aquests casos, com els que es van produir el gener de 1941, en el BDST 12,

⁷³⁴ AGMG, BDST [Francisco Martínez Martínez, C. 3341, Expt, 90.106].

la motivació primera és la necessitat d'assaciar la gana. No obstant això, la resposta a la represàlia, a l'arrest, per tornar després del recompte al BD, va ser la fugida definitiva d'aquest, com en el BDTP 92 un any després, indicativa potser d'una actitud de desafiament i resistència al castic humiliant dels treballs forçats o de no suportar més la situació de presoner. Les declaracions del Cos de Guàrdia apunten al fet que van rebre ajuda per part dels habitants del poble de Garinoain (Navarra), que els hi van proporcionar menjar i dels quals no hi ha constància que denunciaren la fugida a les autoritats locals, policials o militars de la zona. A través d'aquests informes podem fins i tot resseguir i incidir en la resposta local a la presència de batallons de treballadors, en les actituds de la població davant aquesta, segons es tractara dels comandaments o dels presoners.⁷³⁵

11.- Conclusions

A partir de la investigació que hem plantejat sobre l'impacte del treball forçat i el control social, el primer que cal remarcar és la importància de les fonts locals per tal d'abordar el procés de configuració i evolució d'aquest vessant de la violència política/repressió que el franquisme articulava en dues fases: la depuració i el càstig resultant com a forma de prevenció i dissuasió de qualsevol oposició present o futura al nou règim.

Al País Valencià, el canvi de govern en la Generalitat i la Diputació que es va produir a conseqüència de les eleccions de 2015 va marcar una fita quant al procés de reconeixement i dignificació de les víctimes de la Guerra, la Dictadura i la Transició

⁷³⁵ *AGMG*, BSDT [Claudio Brotons Arroyo, C. 2257, Exp. 28.013].

per tal de restituir les víctimes d'accions i règims antidemocràtics. Des de conselleries com Justícia i Transparència o Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València s'han impulsat accions dirigides a fomentar la investigació acadèmica, l'exhumació de fosses on van ser llançats els afusellats del franquisme, s'han implementat accions en diferents direccions amb ajudes i subvencions als ajuntaments i associacions memorialistes per fomentar la recerca en l'àmbit local i social. La fita més important en aquest sentit ha estat, sens dubte, l'aprovació de la Llei de Memòria Democràtica Valenciana, al novembre de 2017 que, per primera vegada, contempla un tractament específic per a les víctimes del treball forçat, alhora que s'hi insisteix i s'hi incideix en la recuperació i protecció documental de la memòria democràtica valenciana (article 18.1 de la Llei), com s'ha començat a fer, entre altres actuacions, amb l'inici de la digitalització per part de la Universitat de València dels expedients dels valencians identificats en el fons de batallons disciplinaris de l'Arxiu General Militar de Guadalajara, procedents de la província de València, víctimes del treball forçat durant la guerra i la postguerra. Llei especialment important per a recuperar i catalogar arxius locals que encara presenten greus deficiències de conservació i accés, com hem pogut comprovar a municipis com Xelva i Xiva. Aquests dos, juntament amb altres quinze dels caps de partit judicial de la província de València han estat d'on hem extret la informació arxivística necessària de la present tesi, a través de l'anàlisi crític de la documentació militar local generada des de la fi de la guerra civil, estant l'expedient de revisió de quintes de 1940 la font base - que no única - per a identificar les possibles víctimes del treball forçat. Fonts locals que s'han contrastat amb les militars com la dels expedients personals del fons de batallons disciplinaris de l'Arxiu militar de Guadalajara i la documentació generada per la institució encarregada de la gestió dels presoners de guerra, existent a l'Arxiu militar d'Àvila.

L'aportació d'institucions que es van implicar en la recuperació de la memòria del treball forçat a la Província de València, com l'Aula d'Història i Memòria Democràtica de la Universitat e València i la Delegació de Memòria de la Diputació de València han fet possible una aproximació comptable a l'impacte del treball forçat a la província de València a partir de la identificació dels expedients existents a l'arxiu General Militar de Guadalajara. A partir d'aquesta documentació, sabem que s'hi conserven, com a mínim, 5.083 registres de treballadors forçats durant la guerra i la postguerra amb residència a municipis de la província mentre eren al captiveri. Amb aquesta tasca, en què hem participat, hem pogut plantejar un estudi d'impacte real o, si més no, que representa una via d'aproximació a la realitat, que constituïa un dels objectius principals de la tesi, com també demostrar que només aquell fons representa una part, majoritària, si, no obstant, una part que s'haurà de contrastar i complementar indefectiblement, amb els fons locals, com també hem vist i demostrat en cadascun dels dèsset municipis CPJ. Per això, ha estat necessari partir de la historiografia local, així com recercar i recuperar el vessat humà que aporten els testimonis orals i les memòries de les víctimes que ens situen la dimensió real del seu patiment viscut i transmés, que arriba fins als nostres dies quant a la seua dignificació, encara pendent.

Hi hem aplicat aquesta metodologia amb un enfocament micro a causa de l'absència de documentació a la capital provincial, però, també, perquè els CPJ caracteritzen la complexitat socioeconòmica i política de la societat valenciana dels anys trenta del segle passat.

Els resultats, sempre aproximats, de la present recerca ens diuen que més d'un terç (35,55%) del total de presoners identificats ho han estat a partir de fonts locals. Els dèsset municipis CPJ aporten 572 registres locals (10,07%) al còmput total del treball forçat que, d'entrada, ja suma 5.655 víctimes identificades en la Província de València.

Si extrapolem aquests percentatges als aportats per les institucions públiques, amb la revisió de l'AGMG, la recerca local podria significar 1.807 valencians més que haurien estat internats en unitats de treball forçat en la província, és a dir, un mínim de 6.890, mentre no es complete anàlisi de la resta de municipis i la mateixa capital, tasca a hores d'ara inabordable, a causa la desaparició de la documentació de quintes a València. No obstant, si el criteri per a realitzar l'extrapolació és el de la població, la dels partits judicials representa el 18% del total de fet de la Província en 1930, de la qual es va veure afectat pel treball forçat el 9,11 % de mitjana, segons les xifres que aportem al llarg de la tesi. Mètode que aplicat a la població total de la província d'aquell any (1.042.154) ens abocaria una xifra per damunt de les 9.000 víctimes (9.494). Si continuem amb l'anàlisi que hi hem plantejat, això representaria també el 9,11% del conjunt de la població que podria arribar, com a mínim, a doblar-se si disposem de les xifres de població masculina adulta, precisant molt més, així, els resultats. Com que ens movem en barems de xifres mínimes, a partir de l'estudi realitzat, com a hipòtesi de partida de futures recerques, potser aquesta última xifra s'aproxime més que no la primera a l'impacte real del treball forçat a la província de València, en la mesura que la majoria dels municipis se situaven per sota dels 10.000 habitants, on s'hi concentren, com els estudis citats han demostrat, un major percentatge de víctimes de la repressió en xifres absolutes durant la postguerra, i nosaltres, amb aquesta tesi, hem pogut corroborar.

Quant a la repressió no comptable del treball forçat, no podem esbiaixar el seu impacte sobre les famílies dels mossos que, a hores d'ara, no podem quantificar, però que estem segurs que va tenir un abast considerable en afectar milers de famílies que perdien els caps de família: pares, esposos, fills dels qui depenien en una època

marcada per la pobresa i la precarietat alimentària i laboral, que esdevingueren causes de malaltia i mort entre elles.

Tractar d'entendre l'abast i significat històric del treball forçat durant la guerra civil i el primer franquisme ens obliga a entrar en la naturalesa del règim, les seues fonts ideològiques i històriques de què va beure en la seua conformació com una dictadura militar de classe que naixia, mitjançant la violència, com una alternativa antidemocràtica amb disposició i vocació de permanència, com així ho va demostrar durant els 38 anys d'existència a la província de València. Els suports militars i civils que confluïren en el colp d'Estat iniciat el 17 i 18 de juliol de 1936 tenien com a miralls, models i suports internacionals de la seua acció els feixismes europeus nascuts, imposats i consolidats a partir de la postguerra mundial. Durant els anys vint i trenta del segle XX, com l'alternativa a Itàlia, primer, i Alemanya, després, de la burgesia capitalista davant el perill que consideraven representava la democràcia quant a mobilització i participació social en el poder de les classes populars. És impossible entendre la creació d'estats totalitaris per part de Benito Mussolini i Adolf Hitler sense les facilitats i suports de les dretes italiana i alemanya que decidiren aplanar-los l'arribada al poder com a instrument de destrucció de sistemes liberals-democràtics, perquè des de la violència estatal i l'irredemptisme l'ultranacionalista expansiu promogueren la disciplinarització i control del moviment obrer organitzat en partits i sindicats de classe, que consideraven amenaçaven, o, com a mínim, qüestionaven la seua hegemonia social i política secular. La forma en què Adolf Hitler va imposar el règim nacionalsocialista a Alemanya, mentre a Espanya tractava de consolidar-se la democràcia republicana inspirada, precisament, en la República de Weimar, fou alhora inspiradora per a la dreta catòlica, sobretot, els monàrquics i els grups minoritaris feixistes espanyols, manipulats i dirigits aquests últim per la primera i la segona, i un

model per a aconseguir acabar amb ella. Especialment quan, des de 1932, saberen que podien comptar amb el suport per a assolir-ho del règim feixista italià.

Hitler, per a obtenir els seus objectius polítics havia de destruir als qui prèviament havien estat identificats com l'“anti-Alemanya” a qui es va dedicar a perseguir i eliminar, internant-los en camps de concentració, oberts com un instrument de castic, depuració i exclusió social dels elements que considerava aliens a l'autèntica Alemanya, definida i reunida en comunitat nacional-racial, perquè considerava que formaven part de la conspiració jueva-marxista que ja havia conquerit la Unió Soviètica i s'expandia a través dels partits comunistes pel món. La creació de l'Estat nacionalsocialista es plantejava com una lluita per la supervivència, el que comportava aplicar a la societat una política d'excepció, de guerra contra la societat civil per a depurar-la i deslliurar-la dels seus enemics, dels elements que la corrompien. Així, amb l'argument de la defensa de la supervivència pròpia, emprant la terminologia del biologisme eugenèsic derivat del darwinisme social, s'establí la divisió entre amics i enemics, patriotes i antipatriotes, afectes i desafectes al nou règim arribat per a salvar Alemanya de la destrucció a què la portava la república de Weimar. Les formes, els mitjans i els resultats enlluernaran la dreta catòlica i monàrquica (liderades per José María Gil Robles i José Calvo Sotelo, respectivament) de l'època a Espanya, com el camí a seguir per salvar-la d'una amenaça semblant que significava la II República, entesa en termes de conflicte existencial tal i com el van plantejar els teòrics del feixisme:

[...] de la traslación de la propia «guerra total» al modo de gobernar: la movilización de masas, su voluntad de encuadramiento total de la población, y la inocuización del «enemigo», con el objetivo de purificar, revigorizar o fortalecer el cuerpo sano de la

comunidad [...] en la que el «enemigo» era alejado de la comunidad política y llegaba a ser deshumanizado, facilitando, como había señalado Schmitt, su eliminación física.⁷³⁶

Jose María Gil Robles, aglutinador i cap de la coalició de la dreta catòlica majoritària durant la república traduïa al context espanyol les idees i estratègies nazis en 1933

Es necesario en el momento presente, derrotar implacablemente al socialismo [...]. Hay que fundar un nuevo Estado, una nación nueva, dejar la patria depurada de masones judaizantes [...]. ¡Qué importa si nos cuesta hasta derramar sangre! [...] Llegado el momento, el Parlamento o se somete o lo hacemos desaparecer!⁷³⁷

Entenem que no hi ha millor compendi del programa ideològic-polític que aquest amb què es presentava la CEDA a les eleccions de novembre de 1933, que començarà a implementar-se en les instruccions reservades del general Emilio Mola com a resposta de l'UME i la dreta catòlica-monàrquica i feixista al resultat de les eleccions de febrer de 1936. Perquè, a diferència d'Alemanya, on Hitler disposava de l'aparell repressor de l'Estat per a destruir la democràcia, a Espanya eixe poder havia de ser assaltat i arrabassat als seus legítims posseïdors. El "Director" considerava, des de la seua mentalitat colonialista-supremacista de militar africanista, a la qual s'hi afegia la consideració bio-política d'infrahumans de les classes treballadores, que a aquestes calia disciplinar-les, exterminant els més militants i contumaciosos per a escapar els lideratges obrers i escampar la por a través del terror. A més de la coneguda base cinquena de la primera "Instrucción Reservada" de 25 d'abril de 1936, sobre quin era

⁷³⁶ Ignacio Tébar Rubio-Manzanares: «No solo "justicia"...», p. 297.

⁷³⁷ Paul Preston: *Un pueblo traicionado...*, p. 282.

l'objectiu de la rebel·lió militar que es preparava, en la Instrucció del 30 de juny, apartat per a Marroc, establia directament eliminar «los elementos izquierdistas: comunistas, anarquistas, sindicalistas, masones, etc». Pas previ i necessari per fundar un nou estat que mai més es fonamentarà «ni sobre las bases de sufragio inorgánico, ni sobre el sistema de partidos [...] ni sobre el parlamentarismo infecundo y nocivo».

És a dir, netejar i depurar el cos social dels qui es considerava l'anti-Espanya per a fundar un nou estat seguint l'estel·la dels feixismes europeus aliats que impulsaren i feren possible la concreció del colp d'Estat i el sosteniment dels rebels en una guerra provocada per a facilitar l'extermini i el políticidi, pensat i planificat de bestreta. En el nou context històric que es va obrir amb la rebel·lió militar es van crear els camps de concentració i el treball forçat des del dia que aquella es va iniciar. Com diu Francisco Navarro: «Los campos de concentración obedecían a la planificación dentro de un plan diseñado para exterminar de raiz todo vestigio republicano viviente».

En la mesura que el Colp no va tenir els efectes desitjats quant a una presa del poder més o menys ràpida, però si quant a l'esclat d'una guerra, que també preveia Mola en les seues instruccions per a Navarra del 31 de maig de 1936 (núm. 14), els camps de concentració i el treball dels enemics-presoners estaven implícits i previstos entre els plans de contingència que signifiquen les mateixes instruccions reservades; entre els que s'incloïa l'assassinat selectiu dels líders i dirigents republicans i l'ús de la violència indiscriminada per a paraitzar l'enemic. Tanmateix, cal remarcar-ho, mai es va plantejar l'extermini de l'Exèrcit republicà que els va fer front, però si la seua derrota i sotmetiment a través de la depuració de tots i cadascun dels seus components, per a aconseguir l'objectiu de la submissió i enquadrament social dins de l'ordre i la jerarquia de classe que es buscava amb la guerra. La depuració militar i política era el mitjà per a destriar els afectes al nou règim, que naixia amb la guerra, dels qui no ho

eren. La divisió de la societat entre amics i enemics durant la guerra esdevé el fonament polític d'aquesta depuració que hem demostrat que constitueix la base del procés sobre el qual s'articula el treball forçat com a forma de castic i aprofitament laboral, així com el seu impacte i seqüeles sobre els soldats reclutats en els municipis caps de partit judicial de la província de València, mentre l'Estat de Guerra hi va estar vigent, entre 1936 i 1948.

Pel que hem pogut estudiar, a través de les anàlisis i dels exemples aportats, els treballs forçats en la rereguarda republicana, per la seua improvisació, no semblen haver tingut ni l'organització, ni la sistematització, ni els objectius de llarg abast que tingueren a partir de 1937 en territori rebel durant la guerra. Cosa que devia redundar, en termes generals, en un menor impacte personal i moral sobre els presos i presoners que en foren víctimes. Per a entendre, mai justificar, els abusos i l'ús de la violència potser, fins i tot, el terror, per a forçar els presoners internats a treballar en les obres de fortificació en la rereguarda republicana, cal tenir presents qüestions com les derrotes constant en la guerra relacionades, sobretot, amb la dificultat creixent que significava l'accés a recursos bèl·lics (i de tota mena) o la mateixa necessitat urgent i desesperada d'aturar a un enemic superior, sobretot a Catalunya, on s'hi van concentrar les operacions de l'última fase del conflicte. Sense oblidar l'existència d'estructures de poder i decisió, versemblantment autònomes dins el Govern republicà, com el SIM.

Desconeixem estadístiques de xifres o percentatges del treball forçat o el seu impacte en la rereguarda republicana. Fins ara no hem vist un nivell d'institucionalització amb l'objectiu de treure un benefici públic i privat com la historiografia si ha determinat que existia en el règim franquista durant i, sobretot, després de la guerra, sostingut en el temps, arribant a esdevenir el benefici econòmic que hi aportava una finalitat en si mateixa.

A l'aprofitament laboral es va afegir l'adoctrinament polític-religiós durant la guerra i després, on l'Església catòlica va tenir un paper central, ja que la transformació ideològica dels presoners, el seu "sanejament" polític que faria dels desafectes o dubtosos homes nous, era una de les missions encomanades, que lideraria, entre d'altres, el franciscà saforenc Miguel Oltra, format teològicament i política a l'Alemanya nacionalsocialista. Règim que admirava i li servia de model, juntament amb la Itàlia feixista, en els seus discursos als presoners dels camps de concentració per a explicar la superioritat moral de l'Estat totalitari sobre el liberal-democràtic. El protagonisme de l'Església en la repressió és palesa en la reclassificació dels presoners dels batallons de treball al final de la guerra i després. L'ICCP només contemplava que es realitzara, durant la guerra, a instància del capellà de la unitat de treball forçós, qüestió que incidia en l'aspecte fonamental de la classificació: fomentar la divisió a través de la delació entre companys de captiveri com a mètode per a implantar i mantenir el nou règim.

Qüestió que venia practicant-se amb els presoners segons foren presoners o presentats (desertors) i amb l'establiment d'agents informadors al si dels batallons de treball. Consumada la derrota republicana, les noves autoritats franquistes locals de la província es constituïran i actuaran com les fonts d'informació i d'avalis adients i essencials de cada municipi per a procedir a la classificació dels presoners i el seu alliberament dels camps i dels batallons, segons les normes establertes al final del conflicte. Cosa que possibilitaria completar un fitxer estatal d'antecedents polítics i militars de tots els participants en la guerra civil, constituït per més de 3.500.000 persones mobilitzades, que també constituïria la base documental tant del fons polític-social del CDMH de Salamanca com, del fons parcial de l'actual Arxiu General Militar

de Guadalajara. Tancant així el cercle de control sobre els enemics per part de la comunitat de repressió franquista.

Aquesta allau de presoners i la depuració total a què s'havia de sotmetre l'Exèrcit derrotat va servir per a justificar el manteniment el treball forçat en la postguerra, aconseguint l'ICCP el control de la classificació en traslladar-se als camps, que es mantingueren oberts fins a finals de 1939, per a aquesta comesa.

Ha estat a partir dels arxius municipals que hem pogut apropar-nos al procés de depuració de la postguerra i quin va ser l'abast i l'impacte real del treball forçat, de les seues conseqüències i seqüeles de tota mena. Els oficis que arribaven demanant informació quedaven anotats en els llibres-registre d'entrada i eixida, com el mateix document físic, són essencials per destriar l'impacte local d'aquests dos vessants d'una mateixa forma de repressió com era l'internament en camps de concentració i la seua derivació a unitats de treball forçat. Hem vist com es va discriminar unes quintes d'unes altres; a partir de l'estudi d'aquesta documentació podem acceptar que va ser més fàcil per als soldats sense acusacions majors de 32 anys tornar a casa que per als menors.

Anaven els primers en els llistats i en les demandes d'informació d'antecedents, però també foren els beneficiaris de l'única alternativa a l'aval que es contemplava de forma singular, que quedava a discreció dels comandaments, com era la conducta observada en el mateix camp. L'ocupació militar és el marc on actuen els agents de la repressió política, alhora que podem relacionar aquest desplegament de forces amb la situació i tasques a què es va sotmetre els batallons i unitats de treball assignades a cada divisió del Cos d'Exèrcit.

Centrant-nos en la província de València, d'on hem estudiat 17 dels 21 partits judicials en què es dividia en 1939, hem tractat d'identificar les agències implicades en la repressió, entre les quals destaca el SIMP, la missió del qual consistia a realitzar detencions, interrogatoris, recollida de denúncies, elaboració d'un fitxer policial propi, tal com s'havia organitzat durant la guerra, amb la finalitat d'actuar contra els enemics del nou estat i abastir d'informació els tribunals militars si així ho requerien, com hem vist a Lliria. Altres institucions que formaven part de la dinàmica depuradora, així com del control polític-ideològic de la societat és la DIDREM, ja que es tracta d'una altra jurisdicció i apunta als càrrecs i actuacions locals. No obstant desconequem l'ús que se'n va arribar a fer d'aquesta informació, que sembla un altre precedent de la Causa General que s'obrirà l'any següent.

L'ocupació de la província va precedir a l'establiment de tot el sistema repressiu i de control social partint de les operacions de quintes que s'havien de refer, aplicant-hi els criteris militars i polítics de l'Exèrcit vencedor. Com la revista que havien de passar els reservistes o la concessió de pròrrogues. L'afany classificador es veu en les instruccions de les Caixes de Recluta on es demana antecedents polítics dels reclutes cridats al servei militar.

A la fi del conflicte ens trobem en plena fase de recollida de fitxes declaratives i informes per a la classificació per la jurisdicció militar de qui depenien els exsoldats republicans. Amb aquesta acció se li atorgava al poder polític local la determinació de les víctimes de la violència, així com la imposició del temps de condemna, mentre que el poder militar executaria el castic, estenent, més encara, la por, la coacció i la intimidació entre la població. Aprofundint, alhora, els lligams entre tots els agents de la repressió; multiplicant, en definitiva, la seua eficàcia com a mitjà de dominació política i de control social.

A través de l'anàlisi d'aquesta classificació (que es repetirà en cada crida entre 1939 i 1942) comencem a aproximar-nos a l'impacte de la guerra sobre aquestes quintes, d'on es podria iniciar el rastreig del possible nombre de morts, exiliats, desapareguts i fins i tot desconeguts que no són classificats per no tenir antecedents locals, el que pot fer referència a refugiats que no han tornat a les localitats d'orige en agost de 1939. Havien de transmetre la sensació de control amb aquestes classificacions que podien ser percebudes com a constants pels vençuts des que havia acabat la guerra. El que mostraven, d'altra banda, era que, qui ara tenia el poder era una minoria que representava o podia tenir el suport, com a molt, d'una quarta part dels mossos classificats, mentre que més de la meitat eren considerats contraris o sospitosos de ser-ho al nou règim. La classificació podia considerar-se un acte de violència continuada i repetida en el temps, que aportava als seus impulsors una eina més de control social.

Per això, cap a final d'aquest any se'n va plantejar una altra, més extensa, que marcara una altra vegada l'efecte de les mesures repressives i dissuasives que el règim estava implementant a terra hostil, com així havia identificat majoritàriament a la societat valenciana. Amb aquestes dades tractem de relacionar les classificacions polítiques amb l'impacte del treball forçat que estudiem durant 1940. Hem abordat la seua plasmació local a partir de la cronologia que vol dir el calendari de les operacions de quintes aplicades a la repressió sistemàtica i sistematitzada durant un any en què se succeeixen les ordres, normatives i instruccions referents als presoners de guerra a què se sumen les revisions dels reemplaçaments de la guerra, aprofitada per a realitzar la depuració política dels revistats. Alhora que es produeix una reorganització dels batallons de treballadors, que es nodriran, majoritàriament, amb els classificats Desafectes de les quintes de 1936 a 1941; però no només, ja que també hi internaran els pertanyents a quintes anteriors i posteriors com a conseqüència d'aquesta depuració

estant, de fet, la major incidència sobre determinats reemplaçaments, com els de 1933 a 1935. Situació que pot estar relacionada amb la realitat que aquestes van ser les quintes en files al juliol de 1936, llicenciades a causa del Colp i tornades a cridar quan aquest va esdevenir en guerra.

El nou règim necessitava conèixer els homes “lleials” amb què comptava utilitzat l'Exèrcit com a maquinària d'exclusió i repressió política i social. Alhora, podia completar el mapa dels suports reals o consentits al nou règim a conseqüència de la divisió entre vencedors i vençuts, sobre qui es va abocar tota la maquinària burocràtica-repressiva per a acabar de destruir qualsevol acció amb perspectiva de resistència o insubmissió present o futura, que assegurés la pervivència del nou règim. Aquesta depuració feia convergir jurisdiccions per a evitar que ningú deixara de rendir comptes davant el nou règim, per exemple quan s'inquireix per la situació econòmica, doncs, segons el resultat de la classificació, el mosso podia resultar encartat, empresonat i passar per un consell de guerra que podia condemnar-lo. Addicionalment, d'ofici, l'expedient passava al Tribunal de Responsabilitats Polítiques per a incoar la sanció econòmica derivada de la sentència, o podia aquest tribunal actuar a través de denúncies o per investigació pròpia, procés que també podia acabar amb sanció econòmica.

Si bé, en 1940, ja no es tractava “només” de denunciar o informar, sinó de classificar tots els quintos i, de retruc, les seues famílies, cosa que va incidir més en el protagonisme local de la classificació, en haver de reclassificar tots els soldats que participaren en la guerra, encara que ja ho hagueren fet (com amb les quintes de 1939-41). Hem tractat de demostrar fins a quin punt aquesta depenia i estava a l'arbitri i la voluntat de les comissions i nous poders locals, segons els criteris ambigus aportats per les Caixes de Recluta, com la formulació d'antecedents desfavorables per a

determinar qui era afecte o indiferent en funció de la percepció i interpretació de la conducta del classificat, i com s'acabava determinant la classificació definitiva per aquestes. Deixant el que entenem un marge tan ample per a la decisió local que podia anul·lar quasi qualsevol acció desfavorable amb la interpretació que se li podia aplicar a la consideració dels Indiferents, dins d'un sistema de classificació amb trets inquisitorials, en la mesura que els mossos havien d'aportar els avals escaients per a evitar una classificació contrària al "Movimiento Nacional", que es confrontaria amb la informació recollida per la comissió de classificació de cada municipi. Un poder local amb un paper protagonista cada vegada més central en la mesura que havia d'informar dels antecedents als comandants dels batallons, on hi romanien com a presoners els seus veïns, i entre aquells i les famílies d'aquests, de qui rebien peticions d'aval per a poder facilitar l'alliberament del treball forçat. Qüestió que no va deixar de plantejar situacions contradictòries dins el bloc local de poder, perquè a tots no els venia bé fer de jutge dels seus veïns, com hem vist a Sagunt, o provocant dissensions a l'hora de la classificació, com a Ontinyent. Només analitzant i confrontant la documentació local i militar hem pogut endinsar-nos en la complexitat que significava el procés de classificació per tractar d'explicar qui i perquè va ser enviat al treball forçat i qui se'n va poder lliurar.

Indirectament, aquesta metodologia ens ha permès abordar els possibles suports locals o la percepció que el franquisme en podia tenir i quantificar-lo a partir de la classificació política: quins percentatges de cada municipi es consideraria proper, en alguna mesura, al nou règim i estaria disposat a prestar-li suport i defensa arribat el cas. Destriant, alhora quina part es considerarien enemics, que haurien de ser sotmesos a castic anòmic, exclusió i vigilància constant.

Com que va afectar les quintes mobilitzades durant la guerra i encara més, pràcticament, abraçava la totalitat de la població masculina de la província de València compresa entre els 16 i els 45 anys a l'abril de 1940, per tant, els reemplaçaments des de 1915 a 1945, nascuts entre 1895 i 1924. De la majoria dels reemplaçaments anteriors a 1933 i posteriors a 1941 no disposem de la classificació, doncs, les conclusions sobre la mateixa han de ser parcials. Cosa que no és obstacle per a poder afirmar que, depenent de cada municipi, el que es desprén de la depuració militar de la immediata postguerra és que quasi la meitat de la població havia de ser sotmesa-dissuadida de qualsevol actitud que representara algun perill present o futur per al règim, a través de la combinació de la coerció-intimidació preventiva que significava la mateixa classificació. Alhora, es buscava atreure els no considerats Desafectes a través d'una inclusió passiva en el règim que representava el fet d'integrar-se en el nou Exèrcit franquista i ser considerats soldats de la "Nueva España", amb capacitat per a exercir els drets que el règim els atorgava a aquests exsoldats republicans, que presentaven una situació diversa relacionada amb la diferent trajectòria històrica local durant la II República i, sobretot, els anys de guerra. Encara que el que pot ser desperta més interès d'aquestes xifres és la notable diferència que mostren entre el nombre total de Desafectes i el que finalment hem trobat en el Treball Forçat, com a Alberic o a Sagunt, on, en més d'un cas, sembla que era conseqüència de l'existència de diferències de criteri a l'hora de decidir-hi la classificació política de determinats veïns. És a dir, la gradació en la repressió i l'aplicació de la violència que es considerava necessària, suficient o innecessària per part de les autoritats locals. El que ens duu a plantejar i problematitzar el protagonisme dels alcaldes com a intermediaris entre el poder militar estatal i la població local que acudia a ells buscant favor, en una sort de nou caciquisme i clientelisme polític, especialment en municipis on el poder

municipal era objecte de disputa pels enfrontaments polítics existents dins del bloc de poder local. Cosa que requeria suport social, que s'havia de demostrar davant la comunitat local, com en el cas d'Ontinyent o d'Aiora i que podia arribar a l'enfrontament amb actituds de força i desafiament, que hem identificat a Requena, Sagunt o Llíria.

Aquestes mostres de com "funcionava" un sistema de repressió que era font de poder a través del favor, que les autoritats militars podien qüestionar, deixaven en evidència el poder local, que podia respondre entrebancant un sistema que en absolut podia existir sense la col.laboració local precisa i ràpida quant als informes requerits per la maquinària burocràtica-repressiva sobre la qual s'asseia el nou règim. Informació d'antecedents i, també, l'observació constant, que se'n requeria de les autoritats locals sobre els sotmesos a depuració en cada moment, implicant-les directament en la imposició del castic, esdevenint i formant part de la implementació, la modulació i l'impacte de la violència.

El gruix de les víctimes del treball forçat en 1940-42 es concentren en aquells exsoldats dels reemplaçaments de 1936 a 1942 classificats Desafectes per les Comissions de Classificació locals, que no aconseguiren aval ni tingueren la suficient capacitat de pressió sobre aquestes que els canviés la classificació abans de ser cridats a files.

La classificació no acabava amb el castic que significava l'internament en un batalló disciplinari per a desafectes. A través de la documentació militar sobre un d'ells, el número 12, hem pogut esbrinar el funcionament intern quant a la pràctica i política franquista amb els presoners desafectes i les accions i reaccions d'aquests per a deixar de ser-ho i deixar el batalló. Alhora que hem realitzat una aproximació als resultats d'ambdues estratègies a partir dels informes polítics-socials existents en una

part dels expedients personals, que eren enviats per les autoritats locals a requeriment del comandant, per a conformar les fitxes personals per a l'arxiu i control policial de la “Jefatura de Campos de Concentración i Batallones Disciplinarios”, que substituiria en les seues funcions a l'ICCP a partir de l'estiu de 1940. Així, plantejem i mostrem fins a quin punt les autoritats franquistes locals empraven el seu poder d'una forma discrecional a l'hora d'abocar els seus veïns a un destí tan incert com humiliant.

La dissolució dels batallons de treball estaria relacionada amb la mateixa modulació de la violència estatal, que s'uniria a la social, integrant els treballadors forçats existents a finals de 1942 als regiments de l'Exèrcit. Tot i això, les contradiccions entre la política que pretenia seguir el règim i la pràctica real de la mateixa ho impossibilitava, en la mesura que aquesta era fruit de la seua pròpia naturalesa política conseqüència dels seus orígens i configuració, a partir de la violència desfermada amb el colp d'Estat, estesa i multiplicada amb la guerra que va provocar per assolir el poder total.

A més, el treball forçat es va estendre per abraçar els membres dels reemplaçaments reclutats a partir de 1940, que havien quedat exclosos del servei militar per estar encartats o complint condemna imposada per un consell de guerra que els aplicava el Codi de Justícia Militar de 1890. Codi a què es fa referència en les sentències, amb les alteracions adients per a poder justificar l'aplicació sistemàtica de la pena de mort i poder estendre la repressió “amb cobertura legal” sobre un percentatge creixent de la població. Davant el sistema de repressió preventiva, emprat abastament com a mètode de submissió (els BBTT serien un exemple paradigmàtic), el franquisme va enviar els encartats amb causa sobreseguda provisionalment, en llibertat provisional o presó atenuada pendants de judici, o amb sentència ferma, als camps de concentració per ser destinats a batallons. Raó per la qual havien de complir el servei militar pendent en un

batalló de treball forçat per a penats, que no es van dissoldre fins que no es va alçar l'estat de guerra en 1948.

L'anàlisi dels Consells de Guerra i dels expedients militars dels fons de batallons de penats ens ha permès conèixer que el temps que hi van romandre estava en funció del temps de condemna i les revisions de pena que hem de relacionar amb els diferents indults que van anar decretant-se entre 1941 i 1945 i del reemplaçament a què pertanyia, així com de la política penitenciària del règim quant a concessió d'indults. El temps d'internament per als penats, en el seu conjunt, era major que el que van romandre els desafectes en batallons disciplinaris entre juliol de 1940 i desembre de 1942, data de la seua dissolució. Com que les quintes de 1938 a 1941 no van ser cridades fins més d'un any després (entre setembre de 1941 i febrer de 1942), la majoria dels desafectes no van restar més d'un any en el treball forçat. En canvi, els reemplaçaments de 1938 a 1941 van tenir més mesos de "mili" a causa de la guerra mundial i el perill creixent de què Espanya es trobara involucrada més directament que amb l'enviament de la Divisió de Voluntaris a combatre amb Hitler contra L'URSS.

El treball forçat penat es va estendre com a castic als "fugits" i retornats de l'estranger i als sancionats per la Fiscalia de Taxes que no podien pagar les fortes multes imposades per a combatre el mercat negre, que el règim havia creat amb l'autarquia. Ampliant i tancant, així, el cercle de la repressió amb el treball forçat, que també es practicava com a fórmula per a rebaixar pena a través en les Colònies Penitenciàries Militaritzades i els Destacaments Penals, per aprofitar laboralment i beneficiar-se econòmicament de la gran massa de mà obra captiva existent a les presons, a conseqüència de la victòria franquista en la guerra civil. Tot i això, hem pogut confirmar que el franquisme va tindre la intenció d'atreure els presoners als principis i postulats ideològics del règim, cosa que semblava molt present entre els

objectius de la institució de qui depenia i del seu Inspector en Cap, César Mateos, a partir de l'anàlisi de les seues reflexions que derivaren en contradiccions quan es confrontaven amb els mitjans i les pràctiques constatades. Cosa que posa en dubte que realment fos així. Doncs, la "preocupació" per atraure i integrar en la "Nueva España" es traduïa, en realitat, en l'acció preventiva que significava el treball forçat quant a la possible oposició que aquests Desafectes al Règim, en major o menor grau, pogueren representar en el present i el futur. El que ens aboca a afirmar que, en realitat, el maltractament i l'escassa alimentació, a què en general es va sotmetre els interns, causa real de la feblesa i l'estat de necessitat continu que els afectava, constituïa, versemblantment, una estratègia per a obligar els presoners a tractar de sobreviure cada dia com podien, allunyant-los, així, de cap pensament o actitud de resistència. Les condicions de supervivència immediates i primàries estaven relacionades amb la quantitat i la qualitat de l'alimentació que se subministrava a unes persones sotmeses a un treball esgotador que realitzaven, segons els mateixos responsables de la violència, en condicions infrahumanes, en una situació general de penúria alimentària a causa de la política autàrquica imposada pel règim.

Si s'apel.lava a millorar l'alimentació dels presoners era per simple conveniència econòmica, ja que el dèficit de calories els portava a llargues i costoses estances a l'hospital per les malalties que aquest provocava, i que podem corroborar a partir de l'anàlisi de les dades aportades pel Tribunal de Comptes quant a l'ingrés creixent de presoners en els hospitals militars i disciplinaris arreu de l'Estat durant els anys 1941 i 1942. No era alié a aquesta situació, més aviat una causa estructural, la corrupció, els espolis i robatoris a l'Estat i als presoners que es produïen als camps de concentració i batallons, que ens han explicat abastament les víctimes a través de les seues memòries publicades i la seua correspondència privada, dins un panorama socioeconòmic que

cal recordar i relacionar per tal d'entendre accions, decisions i respostes tant dels agents implicats en la repressió, com de les víctimes que l'hagueren de patir.

Els seus descendents directes i familiars, depositaris de la memòria dels captius, tant se val el municipi o el testimoni, són coincidents: si van aconseguir sobreviure va ser, en bona mesura, gràcies a l'ajut familiar. El subministrament de queviures i diners des dels municipis de residència als batallons on es trobaven internats era continu i constant per part de les famílies, conscients que els fills, nuvis, marits i germans n'hi depenien. Tanmateix, l'impacte humà va ser extens i durador, encara que a causa dels buits documentals entenem que no hem pogut determinar-lo en tot el seu abast. Per a abordar-lo hem relacionat la xifra de morts i incapacitat amb les d'hospitalització, tot i que devem d'advertir que tots els presoners morts no van passar per l'hospital, ja que n'hi va haver en el batalló o en el trasllat a l'hospital. La xifra final és realment provisional, perquè no hi hem afegit els presoners que van morir després d'haver estat alliberats a causa de les malalties concretes, que l'anàlisi de la documentació ens duu a intuir. En canvi, hem pogut determinar que més d'un terç dels hospitalitzats van acabar incapacitats (comptant les incapacitats temporals i els derivats a serveis auxiliars hi arriba al 40%), de fet, tant per al servei d'armes com per al treball. Fins al punt que, en no pocs casos, aquelles malalties i incapacitats de tota mena, concretes en els batallons, els acompanyaren i determinaren, en bona mesura, la seua existència, arribant a ser causa d'una mort prematura o d'altres patologies (com l'alcoholisme o greus alteracions psíquiques per trencaments afectius) que també els amargaren i acurtaren la vida. Seqüeles pràcticament impossibles d'identificar sense els testimoniatges de les famílies de les víctimes, especialment per a resseguir les trajectòries posteriors al treball forçat, així com el possible impacte en les següents generacions.

Perquè enfront es va alçar una Dictadura i un Estat d'etiologia feixista i pràctiques pròpies del feixisme i d'altres dictadures no menys violentes, que sempre va tractar de desvincular-se de la responsabilitat dels drames i tragèdies personals i familiars que per a un nombre significatiu d'ells va arribar a significar aquest castic induït per les autoritats locals, a causa de la seua consideració d'enemics. Tanmateix, malgrat la repressió i por escampada, la coacció i la intimidació constants va haver-hi resistències i oposició quotidiana al règim per part de les víctimes i dels seus familiars, que van des de fingir malalties a insistir davant els responsables de la seguretat i la sort dels internats a través de la correspondència, que els feia presents davant d'aquells de qui depenia directament la vida dels seus éssers estimats. Una resistència a no resignar-se a acceptar la situació en què trobaven els captius i, per tant, a qüestionar les decisions de les autoritats responsables. L'accés a aquesta correspondència significa, precisament, entrar en l'àmbit privat i poder resseguir les estratègies desplegades en aquest sentit, que podem relacionar amb els mitjans amb què comptaven les famílies quant a connexions socials o capacitat de pressió per a aconseguir l'aval o poder comprovar si aquest arribava o tenia l'efecte desitjat. En aquest sentit, hem pogut determinar actituds i accions que podríem considerar de desafiament i resistència quotidiana com les fugides per a aconseguir aliment, arribar tard al recompte, no treballar, amagar i inutilitzar les eines de treball, traficar amb elles, no respectar, incomplir amb els terminis establerts per a la concentració o algun permís que es pagaven amb arrestos i allargaments del temps de captiveri com a treballador forçós. En altres casos hem vist, fins i tot, voluntat de seguir la lluita contra el nou règim, com la deserció i la fugida definitiva que van estar presents en els batallons; també a causa del tracte que rebien i que deixava en evidència tant el sistema de vigilància, com la fal·làcia de l'adoctrinament i la propaganda que acompanyava el treball forçat. Malgrat

els perills i riscos que corrien els escapolits, no hi deixaven de mostrar als companys una l'alternativa al castic i la repressió exterminadora de l'oposició política. La deserció dels batallons de treball es considerava un acte tan greu que es posaven tots els mitjans per a evitar-la, disparant i matant els qui ho intentaven o exterminant-los a través de l'enviament a un batalló de castic, si eren reincidents.

El 23 de febrer 1981, Jaime Milans del Bosch i Ussía va ocupar amb forces blindades València i va imposar, una vegada més, la llei marcial a través d'un "Bando de Guerra" il.legal que significava l'adhesió de la 3a RM al colp d'État que s'havia iniciat a Madrid. Aquest militar, colpista en 1936, atrinxerat a l'Alcazar de Toledo⁷³⁸ i voluntari de la División Azul, afirmava actuar en nom del rei. Segons el testimoniatge del llavors redactor de Las Provincias, Ferran Belda, Maria Consuelo Reyna, sotsdirectora del diari, havia assistit a una reunió amb els colpistes en Capitania General, de la qual en tornava visiblement alterada, ja que aquests contemplaven obrir l'estadi de Mestalla per retenir i concentrar els detinguts que els militars i col.laboradors adherits farien. Imitant, així, l'acció del colp liderat pel general Pinochet a Xile, huit anys abans, amb la concentració en el "Estadio Nacional" de Santiago de milers de detinguts. Un lloc d'interrogatori, tortura i assassinat que no deixava d'evocar els camps i dipòsits de detinguts i presoners oberts com a conseqüència del colp d'État iniciat el 17 de juliol de 1936. Fet que traslladava als anys huitanta mètodes repressius experimentats en els anys trenta i quaranta per un Exèrcit dirigit encara per alts comandaments que, en no pocs casos, també havien participat en l'assalt a la democràcia republicana. Contra ella havien utilitzat aquests

⁷³⁸ A la cripta del qual va ser soterrat, amb el general Moscardó, rebent homenatge i reconeixement com a destructor pertinaç de la democràcia.

espais d'internament i treball forçat que pensaven restablir perquè, com en les instruccions de Mola i l'acció colpista a Xile, l'internament, la detenció preventiva formaven part, eren immanents a la divisió entre els adeptes i els contraris a l'acció rebel.

Aquest colp va ser avortat, tanmateix va contribuir a escampar la por entre una societat civil que començava a reivindicar la dignificació de les víctimes derrotades de la guerra i perseguides durant la postguerra, que van tornar al silenci per a no molestar ni provocar aquest Exèrcit heretat del franquisme, que seguia tutelant un procés de democratització mutilat en mantenir el silenci d'aquelles, les seues pors i els seus traumes, amb què van haver de conviure fins al final dels seus dies, en la immensa majoria dels casos.⁷³⁹

⁷³⁹ «Haber escuchado a las víctimas en su momento habría ayudado a ser más comprensivos y haber generado una democracia mucho más completa, mucho más abierta y mucho más respetuosa [...], que evitara ciertos discursos de odio, como los que está generando la extrema derecha o los partidos casi de carácter fascista». Francisco Leira Castiñeira, *La sexta Columna. Los últimos de la Guerra*, TV La Sexta, 27-5-2022.

12.- Bibliografia i fonts

12.1.- Bibliografia

ACOSTA BONO, Gonzalo et al. (2004): *El Canal de los presos (1940-1962). Trabajos forzados: de la represión política a la explotación económica*, Barcelona, Crítica.

ADRIÀ i MONTOLIO, Joan J. (1990): *La postguerra en un poble valencià, Llíria 1939-1953*”, tesi doctoral, València, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València.

- (1999): «Los factores de producción del consentimiento político en el primer franquismo: consideraciones apoyadas en los testimonios de algunos lirianos corrientes», SAZ, Ismael y GÓMEZ RODA, Alberto (eds.): *El Franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*, València, Episteme, 1999, pp. 117-158.

AGUADO, Anna y VERDUGO, Vicenta, (2011): «Las cárceles franquistas de mujeres en Valencia: castigar, purificar y reeducar», *Studia Historica*, núm. 29, pp.55-85.

AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma (1996): *Memoria y olvido de la Guerra Civil Española*, Madrid, Alianza Editorial.

AGULLÓ DÍAZ, Carmen (2010): «La voz y la palabra de los 'tesoros vivos': fuentes orales y recuperación del patrimonio histórico-educativo inmaterial», València, *Educatio siglo XXI: Revista de la Facultad de Educación*, N° 28, 2, pp.157-178.

AGULLÓ DÍAZ, Carmen y Juan MANUEL FERNÁNDEZ (1999): *Maestros valencianos bajo el franquismo: la depuración del magisterio, 1939-1944*, València, Alfons el Magnànim.

ALCALDE, Ángel (2015): «Excombatientes: ¿germen de guerras civiles? », *Amnis* [En ligne], mis en ligne le 30 janvier 2015. URL: <http://journals.openedition.org/amnis/2452> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/amnis.2452>.

- (2015): «Los orígenes de la Delegación Nacional de Excombatientes», *Ayer* 97/ (1), pp.169-194. Disponible en línea <[97-0-ayer97_HistoriaYLiteratura.pdf](http://www.revistaayer.com/97-0-ayer97_HistoriaYLiteratura.pdf) (revistaayer.com)>.

- (2016): «La tesis de la brutalización (George L. Mosse) y sus críticos: un debate historiográfico», *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 15, pp. 17-42. Disponible en línea <https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/59612/1/Pasado-y-Memoria_15_01.pdf>.

ALCÁCER, Juansa, ALEIXANDRE, José i CLEMENTE, Esteban (2017): *La Línea de Defensa Inmediata en Riba-roja de Túria*, Riba-roja de Túria (València), Ajuntament de Riba-roja de Túria.

ALGARBANI RODRÍGUEZ, José Manuel (2006): «La represión de posguerra en el Sur de España. Los batallones de trabajadores», *Almajar: Revista de Historia, Arqueología y Patrimonio de Villamartín y la Sierra de Cádiz*, Villamartín, Museo Histórico de Villamartín, nº 3, pp. 183-191.

- (2008): «Los bunkers del Estrecho y los prisioneros republicanos», *Almoraima: revista de estudios campogibraltares*, nº 36, Mancomunidad de Municipios del Campo de Gibraltar, 2008; pp. 451-460.

ALMUDÉVER MATEU, José (2014-2016): *El pacto de no intervención. Pobre República. Memorias del miliciano y brigadista internacional José Almudéver Mateu*, Alcàsser, Agrupació d'Estudis locals "El Castell" d'Alcàsser.

ALPERT, Michel (2007); *El Ejército Popular de la República, 1936-1939*, Barcelona, Crítica, Contrastes.

ÁLVARO DUEÑAS, Manuel (2006): «*Por el Ministerio de la ley y la voluntad del Caudillo*». *La jurisdicción especial de responsabilidades políticas (1939-1945)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

- (2012): «Delitos políticos, pecados democráticos», ARÓSTEGUI, Julio (coord.): *Franco: la represión como sistema*, Barcelona: Flor del Viento, pp. 60-106.

ANDERSON, Peter (2017): *¿Amigo o enemigo? Ocupación, Colaboración y violencia selectiva en la Guerra Civil Española*, Granada, Comares - Historia.

ANDERSON, Peter y DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel (2011): «Construyendo la Dictadura y castigando a sus enemigos. Represión y apoyos sociales en el franquismo (1936-1951)», València, *Historia Social*, 71, pp.125-142.

ARAGÓ CARRIÓN, Lucila, AZKÁRRAGA TESTOR, José María y SALAZAR BONER, Juan (coord.) (2021): *Guia de la València del Primer franquisme (1939-1948)*, València, PUV.

ARENDRT, Hannah (2007): *Los orígenes del totalitarismo*, Madrid, Alianza Editorial.

ARMENGOT, Teresa, PORCAR, Joan Lluís i TORRES FABRA, Ricard Camil (2008): *La repressió franquista al País Valencià: Borriana i Manises*, València, Tres i Quatre.

ARÓSTEGUI, Julio (2012): «Coerción, violencia, exclusión. La dictadura de Franco como sistema represivo», Julio Aróstegui (coord.): *Franco: la represión como sistema*. Barcelona, Flor del Viento, pp. 41-51.

ARRUE ASENSI, Vicente (1969): *Las elecciones del Frente Popular en el País Valenciano*, Tesis de licenciatura, Universitat de València.

ASENSIO GÓMEZ, Miguel (2021): *Las Milicias Valencianas en la Guerra Civil (1936-1937)*, Diputació de València, Delegació de Memòria Històrica, file:///C:/Users/Usuario/Downloads/Las-Milicias-Valencianas-en-la-Guerra-Civil-WEB.pdf.

BABIANO, José; GÓMEZ BRAVO, Gutmaro; MÍGUEZ, Antonio y TÉBAR, Javier (2018): *Verdugos impunes: el franquismo y la violación sistémica de los Derechos Humanos*, Barcelona, Pasado y Presente.

BADIA, Francesc (2001): *Els camps de treball a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

BADIOLA ARTIMUZO, Asunción (2015): *La represión franquista en el País Vasco. Cárceles, campos de concentración y batallones de trabajadores en el comienzo de la posguerra*, UNED, Universidad del País Vasco. Disponible en línea <file:///F:/Downloads/Investigació/Tesis%20doctorals%20i%20congressos/BADIOLA_ARIZTIMUNO_Ascension_Tesis,%20BBTT%20País%20Basc.pdf>.

BALDÓ LACOMBA, Marc (1995): «La Diputación en camisa azul (1939-1959)», Manuel Chust (dir.), *Historia de la Diputación de Valencia*, València, Diputació de Valencia, pp. 359-402.

- (2009 a): «Depuración de profesores en la Universidad de Valencia», CUESTA, J. (coord.), *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1939-1975)*, Madrid, Fundación Largo Caballero.
- (2009 b): «Aterrados, desterrados y enterrados. La represión franquista del profesorado universitario», *Saitabi*, núm. 59, pp. 191-210.
- (2011): «Represión franquista del profesorado universitario», *CIAN*, vol. 14, núm. 1, pp. 31-51.
- (2017): «De les memòries dividides a una memòria democràtica», Josep Vicent Frechina (coord.), *La memòria històrica i democràtica. Experiències i propostes en el territori valencià*, Trobada 2016 Universitat de València-Institut d'Estudis Comarcals, València, Universitat de València, pp. 15-24.

BALLESTER SANCHO, Joaquín (2018): *La última aurora boreal, memorias de guerra y posguerra*, autoedició a cura de BALLESTER ESCALERA, Ángel, Villar del Arzobispo.

BANDRÉS, Javier i LLAVONA, Rafael (1996): «La psicología en los campos de concentración de Franco», *Psicothema*, 8 (1), pp. 1-11. Disponible en línea <http://www.psicothema.com/pdf/1.pdf>.

BARCELÓ FERRÉ, Iris (2018): «La pena de trabajos forzados en los códigos penales decimonónicos», *Actualidad Jurídica Iberoamericana*, 9 (agost), pp. 538-585. Disponible en línea < <http://www.revista-aji.com/articulos/2018/9/538-585.pdf> >.

BARCIELA LÓPEZ, Carlos (2012): «Autarquía y mercado negro. La auténtica economía política del franquismo», VIÑAS, Ángel (edt.): *En el combate por la Historia: la República, la guerra civil, el franquismo*, Barcelona, Pasado y Presente, pp. 645-658.

- BAREA, Arturo (1943/2021): *La forja de un rebelde*, Penguin Random House, Barcelona, 6a reimpressió.
- BARRERO ARZAC, Fernando (2017): «Historia y tragedia de la 109ª BM en el Campo de Zaldívar (Badajoz)», TLN Zaldivar, (todoslosnombres.org), Separata.
- BARTOV, Omer (2003): «Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro-and Microhistory of Mass Murder», GELLATELY, Robert i KIERNAN, Ben: *The Spectre of Genocide, Mass Murder in History Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, pp.75-96.
- BENEITO, Ángel, MORENO, Francisco y SANTONJA, Josep Lluís (2017): *Tiempo de sombras. La represión en Alcoi. Desde la guerra civil a los años 70*, Alcoi, Ajuntament d'Alcoi.
- BERDUGO GÓMEZ, Ignacio (1980): «Derecho represivo en España durante los años de guerra y posguerra (1936-1945)», *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense*, 3, pp. 97-128.
- BORDERÍAS, Cristina (1995): «La historia oral en España a mediados de los noventa», *Historia y Fuente Oral*, 13, pp. 113-129.
- BOSCH SÁNCHEZ, Aurora (1996): «Agrociutats i anticlericalisme a la II República», *L'Avenç: Revista de història i cultura*, núm. 204, pp. 6 -11.
- (1986): «La reforma agrària durant la guerra civil», *Quaderns de Sueca*, 8, Sueca, Ajuntament de Sueca, 117-134.
 - (2007): «La economía revolucionaria», GIRONA ALBUIXECH, Albert i SANTACREU SOLER José Miguel: *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol.4, València, Editorial prensa valenciana, pp. 31-70.
- BOX, Zira (2010): *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*, Madrid, Alianza Editorial.
- BOYD, Carolyn P. (2000): «Violencia pretoriana. Del ¡Cu-Cut! al 23-F», JULIÁ, Santos (dir.): *Violencia política en la España del siglo XX*, Taurus, Madrid, 2000, pp. 289-325.
- BRASS, Tom (2011): *Labour Regime Change in the Twenty-First Century: Unfreedom, Capitalism and Primitive Accumulation*, Leiden, Brill.com.
- BURILLO ALBACETE, Fernando José (2011): *Historia Penitenciaria del Sexenio y la Restauración. (1868-1913)*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.
- BURRIEL ALBERICH, Josep Maria i ROSSELLÓ MESQUIDA, Miquel (2007): «El patrimoni cultural de caràcter arqueològic i ensenyament. La línia fortificada de la guerra civil espanyola. El Puig-Carasols. Un exemple de ruta històrica», *Centre d'Estudis Locals de Bétera: Centre d'Estudis Locals de Bétera – LíneaDefensiva Puig-Carassols* (jorge-alonso-berzosa.es) Disponible en línia <<https://www.centredeestudislocalsdebetera.es/category/patrimoni-artistica-cultural/la-linia-defensiva-puig-carasols/pdf>>.

BUXEIRO ALONSO, Xabier (2021): «Denunciantes y acusadores. Un estudio sobre la colaboración social con el aparato judicial golpista», *X Trobada internacional d'investigadors del franquisme*, València 2019, pp.253-266. Disponible en línea, encuentrofranquismo2019.blogs.ccoo.es/2de7a13d23bee53956782f1b38fc9573000053.pdf, 2021.

CABANA, Ana (2011): «De imposible consenso. Actitudes de consentimiento hacia el franquismo en el mundo rural (1940-1960)», *Historia Social*, 71, pp. 89-106.

CALATAYUD GINER, Salvador (2010): «Desarrollo agrario e industrialización. Crecimiento y crisis en la economía valenciana del siglo XX», *Historia Contemporánea* 42, pp.105-147.

CALVET, Pere Miquel (2000): «Les trinxeres oblidades de “la guerra del 36”», *Centre d'Estudis Locals de Bétera – Línea Defensiva Puig-Carassols* (jorge-a-alonso-berzosa.es). Disponible en línea, <<https://www.centredeestudislocalsdebetera.es/category/patrimoni-artistica-cultural/la-linia-defensiva-puig-carasols/pdf>>.

CALVO SANZ, Chesus (2019): *Esclavos de Franco*, Zaragoza, GP Ediciones.

CALZADO ALDARIA, Antonio (2005): *Entre la nit i el marasme: La Vall d'Albaida, 1939-1952*, Alzira, Germania.

- (2005 b): *República i Guerra a Quatretonda 1931-1939*, Biblioteca Quatretondenca Sèrie Mig Almud - 3, Quatretonda, Ajuntament i Cooperativa Vitivinícola de Quatretonda.
- (2010): *La Valldigna, un mon en conflicte (1931-1979)*, Tavernes de la Valldigna, Mancomunitat de la Valldigna.
- (2012): *Segunda República y Guerra Civil: La Vall d'Albaida, 1931-1939*, Ontinyent, Associació de veïns El Llombo.
- (2015): *Simat, cent anys d'història*, Sueca, Ajuntament de Simat de la Valldigna.

CALZADO ALDARIA, Antonio i SEVILLA PARRA, Luís (2000): *La II República a Gandia. 1931-1936*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.

CALZADO ALDARIA, Antonio i CLIMENT PRATS, Josep Màrius (2015): «El impacto social de la represión franquista en una comarca valenciana conservadora: La Vall d'Albaida, 1938-1948», GOMEZ BRAVO, Gutmaro i PALLOL, Ramón (ed.): *Actas del Congreso Posguerras*, Madrid, Editorial Pablo Iglesias, (edició en CD).

CALZADO ALDARIA, Antonio i IBÁÑEZ DOMINGO, Melanie (2021): *Repressió econòmica i control social: la Llei de Responsabilitats Polítiques i la seua aplicació a Gandia, Beniopa i Benipeixcar (1939-1966)*, Catarroja, Afers.

CALZADO ALDARIA, Antonio et al. (2022): «La Guerra Civil al País valencià. Una síntesi desde la historia política», MARTÍ BATALLER, Aurelio (ed.): *Història de la*

Segona República al País Valencià, Diputació de València, Adés i Ara/ 13, Institució Alfons el Magnànim, pp, 341-373.

CAMÍN, Alfonso (1938/2012): *España a Hierro y Fuego. Diez meses con los sublevados*, México, Editorial Norte.

CAÑABATE CABEZUELOS, José (2017): «Control social y represión a partir del reclutamiento militar: el caso de Hellín (Albacete)». *La Historia, lost in translation, Actas del XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, GONZÁLEZ MADRID, Damian A., ORTIZ HERAS, Manuel y PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio (eds.), Cuenca Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha), pp 271-290. Disponible en línea, file:///C:/Users/Usuario/Downloads/Dialnet-LaHistoria-711899%20(2).pdf >.

CARDO, Concha, PANIAGUA, Celia i TABERNERO, Carmen (2009): *Voces contra el Olvido*, Sagunt, Ajuntament de Sagunt.

CARDONA, Gabriel. (2006): *Historia militar de una guerra civil. Estrategia y tácticas de la guerra de España*, Barcelona, Flor del viento.

CARDONA, Jordi (2013): *Camí de l'infern. Presoners en temps de guerra al camp de treball d'Ogern*, Lleida, Pagès Editors.

CARMONA PORTILLO, Antonio (2014): «Peculiaridades socioeconómicas de los presidios españoles norteafricanos. Desterrados, soldados y confinados. Siglos XVIII y XIX», *Actas del primer congreso internacional sobre la prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica*, OLIVER OLMO, Pedro i URDA LOZANO, Carlos (coords.), Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 251-276. Disponible en línea, <file:///C:/Users/Usuario/Downloads/Dialnet-LaHistoria-711899%20(2).pdf >.

CARRILLO, Jordi (2014): «Excluidos: Los campos de concentración franquistas, el caso de Reus (1939-1942)», UAB. Disponible en línea, <https://www.academia.edu/8236474/Excluidos_Los_campos_de_concentraci3n>.

CARRILLO DE ALBORNOZ GALBEÑO, Juan (2006): «La fortificación a partir del siglo XVI», en VV.AA: *Aproximación a la historia militar de España*, Madrid, Ministerio de Defensa, Secretaría General Técnica, pp. 891-912.

CASTAÑO GÓMEZ, María (2014): «Aproximación a las instituciones punitivas en la provincia de Toledo (1936-1945)», GOMEZ BRAVO, Gutmaro y PALLOL, Ramón (ed.): *Actas del Congreso Posguerras*, Madrid, Pablo Iglesias, edición en CD.

CAYETANO ROSADO, Moisés (dir.) (2011): «Campo de concentración de Castuera: esfuerzo divulgativo, didáctico y de investigación», Badajoz, *Revista de Estudios Extremeños*, Centro de Estudios Extremeños, Badajoz, Diputación de Badajoz, 67 (2), 527-594.

CASANOVA Julián (2020): *Una violencia indómita. El siglo XX europeo*, Barcelona, Crítica.

CASANOVA, Julián et al. (2004): *Morir, matar, sobrevivir*, Barcelona, Crítica.

- CASANOVA, Julián y CENARRO, Ángela (2014): *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*, Barcelona, Crítica.
- CASTELLÓ, Gonçal (2010): *Final de viatge. Memòries d'un Gandià: amics, coneguts i saludats*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.
- CAYUELA SÁNCHEZ, Salvador (2014): *Por la grandeza de la patria: la biopolítica en la España de Franco*, México, Fondo de Cultura Económica.
- CERVERA GIL, Javier (2009): «De Vichy a la liberación», VV.AA.: *¡Ay de los vencidos!* Madrid, edición de Abdón Mateos, Eneida, 2009, pp. 41-70.
- CHAVES NOGALES, Manuel (2012): *La España de Franco*, Córdoba, Almuzara.
- CHAVES PALACIOS, Julián (coord.) (2019): *Mecanismos de control social y político en el primer franquismo*, Barcelona, Anthropos.
- CHAVES RODRÍGUEZ, Candela (2017): *Los reclusos de Franco. El sistema penitenciario y concentracionario en la provincia de Cáceres (1938-1950)*, Cáceres, Ediciones del Ambroz.
- CIECHANOWSKI, Jan Stanislaw (2005): «Los campos de concentración en Europa. Algunas consideraciones sobre su definición, tipología y estudios comparados», *Ayer*, 57, pp. 51-79. Disponible en línea. <Los campos de concentración en Europa. Algunas consideraciones sobre su definición, tipología y estudios comparados | Ayer (revistaayer.com)>.
- CLARÀ, Josep (2007): *Esclaus i peons de la Nueva Espanya. Els Batallons de Treballadors a Catalunya (1939-1942)*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, IDSIA.
- CLARET, Jaume (2019): *Ganar la Guerra, perder la paz. Memorias del general Latorre Roca*, Barcelona, Crítica.
- CLAVERO, Bartolomé (2013): *El árbol y la raíz. Memoria histórica familiar*, Barcelona, Crítica.
- CLIMENT PRATS, Josep Màrius (2011): «La memòria recobrada. Benicolet soldats de la república, falangistes i esclaus del franquisme», *Almaig, Estudis i Documents* 27, Ontinyent, La Nostra Terra, pp. 76-96.
- (2013 a): «Mas Camarena en la Línea defensiva de València», *Centre d'Estudis Locals de Bétera: – Línea Defensiva Puig-Carassols* (jorge-a-alonso-berzosa.es) Disponible en línea, <<https://www.centredeestudislocalsdebetera.es/category/patrimoni-artistica-cultural/la-linia-defensiva-puig-carasols/pdf>>.
 - (2013 b): «Memòria de la repressió franquista a la Vall d'Albaida. El consell de guerra a un guàrdia d'assalt de Benicolet», Ontinyent, Almaig, XXIX, La Nostra Terra, pp. 143-155.

- (2014 b): «Individuos que están cumpliendo un correctivo o cuantificar las víctimas del franquismo. Enfermedad, muerte y resistencia en los batallones de trabajadores según el Tribunal de Cuentas. Una aproximación», OLIVER OLMO, Pedro y URDA LOZANO, Jesús Carlos (coord.): *La prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica, actas del I Congreso Internacional sobre Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, E-book, pp. 533-556.
- (2015 a): «Exilio, persecución y represión de los marinos de la escuadra republicana. La historia de un soldado valenciano en el crucero Méndez Núñez (Parte II)», *Cuadernos Republicanos*, nº 88, Madrid CIERE, pp.11- 49.
- (2015 b): «Recialles de guerra a la Vall d'Albaida», *Almaig, Estudis i Documents*, núm. XXXI, Ontinyent, La Nostra Terra, pp. 65-78.
- (2016 a): «Del Pirineo a Larache. El 12 Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores y los prisioneros de Ontinyent (Valencia), 1940-1942», *Gerónimo de Uztariz*, nº 32, 2016, pp. 211-236.
- (2016 b): *El treball esclau durant el franquisme. La Vall d'Albaida 1938-1947*, València, PUV.
- (2016 c) «El 27 Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores, 1940-1942. Violencia política y control social sobre los vencidos de la guerra civil española», *Hispania Nova*, 14 , pp. 174-175. Disponible en línea, <file:///C:/Users/Usuario/Downloads/2970-3125-1-PB.pdf>.
- (2020): «El Batallón disciplinario de trabajadores número 12, 1940-1942. Un estudio de caso», OLIVER OLMO, Pedro y CUBERO IZQUIERDO, María Carmen (coords.) (2020): *De los controles disciplinarios a los controles securitarios. Actas del II Congreso Internacional sobre la Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, E-book, pp. 757-774. Disponible en línea, < El Batallón disciplinario de trabajadores número 12, 1940-1942. Un estudio de caso (uclm.es)>.

CLOSA i SALINAS, Francesc (2008): «La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil espanyola (1937-1939): el cas català», *Ebre* 38, 3, 2008, pp. 119-138.

COBO ROMERO, Francisco (2011):«Los apoyos sociales al franquismo en perspectiva comparada», *Historia Social*, (71), pp. 61-161.

CONCA, Maria i GUIA, Josep (2008): «aportaciones al estudio de la represión franquista en Beneixama (1939-1945). Transmisión oral y documentación escrita», *Cahiers de Prohemio*, 10, pp.423-442. Disponible en línea, <Academia.edu.pdf>.

CORTÉS, Guillem (2017-2019): *Un estiu devastador (Sueca en la guerra civil)*, Catarroja, Afers, segona edició.

CRESPI CIFRE, Miquel Josep (2017): *Esclaus a l'illa de la calma. La repressió a Sa Pobla durant la Guerra Civil i els primers anys de franquisme (1936-1941)*, premi Josep

Obrador d'investigació. Disponible en línia, <
<https://esrafaldesapobla.files.wordpress.com/2019/05/l libre-esclaus-ppobrador.pdf>>.

CRUZ, José Ignacio (2006): «Los colegios del exilio en México, *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 61, pp.27-34.

CRUZ, Rafael (2010): «La lógica de la guerra. Ejército, Estado y revolución en la España Contemporánea», *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 10, pp.207-222. Disponible en línia < <http://revistas.usal.es/index.php/0213-2087/article/view/5806>>.

CUESTA BUSTILLO, Josefina (2007): «Las capas de la memoria. Contemporaneidad, sucesión y transmisión generacionales en España (1931 - 2006)», *Hispania Nova, Separata*, pp. 2-33. Disponible en línia,
<https://studylib.es/doc/8493929/%E2%80%9C Clas-capas-de-la-memoria%E2%80%9D.--hispania-nova>.

CUQUERELLA MARRADES, José (1996): *Memorias*, Benigànim, Autoedició.

DE GUZMÁN, Eduardo (2009): *El año de la Victoria*. Madrid, 3a Edició, Garaje.

DE TORO MÚÑOZ, Francisco Miguel (1999): «Policía, denuncia y control social: Alemania y Austria durante el Tercer Reich», *Historia Social*, núm 34, (II), pp. 117-134.

DE VITO, Christian G. i LICHTENSTEIN, Alex (2013): «Writing a Global History of Convict Labour», *International Review of Social History*, 58, 02, pp. 285-325.

DE LA BÁRCENA PÉREZ, Alberto (2013): *La redención de penas en el Valle de los Caídos*, CEU, Repositorio Institucional. Disponible en línea, <
<http://hdl.handle.net/10637/7631.pdf>>.

DEL ÁGUILA TORRE, Juan José (2015): «La represión política a través de la jurisdicción de guerra y sucesivas jurisdicciones especiales del franquismo», *Hispania Nova*, 1, pp. 211-242. Disponible en línia
<<http://erevistas.uc3m.es/index.php/hisPNoV/issue/view/448>>.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel (2007): «*Hambre de siglos*». *Mundo rural y apoyos sociales del franquismo en Andalucía Oriental (1936-1951)*, Granada, Comares.

- (2005) *El primer franquismo en Andalucía Oriental (1936-1951): poderes locales, instauración y consolidación del régimen franquista*, tesi doctoral, Universidad de Granada.
- (2009): «El secreto del consenso en el régimen franquista: cultura de la victoria, represión y hambre», *Ayer*, 76, pp. 245-268.
- (2010). «El estraperlo: pieza clave en la estabilización del régimen franquista», *Historia del Presente* (15), pp. 65-78.

- (2016), «Modelos de represión y control franquista en el ámbito local», *Historia Actual Online*, 41 (2016), pp. 73-163. Disponible en línea, <Modelos de represión y control franquista en el ámbito local |Historia Actual Online (historia-actual.org)>.

DEL RÍO, Ángel (2006): «Más allá de las alambradas. Las familias de los presos políticos del Canal del Bajo Guadalquivir», en GASTON, José María y MENDIOLA GONZALO, Fernando (coords.): *Los trabajos forzados en la dictadura franquista Bortxazko lanak diktadura frankistan*, pp. 132-148, Iruñea-Pamplona: Memoriaren Bideak -Gerónimo de Uztariz.

DOMÉNECH JIMÉNEZ, Maria Isabel (2019): *Las maestras de la Guerra Civil y el primer franquismo en la provincia de Alicante*, www.eltallerdigital.com. Tesis doctorales Universidad de Alicante. Las maestras de la Guerra Civil y el primer Franquismo en la provincia de Alicante (ua.es).

DOMINGO BORRÁS, Josep Antoni (2017): *Algemesí Victoria i repressió, 1939-1945*, Algemesi, Grupvisual.

DUCELLIER, Aurore (2019): «Los poemas-misiva en las cárceles del primer Franquismo: una escritura cotidiana de supervivència». *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* 19, 2019, pp. 95-122. Disponible en línea. <<https://revistavegueta.ulpgc.es/ojs/index.php/revistavegueta/issue/view/22>>.

DUEÑAS ITURBE , Oriol (2007): *Els esclaus de Franco*, Badalona, Ara Llibres.

- (2013): «El servicio militar de puentes y caminos de Cataluña. Reconstrucción de daños de guerra y trabajos forzados (1939-1943)», *Revista Universitaria de Historia Militar*, 2(4), pp. 231-254. Disponible en línea, <<http://ruhm.es/index.php/RUHM/article/view/56>>.
- (2014): «El hospital militar de la calle Tallers de Barcelona: tratamiento y represión de los prisioneros trabajadores forzados (1939-1942)», OLIVER OLMO, Pedro y URDA LOZANO, Juan Carlos (coords.) *La prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica*, actas del I Congreso Internacional sobre Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla y La Mancha, E-book, pp. 597-614.
- (2015): «Los Batallones de Trabajadores: Reconstrucción Trabajo Forzado y Represión Militar en Cataluña (1938-1942)», GOMEZ BRAVO, Gutmaro y PALLOL, Ramón (eds.): *Actas del Congreso Posguerras*, Madrid, Pablo Iglesias (edició CD).
- (2016): *La gran destrucció. Els danys de guerra i la reconstrucció de Catalunya després de la Guerra Civil (1937-1957)*, Lleida, Pagés llibres.

DURBÁN APARISI, José (2014): «Tipologías y estrategias en la defensa de València (1938-39). Estudio del punto de apoyo de San Antonio de Benagéber en el Centro de

Resistencia de La Vallesa de Mandor», *La Linde, Revista Digital de Arqueologia professional*, 3 07 Trincheras.pdf (lalindearqueologia.com), pp. 64-87.

- (2013): «Centres de resistència de Bétera; Generalitat Valenciana. Servei de Patrimoni Arqueològic, Etnològic i Històric». Disponible en línia, <<https://www.centredeestudislocalsdebetera.es/category/patrimoni-artistica-cultural/la-linia-defensiva-puig-carasols/pdf>>.

EIROS RODRÍGUEZ, Enrique (2015): «Campo de concentración franquista. Un espacio de violencia, clasificación y control social», GOMEZ BRAVO, Gutmaro y PALLOL, Rubén. (eds.), *Actas del Congreso Posguerras*, Pablo Iglesias, Madrid, (11), 216-217, edició en CD.

ESCRIG NÚÑEZ, Enrique (2008): «Mi diario de una guerra». Presentació a cura MILLÓN, Juan Antonio: “Egodocumentos del Camp de Morvedre (II). Memoria personal y memoria colectiva”, *Braçal*, núm 38, Sagunt, Centre d’Estudis del Camp de Morvedre, 2008, pp. 127-177.

ESCUADRA SÁNCHEZ, Alfonso (2003): «Megalitos de Hormigón. La comisión Jevenois y el cerrojo fortificado del Istmo», *Almoraima, Instituto de Estudios Campogibraltareños*, nº 29, I/IV/, pp.543-560.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco (ed.) (2010): *Violencia roja y azul. España 1936-1950*, Barcelona, Crítica.

- (2003): *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Barcelona, Crítica.
- (2015): *Lucha de historias, Lucha de memorias. España 2002-2015*, Sevilla. Aconcagua libros.
- (2020) «La investigación de la represión franquista 40 años después (1979-2020)», VV.AA., Vicent Gabarda Cebellán (dir.), Francisco J. Sanchis Moreno (coord.): *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones*, València, Diputació de València, pp. 91-113.

ESPINOSA ROMERO, Jesús (2016): «La Delegación del Estado para la Recuperación de Documentos en Madrid», OVIEDO SILVA, Daniel i PÉREZ-OLIVARES, Alejandro (coords.), *Madrid, una ciudad en guerra (1936-1948)*, Madrid, Catarata, pp. 133-158.

ESPINOSA ROMERO, Jesús i RODRÍGUEZ LÓPEZ Sofía (2015): «El Archivo de la Guerra Civil en Salamanca de la campaña a la transición», ÁVILA SEOANE, Nicolás (coord); GALENDE DÍAZ, Juan Carlos (dir.), CABEZAS FONTANILLA, Susana (dir.): *Paseo documental por el Madrid de antaño*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, Fundación Hospital de San José de Getafe, pp. 131-155.

ESTEBAN MUÑECAS, Beatriz (2014): «¿Y tú, de quién eres? La Clasificación de soldados para el reclutamiento de 1940 en Hellín (Albacete)». Exposición: *La Mili. Levas, quintas y milicias en la provincia de Albacete*, Archivo Municipal de Hellín, Diputación

de Albacete, Hellín. Disponible en línea.
<elarchivodelamemoria.com/index.php/publicaciones/articulos/item/la..., pdf>.

ETXANIZ ORTÚÑEZ, José Ángel y PALACIO SÁNCHEZ, Vicente (2003): «Presos políticos: mano de obra barata. El Hospital Penitenciario y el Batallón de trabajadores durante la reconstrucción de Gernika-Lumo (1938-1945)», *Los Campos de Concentración y el Mundo Penitenciario en España Durante la Guerra Civil y el Franquismo*, Barcelona, Crítica, pp. 202-217.

FALQUINA APARICIO, Álvaro et al. (2008): «Arqueología de los destacamentos penales franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: el caso de Bustarviejo», *Complutum*, Madrid, 19 (2), pp.175-195.

FERNÁNDEZ DíEZ, Victoria (2008): *El exilio de los marinos republicanos*, València, PUV, 2008.

- (2021) *Aproximación al exilio republicano a través del exilio de los marinos de la Armada tras la guerra de España*, tesi doctoral, Departament d'Història Contemporània, Universitat de València.

FERNÁNDEZ, Lourenço; MÍGUEZ, Antonio y VILAVEDRA, Dolores (eds.) (2020): *1936, Un nuevo relato*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza.

FERNÁNDEZ LÓPEZ, José Ángel (2003): *Historia del campo de concentración de Miranda de Ebro*, Autoedición.

FOLGUERA, Pilar (1997): *¿Cómo se hace historia oral?* Madrid, Eudema.

FONSERET, Roque (eds.) (2015): *Aniquilación de la República y castigo a la lealtad*, Alacant, PUA.

FONT i AGULLÓ, Jordi (2001): *¡Arriba el Campo! Primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, Girona, Diputació de Girona, 2001.

FORCADELL, Carlos, SAZ, Ismael y SALOMÓN, Pilar (eds.) (2009): *Discursos de España en el siglo XX*, València, PUV.

FOUCAULT, Michel (2002): *Vigilar y castigar: nacimiento de la prisión*, Buenos Aires, Siglo XXI.

FRASER, Ronald (1993): «La historia oral como historia desde abajo», *Ayer*, 12, pp. 79-92.

FRITZSCHE, Peter (2009): *De alemanes a nazis. 1914-1933*, Buenos Aires, Siglo XXI.

FUENTE CORDERA, Maximiliano (2019): «The Intellectual Roots and Political Foundations of Reactionary Spanish Nationalism in an International Context», SAZ, Ismael, BOX, Zira, MORANT, Toni i SANZ, Julián (eds.): *Reactionary Nationalists, Fascists and Dictatorships in the Twentieth Century Against Democracy*, Cham, Suïssa, Palgrave Macmillan, pp. 183-202.

- FUERTES MUÑOZ, Carlos (2017): *Viviendo en Dictadura. La evolución de las actitudes sociales hacia el franquismo*, Granada, Comares - Historia.
- GABARDA, Vicent (2020): *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, València, PUV.
- GALDÓN CASESNOVES, Edelmir (2010): *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*, València, PUV.
- GALIANA i CANO, Vicent (2016): «Travessar la (des)memòria: una aproximació a la repressió franquista de postguerra a Callosa d'en Sarrià», *Revista d'investigació i assaig de la Marina Baixa*, núm. 12, p.153-156. Disponible en línia, <<https://www.raco.cat/index.php/Sarria/article/view/338623.pdf>>.
- GALLEGA, Teófilo (2018): *La guerrilla antifranquista en la comarca de Requena-Utiel (desde sus orígenes hasta 1947)*, Crónica rural de la posguerra, València, Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim, Estudis Comarcals, 8.
- (2017): «Colectivismo y cooperativismo en tiempos de guerra. El caso de la comarca de Requena-Utiel», *Oleana, Cuadernos de Cultura Comarcal 31*, Requena, Centro de estudios requenenses, pp.289-340.
- GALLEGO, Ferrán (2014): *El Evangelio fascista: la formación de la cultura política del franquismo (1930-1950)*, Barcelona, Crítica.
- (2016): *De Munich a Auschwitz. Una historia del nazismo, 1919-1945*, Barcelona, Penguin Random House.
- GANDIA CALABUIG, Josep (2013): *República i guerra. Els papers inèdits de la revolució*, Ontinyent, Associació de veïns el Llombo.
- (1991): «notas para el estudio de las Colectividades (1936-1939)», Ontinyent, *Almaig, estudis i documents*, 7, pp.16-25.
- GARGALLO VAAMONDE, Luís (2016): *Desarrollo y destrucción del sistema liberal de prisiones en España. De la Restauración a la Guerra Civil*, Cuenca, Ediciones de Castilla-La Mancha.
- GARCÍA FUNES, Juan Carlos (2017): *Espacios de castigo y trabajo forzado del sistema concentracionario franquista*. Universidad Pública de Navarra: Departamento de Geografía e Historia. Disponible en línia, <<https://academica-e.unavarra.es/xmlui/handle/2454/28831.pdf>>.
- (2016): *A recoger bombas. Batallones de Trabajo forzado en Castilla y León (1937-1942)*, Sevilla, Atrapasueños.
 - (2022): *Desafectos*, Granada, Comares.

GARCÍA HERNANDORENA, Mª José i GADEA i PEIRÓ, Isabel (2021): *Etnografía d'una exhumació. El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna*, València, Diputació de València,

GARCÍA-RODEJA ARIBÍ, Carmen (1996): «Los testimonios orales. Cómo trabajar con las Fuentes», TRUJILLANO SÁNCHEZ, José Manuel y DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar: *Testimonios orales y escritos. España 1936-1996, Actas V Jornadas Historia y Fuentes Orales*, Ávila, Fundación Cultural Santa Teresa, pp. 427-430.

GARMENDIA URDANGARÍN, José Maria y GONZÁLEZ PORTILLA, Manuel (2003): «Corrupción y mercado negro, nuevas formas de acumulación capitalista», SÁNCHEZ RECIO, Glicerio i Julio TASCÓN FERNÁNDEZ, (eds.): *Los empresarios de Franco, política y economía en España, 1936-1957*, Barcelona, Crítica, pp.237-260.

GIL VICO, Pablo (2010): *La noche de los generales. Militares y represión en el régimen de Franco*, Barcelona, Ediciones B.

-(2004) «Derecho y ficción: la represión judicial militar», ESPINOSA, Francisco (ed): *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*, Barcelona, Crítica, pp.251-368.

GINÉS SÁNCHEZ, Andreu (2010): *La instauració del franquisme al País Valencià. Castelló de la Plana i València*, València, PUV.

(2008): *La instauració del franquisme al País Valencià: Castelló de la Plana i València*, tesi doctoral, 2008, B.55862-20089788469217221, pp. 170-173. Disponible en línea, <http://www.tdx.cat/TDX-1219108-160834http://hdl.handle.net/10803/7470>>.

GIRONA ALBUIXECH, Albert (2008): «La política municipal de Sueca durant la guerra civil », *Quaderns de Sueca*, 8, Sueca, Ajuntament de Sueca, pp.11-36.

GIRONA ALBUIXECH, Albert i NAVARRO NAVARRO, Javier (eds.) (2009): *Fa sentanta anys. La Guerra Civil al País Valencià*, València, PUV.

GÓMEZ BRAVO, Gutmaro (2007): *La Redención de Penas: la formación del Sistema Penitenciario Franquista, 1936-1950*, Madrid, Catarata.

- (2008): La política penitenciaria del franquismo y la consolidación del Nuevo Estado. En *Anuario de Derecho Penal y Ciencias Penales*, 61(1), pp. 165-198.
- (2009): *El exilio interior: cárcel y represión en la España franquista 1939-1950*, Madrid, Taurus.
- (2012 a): «Terror rojo, violencia revolucionaria y el fin del mundo en la retaguardia republicana», *Historia del Presente*, 19, pp.55-162.
- (2012 b): «Venganza tras la victoria: política represiva del franquismo (1939-1948)», *En el combate por la Historia. La república, la guerra civil i el franquismo*, Barcelona, Pasado&Presente, pp.575-591.

- (2012 c): «Julius Ruiz: El terror rojo. Madrid 1936. Espasa Calpe, 2012», *Hispania Nova*, 10, pp.1- 4.
- (2017): *Geografía humana de la represión franquista. Del Golpe a la Guerra de ocupación (1936-1941)*, Madrid, Cátedra.

GÓMEZ BRAVO, Gutmaro y MARCO, Jorge (2011): *La obra del miedo. Violencia y sociedad en la España franquista 1936-1950*, Península, Barcelona.

GÓMEZ BRAVO, Gutmaro y MARTÍN NÁJERA, Aurora (coords.) (2018): *A vida o muerte: persecución a los republicanos españoles*, Madrid, FCE.

GÓMEZ BRAVO, Gutmaro y MARTÍNEZ LÓPEZ, Diego (2022): *Esclavos del Tercer Reich: Los españoles en el campo de Mauthausen*, Madrid, Cátedra.

GÓMEZ RODA, Jose Alberto (2004): *Comisiones Obreras y represión franquista, Valencia 1958-1972*, València, PUV.

- (1999) *Política y poder local. Catarroja: un municipi valencià durant el primer franquisme*, Afers, Catarroja, 1999.

GÓMEZ RUBIO, Amara (2019): «En torno a los orígenes culturales del fascismo español. Las derechas castellano y leonesas durante la Segunda República española (1931-1939). Una perspectiva comparada», X Trobada Internacional d'investigadors i Investigadors del franquisme, Facultat d'Història de València, València 13-15 de novembre de 2019, Trobada Internacional Investigadors del Franquisme / Ismael Saz (dir.), José Alberto Gómez Roda (dir.), pp 125-139. Disponible en línea, encuentrofranquismo2019.blogs.coo.es/2de7a13d23bee53956782f1b38fc9573000053.pdf.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (2012 a): «Conspiraciones. El acoso armado de las derechas a la democracia republicana», *En el combate por la Historia. La república, la guerra civil i el franquismo*, Barcelona, Pasado&Presente, pp.123-139.

- (2012 b): «La represión estatal como proceso de violencia política», *Hispania Nova*, 10, Separata. Disponible en línea, pdf.
- (2013): «La historiografía sobre la violencia política en la Segunda República española: una reconsideración», *Hispania Nova, Revista de Historia Contemporánea*, 11, Separata. Disponible en línea, <<http://hispanianova.rediris.es/11/dossier/11d004.pdf>>.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo COBO ROMERO, Francisco, MARTÍNEZ RUS, Ana y SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco (2015): *La Segunda República española*, Barcelona, Crítica.

GONZÁLEZ CORTÉS, José Ramón (2006): «Represión institucionalizada, explotación económica e identificación ideológica: los campos de concentración franquista en Extremadura», En *Actas del Congreso Internacional La Guerra Civil Española 1936-1939*, Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, pp. 597-614.

- (2011): «Esclavizar para vencer y convencer: los Batallones de trabajadores y el trabajo forzado en el sistema represivo franquista», *Revista de estudios extremeños*, vol. 67, nº 2, Badajoz, Diputación de Badajoz, pp.1013-1050.

GONZÁLEZ CORTÉS, José Ramón y LÓPEZ RODRÍGUEZ, Antonio D.: «Esclavizar para ganar la guerra: Los Batallones de Trabajadores en el Frente Extremeño», Actas de les Jornadas Campos de Concentración y Trabajo Esclavo en Andalucía, 26-28 de noviembre de 2010, pp. 17-36. Disponible en línea, <<https://studylib.es/doc/7177979/campos-de-concentraci%C3%B3n-y-trabajo-esclavo-en-andalucia.pdf>>.

GONZALEZ QUINTANA, Antonio (2007): «La política archivística del gobierno español y la ausencia de gestión del pasado desde el comienzo de la Transición», *Hispania Nova*, Revista de Historia Contemporánea, 7. Disponible en línea < (rediris.es)>.

GONZÁLEZ RUIBAL, Alfredo et al. (2010): Arqueología de un campo de concentración. Informe de las excavaciones en el Campo de Castuera (Badajoz, España), 1939-1940, Campaña de 2010, CSIC. Disponible en línea <http://digital.csic.es/handle/10261/34407>.

GÖTZ, Aly (2006): *La utopía nazi: como Hitler compró a los alemanes*, Barcelona, Crítica.

GRACIA ALONSO, Francisco (2003): «Arqueología de la memoria. Batallones disciplinarios de soldados trabajadores y tropas del ejército en las excavaciones de Ampurias (1940-1943) », MOLINERO, Carme, SALA, Margarita y SOBREQUÉS, Jaume (eds.): *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*, Barcelona, Crítica, pp.37-60.

GRELE, Ronald (1991): «La historia y sus lenguajes en la entrevista de historia oral: quién contesta a las preguntas de quién y por qué», *Historia y Fuente Oral*, 5, pp. 111-129.

GRUNE, Wolf (2006): *Jewish Forced Labor Under the Nazis. Economic Needs an Racial Aims, 1938-1944*, Nueva York, Cambridge University Press.

GRÜTTNER, Michael (2019): «National Socialists and Conservative Nationalists in Germany 1933-1938», SAZ, Ismael, BOX, Zira, MORANT, Toni and SANZ, Julián (eds.): *Reactionary Nationalists, Fascists and Dictatorships in the Twentieth Century Against Democracy*, Cham, Suissa, Palgrave Macmillan, pp.259-277.

GUIDONET RIERA, Alicia (2011): «Memoria oral y alimentación. Estrategias de supervivencia durante la Guerra Civil española (1936-1939) y la posguerra (1939-1955)», *Arxius de Ciències Socials*, 24, pp.47-58.

GUINARD I FÉRON, David (1991): «Centres de reclusió a Mallorca en Guerra (1936-1939)», *Randa*, Palma de Mallorca, Curial Editors, pp.19-67.

- (2014): «Centros de reclusión en las Baleares. 1939-1942. Los campos de concentración de Mallorca y la colonia penitenciaria de Formentera», OLIVER OLMO, Pedro i URDA LOZANO, Jesús Carlos (coord.): *La prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica, actas del I Congreso Internacional sobre Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas*, Ciudad Real 10/12-04-2013. pp. 574-596, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla y La Mancha, E-book.

GUTIÉRREZ MARTÍN, Aurelio (2016): «Batallón de trabajadores nº 14, reclutamiento de 1936 a 1941 (Bera, Navarra)», Bidasoa Ikerketa Zentroa, Blog *Cinturón de Hierro de Bilbao*. Disponible en línea <<https://www.cinturondehierro.net/es-es/Comunidad-Fortinera/Blog/ID/102/Batallon-de-Trabajadores-n-14-reclutamiento-de-1936-a-1941-Bera-Navarra>>.

GUTIÉRREZ MOLINA, José Luis (2003): «Los Presos del Canal. El Servicio de colonias penitenciarias militarizadas y el canal del Bajo Guadalquivir (1940-1967)», MOLINERO, Carme, SALA. Margarida i SOBREQUÉS, Jaume (2003): *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona, Crítica, pp. 61-80.

GUTIÉRREZ TAENGUA, Álex i PÉREZ DUATO, Pau (2020): *La postguerra a les comarques valencianes. L'Horta Nord i la partida judicial de Xàtiva*, Diputació de València, Delegació de Memòria Històrica, 2020. Disponible en línea, file:///C:/Users/Usuario/Downloads/postguerra_comarques_valencianes.pdf.

HARTOG, François (2002): «El testigo y el historiador» *Historia y grafía*, núm 18, pp. 39-62.

HERMOSILLA, Jorge (dir.) (2008): *Història de Xàtiva*, València, PUV.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio (2013): *Franquismo a ras de suelo. Zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura*, Granada, Editorial Universidad de Granada.

- (2015) «La Dictadura en los rincones: la historiografía del franquismo y la perspectiva local», *Historia Actual Online*, nº 36 (1), pp. 69-82.

HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos (2019): *Los campos de concentración de Franco. Sometimiento, Torturas y Muerte tras las Alambradas*, Barcelona, Penguin Random House.

HILBERG, Raul (2005): *La destrucción de los judíos europeos*, Madrid, Akal.

HISTSCH Marianne (2008): «The generation of Postmemory», *Poetics Today* 29 (1), (2008), 103-128. Disponible en línea, https://warwick.ac.uk/.../memory/poetics_today-2008-hirsch-103. Archivo pdf.

HUGUET, Jesús i MUÑOZ PUELLES, Vicent (2009): «Informe sobre la Línea defensiva Puig-Carasols», Centre d'Estudis Locals de Bétera - LíneaDefensiva Puig-Carassols (jorge-a-alonso-

berzosa.es)https://www.centredeestudislocalsdebetera.es/category/patrimoni-artistica-cultural/la-linia-defensiva-puig-carasols/pdf.

IBÁÑEZ DOMINGO, Mélanie (2021): *Seguimos siendo culpables. La Ley de Responsabilidades Políticas contra las mujeres en Valencia (1939 - c.1948)*, PUV València.

IBÁÑEZ DOMINGO, Mélanie y VERDUGO MARTÍ, Vicenta (2018) : «Investigar la repressió franquista de postguerra a la província de Valencia, Les fonts documentals», *Drets*, 2, pp. 67-82.

IGLESIAS AMORAIN, Alfonso (2016): «La cultura africanista en el Ejército español (1909-1975)», *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, (15), pp.99-122.

IRANZO VIANA, Pascual (2009): *II República y Franquismo en Sinarcas (1931-1961)*, Sinarcas, Ajuntament de Sinarcas, Utiel, pp.148-165.

JAUME I ESTEVA, Maria Eugènia (2019): *Esclaus oblidats. Els camps de concentració a Mallorca (1936-1942)*, Palma de Mallorca, edicions Documenta Balear.

JULIÀ, Santos (coord.) (1999): *Víctimas de la Guerra Civil*, Madrid, Temas de Hoy.

KAVILAS, Stathis (2010): *La lógica de la violencia en la guerra civil*, Madrid, Akal.

KERSHAW, Ian (2004): *la dictadura nazi. Problemas y perspectivas de investigación*. Buenos Aires, Siglo XXI.

LABRADO, Victor (2005): *Quan anàvem a l'estraperlo*, Barcelona, Angle Editorial.

LAFUENTE, Isaías (2002-2019): *Esclavos por la patria*, Barcelona, Planeta.

LANERO TÁBOAS, Mónica (1996): *Una milicia de la justicia: la política judicial del franquismo (1936-1945)*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales.

LANGARITA GRACIA, Estefania (2014): «Si no hay castigo, la España nueva no se hará nunca. La colaboración ciudadana con las autoridades franquistas», Julián CASANOVA y Ángela CENARRO (eds.): *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*, Barcelona, Crítica, pp. 145-150.

LEDESMA, José Luís (2010): «Una retaguardia al rojo. Las violencias en la zona roja», ESPINOSA, Francisco (ed.): *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*, Barcelona, Crítica.

- (2005): “La «Causa General»: fuente sobre la «represión», la Guerra Civil (y el Franquismo)”, *Spagna Contemporánea*, Edizioni dell’Orso, nº28, pp. 203-220.
- (2012):«¿Cuchillos afilados? De violencias, guerra civil y culturas bélicas en la España del primer siglo XX», CANAL Jordi y GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (eds.): *Guerras civiles. Una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. 89-104.

LEDESMA, José Luís y OVIEDO, Daniel (2015): «Resistencias, represión y control social», *Actas del Congreso Posguerras*, GOMEZ BRAVO, Gutmaro y PALLOL, Ramón (ed.), Madrid, Pablo Iglesias, pp. 29-50.

LEIRA CASTIÑEIRA, Francisco J. (2020) : *Soldados de Franco, reclutamiento forzoso, experiencia de guerra y desmovilización militar*, Madrid, Siglo XXI.

LEVI, Giovanni, (2003): «Sobre microhistoria», Peter Burke (ed.): *Formas de hacer historia*. Madrid, Alianza Editorial, pp.119-145.

LINARES-LUJÁN, Antonio M. i PAREJO-MORUNO, Francisco (2020): «Las medidas del hambre: Guerra, autarquía y desnutrición en perspectiva antropométrica», DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel (ed.), *Los «años del hambre»*, Madrid, Marcial Pons, Historia, pp. 271-292.

LLARCH, Joan (1978): *Batallones de Trabajadores*, Barcelona, Plaza y Janes.

LLIN LLOPIS, Guillem (2016): *Mort i repressió a Ontinyent (1936-1944)*, Ontinyent, Segona edició, corregida i augmentada. Associació de Veïns el Llombo.

- (2013): *Valldalbaidins a Mauthausen*, Ontinyent, Associació de Veïns El Llombo, d'Ontinyent.

LLIN, Guillem i DÍAZ POVEDA, Ferran (2020): *De Monòver als camps de concentració nazis*, Monòver, Ajuntament de Monòver. La relació completa: «Españoles deportados en campos de concentración nazis 1940-1045», www.pares.mcu.

LLOPIS i SENDRA, Robert (2018): «Repressió política en guerra i postguerra a Benissa sobre els combatents de l'exèrcit popular de la República. 1936-1945», *Aguaits*, núm. 39, pp. 15-28. Disponible en línia, <<https://www.raco.cat/index.php/Aguaits/article/view/350809>, pdf>.

LLOPIS i SENDRA, Robert i BOTELLA IVARS, LLUÍS (2015): *Fer la guerra: diccionari i testimonis dels combatents de Benissa, 1936-1939*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

LLORENS CASTILLO, Carlos (1983): *La Primera Década. Una aportación al proceso político e ideológico del franquismo y la historia del PCE*, València, Romeu.

LÓPEZ, Tania y GALLO, Silvia (2013): *San Marcos. El campo de concentración desconocido*, León, Asociación de Estudios sobre la Represión en León.

LÓPEZ HURTADO, César (2010): *Villena roja 1936-1939, represión de guerra y posguerra*, Villena, M&C Publicidad.

LÓPEZ JIMÉNEZ, F. J. (2004): «Fondos documentales conservados en el archivo General Militar de Guadalajara. La crisis constitucional desde una perspectiva republicana», Madrid, *Cuadernos republicanos* (55).

- (2009): «Las Fuentes: los expedientes de Brigadistas Internacionales conservados en el Archivo General Militar de Guadalajara», EIROA, Matilde y REQUENA GALLEGO, Manuel (coords.): *Al lado del Gobierno Republicano. Los brigadistas de Europa del Este en la guerra civil española*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Colección Luz de la Memoria, (8), pp. 45-70.
- (2013): *AGMG. UCOS. Batallón Disciplinario Marruecos*, Caixes 1 a 53, Guadalajara. Disponible en línea, www.portalcultura.mde.es/Galerias/cultural/archivos/fichero/2014_12_30_cuadro_AGMG.pdf.
- (2014): *Catálogo de contenidos del AGMG*. Disponible en línea http://www.portalcultura.mde.es/Galerias/cultural/archivos/fichero/2014_12_30_cuadro_AGMG.pdf.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Antonio (2006): *Cruz, bandera y caudillo: el campo de concentración de Castuera*, La Serena (Badajoz), CEDER.

LOSADA MÁLVAREZ, Juan Carlos (1990): *Ideología del Ejército Franquista. 1939-1959*, Madrid, Istmo.

LÜDTKE, Alf (1995): «De los héroes de la Resistencia a los coautores, “Altageschichte” en Alemania», *Ayer*, 19, pp. 49-69.

MACÍAS FERNÁNDEZ, Daniel (2021): «Piojos, ratas y moscas. Marruecos y el soldado español», MACÍAS FERNÁNDEZ, Daniel (ed.): *A Cien años de Annual. La guerra de Marruecos*, Madrid, Desperta Ferro Ediciones, SLN, pp. 329-382.

MAINAR, Eladi (1997): *L'Alçament militar de juliol de 1936 a València*, Simat de la Vallidigna (València), La Xara.

- (1998) *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil española (1936-1937)*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- (2006): «El fracaso de la sublevación militar» i «Castellón y Alicante, los fracasos de la sublevación», Albert Girona Albuixech y José Miguel Santacreu Soler: *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol.2. València, Editorial prensa valenciana, pp-31-75 i 116-122.
- (2015): *El último cruzado español. El padre Oltra y el franquismo*, Simat de la Vallidigna (València), La Xara.

MALEŠEVIC, Siniša (2020): *El auge de la brutalidad organizada. Una sociología histórica de la violencia*, València, PUV.

MANCEBO, Maria Fernanda (2000): «Consecuencias de la Guerra Civil en la Universidad valenciana: depuraciones y exilios», *CIAN*, núm. 4, 165-188.

- (2004): «La cultura del exilio», *Aula de Historia Social*, núm. 13, 49-64.
- (2008): *La España de los exilios. Un mensaje para el siglo XXI*, València, PUV.

MARCO, Jorge (2012): «“Debemos condenar y condenamos”. Justicia militar y represión en España 1936-1948», ARÓSTEGUI, Julio. (coord.): *Franco: La represión como sistema*, Madrid, Flor de Viento, pp.190-229.

MARCO, Lucas (2019): *Simplemente es profesionalidad. Historias de la Brigada Político Social de València*, València, Alfons El Magnànim.

MARCÒ i DACHS, Lluís (1998): *Llaurant la tristesa. El camp de concentració d'Albatera i la presó de Portaceli*, Barcelona, Mediterrània.

MARÍN, Ramón (2010): *La represión franquista en el Alto Palancia. Violencia de estado contra la memoria republicana (1939-1952)*, València, Damián, Biblioteca Valenciana.

MARÍN SÁNCHEZ, Juan Carlos (2020): «Contra el espía enemigo. Los espacios de reclusión del Servicio de Investigación Militar Republicano durante la Guerra Civil española (1937-1939)», OLIVER OLMO, Pedro y CUBERO IZQUIERDO, María Carmen (coords.): *De los controles disciplinarios a los controles securitarios. Actas del II Congreso Internacional sobre la Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, E-book, pp. 757-774. Disponible en línea, (uclm.es) >.

MARÍN VALÈNCIA, Albert (2019): *Espanoles en la resistencia francesa 1940-1945*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2019. Disponible en línea, <http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/137237/1/AMV_TESIS.pdf>.

MARTÍN GÓMEZ Mª Luz (2016): «Reformas en el reclutamiento y reemplazo en el Ejército Español ante el siglo XX», Universidad Complutense de Madrid *Seminario de investigación*, Departamento de Historia Contemporánea Universidad Complutense de Madrid. Disponible en línea, <[PaperM^aLuz%20Refor%20Reclutamirnto%20y%20reemplazo.pdf](#)>.

MARTÍNEZ RODA, Federico (2012): *Varela. El general antifascista de Franco*, Madrid, La Esfera de los Libros.

MASSOT I MUNTANER, Josep (1999): *El primer franquisme a Mallorca: guerra civil, repressió, exili i represa cultural*. Barcelona, Abadia de Montserrat.

MATTHEWS, James (2012): *Soldados a la fuerza*, Madrid, Alianza Editorial.

MEDALL CHIVA, Iván (2016): *Les polítiques repressives franquistes a Vila-Real (1938-1950). Causa general, judicis sumaríssims, responsabilitats polítiques i maçoneria*, tesi doctoral, Universitat Jaume I.

MEGÍAS DÍAZ, Francisco Manuel (2015): «El papel del Ejército en la represión tras la guerra civil. Una visión legislativa», Gutmaro GÓMEZ BRAVO y Rubén PALLOL (ed.): *Actas Congreso Posguerras*, Madrid, Pablo Iglesias, (edición CD).

MEJÍAS LÓPEZ, Felipe (2020): «Arqueología de la represión, entre el silencio y la memoria: las fosas comunes del campo de concentración de Albatera (San Isidro, Alicante)», *Ebre 38: Revista Internacional De La Guerra Civil, 1936-1939*, (10), pp. 69-12. Disponible en línea, <<https://doi.org/10.1344/e38.v0i10.33674>>.

- (2022): «Historia y arqueología del campo de concentración de Albatera. Un espacio de represión en el contexto de la guerra civil (1937-1940)», *El feixisme en les aules. III Jornadas d'Historia Contemporània*, 28 de abril -10 de maig de 2022, Cefire d'Elx, Conselleria d'Educació de la Generalitat Valenciana.

MELERO VARGAS, Miguel Ángel (2015): «Un proceso poliédrico: Nuevos enfoques sobre las actitudes ante la represión franquista», GOMEZ BRAVO, Gutmaro y PALLOL, Rubén (ed.): *Actas del Congreso Posguerras: 75 aniversario del fin de la guerra civil española*, Madrid, Pablo Iglesias, edición en CD.

- (2014): «Alineamiento, indiferencia y formas de resistencia ciudadana ante el Nuevo Estado franquista en los primeros años del Terror, 1936-1945», *Contenciosa*, 3. Disponible en línea, <https://www.academia.edu/11366332/pdf>.

MENDIOLA GONZALO, Fernando (2007): «Marco legal y consecuencias socioeconómicas de los trabajadores forzados bajo el Franquismo», GASTÓN, José Miguel y MENDIOLA GONZALO, Fernando (coords.): *Los trabajos forzados en la dictadura franquista Bortxazko lanak diktadura frankistan*. Iruñea-Pamplona: Memoriaren Bideak - Gerónimo de Uztariz, pp. 46-61.

- (2005): «Propuestas teóricas y metodológicas para el estudio de los batallones de trabajos forzados (BB.TT. y BDST) en la posguerra a partir del caso Navarro», *Memoria e historia del franquismo: V Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Manuel Ortiz Heras (coord.), Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005, pp. 262-270.
- (2007): «La consideración de ser explotado: trabajo forzado y trabajo en cautividad en la España del siglo XX», Pedro Oliver Olmo (ed.): *El siglo de los castigos. Prisión y formas carcelarias en la España del siglo XX*, Barcelona, Anthropos, 2013, pp. 189-232.
- (2010): «De aquellos sotos. Aproximación a las raíces económicas e ideológicas del exterminismo a través de la trayectoria del Conde de Rodezno», VV. AA.: *Conde de Rodezno: la justicia al revés*, Autobús de la Memoria, Iruñea-Pamplona, Pamiela.
- (2011) «Lejanas Montañas, recuerdos cercanos. Historia y Memoria del trabajo de prisioneros andaluces y extremeños en las carreteras del Pirineo Navarro (1939-2010)», *Revista de Estudios Extremeños*, tomo LXVII, nº 2 (2011), pp.935-972.
- (2014 a): «Reeducation through work? Mountain roads in the Spanish concentration universe (Western Pyrenees, 1939–1942)», *Labor History*, 55(1), 97-116.
- (2014 b) «Reclutamiento forzado de mano de obra en la España contemporánea (1815 - 2014): análisis de sus condicionantes económicos», XI Congreso Internacional de la

Asociación Española de Historia Económica. Madrid, Septiembre 2014, Disponible en línea < <http://www.aehe.es/wpcontent/uploads/2015/04/dt-aehe-1405.pdf>>.

- (2016 a): «Cogs in the military machine? War experience and antimilitarism during the Spanish Civil War», *Workers of the world*, vol. I, 6, pdf.
- (2016 b): «The Role of Unfree Labour in Capitalist Development: Spain and its Empire, Nineteenth to the Twenty-First Centuries», *Review of Social History*, vol. 61 (*Conquerors, Employers and Arbiters: States and Shifts in Labour Relations, 1500–2000 International*). S24, pp.187-211.

MENDIOLA GONZALO, Fernando y BEAUMONT Eudurne (2006): *Esclavos del franquismo en el Pirineo*, Tafalla, Txalaparta.

- (2004): «Batallones disciplinarios de soldados trabajadores: castigo político, trabajos forzados y cautividad», *Revista de Historia Actual*, 2, pp. 31- 48.
- (2006) «Prisioneros de guerra, esclavos de posguerra: los límites de la propaganda política y la explotación económica en los Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores (BDST)», JULIÁ, Santos (coord.): *La Guerra Civil española 1936-1939. Actas del Congreso Internacional La Guerra Civil española 1936-39*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones.

MENDIOLA GONZALO, Ignacio (2016): «El dispositivo de la captura: espacios y cuerpos bajo el signo de la excepcionalidad», *Athenea Digital*, 16 (1), pp. 83-111.

MESQUIDA, Evelyn (2020): *Y ahora, volved a vuestras casas. Republicanos españoles en la resistencia francesa*, Barcelona, Ediciones B.

MEZQUIDA FERNÁNDEZ, Miguel (2017):«Arqueología de la Guerra Civil y del conflicto: excavaciones y exhumaciones de fosas de la Guerra Civil y del franquismo en el País Valenciano», *La Linde: Revista Digital de Arqueología Profesional*, 8, pp. 167-218.

MEZQUITA BROCH, Francisco (2019): *Memoria dels Vençuts*, Benicarló, Onadaedicions.com

MIERS, Suzanne (2003): *Slavery in the twentieth century: the evolution of a global problem*, Lanham, AltaMira Press.

MÍNGUEZ ANAYA, Adrián Blas (2010): *Campo de Gusen. El Cementerio de los republicanos españoles*, Monografías del exilio español 8, Madrid, Ed. Memoria Viva, Asociación para el estudio de la deportación y el exilio español.

MIRALLES, Esther (2013): *Emboscats, la guerra dels qui no hi van anar*, Badalona, Ara Llibres.

MOLINERO, Carme, SALA. Margarida y SOBREQUÉS, Jaume (2003): *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*, Barcelona, Crítica.

MOLINERO RUIZ, Carme (2019): «Control social, autarquía y miseria», en ESTEBAN RECIO, Asunción, ETURA FERNÁNDEZ, Dunia y TOMASONI, M. (coords.): *La alargada sombra del franquismo. Naturaleza, mecanismos de pervivencia y huellas de la dictadura*, Comares, Granada, pp. 93-110.

MOLINERO RUIZ, Carme y YSÀS, Pere (2003): «El malestar popular por las condiciones de vida. ¿Un problema político para el régimen franquista?», *Ayer*, 52, pp. 255-280.

MONFORT i COLL, Aram (2009): «Los campos de concentración franquista y su funcionamiento en Catalunya», *Hispania*, vol. LXIX, nº 231, enero-abril, pp.147-178. Disponible en línea <<https://doi.org/10.3989/hispania.v69.i231.102>>.

- (2016): «Els camps de concentració franquistes a la província de Lleida», *Mascaçà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, núm. 7, 2016, pp. 115-128.

- (2018): «Els camps de concentració franquistes a Catalunya: el cas de Granollers», *Ponències.Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, 22, pp.141-161. Disponible en línea, <https://raco.cat/index.php/Ponencies/article/view/349226/440388>.

MONREAL, Carlos (1957): *La hora del juicio final*, Toulouse (França), Ediciones España Libre.

MORANT i ARIÑO, Toni (2022): «Trajectes diversos amb una mateixa destinació. Les dretes valencianes als anys Trenta», MARTÍ BATALLER, Aurelio (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*, València, Diputació de València, Adés i Ara/ 13, Institució Alfons el Magnànim, pp. 47-80.

MORENO SÁIZ, Francisco (2017): «Llista dels represaliats de postguerra a la Marina Alta», *Aguaitz: Revista d'investigació i assaig*, núm. 37-38 (Exemplar dedicat a: Repressió de guerra i postguerra a la Marina Alta I), Benissa, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, pp. 63-358.

MOULIER-BOUTANG, Yang (2006): *De la esclavitud al trabajo asalariado. Economía histórica del trabajo asalariado embridado*, Madrid, Akal.

MUÑOZ BOLAÑOS, Roberto (2010): «La institución militar en la posguerra (1939-1945)», PUELL DE LA VILLA, Fernando y ALDA MEJÍAS, Sonia (ed.): *Los Ejércitos del Franquismo (1939-1975)*, Madrid, Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado, pp.15-54.

MURILLO, Irene I. (2014 a): «‘Ni moral, ni justo, ni legal, ni humano’. Resistencias civiles al franquismo», CASANOVA, Julián y CENARRO, Ángela (eds.): *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1949)*, Barcelona, Crítica, pp. 227-253.

(2014 b): «‘A Vuestra Excelencia con el mayor respeto y subordinación’. La negociación de la Ley ‘desde abajo’», CASANOVA, Julián i CENARRO, Ángela (eds.): *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1949)*, Barcelona, Crítica, pp. 203-226.

NAVARRO, Buenaventura (2017): *Historia del Puerto de Sagunto III. La Dictadura Franquista*, col.lecció La Memoria Necesaria, audioedició, Martínez impresores, Sagunt.

NAVARRO LÓPEZ, Francisco (2018): *Cautivos en Córdoba (1937-1942)*, El Ejido (Almería), Letrame.

NISTAL i REFART, Jordi (2016): *El camp de treball de la falç i el martell. De l'Hospitalet de l'Infant a Montferrer: març de 1938-febrer de 1939*, La Seu d'Urgell (Lleida), edicions Saloria.

NOLTE, Ernest (2001): *La Guerra Civil Europea 1917-1945: Nacionalsocialismo y Bolchevismo*, México, Fondo de Cultura Económica.

NÚÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta (2004): *Los años del terror: la estrategia del dominio y represión del General Franco*, Madrid, La Esfera de los libros.

- (2009): «El porqué de la represión», *República*, 10.
- (2012 a): «Forzados y forzosos. El trabajo de los prisioneros al servicio de la “victoria franquista”», Julio Aróstegui (coord.): *Franco: la represión como sistema*. Barcelona, pp. 269-331.
- (2012 b): «La doma de los cuerpos y las conciencias, 1939-1941. El campo de concentración de Porta Coeli (Valencia)», *Hispania Nova* nº 10, Separata, *HISPANIA NOVA*, Revista de Historia Contemporánea. Número 10. Disponible en línea, <<http://hispanianova.rediris.es/10/dossier/10d001.pdf>>.

NÚÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta y ROJAS FRIEND, Antonio (1997): *Consejo de guerra los fusilamientos en el Madrid de la posguerra (1939-1945)*, Madrid, Compañía Literaria.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel y SEVILLANO CALERO, Francisco (eds.) (2010): *Los enemigos de España, Imagen del otro, conflictos bélicos y disputas nacionales (siglos XVI-XX)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

OIT (2014): Protocol referent al Conveni sobre el treball forçat. Disponible en línea, http://ilo.org/global/topics/forced-labour/publications/WCMS_387186/lanes/index.htm.

OLAIZOLA ELORDI, Juan José (2006): «Destacamentos penales y construcción de infraestructuras ferroviarias», GASTÓN, José Miguel y MENDIOLA GONZALO, Fernando (coords.), *Los trabajos forzados en la dictadura franquista Bortxazko lanak diktadura frankistan*, Iruñea-Pamplona, Memoriaren Bideak - Gerónimo de Uztariz, 2007, 116-131.

OLIVA i LLORENS, Jordi (2009): «Els 661 dels Omells de Na Gaia, presoners al camp de treball núm. 3», *Murtx: Revista cultural de l'Urgell* núm. 27, pp. 51-64.

OLMEDA, Fernando (2009-2019): *El Valle de los Caidos, Una memòria de España*, Barcelona, Península.

OLIVER OLMO, Pedro (2005): «El concepto de Control social en la historia social: estructuración del orden y respuesta al desorden», *Historia Social*, 51, pp. 73-91.

- (2007): «Historia y reinención del utilitarismo punitivo», *Los Trabajos Forzados en la dictadura franquista*, José Miguel Gastón i Fernando Mendiola (coord.), Instituto Gerónimo de Uztáriz-Memoriaren Bideak, Pamplona, pp.20-26.

OLIVER OLMO, Pedro i CUBERO IZQUIERDO, María Carmen (coords.) (2020): *De los controles disciplinarios a los controles securitarios*, prólogo, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, <http://publicaciones.uclm.es/de-los-controles-disciplinarios-a-los-controles-securitarios-actas-del-II-congreso-internacional-sobre-la-historia-de-la-prision-y-las-instituciones-punitivas/> E-book.

ORGANERO, Ángel (2015): *Batallón de Pico y Pala: cautivos toledanos en Navarra (Lesaka, 1939-1942)*, Arre (Navarra), Pamiela.

OVIEDO SILVA, Daniel (2016): «Porteros, inquilinos y fomento de la denuncia en el Madrid ocupado», *Studia histórica. Historia Contemporánea*, 34, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, pp. 301-331. Disponible en línea, <http://campus.usal.es/~revistas_trabajo/index.php/0213-2087/article/view/16169/166.pdf>.

PAGÉS i BLANCH, Pere (2009): *Les lleis repressives del franquisme (1936-1975)*, València, Tres i Quatre.

PANIAGUA, Javier y LAJO, Benjamín (2002): *Sombras en la retaguardia. Testimonios sobre la 5ª Columna en Valencia*, València, UNED.

PASQUAL ARROYO, Guillem (2021): *Diego Sevilla Andrés: Biografía Política i pensament (1911-1982)*, València, tesi doctoral, Universitat de València.

PASTOR RUIZ, Fátima (2010): *El batallón minero n.º1 en las minas de Bizkaia*, Bilbao, Ediciones Beta.

PAYÀ LÓPEZ, Pedro (2017): *Violencia y responsabilidad. La represión judicial franquista en el ámbito local*, València, PUV.

- (2015): «Ningún político republicano fue indemne al castigo: la represión de los políticos locales», SÁNCHEZ RECIO, Glicerio y MORENO FONSERET, Roque (eds.): *Aniquilación de la República y castigo a la lealtad*, Alacant, PUA, pp.169-222.

PEÑARROJA TORREJÓN, Leopoldo (2016): «Segunda República y Guerra Civil en Vall d'Uixó (con un epílogo sobre la represión en territorio valenciano)», *Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana*, 91, pp. 133-185. Disponible en línea, <clubjaimeprimero.org/sites/default/files/inline-images/Republica.pdf>.

PÉREZ CONDE, José (2016): Trabajos forzados en Talavera de la Reina durante la Guerra Civil y el Franquismo (1936-1950), tesi doctoral, UNED, Departamento de Historia Contemporánea. Disponible en línea, <file:///F:/Downloads/Investigació/Tesis%20doctorals%20i%20congressos/Pérez-Conde_Jose_Tesis.pdf>.

PÉREZ ESPÍ, Maria Jesús (2019): *La repressió franquista a Llutxent, 1939-1944*, Ajuntament de Llutxent, Generalitat Valenciana.

- (2013): «La Causa General de Llutxent», Col.lecció *El cau de la Rabosa*, capítol 10, Col.lectiu Cultural “El Surar”, Llutxent, Cooperativa de Llutxent.

PÉREZ GARCÍA Rafael y FERNÁNDEZ CHAVES, Manuel Francisco (coords.) (2001): *La esclavitud en el sur de la península Ibérica siglos XV al XVII: demografía e historia social*, Madrid, Libros de La Catarata.

PEREZ-OLIVARES, Alejandro (2017): *La Victoria bajo control. Ocupación, orden público y orden social del Madrid franquista (1936-1948)*, tesis doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, <https://eprints.ucm.es/id/eprint/45481/1/T39392.pdf>

- (2020 a): «Abastecer, racionar...y pasar hambre. Franquismo y control social en la posguerra», Miguel Ángel Del Arco Blanco (ed.): *Los «años del hambre»*, Madrid, Marcial Pons, pp.173-194.
- (2020 b): «Mecanismos de control social y político en el primer franquismo, Barcelona, Anthropos», Recensiones, *Hispania Nova*, 18, pp. 689-692.

PÉREZ TRUJILLANO, Rubén (2018): *Creación de Constitución, destrucción de Estado: la defensa extraordinaria de la II República española (1931-1936)* pp. 298-336. Disponible en línea, <https://e-archivo.uc3m.es/bitstream/handle/10016/27108/creacion_perez_hd64_2018.pdf?sequence=4&isAllowed=pdf>.

PEUKERT, Detlev (1987): *Inside nazi Germany. Conformity, opposition and racism in everyday life*, Londres, Yale University Press.

PIÁ GARCÍA, Juan Vicente (2018): *El Recuerdo del Olvido*, Bétera, Ajuntament de Bétera.

PIÑÓN TORRES, Ricardo (2021): «Los “Políticos” del Destacamento Penitenciario de Benagéber (Valencia 1941-1944)», revista *Millars*, vol. L 2021/1 - pp.161-196. Disponible en línea <<http://dx.doi.org/10.6035/Millars.2021.50.7>>.

PIPER, Franzisek i BRAND, William, R. (2002): «Auschwitz: Planeta Auschwitz-Birkenau», State Museum (Polònia).

PIQUERAS, José Antonio (2022): *Negreros: Españoles en el tráfico y en los capitales esclavistas*, Madrid, La Catarata.

PIQUERAS, Juan y SANCHIS, Carmen (1992): *La organización histórica del territorio valenciano*, València, Generalitat Valenciana.

PITARCH, Jose Luís (1986): «El golpe de Estado de julio del 36 en Alicante», *Alacant, Canelobre*, 6-7, 1986, pp. 18-26.

PLATÓN, Miguel (2001): *Hablan los militares: testimonios para la historia (1939-1996)*, Barcelona, Planeta.

PORCAR ESCORIHUELA, Juan Luís (2013): *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.

- (2021) *Els Ports: franquisme i repressió, ciutadania i memòria*, Benicarló (Castelló), Onada edicions.

PRADA RODRÍGUEZ, Julio (2010): *La España masacrada, la represión franquista de guerra y de posguerra*, Madrid, Alianza Editorial.

- (2018): «Geografía humana de la represión franquista. Del Golpe a la Guerra de ocupación (1936-1941)», Asociación de historiadores del Presente, *Historia del presente*, nº 32, pp. 176-178.

PRADA RODRÍGUEZ, Julio y RODRÍGUEZ TEIJEIRO, Domingo (2002): «El Trabajo os hará libres. Una aproximación a la explotación de la mano de obra penal en el Ourense de guerra y posguerra», *Miniús: Revista do Departamento de Historia, Arte e Xeografía*, (10), pp. 209-236.

PRESTON, Paul (1997): *La política de la venganza. El fascismo y el militarismo en la España del siglo XX*, Barcelona, Península.

- (2009). *La guerra civil española. Una historia concisa*. Barcelona, Random House Mondadori.
- (2011): *El Holocausto Español*, Barcelona, Randon House-Mondadori.
- (2019): *Un pueblo traicionado*, Barcelona, Penguin Randon House.
- (2021): *Arquitectos del Terror. Franco y los artífices del odio*, Barcelona, Debate.

PUELL DE LA VILLA, Fernando (2013): «La trama militar de la Conspiración», SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco (coord.): *Los mitos del 18 de julio*, Madrid, Crítica. pp. 55-78.

- (2012): «Los ejércitos del Franquismo, principal puntal del régimen hasta 1975», VIÑAS, Ángel: *En el combate por la Historia: la República, la guerra civil, el franquismo*, Barcelona: Pasado y Presente, pp. 531-546.

QUESADA GONZÁLEZ, José Miguel (2013): *El reservismo militar en España*. UNED. Disponible en línea, El reservismo militar en España (defensa.gob.es) pdf.

QUÍLEZ, Laia (2014): «Hacia una teoría de la postmemoria. Reflexiones en torno a las representaciones de la memoria generacional», *Historiografías*, 8 (Julio-Diciembre), pp.57-75. Disponible en línea, <https://unizar.es/historiografias/numeros/8/quilez.pdf>.

RAMÍREZ, Germà, MARTÍNEZ, Isabel, GARRIDO, Sebastià i CEBRIAN, Josep Lluís (1991): *República i Guerra Civil a Xàtiva (1931-1939)*, 3 vols., Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva.

REES, Laurence (2017): *El Holocausto: las voces de las víctimas y los verdugos*, Barcelona, Crítica.

REIG, Ramir (1995): «Estratègies de supervivència i estratègies de millora. Els treballadors al País Valencià durant el franquisme (1939-1975)», *Afers*, vol. 10, núm. 22, pp. 459-491.

REIG, Ramir i PICÓ, Josep (2004): *Feixistes, rojos i capellans. Església i societat al País Valencià (1940-1977)*, València, PUV.

REIG TAPIA, Alberto (1982): *La represión franquista y la guerra civil: consideraciones metodológicas, instrumentalización política y justificación ideológica*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid.

- (1984): *Ideología e historia; sobre la represión franquista y la guerra civil*, Madrid, Akal.

REY REGUILLO, Fernando (2011): *La democracia y la brutalización de la política en la Europa de entreguerras*, REY REGUILLO, Fernando (dir.): *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Madrid, Tecnos.

RIART ARNALOT, Oriol (2020): «Diarios personales de combatientes como fuente para el estudio de la Guerra Civil española», *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 20 pp. 213-233. Disponible en línea, <<https://doi.org/10.14198/PASADO2020.20.09> pdf >.

RICHARDS, Michel (1999): *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*, Barcelona, Crítica.

RIQUEUR, Paul (2006): «Memòria, història i oblit», *IDEES. Revista de temes contemporanis*, núm. 28-29, pp.89-96. Disponible en línea, <<https://raco.cat/index.php/Idees/article/view/290470>>.

RODRIGO, Javier (2005): *Cautivos*, Crítica Contrastes, Barcelona.

- (2006 a): «Reconstrucción y mano de obra reclusa en el Aragón franquista, 1936-1952», FORCADELL, Carlos y SABIO, Alberto (eds.): *Paisajes para después de una guerra. Del Aragón devastado a la reconstrucción de posguerra*, Zaragoza, Diputación Provincial de Zaragoza.

- (2006 b): «Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco», *Hispania Nova*, 6, UCLM, Separata. Disponible en línea, hispanianova.rediris.es/6/dossier/6d027.pdf
- (2008): *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*, Madrid, Alianza.
- (2010 a): «Retaguardia: espacio de transformación», *Ayer*, (76), 13-36.
- (2010 b): «Espejos Deformantes. Explotación y limpieza social: hacia un modelo concentracionario fascista», *Historia Social*, nº 66, pp.81-98.
- (2012): «Exploitation, fascist violence and social cleansing: a study of Franco's concentration camps from a comparative perspective», *European Review of History Revue europeenne d'histoire*, 19 (4), 2012, 553-573.
- (2016): *La guerra fascista. Italia en la Guerra Civil Española, 1936-1939*, Madrid, Alianza Editorial.
- (2022): *Generalísimo: las vidas de Francisco Franco, 1892-2020*, Barcelona, Galaxia Gutenberg.

RODRIGO, Javier y ALEGRE, David (2019): *Comunidades rotas. Una historia global de las guerras civiles, 1917- 2017*, Barcelona, Galaxia Gutenberg.

RODRÍGUEZ ÁLVAREZ, Eduardo (2006): «Españoles en la Segunda Guerra Mundial», En VV.AA. *Aproximación a la Historia Militar de España*. Ministerio de Defensa, Secretaría General Técnica, pp. 683-702.

RODRÍGUEZ BARREIRA, Oscar (2006): «La historia local y social del franquismo en la democracia, 1976-2003», *Historia Social*, nº 56, pp. 153-154.

- (2011): «Auxilio Social y actitudes cotidianas en los años del hambre, 1937-1943», *Historia del Presente*, 17, pp. 127-14.
- (2013) : «Vivir y narrar el franquismo desde los márgenes», *El franquismo desde los márgenes*, Espai Temps nº 62, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 11-28.

RODRÍGUEZ CORTES, Pablo, SICLUNA LLETGET, María Isabel y CASADO ARBONIÉS, Francisco Javier (coord.) (2009): *La represión franquista en Levante*, València, Eneida.

RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban et al. (2003): *Militares, ´moros` y mosquitos en la acción médico-social contra el paludismo en la España metropolitana y colonial del siglo XX*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, cap. VI, pp. 325-380. Disponible en línea, https://www.academia.edu/2915567/Militares_moros_y_mosquitos_El_paludismo_en_el_Protectorado_espa%C3%B1ol_en_Marruecos_1912_1956_pdf.

RODRÍGUEZ PADILLA, Eusebio (2018): *Los almerienses esclavos del franquismo, 1939-1950*, Mojácar (Almería), Arráez Editores.

RODRÍGUEZ TEJEIRO, Domingo (2013): «La redención de penas a través del esfuerzo intelectual: educación, proselitismo y adoctrinamiento en las cárceles franquistas», *Revista de Investigación en Educación*, 1(11), pp. 58-76.

ROJO HERNÁNDEZ, Severiano y GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (coords.) (2015): «Dossier Las guerras civiles. Reflexiones sobre conflictos fratricidas de la época contemporánea. Europa-América», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 13. Disponible en línea, < HISPANIA NOVA. Nº 13 (2015) | HISPANIA NOVA. Primera Revista de Historia Contemporánea on-line en castellano. Segunda Época (uc3m.es)>.

ROMÁN RUIZ, Gloria (2018): *Franquismo de carne y hueso. Entre el consentimiento y las resistencias cotidianas (1939-1975)*, València, PUV.

ROMERO GONZÁLEZ, Juan (1983): *Propiedad agraria y Sociedad rural en la España Mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX i XX*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Secretaría General Técnica, Servicio de publicaciones agrarias.

ROMERO SALVADOR, Carmelo (2021): *Caciques y caciquismo en España (1934-2020)*, Madrid, Catarata.

ROMEU, Fernanda (1987): *Más allá de la utopía: Perfil histórico de la Agrupación Guerrillera de Levante*, València, IVEI.

- (1994): *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, Madrid/Oviedo, Gráficas Summa.

ROVIRA GRANERO, Pilar (1996): *Mobilització social, canvi polític i revolució. Associacionisme, Segona República i Guerra Civil, Alzira 1900-1939*, Alzira, Quaderns d'estudis local 5, Germania.

RUIZ, Julius (2012): *El terror rojo. Madrid 1936*, Madrid, Espasa Calpe.

- (2009): «`Work and don't lose the hope`: Republican forced labour camps during spanish Civil war», *Contemporary european history*, 18,4, Cambridge University press, pp. 419-441.

RUIZ BERDÚN, Dolores, GOMIS BLANCO, Alberto y GONZÁLEZ, Antonio (2016): «Entre la propaganda y el espionaje: la delegación especial para la información de residentes en territorio liberado (DRIDEM) en la España de la guerra civil (1936-1939)», València, *Saitabi*, Revista de la Facultat de Geografia i Història, 66, pp. 205-228.

SABIO ALCUTÉN, Alberto (2007): «Reconstrucción franquista y trabajos forzados en el Pirineo aragonés», GUTIÉRREZ, José Luís y MARTÍNEZ, Lola: «El trabajo esclavo de los presos políticos del franquismo en Andalucía», Miguel GÓMEZ y Fernando MARTÍNEZ (coords.): *Historia y Memoria. Todos los Nombres*, Mapa de Fosas y

Actuaciones de los Tribunales de Responsabilidades Políticas en Andalucía, Almería, Universitat d'Almería pp. 78-85. Disponible en línea, <<https://www.todoslosnombres.org/content/materiales/el-trabajo-esclavo-los-presos-politicos-del-franquismo-en-andalucia.pdf>>.

SAINI, Ángela (2020): *Superior: El retorno del racismo científico*, Madrid, Círculo de Tiza.

SALAS LARRAZABAL, Ramón (1973): *Historia del Ejército Popular de la República*, Madrid, Editorial Nacional.

SAMPEDRO, Vicent (2012): «La repressió franquista de la maçoneria en el País Valencià: una aproximació al seus orígens», TORRES-FABRA, Ricard Camil i NAVARRO NAVARRO, Javier (Ed.): *Temps de por al País Valencià (1938-1975)*, pp. 211-246.

SANJUÁN SANJUÁN, Vicente (2016): «Violència política en la Marina Baixa. 1936-1945», *Sarrià: Revista d'investigació i assaig de la Marina Baixa*, núm. 12, pp. 101-108. Disponible en línea, <https://www.raco.cat/index.php/Sarria/article/view/338623.pdf>

SAN MARTIN, Conchi (2015): «La violencia política en las transmisiones familiares: ¿Decir sin decir?», *Actas del Congreso Posguerras*, GOMEZ BRAVO, Gutmaro y PALLOL, Rubén (ed.), Madrid, Pablo Iglesias, Edició CD.

SÁNCHEZ, Isidro, ORTIZ, Manuel y RUIZ, David (coords.) (1993): *España franquista. Causa General y actitudes sociales ante la Dictadura*, Ciudad Real, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

SÁNCHEZ DE ALCÁZAR GARCÍA, César et al. (2018): *Jevenois y las fortificaciones del Campo de Gibraltar, 1939-1947*, Autoedició.

SÁNCHEZ RECIO, Glicerio (2020): *El estigma republicano de la magistratura. La depuración franquista de los jueces*, PUA, Alacant.

- (1991): *Justicia y guerra en España. Los Tribunales Populares (1936-1939)*, Alacant, Diputació d'Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- (1996): *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959. Diversidad de origen e identidad de intereses*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- (2006): «La Causa General: sistematización de la represión franquista», María Dolores DE LA CALLE VELASCO y Manuel REDERO SAN ROMÁN (coord.): *Guerra Civil: documentos y memoria*, Salamanca, Universidad de Salamanca, pp. 131-144.
- (2014): *Operación quirúrgica en el cuerpo social. La represión política en Monóvar (1936-1943)*, Alacant, PUA.

- (2019): «Posguerra: control social y político», Julián CHAVES PALACIOS (coord.): *Mecanismos de control social y político en el primer franquismo*, Barcelona, Anthropos, pp.17-32.

SÁNCHEZ RECIO, Glicerio y MORENO FONSERET, Roque (eds.) (2015): *Aniquilación de la República y castigo a la lealtad*, Alacant, PUA.

SANTACREU SOLER, José Miguel (2012): «'La Causa General'», VV.AA: *La repressió franquista a Xàtiva. 1936-1976*, Ulleye, Xàtiva, pp. 25-54.

SANTACREU SOLER, José Miguel i GIRONA ALBUIXECH, Albert (2007): «Alcoi 17 días en la encrucijada», *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol.2. València, Editorial prensa valenciana, pp. 98-105.

- (2007) : «El final de la Guerra», *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, 15, València, Editorial prensa valenciana, 2007, pp.33-69.

SANTAMARÍA CAMPOS, Beatriz (dir.) (2009): *Llàgrimes vora mar: guerra, postguerra i riuada al Cabanyal (1936-1957) a través de la memòria*, València, PUV.

SANZ ARNAU, Vicent (2017): «Documents de la Guerra Civil i la repressió a Traiguera», *CEM*, 97, pp. 110-136.

SANZ, Gloria (2007): «Trabajos forzados, economía de guerra y empresa durante el Nacionalsocialismo. Un breve balance de recientes investigaciones en Alemania», GASTÓN, José Miguel y MENDIOLA GONZALO, Fernando (coords.): *Los trabajos forzados en la dictadura franquista Bortxazko lanak diktadura frankistan*. Iruñea-Pamplona: Memoriaren Bideak - Gerónimo de Uztariz, pp. 31-45.

SANZ HOYA, Julián (2011) : «El partido fascista y la conformación del personal político local al Servicio de las dictaduras de Mussolini y Franco», *Historia Social*, 71, pp. 107-123.

- (2019): «A Fascism that came to stay? On spanish Falange's political culture», SAZ, Ismael, BOX, Zira, MORANT, Toni and SANZ, Julián (eds.): *Reactionary Nationalists, Fascists and Dictatorships in the Twentieth Century Against Democracy*, Cham, Suïssa, Palgrave Macmillan, pp. 183-202.

SAZ, Ismael (1985): *Mussolini contra la II República*, València Alfons el Magnànim.

- (1999): «Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la postguerra», SAZ, Ismael y GÓMEZ RODA, Alberto (eds.): *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actiudes sociales*, València, Episteme, pp. 9-36.
- (2013): *Las caras del franquismo*, Granada, Comares.

SCHMITT, Carl (2014): *El concepto de lo político. Texto de 1932 con un Prólogo y tres colorarios*, Madrid, Alianza.

SEIDMAN, Michael (2003): *A ras de suelo. Historia social de la República durante la Guerra Civil*, Madrid, Alianza.

- (2012): *La victoria nacional. La eficacia de la contrarrevolución en la Guerra Civil*, Madrid, Alianza Editorial.
- SENSO, Carles et al. (2018): *La derrota perpètua: la Vall d'Albaida, la Costera i la Canal de Navarrés als camps nazis*, Alzira, Editorial Reclam.
- SERNA, Justo (1988): *Presos y pobres en la España del XIX. La determinación social de la marginación*, Barcelona, Promociones y Publicaciones Universitarias, PPU, pp. 170-185.
- SERNA, Justo i PONS, Anaclet (2000): *Como se escribe la microhistoria*, València, Frónesis.
- (2002): «En su lugar. Una reflexión sobre la historia local y el microanálisis», *Protohistoria*, 6, pp.107-126.
- SEVILLA ARAGONÉS, José (2016): «Els allistaments a Quart de les Valls en la Guerra Civil, 1936-1939», *Braçal*, 54, Sagunt, Centre d'estudis del Camp de Morvedre, pp. 49-104.
- SEVILLANO CALERO, Francisco (2007): *Rojos: la representación del enemigo en la Guerra Civil*, Madrid, Alianza.
- (2016): «Política y criminalidad en el “Nuevo Estado franquista”. La criminalización del enemigo en el derecho penal de posguerra», *Historia y Política*, 35 (gener-juny 2016), pp. 289-311.
 - (2017): *La cultura de guerra del «Nuevo Estado» franquista: enemigos, héroes y caídos de España*. Madrid, Biblioteca Nueva.
- SIERRA BLAS, Verónica (2016): *La correspondencia carcelaria en la Guerra Civil y el Franquismo*, Madrid, Marcial Pons.
- SIMEÓN RIERA, José Daniel (1993): *Entre la rebel·lia i la tradició. Llíria durant la república i la Guerra Civil. 1931-1939*, València, Diputació de València.
- (1998): *Impasible el Ademán. Franquisme i Societat a una comunitat rural: Xàbia 1939-1953*, Xàbia, Ajuntament de Xàbia.
 - (2000): «L'Església al País Valencià a la postguerra: Xàbia i el Port de Sagunt», *l'Avenç*, 246, pp. 78-81.
- SIMÓ, Antoni (2010): *Alcàsser Biografia d'un poble en guerra 1931-1941*, València, PUV.
- SIMÓN ALEGRE, Ana I (2017): «Condenados a batallones disciplinarios y a presidios: del hombre redimido al hombre perdido (1890-1915)», MENDIOLA, Ignacio y OVIEDO, Daniel (coords.): *Relatos Infames. Breves historias de crimen y castigo* Barcelona, Anthropos, pp.155-184.

SOLÉ I SABATÈ, Josep Maria (1982): *Estudi de la justícia militar a Catalunya: la repressió franquista (1938-1953)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

SOLER, Vicent (1990): «L'economia valenciana, dins el model «nacionalista» espanyol (1914-1959)», Pedro Ruiz (ed.): *Història del País Valencià, Època Contemporània, Volum V*, Barcelona, Edicions 62, pp. 235-239.

SOLER, Abel (2007): *Senyera: geografia, història, patrimoni*, Senyera, Ajuntament de Senyera.

SOLER, Abel i JORDÀ Rafa (2005): *Montserrat, Geografia, Història i Patrimoni*, Montserrat, Ajuntament de Montserrat.

- (2006): *Loriguilla. Geografia, Història, Patrimoni*, Loriguilla, Ajuntament de Loriguilla.
- (2013): *Gavarda, Geografia, Història, Patrimoni*, Gavarda, Ajuntament de Gavarda, 2013.

SOLZHENITSYN, Alexander (1976): *Archipiélago GULAG III-IV*, Barcelona, Plaza y Janés.

STONE, Dan (2019): *Campos de Concentración, una breve introducción*, Granada Comares, Historia, 2019.

SOUTHWORD, Herbert R. (2000): *El lavado de cerebro de Francisco Franco: conspiración y guerra civil*, Barcelona, Crítica.

TÉBAR RUBIO-MANZANARES, Ignacio Jaime (2015): *La representación del enemigo en el derecho penal del primer franquismo (1938-1944)*, tesi doctoral, Universitat d'Alacant. Disponible en línia, https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/55425/1/tesis_tebar_rubio-manzanares.pdf

- (2015 b): «No solo “justicia al revés”. El juicio al enemigo en la posguerra alicantina», SÁNCHEZ RECIO, Glicerio y MORENO FONSERET, Roque (eds.): *Aniquilación de la República y castigo a la lealtad*, Alacant, PUA, pp. 295-314.
- (2017): *Derecho penal del enemigo en el primer franquismo*, Alacant, PUA.

TEIJEIRO DE LA ROSA, Juan Miguel (2006): «El Ejército en la configuración del Estado español, VV.AA. *Aproximación a la Historia Militar de España*, Madrid, Ministerio de Defensa, Secretaría General Técnica, pp.777-795.

THOMÀS, Joan Maria (2019): *Los Fascismos españoles*, Barcelona, Ariel.

THOMPSON, Paul (1998): *La voz del pasado. Historia oral*, València, Edicions Alfons el Magnànim.

TODOROV, Tzvetan (2002): *Memoria del mal, tentación del bien. Indagación sobre el siglo XX*, Barcelona, Península.

TORRES, Marc (1982): *Mis tres años de prisionero*, València, Martí Montañana.

TORRES FABRA, Ricard Camil (2013): *Alambradas muros y corrientes de aire*, Xàtiva, Ulleye.

- (2003): “*Por el imperio hacia el campo*”. *El franquisme a una comunitat rural. La Ribera Baixa 1939-1975*, tesi doctoral, València, Universitat de València.
- (2005): *Autarquía i Estraperlo. L'Economía en un espai rural del País Valencià*, València, PUV.
- (2007): «Los juicios sumarísimos», *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, 16, Valencia, Editorial Prensa Valenciana, pp. 116-117.

TRAVERSO, Enzo (2009): *A sangre y fuego. De la guerra civil europea (1914-1945)*, Valencia, PUV.

URIBE GALLEJONES, Eduardo (2007): *Memorias de un miliciano de la UGT*. Monografías de la guerra civil en Euzkadi, nº 4, Bilbao, Asociación Sancho de Beurko Elkarte, Ediciones Beta.

VAN DER LINDEN, Marcel (2006): *Historia transnacional del trabajo*. Biblioteca de Historia Social. Centro Francisco Tomás y Valiente, Valencia: UNED Alzira-Valencia - Fundación Instituto de Historia Social.

- (2008): *Workers of the world. Essays towards a Global Labor History*, Leiden - Boston, Brill.
- (2011) (ed.): «Humanitarian Intervention and Changing Labor Relations. The long-term consequences of the abolition of the slave trade», *Studies in Global Social History*, Volume: 7, Leiden - Boston, Brill, pp.1-45.

VAN DER LINDEN, Marcel i RODRÍGUEZ GARCÍA, Magaly (eds.) (2014): *On coerced labor. Work and compulsion after chattel slavery*, Leiden - Boston, Brill.

VAN NEDERVEEN MEERKERK, Elise and NEERLAND SOLEIM Marianne (ed.) (2010): *Prisoners of War and Forcel Labour: Histories of War and Occupation*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing.

VEGA SOMBRÍA, Santiago (2011): *La política del miedo. El papel de la represión en el franquismo*, Barcelona, Crítica.

VERDUGO, Vicenta (2008): «Franquismo y represión penitenciaria femenina: las presas de Franco en Valencia», *Arenal*, vol. 15, núm.1, pp. 67-82. Disponible en línea, <<http://revistes.gva.es/ojs/index.php/drets/article/view/100/104>. pdf>.

VERDUGO, Vicenta y AGUADO, Anna (2012): «Castigar y doblegar a las “otras”: las defensas. Dictadura y represión», ORTEGA LÓPEZ, Teresa María y DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel. (ed. lit.), *Claves del mundo contemporáneo*, Comares, Granada.

VIDAL CASTAÑO, Jose Antonio (2012): *El Sargento Fabra. Historia y mito de un militar republicano (1904-1970)*, Madrid, los libros de la Catarata.

- (2016): *La España del Maquis (1936-1965)*, @puntodevistaed, Punto de vista editores.

VIDAL PORTA, Raúl Francisco (2019): «Se acaba la guerra y nace la represión. Batallones de Trabajo con albaidenses y la prisión militar de Albaida», *Almaig XXXV*, Ontinyent, La nostra Terra, pp. 49-64.

VIÑAS Ángel (2011): *La conspiración del general Franco*, Barcelona, Crítica.

- (2012): «Presentación», *El Combate por la Historia*, Barcelona, Pasado y Presente, pp. 13-25.
- (2013): «La connivencia fascista con la sublevación y otros éxitos de la trama civil», SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco (coord.): *Los mitos del 18 de julio*, Madrid, Crítica, pp. 79-182.
- (2019): *¿Quién quiso la Guerra Civil?* Barcelona, Crítica.
- (2021): *El gran error de la República. Entre el ruido de sables y la ineficacia del Gobierno*, Barcelona, Crítica.

VIÑAS, Ángel, ESPINOSA, Francisco y PORTILLA, Guillermo (2022): *Castigar a los rojos*, Barcelona, Crítica.

VINYES, Ricard (2001): «Construyendo a Caín. Diagnósis y terapia del disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo-Nájera con presas y presos políticos», *Ayer*, 44, pp. 227-252.

VINYES, Ricard, ARMENGOU, Montse i BELIS, Ricard (2003): *Els nens perduts del franquisme*, Barcelona, Proa.

VINYES, Ricard (dir.) (2009): *El estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA.

(2011): *Asalto a la Memoria*, Barcelona, Los libros del Lince.

VON PLATO, Alexander, ALMUT, Lehis and THONFELD, Cristoph. (eds.) (2010): *Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*, Oxford, Berghahn Books.

VV.AA., ARNAL TORRES, Rafael V. (coord.) (2017): *El Camp de Concentració de Portaceli (1939-1942)*, Tavernes Blanques (València), L'Eixam.

VV.AA, ARÓSTEGUI, Julio y GÁLVEZ BIESCA, Sergio (eds.) (2010): *Generaciones y memoria de la represión franquista: un balance de los movimientos por la memoria*, València PUV, 2010.

VV.AA., BOX, Zira y RINA SIMÓN, César (coord.) (2021): *El franquismo en caleidoscopio. Perspectivas y estudios transdisciplinarios sobre la dictadura*, Granada, Comares.

VV.AA., JULIÀ, Santos (coord.) (2004): *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, Temas de hoy.

VV.AA., MARTÍ BATALLER, Aurelio (ed.) (2022): *Història de la Segona República al País Valencià*, Diputació de València, Adés i Ara/ 13.Institució Alfons el Magnànim.

VV.AA., SANCHIS MORENO, Francisco J. (coord.) (2020): *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones*, València, Diputació de València.

VV.AA. (2011): *Diccionario Biográfico Español, XVII*, Madrid: Real Academia de la Historia.

WASCHMANN, Nikolas (2015): *KL, Historia de los campos de concentración nazis*, Barcelona, Planeta.

WILLIAMS, ERIC (2011): *Capitalismo y esclavitud*, Madrid: Traficantes de Sueños.

YUSTE, Roque: *Añorando la República*, Sense data. Disponible en línia. <http://www.memoriacatalunya.org/assets/pdf/Libro_Roque.pdf>.

ZÜRCHER, Erik-Jan (ed.) (2004): *Fighting for a Living. A Comparative Study of Military Labour 1500-2000*, Amsterdam, Amsterdam University Press.

12.2.- Hemerografia.

BOE

BOPV

DOGV

DOME

elconfidencial.com

eldiario.es

elnacional.cat

El País/ elpaís.es

infolibre.es

La Vanguardia/ lavanguardia.es

Levante-emv/ levante-emv.es

nuevatribuna.es

publico.es

12.3.- Audiovisuales

AGUDO, Mariano i MONTERO, Eduardo (2004): “Los presos del Silencio. Intermedia Producciones, La zanfoña producciones y Canal Sur TV. Disponible en línea, 2012. [los+presos+del+canal&&view=detail&mid=94E613B5A2AE219E61D894E613B5A2AE219E61D8&&FORM=VRDGAR&ru=%2Fvideos%2Fsearch%3Fq%3Dlos%2Bpresos%2Bdel%2Bcanal%26FORM%3DHDRSC3](https://www.youtube.com/watch?v=94E613B5A2AE219E61D894E613B5A2AE219E61D8&&FORM=VRDGAR&ru=%2Fvideos%2Fsearch%3Fq%3Dlos%2Bpresos%2Bdel%2Bcanal%26FORM%3DHDRSC3).

ÉVOLE, Jordí: «Los esclavos de Franco», TV La Sexta, *Salvados*, 2016.

CIANI, Martín (2006): «Palabras de piel», Quicio arte, Tenerife, *Disciplina y resistencia. Trabajos Forzados en la España de Franco*, Eguzki Bideoak, Memoriaren Bideak, 2011.

GIL LAUCIRICA, Eider (2012): «¡Al enemigo, ni agua!», Expressive-Icaria, ETB. Disponible en línea, <https://www.youtube.com/watch?v=3eTkxAgbjLY>.

MIKE, Kenneally (2019): *La guerra de Adolf Hitler*, episodi 1: «Guerra de exterminio», Australia, Canal de Historia, <https://canalhistoria.es/programas/la-guerra-de-adolf-hitler>; Idem, capítol 5: *¡Y ahora pueblo, levántate!*, i 6: *Esto ha pasado*, Australia. Disponible en línea, <https://www.youtube.com/channel/UCNJ1j-KwsIFZPASTruEGXew>.

OCHOA, Gabriel (2021): “Operació Elefteria”, La República del lapiz, *À Punt Mèdia*, 2021. Disponible en línea, https://www.apuntmedia.es/documentals/operacio-elefteria_134_1454529.html.

PASCUAL, Alberto: «Estos muros», *Documentos TV*, TVE, 14-6-2022.

SÁNCHEZ MAROTO, Maribel y TOMÁS, Cesc (1999): *Los campos de concentración de Franco*, TVE, Línea 900. Disponible en línea, <https://www.rtve.es/alcarta/videos/linea-900/linea-900-campos-concentracion-franco/4756869/>

12.4.- Arxius consultats

Arxius Provincials.

Arxiu de la Diputació de València. Arxiu de la Paraula.

Arxius Estatals.

Arxiu General de l'Administració. Alcalà d'Henares.

Arxiu General i Històric de Defensa. Madrid.

Arxiu Intermedi Militar Centre. València.

Arxiu General Militar d'Àvila.

Arxiu General Militar de Guadalajara.

Arxiu General Militar de Segòvia.

Arxiu Històric del Ministeri de l'Interior. Madrid.

Centre Documental de la Memòria Històrica. Salamanca.

Instituto d'Historia i Cultura Militar. Madrid.

Arxius Municipals.

Arxiu Municipal d'Ademús.

Arxiu Municipal d'Aiora.

Arxiu Municipal d'Albaida.

Arxiu Municipal d'Alberic.

Arxiu Municipal d'Alzira.

Arxiu Municipal de Benigànim.

Arxiu Municipal de Carlet.

Arxiu Municipal de Carcaixent.

Arxiu Municipal d'Énguera.

Arxiu Municipal de Gandia.

Arxiu Municipal de Lliria.

Arxiu Municipal d'Ontinyent.

Arxiu Municipal de Requena.

Arxiu Municipal Sagunt.

Arxiu Municipal de Sueca.

Arxiu Municipal de Torrent

Arxiu Municipal de Villar.

Arxiu Municipal de Xàtiva.

Arxiu Municipal de Xelva.

Arxiu Municipal de Xiva.

12.5.- Fonts orals

Emilio Oltra Sentandreu, presoner de BBTT.

Rosa Martí Ramón, germana de José Martí Ramón, presoner de BBTT.

V.C.M., pres a Gandia i València.

Pedro Alberola Albert, fill de Salvador Alberola Benavent, presoner de BDST.

Rafael Buforn Valero, fill de Rafael Buforn Vidal, presoner de BBTT.

Natividad Castellote Valero, filla de Miguel Castellote Martínez, presoner de BDST.

José Luís López Soler, fill de Pascual López Segura, presoner de BDST.

Rafael Belda, fill de Rafael Belda Raussell, pres a Ontinyent i València, gendre de José Albert Penadés, presoner de BBTT.

Juan Canet Miquel, fill de Justo Canet Benavent, presoner de BDST.

Pep Mollà Dòria, fill de José Mollà Vidal, presoner de BBTT.

José Antonio Gurrea Molina, fill de Juan Antonio Gurrea Llatas, presoner de BBTT.

Vicent Muñoz, fill de Vicent Muñoz Pons, presoner de BDST.

José María Canet Martí, nebot de Leopoldo Canet Pérez, presoner de BDST.

Anna Maria Prats Benavent, filla de Ricardo Prats Canet, presoner de BDST.

José Daniel Calduch, fill de José María Calduch Barceló, presoner de BDST.

Família de Salvador Montagut Peris, presoner de Destacament Penal. Testimoni recollit a través de qüestionari i de Rafael Oriola Martínez.

Familiar de Joaquín Navarro Ferre. (Ontinyent) Presoner de BDSTP i de camp de treball nazi. Entrevista a Ontinyent, gener de 2019.

13.- Annexos

Hem considerat adient afegir en aquest apartat un quadre final amb els noms d'aquelles persones procedents dels dèsset CPJ que és possible o probable que passaren per l'experiència del treball forçat. No obstant, no podem, a hores d'ara, demostrar-ho fefaentment amb la documentació i la historiografia consultada. Com hem anat especificant en el capítol referit a les fonts, els buits documentals existents ens alerten del fet que, com en altres vessants de la repressió/violència franquista, les xifres de víctimes del treball forçat són provisionals. En la mesura que la investigació tinga accés a nous fons, públics o privats, com el buidatge sistemàtic de l'Arxiu digitalitzat del Tribunal de Comptes - cosa que facilitaria la tasca dels investigadors si es tinguera un accés públic, com la Causa General - per a poder-lo contrastar amb la documentació dels arxius locals.

Mentrestant, aportem un llistat de possibles víctimes que hem seleccionat com que van passar per camps de concentració o dipòsits de presoners durant la guerra i després. Les raons són variades: persones sotmeses a classificació que, a causa de la cronologia o perquè desconeguem la destinació posterior, creiem que és possible que acabaren en alguna unitat de treball forçat. Com també ho sospitem quan la correspondència ens aporta indicis de què existeix aquesta possibilitat: es remeten targetes de depuració des dels Tribunals Classificadors a Dipòsits de Presoners, com Miguel d'Unamuno o Reus, o cap a alguna "Subinspección" de l'ICCP/JCBD, perquè es faça arribar al depurat en qüestió. I a l'inrevés, quan des d'aquests dipòsits (i arxius de depuracions de l'Exèrcit, centralitzats a Miguel de Unamuno) es demanaven informes i es requeria documentació als poders locals. També hi hem afegit, com a possibles víctimes, aquells mossos en edat militar a qui des de les comissions de classificació local es comunicava a les Caixes de Recluta el canvi de la classificació de Desafecte a Indiferent en unes dates en què el reemplaçament a què pertanyia el reclassificat es trobava en files. Entenem que cabia la possibilitat que aquest estigués internat en un batalló de Desafectes, i des dels poders locals volgueren traure'l. Hem afegit a la llista, a més, alguns casos per disposar només que de la classificació de Desafecte a partir de la documentació local i pel reemplaçament del depurat la destinació legal i lògica fora el treball forçat. Com ho era per a aquells que durant la immediata postguerra van ser detinguts, empresonats, sotmesos a consell de guerra i condemnats a penes de presó. Si estaven en edat militar, sempre comptant amb les excepcions aportades, és possible que la destinació fora un batalló de penats a partir de l'estiu de 1941 - o de Desafectes un any abans -, com sembla ser la destinació dels exclosos de les operacions de quintes o del sorteig de reclutes per causa de detenció (Article 131, 3r de la llei vigent de reclutament).

De la mateixa manera hi incloem, com a possibles, aquells de qui no coneguem res més que es trobaven treballant per a altres serveis no estrictament militars, com la “Dirección General de Regiones Devastadas” o unitats militars, com Regiments de Fortificació o Batallons d’Automobilisme. Com que no tenim constància de què formen part d’una unitat penal o hagen jurat bandera i, per tant, siguen soldats de l’Exèrcit, entenem que són possibles candidats a pertànyer a una unitat punitiva d’aquest, per l’ús discrecional que d’aquestes se n’hi va arribar a fer.

En els llibres-registre d’entrada i eixida de la correspondència - i en l’AGMG - referent a les operacions de quintes, hem vist peticions de certificats i hem buscat documentació que acredite temps de serveis militars per a calcular la data de llicenciament, que en algun cas ens pot dirigir cap a la destinació del treball forçat. Per exemple, quan des de les unitats militars es demana a Miguel de Unamuno “días trabajados” o que certifique camps o batallons de treball per on, qui estava realitzant el servei militar, va poder passar; però no tenim la contestació, o aquesta és negativa, per no disposar o trobar els antecedents demanats des del mateix arxiu de depuracions.

Augmenta, per la seua part, la possibilitat d’internament d’aquells de qui consta expedient a l’AGMG, tot i que la documentació existent no ens ho constata fefaentment. Tanmateix, per altres indicis, com els antecedents polítics i militars, és més probable que fora presoner, més que no del cos de vigilància o, per la data identificada, que estiguera en un batalló de treball forçat, més que no en un camp o dipòsit de concentració, o formara part del cos de vigilància. Finalment, també hi hem incorporat els noms que apareixen en la memorialística i els egodocuments dels mateixos presoners. Tot i que no hem pogut verificar veïnatge i situació per altres fonts, tampoc podem descartar-los com a possibles víctimes.

Quadre núm. 60. Víctimes possibles del Treball Forçat. CPJ, 1936-1948

Cognoms i nom	Municipi	Quinta	Professió	Antecedents P-M	Situació i fonts documentals
Andrés Mella, Manuel	Gandia - Grau				Correspondència
Aparicio Orengo, Agustín	Gandia	1937			AGMG
Bacete San Nicolás, Joaquín	Xàtiva	1937	Pintor	A	Correspondència
Benavent Vázquez, Pascual	Alzira				Correspondència
Bertó Escrivà, Vicente	Gandia	1937		98 BGDM	Correspondència
Bolós Calpe, Angel	Sagunt				Correspondència
Cámara Teruel, José	Aiora	1937		A	AGMG
Cámara Teruel, José	Aiora	1937		A	AGMG
Castellano Vindagany, Salvador	Llíria	1940			DP Unamumo
Climent García, José	Sagunt				Bibliografia
Climent Lozano, Leandro	Sagunt				Correspondència
Donat Gironés, Roberto	Ontinyent	1939			Correspondència
Durán Martínez, Francisco	Sagunt				Biliografia
España Palau, Salvador	Alzira	1938			Correspondència
Fababú Cervera, Carmelo	Xàtiva				AGMG
Ferrando Serrano, José	Ontinyent				Correspondència
Ferri Ruiz, Miguel	Albaida	1936			CC/BBTT
Fort Pascual, Teodoro	Gandia	1938			Informes
Gandia Ureña, José María	Ontinyent				Correspondència
García Esteve, José	Énguera	1936			Quintes
García Héctor, Antonio	Gandia				Informes
Garrido Díez, Antonio	Alberic	1938			Correspondència
Gil Falcó, José	Ontinyent	1936			Quintes
Gregori Gregori, Vicente	Sueca				Correspondència
Haba Romero, Severino	Requena	1940		D	Sentenciat
Hernández Borrás, Vicente	Alberic	1941	Oficinista	UGT 1938	Quintes
Hernandis Aliño, Francisco	Alzira	1937		D	Correspondència
Juan Soler, José María	Albaida	1936			Exclós quintes
Lacal Valero, Abelardo	Carlet				Correspondència
Lairons Corts, Vicente	Alzira	1939			AGMG
Linares, Antonio	Aiora				Madrid
Lozano Vicente, Julio	Sagunt	1935			AGMG
Martí Fabra, Enrique	Llíria	1941			AGMG
Martínez García, Vicente	Carlet	1941	Jornaler		Quintes
Martínez Lacuesta, Pascual	Sagunt	1936		CNT	Sentenciat
Martínez Ramírez, Manuel	Villar				AGMG

Martínez Ramos, Francisco	Sagunt				Correspondència
Medina Garrigues, Primitivo	Torrent				Informes
Miñana Fayos, Miguel	Gandia				Informes
Miret Sáiz, Ángel	Sagunt	1937			Informes MU
Nácher Barrachina, Francisco	Albaida			Dretes	Correspondència
Payá Marín, José Maria	Énguera	1939			Informes
Peiró Fornés, Evaristo	Gandia				Quintes
Pérez Puche, Pedro	Alberic	1940			Canvi classificació
Pla Satorres, Salvador	Albaida				Desconeguda
Richart Vallés, Arturo	Alberic	1939		Presentat	Servei militar
Roses Ibáñez, Ismael	Albaida	1937			Exclós quintes
Samper Mora, Vicente?	Énguera	1940			Desconeguda
Sánchez González, José	Sagunt -Port	1940		UGT	Correspondència
Sanjuán Pérez, Bautista	Ontinyent				Correspondència
Sisternas Mínguez, Vicente	Requena	1940			Correspondència
Soler Pla, Vicente	Albaida				CC Reus
Tamarit, José	Sagunt				Correspondència
Tormo Samper, Vicente	Albaida	1939	Estudiant	FUE	4a Regió Militar
Torres Esteve, Diego	Llíria	1940			Correspondència
Tortosa Mollà, Alfonso	Ontinyent	1943			Correspondència
Vidal Granero, Vicente.	Sagunt				Bibliografia
Villena Ramos, José	Sagunt-Port	1929	Torner		Correspondència
Vivanco, Felix	Sagunt				Correspondència

Font: Arxius municipals i AGMG. Elaboració pròpia.

Quadre núm. 61. Presoners valencians internats al BDST 14 de Lesaka (Navarra), 1940, segons les fonts consultades

Nom	1r. Cognom	2n. Cognom	Municipi	Província
Fernando	García	Muñoz	Valencia	València
Francisco	Martí	Montaña	Sagunto	València
Francisco	Piug	Chaquet	Beniopa	València
Eugenio	Salinas	López	San Juan Requena	València
Francisco	Poblador	Cleries	Algemesi	València
Juan	Palero	Giner	Cullera	València
Antonio	Álvarez	Balague	Onteniente*	València
José	Ponseti	Ferruscola	Fonteta	València
Miguel	Pérez	Domínguez	Enguera	València

Font:<https://www.cinturondehierro.net/es-es/Comunidad->

[Fortinera/Blog/ID/102/Batallon-de-Trabajadores-n-14-reclutamiento-de-1936-a-1941-](#)

[Bera-Navarra.](#) * Veí d'Alcoi, AGMG, BDST [C. 2014, Expt. 14.034].